

سەرجه م به رهه مه کانی

منتدی إقرأ الثقافی

www.iqra.ahlamontada.com

دکتور که مال مه زهەر

به رگی یه که م

ئاماده کردنی

دکتور جه بار قادر دکتور دلشاد مه محمود

دکتور ئازاد عوبید دکتور کامهران محه مه د

هه ولیر ۲۰۲۲

سەر جەم بەرھەمەکانی
دکتۆر کەمال مەزھەر

بەرگی یەكەم

ئامادەکردنی

دکتۆر جەبار قادر دکتۆر دلشاد مەحموود
دکتۆر ئازاد عوبید دکتۆر کامەران محەمەد

هەولێر ۲۰۲۲

لهسه ر ئه ركي ريزدار نيچيرفان بارزاني
سه روكي هه ريمي كوردستان
چاپ كراوه

- * ناوي كتيب: سه رجه م به ره مه كاني - دكتور كه مال مه زهر- به ركي يه كه م
- * ناماده كردني: ليژنه ي كو كردنه وه ي نووسين و به ره مه كاني پ. د. كه مال مه زهر
- * گشت كار هه هونه ريه كان و سه رپه رشتي چاپ: عوسمان پيرداود كواز
- * ويته ي سه ر به رگ: هونه رمه ند نوره دين جاف
- * چاپي يه كه م - هه وليتر - ۲۰۲۲
- * تيراژ: (۱۰۰۰) دانه
- * چاپخانه: چاپخانه ي دانيسفه ر- هه وليتر
- * له به رپوه به رايه تبي گشتي كتيبخانه كان ژماره ي سپاردني (۹۱۸) سالي (۲۰۲۲) ي
- پن دراوه.
- * نرخ (۶۰،۰۰۰) دينار

به رگی یه که م:
ئه م کتیبانه له خو ده گریت:

- * کوردستان له سائمرکانی شهری یه که می جیهاندا.
- * میژوو کورته، باسیکی زانستی میژوو و کورد و میژوو.
- * خهباتی رزگاریخوازی کورد و نازمر له ئیراندا.

پیشەکی

مایه‌ی شانازی لیژنه‌ی تایبه‌تی کۆکردنه‌وه و بلاوکردنه‌وه‌ی به‌رهمه‌ زانستی و پووناکبیرییه‌کانی میژووناسی ناودار و په‌روه‌رده‌کاری گه‌وره‌ی کۆچکردوو پرۆفیسۆر دکتۆر که‌مال مه‌زه‌ره، سه‌رجه‌م به‌رهمه‌کانی له (١٠) به‌رگدا به‌هه‌ردوو زمانی کوردی و عه‌ره‌بی بخاته به‌رده‌ستی خوینه‌ره به‌ریزه‌کان. له‌وه‌ به‌رگه‌ شه‌شی یه‌که‌میان به‌ زمانی کوردیین و ئه‌وانی دیکه‌شیان، واتا له‌حه‌وته‌مه‌وه تا ده‌یه‌م به‌ زمانی عه‌ره‌بیین. ئه‌مه‌ به‌شی یه‌که‌می ئه‌و پرۆژه‌گه‌وره‌یه‌یه‌ که‌ ئامانجه‌که‌ی ئه‌وه‌یه‌ سه‌رجه‌م کاره‌ زانستی و پووناکبیرییه‌کانی کۆبکاته‌وه و سه‌رله‌نوێ له‌ چاپیان بداته‌وه.

دکتۆر که‌مال مه‌زه‌ره‌ ئه‌حمه‌د پیشه‌نگی لیکۆله‌رانی میژووی نویی کورد و کوردستانه‌ و بگره‌ به‌ دامه‌زرینه‌ری قوتابخانه‌یه‌کی تایبه‌تی میژوویی کورد ده‌ژمیردریت؛ چونکه‌ له‌حه‌فتاکانی سه‌ده‌ی پابردوووه‌ چه‌ندین نه‌وه‌ بۆ یه‌که‌مین جار له‌ ریگه‌ی لیکۆلینه‌وه‌ میژوویییه‌کانی ئه‌وه‌وه‌ سه‌باره‌ت به‌ کورد و کوردستان ئاشنای میتۆدی زانستی بوون له‌ بواری میژوودا، که‌ پیشتر پێی پانه‌هاتبوون. تا ئه‌و پۆژانه‌ خوینه‌رانی کورد به‌و چیرۆک و ئه‌فسانانه‌ پاهاتبوون که‌ باسیان له‌ میرخاسی و نازایی میر و سه‌رکرده‌ خۆجێیه‌کانیان ده‌کرد و ئه‌وانه‌یان به‌ سه‌رچاوه‌ و به‌لگه‌ی میژوویی داده‌نا. کتێب و وتاره‌ میژوویییه‌کانی دکتۆر که‌مال مه‌زه‌ره‌ کارێکی وایان کرد، خوینه‌رانی ئاسایی و پووناکبیرانی نه‌وه‌ی نویی کورد، میژوویان له‌ لا خۆشه‌ویست بیت و هه‌ولبده‌ن توانای خۆیان بۆ لیکدانه‌وه‌ی میژووی نه‌ته‌وه‌ سته‌ملیکراوه‌که‌یان بخه‌نه‌گه‌ر، ئه‌وه‌ سه‌رباری ئه‌وه‌ی که‌ دکتۆر که‌مال ده‌وریکی گه‌وره‌ی هه‌بوو له‌ هاندانی چه‌ندین خویندکار له‌ به‌شه‌کانی میژووی زانکۆکان بۆ ته‌واوکردنی خویندنی بالا له‌ بواری میژوودا له‌ ناوه‌وه‌ و له‌ ده‌ره‌وه‌ی عیراق. جگه‌ له‌ وه‌ش وانه‌کانی بۆ قوتابیان که‌ زۆربه‌یان کوردیش نه‌بوون هه‌مان ده‌وریان هه‌بوو له‌ پووکردنه‌ خویندنی بالا بۆ خویندنی میژوو به‌ ریبازیکی زانستی، ئه‌و شاگردانه‌ به‌ درێژایی ته‌مه‌نیان و کاروانی زانستییان به‌ دلسۆزی و وه‌فاداری بۆ مامۆستای گه‌وره‌یان مانه‌وه. ئه‌م کارانه‌ی

تهنیا خویندکارانی کوردی نه ده گرتەوه، به لکو هه موو ئه و خویندکارانه شی ده گرتەوه که سه ره پهرشتی نامه و تیزه کانی کردوون یان بو پرس و پووێژ پرویان لێی ناوه بو هه لبژاردنی بابه تی لیکۆلینه وه و پرۆژه ی توێژینه وه زانستییه کانیان.

دکتۆر که مال به رده وام ئه وه ی دووپات ده کرده وه که وا بواری میژووی کورد وه ک کینگه یه کی نه کێلراو و نه چینه دراوه، بویه ئه و ئه رکه مه زنه پئووستی به چه ندین نه وه ی توێژهر هه یه بو ئه وه ی به شیکی به جیبینن. دکتۆر که مال زور به وه دلخۆش بوو کاتی ئاوپر دواوه ی ده دایه وه به ره می کاری په روه رده یی خۆی ده بینن، که چه ندین توێژهر و پسپۆر له بواری میژووی کورددا له وانیه راسته وخۆ به شداری له پینگه یان دنیاندا کردبوو خه ریکی کارکردن له سه ر میژووی کورد و کوردستان. ئه وانیه سه ره پهرشتی نامه و تیزه زانستییه کانیانی کردبوو یا له پئی کتیب و وتار و توێژینه وه میژووییه کانییه وه کاریگه ری له سه ر دانا بوون. به ره می زانستی دکتۆر که مال مه زهر جیتی بایه خی کۆر و ناوه ندی به رفراوانی خوینه ران و پروناکبیرانی کورد و عیراقیه کان بوو.

گومان له وه دا نییه که کۆکردنه وه و ساغکردنه وه ی سه رجه م به ره مه کانی میژووناسیکی پر به ره می وه ک کۆچکردوو دکتۆر که مال مه زهر پئووستی به پالپشتی و هاوکاری چه ندین توێژهر و پروناکبیر هه یه، ته نانه ت ئه وه ئه رکی دامه زراوه یه کی تایبه تمه نده له گه ل چه ندین کادیری زانستی و کارگێری ته رخانکراو بو ئه و کاره، نه ک ئه رکی لیژنه یه کی خۆبه خشی چوار که سیی، که لیژه و له وئ کار ده کهن و سی که سیان له هه مان کاتدا مامۆستای زانکۆن و ده بی سه رقالی وانه وتنه وه و کاری زانستی خۆیان بن.

ئه م لیژنه یه به ر له کۆچی دوا یی زانای گه وره مان به چه ند پرۆژیک پیکهات، به مه به ستی کۆکردنه وه ی کاره زانستی و پروناکبیرییه کانی و پۆلینکردنیان و پاشان له چاپدان و بلاوکردنه وه یان. لیژنه که پئی باشه کۆی به ره مه کانی خوالیخۆشبوو به م شیوه یه ی خواره وه به سه ر شه ش به شدا

دابەش بکات:

بەشى يەكەم: كە بە خۆشحالىيەو و دەيخەينە بەردەستى خويتهران، كە ھەموو كتيبە بلاوكر اوھەكانى بە ھەردوو زمانى كوردى و عەرەبى لە دە بەرگدا دەگریتە خۆ. سەرلەبەرى لاپەرەكانى ئەم بەشە ھەوت ھەزار و دوو سەد و پەنجا لاپەرەن.

بەشى دووھەم: ئەو ليكۆلینەو و زانستى و وتارانەن كە لە گوڤار و پۆژنامە كوردى و عەرەبىيەكاندا بلاوى كردوونەتەو. ليژنەكەمان بەشيكى لەو وتارانە بەدەستھيئاو و وینەيانى گرتوو، بەلام لەم بوارە ھيشتا كارى زۆر ماو، پيويستى بە ھاوكارى ژمارەيەكى زياتر لە ئەندامانى ليژنەى سەرپەرشتيار ھەيە.

بەشى سێيەم: ئەم بەشە ئەو كارە زانستى و رۆژنامەوانىيەى دكتور كەمال مەزھەر دەگرنەو كە بە زمانى پووسى نووسىونى و بلاوى كردوونەتەو و خويان لە ھەزار و پينج سەد لاپەرە دەدەن. ئەمانەيان پيويستە بكرين بە كوردى، ليژنە ھەنگاوى يەكەمى بۆ ئەمە ناو. لە بەسەرکردنەو ھى ليستى دانراو و تويژينەو ھەكانيدا بۆ ليژنەكە دەرکەوت كە ھەندى لەم تويژينەو و وتارانە لە كاتى خويدا خواليخوشبوو كردوونى بە كوردى يان عەرەبى يانيش لە تويژينەو و ليكۆلینەو ھەكانى دواترى خويدا بەكارى ھيئاون.

بەشى چوارەم: ئەم بەشەيان تەرخانكر اوھە بۆ كۆكردنەو ھى ئەو پيشەكياىەى بۆ ژمارەيەكى بەرچاو لە كتيب و دانراوى تويژەرانى كورد و عەرەب نووسىوونى، وپراى ئەو يادداشتنامانەى كە بۆ بلاوكردەو ھى ئامادەى كردوون و پيشەكى بۆ نووسىون. ئەو پيشەكياىەى زانيارى و ليكدانەو ھى گرنگيان تيدان و وا پيويست دەكات بايەخ بە كۆكردنەو ھىيان بەدەين لە زياتر لە بەرگيكد.

بەشى پينجەم: ليژنە ھەولدەدات ئەم بەشە بۆ ئەو ديماىە و دیدار و چاوپيگەوتنە رۆژنامەوانىيە تەرخان بکات كە لەگەل دكتور كەمالدا كراون، كە تيباندا بيروبوچوون و ليكدانەو ھەكانى بۆ زۆر پرسى زانستى

و هزرى و پرووناكبيرى دهربرپيون. ئەمانە شايەتى بۇ ئەو دەدەن كە ئاگادارىي بەرفراوانى لەمەر پرسەكان ھەبوو ە راستىي و دروستىي گەلى لە بۆچوونەكانى و قوولئىي لىكدانەوہكانى دەر دەخەن. ئەمەشيان بابەتگەلىكى دەولەمەندن؛ بۇ توئىژىنەوہ و لىكدانەوہ لە بىروبوچوونە هزرى و پرووگە پرووناكبيرەكانى.

بەشى شەشەم: بە ئومىدى ئەوەين ئەم بەشەيان ھەموو ئەو نووسىنانە بگرىتەخۇ كە لەبارەي كۆچكردووەو نووسراون و بلاوكرائونەتەوہ، جا چ كتيب و نامەي ماستەر و تىزى دكتورا بن يان لىكۆلىنەوہ و وتار كە لە سەرۆبەندى كۆچكردنى يان لە بىرەوہرى يەكسالەي كۆچى دوایى گوتران. پىمانوایە ئەو نامەي ماستەر و كارنامەي دكتورايانە كە پرؤفيسۆر دكتور كەمال مەزھەر ئەحمەد سەرپەرشتى كردوون و بەپىي رىنمايىيەكان توئىژىنەوہي ھاوبەشن، لەم بەشەدا جىيان بكەينەوہ. كۆچكردوو لە دەرشتى كارى زانستى خوئىندكارانيدا داھىنەر بوو، لە پرؤژەي ماستەرنامە و كارنامەكانى دكتورا لە بىرۆكە و ناوونىشانى بابەت و پلانى لىكۆلىنەوہ بگرە تا دەگەيشتە لىكدانەوہ و رىكخستىيان، بۆيە بە پىويست زانرا پىرستىك بە ناوونىشانى ئەو نامەي ماستەر و كارنامەي دكتورايانەي كە سەرپەرشتى كردوون و ناوى خوئىندكار، و ئاستى كارەكە و مىژووەكەيان لەم بەشەدا جىگە بكرىنەوہ. جىي خۆيەتى لىزە ئاماژە بە بەشدارىي پرچۆش و دەولەمەندانەي دكتور كەمال بكەين لە گفتوگۆي دەيان نامەي ماستەر و كارنامەي دكتورادا كە پر بوون لە زانىارى دەگمەن و بىرۆكەي ھىژا. لەبەر ئەوہي ئەو گفتوگۆيانە بە وىنە و دەنگ تۆمار كراون؛ ھەول دەدەين پەيوەندى بە لايەنى پەيوەندىدارەوہ بكەين بۇ ئەوہي ئەو تۆمارانە دەست بخەين، لە داھاتوودا بخرىنە سەر كاغەز و لە چوارچىوہي سەرچەم بەرھەمەكانيدا بلاو بكرىنەوہ. ھەرۆھا لىژنەي تايبەت پەيوەندى بە خوئىندكارە بەتواناكانى كۆچكردووەوہ دەكات بۇ ئەوہي وتارى بابەتيانە سەبارەت بە شىوازى وانەوتنەوہكانى بنوسن.

لیژنه‌ی تایبەت که لەم بەریزانە پیکهاتووە: پروفیسۆر دکتۆر جەبار قادر، پروفیسۆر دکتۆر ئازاد عوبید سەلح، پروفیسۆری یاریدەدەر دکتۆر دلشاد مەحموود عەبدولپەرەحمان، پروفیسۆری یاریدەدەر دکتۆر کامەرەن مەحمەد حاجی، لە سالی یەکەمی تەمەنیدا بیلۆگرافیایەکی سەرەتایی بۆ سەرچەم کارە زانستی و پروناکبیریەکانی کۆچکردوو دکتۆر کەمال مەزھەر ئامادە کردوو، ئەو وێرایی ئامادەکردنی کتیبە دانراو و وەرگێڕانەکانی بە ھەردوو زمانی کوردی و عەرەبی بۆ چاپ، کە ئەم بەشە یە و لێرەدا دەرخەینە بەردەستی خۆینەرەن و توێژەرەن.

خۆشەختانە ئەندامانی لیژنەکە دەستیان گەشت بە بەشینکی گرنگ لە نووسین و بەرھەمەکانی دکتۆر کەمال مەزھەر کە لە کتیبخانە تایبەتیەکی خۆیدا پارێزران. ئەو وێرانی لەویدا کەوتە بەرچاویان وینەیان گرتن و ھەندێ کاریان لەسەر کراو. ھاوڕێ و دۆستانیش لە دەرەوێ لیژنەکە لە ھەبوونی کۆمەڵی وتار و توێژینەو و کتیب کە پەییوەندیان بە کۆچکردوو ھەبە ئاگاداریان کردینەو. بەشینکیش لەو توێژینەو، وەرگێڕان، لێدوان یان ئەو نووسینانە خۆیندکارەکانی و مامۆستاکانیان و ھەفالانی کۆچکردوو لەبارە ی ژبانی تایبەتی و زانستی ئەو ھەو و نووسیویانە دۆسیی تایبەتیان بۆ پیکھراون. لیژنە ژمارەیک وتار و توێژینەوێ مامۆستای کۆچکردوویان تاپ کردوو ھەو و بە وردی پینانداچوونەو ھەو و ھەلەچنیان بۆ کردوون. لیژنەکە دوابەدوای بلاوکردنەوێ سەرچەمی کتیبەکانی بە کوردی و عەرەبی، کە ئەم بەشە پڕۆژەکە پیکدینن، کۆشش بۆ تەواوکردنی بەشەکانی دیکە ئەم پڕۆژە زانستی و پروناکبیریە گەورە دەکات؛ ئەم کارە بۆ خزمەتی راستی و میژوو و بەرز پارگرتنی بەخششی ئەم مرقە میژوو زان و پەرەردەکارە مەزنە نەتەوێ کورد کە بەدەگمەن ھاوشیو و ھاوتای دووبارە دەبیتەو. لێرەو لیژنە سەرپەرشتیار داوا لە توێژەرەن و ئەو خۆینەرەن دەکات کە بایخ بە بەرھەم و داھینانەکانی ئەم پیاو مەزنە دەدەن دەستی یارمەتی بۆ لیژنەکە درێژ بکەن و ھەر گۆفار و پۆژنامە یەکیان لە لا پەیدا دەبێ کە لیکۆلینەو، وتار یان دیدار و چاوپیکەوتنی

پۆژنامه‌وانی بلاوکراوه‌ی کۆچکردووێان له لایه، بیخه‌نه به‌رده‌ستی لیژنه‌که. بێگومان هاوکاری و یارمه‌تی هه‌مووان له‌م باره‌یه‌وه ده‌بێته‌ بنه‌ما و بناغه‌ بۆ دامه‌زراندنی کتێبخانه‌یه‌کی میژوویی و موزه‌خانه‌یه‌کی تایبه‌ت به‌ کۆچکردوو که ده‌کری هه‌رچی په‌یوه‌ندی به‌وه‌وه هه‌بیت تیندا کۆبکریته‌وه و بپاریزریت. دابه‌شکردنی کتیب و به‌رهمه‌کانی کۆچکردووێ گه‌وره له‌ رووی بابته و ژماره‌ی لاپه‌ره‌کانه‌وه به‌سه‌ر به‌رگه‌کانی ئەم چاپه‌دا کیشه‌یه‌کی هه‌ندی ئالۆز بوو له‌ به‌رده‌م لیژنه‌که‌دا، له‌م باره‌یه‌وه گه‌توگۆی زۆر کرا تا ئه‌وه‌ی له‌ کۆتاییدا له‌سه‌ر ئەم شیوه‌ دابه‌شکردنه‌ی خواره‌وه گیرساینه‌وه:

به‌رگی یه‌که‌م: "کوردستان له‌ سه‌له‌کانی شه‌ری یه‌که‌می جیهاندا"، "میژوو- کورته‌ باسیکی زانستی میژوو و کورد و میژوو"، "خه‌باتی پزگاریخوازی کورد و ئازهر له‌ ئێراندا".

به‌رگی دووه‌م: "تینگه‌یشتنی راستی و شوینی له‌ پۆژنامه‌نووسی کوردیدا"، "چه‌ند لاپه‌ره‌یه‌ک له‌ میژوویی گه‌لی کورد - به‌رگی یه‌که‌م".

به‌رگی سێیه‌م: "چه‌ند لاپه‌ره‌یه‌ک له‌ میژوویی گه‌لی کورد - به‌رگی دووه‌م". به‌رگی چواره‌م: وه‌رگێرانی کوردیی کتیبی: "وردبونه‌وه‌یه‌کی میژوویی ده‌رباره‌ی مه‌کیافیللی و مه‌کیافیللیزم"، "پینیسانس له‌گه‌ل باسیکی تر به‌ ناوینیشانی ئەدیپ و ئەرکه‌کانی قوناغ"، "ئافره‌ت له‌ میژوودا- کورته‌ باسیکی میژوویی و کومه‌لایه‌تی"، "چینی کریکارانی عێراق - دروست بوون و سه‌ره‌تای بزوتنه‌وه‌ی".

به‌رگی پینجه‌م: "کورد و کوردستان له‌ به‌لگه‌نامه‌ نه‌ینیه‌کانی حکومه‌تی به‌ریتانیا - به‌رگی یه‌که‌م".

به‌رگی شه‌شه‌م: "کورد و کوردستان له‌ به‌لگه‌نامه‌ نه‌ینیه‌کانی حکومه‌تی به‌ریتانیا - به‌رگی دووه‌م".

به‌رگی هه‌وته‌م: وه‌رگێرانی عه‌ره‌یی کتیبی: "کردستان في سنوات الحرب العالمية الأولى" و کتیبی "کرکوک وتوابعها حکم التأريخ والضمير- دراسة وثائقية عن القضية الكردية في العراق".

به‌رگی هه‌شته‌م: "دراسات في تاريخ إيران الحديث والمعاصر"، "أضواء على

قضايا دولية في الشرق الأوسط"، "النهضة".
بهرگی نۆیهم: "صفحات من تاريخ العراق المعاصر- دراسات تحليلية"،
"الطبقة العاملة العراقية- التكون و بدايات التحرك"، "ثورة العشرين في
الإستشراق السوفيتي"، "رأي للمناقشة: الإطار الزمني لتأريخ العراق
الحديث والمعاصر".

بهرگی دهیهم: "دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية"، "إنتفاضة
عام ١٩٢٥ الكردية في تركيا - دراسة تحليلية"، "حول مسألة الإقطاع
بين الكرد"، "ميكافيلي والميكافيلية"، "محاضرات في تاريخ الدول الكبرى
بين الحربين العالميتين". وهك له سهروهه ئاماژهی پیکرا، شهش بهرگی
یهکه می به زمانی کوردین و چوار بهرگی دوايش به زمانی عه ره بیین.

له کۆتاییدا لیژنه که مان سوپاسی هه موو ئه و ناوه ند و به پیزانه دهکات
که ئاماده بیان ده بربری پشتگیری مادی یا معنه وی له پرۆژه که بکن،
دیاره به ژماره زۆرن، له پیشه وهشیان سه روکی ئه کادیمیای کوردی
پرۆفیسۆر دکتۆر عه بدولفه تاح بۆتانی، که ژوورینکی تایبه تی بۆ ئه م لیژنه یه
له ئه کادیمیای ته رخان کرد. ههروه ها سوپاسی دۆستی هیژا پرۆفیسۆر دکتۆر
عیماد جه واهیری ده که یین که تیبینی و سه رنجه کانی رۆلی گرنگیان هه بوو له
زیادکردنی ته وه رینکی نۆی بۆ به شی شه شه می پرۆژه که. ههروه ها سوپاسی
هه موو ئه و به پیزانه ده که یین که ئه رکیان کیشا و لیژنه که یان له وتار و
لیکۆلینه وه کانی کۆچکردوو ئاگادار کرده وه. ههروه ها لیژنه که سوپاسی
مامۆستا جه لال زه نگابادی دهکات که دلسۆزانه بۆ سه رخستنی پرۆژه که به
باشترین شیوه کار دهکات.

لیژنه ی تایبه ت به کۆکردنه وه و
بلاوکردنه وه ی به ره مه کانی دکتۆر
که مال مه زه هر

له چاپکراوه کانی کوژی زانیساری کورد

د . که مال مه زههر نه همه د

کوردستان

له
ساله کانی
شهزی
یه که می
جیهاندا

له هه

چاپخانه ی کوژی زانیساری کورد - به غداد ۱۹۷۵

له چاپکراوه کانی کۆزی زانیاری کورد

د. کمال مه زهه ر ئه حمه د

کوردستان

له ساڵه کانی شه زی به که می بهیاند

چاپخانهی کۆزی زانیاری کورد - به عنرا

۱۹۷۰

پیشگی

به داخموه تا ئیسته به قولتی و به ھیو به کی ریگوییک و زانستی یانه له هیچ قزاناییکی میژوی گهلی کورد نه کۆلراوه تهوه . ره بگیتی بتوانین تا راده به ک میژوی نوچی (به تاپه تی سه دهی لۆزده) و چه د رۆبه کی بزۆتسه وهی نه تهوه چی کورد له م حوکه ده رهاوێژین^(۱) . دیاره بی ئیکۆلینه وه به کی وا قولتی همه قزاناهه کانی میژوی کورد و کوردستان ئه لقه به کی ون جوی کرنگ له ئیکۆلینه وهی میژوی سه دهی جیاوازی رۆژه لاتی ناومۆاستدا ده مینیتته وه و زۆر پرسیاری زانستی کرنگی هه ر وا بی وه لام ده بن .

ساله کانی سه زای به گه می جیهان به کێک له و قزاناهه میژوی

(۱) کوردناسانی سوڤهت ، به تاپه تی ز . ا . خالفین و م . س . لازمه پۆف و جهللی جهللی ، له که لیک رۆی کرنگی میژوی کورد له سه دهی رابورددا کۆلجونه تهوه . به کێک له مو یاریمه ره کرنگه کانی ئه م کوردناسانه بریتی به له دهوله مندی ئارشیفه کانی سوڤهت به سه و آل و به لگه ی کرنگه له باره ی ئه و قزاناهه میژوی کورده وه چونکه ئه و سه ده مه رۆسیا بیه خێکی زۆری به کوردستان دا بو . هه ر له سوڤهت دا له چه ند رۆبه کی بزۆتسه وهی نه ته وه یی کوردیش کۆلراوه تهوه .

كورد پٽك دههينن كه تا ئيسته پٽويستيان به ئيكلؤينهوهى قو له .
لهو پلاندا كه رؤژه لاتناسانى سؤقيت به دهستانهوه بقو له باره
ميؤوى گهلى كوردهوه بينوسن ، شوپٽيكي تايهنتى بؤ هم باسه
دانرا بقو . كاتى خؤى ئيكلؤينهوهى لهو به شه له گه ل جه د به شيكى تردا
به دانهرى هم كٽيبه سپيردرا و لهوه بؤ خؤى بووه سه رده تاي بايه خ
پٽيدانى به م قزانغه .

ساله كاتى شهؤى به كهى جيهان (١٩١٤ - ١٩١٨) به كٽيك له
رؤداوه هه ره گرنگه كاتى گٽي پٽك دههينن . كارمسات و له نجامه كاتى
هم شهؤه هه متو جيهانيان گرتوهوه و بقونه هؤى ئالؤگؤؤى گه وره
له ژيانى زوربهى گه لانداندا . به لام ئاگرى شهؤى به كم و له نجامه كاتى
له هه متو لايهك زيار ولاتانى ئه وروبا و رؤژه لاتى نزيك و
ئاوملاست و به راده به كى كه متر باكؤرى ئه فريقايان گرتوهوه كه
بقوتونه جهنگهى شهؤى .

دياره كوردستانهى وهك به شيكى گرنگ له رؤژه لاتى
ئاوملاست جيگه به كى ديارى له شهؤى به كه مدا هه بقو . رؤداو و
له نجامه كاتى شهؤى كارٽيكي گه وره يان كرده سه ر ژيان و دواؤؤؤى گه لى
كورد . به لام له گه ل له وه هدا ميؤؤى « كوردستان له ساله كاتى شهؤى
به كهى جيهاندا » تا ئيسته به ته واوه تى ده رس نه كراوه و وهك
قزانغيكى تايهنتى له كارٽيكي سه ر به خؤادا ته خراوه ته به ر چاو .

هتيكى ئه وتؤ به زمانى كوردى له بارهى هم باسه گرنگه وه
ئه تو سراوه . ميؤؤوتوسانى كورد ماملستانيان له مين زهكى و ره فiq

جیلی و حسین حوزنی موکریانی^(۲) (به تایبەتی بەکەمیان)
 تەنھا بامی لایەك لەو دەرد و ئازار و برسێتی بە زۆرەیان
 کردوووە کە گەلی کورد لە سەڵەکانی شەژدا توشی هات .
 دیارە هەر ئەو ئێنە کۆڵێنەو بەش بۆتە هۆی ئەوەی ئەک گەلی کورد
 بە گەشتی ، بە لێکو تەنانت خوێندەوارەکانیعی ئاگاداری ئەو قۆناغە
 گرنگەیی میژوی میللەتەکیان نەبن . هەر بۆ ئەمۆنە بە دەگەن کوردی وا
 هەبە شتیکی ئەوتۆ سەبارەت بە دەوری کورد لە کۆشتارەکانی ئەرمەندا
 بزاتی لە کاتییدا کە دەیان کتێبی ئەوروپایەتی و هتی تر لەو بامە
 حەوان . ئەمە بۆ خۆی - جگە لە گەلێک هۆی زانستی - بایەختیکی
 تایبەتی دەدەن بە ئیکۆلۆجیە و میژوی بۆ لە رۆداو و دەرس و
 ئالوگۆزی کورد لە سەڵەکانی شەژی بەکەمدا .

لەبەر ئەوەی لەشکری رۆس لە سەڵەکانی ئەو شەژمدا گەشتۆتە
 هەموو ناوچەکانی کوردستان و لە هەمویاندا لەگەڵ لەشکری
 عوسمانیدا توشی شەژ بوو ، لەبەر ئەوە ئارشیفەکانی بەکەمەتی
 شۆفیت پۆن لە بەلگە و زانیاری بە زرخ لە بارەیی روداوەکانی
 ئەو سەردەمەیی کوردستانەو . هەر ئەمەش بۆ خۆی رێگی
 بە کوردناسی شۆفیتە م . س . لازەریتف داووە بتوانیت بە قوڵی لە زۆر
 رۆی میژوی کورد لە سەڵەکانی شەژی بەکەمدا بکۆڵێنەو .
 هەر وەها ئەکادیمی گەردلیتسکی^(۳) کە بەر لە شەژ و لە سەڵەکانی

(۲) ناوی بەرەمەکانی ئەم ئۆسەرەنە و ئەوانی تر لە کتێبەکاندا هاتوووە .

(۳) بۆوانە ل ۹۸ بەراوێزی ۱۴ .

شەژدا بە زۆر ناوچەى كوردستان و ئەرمىنيادا گەژاوه گەلێك
شتى بايەخدار و نايابى بلاوكردۆتەوه . بەرھەى ئەم دۆ زانايە و
ژمارەبەكى تر لە رۆژھەلانسانى سۆڤيەت يارىدەبەكى زۆرى دانەرى
ئەم كەتیبەيان داوه بۆ لێكۆلینەوهى چەند رۆبەكى گرنكى مێژۆى
كوردستان لە سالاكانى شەژى بەكەى جیھاندا .

سەرچاوه ئینگلیزیكانى بايەخێكى زۆریان بۆ رۆن كردنەوهى
گەلێك باسى گرنكى ھەبە ، بە تايبەتى ئەوانەيان كە پەيوەندىيان
بە كوردستانى عىراقەوه ھەبە ، چونكە ، وەك ئاشكرايە ، ئینگلیزەكان
بايەخى زياتريان پێ دابۆ . جگە لەو لەشكرى ئینگلیز تەنھا بە
چەند ناوچەبەكى كەى ئەم بەھەى كوردستان گەبشت ، ئەويى لە
دەورووبەرى كۆلتايى شەژدا . لەبەر ئەو زوربەى سەرچاوه
ئینگلیزىكان تەنھا باسى كوردستانى عىراق ئەكەن و بە دەگەن غەبێكى
ئەوتۆيان لە سەر پارچەكانى تری كوردستان لە سالاكانى شەژدا
تيا دەبينرێى . لەگەل ئەو شەدا دەتوانرێى بۆ رۆن كردنەوهى زۆر باس
كەلێكى باش لە تۆسینەكانى ئارنۆلە وىلسن و ئەدمۆندس و
ماسۆن و چەند تۆسەرێكى تری ئینگلیز وەربگیرێى . جگە
لەو سەرچاوه ئینگلیزىكان پۆن لە بەلگە لە بارەى بايەخ
پێدانى دەولتەتە گەورەكانەوه بە كوردستان چ لە سالاكانى شەژ و
چ بەر لە شەژدا .

بە زمانى عەرەبى سەرچاوهى كەلكدار ھەبە ، بەلام ئەمايى
زياتر باسى كوردستانى عىراق دەكەن . بە وێنە كەتیبەكەى شوكرى

مهحمود نهدیم تنها بۆ باسی شهزی لهشکری تورک و روس له بهرهی شهزی سلیمانی و خانقین و رهواندوزدا تهرخان کراوه . لهم قوژبن و ئه و قوژبنی کتیبی تری ههرهبتی دا جاروبار ههندیک زانیارتی بهکهکک له بارهی کوردیهوه دهکهوینته بهر چاو .

بهه جۆره نهبتی سهرجاوهی باوهلا پتی کراو بهکیکه له کۆسپه ههره کهورهکانی ئیکۆلینهوهی میژوی کوردستان له سالهکانی شهزی بهکهی جیهاندا . بهشیک زۆر له رۆداوهکانی ئه و سالانه به دهکهمن شتیان له بارهوه دهست دهکهوی ، به تایهتی خهباتی کورد که لهبهر ئه وه زۆر نۆسه وایان داناوه گوايه ئه و خهباته به هۆی شهزهوه وهستاوه .

وهک له سههرهتای ئهم پێشهکی بهدا وتمان ، میژوی کورد وه نهبتی تنها لیبی نهکۆلرایینهوه و بهس ، به لکو له ههمان کاندا بهشیک زۆر له و نۆسینه که مالهش که له باره بهوه نۆسراون ، بۆ شتیواندن ، نهک بۆ ئیکۆلینهوهی ، تهرخان کراون . له بهر ئه وه زۆر جار میژۆتوسی زانا و پتی لایهن پتی ئه وهی ههست بکات له پز خۆی له مهیدانی دینا هدا له سهر کورد دهبینتی و له بهر خزمهتی میژۆ دهکهوینته ههول دان بۆ دهرخستنی راستی . بهکیکه له و مهسهله ههره گرنگانهی دهوری کوردیان تیا شتیوینراوه و ناوی کوردیان پتی زۆرینراوه ، کوشتارهکانی ئه رمه نه له سهردهمی سولتان عهبدوولحه مید و به تایهتی له سالهکانی شهزی بهکهی جیهاندا . به لای بهکیکه وهک پرۆفیسۆر پۆل یمیلهوه ههر وا به ئاسانی و پتی جیاوازی له کانی کوشتارهکانی

سالی ۱۹۱۵دا «همۆ ئینسائیک له تورکیادا به سهرباز و جهندرمه و کورد و چهته و ریڤگرهوه کهوتنه گیانی ئهرمهن» (۴) . لهوهش خراپتر : لایقا زۆدۆ له بارهی کوشتارهکانی سهردهمی فهرمازیهوایی سۆلتان عهبدولعهمیدهوه توستیویه دهلی :

«... که سۆلتان عهبدولعهمید ویستی ئهرمهن و ئاشوریکان له ناو بهرچی له کورد بهولاره کهسی بۆ جۆی بهجۆی کردنی نیازهکانی نهذۆزیوه ئهویش به هۆی مهیلی سروشتیانهوه (واته مهیلی سروشتی کورد - ک. م.) بۆ کوشتار . بهم جۆره شهزاییکی ئایینی له نیوانیاندا بهریا کرد که بووه هۆی کوشتاریکی گهرهی ئهوتۆ تا ئیسته له ویژدانی ئهم نهوهبهدا دهنگ دهداتهوه» (۵) .

ئهم جۆره قسه به له تو سراوی بهشیکی زۆر له میژۆتوسانی روژئاوادا له بارهی پهیوهندتی کورد و ئهرمهنهوه هتییکی ئاسایی به . ههچ دۆر نهزۆین نوسهری ئینگلیز کیلینگ لهو کتیبهی خۆیدا که به ناوی «سهرهرویتی - مغامرات - له تورکیا و روسیادا» سالی ۱۹۲۴ له لهندهن چاپی کردووه و بۆ گهفت و گهژانهکانی خۆی له سالی ۱۹۲۴ له یهکسر هوای شهز لهو دۆ ولاتهدا تهرخانی کردووه ، بای ئهوهش دهکات چۆن خۆی دیویه له زۆر ناوچهدا کوردهکان دالدهی ئهرمهته

(۴) لوقا زودو، لسانة الكردية و القومیات النصریة فی العراق ، بیروت ۱۹۶۹ ، ص ۸۰ .

(۵) البروفیسور بول أمیل ، تاریخ آرمینیا ، نرجه شكري هلاوي ، بیروت ، ص ۵۳ .

ئاوارەكايان داوۋە و مندالەكايان لە مەركەزگار كەردۆن . جگە لەوە
 باسى ئەوەشى دەكات چۆن كورد و ئەرمەن دەتوانن پێكەوە هەل
 بگەن و چۆن سولتانە بەدوولخەمبەد زۆر لەوە دەتوسا بۆيەكا سوارەى
 حەمبەدى دامەزراند^(٦) . كەچى لە گەل ئەو هەمۆ راستى بە
 كرىگەشدا هەر لەو كەتیبەدا ئەمە دەخوینبەنەوە :

« ئەم كارە (واتە دامەزراندنى سوارەى حەمبەدى بۆ لە ناو
 بردنى ئەرمەن - ك.م.) لە جىبى خۆيدا بقو چونكە كورد لە
 رۆژانى زەبەنەفۆنەوە وەك چەنە و رىگىرى بى ئىمان و
 بى هەستى بى هاوتا ناوبانگيان دەركەردووە »^(٧) .

هەر بۆ زياتر جىگىر كەردنى ئەم قەسبە لە دل و بىرى خوینەرەمەودا
 كىلنىك لە پەراوێزى هەمان لا بەژمەدا باسى ئەو ئەفسانە فارسى بە دەكات
 كە دەلەت سالا مۆن كاتى خۆى ناردۆبە بۆ ٤٠٠ كىزى جوان لە
 رۆژەلەتەوە و گوايە لە ناوچەى سەرۆ ميسۆپۆتامياوە لە لايبەن
 دىو و درنجەوە بە دىل گىراون و كورد لە نەوەى ئەوان بەبدا بۆن .

ئەم جۆرە هەلسەنگاندنە هەر لە زوووە سەرنجى دانەرى ئەم
 كەتیبەى را كەشا و پالى پتوۋە نا بايەخىكى تايبەتى بە پەيوەندى
 ئىوان كورد و ئەرمەن و دەورى بەكەمیان لە كوشتارەكانى دووەمبانددا
 بدات . بەرھەى ئەو بايەخ پێدانە لە بەشى پێنجەمى ئەم كەتیبەدا

E. H. Keeling, *Adventures in Turkey and Russia*, (٦)
 London, 1924, pp. 208 - 209, 229.

Op. Cit, p. 228. (٧)

« کورد و کوشتاری نهرمن » رهنگی داوه توه . لهو مهسه له بهش
 بو خوی به کیک له باسه هره گرنگه کانی میژوی کورد له ساله کانی
 شهزی به کمی جیهاندا و به کیک لهو باسانی زور رویان به نازهوا
 عیوی تراوه ، بویه کا جیکه به کی دیاری لهم کتیبه دا بو تهرخان کراوه .
 بو لیک کولینه وهی باسی « کورد و کوشتاری نهرمن » که لک
 له سرچاوهی زور و همه جور و بابت و مرگیراوه ، به لام لیره دا
 پیوسته به تایه تی سرنج بو سرچاوه به کی زور گرنگه رابکیشین -
 « قهلاجوی نهرمن له لیمپراتوری عوسمانیدا » که سالی ۱۹۶۶ له
 ژیر چاودیرتی پروفسور نیرسیسیاندا به زمانی روسی چاپ کراوه و
 برتی به له کلا کراوهی صمدان به لگی میژویتی گرنگه و کم
 زانراو دهربارهی کوشتاره کانی نهرمن که له سرچاوهی جیاواز و
 نهرشیفی جیاوازه وه و مرگیراون^(۸) . هر له ویسدا که لیک باس و
 به لگی گرنگه له بارهی دهر و جیکه کی کورده وه لهو
 کوشتاراندا هه به .

له بهشی پینجه می نهم کتیبه دا توسه که لیک مه بهستی ره چاو

(۸) شایان باسه رۆژه لانتاسی ئینگلیزی میتره رت ئیتناس له ونارچی
 خویدا که له زماره دوی سالی ۱۹۶۸ می کوفاری The Middle
 Eastern Studies دا بلاوی کردونه وه لهو کتیه و کتیبی
 دانری نهم بهرهمه که سالی ۱۹۶۷ به زمانی روسی له سر میژوی
 کورد له دوا می شهزی به کمه وه تا سالی ۱۹۳۲ بلاوی کردونه وه ،
 به کرنگترین دو بهرهمی رۆژه لانتاسی سوقیهت له کونایتی سالی
 ۱۹۶۶ و سهره تای سالی ۱۹۶۷ دا داده تی .

کردووو که له سەرۆ هەمۆیانوو دیارکردنی چوارچێوهی راستەقینەیی
 دەوری کوردە له کوشتارەکانی ئەرمەندا . دیارە بەو جۆرە و تەنھا
 بەو جۆرە دەتوانین ئەک هەر راستی پێشان بدەین و بەس ،
 بەلکو دەرسی لە میژوی رابوردومان وەرگرتن .

بۆ گومان لێکۆڵینەوهی هەموو رووهکانی میژوی کورد لە
 سەلهکانی شەڕی بەگەمی جیهاندا پێویستی بە چەند بەرھەمیکی تری
 وەک ئەم کتێبە هەیە ، پێویستی بە دەرس کردنی بەلگە رەھمیکی
 دەولەتی عوسمانی و دەولەتە ئەوروپایەتی بەھندارەکانی شەڕ هەیە .
 بەلام لەوانە بە بتوانم رێگە بە خۆم بدەم ئەم کتێبە بە سەرەتایەک
 دابنێم بۆ ئەو میژوو ، جا رادەیی سەرکەوتنم ئێیدا کاری زخاندنی
 خوێنەرانی و شارەزایانی بەژێرە . هەرچۆنێک بۆ هیوامە ئەم کتێبە
 بتوانیت کەلێنێک لە کتێبخانەیی کوردیدا پز بکاتوو و زۆری تری
 بە دوادا بێت .

شایانی باسە چوار بەشی بەگەمی ئەم کتێبە وەک وتار لەگەڵ کورتنەبەکی
 هەرەبیدا لە «گۆفاری کۆژی زانیاری کورد» دا بۆ کراوەتوو^(۹) .
 پێشەکی و بەشی پێنجەم^(۱۰) و بەشی شەشەم و ئەنجامی بۆ بەگەم
 جار بۆ دەکرێتوو . لە ئێوان چوار بەشی بەگەم و بەھەکانی تری

(۹) بۆوانە : «گۆفاری کۆژی زانیاری کورد» ، بەرگی بەگەم ، بەشی
 بەگەم ، ۱۹۷۳ ، ل ۲۷۴ - ۳۱۰ ؛ بەرگی دووہەم ، بەشی بەگەم ، ۱۹۷۴ ،
 ل ۱۷۹ - ۲۵۰ .

(۱۰) بۆیار وابە بەشی پێنجەم لە زمارەیی داماسۆتی گۆفاری کۆژدا بۆ
 بکرێتوو .

کتیبه کدا هەندێک جیاوازی کەم لە ریتۆسدا هەبە و ئەوەش
ئەنجامی دەرچۆنی بزباری نوێی ئەنجومەنی کۆلای زانیاری کوردە
لە باری ریتۆسی کوردی بەو .

لە کۆتاییدا بە گەرمی سوپاسی بڕایان کاک مەمەدی مەلا
کەرم و کاک حسەین جاف و کاک ئەنوەر ئادر مەمەد دەکەم کە
هەر یەکەیان بە جۆرێک دەستیان لە دەرکردنی ئەم کتیبهدا هەبە .
کۆتاکارانی چاپخانەی کۆژ و ئی بڕسراوی چاپخانەکش هیچ درێنی بەکیان
نەکرد بۆ دەرکردنی بەم ئێوهی ئێستە ، سوپاسی گەرمم بۆ
ئەوابی .

• • • •

بهشی یه کرم

گرنگی کوردستان و

بابه خ بیریانی له لایه ن دوولته ته گه وره فانه وه

شهزی یه کهمی جیهان (۱۹۱۴ - ۱۹۱۸) یه کپیکه له رو داره هه ره گه وره یز کاره ساته کانی میژوی ئاده میزاد ، کلپهی ئاگرو نه نجامه کانی هم شهزه زۆر لای جیهانی گرته وه . له شهزی یه کهمدا هه فتا و پینج ملیۆن سه ربازو نه فسه ر به شدار بقو و له مانه ۱۰ ملیۆنیان ئی کوزرا و پتر له ۲۰ ملیۆنیشیان ئی بریندارو سه قهت و کهفته کار بقو . جگه له وهش ده ورو به ری ۱۰ ملیۆن کس له ساله کانی شهژدا به نه خووشی و له برسا مردن و نزیکهی شش هه زار کهشتی بازرگاتیش به کهل و په له وه له ده ربیاکاندا تقوم کران (۱) .

(۱) بزوانه : "Советская Историческая Энцикло-

педия", т.10, Москва, 1967, стр. 1000-1.

« نهنسکلۆ پیدبای میژوی سۆفیتی » ، بهرگی - ۱۰ - ، مۆسکۆ ، ۱۹۶۷ ،

له ۱۰۰۰ - ۱۰۰۱ .

ھەوینی گەورە شەژی یەكەمی جیھان بریتی بو لە ئێكچۆنی
 پارسەنگی ھیز لە نیوان دەولەتە سەرمايەدارە گەورەکانی رۆژئاوادا
 ئەمەش ئەنجای ئەو بو کە ئەمەریکا و ئەلمانیای جاران دواکەوتو لە
 کۆتایی سەدەمی نۆز دەو وایان لێ ھات لە بەرھەم ھێنانی کەلوپەلی
 پیشەسازیدا جێگە یەكەم و دوھەم بگرنەو و بەم جۆرە بکەونە
 بەر بەرەکانی کردنی بەریتانیای فەرەنسە لە بازارەکانی جیھاندا کە زۆر بەیان
 وەك (مستعمەر) لە دەست بەریتانیای فەرەنسەدا بوون . ئەمە
 ئەلمانیای لە ھەر دەولەتێکی تر زیاتر جۆلاندا چونکە بەرھەمی
 پیشەسازی ئەلمانیای گەلێک لە پێویستی بازاری ناوخوا و ھەندیک لە
 ولاتە دەروەراوسیەکانی زیاتر بو ، بۆیەش ئەلمانیای لە کۆتایی سەدەمی
 رابوردووە زۆر بە گەرمی کەوتە پەل ھاویشتن بەم لارە بەو لادا
 لە ھەمو شۆپنیکیش توشی بەرھەلستی فەرەنسە و بە تاییەتی
 بەریتانیای دەھات .

لە رۆژھەلاتی نزیك و ناو دەژاستدا بەر بەرەکانی و دو بەرە کایەتی
 ھەمو دەولەتە گەورەکانی گرتبوو ، بە تاییەتی بەریتانیای ، فەرەنسە ،
 ئەلمانیای و روسیای . کوردستانی وەك بەشیکی دەولەمەندو لە رۆی
 ستراژی و ھەم گەرنگی ئەم ناوچە بە لە پلانەکانی چ پێش شەژو
 چ سالەکانی شەژی دەولەتە گەورەکاندا شۆپنیکی تاییەتی ھەبو .
 لە پێش دەست پێ کردنی شەژی یەكەمی جیھانەو بە ماویەکی زۆر
 بەریتانیای و روسیای فەرەنسە و ئەلمانیای بە ھەمو جۆرێک ھەولیان
 دەدا جێ پێی خۆیان لەم ولاتەدا قایم بکەن و دەست بەسەر
 سامانەکاندا بگرن و بازاری بە بازارەکانی خۆیانەو بەستنەو . بە کێک

له هۆ نههينى گورهكانى ئەمەش نەوت بۆ .

ههستا سەدى نۆزده كۆتايى نههاتبۆ كه ههنديك له زانا جيۆلۆجيكاني رۆژئاوا به گهرمى كهوتبۆنه باسى دهوله مهندي چاله نهوت به دهرنههينراوهكاني بابه گۆڤگۆڤ . تهناهت زاناكاني فهرهسه (به تايهتي ج . مۆرگان) توانييان سنوري زمانى (حهوزى) نهوتى ناوچهى كهركوك تا خانمقين و شاخ كويخاي پشت قهسرى شيرين ديارى بكنو به نزيكى ۳۰۰ كيلۆمەترى له قهلم بدن (۲) . سالى ۱۹۰۳ ئەلمانەكان مافى كلك لى وه رگرتنى هه مۆڤ و كانا نه يان وه رگرت كه بۆ ماوهى بيست كيلۆمەتر ده كهوتنه ئەم لاو ئەولاي خهتى شه مهنده فەرى به غداوه كه ده ميك بۆ يلانى دروست كردنى ، وهك دوايى باسى لى ده كين ، به جۆريكى ئەوتۆ دانرا بۆ كه به شيكى به خاكى كوردستاندا تپيه ڤايت . ههر دوايى ئەوهش به سايك مافى ترى نوچى بۆ دهرهينانى نهوتى ويلايهتى موسل درا به ئەلمانەكان . لههه مان كاتدا كۆمپانياي به ريتانياي « دارسقى » له ههولۆ ته قه لادا بۆ بۆ ئەوهى نهوتى ئەم ناوچهيه بگرينه دهست خۆى و له سالى

(۲) بۆوانه : А.Адамов, Ирак Арабский. Бассорский

вила́йет в его прошлом и настоящем, Петер-

бург, 1912, стр.26. ئاداموف ، عراقى هه رهيق . ويلايه به تى

بەسره له دووتىو ئەمژۆبنا ، پيه ريو ركه ، ۱۹۱۲ ، ل ۲۶ . ئاداموف

ئەم زانپاريانهى لەم كتيبهى مۆرگان خۆى وه رگرتوه : J. de Morgan,

Mission Scientifique en Perse. Etudes Geographiques, T. II,

Paris, 1895, P. 86.

۱۹۰۶ دا کاربه دهسته عوسمانیکان بۆ ئەم مەبەستە لە گەلیدا کوتە
گفتۆگو . ئەمەریکاییکانیش بەشی خۆیان بۆ هەمان مەبەست هەول
تەقلایان دەداو تەنانت رۆزقلت سالی ۱۹۰۸ ئەدمیرال چێستەری
وەک نوینەری تایبەتی خۆی بۆ ئەم ئامانجە ناردە تورکیا^(۳) .

کار بە مەوە نەوەستا ، یینەو بەرەو پیلان گیزانیکی زۆر کوتە
ناو دەولتە رۆژئاواییکانەو لە ییناوی نەوتی ویلايەتی موسلداو
تەنانت کۆمپانیا ئینگلیزی و ئەلانیکان که بە خوینی سەری بە کتر
تینۆ بۆن لە گیزاوی تەمعدا ناچار بۆن بەک بگرن بۆ ئەو
هەرچۆنیک بیت دەستیان لە نەوتە کە گیر بیت ، ئەو بۆ لە
سالی ۱۹۱۱ دا بۆ ئەم مەبەستە بە چۆتە کۆمپانیا بەکی تایبەتیان
دامەزراند که لە سالی داها تودا ناوی « کۆمپانیا نەوتی تورکی » یان
ئێ نا . ئەم کۆمپانیا بە پیش دەست پێی کردنی شەڕ بە ماو بەکی
زۆر کم تواتی مافی دەرھێنانی نەوتی ویلايەتی موسل لە دەولتەتی
عوسمانی وەر بگریت ، بەلام هەلگیرسانی ناگری شەڕی بە کم بوە
هۆی رۆدانی ئالو گۆزنیکی گەورە لەم مەیدانداو ئینگلیز و ئەلان
لە سالەکانی شەڕدا دۆبارە بەجیا تێ دەلچۆنەو . ئینگلیزەکان لە بە کم
رۆژی پاش دەست پێی کردنی شەڕەو دەستیان بە سەر بەشی ئەلانەکاندا

(۳) بڕوانە : حکمت سامی سنیان ، النفط في العراق - دراسة سياسية
واقتصادية ، بغداد ، ۱۹۵۸ ، ص ۲۱ - ۲۲ ، ۲۷ ، ۳۰ - ۳۱ . هەر وەها

بڕوانە - Б.М.Данциг, Ирак в прошлом и настоящем,
Москва, 1960, стр.176-7. بېرۆنیسۆر
ب.م. دانسیگ، عراق دوینی و ئەمڕۆ، مۆسکۆ، ۱۹۶۰ ، ل ۱۷۶ - ۱۷۷ .

له « كۆمپانیاى نەوتى توركى » دا گرت و ئەلمانەكانىش بە جيا كەوتنە كارو وەك ھەندىك سەرچاوە دەيگىز نەو ە نزيك زاخۆو ە دەستيان بە يير ھەلكەندزو نەوت دەرھيئان كرد (۴) .

بەم جۆرە تا دەھات دەورى نەوت وەك ھيژىكى جۆلينيەرى گەورەى سياستى دەولتە رۆژئاوايىكان بەرامبەر بە كوردستان پەرى دەسەندو لە سالەكانى شەژدا زيار دەيجۆلاندىن بۆ ئەو ەى ھەرچۆنيك ييت دەست بەسەر خاكي كوردستاندا بگرن .

شويى ستراتيجى كوردستان لە ناوجەرگەى رۆژھەلاتى ناوھەستا ھيژىكى جۆلينيەرى تى گرنكى سياستى ئەو دوولتە تانە بۆ بەرامبەر بە دوارۆژى كوردستان . ئەمە لەپيش شەژو لە سالەكانى شەژدا بە رادەيەكى ئاشكرا لە پزۆژەى خەتى شەمەندەفەرى بەغدادا (۵)

(۴) بۆوانە : يوسف ابراهيم يزبك ، النفط مستعبد الشعوب ، الجزء الاول ،

بيروت ، ۱۹۳۴ ، ص ۱۶۹ - ۱۷۱ .

(۵) « خەتى شەمەندەفەرى بەغدا » پزۆژەيەكتى بەناوبانگە لە مېژودا و

يەكيتك بۆ لە روھ گرنگەكانى ھەول و نەقلەى دەولتە رۆژئاوايىكان بۆ چەسپاندى دەسلاننى سياستى و ئابورىيان لە رۆژھەلاتى نزيك و ناوھەستا .

بۆيار وابۆ ئەم خەتە كە درۆژايى دەگەيشتە زىكەى ۲۴۰۰ كم دەريايى

سپى ناوھەستا بە كەنداوى عەرەبەو ە بېستىت و بۆ ئەم مەبەستىش پيويست

بۆ خەتەكە بەشيك لە توركيوا و كوردستان و سۆريا و ميسۆپوتاميا بېژيت . ھەول و

نەقلەى بۆسنۆرى ئەلمانەكان بۆ دروست كردنو بەكار ھيئاننى « خەتى

شەمەندەفەرى بەغدا » لە كۆتايى سەدەى نۆزدەو ە بەجاريك بۆ ھۆى قول

كردنەو ەى دۆبەو ەكبەتتى نينوان دەولتە كەورەكان لەسەر رۆژھەلاتى ناوھەستا ،

بە تايبەتى چيونكە ئەلمانەكان دەيانويست لەو رېنگەيەو ە دەسلاننى ئينگىلەز لە =

دەركوت كە ئەويش بەش بەحالی خۆي ميژويەكي دۆرو دريژي
 ھەيە سەرەتاكي دەگەيتەوھ بۆ نيوي دۆھەي سەدەي رابوردو ،
 واتە بۆ كاتي دەست پي كردني داناني گەليك پزۆزە بۆ بەستني دەرياي
 سېتي ناوھەزاست بەكەنداوي عەرەبەوھ بە خەتي شەمەندەفەر . ئەوي لەم
 بارەبەوھ پيويستە سەرنجی بۆ رابكيشريت ئەويە بە كە زۆرەي ئەم
 خەتانه دەبۆ بە خاكي كوردستاندا تيبەژن . بەويئە ئەو پزۆزەي
 شەمەندەفەري لۆقيت كاميرۆن لە سالي ۱۸۸۰ دا داينابۆ بزيار وابۆ
 ناوچەي ئورفەو ماردین و موسل بزييت و لەويۆھ بەرەو بەغداو كەنداو
 دريژي پيئەوھ (۶) .

ئەلھانەكان كە لە كۆتايي سەدەي نۆزدەوھ رۆژ بەرۆژ دەسەلاتيان
 لە توركيدا بە ھيزتر دەبۆ بايەخېكي يەكجار زۆريان دا بە دروست

== ھيندستان و ميرو دەسلاتي رۆسيش لە ناوچەي قەفەتاس و ناوھندي ئاسيادا نەجەنە
 مەزسيبەوھ ، ھەر لەبەر ئەوھە ھەندېك لە ميژوتۆسەكان ئەم پزۆزەي بە
 يەكنيك لە ھۆگەرەكاني ھەنگيرساني شەژ دادەننن (لە بارەي د خەني
 شەمەندەفەري بەف.ا.وھ بە دريژي بژوانە : الدكتور لؤي بحري ،
 سكة حديد بغداد ، بغداد ، ۱۹۶۷ . ھەرومەھا Zaki Saleh,
 Mesopotamia - Iraq 1600 - 1914, Baghdad, 1957;

А.С.Аветян, Германский империализм на

Ближнем Востоке, Москва, 1966, стр.24-35.

(۱). س. ئاقيتيان ، ئيسپرياليزم ئەلھان لە رۆژھەلاتي تزيكدا ، مۆسكۆ ،
 ۱۹۶۶ ، ل ۲۴ - ۳۰) .

(۶) بژوانە : Zaki Saleh, Op. Cit, pp. 258 - 9

کردنی خەتی شەمەندەفەر لەم ولاتەدا . ئەمە پێی گومان بایەختیکی بە کجار
 زۆری هەبۆ بۆ بەرژەوئەندەکانی ئەلان لە رۆژەلاتی ناوەزاستدا ، بە
 تاییەتی لەبەر ئەوەش کە هەر لە زووەوە بەرلین و ئەستەمبۆل بە خەتی
 شەمەندەفەر بە بەکۆوە بەستراپۆن . کۆمپانیای ئەلانئیکان مافی
 دامەزراندنو بەکار هێنای زۆماریەیک خەتی شەمەندەفەریان لە خاکی
 ئیمپراتۆرتی عوسمانیدا وەرگرت و لە ئەنجامدا رۆژی پینجی مارتی سالی
 ۱۹۰۳ یش مافی دروست کردنی خەتی شەمەندەفەری بەغدايان پێی درا
 کە زۆر بەر لەوە کار بە دەستانی هەندیک لە دەولەتە گەورەکان بیرایان لە
 دامەزراندنی کەربووەوە . شایانی باسە کە ئیک پلان لە لایەن شارەزایانەوە
 بۆ راکێشانی خەتی شەمەندەفەری بەغدا دانرابۆ کە سەرەپایان بە پێی
 نەخشەکانیان دەبۆ بە خاکی کوردستاندا تێپەژن . بە پێی بەکیک لەو
 پلاناوە کە ناو نرابۆ « پلانی باکۆر » و لە سالی ۱۸۹۳ دا دانرابۆ
 دەبۆ خەتی شەمەندەفەری بەغدا بە شاری سیواسدا تێپەر بکات و
 بزیاریش وابۆ لقیکی ئی بیتهوە بۆ ئەرزنجان و ئەرزروم و بایەزید و
 لقیکی تریش بۆ خەریقوت و دیار بەکرو لەو پێشەوە درێژ بیتهوە تاوەکو
 بەغدا . جۆی بەجۆی کردنی ئەم پلانی چەند کۆسپیک هاتە بەردەم
 وەک نازەزایی رۆسیا و سەختی شاخەکانی ئەرمینیای کوردستان ،
 بۆیە کە شارەزایان هەر ئەو سالە « پلانی ناوەند » یان خستە بەردەست
 کە بە گوێرەمی ئەمیش دەبۆ خەتە کە لە ئەنقەرە و قەیسەری یەو بەجێتە
 مەلاتیە و دیار بەکرو لەو پێوە بەرەو بەغدا و کەنداو رابکێشریت ، بەلام
 لە ئەنجامی چەند کێشە بەکی تەکنیکیدا جۆی بەجۆی کردنی ئەم پلانی
 خرابە پشت گوێی و پلانی سێهەم کە بە « پلانی باشقور » ناسراوە

چینگهی گرتهوه . به پیی « پلانی باشقور » ده بقو خه تی شه مه نده فهری به غدا مهره شو و ثورفه و دیار به کرو ماردین و موسل و که رکوک بیژیت و له ویوه بگه بیژیته به غدا و به سره و کویت (۷) .

به پیی دوا پلان که بهر له شه ژ به ماوه به کی کهم له لایه ن
ئه لمانه کانه وه دنرا بقو ده بقو خه تی شه مه نده فهری به غدا له ریگی
نه سیبهینه وه خاکی کوردستانیش بیژیت . بو ئه م مه به سه کومیته به کی
تایه تی ئه لمانیایی به سه رو کایه تی کۆن-وللی گشتی ئه لمانیا له
ئه سه مبقول سه ری له چه ند شوینیکی کوردستان دا بو لئی کۆلینه وه ی
زرۆفی ئه و ناوچانه له هه مو رو به که وه .

ئه لمانه کان به گرمی که وتنه دروست کردنی خه تی شه مه نده فهری
به غدا له سالی ۱۹۰۹ دا به شانازییه وه بلاویان کرده وه که وا ۹۴۶
کیلۆمتری ئه م ریگی به ته وا و بو وه و ۷۴۰ کیلۆمتری تریشی له
ته وا و بقو ندایه و دروست کردنی ئه و به شهش که ماوه ته وه له هه مو به شه کانی
تری خه ته که ئاساتره (۸) . هه رچه ند شه ژ نزیکتر ده که وته وه هه ول و
ته قه لای ئه لمانه کان بو ته وا و کردنی خه تی شه مه نده فهری به غدا زیاتر
په ره ی ده سه ندو به رامبه ر به وهش مه ترستی ئینگلیزو روسو (۹)
فه ره سه ییکان تا ئه هات زۆرتر ده بقو ، وه زۆر جار ناچار ده بقون له م

(۷) أ. ناداموف ، سرچاوه ی ناوبراو ، ل ۵۳۶ - ۵۳۷ .

(۸) Zaki Saleh, OP. Cit, P. 281

(۹) به دریزی بژوانه : ا. س. ئافیتیان ، سرچاوه ی ناوبراو ،

بارەبەووە لەگەڵ ئەلمان و تورکەکاندا بکەوێتە گەشتوگۆ (۱۰) . بەلام ئەک ئەم جۆرە گەشتوگۆیە بەلکو تەنانت کارەساتەکانی شەڕی یەکمەمی جیهانی ش ئەلمانەکانیان نەوستاند ، وە بەپێچەوانەو پالیان پێو نەو ئەو لە بەدەن رۆژیک زۆتر رێگەگە تەواو بکەن . ئەو بۆ هەر لە سەرەتای شەڕدا کەوتنە خۆ بۆ دروست کردنی ئەو بەشانی رێگەگە کە دەبۆ بە کوردستان و میسۆپۆتامیادا تێبەژن و ئەو پارچەبەیان تەواو کرد کە کەوتبوە ئێوان بەغدا و سامەژاود و دەستیان بە کار کرد بۆ درێژ کردنەوێ لە زۆرووی سامەژا و خواروی بەغداو و تەنانت ژمارەبەکی زۆر کرێکاری کوردیشیان بۆ ئەم کارە بەکرێ گرت ؛ تۆسەری ئەلمانی داگۆبیرت لەم بارەبەووە تۆسەبیوتنی دەلیت : « ئەندازیارە ئەلمانەکان لە کاتی دروست کردنی خەتی شەمەندەفەری

(۱۰) رۆسەکان بەجاریک لە پلانەکانی ئەلانی بۆ دامەزراندنی خەتی شەمەندەفەری بەغدا زراوەترەک بۆبۆن چونکە دەیانزانی دەبێتە هۆی لاواز کردنی دەسلاتی سێسۆ و ئابوریان ئەک تەنها لە ئاسیای بچۆک بەلکو لە رۆژئاوای ئێرانیشدا ، بەتایبەتی لە ئازەربایجان و کوردستان . یەکتیک لە شارهزاکانی رۆس لە سالی ۱۹۰۸ دا بە ئاشکرا دەستی بۆ ئەم راستیە کێشاو و داوای لە کاربەدەستەکانی ولایتەکەمی کردووە کە ئەوانیش بکەونە خۆیان

(بۆوانە : - **Инженер Ю. Лебедев, Багдадская желез-**

ная дорога в современное состояние её стро-

ительства, Петербург, 1908, стр. 3.

یو، لیبیدیف ، خەتی شەمەندەفەری بەغدا و باری دروست کردنی ئەم زۆی ،

پیتربورگ ، ۱۹۰۸ ، ل ۳) .

به‌غدادا هه‌ستیان کرد که وا کورده‌کان باشتیزو ئیش‌که‌رتیرین
کریکارن» (۱۱) .

به‌م‌جۆره‌ سامان و شوینی سترا تیژی کوردستان رۆژ له‌ دوای رۆژ
زیاتر سه‌رنجی ده‌وله‌ ته‌ گه‌وره‌ کانیاں راده‌ کیشاو ئه‌مه‌ش بوه‌ هۆی ئه‌وه‌ی
ئهو ده‌وله‌ تانه‌ ، وه‌ به‌ تایه‌تی به‌ریتانیا و ئه‌لمانیا و رۆسیا ، بایه‌خپکی
زۆر به‌ چه‌سپ کردنی جۆ پێیان له‌ کوردستاندا بده‌نو ئه‌مه‌ش له
ساله‌کانی پێش شه‌زو کاتی شه‌ژدا به‌ ته‌واوی رۆژو ئاشکرا بو .

ئه‌لمانه‌کان پێش شه‌زو له‌ ساله‌کانی شه‌ژدا به‌هۆی په‌یوه‌ندی
یه‌کجار نزیکیانه‌وه‌ به‌ چینه‌ ده‌سه‌لاتداره‌کانی تورکه‌وه‌ به‌ ئاسانی
ده‌یان توانی خۆیان بگه‌یینه‌ کوردستان وه‌ به‌ تایه‌تی کوردستانی
تورکیا که‌ کاربه‌ده‌سته‌کانی به‌ ئاشکرا هاریکاریان له‌ گه‌ل ده‌کردن .
ژماره‌یه‌کی زۆر له‌ ئه‌لمانه‌کان که‌وتنه‌ گه‌ژان به‌ کوردستاندا و یه‌کیک
له‌ ئه‌فسه‌ره‌ کۆنه‌کانیاں که‌ ناوی گوربرۆد بو له‌ سالی ۱۹۱۲ دا توانی
بگاته‌ هه‌ندیک شوینی وه‌های کوردستان که‌ به‌ر له‌ وه‌یج ئه‌ورۆپایه‌ک
پێی تی نه‌نا بو . گوربرۆد له‌ کاتی گه‌شته‌که‌یدا گه‌لیک وێنه‌ی گرتوه‌و

Dagobert von Mikusch, Mustapha Kemal between (۱۱)
Europe and Asia, (translated by John Linton), London,
1931, P. 360 .

نەخشەى چەند شوپىننىكى كېچاۋە (۱۲). لە ھەمان كاتدا ئەندېرسى
 كلونسولنى ئەلمان لە ئەرزرۇم لە جەم چۆلدا بىر ۋە كەوتبۇە گەزان
 بە گەئىك ناۋچەى كوردستانداۋ چوبۇە ھەندىك شارى ۋەك دەرسىم
 خەرىپوت ۋان ۋەى تر ۋە لە نىكەۋە پەبۇەندى ئەگەل ژمارە بەك
 لە سەردارە كوردە كاندا بەستىق .

بىق گومان مەبەستى ئەلمانە كان لەم جۆرە گەشت ۋە ھاتوچۇيانە
 تەنھا دەستكەوتى سىياسى نەبۇ، بەلكو لە رۆى ئابۇرىشەۋە توانيان
 جىق بۇ خۇيان لە كوردستاندا بىكەنەۋە . بەۋىنە شارى شىۋ لە
 كوردستانى ئىران پىش شەز بۇبۇە ناۋەندىكى گەورەى خورى كۆزىن
 لەلايەن ئەلمانە كانەۋە لەۋپۇە ئەبان بىرد بۇ ئەۋ ئابرىقەبەى لە تەۋرپۇر
 دايانمەز راندىق بۇ دروست كۆزى رايەخ . ئەۋەى سەرنج رادە كىشىت
 ئەۋەتە كە ئەلمانە كان بە ئالائى ۋلا تەكەيان مەلبەندە بازىرگائىكانى
 خۇيانيان لە شارە كانى كوردستاندا دەزا زاندىۋە (۱۳) .

لە سالىە كانى شەزدا ئەلمانە كان كەۋتە بايەخ پىدانىكى زىيار بە
 كوردستان ، بەتايىبەتى لەبەر ئەۋەى كە بۇبۇە يەككىك لە مەلبەندە
 كىرنگە كانى شەز لە رۆز ھەلاتى ناۋەزا ستداۋ كەوتبۇە سەر سىنورى

М.С.Лазарев, Курдистан и курдская проблема (۱۲)

(90 годы XIX века - 1917 г.), Москва, 1964.

М. С. Лазарев, Кوردостан ۋ كىشەى كورد (لە سالىە كانى

نەۋەدى نەۋەدى نۆزەۋە تا سالى ۱۹۱۷)، مۆسكۆ، ۱۹۶۴، ل. ۲۴۷ .

(۱۳) ھەمان سەرچاۋە ، ل ۲۴۹ ۋ ۲۶۲ .

به كيك له دوژمنه هره گه دره كانی ئەلمانیاوه که روسیا بـتـو .
 ئەلمانەکان له کاتی شهژدا ههولیان دهدا ههتو به یاننامە و چاپەمەنیکانی
 تری یان - ئیسلامەکان به ههتو کوردستانی ئێراندا بلاو بکەنوه . بـۆ
 ئەوهی ههستی خهـلـکـهـکی به لای توركیادا پتی رابکێشن و له روسیان
 دۆر بجنهوه و بۆ ئەم مه بهسته ژماره بهک له جاسۆسه به ناوبانگه کانیان
 له رۆژهه لاتی ناوه ژاستدا (شـیـونـمان ، لیتین و هی تر) به گه رمی
 که وتبۆنه کار . ئەوهی شایانی باسه ئەوه به که ههول و تهقه لای
 ئەلمانەکان له م باره بهوه پتی ئەنجام نهتو ، ئەوه بۆ تا سالی ۱۹۱۶
 به یارمهتی هه ندیک له سه رهک هۆزه کورده کانی ناوچهی کرماشان
 توانیان په یوندی له شکری روس به له شکری ئینگلیزه وه له خواروی
 عیراقدای پچژین .

ئینگلیزه کان ده میک بقو به رادهی ئەلمانەکان و بگره زیاتریش
 بایه خیان به کوردستان دابو . له نیوهی دوه می سه دهی ههژده وه
 بیاوه کانی کۆمپانیای هیندی رۆژهه لاتی^(۱۴) ده ستیان کرد به گه ژان

(۱۴) د کۆمپانیای هیندی رۆژهه لاتی ، - کۆمپانیایه کی ئینگلیزی
 به ناوبانگه که سالی ۱۶۰۰ ژماره بهک له بازرگانه ناوداره کانی به ریتانیا
 دایانه زراند بۆ به هیز کردو پهره پیدانی په یوندی ئه وروپا له گه ل هیندستان و
 خواروی رۆژهه لاتی ئاسیا و چیندا و به ره به ره بوه ده زگابه کی ده وله تی و دوا
 ئەوهی چه ند فابریقه به کیشی له هیندستان دامه زراند ره کی هاویش بۆ زۆر شوینی
 رۆژهه لاتی نزیک و ناوه ژاستیش . ئەم کۆمپانیایه تا ناوه ندی سه دهی رابوردو
 ده ورپکی دیاری بیتی له بلا و کردنه وهی ده سه لاتی سیاستی به ریتانیا له زۆر
 ولاتی رۆژهه لاتدا و نه مهش داخی کرد بوه دنی گه لانی ئەو ولاتانه وه و
 بنگلیزه کان له کانی نه قه تته وهی رابه زینی سالی ۱۸۵۷ - ۱۸۵۹ له هیندستان =

به كوردستانيشدا . سالی ۱۷۵۸ دوكتوریکی ئەم کۆمپانیایه له رینگه‌ی کهرکۆکه‌وه تا شاری ماردین چۆ، دواي ئەویش به ماوه‌یه‌ک هه‌ندیك له کاربه‌ده‌ستانی ئەم کۆمپانیایه (د. کامپیل، ت. هاولو هی تر) به‌چەند شوپینگی تری کوردستاندا گه‌زان^(۱۵). له سالی ۱۸۲۰ یشدا نوینه‌ری هه‌مان کۆمپانیا له به‌غدا کلۆدیۆس جیمس ریج گه‌شتیکی گه‌وره‌ی به‌چەند ناوچه‌یه‌کی کوردستانی خه‌واروو رۆژهه‌لاتندا کردو^(۱۶) به‌کێک له ئەنجامه‌ گرنه‌گانی ئەم گه‌شته دانانی کتیبیکی گه‌وره‌ بۆ له‌باره‌ی کوردو کوردستانه‌وه^(۱۷).

= ناچار بۆن دا‌یخه‌ن .

کۆمپانیای هیندی رۆژهه‌لاتی هه‌ر زۆ جو بۆی خۆی له‌عیراقدایه‌وه‌وه‌ ده‌سه‌لاتی رۆژ له‌ دواي پهری ده‌سه‌ند به‌ راده‌به‌ک سلیمان باشای گه‌وره به‌ یارمه‌تی ئەو نه‌یویه‌ سالی ۱۷۸۰ نه‌ده‌کرا به‌ والیو له‌سه‌ر ئاره‌زۆی هه‌ر ئەویش سالی ۱۸۱۰ سلیمان باشای پچۆک نه‌ک هه‌ر ده‌رکرا به‌ل‌کۆ به‌ سێداره‌شدا کرا . ئەم کۆمپانیایه‌ له‌ هه‌مان کاتدا هه‌ولێ ده‌نا له‌ رینگه‌ی به‌غداوه‌ بگاته‌ کوردستانیش .

(۱۵) ده‌ربه‌ری ئەمانو زماره‌یه‌کی نه‌ له‌ گه‌ژۆکه‌ ئه‌ورووپایه‌تیکان ب‌روانه‌ :- S. H. Longrigg, Four Centuries of Modern Iraq, London, 1925, PP. 334 - 340 .

(۱۶) ریج به‌ر له‌وه‌ش چەند جارێکی تر به‌ خاکی کوردستاندا نێپه‌ریبۆ، به‌تایه‌نی له‌و کاتانه‌دا که‌ له‌ به‌غداوه‌ ده‌چۆ بۆ ئەسه‌مبول، زبانی که‌مینه‌گانی کوردستان ده‌مینک بۆ سه‌رنجی ریجی راکێشبوو .

Cl. J. Rich, Narrative of a Residence in Kurdistan, (۱۷)

Vol. I - II, London, 1836 (808 P.) به‌رگه‌ی به‌کمی ئەم کتیبه‌ له‌لایه‌ن

مامۆستا به‌هادین نوری به‌وه‌ سالی ۱۹۵۱ له‌ زۆ ناوی ده‌سه‌مه‌ریج لی الرانی

عام ۱۸۲۰ دا‌کراوه‌ به‌ عه‌ره‌یی (۳۵۰ ل.) هه‌ر له‌ سالی ۱۸۳۶ یشدا به‌ زمانه‌

ك. ج. ريج له ماوهی ئەم گهشتهیدا له نزیكوه په یوه نښی له گهڼ
 هه نښك له سهرداره ناوداره كانی كورد، به تایه تسی له ناوچهی
 سلیمان و سینهدا دامه زراندهو وه بو په كهم جار نه خشی چند
 شوینیکی كوردستانی كیشابو، ههروهها له كتیبه كشیدا به دریزی
 باسی ژبانی كۆمه لایه تی و ئابوری كوردستانی كردوه .

شایانی باسه كه وا له سهدهی نۆزدهوه ژماره به كیش له
 ئەفسه ره كانی ئینگلیز كهوتنه كه ژان به كوردستاندا . ئەوه بو له سالی
 ۱۸۳۶دا ئەفسه ری به ریتانیایی راولنسن و پاش ماوه به ك میخه ر ف .
 میلینگن سهریان له زۆر لای كوردستان داو كه ئیک شتی به زرخیان
 له باره به وه كۆكرده وه هه نښكیشیان ئی بلاوكرده وه (۱۸) . سه ره ژای
 ئەمانه ژماره به كی زۆر له كه ژۆ كه كانی ئینگلیز كه ها تونه ته ئیران و تورکیا
 سه ریشیان له كوردستان داوه وه له كتیبه كانیاندا زۆر یا كهم باسی ژبانی

== سه ره نښش به ناوی ریچه وه بلاو كراوه ته وه :

Ci. J. Rich, Relation d'une residence dans le Kourdistan
 l'emplacement de l'antique Ninive etc., London, 1836 (398 P.).

H. C. Rawlinson, Notes on a journey from : بژوانه : (۱۸)

Tebritz, through Persian Kurdistan ..., - « The Journal of the
 Royal Geographical Society », London, Vol. X, 1840

راولنسن له وتاریکی تریشتیدا بهر له وه به كورنی چند جار ك باسی كورده
 كوردستانی كردوه (بژوانه هه مان گهوفار، بهرگی - ۹ - سانی ۱۸۴۹) ؛

F. Millingen, The wild life among the Koords, London, 1870

ئابجورى و كۆنمەلایەتى كوردیان كردوه . بەوینە چ مۆژیرو (۱۹)
 چ كینەر (۲۰) لە كتیپەكانیاندا كە هەر پاش بەك دۆ سأل
 كۆژدراونەتە سەر فەرەسەیی و ئەلمانی باسی كەلێك رۆی كرنكى
 ژبانی كوردو كوردستانیان كردوه .

بایەخ پیلانی ئینگلیز بە كوردستان لە سەرەتای سەدی
 بیستەو ئەوەندەى تر پەرى سەندو ئەمەش ئەنجامی دۆزینەوێ
 نەوت و ئەو بایەخە زۆرە بو كە ئینگلیز بە میسۆپۆتامیايان دابو كە
 دەیانویست بە كوردستانی عیراقەو بیکە نە بئەكە بە كرنكى بلاو كردهو
 پاراستی دەسلاتیان لە رۆژەلاتی زێك و ناوەژاستدا . لەم
 سەردەمەدا ژمارەى ئەو ئینگلیزانەى دەهاتنە كوردستان و پیایدا
 دەگەژان لە زیادبوندا بو ، ئەوەش كە هەندیکیان پیش هاتنیان
 فیری زمانی كوردی بوون یارمەتیهكى زۆرى دان بو ئیکۆلینەوێ
 بارى ژبانی كوردو ولاتەكیان لە هەمو رۆیهكەو . لەم بارەبەو

J. Morier, Journey through Persia, Armenia and (۱۹)
 Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809,
 London, 1812 ; J. Morier, A Second journey through Persia,
 Armenia and Asia Minor to Constantinople between the years
 1810 and 1816, London, 1818 .
 بەكەمیدا باسی ئەو ناوچانەى كوردستانى كردوه كە پیاياندا تێپەژبو ، لە كتیپەكەى
 نریشیدا كەلێك زانیاری لەبارەى ئەتنۆگرافیا و مینۆی كوردەوێ بلاو كردهو .

J.M. Kinner, A geographical memoir of the Persian (۲۰)
 Empire, London, 1813; J. M. Kinner, Journey through Asia
 Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814,
 London, 1818.

گهشته به ناوبانگه کوی میجر سۆن و توسپنه کانی^(۲۱) نمونه کی رۆژو
 ئاشکران . میجر سۆن باش نهوهی سالیکی (۱۹۰۶ - ۱۹۰۷) له
 کرمانشان برده سهرو کوردیهی باش فیر بو^(۲۲) له سالی ۱۹۰۷ دا
 کهوته گهژان به کوردستانی خوار و داو له نزیکه وه له زبانی کوردو

(۲۱) کاره بلا و کراوه کانی میجر سۆن که جینگه کی داریان له
 مهبدانی کوردناسیدا هه به نهانن :

- 1- « To Mesopotamia and Kurdistan in disguise », London ,
 1912 (second edition, 1926 - 421 P.) ;
- 2- « A Southern Kurdish Folksong in Kermanshahi Dialect »,
 JRAS, 1909, PP. 35 - 51 ;
- 3- « Notes on a Kurdish Dialect, the Shadi Branch of
 Kermanji », JRAS, 1909, PP. 895 - 921 ;
- 4- « Notes on a Kurdish Dialect, Sulaimania (Southern
 Turkish Kurdistan) », JRAS, 1912, PP. 891 - 940 ;
- 5- « Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language »,
 London, 1913, P. 13 + 289 ;
- 6- « Elementary Kurmanji Grammar », Baghdad, 1919, 197 P. ;
- 7- « Kitabi Awalmini Qiraat i Kurdi », Baghdad, 1920
- 8- « A Short Anthology of Guran Poetry », JRAS, January,
 1921, PP. 57 - 81 ;
- 9- « Notes on the Phonology of Southern Kurmanji », JRAS,
 April, 1922, PP. 191 - 226.

(۲۲) میژۆنۆسی به ناوبانگی کورد مامۆستا نهمین زهکی ههبارهی
 کوردی زانیی میجر سۆنهوه نۆسه یینی ده لیت : « بهقهدهر کوردیک کوردی
 نهزانی و له عالیکی کورد زیاتر شارهزای زمانه کمان بو » (محمد امین زکی ، خلاصه بهک
 کوردو کوردستان . جلدی اول (جزی دوهم) ، به هدا ، ۱۹۳۱ ، ل . ۲۹۱)

باری کوردستان کۆلییه و هو به یوه ندییه کی به کجار زبکی له گه له هندیك له سرداره گانی جاف دامه زرانده (۲۳). هه مۆ ته مانه و تو سینه گانی له دوایدا به نیهت ئینگلیزه کانه وه جیکه ی ته وای خو یان کرت (۲۴)، وه له ده و روبه ری کۆتایی شه ژدا جی به جی کردی که لیک ئه رکی کرنکی له کوردستانی عیرا قدا یی سپێردرا، ئه وه بو هه ر دوای داگیر کردنی به غدا له لایه ن سو پای ئینگلیزه وه سۆن به ره و خانه قین که وته ری . دوای کۆتایی هاتنی شه ژیش به ناوی ئه فسه ری سیاسی به ریتانیا وه ده ورئیکی که ره ی له چه سپاندنی ده سه لاتی ئینگلیزه کاندای له کوردستانی عیرا قدا ییتی وه ههروهک تو سه ری ئینگلیز ئیرست مین ده لیت کاره گانی سۆن « به راده ی کاره گانی لۆراس کرنک بۆن هه رچه نده که متر به ناو بانگن » (۲۵).

هه رچه نده ئینگلیزه گان بایه خیان به خواری کوردستان زیار ده دا وهک له به شه گانی تری، به لām له هه مان کاتدا به شه گانی تریشیان

(۲۳) ئه وه ی شایانی باسه ئه وه ته مینچه ر سۆن پیش ئه وه ی ده ست به گه شته کی به کوردستاندا بکات کار به ده ستی کۆمپانیای نه ونی « ئینگلیزی - فارسی » بو وه دوای گه شته کی به فرمانی کۆمپانیای ناوبراو له ناوچه گانی ده ورو به ری قه سری شتیریزو خانه قین که وته گه ژان به دوای نه وتدا .

(۲۴) نوۆریک نا به و پیت له نرخ و بایه خی زانیاری به کجار زۆری کارو به ره می ژماره به کی زۆر له گه رۆکه ئه و رو بایه یکان کم بکانه وه که کوردو کوردناسان تا ئه مژۆش له زۆر رو وه کهنکیان لۆ وه رده گرن .

E. Main, Iraq from Mandate to Independence, (۲۵)
London, 1935, P. 51.

نهخته پشت گویو و نه و اچش جیگه به کی دیاریان له پلانه کانیاندا
 هه بو. بۆیه کا ژماره به کی زۆریش له گه ژۆک و کار به دهسته ئینگلیزه کان
 به ئاشکراو به دزیه وه پیش شه ژو له ساله کان شه ژدا خو یان ده گه یانده
 ناوچه هه ره گرنگه کانیان و به لکو هه ندیکیان نه گه یشتنه قوژبی
 وه های نه و ناوچانه که به ره له وان بیگانه پیی تی نه نابو. هه
 له سه رده می گه شته کی میجر سو ندا کار به دهستی سیاسی به ریتانیایی
 مارک سایکس گه شتیکی دۆرۆ در یۆی ۷۵۰۰ یه یه تی ب نوردستانی
 زۆرۆدا کردو له نزیکه وه له باری ژبانی ژماره به کی به کجار زۆر له
 هۆزه کورده کان کۆلییه وه له هه مۆرۆیه کی ژبانی ناوچه کانیان ورد
 بوه وه. نه و زانیاریانه می مارک سایکس له گه شته که یدا کۆی کردنه وه و
 که هه ندیکیان تی بلاو کردنه وه (۲۶) به که لکی هه مۆرۆ نه و
 که سو لایه نانه ده هان که بایه خیان به کوردستان و دوا روژی ده دا.

له گه ل نزیک که وتنه وه می شه ژدا هاتو چۆو جم و جۆلی
 ئینگلیزه کان له کوردستاندا، وه که زۆر به می شوینه کان تری روژه لاتی
 نزیک و ناوه ژاست، په ره می ده سه ندو مه بهستی راسته قینه می کاریان
 ئاشکراتر ده بو. هه ره به ره له وه می شه ژ ده ست پی بکات وه که یلی
 کۆنسولی به ریتانیا له شاری وان که وته دامه زرانندی په یوه ندیه کی
 نزیک له گه ل سه رداره ده سه لاتداره کان ناوچه می به دلیدا. له لایه کی

(۲۶) بزوانه: M. Sykes, The Kurdish tribes of the
 Ottoman Empire, - « The Journal of the Royal Anthropological
 Institute of Great Britain and Ireland », Vol. XXXVIII, 1908
 (July to December), PP. 451 - 486 .

ئەو كۆنسولەكانى ئىنگلىز ل دياربەكرو مۆسل بە گەرمى گەوئنه
 پرۇپا گەندە دژى رۇسىا كە ، وەك دوايى باسى دە كەين ، چاوى بىزىبە
 كوردستانى رۇژھەلات و ژۆرۆ . ئەمانە لە ھەمۆ لايەك خەلكە كەيان
 وائى دە كرو واتى بگەن كە وا لە دوارۇژىكى زۆر نىكدا ھەمۆ
 رۇژھەلاتى ناوہزاست يە كسەردە كەوئتە ژىر ركىتى ئىنگلىزەوہ (۲۷) .
 بەم جۆرەو بە پارە ئىنگلىزەكان توانىيان ژمارەبەكى زۆر لە سەرۆكى
 ھۆزە ناودارەكانى كوردى وەك كەلھوز بگرن و تەنات توانىيان ل
 سالى ۱۹۱۷ دا بيانكەن بەگۇ ھۆزە سەربە ئەلمان و توركەكاندا .

ئىنگلىزەكان لە ھەمان كاتدا ھەوليان دەدا كەلك لە كەمىنە
 نەتەوہى و ئاينىكانى كوردستان وەربگرن و جى پى خۆيان لە ناوياندا
 قايم بگەن . بۇ ئەم مەبەستە بەر لە شەژو لە سالە كانى شەژدا ھەولىكى
 زۆريان لە گەل ئاسقورىكاندا داو ئەم ئەركەيان خستە سەرشانى ئەو
 قوتابخانە ئاينىيە عيسايىيە لە دىسى (قوجانس) كەرديانەوہ كەوتۆتە
 ناوچەى ھەكارىيەوہ . ئەم قوتابخانەبە يەكسەر لە لايەن كۆنسولى
 بەرىتانياوہ لە وان سەربەرشتى دەكرا (۲۸) . ئەنجامى پرۇپا گەندەى
 ئىنگلىز لە ناو ئاسقورىكاندا لە كانى شەژو سالە كانى يەكەمى دواى
 شەژدا بە ئاشكرا دەركەوت . ئىنگلىزەكان ھەرچەند ھەندىك كەمتر
 لەو ھەولەى لە گەل ئاسقورىكاندا دەياندا بايەخيان دابو بە خۆ

(۲۷) بىروانە : م.س. لازەرئىف ، سەرچاوەى ناوبراو ، ل ۲۴۸ .

(۲۸) صديق الدملوجى ، إمارة بھدینان الكوردية أو إمارة المادية ،

للوصل ، ۱۹۵۲ ، ص ۱۲۰ .

زیک خستنه وه له کورده - به زیدیکان ، به لأم ههولۆ تهقلای ئهم لایه نهشیان بۆ سۆدو ئه نجام نه بو . له ساله کانی شه زدا ، وه به تایبه تی له رۆژی داگیرکردنی به غداوه له لایه ن له شکری ئینگایزه وه ، ئه فسه ره سیاسیکانی ئهم له شکره که وته دامه زرانندی په یوه ندی له گه ل کورده به زیدیکانداو بۆ ئهم مه به سه ئه ئه فسه ریکیان به نه ینی نارده ناوچه ی ژهنگارو شیخان (۲۹) .

به م چۆره وهك ده بینین کوردستان شوینیکی نیارو بایه خداری له سیاسه تی به ریتانیدا به رامبه ر رۆژه لاتی ناوه ژاست هه بو وه رۆژ به رۆژی ئه مه ئاشکرا تر ده بو . به وینه دیلۆماسی هه ره به ناوبانگی ئینگلیز لۆرد کیرزن له سه ره تای ساله کانی نه وه دی سه ده ی رابوردو دا به ئاشکراو به گه رمی ته نها باسی میسۆپۆتامیای ده کرد که ده یوت « ده بیته بکه وینه ژیر ده سه لاتی ته نها به ریتانیاوه به س » (۳۰) ، که چی هه مان لۆرد دوای ئه وه به بیست سالیك ، واته پیش ده ست بۆ کردنی شه زی به کم به ماوه یه کی کم ، له به رده ی ئه نه جو مه نی لۆرده کاندا بۆ پیچ و په نا بلاوی کرده وه که وا « هه له یه وا له قه له م بدریت که گوايه به رژه وه نده سیاسیکانمان ته نها له ناوچه ی کنداودایه (مه به ستی کنداوی عه ره به - ک. م.) ، ئه و به رژه وه ندانه ته نها له و سنۆرده اتین و ته نانه ت ته نها ناوچه ی نیوان به سه ره و به غداش

(۲۹) بزوانه : اسماعیل چول ، البزیدیه قدیبا وحدیثا ، بیروت ، ۱۹۴۷ ،

G. N. Curzon, Persia and the Persian question, (۳۰)
Vol. II, London, 1892, P. 578 .

ناگره وه به لیکو گه لیک ژوروی به غداش ده گره وه « (۳۱) ، « گه لیک ژوروی به غداش » وه ک ئاشکرایه کوردستان ده گه بییت . هر همهش بقو کارپکی وه های کرد ئینگلیزه کان له ساله کانی شهزادا نه وه ندهی تر بایهخ به کوردستان ، وه به رادهی به کم کوردستانی خوارو بدن . ئارنۆلد ویلسن که دواي داگیرکردنی عیراق له لایهن به ریتانیاه بوه به کم حاکی سیاستی ئینگلیز له عیراقدا ده لیت که وا له ساله کانی شهزی به کمدا « پیاوه هه ره به توانا کانمان له ناوه ندی نیمچه دۆرگی عه ره بو کوردستان و خواروی رۆژئاوا و ژوروی رۆژئاوای ئیران و که نداوی به سره دا کاریان ده کرد » (۳۲) .

رۆسه کانیش ههروه ک ئینگلیزه کان ده مێک بقو چاویان بژیسه کوردستان و به تایبهتی نهو ناوچه کانی که کهوتبونه سه ر یا نزیك سنوری خواروی ولاته کیان . رۆژ به رۆژ له گه ل لاواز بقونی ده وه لتهی عوسمانی و نزیك بقونه وهی شهزادا بایهخ پیدانی رۆس به کوردستان زیار به ره ی ده سه ند . به کیک له مه به سه گه وه ره کانی سیاستی رۆس به رامبه ر به کورد به ره له شهزو له سه ره تای شهزادا بریتتی بقو له پاراستنی هینو ئاسایش له ناوچه کانی سه ر سنوری قه فقا سدا به تایبهتی له بهر نه وهی که ئه لمان و تورک کهوتبونه هاندانی هۆزه کورده کانی نزیك نهو ناوچه دهزی رۆسیا و نه میش به رامبه ر به وه هه وه لی ده دا

(۳۱) بژوانه : P. W. Ireland, Iraq. A Study in political development, London, 1937, PP. 48 - 49 .

(۳۲) بژوانه : « العالم العربي » ، بغداد ، ۲۲ تشرین الاول ۱۹۳۱ .

هرچۆ ئېك بېت كوردەكان بەلای خۆیدا رابكېشیت و لە راستیشدا
 لەم روهوه زروۆئېكی باشی بۆ هەلکەوتبو چونکە ژمارەیهکی زۆر لە
 سەردارە کوردە ناودارەکانی وەك عەبدووژەزاق بەدرخان کە لە دەست
 کار بە دەستانی تورکیا و ئێران داخ لە دۆل بۆن ، وایان دەزانی
 بە یارمەتی رۆس دەتوانن کوردستانی سەر بە خۆ دا بگهزێنن ، تەنانەت
 هەندیک لەو سەردارانە بەگەرمی پشتگیری دامەزراندنی کوردستانیکی
 ئۆتۆنۆمی داریان دەکرد بە مەرجیک لەژێر چاودێرتی رۆسیادا بېت .
 رۆسەکان هەرچەندە بۆ گومان ئەمەیان زۆر بە دۆل بۆ بەلام لە ترسی
 دروست بۆنی کێشهیهکی گەوره لەسەر سنۆرهکانی خواروی
 ولاتەکاندا نەیان دەویرا خۆیان لە قەرە بەدن چونکە ئەمە لەو
 سەردەمە ناسکەدا لەوانەبۆ ئەنجامەکی بە خێر نەگەزیت بۆیان لەبەر
 ئەوهی کە دەیانزانی کار بە دەستهکانی تورکیا و ئێران و ئەلایا بە هەمو
 جۆریک دەکەوتە بەر هەلستی کردنی ئەو پزۆژەیه .

لەگەڵ ئەوهشدا رۆسەکان زۆریان بایەخ بە بلاوکردنەوهی
 دەسلاتی سیاسی و ئابوورتی خۆیان لە کوردستاندا دەداو بەلگە
 زۆری وەها بە دەستهوهیه کە گومان لەوهدا ناهێلن کە وا رۆسەکان
 خۆیان مەلّاس دا بۆ ئەوهی هەر کاتیک بۆیان بلوێت چەند بەشیکی
 کوردستان داگیر بکەن . بە وێنە شوۆژی مەشرۆتییە ئێران
 (۱۹۰۵-۱۹۱۱) یان بەهەل زانی بۆ ئەوهی لە سالی ۱۹۰۹ دا
 ناوچەیهکی فراوانی کوردستانی ئێران داگیر بکەن و بە تەما بۆن وەك
 ولاتەکانی پشت قەفقاس بیخەنە سەر ئیمپراتۆرییه بەدەرەتانهکان .

بابه‌خی کوردستان له لای رۆسه‌کان پالی پپوه نابۆن بۆ دامه‌زراندنی
 که‌ئیک کۆنسلخانه‌و قوتابخانه‌ی تایه‌تی و بنگه‌ی ئایینه‌ی له هه‌ندیک له
 شاره‌کانی کوردستانی تورکیا و ئیراندا و ته‌نانه‌ت پێش ده‌ست پێی کردنی
 شه‌ژ به‌ ماوه‌یه‌کی که‌م چاپخانه‌یه‌کیشیان له شاری ورمی دانا. یه‌که‌ئیک
 له‌و کاربه‌ده‌سته‌ گه‌ورانه‌ی رۆس^(۳۳) که‌ به‌ گه‌رمی له‌ ناو کوردا
 کاریان ده‌ کرد کۆنسولی کۆنی رۆسیا له‌ دیمه‌شق شازاده‌ باریس
 شاخۆفسکی بۆ که‌ له‌ ساڵه‌کانی شه‌ژدا سه‌ره‌پرشته‌ی کاروباری هه‌مو
 کوردستانی له‌ لایه‌ن وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی رۆسیاوه‌ پێی سپێردرا.
 شاخۆفسکی بابه‌خێکی زۆری دابۆ به‌ به‌ستنی ئابووری کوردستان به‌
 رۆسیاوه‌، وه‌ له‌ راستیشدا دواکه‌وتووی کوردستان و نزیکه‌تی له
 رۆسیاوه‌ هه‌ ئێکی باشیان خولقاند بۆ بۆ په‌ره‌سه‌ندنی په‌یوه‌ندتی بازرگانی
 له‌ ئیوان که‌ئیک له‌ شاره‌ نزیکه‌کانی کوردستان و هه‌ندیک شاری
 ولاته‌کانی پشت قه‌ فقادا^(۳۴). ئه‌وه‌ی شایانی باسه‌ ئه‌وه‌ته‌ که‌ وا
 نه‌ک ته‌نها که‌لو په‌لی رۆسیا خۆی به‌ لێکو زۆر به‌رهمی پێشه‌سازی
 ولاته‌کانی تری ئه‌وروپاش هه‌ر له‌ رێگه‌ی رۆسیاوه‌ ده‌گه‌یشتنه‌ به‌شیکی
 زۆر له‌ بازاژه‌کانی کوردستان. ئه‌مه‌ پالی به‌ وه‌زاره‌تی بازرگانه‌تی و
 پێشه‌سازی رۆسیاوه‌ نا داوا له‌ وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ بکات کۆنسلخانه‌و

(۳۳) شایانی باسه‌ ژماره‌یه‌ک له‌ کاربه‌ده‌سته‌کانی رۆسیا له‌ کوردستان له
 دواڕۆژدا کوردناسی گه‌وره‌و ناوداری له‌ وێنه‌ی مینۆرسکی و نیکیتینیان لێ
 ده‌رچتر.

(۳۴) له‌ رێگه‌ی ئه‌و په‌یوه‌ندییه‌ بازرگانییه‌وه‌ هه‌ندیک وشه‌ی نوێ
 نیکه‌نی زمانی کوردی بۆن که‌ تا ئێسته‌ش به‌کار ده‌هێنرێن وه‌ک سه‌ماوه‌رو
 وارشاو و ئه‌شته‌رخانو می تر.

بىنگى بازىرگاتى ئۆيى لە شارەكانى كوردستاندا بىكانەوہ . لە راستىدا پەرسەندى پەيوەندى بازىرگانى كوردستان بە روسياوہ گەيشتە رادەبەكى ئەوتۆ ئەلمانەكانى وەھا بى تاقەت كەرد كە بگەونە ھەولدان بۆ كەم كەردنەوہى دەسلەتتى ئابورى بازىرگانە روسەكان ، بەتايىبەتتى لە كوردستانى ئىراندا^(۳۰) . لە كوردستانى توركىشدا ھەر بە ھاندانى ئەلمانەكان توركەكان بە ئاشكرا كەوتنە شەخسە فرۆشتن بە ئەفسەرو پياوہ دىپلۆماتىكانى روس . دەولەتەكانى تىرىش ھەر بەو رادەبەو بە پىيى توانا ئۆي ھەمو جۆرە بلاقونەوہ بەكى دەسلەتتى روس لە كوردستاندا كەوتنە كار . ئەمەو تا رادەبەكى زۆر ساردىتى روسەكان خۆشيان^(۳۱) لە راستىدا بۆنە ھۆي ئەوہى سىياسەتيان لە كوردستاندا زۆر سەرنەكەوتت و كار گەيشتە رادەبەك تەنانەت پاراستى ھىمىتى سنۆرەكانى سەر كوردستانىيان بۆ ھەلنەسۆزلاينرا .

(۲۵) بۆوانە : م . س . لازەڤىف ، سەرچاوەى ناوبراۋ ، ل ۲۶۲ .

(۲۶) شاينى باسە زمارەبەكى زۆر لە سەردارە كوردە ناۋدارەكان ھەوليان ھەدا بە يارمەتتى روس شتىك بۆ سكورد جى بە جى بگەنو بۆ ئەم مەبەستە ھەندىبىكان زۆر لە نزيكەوہ پەيوەنديان لە گەلندا بەستونو بەكىكى وەك ھەدوۆزەزاق بەدرخان گەلنىك پۆزەي قۆلۆ دۆربىنى لەم بارەبەوہ پىشكەش كەردون . ھەروەھا سىكۆش جارەھاي جار ھارىكارى لە گەل پىساوہ دىپلۆماتىكانى روسدا كەردوہ داۋاي يارمەتتى لۆ كەردون . ھەر بۆ ئەم مەبەستە تەنانەت شىنخ مەحمۇدىش كە ناوچەي دەسلەتتى لە ھەمو شۆپىنكى نرى كوردستان لە روسياوہ دۆرتىر بۆ چەند جارېك بەر لە شەزو لە سالەكانى شەژدا ھەولنى داۋە پەيوەنديان لە گەل دابەزرپىنت ، بەلام روسەكان بە شپۆەبەكى گىتى ھەلوپىتىكى ساردىان بەرامبەر ئەم جۆرە ھەولۆ تەقەلابەي سەردارەكانى كورد بووہ .

ساله کانی شهزیشدا کار به ددسته کانی رۆسیا به نیهت کورده وه ته نهـا
 یریان له وه ده کرده وه که ده وریان له مهیدانه کانی شهزادا له ئاسیای
 بچۆک چی ده بیته و چۆن بتوان کارێکی وه ها بکن نه گهر
 کورده کان نه شهده نه پال له شکره کانی نه مان هیچ نه بیته دژیشیان
 نه وهستن .

به م چۆره وه که ده یینین رۆسیا له گه ل نه وه شهدا که وه که
 زور بهی ده ولته ته گهره کانی تر چاوی بزیه وه خاکی کوردستان و
 سامانه کانی به لام خه تیک سیاستی دیار و دۆربینی به رامبه ر به
 کوردستان نه بقو ، وه زۆر جار نه م سیاسه تهی به پیتی کات و شوپن
 ده گۆژژا . کۆنسولی رۆس له ورمق له به کیک له ده کومینته
 نه هینیکانیدا به ئاشکرا دانی به وه دا ناوه که وا رۆسه کان به راده ی
 به که م له قوژی دامه زرانندی ده ولته تی نه رمیتیا ی سه ر به خۆ وه سه یری
 کیشه ی کوردو دوا رۆژی کوردستانیان ده کرد^(۳۷) . نه مهش له راستیدا
 بوه هۆیه کی گهره ی دۆر که وتنه وه ی ته نه انهت کورده کانی سه ر
 سنقریش له رۆسیا که به ئاشکرا دۆ سیاسه تی جیاوازی له گه ل کوردو
 نه رمه ندا په یزه وتی ده کرد ، به نیهت کورده وه جار یک نه بقو به
 ته واوی له مه سه له به کی گرنگدا پشتیان بگریته که چی له هه مان
 کاتدا بقو چان پشتگه یرتی ئاسۆرتی و به تایبه تی نه رمه نی ده کردو له
 کاتی پتویندا چه کی ده داتی ، جگه له وه ی سیاسه تیک دیارتی
 کراوی رۆنو ئاشکراشی له باره ی دواژۆژی نه رمیتیا وه هه بقو . له

(۳۷) م. س. لازهریف ، سه رچاوه ی ناوبراو ، ل. ۳۰۱ .

چه‌کداره‌کانی ئه‌و ناوچانه‌ی تورکیا که له‌شکری رۆسیان تی ده‌هان ده‌که‌وتنه‌گیانی دانیشتود کورده‌کانیان بۆ ئه‌وه‌ی سه‌رکرده‌کانی له‌شکری رۆس ده‌ست بێننه‌ بهره‌میان و ئه‌مه‌ش بۆ گومان ئه‌وه‌نده‌ی تر کوردی له‌شکری رۆس کرد .

جگه‌ له‌ به‌ریتانیانو ئه‌لمانیانو رۆسیا فه‌ره‌نسه‌و ئه‌مه‌ریکاش هه‌ریه‌که‌یان به‌پێی سیاسه‌تیان به‌رامبه‌ر دواڕۆژی دوه‌له‌تی عوسمانی و به‌رژه‌وه‌نده‌کانی خۆیان بایه‌خیان دا‌بو به‌ کوردستان . ناردنی ئه‌دمیرال چێستر، هه‌ر وه‌ک له‌ سه‌ره‌وه‌ باهان کرد ، به‌کێکه‌ له‌ به‌لگه‌کانی ئه‌و بایه‌خ پێدانه‌ له‌ لایه‌ن ئه‌مه‌ریکایێکانه‌وه‌ که‌ له‌ لایه‌کی تریشه‌وه‌ میسیانێره‌کانیان^(٤٠) ده‌مێک سا‌ل بو له‌ کوردستان به‌گه‌رمتی له‌کاردا بو‌نو و جم و جۆ‌ل و هاتوچۆیان زۆر ناوچه‌ی کوردستانی گرتبو‌وه‌و ناویان له‌ زۆر لا ده‌رکردبو‌وه‌ له‌ نزیکه‌وه‌ په‌یوه‌ندیان له‌گه‌ل که‌مینه‌کانی کوردستان ، به‌ تابه‌تی له‌گه‌ل ئاسۆریکاندا دامه‌زراندبو‌وه‌ راده‌یه‌ک ژماره‌یه‌کی زۆریان به‌ هاندانی ئه‌مه‌ریکایێکان ده‌ست‌به‌رداری کلێسه‌ی کاتۆلیک بو‌نو و بو‌نه‌ پزۆ‌ستانت^(٤١) . هه‌ر به‌و جۆ‌ره‌و بگه‌ره‌ چالا‌کانه‌تریش میسیانێره‌ ئه‌مه‌ریکایێکان له‌ ناو

(٤٠) به‌ مانای (مبشر) ه‌ که‌ له‌ زمانه‌ ئه‌وروپایێکانه‌وه‌ وه‌رگه‌راوه‌ .

(مبشر) به‌ فارسی (مبلغ ، مبلغ مذهبی و میسیونر) .

(٤١) برۆانه : Sir Percy Sykes, A Summary of the history of the Assyrians in Iraq, 1918 - 1932, - « Journal of the Royal Central Asian Society », April 1934, p. 256 .

ئەرمەنەکانیشدا لە کاردا بۆن (٤٢) .

ئەوێ شایانی باسە بۆنی ئەم جۆرە مێسیانێرانە لە کوردستاندا بوە هۆی قۆل کردنەوێ ناکۆکتی نیوان دانێشتوێ موسوڵمانو گاورەکانی و (٤٣) ئەمەش لە سالاھکانی شەژدا لە زۆر شوێن بوە هۆی تەقینەوێ هەراو کوشتار . بە وێنە لە سەرەتای شەژدا لە ناوچەیی ورمێ کە مێسیانێرە ئەمەریکاییکان لە سالی ١٨٣١ وە کردبۆیانە مەلبەندی کاریان هەرایەکی گەورە فەوما کە لە ئەنجامیدا ژمارەییکی زۆر گاورێ بۆ گوناھ بۆنە قوچی قوربانی (٤٤) .

فەرەنسەییکانیش هەرچەندە وەک ئەمەریکاییکان هەولیان دەدا لە رێگەیی پیاوێ ئاینییکانیانەوێ جۆی پێی خۆیان لە ناو کەمتینەکانی کوردستاندا قائم بکەن (٤٥) بەلام بایەخیکی زیاتریان بە تەقەلای سیاسی

(٤٢) بۆوانە : آ. ئادامووف ، سەرچاوەیی ناوبراو ، ل ٢١٨ - ٢١٩ .

(٤٣) بێبۆستە نەوێش بونرێت کە زوربەیی ئەو مێسیانێرانە کەم یا زۆر یارمەتی دانێشتوانی ئەو ناوچانەیان دەدا کە کاریان نێدا دەسکردن ، بە تاییەتی نەخۆشەکانیان . جگە لەوێ بۆنیان و جۆری زیانو رەفتاریان هۆبەکی ساکاری بەیدا کردنی پەییوهندی بۆ بۆ خەلکی ئەو ناوچانە لەگەڵ شارستانیتی رۆژئاوادا .

(٤٤) بۆوانە : علی سیدو الکوورانی ، من عمان الى الهاديّة أو جولة في كردسان الجنوبية ، القاهرة ، ١٩٣٩ ، ص ٢٠٥ - ٢٠٨ .

(٤٥) فەرەنسەییکان لەم رووێ بایەخیکی زۆریان بە ناوچەکانی وپلاپەیی موصل ، وە بە تاییەتی شاری موصل خۆی دابو .

دابق بۆ ئەوئى ئەوانىش جىيى خۇيان لە كوردستاندا ، وەك دەولەتە
گەرەكانى تر ، جىگىر بكنو لە ھەمق شوپىنىكىش زيار چاويان
بزيبوه ويلايەتى مۆسلۆ لە ھەمق لايەك زيار لە سىياسەتى ئىنگلىز
بەرامبەر بەم ناوچەيە بى تاقەت بۆن .

بەم جۆرە وەك دەينىن زۆربەي دەولەتە گەرەكان لە سنورى
بەرژەوئەندە سىياسى و ئابورىكانى خۇيانداو بەپىي سىياسەتى فىازى
كراويان بەرامبەر بە دوارۆزى دەولەتى عوسمانى بايەخيان دەدا بە
كوردستان و ئەنجامەكانى ئەم بايەخ پىدائەش لە سالىەكانى شەزى يەكەمى
جىياندا بە رۆنى دەرگەوتن و كارپكى زۆريان كرده سەر رۆداوو
ئەنجامەكانى ئەم شەزە بەنسىبەت كوردستانەو وەك لە بەشە
داھاتوئەكانى ئەم كىتەبەدا باسيان لى دەكەين .

بەشى دەھەم

بارى گىشتى كوروستان

بەر لە دەست پى کردنى شەز

لاوازی و بەككوتەیتی ئىران و تورکیا بەر لە دەست پى کردنى
شەزى بەكم بە چەند سالىك گەشتبەو رادەبەك ، بەولاهى
تەنھا كوتن و روخان بو . شەزى سالى ۱۹۱۱ى ئىوان تورکیا و
ئىتالىا و شەزى سالى ۱۹۱۲ى تورکیا لەگەل ولانانى ناوچەى
بەلقاندا و ناکۆكتى ئىوان «ائتلاف»ى ئىتىجادپىكان لە ناو تورکیا
خۆیدا و ھەراوبگرى ئىران و تورکیا لە سەر سنورى ئىوان ھەردو
لايان و بارى ئالۆز و سەختى ژبانی ئابورى و كۆمەلایەتى ئەم دۆ
ولاتە و گەللىك ھۆى تر بەو دەردەى بردبۆن كە لە ھەمو

قوزبنيڭكياندا ھەستى پى دەكرا . لە كوردستاندا دەسەلاتى ئەم دۆ
 دەولەتە تا رادەيەكى ئاشكرا كز بقو بقو ھەندىك لە ناوچە
 سەخت و ناو ھۆزە بەھيژەكانيدا تەنەت ھەست بە بقوئى نەدەكرا .
 لاوانى ئەو جۆرە ناوچانە بە ئاشكرا و پى ترس مل پىچيان لە
 سەربازى دەكرد و جوتيارانى زۆر شوپىنىش باج و سەرانەيان نەئەداو
 وايان لى ھاتبو زەبتيە و جاندرمەكانى ميريان بە ھىچ ئەزانى ؛
 ۋەك توسەرى عەرەب سەدىق دەملوچى دەيگىزىتەۋە لە و سەردەمەدا
 كار بەدەست و زەبتيەكانى ميري تەنەبا بە گوند و لادى پىچۆكەكانى
 فەلەكانىان دەوپرا و توخى زوربەي گوندى ھۆزە كوردەكان
 نەدەكوتن^(۱) .

(سوارەي ھەمىدى) ش كە لە سەردەي سولتان عەبدولھەمىددا
 بۆ پاراستنى دەسەلاتى خۆي و لىدانى بزوتنەۋەي ئازادى - نەتەۋەيى
 كە لە ناتوركەكان لە چەكدارانى ھەندىك لە ھۆزە كوردەكان پىكەپىنزابو
 بەر لە سالىەكانى شەز ببو ھەشكرىكى پى گيان و توانا و بەو
 جۆرە بە جارىك سەنگى جەنگى خۆي لە دەست دا بقو و
 ئەۋەندەي تر لە ناو كۆمەلدا سۆك و ريسوا بقو بقو ، بۆيەكا ھەمو
 ھەول و كۆشى كار بەدەستانى توركيا بۆ ئەۋەي گيانى بگەنەۋە بە

(۱) صديق الدملوچى ، إمارة بھدینان الكردية ، ص ۸۱ . شایانى باسە
 دانەرى ئەم كىتەبە خۆي بەر لە شەز بۆ ماۋەي چەند سالىك لە بادىنان
 كار بەدەستى ميري ببو .

بەردا بە فېرۆ چۆرە لە زۆر شوپن بوو بار بە سەر گۆمەلانی
خەلکی کوردستانەو .

بەلام لەگەڵ ھەمو ئەمانەشدا فەرمانزەوایانی تورکیا ھەر لە
ھەول و کۆششدا بۆن بۆ ئەوێ کەلک لە ھیز و توانای ھۆزە
کوردەکان وەر بگرن و دەیانویست بۆ شەری داھاتو ئامادەیان بکەن
چونکە دەیانزانی بۆ ئەو کەلینکی دیار دەکویتە ناو توانای
جەنگیانبەو . کار بە دەستانی تورکیا دەیانویست گەلی کورد بکەن
بە کێک لە قەلا سەختەکانی بەر بەرە کانی رۆس کە لەم کاتەدا زۆر
چاوچنۆکانە دەیانزوانییە خاکی دەولەتی عوسمانی بۆیە کە تورکەکان
دەیانویست زیاتر خۆیان لە ھەندیک لە سەرە ک ھۆزە دەسەلاتدارەکانی
کوردستان نزیك بچنەو و دژی رۆسیا بیانجۆلینن و بۆ ئەم
مەبەستەیان پەیمانێ چەوریان دەدانی و بە و جۆرە تەنانەت توانییان
چەند تییکی سوارەیی ھەمیدی لە سەر سنوری ئەو ولاتە ریز
بکەن (۲) .

لەگەڵ ئەو شەدا ھەول و تەقەلای تورکەکان لەم مەیدانەدا
تەواو کەم ئەنجام و بۆ سۆد بۆ چونکە تەنھا ژمارە بەکی کەم لە
سەرە ک ھۆزە کوردەکان بە دەنگیانبەو چون کەچی لە ھەمان کاتدا
ھەندیک سەرە ک ھۆزی تر بە ئاشکرا و بۆ ترس بلاویان دەکردەو
کە وا لە کاتی شەژدا دژی لە شکرێ تورک دەوستان و دەدەنە پال

(۲) بۆوانە : م . س . لازەر پیف ، سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۲۹۰ .

رۇس . ئەۋەي لەم بارەبەۋە شايانى باسە ئەۋەتەكە وا ژمارەبەك لە
نيشتاپەرورە داخ لە دلەكانيش تا رادەبەك زۆر پشتگيرتى ئو
يىرەيان دەكرد چونكە زولم و زۆرى عوسمانيان واى لى كوردون
تەماع و پيلانى چينە كاربەدەستەكانى رۇسيا نەبينن .

بەر لە شەزەرى باری نالەبارى ژيانى ئابقرى و كۆمەلایەتى
كوردستان وەك زوربەي ھەرە زۆرى ناوچەكانى تىرى ميران و
دەولەتى عوسمانى گەيشتوۋە رادەبەك زياتر لە جاران كۆمەلانى
خەلك بچولتيني و ھەستى نەتەۋەبىيان بىزوينتى . ئەمە و چەند
ھۆبەكى تر كارپىكى وايان كوردبو رۆز بە رۆز ژمارەي ئەو كەسانەي
سەربەخۆيتى ، يان بەلای كەمەۋە خودموختارتى (ئوتۆتۆمتى) كورديان
دەويست لە زياد بوندا بى و ئەمە لە پەرەسەندى ھەندىك چالاكتى
سياستى و كۆمەلایەتيدا خۆي نواند ، ئەۋە بو بەر لە شەزەرى ژمارەي
كۆمەل و رېكخراۋە سياسىيە نېينىكانى كوردستان زۆر بو وە تا
دەھات سەنگيان لە ناو كۆمەلانى خەلك و بە تايەتى رۆشنيراندا
پتر دە بو . ئەم كۆمەل و رېكخراۋانە بە ھەر چوار لادا كەوتنە
بلاو كوردنەۋەي بەياننامە و پەخشە « نىشە » ي ئەوتۆ كە پز بون
لە ھەستى نەتەۋەيتى و رق و كينەي رەۋا بەرامبەر زۆر و زۆردارتى
مىرى و كاربەدەستانى . يەككىك لەو پەخشانە لە ژپىر ئەم ناۋە پز
مانايەدا بلاو دەكرابەۋە : « ئەف خۆلە خۆلى ئەمەبە » كە بە ئاشكرا
دزى دەسەلانى تورك دەدوا و دەيگوت « تورك بە ھىچ جۆرپىك

به ژێوه بردنی کوردستانیان له باردا نییه . « وهك كوردناسی سوۆیتی م . س . . لازهریڤف باسی دهكا ئهم پهخشه به له ناو خهلكدا دهنگی دا بۆوه و دهگه یشته زۆر قوژینی کوردستان (۳) . شایانی باسه زوربهی ئهو پهخشه و بهیاننامه له کوردستانی باکتور و ههندیکیان له کوردستانی ئییران دهرده کران بهلام ژماره یان ئی دهگه یشته کوردستانی باشقوریش و به شیوه بهکی تایه تی ده ئییرانه ته کیسانی بارزان و له ویوه بلاو ده کرانه وه (۴) .

هر لهو سالانه شدا هه ندیک کۆمه ل و ریکخراو که له کاتی سه رکه وتنی شوژی تورکه لاره کانه وه پهیدا بۆبۆن (۵) به ئاشکرا کاریان ده کرد و چاپمه تی خوێان بلاو ده کرده وه و سه تگیان ، به تایه تی له ناو رو شنبیرانی کوردا ، تا ده هات قورستر ده بۆ . بهر له شه ژ « کورد طلبه هیئی جمیعی » (کۆمه لی هیئی شاگردانی کورد) له هه مق ریکخراویکی تری کورد چالا کتر له کاردا بۆ و

(۳) هه مان سه رچاوه ، ل ۲۰۰ .

(۴) بۆوانه : صدیق الدملوجی ، سه رچاوه ی ناوبراو ، ل ۹۵ .

(۵) به شیکێ گرنک له زانیاریکانی به شی دۆه می ئهم وتاره ، به تایه تی ئه وانه یان که په بوه ندییان به چالاکی ریکخراو و کۆمه له سیاسی و سه رداره کانیانه وه هه به له لایه ن نو سه ر خو به وه کو کراونه ته وه و له م باره به وه کلکیکی زۆری له مامۆستانان مه مدوح سه لیم و ئه کره م جه مبل پاشا وه ره گرتوه که خوێان له دامه زرانانی زوربه ی ئه وه کۆمه لانه دا به شار بۆن .

تهانەت توابیبتۆشی چەند لقیك له هەندێ شاری ئەوروپا دا بھەزرینتی .
 ئەم کۆمەڵە ئۆرگا ئێکی تاییبەتی خۆی بە ناوی (رۆژا کورد) ھوہ
 بۆ دەکردهوہ کہ دوابی ناوی گۆژا بە (ھەتاڤا کورد) و ئینجا
 بە (زین) . (ھیفی کورد) تا دەست پۆ کردنی شەژی بەگەمی
 جیھان لە کار نەکووت ، بەلام دواي ئەوہی بە بۆنەي ئەو شەژوہ
 زوربەي کادرەکانی راپیچ کرانە ناو سوپاوہ ئیتروہک ھەمو کۆمەڵ و
 ریکخراوانی تری ئەو سەردەمەي کوردستان توانای کار کردنی نەما .
 کۆمەڵێکی تری کاریگەری سیاسەتی ئەو سەردەمەي کوردستانی

تورکیا « کورد تەمالی و ترفی جمیتی » (کۆمەڵی بەرزتی و
 پیشکەوتنی کورد) بو کہ بەگەم ریکخراوی سیاسەتی کوردستان بو
 وە ژمارەیک گەورە پیاوی ناوداری وەک ئەمین عالی بەدرخان و
 شەریف پاشا و شیخ عەبدولقادر تی شەمزینتی تیدا کۆبۆبۆوہ (۶) ،
 بەلام سیاسەتی شۆئینتی تورکە لاوہکان کاریکی وای کرد چالاکی
 ئەم کۆمەڵە بەر لە دەست پۆ کردنی شەژ لە سنۆریکی تەسکی
 نھینتی تیبەژ نەکا .

ھەرچەندە لە بەرچەند ھۆبەکی تاییبەتی نیشمانپەرورانی کوردستانی
 تورکیا لەو سەردەمەدا لە ھەمو لا زیار لە جم و جۆلدا بۆن ،
 بەلام لە ھەمان کاتدا ھەست بە وریابۆنەوہ و راپەژینی کوردستانی ئیرایش
 دەکرا . بەر لە شەژ و لە سالەکانی شەژدا لەو بەشەي کوردستاندا

(۶) بۆوانە : الدكتور بلج شیرکۆہ ، القضبہ الکوردیہ . ماضی الکرد
 وحاضرہم ، القاہرہ ۱۹۳۰ ، ص ۵۱ .

کۆمهالی « ئیستخلاسی کوردستان » به گه‌ری کهوتبووه خۆ و دروشمی به‌گگرتنی کورد و سه‌ربه‌خۆیتی کوردستانی به‌رز کردبووه . هه‌ر له‌و ده‌ور و به‌ره‌شدا (سالی ۱۹۱۲) کۆمهالی «جیهاندانی»^(۷) له‌ کوردستانی ئیران دامه‌زرێنرا؛ ئەم کۆمه‌له‌ ده‌یویست خه‌باتی گه‌لی کورد به‌ریبازێکی راستدا به‌رچی و له‌ چوارچێوه‌یه‌کی به‌گگرتودا کۆی بکاته‌وه^(۸) .

یه‌کێک له‌ رووه‌ هه‌ره‌ گرنکه‌ نوێکانی خه‌باتی رۆشنیرتی کۆمه‌ل و رێکخراو و پیاوه‌ سیاسیه‌ ناوداره‌کانی ئەو سه‌رده‌مه‌ی کوردستان بریتی بو له‌ بایه‌خدان به‌ بلاوکردنه‌وه‌ی خویندن و خوینده‌واری له‌ ناو منداڵ و لاوی تازه‌ پێ‌گه‌بشتوی کوردا له‌ گه‌ل خزمه‌ت کردنی زمان و ئه‌ده‌بی گه‌لی کورد وه‌ک دۆه‌لی کاربگه‌ری

(۷) له‌وه‌ ئه‌چه‌ دامه‌زرێنه‌رانی ئەو کۆمه‌له‌ خۆیان ئەو ناوه‌یان بو دا‌زشتی که‌ وا دیاره‌ مه‌به‌ستیان مه‌ریفه‌ت و شاره‌زاییه‌ .

(۸) بێ‌وا‌نه‌ :

И.О.Фаризов, Место национально-освободительного движения курдов в борьбе народов Ближнего и Среднего Востока против империализма, Канд.дисс. (реферат), Москва, 1953, стр.19.

ئێ . و . فاریزوف ، شویێ بزوئنه‌وه‌ی ئازادتی - نه‌نه‌وه‌یی کورد له‌ خه‌باتی گه‌لانی رۆژه‌ه‌لانی نزیک و ناوه‌پ‌استدا دزی ئیمپریالیزم ، (کورته‌ی نامه‌ی دوکتۆرێکی) ، مۆسکۆ ۱۹۵۳ ، ل ۱۹ .

پاراستن و پوره پیدانی نهریت و ههستی نتهوهیتی له ناو کۆمهلاانی
 خهڵکدا . مامۆستا خهلیل خهیالی یهکیک بقولهوانهی له کار و
 خهباتی رۆژانه یاندا جیکه یهکی بهرز و شایانیان بۆ ئەم باسه دانا بۆ .
 ئەم نیشتمانپهروهه دل-پۆزه به گهرمی هانی رۆشنیریانی کوردی
 دهدا به چاویکی دۆربینهوه بزوانه ئەم ئهركه گرنگهی سه
 شانیان و ههیشه و له ههتو شوینیک باسی نهوهی کردوه که
 نهخویندهواری یهکیکه له دهرده گهورهکانی کۆمهلگای کورد .
 به هاندانی مامۆستا خهیالی ژمارهیهک له رۆشنیریانی شاگرد و هاوهلی ،
 « کورد تعمیم معارف جمعیتی » (کۆمهلی بلاوکردنهوهی
 خویندهواری کورد) یان دامهزراند که بهر له شهز فیرگه یهکی
 تایهتی له نهسته بقول بۆ مندالانی کورد کردهوه (۹) .

هر له سهرده مهدها عهبدووژزه زاق بهدرخانی به ناوبابک جیکگی
 مامۆستا خهیالی له ناو کوردی ئیراندا گرتبۆوه و به گهرمی له
 ههول و کۆششدا بقۆ بۆ بلاوکردنهوهی خویندن و خویندهواری له
 ناویاندا و یهکیک له باسه گرنگهکانی دیوهخانی ئاوهدانی بریتی
 بقوله باسی زخی خویندن و هاندانی خهڵکی بۆ نهوهی بابهخی
 پی بدهن . چالاکی عهبدووژزه زاق بهدرخان لهم مهیدانهدا
 بهوهوه نهوهستا ، له سهههتای سالی ۱۹۱۳دا له شاری

(۹) لهم فیرگه بهدا خویندن به زمانی کوردی بۆ و شاگردهکانی به یانی
 کوردایهتی گۆش دهکران ، بهلام به داخهوه زۆری نهخایاند به ناچاری
 دههکای ئەم فیرگه په داخرا .

(خۆی) کلۆمه ئیکی رۆشنیبری دامهزراند و نیازی بو چاپخانه به کیشی
 بو دابنی و رۆژنامه به کی به ناوه وه ده ربکا و له ژێر سه ره په رشتی
 نه ودا چهند قوتابخانه به کیش بکاته وه . ههنگاوی هه ره گوره و پز
 مانای نه م کلۆمه له بریتی بو له کردنه وه ی به کم فێرگه (قوتابخانه) ی
 کوردی له شاری (خۆی) به پاره ی کۆکراوه ی دانیشتوانی ناوچه که
 خۆیان^(۱۰) .

له هه مان کادا هه ندیک به لگی به نرخ هه ن که بيشانه ی
 بایخ پیدانی پیاوه سیاسییه رۆشنیبره کانی کوردستان به زمان و
 نه ده بی کورد به ره له ده ست پێ کردنی شه ز به ماوه یه ک^(۱۱) ،
 نه مه ش ، وه ک ئاشکرایه ، ههنگاویکی گوره و گرنگه به نیهت

(۱۰) نه م فێرگه به له رژی ۴ ی نه شینی دوه می سالی ۱۹۱۳ دا کرایه وه و
 به م بو نه یه وه له شاری (خۆی) ئاههنگیکی گوره سازکرا . زماره ی
 به کم ده ستی شاگردانی نه م فێرگه به ۲۹ کس بو که به زمانی کوردی
 ده ربیان ده خویند و به ئه اف و بپی رۆسی ده بانۆسی و زمان و
 نه ده بی رۆسیان ده خویند ؛ له ناو فێرگه کدا نه خو شخانه به کی بچو کیش
 هه بو (بژوانه : م . س . لازه ریف ، سه رچاوه ی ناوبراو ،
 ل ۲۲۷ - ۲۲۸) .

(۱۱) « کوردستان » ی به کم رۆژنامه ی کوردی له سه ر لاپه زه کانی بایخه ی
 باشی ده دا به نه ده بی کورد و به شیوه به کی : بیه نی هه ولی ده دا له
 رێگه ی شیمه کانی (خانی) به وه هه سق خوینده واراننی کورد بچو ئینی و
 داوای لێ ده کردن به وردی گوئی له ئامۆزگاریکانی بگین (بژوانه :
 « کوردستان » ، عدد ۶ ، ۲۰ جادی الاول ۱۳۱۶) .

ژبانی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی هه‌مو گه‌لیکوه . ریڤکخراو و پیاوه
سیاسیاتی کوردستانی تورکیا وه به راده‌ی یه‌که‌م مامۆستا خه‌لیل
خه‌یالی ته‌نانه‌ت که‌وتبۆنه بیرکردنه‌وه له دانانی ریڤبازیکی تایبه‌تی بۆ
زیک‌خسته‌وه و یه‌ک‌خسته‌ی کرمانجی و سۆرانی . له کوردستانی ئێرانیش
عه‌بدوژده‌زاق به‌درخان له مانگی شوباتی ساڵی ۱۹۱۳دا له ریڤگی
وه‌کیلی کۆنسولی رۆسه‌وه له (خۆی) داوای له رۆسیا کرد
رۆژه‌لآت و کوردناسی به‌ناوبانگ ئۆربیللی^(۱۲) بنیڕیت بۆ کوردستان
بۆ دانانی ریژمان و فهره‌نگ به‌ زمانی کوردی و وه‌رگیزیانی
به‌ره‌می ئه‌ده‌بی رۆسی بۆ سه‌ر زمانی کوردی و هه‌روه‌ها داواشی
کرد به‌شیکی کوردی له ده‌زگای رۆژه‌لاتناسی پیتروگراد دامه‌زرێن
که به‌ پیری ئه‌و ده‌بو یه‌که‌م فهرمانی بریتی بۆ له دانانی (ئه‌لف و
بۆ) یه‌کی تایبه‌تی کوردتی به‌ یارمه‌تی (ئه‌لف و بۆ) ی رۆسی .

شایانی باسه له ساڵه‌کانی پێش شه‌ژدا له کوردستانی باشۆر
(کوردستانی عیراق) هه‌ست به‌و جم و جۆل و چالاکیه‌ی
کوردستانی ئێران و به‌ تایبه‌تی کوردستانی تورکیا نه‌ده‌کرا ، به‌لام
دامه‌زراندنی کۆمه‌ل و ریڤکخراوه‌کانی کوردستانی تورکیا و

(۱۲) رۆژه‌لاتناسی به‌ناوبانگی رۆسیا و به‌کیتی سوڤیت یوسف
ئه‌بگارۆفیچ ئۆربیللی (۱۸۸۷ - ۱۹۶۱) یه‌کێکه له‌و زانا پایه
بێندانه‌ی له قۆلابی دله‌وه کوردیان خۆش وسته‌وه و دله‌وزانه‌ی باه‌خیان
به‌ کوردناسی داوه . له سه‌ر پێشنیاری ئۆربیللی به‌شی کوردی له
نامۆزگای رۆژه‌لاتناسی لقی لېننگراددا دامه‌زرێنرا .

چاپه مه ئیگانان له ههنا دیک ناوچهی ئهم به شهی کوردستاندا دهنگیان دابۆوه و ههروهه له سهروهه باسمان کرد ژماره ی ئهو پهخشه سیاسیه نهینیهی له کوردستانی تورکیا چاپ دهکران دهگهشته چهند ناوچهیهکی بادینان . بهر له شهزیش به ماوهیهکی زۆر کهم (جهماله ددین بابان) دهستی کرد به بلار کردنهوهی گۆفاریکی کوردتی - تورکتی به ناوی (بانگ کرد) [بانگی کورد] هوه که له بهغدا له چاپخانهی « اداب » چاپی دهکرد و لهویوه بلای دهکردهوه^(۱۳) .

ئوهی لیره دا پیویسته به شیوهیهکی تایبهتی سهرنجی بۆ رابکیشین ئهوهته که وا ههستی نهتهوهتی له زۆر شوپنی ناوهروکی ئهم گۆفاره دا خۆی نواندوه . « بانگ کرد » له یهکیک له وتارهکانیدا به درپۆی باسی زرخێ خویندن و کاری له ژبانی گهلاندا کردوه و نمونهی له سهر ژاپۆن و بهریتانیا هیناوهتهوه و دهلی :

« مثلاً^(۱۴) ژاپونیا ام قومه بوچوکه چی بو ا بخدا هیچ نه بو . فقط بسایه ی سعی و تقدیر قیمت و قته که یان دولتیکه عظیمی

(۱۳) ژماره یهکی ئهم گۆفاره روژی ۱۲ ی « ربیع الاول » ی سالی ۱۳۳۷ ک ، واته ۸ ی شوباتی سالی ۱۹۱۴ چاپ کراوه ، له ژماره یهکیته نا ژماره یی به سهر بهکوه ۷۲ لابهژهت ، واته ههروه ژماره بهی ۲۴ لابهژه بووه .

(۱۴) بێ دهستکاری کردنی جووری رپنۆسه کهی بلای دهکهپنهوه .

وه کو روسیهی شکان و تارومار کرد .

مثلا انگلتره . امانش و کو ایجه انسانن فقط بوچی او نوعه
اختراع و ایجاده که بسایهی عقل و فکریان دهننه وجود انسانان
شیت دهکا و هو کسی مجبور تمظیم و تقدیر شخصیان دهکن» (۱۵) .

له هه مان کاتدا «بانگ کرد» داوای دامه زرانندی کۆمه‌ل و
کردنه وهی قوتابخانهی ده کرد و له م باره یه وه له به کتیک له ژماره کانیدا
توسبویتی ده لئی :

«... لبر امه یه اونده هاوار و داد و بیدادمانه ده لین له بغدادا
جمیتی کشاد بکین که به تشویق و کوشش ام جمیته له هو جیکه یه
مکتبی کشاد بکری و قوم کردانی لم جهالته تخلیص بکا . ده بزانیکی
له گردان سرهلکری نائل ام شرف عظیمه ده بی . فقط حیف که
ام خدمته به کسی به دو کس ناکری اگر وا بو بویابه له بغدادا
زور کسانى هیه که دیده دوز انتظار ام خدمته یه» (۱۶) .

وا لیره شدا بو نمونه چهند به یتیک له به کتیک له و شیمرانه
ده هینینه وه که له «بانگ کرد» دا بلاو ده کرانه وه و نه میش بو خۆی
به لگهی بهره نندی هستی نه ته وه یقی و بایخ پیدانی روشنبیرانی
کوردده به کۆفاره که :

(۱۵) «بانگ کرد» ، ژمار ۳ ، ۱۳۳۲ ، ل ۶۸ .

(۱۶) هه مان ژماره ، ل ۶۹ .

« بو ترفی ملک و ملت اتحادمان واجبه
 صرف غیرت چا که باغیبی نه کهین هم فرصته » (۱۷)
 « محفظی دین و شریعتانه خو خاک وطن
 آوه دانی او بزوری علم و فن و صنعت
 ایش اکر وابی وطن نورانیو معمور ابی
 رستکاریمان ابی ایش لدست ام ظلمته
 دشمنی ، علم و معارف خانه مان ویران اکا
 زور خراب و مهلکه درمانیکین ام علتته »

* * * * *

« بانک کرد جداً حکیم خسته کی ام قومه یه
 با له خواب غفلت و وحشت خبرمان بیتوه
 پایدار بی تا قیامت بو شفای ام امته
 حال و اوضاع زمانه طعنه درس عبرته »
 « بانک کرد » له هه مان کاتدا به تورکی وتاری له بارهی
 میژوی گه لی کورده وه بلا و نه کرده وه (۱۸) و له سنقوری توانا و

(۱۷) هم به بنانه می قه سیده به کن که به ناوی (صائب زاده سلیمان به لی محمد
 عارف) وه له ژماره سینی « بانک کرد » دا بلا و کراوه نه وه
 (ل ۶۹ - ۷۰) .

(۱۸) (شکری الفضلی) وتاریکی در پیژی به تورکی به ناوی « میژوی
 کورد له سه رده می نیلامدا » له چه ند ژماره به کی « بانک کرد » دا
 بلا و کردۆته وه .

تینگ یفتنی ئەو سەردەمدا بایەخیشی بە ژبانی ئابقوری و کۆمەلایەتی
 گەلی کورد دەدا^(١٩) . هەمو ئەمانەش بەلگەی گومان ئی نەکراوی
 ئەوەن کە وا هەستی نەتەوەیتی لە ناو گەلی کوردی عێراقیدا بەر
 لە شەژی بەگەمی جیهان لە کەف و کۆل و ئال و گۆژدا بو کە
 بەلگە بەکی تریشی لە کارەکانی ئەو سەردەمی شیخ مەحمودا بەدتی
 دەکرێ ، بە تاییەتی ئەوەی کە پەڕوەندی لە گەل بەدرخانێکاندا
 دامەزراند و لە ساڵی ١٩١٣دا هەولێ رێککەوتنی لە گەل کامیل
 بەک و حسین بەکی کۆژانی بەدرخان پاشادا دا بو خەات کردن لە
 پێناوی رزگار کردنی کوردستاندا لە دەسەلاتی عوسمانی و دامەزراندنی
 دەولەتییکی فیدرالی کوردی تیایدا ؛ شیخ مەحمود لە هەمان کاتدا
 چەند نامە بەکی لە بارەی دواڕۆژی سیاسی کوردستانەووە ناردووە بو
 کار بە دەستانی رۆسیا .

نازەزایتی کۆمەلانی خەلکی کوردستان و خەباتیان لە پێناوی
 رزگاریدا بەر لە دەست پێ کردنی شەژ بە ماوە بەکی زۆر کەم دۆبارە
 گەیشتەووە رادەتی تەقینەووە کە لە شیوەی راپەژێنی چە کداردا چەند
 ناوچە بەکی گرتەووە . گەورەترینی ئەو راپەژێنانه لە بە هاری ساڵی
 ١٩١٤دا لە ناوچەی تەلیس بە سەرکردایەتی مەلا سەلیم^(٢٠) و چەند

(١٩) و ناریک لە زمارە سێی ئەم گۆفارهدا (ل ٦٤ - ٦٦) بە ناوی
 « کردلرە زراعت » هەووە بلا و کراووەتەووە .

(٢٠) بە مەلا سەلیم ئەفەندی خێزانی مەشهورە .

سەردارێکی نیشتمانپەرۆهەری تر رویدا که داوای پەرزەهوی کەرنی شەریعت و دۆرخستنهوهی کاربەدەستانی تورکیان دەکرد چونکە ، وەک لە بەکیک لە راپۆرتە دیپلۆماسییە نەپتیکانی ئەو سەردەمەدا تۆسراوە ، بە لای ئەو سەردارانەوه دەزگای کارگێژی تورک « کورد دەزۆتینیتەوه و ولات بە بیگانه دەفرۆشی » (۲۱) .

ئاگری ئەم راپەژێنە زۆ تەشەنەئە کرد و ژمارەبەکی زۆر لە چەکدارانی هۆزە کوردەکانی ئەو مەلەبەندە دایانە پالی بە رادەبەک روژی ۹ی مارت ژمارەئە بەشدارانی گەشتە دەورووبەری چوار هەزار کەس و دوای بەک روژ ، واتە لە ۱۰ی مارتدا ژمارەیان خۆی لە ۸ هەزار کەس زیاتر دا . بەمە راپەژێنی نوێی کوردستان هێندەئە تر دەنگی دابەوه و تەنانەت سەربازە کوردەکانی لەشکری عومماتی ئەو ناوچەبەش بە خۆیان و چەکیانەوه دایانە پالی . سەردارانی راپەژێنی بتلیس نیازیان وابو بەرە بەرە ئاگری شوژش لە ناوچەکانی تری کوردستاندا بەرپا بکەن و بۆ ئەم مەبەستە بەر لە هەموو شتێک ویستیان جێ پێی خۆیان لە ناوچەئە بتلیسدا بە تەواوی قائم بکەن و تەنانەت داوای پشتگیری و یارمەتییان لە ئەرمەن و ئاسۆرتی ئەو دەورووبەرەش کرد (۲۲) .

(۲۱) بۆوانە : م . س . لازەرپف ، سەرچاوهی ناوبراو ، ل ۲۱۰ .

A. Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948, (۲۲)

P. 73 هەولدانێ سەردارانێ راپەژێنی بتلیس بۆ نزیک کەوتنەوه
لە ئەرمەن و ئاسۆرتی کاربەدەستانی ئەستەنبۆلی بێ تاقت کرد چونکە =

ئەم رۆداوانە و گورج و گۆلی سەردارانى راپەژىنەكە و دەنگەدانەوى لە ناو كوردى شوپنەكانى تردا مەترسىيان خستە دلى كار بەدەستانى توركياوە كە لە ترسى ماقىبەتى وىستىيان بە زۆترىن كات و بە ھەر نرخیك ئى رادەبەكى بۆ دابنن و لە راستىشدا بارى ئەو سەردەمەى توركيئا و نزيك بۆنەوى شەز و بىزارى گەلە ناتوركەكان و چەند ھۆبەكى تر كارپىكى و دەھايان كەردبۆ ھەمو راپەژىن و بزوتنەوىيەك فەرمانزە و ابانى ترركيا بە جارپك بئۆقننى بۆبەكا بە گەرمى كەوتنە خۆ بۆ دامركاندەنەوى راپەژىنەكەى بتليس و بۆ ئەو مەبەستە والىيەكى بە توانا و ھىزىكى زۆريان ناردە ئەو ناوچەبە . لەم كاتەدا شۆزەشكىزانی كوردیش كەوتنە ھەلەبەكى گەورەو بەوى شوپنە ستراتىژىكانى خۆبايان بەجى ھىشت و ئابلقەى شارى بتلىسيان دا و رۆزى ۳ى نىسان توانىيان بىگرن ، بەلام لە راستىدا ئەمە بوو ھۆبەكى يارىدەرى گەورە بۆ لەشكرى عوسمانى كە توانى بە باشى كەلكى ئى وەر بگرى و لە ناو شارددا لە شۆزەشكىزانی كورد بدا و سەريان ئى بشپۆننى و بەو جۆرە راپەژىنەكەيان دا بركىننەو (۳۳) . مەلا سەلىم ئەفەندى و چەند سەردارىكى ترى كورد ناچار بۆن پەنا بەرنە بەر كۆنسوخانەى رۆس لە شارى بتليس .

= ئەوان بە بىجەوانەو لە ھەمو شوبنەك بە گەرمى ھەوليان ئەدا كورد دۆى ئەو كەمبناھ ، وە بە ئايەنى ئەرمەن ، بچولنن .

(۲۴) ھاتنە ناو شارى بتلىسەو بە جارپك ئەركى ھىزەكانى نوركى ئاسات كەرد ، ھەر ئەو رۆژە توانىيان بە زيانىكى كەم (۴ كوزراو) سەر لە شۆزەشكىزانی كورد بشپۆنن و ۶۰ كەسبان ئى بكوون .

دوای ئەوە بە نیازی ئۆفاندنی کورد و ئەرمان و ئاسۆری
 کاربەدەستانی عوسمانی بە رەقی کەوتنە گیانی خەڵکی ناوچەی بتلیس و
 زیندانه کابیان ئی ئاخین و هەر رۆژە نا رۆژیکیش کۆمەڵیکیان
 ئی هەڵدەواسین^(۲۴).

بەر لە شەژ لە ناوچەی بارزان و دەورووبەریشی وەزە تیکچۆتو و
 خەڵکی لەسەر پۆ بۆن بۆ چەك هەلگرتن دژی دەسلاتی تورکە
 عوسمانیکان و بۆ ئەم مەبەستە هەموو لە دەوری شیخ عەبدولسەلامی
 بارزانی کۆبۆتۆنەو و ئەمیش کەوتبوو هاندانی سەرەك هۆزە
 کوردەکان بۆ ئەوەی بەك بگرن و زەغت بجنە سەر ئەستەنبۆل تا
 ناچاری بکەن دەست لە سیاسەتی خستە پشت گوپی کوردستان
 هەلبگرپی . پێ گومان فەرمانزەوایانی تورکیا نە ئامادە بۆن گوپی
 لە داخوای وەها بگرن و نە لە باریشیاندا بۆ جی بەجی بکەن
 بۆیەکا لە بەهاری سالی ۱۹۱۴ دا زوربەي ناوچەی بادینایان ئی
 یاختی بۆ بە تاییەتی دوای ئەوەی لەم کاتەدا میری باج و سەرانی
 لەسەر جوتیاران زیاد کرد . شیخ عەبدولسەلام هەولێ دا ئاگری
 راپەژین لە هەموو کوردستاندا خۆش بکا و هەندیک لە دەولەتە
 گەرەکان (بە تاییەتی رۆسیا و بەریتانیا) بچولێتی بۆ ئەوەی
 پشتگیری داخوایکانی کورد بکەن و کاربەدەستانی عوسمانی ناچار
 بکەن بە دەنگیانەو بچن .

(۲۴) ئەنھا رۆژی حەوتی مایسی سالی ۱۹۱۴ لە بتلیس یازدە کەس لە
 سەردارانێ راپەژینەکە کران بە سێدارەدا (بڕوانە : م.س. لازەرپیف ،
 سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۲۱۶) .

ئەم راپەزىنەش مەترىبىيەكى زۆرى خستە دلى كاربەدەستانى
 توركياۋە چونكە دەيازانى شىخ عەبدولسەلام دەتوانى ژمارەبەكى
 زۆر لە ھۆزە ناودارەكانى عىراق و ئىران لە دەورى خۆى كۆبكاتەۋە و
 بە شەزى چەتەگەرتى لە ناۋچە سەختەكانى بادىناندا لەشكرى تورك
 هىلاك بكا و ھەروەھا لەوھش دەترسان كە ئەم راپەزىنە كارىكى
 ۋەھا بكا جەلەۋى كارىان لە ويلايەتى موصل و بەغداشدا لە دەست
 دەربىچى چونكە دەيازانى ھۆزە چەكدارەكانى ئەو ناوانەش لەسەر
 يىن بۆ راپەزىن . لەبەر ئەم ھۆيانە عوسمانىكان زۆر بە خىراپى
 ھىزىكى گەرەيان لە رەواندز و عەقرە و ئامىدى كۆكرەۋە و بەو
 جۆرە تاسەرەتاي حوزەيرانى سالى ۱۹۱۴ تۈانيان بەشى زۆرى ئەم
 راپەزىنەش داىركىننەۋە^(۲۵) ؛ شىخ عەبدولسەلام و ھەندىك لە
 ھاۋەلەكانى ناچار بۆن بپەزىنەۋە كوردستانى ئىران و لە ناۋچەى
 ورمى بۆ ماۋەبەك جىگىر بۆن .

ئەم ھەمۆ راپەزىن و بزوتنەۋانەى داىشتۈانى كوردستان كە
 برىق بۆن لە رۆبەكى تى ناژەزايى كەلانى ئىمپراتورى عوسمانى
 تەبۆنە دەرس بۆ كاربەدەستانى ئەو ولانە بەلكو بە پىچەۋانەۋە

(۲۵) بەكىك لەو ھۆيانەى ئەركى عوسمانىكانى لە داسر كاندنەۋەى راپەزىنەكانى
 ئەو سەردەمەى كوردستاندا ئاسان كرد نەبۆنى بەكىتى و بەيۋەندى بۆ
 لە نىۋانىاندا ، بە وپنە ھىچ ھەنگاۋىك لە لاين سەردارانى بزوتنەۋەى
 ئازادى كوردەۋە نەزا بۆ بەكشتى راپەزىنەكانى بنبىس و بارزان كە
 ھەردۆكبان لە بەك كاندە بەرپا بۆن .

تا دهات زیاتر له سهر سیاسه تی چهوسانه وهی نهته وهیتی خۆیان سۆر ده بۆن و له و رێگه به وه دهیانویست بزوتنه وهی ئازادتی - نهته وهیتی گهلی کورد زینده به چال بکهن و بۆ ئهم مه بهسته شیان هر رۆژه به نه د و باویکی نوێیان دههینایه کایه وه . « بهرترین » پلهی ئهم رێبازه ناهه مواریه یان نهته بۆ که بهر له دهست پێ کردنی شهژی به کم به ماوه به کی کم پلانێکی نوێیان بۆ ئیدانی کورد دانا که بریتی بۆ له بێزاری گواسته وهی زور به یان بۆ ناوچه کانی رۆژئاوای ئه نادۆل و دابهش کردیان به سهر تورکی ئه و مه له بنده دا به نیازی توانده وه یان ، به لام دهست پێ کردنی شهز بووه کۆسپ له بهر دهی جێ به جێ کردیدا (٢٦) .

به م جۆره نازه زایه و بێزارتی بۆ سنۆری دانیه ستوانی کوردستان و په ره سه ندنی ههستی نهته وهیتی له ناویاندا چوارچێوهی باری گهستی کوردستانی پێش شهز یان پێک دههینا و هه یج دۆر نییه ئه گه ر ئاگری شهژی به کمی جیهان هه لئه گیر سایه کوردستان ببوایه به به لقا یێکی نوێ (٢٧) بۆ ئیمپراتۆرتی عوسمانی ، به لام ئه و شهزه و ئه نجامه کانی کارێکی به کجار گه وره و دیاریان کرده سهر زبانی کورد و دوا رۆژی نیشمانه گه یان که ببوه به کێک له مه یدانه گرنه گه کانی شهز

« Memorandum sur la situation des Kurdes et leurs revendications », Paris, 1948 , P . 11 .

(٢٧) ولاته کانی ناوچه ی به لقان به شیک بۆن له ئیمپراتۆرتی عوسمانی ، به لام په ره سه ندنی ههستی نهته وهیتی له ناو گه لانی ئهم ناوچه به دا و سیاسه تی =

له رۆژهه‌لانی ناوه‌ژاستندا و له راستیدا کاربه‌دهستانی تورکیا به ناوی ئایینه‌وه تواییان به‌شیک زۆر له هیز و توانای گه‌لی کورد بکه‌نه به‌کێک له چه‌که‌کانی ده‌ستیان له مه‌یدانی شه‌ژدا؛ بیکتین لهم باره‌یه‌وه تو‌سیویتی ده‌لی :

« بانگه‌وازی - غه‌زا - که دیسان به په‌رده‌ی ئیسلامه‌تی داپۆشرا بو ، توانی هیزی جه‌نگی گه‌لی کورد به رینگه‌به‌کی نه‌وتو‌دا به‌ری که به هیچ جۆرێک له‌گه‌ل به‌رژه‌وه‌نده نیشتا ئێکاتی نه‌و که‌له‌دا نه‌ده‌گونجا ، (٢٨) . دياره کاره‌ساته سامنا که‌کانی جه‌نگ

= نه‌وه‌په‌ستی و زۆرداری عوسمانیکان په‌رامه‌ریان بو‌نه هۆی نه‌قنه‌وه‌ی زنجیره‌به‌ک راپه‌ژین و شوژش له ناوایندا و له ئه‌نجامی شه‌وه‌دا له نیوه‌ی دوهمه‌ی سه‌ده‌ی نۆزده‌وه به‌ک له دوا‌ی به‌ک نه‌و که‌لانه توانیان خۆیان له ده‌سه‌لانی عوسمانی رزگار بکن . جاباری کوردستانیش به‌ر له شه‌ژ تا راده‌به‌کی زۆر له باری ژبانی ولاتیانی ناوچه‌ی به‌لتانی شه‌و سه‌رده‌مه‌ی ده‌کرد . شایانی با‌سه کاربه‌ده‌ستانی تورکیا خۆشیا‌ن مه‌ستان به‌مه‌کردبو و نرسی شه‌وه‌یان له نیشقو کوردستانیان له کبس بجۆ بو‌به‌کا چند جارێک لهم با‌سه هه‌ڵبێنه‌وه و نه‌نانه‌ت هه‌ڵبێنه‌ی « ئیقبه‌اد و نهره‌فی » رۆژی چواری نیشانی سالی ١٩١٣ کو‌بو‌نه‌وه‌به‌کی نایه‌تی نه‌ها بو‌ لێهه‌ڵبێنه‌وه‌ی سیاسه‌تی په‌رامه‌ر به‌ کورد به‌ست . به‌لام شه‌م جۆره کارانه‌ی فه‌رمانه‌وه‌ایانی تورکیا له راستیدا بۆ ئه‌نجام بو‌ن چونکه چ شه‌وات و چ کاربه‌ده‌ستانی شه‌و سه‌رده‌مه‌ی ئیتران ده‌یانویست یا له رینگه‌ی چه‌که‌وه‌وه یا له رینگه‌ی چه‌ند ئالوگۆژیکی کرچ و کالی سه‌رپه‌یه‌وه « چاره‌سه‌ری » کێشه‌ی کورد بکن .

B . Nikitine , Les Kurdes . Etude sociologique et (٢٨) historique , Paris , 1956 , P . 195 .

ئەو نەبەى تر ئەنجامى ئەم كارەى خراب كرد چونكە ، ھەر وەك بە
دریۆى لە شوینی خۆیدا باسى دەكەین ، كوردستان كوتە ناوجەرگەى
كۆپەى ئاگرى مەیدانەكانى شەۆى بەكەى جیھانەوہ لە رۆژھەلاتدا .

* * * * *

بەشی سێم

كوردستان

لە كۆچەری ئاگری شەڕدا

لەگەڵ ئەو هەموو نازەزاییەکی کەلی کورددا کە چەند رۆیه کێبان
لە بەشی دووهمی ئەم باسەدا خۆتە بەر چاوی ، کار بە دەستانی عوممانی
توانییان تا رادهیهکی زۆر تێکەڵی ئاگری شەڕی بکەن^(۱) و بۆ ئەم
مەبەستە پەنایان بردە بەر هەموو رێگە و فزۆفیلێک و لە هەموو
شتێکیش زیاتر هەستی ئایینی خەڵکی ساویلکە کوردستانیان
دەجولاند جگە ئەوێ بە راست و بە چەپیشدا پەیمان و گەفتی
دامەزراندنی رژیمی ئۆتۆنۆمییان لە کوردستاندا بلاو دەکردهوه
هەرچەندە جێ بە جێ کردنی ئەو پیمان بە تەواو بونی شەڕهوه دەبەست .
لە راستیشدا کەلی کورد لە بەر ئەوێ نیشتمانە کەمی ببووە مەبەدانی

(۱) بە نایەنی لە سەرەتادا .

شەزى سى سوپا - تورك و روس و ئىنگلىز - نەيدەتوانى بە جارېك دۆرەوپەرېز بوەستى چونكە ئاگرى شەز لە زۆر لاوه و بە زۆر رەنگ دەبىگرتەوه بە تايبەتى دواى ئەوهى توركيا لە كۆتايى پايى سالى ۱۹۱۴ وە دايە پال ئەلمانيا و بە و جۆرە بە ئاشكرا دى بەرەى ولاتە سوېندخۆرەكان ئىكەلى شەز بو^(۲) . ھەر لەو رۆژەشەو دوزمناى تورك ، بە تايبەتى روسەكان كوتتە ھاندانى كورد دى دوزمناكانيان و بو ئەم مەبەستەيان لە نزيكەو پەيوەنديان لەگەل چەند سەردارىكى دەسلالتداری كوردستاندا دامەزراند و

(۲) كە شەزى بەكى جىھات دەستى پىن كورد (بەكى ئابى سالى ۱۹۱۴) توركيا بەكسەر ئىكەلى نەبو ھەرچەندە لە ھەمو رۆبەكەو و بە دل لەل ئەلمانيدا بو و نەنات نەنبا بەك رۆز بەسەر دەست پىن كوردنى شەزدا نپەزىبو كە پەيمانىكى نپىتى لە ئەستەنبول لە بارەى ھارىكارى جەنگىيەو لەگەل ئەلمانەكاندا مۆر كورد ، لەگەل ئەو شەزدا لە ھەمان رۆژدا بە سەرزارى بو لايتى خۆى بە نىسبەت شەزەو بلا و كوردەو و ولاتە سوېندخۆرەكانىش بەرامبەر بەو رۆزى ۲۸ى ئابى ھەمان سال رايان گەياند كە وا ئەوانىش توخنى خاكى دەولەنى عوسمانى ناكەون بە مەرجىك پىن لاين پىتتەو . بەلام رۆز بە رۆز ھارىكارى نپوان ئەلمانيا و توركيا ئاشكرانر دەبو تاكار گەبشت بەو رۆزى ۲۹ى تەشرىن بەكى سالى ۱۹۱۴ پاپۆزە جەنگىكانى ھەردو لايان بە جۆنە بو مبابارانى رۆخەكانى بەرى روسىيەى دەرباي رەشبان كورد و ئەمە بە سەرنەى ئىكەل بو تى تەواو و ئاشكرانى توركيا لە شەزى بەكەمدا دەمپەرىئى ؛ رۆزى ۳ى تەشرىن دۆھەم روسيا و دواى دۆ رۆزىش بەرىتانيا جازى شەزىان دى دەولەنى عوسمانى دا .

تهناعت شیخ عبدولقادی شهزبان په معانی داتی به هی همتو
 توانایه وه بداته پالیان به مهرچیک نهوانیش دامهزاندنی وژیچی
 توتوتوی بو کورد مسوگر بکن و هر بهم بوته به شهوه نامه به کی
 تایه تی به کوردستاندا بلاو کرده وه که تئیدا داوای له کورد کردبو
 بهرهنکاری له شکری روس نه بهن^(۳) .

بهم جوړه گلی کورد بی نه وهی له دست خویدا بی یا
 نارمزوی لی بی له سهره تاوه تیکه لئی روداوه کانی شهزی به کمی جیهان
 بقوه خاکی نیشتانی نه که تهنا بووه به کیک له مهیدانه گوره کانی
 جهنگ ، به لکو وه که لازه ریف ده لئی له راستیدا دهنگی به کم
 نهقی شهز له روژه لاتی نیکدا له کوردستانی تیران بهرز بووه
 نه که له ده ریای ره شدا^(۴) . له و کانه وه بو ماوهی نیکسی
 چوار سال له شکری تورک و روس و نینگلیز له گه لیک ناوچه ی
 کوردستاندا به په کیانا دا و گه لیک شهزی قورسیان کرد که
 نهنجای هندیکیان به ناشکرا کاری ده کرده سهر ترازوی هیزی

(۳) پروانه : م. س. لازه ریف ، سرچاوه ی ناوبراو ، ل ۳۰۴ .

(۴) همان سرچاوه ، ل ۲۹۹ . وه که له بهراویزی ۳۰ دا بامان کرد
 هیرشی تورک و نه لمان بو سهر روخه کانی بهری روسیای ده ریای
 رهش به سهره نای دست پی کردنی شهزی به کمی جیهان له روژه لاتی
 نیکدا داده نری ، به لام بهر له وهش پیته و بهره له نیوان روسیا و
 تورکیندا له کوردستانی تیران چند جار پیک گه شته راده ی نه قینه وه
 بو به کا لازه ریف ده لئی به کم نهقی شهز له مهیدانی روژه لاتی نیکدا
 له کوردستانی تیران بهرز بووه .

شەزەكرانى مەيدانەكانى رۆژھەلات و لە ھەمان كاتدا دەبوو ھۆى
 مالى ويرانى و سەرگەرداى زۆر ناوچەى كوردستان جگە لەوھى
 ژمارەيەكى بى شومار كۆزە كوردى تازە بۆ گەيشتۆش دەبوو فۆجى
 قوربانبيان چونكە زوربەى لەشكرى نۆھەى ناوچەى ئەرزرۆم و
 لەشكرى دەھەى ناوچەى سىواس و لەشكرى يازدەھەى ناوچەى
 ئەلمەزىز و لەشكرى دوازدەھەى ناوچەى موصل كورد بۆن^(۵)
 سەرەزاي ھيزەكانى سوارەى ھەمىدش كە لە زۆر ناوچە تىكەلى
 شەز دەبوو و ئەوانىش زۆر يا كەم قوربانبيان دەدا^(۶) .

زۆر بەسەر شەزدا تى نەبەزى سەربازە كوردەكانى لەشكرى
 عوسمانى بە تاكە و بەكۆمەل كوتنە راكردن و بەجۆ ھىشتى ريزەكانى
 لەشكر . بە وپنە ھەمۆى چەند مانگىكى نەخايند لە ۱۸ ھزار
 سوارەى كوردى لەشكرى سېھەم نزيكەى ۲۸۰۰ كەسيكيان لى

(۵) محمد أمين زكى ، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان ، القاهرة ،
 ۱۹۳۶ ، ص ۲۷۴ . گومان لە راستى ئەم زانباريانە ناكەى بە تايەنى
 لەبەر ئەوھى مامۆستا ئەمىن زەكى خۆى بەكەيك بوو لە ئەفسەرە
 شارەزاكانى لەشكرى عوسمانى .

(۶) وشەى « سفەر بەرك » (لە ھەندىك ناوچەدا بوو سەفەر بەلك) كە
 ماناى نەفەرى گشتى دەگرێتووە لەو رۆژانەو نەفەرى گشتى كوردى بوو و
 تا ئىستا بە ماناى نەھامەت و چۆنى بى گەژانەو بەكارى دەھێتەن .

مايهوه^(۷) . له ناوچهکاني قهفاسدا زۆر جار له گهرمه‌ی شه‌ژدا سه‌رباز و سه‌رداري کورد به‌خۆيان و چه‌کيانه‌وه ده‌چۆنه پال هه‌يزه شه‌ژکه‌ره‌کاني رۆس و له زۆر ناوچه‌ش هه‌ندیک سه‌رداري ده‌سه‌لاندار هه‌ر له سه‌ره‌تاوه رازي نه‌بۆن شه‌ژ بۆ عوسمانیکان بکن و ئه‌مانه‌ش هه‌مو بۆ گومان به‌لگه‌ی بۆ بزوایتي کورد بۆن به‌رژیمی عوسمانی .

له‌شکری عوسمانی له‌مه‌یدانی قهفاس و ئازهربايجان و کوردستاندا هه‌مو رۆژیک توشي نوشۆستیه‌ک و ژیرکه‌وتنیک ده‌هات و له زۆر ناوچه به‌شکاوی یا خۆيان ده‌دا به‌ده‌سته‌وه یا ده‌کشانه‌وه . له‌تشرینی دوه‌هه‌می ساڵی ۱۹۱۴دا هه‌يزه چه‌کداره‌کاني رۆس له ناوچه‌ی ئه‌رزروم و واندا میقداریکی باش چۆنه پێشه‌وه و به‌رامبه‌ر به‌وه سه‌رکردایه‌تی له‌شکری عوسمانی ویستی هه‌رشه‌یکه‌ی که‌وره له‌ناو قهفاس خۆیدا (واته له‌ناو سنۆری رۆسیادا) بکاته سه‌ر هه‌يزه‌کاني رۆس و به‌و جۆره‌که‌مارۆيان بدا و پشتیان بشکینتی و له‌ئه‌نجامدا ناچاریان بکا ئه‌و شوینانه‌ی داگیريان کردۆن به‌جیيان به‌یلن و به‌و جۆره ناوچه‌کاني سه‌ر سنۆری رۆسیا به‌کوردستانه‌وه له‌مه‌ترستی داگیر کردن رزگار بن . کاربه‌ده‌ستانی تورکیا بابه‌خه‌یکه‌ی

(۷) بژوانه :

Н.Г.Короун, Сарыкамьшокая операция на Кавказском фронте мировой войны в 1914-1915гг., Москва, 1937, стр.30.

ن . که‌کارسون ، شه‌ژی ساری قامیش له‌به‌ره‌ی قهفاسی شه‌ژی جیهاندا ۱۹۱۴ - ۱۹۱۵ ، مۆسکو ، ۱۹۳۷ ، ل ۳۰ .

یەكجار گوره‌یان به‌م پلانه‌یان دا و هه‌مو له‌شكری سییان بۆ ته‌رخان
 كێرد كه له ۱۲۷ به‌ته‌لیۆن و ۲۲ تیبی سواره‌ی میری و چه‌ند تیبیگی
 سواره‌ی له‌شكری هه‌میدی و ۲۷۱ تۆپ پێكهاتبو . له كۆلتایستی
 مانگی كاتۆنی یه‌كهمی ساڵی ۱۹۱۴ دا شه‌ۆپێکی قورس له ئیوان
 هه‌ردۆ لادا له ده‌ورو به‌ری شاری ساری قامیش رویدا و تا سه‌ره‌تلی
 مانگی كاتۆنی دوهمی ساڵی ۱۹۱۵ له‌شكری رۆس توانی به‌رامبه‌ر
 نزیکه‌ی بیست هه‌زار كوژراو و بریندارتی خۆی هێزه‌كانی تورك
 ته‌فروتونا بكا و له ۹۰ هه‌زار كه‌س ۷۰ هه‌زاریان ئێ بكوژی یا به
 دیل بگه‌ڕێ (۸) . ئەم شكانه گه‌وره‌یه‌ی تورك (۹) رینگه‌ی پێشكه‌وتنی
 له‌شكری رۆسی به‌ره‌و وان خۆش كرد و له هاوینی ساڵی ۱۹۱۵ و
 هێزه چه‌كداره‌كانی رۆس رویان كرده ئه‌و ناوچه‌یه . به‌م جۆره
 له‌شكری رۆس له شوباتی ساڵی ۱۹۱۶ دا توانی ئه‌رزوۆم و دوا‌ی
 ئه‌وه به چه‌ند مانگیك (له هاوینی هه‌مان ساڵدا) مۆش و بتلیس
 داگیر بكا و ئه‌مه ئه‌ركی ئێدانی له‌شكری توركی له ئێراندا بۆ
 ئاسانه‌ر كرد .

(۸) بۆوانه :

**Н.Г.Короун, Первая мировая война на Кав-
 казском фронте, Москва, 1946, стр.36-39.**

ن . ك . كارسون ، شه‌ۆی یه‌كهمی جیهان له به‌ره‌ی نه‌فاسدا .
 مۆسكۆ ، ۱۹۴۶ ، ل ۳۶ - ۳۹ .

(۹) له راستیدا شه‌ۆی ساری قامیش بشتی له‌شكری توركی و هه‌مان شكانه كه
 نه‌نانه‌ت كاری كرده سه‌ر هێزه‌كانیان چ له باشقوری عیراق و چ له
 ناوچه‌ی كه‌نالی سوپسیدا و ئه‌ركی پێشكه‌وتنی له‌شكری ئینگلیزی له
 ناوچه‌دا ئاسانه‌ر كرد .

هر چه نده دهولته تي ئيران^(۱۰) له شهزي يه كه مي جيهاندا به شدار
 نه بو وه به شيوه به كي ره سي روژي ۲۲ ته شريني دوهمي سالي ۱۹۱۴
 تي لايه ني خوي بلاو كرده وه به لام ناگري هم شهزه زور ناوچه مي ئيرانيشي
 كرتوه و نازه ربايجان و كوردستاني ئيران هر بون به به شيك له
 مبدانه كان شهز له روژه لاتي ناوه ژاستدا . كار به دهستاني توركي و
 ئهله مانيا له پلاني سالاني شهز ياندا بايه خيكي ته واويان دابو به
 كوردستاني ئيران چونكه به كه ميان ده بوست كه لك له هه لي شهز
 وه ربگري بي ئه وه ي بيخاته زير ده سه لاني خلايه وه و دوهمه ميشيان -
 وانه ئهله مانيا - ده بوست له ريگه مي نازه ربايجان و كوردستانه وه
 جي بي خوي له هه مو ئيراندا قايم بكا . بو هم مه به سته يان چ
 پياو و به كرني گيراوي تورك و چ پياو و به كرني گيراوي ئهله مان
 هه وليان ده دا هه سي كوردي ئيران بزويين و له و ريگه به وه
 توانايان دزي ئينگليز و به تايه تي روس ئاراسته بكن و ئه مه ش
 به نيه ست هه ردو لايانه وه زور كرنك بو چونكه هر به له شهز
 ئينگليز و روس ناوچه كان باكوردي - روژئاوا و باشقوري - روژئاواي

(۱۰) زور به ي دهولته شهز كرده كان (به ريتانيا و روسيا و ئهله مانيا و
 توركي) ده مي سال بو چاويان بزويوه خاكي ئيران ، له بهر نه وه
 جيگه به كي تايه نبيان له بلانه كان شهز ياندا بو ته رخا كرده بو ، نه نانه ت
 روسيا و ئينگليز به له مانگي مازني سالي ۱۹۱۵ دا به يانتيكي نه پتيان
 له باره ي دابه ش كردني ئيرانه وه له نيوان خو ياندا مو ر كرد .

ورمق و چەند ناوچەبەکی تر^(۱۲) زیاتر رینگەیی بۆ کار کردنی تورک و ئەلەمان لە ناوچەکانی تری کوردستانی ئێراندا خوێش کرد . بە هاندانی پیاوێرکانیان زمارەبەک دەره بەگی کرمانشا حکومەتپێکیان بە ناوی «حکومەتی میلی» بەو لەو ناویدا دامەزراند و نێزاملەسەلەنەیی دەره بەگی ناوداریان کردە سەرۆکی^(۱۳) .

کاربەدەستانی تورک بە یارمەتی و راویژی ئەلەمان هاپوێرمانەکانیان بەره بەره لە سەرەتای شەژدا توانییان دەسلاتی خوێیان لە زوربەیی ناوچەکانی ئازەربایجان و کوردستانی ئێران و هەندیک مەلەبەندی تری ئەو ولاتەدا داسەپێن و لەشکری تورک بەو جۆرە تاوێکو ئەولای هەمەدان رۆی . بقی گومان ئەمە بووێ کۆسپێکی گەرە لەبەر دەمی پلان و پیلانی ولاتە سوێنلخۆرەکاندا بە نێسبەت رۆژەلاتی نزیک و ناوێرەستەوێ بۆبەکا رۆسیا لە باکوور و بەرتانیالە باشقوری ئێرانەو بە خێرایتی گەوتنە خو و تەنگیان بە لەشکر و دەسلاتی تورک لە ئێراندا هەلجینی ؛ رۆسەکان لە ماوێ چەند مانگیکی کەمدا توانییان هەمو ناوچە داگیرکراوێکانی ئازەربایجان و

(۱۲) لە هەمان کاتدا هێزە چەکدارەکانی تورک توانییان نەرۆیز و چەند ناوچەبەکی نەری ئازەربایجانیش بگرن و ئەمەش زیاتر رینگەیی داگیرکردنی کوردستانی ئێرانی بۆ خوێش کردن .

(۱۳) بۆوانە :

М.С.Иванов, Очерк истории Ирана, Москва, 1952, стр.257.

۲. س. ئېفانوف، دېراسەیی-مێژووی ئێران، مۆسکۆ، ۱۹۵۲، ۵۷ ل. ۲.

كوردستان له تورك بسیننه وه . به شیک له لهشکری رۆس دوا به دواى دهرکردنى تورك له تهوریز و دهورو بهرى (کاتونى دوهه مى سالى ۱۹۱۵) به ره و رۆخه کانى باشقورى دهرياجهى ورمق کشان و پاش شهزىكى بچوك له گه ل چه کدارانى شاکدا له ولای خۆيه وه توانيان رۆزى ۲۵ى مایى سالى ۱۹۱۵ شارى ورمق و دهورو بهرى له لهشکرى عوممانى بسیننه وه و به و جۆره کۆتايى به دهسه لاتی پینج مانگه ی تورك له و ناوچه به دا بهین (۱۴) .

دوا به دواى داگیر کردنى ورمق لهشکری رۆس توانى بچینه ئوشنۆ و مه هاباديشه وه ، به لام له م ناوچانه دا توشى به ره له ستیه کى توندى هۆزه چه کداره کانى کورد هات . له شوباتى سالى ۱۹۱۱ دا رۆسه کان توانيان کرمانشاش داگیر بکن و دواى ئه وه گه يشنه سه سنورى تورکيا و ئيران . به لام پاش چند مانگىک تورکه کان توانيان بینه وه ناو کرمانشا و هممه دان و دۆباره پيار و لایه نگرانى ئه وان و ئه له مانه کان له رۆژئاواى ئيراندا دژى ولاته سویند خۆره کان که وتنه وه کار . له گه ل ئه وه شدا ئه مه زۆرى نه خایاند چونکه لهشکری رۆس توانى جارێکى تر به توندى له هیزه کانى تورکيا بدا و تا سه ره تاي سالى ۱۹۱۷ کار گه يشت به وه ی ئيران له راستیدا که وته ژیر ده ستى رۆسيا و به ریتانیا وه که به که میان تا ئه صفه هان و دوه میان زور به ی باشقورتى داگیر کرد و ته نانه ت چه ند هیزێکى رۆس به نیازی ئاسان کردنى پيشکه وتنى ئینگلیز له باشقورى عیراقددا تا وه کو ناوچه ی

W. Eagleton, 'The Kurdish Republic of 1946', (۱۴) London, 1963, P. 9 .

رمواندز و خانەقین و پینجۆین روشتن .

ئەوێ لێردا پێویستە بە تاییبەتی سەرنجی بۆ رابکێشین ئەوێ تە
کە ج روس و ج ئینگلیز و ج تورك حکومەتی ئێرانیا بە هیچ
ئەمزانێ و بایەخیا نەئەدا بەوێ کە ئەو بە نەیسبەت هەردو بەرە
شەژەوێ بۆ لایەن بۆ و هەمۆیان زۆر بە رەقی وەك
داگیرکەر لەگەڵ دانیشتوانی ئەو ناوچانەیی دەیانگرتن دەجولانەوێ .
بە وێنە سەربازی لەشکری تورك و پیاوی چەند هۆزێکی کوردی
توركخواه لە سەرهتای شەژدا کە ورمییان داگیر کرد زۆر
دژندانە کەوتنە گیانی فەلەکانی ئەو شارە و دەورووبەری و بە بیاتی
ئەوێ گواپە کاتی خۆی داویانەتە پال لەشکری روس نزیکی سەد
گونديان سوتاندن و ژمارەبەکی زۆریان لێ کوشتن و ئەوانی تریان
ئاواری کردن^(۱۵) . لە زۆر ناوچەیی تریشدا جەندرمەکانی تورك
بۆرەمانە بەردەبۆتە گیانی ناحەزەکانیان ؛ بە وێنە تەنھا لە بەکێک لە
ناوچەکانی کوردستانی ئێراندا دوو سەرداری ناحەزی خۆیان (محەمەد
حەسین خان و سەیفەددین خانی سەقز)یان لە سەیدارە دا و بۆ
چەند روژێک تەنھا بە نیازی چاوترساندنی خەلکی ئەو ناو
لاشەکانیان بە هەلواسراوی هێشتنەوێ . رووسیش لەوان کەمتریان نەکرد

(۱۵) علی سیدو الکورانى ، من عمان الى الصادية ... ، ص ۲۰۵ - ۲۰۹ .

و وشەى (مسقوف) (١٦) « ديارتى » ئەو سەردەمە بە لە زمانى
كوردیدا ماوەتەوہ كە تا ئىستەش بە ماناى (كافر و زندیق) بەكار
دەھنيرى (١٧) .

زولم و زورى داگیركەران خەلكى زۆر ناوچەى كوردستانى
ئيرانى جولاند و پالى پيوەنان بە توندى بەرھەلستيان بكن .
فەلەكالى ناوچەى ورمى لە رتى تورك ئەوئەدى تر لە روس و
دواى ئەوان لە ئىنگلېز نزيك كەوتنەوہ . خەلكى ناوچەى سا بلاغ

(١٦) لە (مۆسكوفى) وانە (مۆسكوفى) بەوہ وەرگراوہ . تا ئىستەش
پروپريزنى زۆر ناوچەى كوردستان باسى ئەوہ دەكن چۆن روسەكان
كانى خوى بە حەوت مال چەقۆبەكيان داوئەنۆ . ئارنۆلد ويلسن لە بەركى
بەكەمى كىتەبەكيدا ئەوہى تۆمار كرده كە چۆن دانىشتوانى ھەر شوپىنىكى
كوردستانى عراق لەشكرى روسى نۆچۆبۆ لىيان داخ لەدل بۆن ، بە
نايەنى خانەقەينىكان كە دۆ جار (سالى ١٩١٦ و سالى ١٩١٧) ئازارپىكى
زۆريان بە دەستەوہ چىشتبۆن (بۆوانە :

A. T. Wilson, Loyalities Mesopotamia, 1914 - 1917.
A personal and historical record, London, 1930,
P. 162).

(١٧) وەك خوا لىغوشبۆ ماموستا حەسەن حوزنى موكرىانى باسى دەكا لەشكرى
روس تەنھا چەند خانۆبەكى كەمى رەواندز نەبۆ كە ئەوئەش بۆ خويان پيوست
بۆن ، ئەوانى نريان ھەمو بە جارپك سوتاندووہ (بۆوانە : حەسەن
حزنى موكرىانى ، مېژۆى مېرانى سۆران ، چاى دۆھەم ، ھەولپەر
١٩٦٧ ، ل ١١٣) .

(مه‌آباد) یش به سهرکردایه‌تی قازی فه‌تاحتی به‌ناوبانگ^(۱۸) به‌گهرمی که‌وتنه به‌ره‌ه‌لستی کردنی هیزی تورک و دواى نه‌وانیش رۆس . هه‌روه‌ها خراپه‌کارتی سه‌ربازی له‌شکری رۆس و نه‌و نه‌رمه‌نه چه‌کداراهى له‌گه‌لیاندا بۆن به‌رامبه‌ر به‌دایشتوانی ره‌واندز خیلانی نه‌و ناوچه‌یه و کۆیه و هه‌ولئیری دزیان جۆلاند و له‌نه‌نجام‌دا ناچاریان کردن نه‌و ناوه به‌جۆی به‌پیلن ، له‌قۆلئى پینج‌وینیشه‌وه شیخ مه‌حمود به‌خۆی و پیاوه‌کاتیوه هه‌یرشی کردنه سهر . کوردی عه‌لی ئاواى ناوچه‌ی خانه‌قین و چه‌ند شوپینئیکى تری نه‌م مه‌لبه‌نده‌ش پیاوانه به‌ره‌ه‌لستی پیشکه‌وتنی له‌شکری رۆسیان کرد .

(۱۸) میرزا فه‌تاحتی قازى (قازى فه‌تاح) (۱۸۳۷ - ۱۹۱۶ - ؟) برا بچۆکى باپیری قازى عه‌مه‌ده و به‌کێکه له‌گه‌وره پیاوه ناوداره هه‌ره ئازاگان موکریان که ته‌مه‌نی لای و پیری خۆی له‌ریگه‌ی خزمه‌تی خه‌لکی نه‌و ناوچه‌به‌دا بردۆنه سهر و هه‌ر له‌به‌ر نه‌وه‌ش دوزمنانی کورد به‌خۆینی سه‌ری نینۆ بۆن . له‌ساله‌گانی شه‌ژی به‌کمی جیهاندا به‌رگرتی له‌ناوچه‌ی سابلاغ دزی له‌شکری تورک و رۆس کردوه و خۆی و کۆژئیکى به‌ده‌ستى سه‌ربازی رۆس شه‌هید کراوت و وه‌ک ده‌گه‌یزنه‌وه ئا دوا گولله شه‌ژی کردوه و ئینجا له‌سنگه‌ر هاتۆنه ده‌رئى و رۆی ته‌ن کردۆت و وتۆیه : «مه‌له‌ویننه ئیتر ده‌توانن به‌سه‌ر کێلاکى کۆژه‌کەم و خۆمدا نینه‌په‌ژن و شه‌اره‌کەم داگیر بکەن . ئیتر بېشم کۆژن دلم خۆشه چونکه له‌ریگه‌ی نه‌نه‌وه‌که‌مدا کۆژئیکم فیدا کردوه و نه‌وا خۆشم فیدا نه‌کەم سنکی قازى فه‌تاح سه‌هقه گولله‌ی پێوه بووه (بۆوانه : د. ره‌جیبی قازى ، قازى عه‌مه‌د (ده‌ستۆپیکى ئاماده کراوه بۆ چاپ) ، ل (۲ - ۴۴) .

بەلام لەگەڵ ئەوەشدا تەنھا شوۆژی ئۆکتۆبەر رادەى بۆكارە خراپەكانى لەشكرى رۆس دانا و بە يەكجارتى لە ناوچە داگیركراوەكانى كوردستانى ئيران و توركيای دۆرخستنه‌وه^(١٩) كە ئەمەش رێگەى خۆش كرد بۆ ئەوەى دۆبارە لەشكرى عوسمانى تى بچیتە‌وه .

لە لایەكى تره‌وه سەرکەوتنى شوۆژی ئۆکتۆبەر تەرازوى هیزی ئیوان دەولەتان و تاكتیک و ستراتیژی دەولەتە گەوره‌كانى تیکدا و ئەمەش لە زۆر روه‌وه كوردستانى وهك زوربه‌ی ناوچه‌كانى تری رۆژه‌لاتى ناوه‌زاست گرتە‌وه و يەكێك لە ئەنجامه‌كانى لەم باره‌به‌وه بریتى بۆ لە گۆزانی سیاسه‌تى ئینگلیز به‌رامبەر بە كوردستان كە وىستى ، بە پێچه‌وانه‌ى سألەكانى بهر لە سەرکەوتنى شوۆژی ئۆکتۆبەر، ده‌سه‌لاتى يەكسهرتى خۆى تیدا دا‌بعه‌زىنى^(٢٠) و

(١٩) رۆسیا دواى رۆخانى رژیى چار و سەرکەوتنى شوۆژی ئۆجوازی شوباتى سالى ١٩١٧ لە شه‌ز نه‌كشابه‌وه و هەر وهك جاران لەشكره‌كانى لە هه‌مۆ مه‌یدانه‌كاندا ، بە كوردستانه‌وه ، لە جه‌نگدا بۆن . شایانى باسه‌ كاره‌ده‌ستانى نوێى رۆسیا له‌سەر سیاسه‌تى چاره‌كان به‌رامبەر به‌ كوردستان رۆشتن و هەر وهك سهرده‌ى نه‌وان بۆ جیاوازی هه‌ولیان ده‌دا سهرداره‌ كورده‌كان راكێشنه‌ پال خۆیان .

(٢٠) هەر وهك لە دوايشدا به‌ درپۆى باسى ده‌كەبن به‌رىتانيا بهر لە سەرکەوتنى شوۆژی ئۆکتۆبەر هه‌زى نه‌ده‌کرد لە ولاته‌ زێرده‌سته‌كاندا بیهته‌ دراوسپى رۆسیا كە به‌ پێى به‌مانى (سايكس - بيكو) به‌شێكى گه‌وره‌ى كوردستانى بۆ دانرا بۆ بۆيه‌كا به‌رىتانيا به‌وه‌ قایل بۆ هەر به‌ پێى ئەو به‌مانه‌ كوردستانى باشۆر بدری به‌ فه‌ره‌سه‌ نهك خۆى .

ئەمەش بوو. ھۆی ئەوھى ئاگرى شەزى يەكەمى جىھان لە دوا
 سالىدا كوردستانى باشقوريش بگريئەوھ كە تا ئەو كاتە تەنھا لەشكرى
 رۆس چەند جارېكى كەم تەوانىبۆى بگاتە ھەندىك ناوچەى پچۆكى
 ھەرچەندە داگير كوردنى بەشېك بۆ لە پلانى كشتى لەشكرى ئىنگليزدا
 لە بارەى گرتى عىراقەوھ كە بەر لە دەست پۆ كوردنى شەز خۆيان بۆ
 ئامادە كردبۆ . شايبانى باسە لە ناو ئەو چەك و جىبەخانە زۆرەى
 ئىنگليزەكان بەر لە شەز لە ھەندىك ناوچەى كەنداوى عەرەبدا
 بە نىازى داگير كوردنى عىراق لە شەزى چاوەنواژ كراودا ئامادەيان
 كردبۆن دوو بەتەلبۆنى تۆپى شاخيشيان تىدا بۆ^(٢١) كە زۆر لەوانەىبە
 لەبەر ناوچە شاخاوپىكانى كوردستان لەتەك چەكەكانى ترىاندا
 ھىناپىتيان .

زىاتر لە تاكە رۆژىك بەسەر تىكەل بۆنى رەمىھى دەولەتى
 عوممانى لە شەزى يەكەمى جىھاندا تىنەبەزىبۆ كە ھىزە چەكدارەكانى
 ئىنگليز بەلامارى باشقورى ميسۆپۆتامىيان دا و ناوى تاكە بەندەريان
 گرت و دوابەدواى ئەوھ بە چەند رۆژىكى كەم تەوانيان بەسەرەش
 بگرن . لەو لاشەوھ كاربەدەستە توركەكانى عىراق بە ھەر چوارلادا
 بە ناوى غەزاوھ كەوتنە ھاندانى ھۆزى عەرەب و كورد دۆى
 «كافران» و تەوانىيان لە و رىكەبەوھ ھەستى زۆر كەس بچۆلئىن كە
 بە گەرمى دايانە پال ھىزە شەزكەرەكانى تورك بە نىازى و ھەستاندى

(٢١) عبدالرزاق الحسنى ، تاريخ العراق السياسى الحديث ، الجزء الاول ،

صيدا ١٩٥٧ ، س ٥٣ - ٥٤ .

هیرشی لهشکری ئینگلیز و بهو جوړه زور بهسار داگیر کردنی بهسره دا تینه پهژي کاتیک ده ووروبهري ده ههزار جهنگاوه ر که پتر له هه زاریان سوارهي چه کداری کورد بون (۲۲) ، له نزيك شاری ناصريته وه بو کومه کي تورك کوبونه وه ، بهلام له و شهزه سق روژويه دا که له نيسانی سالی ۱۹۱۵ دا له شوعه يبه له گال لهشکری تورکدا قهوما پيس شکيتران ، بهرمی عوسمانی له و شهزه دا پتر له دو هزار و پينج صه د کهسيان لئ کوزران و بريندار کران و ۸۰۰ پيشيان لئ به ديل گيران جگه له هه نديک چهک و جبه خانهش که دايان به دهسته وه ، زياتی ئینگليزيش ده که يشته ده ووروبهري ۱۲۵۰ که بيک (۲۳) .
 همه و هه لوپستی رهق و پز له گومانی بق جیي ئهفسه رانی تورك جهنگاوه رانی عه رب و کوردیان ناچار کرد مهيدان بهجی به پيلن و بگه ژينه وه مه لبه نده کانی خوځيان هه رچه نده له کاتی شهزی شوعه يبه دا دريغيان له گيان فيدا کارتی نه کرد .

دوای شهزی شوعه يبه لهشکری ئینگليز به ره و به غدا کشا و له مه دا هاندانی سه رمایه داره گه وره کانی به ريتانیا ده ورپکی گه وره و دیاری

(۲۲) بزوانه : رفيق حلي ، یادداشت ، بهشی - ۱ - ، به غدا ، ۱۹۵۶ ، ل ۴۹ - ۵۰ . نه و هه زار سواره بهی کورد له زير سه رکردایه تی شيخ مه حوددا له و شهزه دا به شداز بون .

A. T. Wilson, *Loyalities Mesopotamia, 1914 - 1917*, (۲۳) P. 35.

هه نديک سه رچاوه کوزراو و برينداری لهشکری عوسمانی به زیاتر له قهلم ده دن (به وینه بزوانه : محمد طاهر المری ، تاریخ مقدرات العراق السياسي ، الجزء الاول ، موصل ۱۹۲۴ ، ص ۱۰۰) .

یینی (۲۴) . پيشكوتنى ئىنگلىز تاكوت هيج تەگەرە و قۇرتىكى نەھاتە رىخى ، بەلام لىرە هیزە چەكدارەكانى تورك توانييان ئابلوقەبەكى وەھايان بەدن كە ناچار بن لە كۇلتايى نىسانى ۱۹۱۶دا خۇيان بەدن بە دەستەوہ . ئەمە ھەرچەندە بووہ كۆسپىكى گەرە لە رىگى داگير كردنى بەغدادا بۇ ئىنگلىز بەلام ورەيان بەر نەدا و لە سەر پلانى خۇيان رۇيشتن و لە مارتى سالى ۱۹۱۷دا توانييان بەغداش بگرن و بەو جۇرە بەشى زۇر و گرنكى مىسۇپلاتاميا كوتە زۇر دەسلانبا نەوہ .

بەلام زۇر بە سەر داگير كردنى بەغدادا تىنە بەزى كاتىك شۆزىشى ئۆكتۇبەر لە رۇسيادا سەر كوت و ھەر وەك و تمان بووہ ھۆى رۇدانى ئالوگۇزىكى گەرە لە ھەمق تاكتىك و ستراتىژى دەولتە ئىمپىريالىكاندا كە بەكىكىيان برىنى بقو لەوہى بەرىتانيا بە خىرايى كوتە خۇ بۇ داگير كردنى كوردستانى باشقور و چاويشى بزيە كوردستانى باكورتى كۆنە مىراتى چارەكانى رۇسيا كە بە پىنى بەيمانى نېيىتى ساىكس - پىكۇ بۇيان تەرخان كرابو . بەكىك لە نىشانە ديارەكانى ئەم گۇزۇرەنە لە سىياسەتى ئىنگلىزدا بەرامبەر بە كوردستان لەوہدا بەدى دەكرىكى كە وا ئىنگلىزەكان نزيكە سقى سالىيان ويست بۇ داگير كردنى بەشى خوارووى عىراق تاوہ كو

(۲۴) الدكتور زكى صالح ، مقدمة في دراسة العراق للناصر ، بغداد ،

بەغدا ، كەچى دواى سەرکەوتنى شۆژشى ئۆكتۆبەر (۷ى تەشرىنى دۆھەمى سالى ۱۹۱۷) وا خېرا كەوتنە خۆيان بە رادەيەك بەر لە وەستاندى شەژ تۈانيان لەشكر و كار بەدەستانى تورك لە زور بەمى ناوچەكانى تى عىراقدا دەربەكەن و دەسەلاتى خۆيانيان تيا داغەزىپن . بەلگە بەكى پز ماناى ئەمەش ئەو شەژە قورسە بو كە لەشكرى ئىنگىلىز لە خواروى مۆسلدا بەر لە مۆر كرنى ھودنەمى مۆدرۆس بە دواز دە رۆژ كردى ، واتە لە كاتىكدا كە ھەمۆ لا دەيانزانى توركيا و ھاوپەيمانەكانى ئەمۆژ نا سبەمى بە ناچارى خۆيان دەدەن بەدەستەو ، كەچى ئىنگىلىزەكان دەوروبەرى دۆ ھەزار سەربازى خۆيان كردە قۆچى قوربانى (۲۵) تەنھا بۆ ئەوئەمى پيش تەواوبۆنى شەژ كەمىك زياتر بچنە پيشەو (۲۶) . بەر لەوئەش بە ماوئەيەك لەشكرى ئىنگىلىز لە قۆلى باكتورى - رۆژھەلاتى بەغداوئە مېقدارىكى باش پيشكەوت و رۆژى ۲۸ى نىسانى سالى ۱۹۱۸ تۈانى بچىتە ناو شارى كفرىيەو و دواى ئەو بە رۆژيەك تۆزخورماتۆشى داگير كرد . لەم ناوچانەشدا چەند شەژيەك لە ئىوان ھىزى چەكدارى تورك و ئىنگىلىزدا قەوما

(۲۵) شايانى باسە لە ماوئەمى چوار سالى شەژدا لەشكرى ئىنگىلىز لە ھەمۆ عىراقدا بەسەر بەكەوئە دەوروبەرى ۳۱ ھەزار كەسى لۆ كوژرا .

(۲۶) لە ھەمان شەژدا توركەكان نزيكەمى باز دە ھەزار دىل و ۵۱ نۆب و كەلىك جىبەخانەمى تريان دا بەدەستەو . (بۆوانە :

A. T. Wilson, Mesopotamia, 1917 - 1920 . A clash of loyalties . A personal and historical record, London, 1931, PP. 16 - 17)

که له ئەنجامیاندا پتر له ۲۰۰ سەرپازى تورک کوژران و ۱۳۰۰ کەسێک و ۲۰ تۆپیکیشیان ئى بە دىل گىرا و له ئىنگلیزىش زىکەى ۲۰۰ کەس کوژران یان برىندار کران^(۲۷). دوا بە دواى ئەوه ئىنگلیزهکان بە شەڕێکى پچوک توانیان رۆژى حەوتى مايس کەرکۆکىش بگرن بەلام دواى زىکەى سێى حەفته (رۆژى ۲۴ى مايس) لى کشانهوه و لەشکرى تورکى تى هاتهوه که دواى ماوه بەکى کهم دۆبارە ناچار بو بەجى بهێلى و ئەجاره یان لەشکرى ئىنگلیز تا دەوروبەرى ئالتون کۆپرى دواى کەوت .

ئێره دا پيوسته سەرنجىش بۆ ئەوه رابکێشێن که وا ئىنگلیزهکان هەر دواى داگیر کردنى بەغدا کەوتنە ناردنى ژماره بەک له ئەفسەرە مەرە شارەزا و بە توانا کانیان - بە تايهتی لهوانه یان که کاتى خۆى بە باشى له هیندستان دەرس درابۆن یا پێش شەڕ هاتبۆنە ناو کوردەوه - بەره و شارەکانى کوردستان بۆ خۆش کردنى رێگەى هاتنى هێزه کانیان و دامەزراندنى دەسلاتی سیاسیان له و ناوچانه دا . بە وینە چەند جارێک مێجر سۆنى بە ناوبانگیان ناردە هەندێک ناوچەى کوردستان و زۆرى ئەخایاند دواى داگیر کردنى بەغدا که بە نێنى ناردیانە خانەقین و ئەو دەوروبەرە^(۲۸) . ئىنگلیزهکان له گەل

Op. Cit., P. 8 (۲۷)

(۲۸) ئارنۆلد وېلسى بەکەم حاکی سیاسى ئىنگلیز له عىراق بە شپۆه بەکى تايهتی باسى خزمەتەکانى سۆنى له خانەقین و سلێمانى کردوه و دانسی بهوه دا ناوه که بۆ کارى لەشکرى ئىنگلیز له سەله کانی شەڕدا زۆر بەکەلک بۆن . وېلسن بە ئەوپەژى شانازىبهوه باسى سۆنى له کتێبه کەى =

گرتنی کفریشدا له ریگهی نامه و نهفسره سیاسیکایانهوه له
 نزیکهوه په یوه نندیان له گه ل پیاوه ناوداره کانی کهرکوک و سلیمانیدا
 دامه زراند^(۲۹) و به تایبته قاپتان نوئیلان^(۳۰) نارد له لای شیخ
 مه محمود له سلیمانیه که له رۆزی کشانهوه ی کار به دهست و سهربازانی
 تورکهوه دهسلاتی نهو مهلبه نده ی گرتبووه دهست خوی .

= خویدا کردوه و دهلی : « سون په کینک بو له و کسه هره دیارانه ی
 که بهخته وهر بوم به ناسبنیان ... سون زمانزانیکی بی هاونا بو و
 تا که کس بو که له زیاندا دیبیتم بتوانی وا به سهرکه وتوبی له ناو
 فارسدا به خوشاراوه بی وهک فارس بزی »

(A. T. Wilson, Loyalties Mesopotamia, pp. 162, 169)

سون له سهره تاوه تا کونانی شهز له گه ل له شکر ی ئینگلیزدا له عراق
 بووه و دهووریک لهوره ی له ده رکردنی « به صره نایس » و
 « بهغداد نایس » دا هه بووه که ئینگلیز له رۆزی دا گیرکردنی نهو
 دو شارهوه دهستان کرد به ده رکردنیان .

(۲۹) بزوانه :

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics
 travel and research in North - Eastern Iraq, London,
 1957, P. 29 .

(۳۰) قاپتان (دوابی میجر) نوئیل نهفسه ریکی زور شارهزا و کورج و
 کول و هیمن بو ، زمانی فارسی باش دهزانی و له نهفسه نی هوز و
 سهرک هوزه کانی روزهلات باش گه شبتو . نوئیل له سهره نادا له ناو
 بهختیاریکاند کاری ده کرد و توانی خه لکی نهو ناوه دزی نه له مانه کان
 بچولینتی و خزمه تیک زور به کومبانیای نهونی ئینگلیزی له ئیراند
 بگه ییتی . له دوا ساله کانی شهزدا نوئیل توانی له نزیکهوه په یوه ندی له گه ل =

بەم جۆرە تا رۆژی مۆر کردنی هودنەي «مۆدرۆس» لە ۳۰ی
 تەشرینی یەکەمی ساڵی ۱۹۱۸دا لە ئیوان ولانتە سویندخۆرەکان و
 تورکیادا ھیزەکانی ئینگلیز توانییان دەسلاتیان لە بەشێکی زۆری
 کوردستانی باشقوریشدا دا بەزرێنن وە لە قۆڵی موسايشەووە تەنھا
 دوازدە میلیان مابو بگەنە ناو شار، بەلام ئینگلیزەکان گوییان
 ئەدایە وەستاندنێ شەژ و بە بیاتوی بەندی حەوتەمی «مۆدرۆس» مەو
 کە رینگە دەداتێ لە کاتی پێویستدا «ھەمو شوینیکێ ستراتژی

= زمارەبەکی زۆر لە سەرەك ھۆز و دەسلاتدارانی کوردستاندا دا بەزرێنن و
 تەنھانەت دەستبەندی کرد بە فێربوونی زمانی کوردی . شایانی باسە نوێیل
 زۆر لایەنگری دامەزراندنی دەولەتیک بو لە کوردستاندا و لە راپۆرتە
 نێتینگانی خۆیدا بە گەرمی کار بە دەستانی بەریتانیای بو ئەمە ھان دەدا
 (بژوانە :

« Documents on British Foreign Policy, 1919 - 1939 »,
 First series, Vol. IV, London, 1952, pp. 678, 693,
 742 , 782) .

نوێیل ھەرچەندە چەند ساڵێکی کم لە ناو کوردای کاری کرد بەلام بە
 خیرایەتی توانی ھەستی زمارەبەکی زۆر لە پیاوانی ناسراوی کوردستان
 بو لای خۆی رابکێشێ بە رادەبەك مامۆستا رەفیق حیلە لە بارەبەووە
 نۆسیبوتی دەلی : « زەمان بە دلی نوێیل بجوابە بەژبۆھ شکم لەویدا
 نەبە کە بناغەي (کوردستانی گەرە) ی دائەمەزراند » (رەفیق حیلە ،
 سەرچاوەی ناوبراو ، ل ۶۹) . نوێیل زۆر لە کوردستان نەمایەووە ،
 ئەوەبو کار بە دەستانی ئینگلیز بو کاری « نایەنتی » خویان ناردیانە
 ناوچەي قەفقاس و لە کاتی گەژانەویدا لە لایەن شوژشکیزە
 چونگەلنکەنەووە بە دیل گەرا .

و مەك كاتى خۇي لۆرد كىرزن وتىبۇي ، لاياز وابۇ سىنۇرى
رۆژئاواي ھىندىستان بە فوراندا تى دە بە ۆى كە تەنھا لە رېگى
« مۆسلەو » (۳۴) دە تىوانرې بگىرېتە دەست (۳۵) .

بەم جۆرە لە سالانى ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ دا ھەمۆ لا بەكى
كوردستان ببو بە شېكى كرنك لە مەيدانەكانى رۆژمەلانى نزيك و
ناوہزاستى شەۆى بەكى جىهان و لەشكرى ئىنگلىز و رۆس و
تورك و ھۆزى چەكدارى كورد و سوارەى ھەمىدى و پىساوانى
مەلمان لەو سالانەدا ھەرىكە بە جۆرې لەسەر خاكى كوردستان
دەورى خۇي دەبىنى وە ئەكەر سەرگەوتنى شۆۆشى ئۆكتۆبەر و
كشائەوى لەشكرى رۆس نەبوايە تا كۆتايى شەۆ ھىچ بە شېكى
كوردستان بە دەست دا گىرگەرە كۆنەكانىو نەدەما ، بەلام لەگەل
ئەو شەدا ئەم شەۆە و ئەنجامەكانى بۆنە ھۆى رۆدانى گەلئىك
ئالۆگۆۆى كرنكى سىاسى و ئابۇرتى لە زوربەى كوردستاندا وە
بە تايبەتى لە كوردستانى باشۇردا كە كەوتە ۆپر دەسەلانى بەكسەرتى
ئىنگلىزمەو . لە ھەمان كاندا روداوەكانى شەۆى بەكەم ھەر لە سالەكانى
شەۆدا كارېكى زۆريان كرده سەر بارى سىاستى كوردستان و بۆنە
ھۆى مالى و پىرانى و سەرگەردانى و زىيانىكى زۆر بۆگەلى كورد .

(۳۴) مەبەستى ھەمۆ وىلايەتى مۆسلە .

(۳۵) بۆوانە :

Н.Г.Корсун, Арабский Восток-Ирак, Москва,
1928, стр.35.

ن . كە كارسون ، رۆژمەلانى ھەرەب - عىراق ، مۆسكۆ ، ۱۹۲۸ ، ل ۳۵ .

بەشى چوارھەم

خەباتى گەلى كورد لە سالەكانى شەژدا و ئەو زيانانەى لەو سالانەدا لە كورد كە وىتن

ھەروەك لە بەشى نۆھەمى ئەم باسەدا وتمان بۆ گومان شەژى
يەكەمى جىهان و روداوەكانى بۆنە كۆسپىكى كەورە لەبەر دەمى
پێشكەوتن و پەرەسەندن و قوڵ بۆنەوہى ناوەرۆكى بزۆتنەوہى
ئازادى - نەتەوہى گەلى كورد ، بەلام ئەمە وەھا ناگەيىنى كە
وا گەلى كورد لەو سالانەدا ئيتىر بە يەكجارى دەستى لە خەبات
ھەلگرتوہ (١) چونكە ھىچ نەبۆى ھۆ جۆلێنەرەكانى ئەو خەباتە تا
رادەبەكى زۆر ھەر وەك جارەن لە ئارادا بۆن ، بەلكو ھىندىكيان
قوڵترىش بۆنەوہ . بەر لە ھەمو شتێك كار بە دەستانى دەولەتى

(١) ھەندىك مېژۆتۆس لەویدا بە ھەندەدا چۆن كە گوايە گەلى كورد لە
سالەكانى شەژدا دەستى لە خەباتى رزگارى خۆى ھەلگرتوہ .

عوممانى نەك تەنھا دەستيان لە سياسەتى شوڧىنى جاريان ھەلنەگرت بەلكو لە ئەنجامى بە يەكجارى زەحمەت بۆنى ژيانى ئابورى ھەمو و لاتىدا بە ھۆى شەزەو ھەندەى تر ھەو سياسەتە نالەبارە بە كاروبارى رۆژانەيانەو ەديارى دا و لەم مەيدانەدا زۆر ناشيانە ھاتنە پيشەو ە چونكە وا ديارە فەرمانزەوايانى توركيە دەست پى كوردنى شەزەيان بۆ ليدانى بزۆتنەو ەى رزگارتى گەلى كورد بە ھەل زانى ، ھەو بۆ لە برى دلدانەو ە و رازى كوردنى سەرۆكەكانى بۆ ھەو ەى لە و رىگەبەو ە بتوانى گەلى كورد لەو كاتە ناسكەدا رابكيشنە پال خۆيان بەكسەر كوتنە كيانيان . لە موسل رۆزى بەكى كاتونى بەگەمى سالى ۱۹۱۴ شىخ ەبدولسەلام و دوان لە پياو ەكانيان لە سىدارە دان^(۲) و بەم كردەو ەبەيان بە جاريك رقى دانىشتوانى زوربەى ناوچەى بادىنيان لە خۆيان ھەلساند .

كاربەدەستانى بتليش دەست پى كوردنى شەزى بەگمیان بە ھەل زانى بۆ ھەو ەى بەدەن بەسەر كۆنسونخانەى رۆسيادا و مەلا سەلمى خيزانى و ھاو ەلەكانى بگرن و دەس بەجق بە نيازى تۆقاندنى خەلكى ھەو مەلبەندە لە سەر شەقامەكانى شار ھەليانواسين و لاشەكانيان بۆ چەند رۆژيك بە و جۆرە ھيشتنەو ە^(۳) .

(۲) عبدالمتم الغلامى ، الضحايا الثلاث ، الموصل ، ۱۹۵۲ ، س ۵۰ - ۵۱ .
 نوركەكان لە رىگەى خيانەتكارى ھەندىك كوردەو ە بە ھۆى سۆلى ەبدوللا شكاكى فەنەكيبەو ە لە بازى سالى ۱۹۱۴ دا توانيان شىخ ەبدولسەلام بگرن .

(۳) بلەج شىركو ە ، سەرچاو ەى ناوبراو ، ل ۵۰ .

بهلام نه هم کاره ناهه موارانهی چینه کار به دهسته کانی تورکیا
 وه نه همو رژیمه دیکتاتوریهی به بیاتوی شهزه وه به سر خه لکیانا
 داسه پاند نه یا نتوانی کوتایتی به خباتی گه لی کورد بهینن و رول کانی
 ده مکوت بکن . راسته له زرؤفی شهژدا — له کاتیکدا زور بهی
 رو شنیرانی کورد به بهرگی سهر بازییه وه نیر ابقونه مهیدانه کانی شهژ و
 همتو ری کخراو و کومه له سیاسیکانی بهر له شهژ دایانمه زران دبقون
 له کار که وتبقون — نه ده توانرا کلپهی ناگری بزوتنه وهی رزگارتی
 کومه لانی خه لک وه ک جاران خوش بگری ، بهلام له گه ل نه وه شدا
 نازه زایتی و رقی دانیش توانی زور ناوچهی کوردستان له ساله کانی
 شهژدا له شیوهی راپهژیندا ده ته قییه وه . به وینه له به هاری سالی
 ۱۹۱۵ دا خه لکی بوتان به ناشکرا دزی ده سه لاتی میری په لاماری
 چه کیان دا و به ره لستی هیزه کانیان کرد . هر له و سهرده مه شدا
 خه لکی دهرسیم بو ماوهی پتر له سالی ک توانیبیان کار به ده ست و
 سهر بازی تورک له همتو ناوچه کیان وه درخن و ده سه لاتی ته واوی
 نه و مه لنده بگر نه ده ست خو یان^(۴) . علی شیری شاعیری
 به ناو بانگی هم ناوچه یه ده ورپکی دیاری له بزواندن همتی
 نه ته وهیتی خه لکه کیدا بینی و به همتو توانایه وه که وته هاندانی
 هوزه کانی دهرسیم و قوچگیری بو نه وهی له پیناوی نازادتی
 نیشمانه کیدا یه ک بگرن و ریگهی که ژانه وهی ده سه لاتی عوسمانی
 نهدن ، بهلام هه ندیک له سهره ک هوزه تورکخواکان له بهر دهی

(۴) م . س . لازه ریف ، سهرچاوهی ناوبراو ، ل ۳۱۱ .

پهسه نندی ئەم بزۆتنه وه به دا بزۆنه کۆسپێکی گه وره^(٥) .

له دواساله کانی شه زدا له ئەنجامی ژێرکهوتنی بهک له دواى بهکی
لهشکری عوسمانی له هه مۆ مهیدانه کاندای و به تهئسیری پهسه نندی
بزۆتنه وهی رزگارتی زوربهی که له ژێردهسته کانی ئیمپراتۆرتی
عوسمانی ، خهباتی گهلی کوردیش توند و تیزتر بو و ئەهجاره یان
کوردستانی باشقوریشی گهتهوه و خهڵکی ئامێدی و سلیمانی و
هه ندیک ناوچهی تر چه ند جارێک دزی دهسه لاتی عوسمانی باخی
بزۆن شیخ مهحمود هه ر له کانی کوشتنی شیخ سه عیدی باوکیوه
به ر له شه ز^(٦) به هاندانی کاربه دهستانی مۆسل ، دلی له ده وله تی
عوسمانی کرمتی بو بو و بو هه لیک ده گه زا تۆله ی باوکی بسینتی و
هه نانه ت چۆنی شوعه یبه شی به هاندانی پیاوه ئاینیکان و فه تو اکانیان
بو و گه زانه وه شی له رقی ئەفسه رانی تورک بو . جا شیخ مهحمود
له ر ناله باری ده وله تی عوسمانی له دواساله کانی شه زدا به هه ل
زانی و به ئاشکرا کهوته خه بات کردن به نیازی له ناو بردنی

(٥) له باره ی زبانی و خهباتی عه لی شیره وه له ساله کانی شه زای به که مدا
بژوانه :

Nuri Dersimi , Kürdistan Tarihinde Dersim , Halep ,
1952 , C . 112 - 113 .

(٦) دواى سه رکهوتنی شوژشی نورکه لاهه کان شیخ سه عیدی باوکی شیخ
مهحمود دۆر خرابه وه مۆسل و له وێ هه ر له و ساله دا (١٩٠٨) خۆی و
چه ند پیاویکی و شیخ نهحمده ی کوزی به ده سه به ی کاربه ده ستانی تورک
کوزران .

دهسه‌لانی به‌لای که‌مه‌وه له‌گوردستانی باشورددا که له‌شکری ئینگلیزی
 لئی نزیك بۆبۆوه . ههر بۆ ئهم مه‌به‌سته‌ش شیخ مه‌حمود
 که‌وته دامه‌زراندنی په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل هه‌مو نا‌حه‌زه‌کانی ده‌سه‌لانی
 عوممانیدا و به‌ نامی تایه‌تی به‌ر له‌ هه‌موان داوای یارمه‌تی له
 رۆس کرد و ئینجا که‌وته نامه‌نوسین بۆ شه‌ریفی مه‌که‌که‌ حسینی
 کوژی عه‌لی و داوای لئی کرد شان به‌ شانی به‌ک دژی ده‌سه‌لانی
 عوممانی بکه‌ونه‌ خه‌بات و داوای ئه‌وه‌ش ههر بۆ ئه‌و نیازه‌ په‌یوه‌ندی
 له‌گه‌ل ئینگلیزه‌کاندا دامه‌زراند و ههر و‌دک له‌ شوینیکی تری ئهم
 باسه‌دا گومان به‌ر له‌وه‌ی شه‌ژ کۆتایه‌تی بۆ شیخ مه‌حمود توانی بیته
 تا‌که ده‌سه‌لانداری هه‌مو ناوچه‌ی سلیمانی .

کۆمه‌لانی خه‌لکی گوردستانی تورکیاش تا ده‌هات زیاتر له‌سه‌ر
 خه‌بات سۆر ده‌بۆن . هاوینی سالی ۱۹۱۷ دانیشه‌توانی ده‌رسیم و بۆتان
 دۆباره و خه‌لکی خه‌ریوت بۆ به‌که‌م جار دژی حوکی عوممانی
 هه‌لسان و له‌ سه‌ره‌تای ئابیشدا خه‌لکی ماردین و ئامه‌د (دیاره‌که‌ر)
 راپه‌ژینیکی گه‌وره‌یان به‌ریا کرد و عه‌ره‌بی ئه‌و ناوه‌ش به‌ گه‌رمی
 پشتگیریان کردن . ئهم راپه‌ژینه‌ کاربه‌ده‌ستانی تورکیای ناچار کرد
 هه‌یزیکی زۆر بۆ دامه‌رکانده‌وه‌ی ته‌رخان بکه‌ن^(۷) به‌ تایه‌تی له‌ ترسی
 ئه‌وه‌ش که‌ سه‌رۆ که‌کانی په‌یوه‌ندییه‌کی نزیکیان له‌گه‌ل ئه‌و هه‌یزانه‌ی رۆسدا
 دامه‌زراندبو که‌ له‌و ناوچه‌دا شه‌ژیان ده‌کرد و ته‌نانه‌ت مه‌علوماتیشیان

(۷) کاربه‌ده‌ستانی تورکیا سه‌رتاپای نیبی چل و حه‌وته‌می له‌شکر و چه‌ند
 هه‌یزیکی نریان بۆ دامه‌رکانده‌وه‌ی راپه‌ژینی دیاره‌که‌ر و ماردین ته‌رخان
 کرد (بۆوانه : م . س . لازه‌ریف ، سه‌رچاوه‌ی ناوبراو ، ل ۴۴۹) .

له باره له شكري تورك و جولاڼه وه كانييه وه ده داتې . له پايزي
همان سالدا خهلكي بتليس دو باره راپه ژبنه وه و ژماره ي چه كداراني
نه مجاره يان خو ي له ده ورو به ري ۳۰ هزار كه سيك ده دا^(۸) .

له و سالانه دا كوردي تيرانيش به گه رمي چونه ناو كوژي
خه باه وه و له زور ناو چه دا به ئاشكرا چه كيان دزي كار به ده ستاني
تيران هه لگرت و ته نانه ت به شيك له دانيشتواني كوردستاني تيران
بيكگلي نه و راپه ژبنه كه و ره بهش بقون كه له سه ره تاي شه زي
به كمه وه جهنگه ليكان له ژير سه ر كرده تي ميرزا كوچك خندا له
باشقوري تيران ، به تايه تي له ناو چه ي كه يلاندا دزي دا گير كهران و
فرمانزه و ايا ني تيران به رپايان كرد ؛ خالو قورباني كورد بووه به كييك
له ياريد هره نزيكه كاني كوچك خان^(۹) . له همان كاتدا ري كخراوه
سياسي نه پيښي كاني ناو له شكري روس په يوه ندييان له گه ل هه نديك
شوژشگيزي رو شنبيري كوردا دامه زراند و ته نانه ت له ناو چه ي كرمانشادا

(۸) شا يان با سه پيا وه سياسي و عه سه كاري كاني روس و به كرتي ليزاو و
لا به نگره كانيان با به خيكي زوربان به م راپه ژبنانه ي كورد ده دا و له هر
شونپيك بو يان بگرا به ئا گريان خو ش ده كرد و له لابه كي نري شه وه
هنگاو به هنگاوي رو دا وه كانيان ده كرده راپورتي نايه ني و
ده ياننارده باره گاي جهنگي روس له ناو چه ي ته فقاسدا و به شيك بيشان
ده كه بيشته وه زار هني ده ره وي روسيا له پيتر و گراد . نه و راپورته
كرنگانه كه سه رچا وه به كي به كجار با به خدار و ره سه نن بو ميژونوس
له ئار شيفه كاني سو فتي دا هنگراون و كه ليك له كورد ناساني نه و ولا نه
له كاره زانستې كانياندا كه لكېكي به كجار زوربان لي وه ر كرتون .

(۹) بزوانه : م . س . ئيشانوف ، سه رچا وه ي ناوبراو ، ل ۴۶۰ .

کۆمیتەبەکی ھاوبەشیان لە نوینەرائی ھەردو لایان یێک ھینا^(۱۰) .
 سەرەزای ھەمو ئەمانە خەباتی شوژشکیزانەیی گەلی کورد لە
 دواسالەکانی شەژی بەکەمی جیھاندا لە سنۆری کوردستانیش چووہ
 دەرپی و رۆشنییرانی کورد لە ھەر شوپینیک بۆن دۆبارە ھاتنەوہ
 ناو کۆژی خەبات و کەوتنە ھەولدان بۆ ئەوہی بە ھەمو جوړیک
 مەسەلەیی کورد بێننەوہ ناوہوہ ، بە تابیەتی دواي ئەوہی وای ئی
 ھات کۆتایێ دەولەتی عوسمانی لە ئاسۆدا بە روونی بیینرپی . سورەیا
 بەدرخان بەر لە کۆتایێ شەژ بە ماوہیەکی کەم بە گورج و گۆلی
 لە قاھیرە کەوتە خۆ و توانی کۆمەلێکی سیاسی بۆ روون کردنەوہی
 مەسەلەیی کورد دامەزرینتی و پەپوہەندی لەگەڵ ئەو رۆشنییرە کوردانەدا
 بپەستی کە لە کاتی شەژدا لە لایەن لەشکری ئینگلیزەوہ بە دیل
 گیرابۆن و ئیرابۆنە میسر و ھیندستان^(۱۱) . سورەیا بەدرخان و
 ھاوہلەکانی نیازیان وابۆ لە یەکیک لە شارەکانی ئەوروپادا کۆنگرەبەکی
 تابیەتی بۆ پیاوہ سیاسییکانی کورد بپەستی بۆ لیکۆلینەوہی باری
 سیاستی نیشنمان و دواژۆژی لەبەر رۆشنایێ ئەو رووداوانەدا کە ھەمو

(۱۰) بژوانە :

"Всемирная история", т. VIII, Москва, 1961,
 стр. 574.

« مێژوی ھەمو جیھان » ، بەرگی - ۸ - ، مۆسکو ، ۱۹۶۱ ، ل ۵۷۴ .

(۱۱) بەپێی ئەو زانیاریانەیی مامۆستا ئیساخیل ھەقی شاوہیسی بلاوی

کردۆنەتوہ رۆشنییرە گیراوہکانی کورد لە ھەندەران نیسجە ریکسگراوپیکی

نەتوہی نەپتیان بۆ خۆیان دامەزراندبو (بژوانە : « رۆژی نوئی » ،

ژمارە - ۹ - ، کاتۆنی بەکەمی سالی ۱۹۶۰ ، ل ۲۴ - ۲۶) .

روژه‌ه‌لانی نزیك و ناوه‌زاستیان له قو‌اغی‌کی میژوی‌تی نوی نزیك
خستبۆوه .

به‌م جۆره وه‌ك ده‌بینین روداو و كاره‌ساته‌كانی شه‌ژ و سیاسه‌تی
دیكنا‌تۆرتی كاربه‌ده‌ستانی تورکیا نه‌بۆنه هۆی وه‌ستاندنێ خه‌باتی گه‌لی
كورد له‌ ساله‌كانی شه‌ژدا ، به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا ئه‌م خه‌باته به‌ هیچ
كامێك له‌ ئامانجه گه‌وره‌كانی نه‌گه‌شت و سه‌ره‌ژای باری سیاسه‌تی
تیوان ده‌وله‌تان چهند هۆیه‌کی تریش بۆبۆنه كۆسپێ ئه‌و كاره كه
هه‌مۆشیان له‌ راستیدا ئه‌نجای دواكه‌وتۆی و نزمی راده‌ی تیگه‌یشتنی
خه‌لكی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی كوردستان بۆن . به‌ر له‌ هه‌مۆ شتیك
راپه‌ژینه‌كانی ئه‌و سالانه‌ی كورد له‌ رێچه‌یه‌کی تایبه‌تی به‌كگرتۆدا
كۆنه‌بۆنه‌وه تا بتوانن خۆیان له‌ به‌رده‌می هێزی دوژمندا بگرن و به‌و
جۆره ئه‌نجای گه‌وره به‌ده‌ست به‌یێن . شایانی باسه له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا
كه هه‌ندیك له‌و راپه‌ژینه‌نه له‌ یه‌ك كاتدا له‌ شوێنی جیاوازی
كوردستاندا ده‌قه‌ومان كه‌چی سه‌رداره‌كانیان بیریان له‌ دامه‌زراندنی
به‌یوه‌ندی و به‌كگرتن نه‌ده‌كرده‌وه . سه‌ره‌ژای ئه‌وه سه‌ركرده‌یه‌تی
هیچ یه‌كێك له‌ راپه‌ژینه‌كانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی كوردستان تاكتیک و
ستراتیژیکی دیاریان نه‌بۆ ، به‌ وێنه به‌ نیه‌به‌ت شیخ مه‌حموده‌وه
هه‌ستی ئایینی به‌س بۆ ئه‌وه‌ی له‌ سه‌ره‌تای شه‌ژدا دزی ئینگلیز
چه‌ك بۆ دوژمنه‌كانی خۆی هه‌لبگرێ ، ئه‌مه جگه له‌وه‌ی له‌
كاتێكدا به‌ نامه و نامه‌كاری داوای یارمه‌تی له‌ رۆس ده‌كرد له‌ هه‌مان
كاتدا به‌ چه‌ك هێرش ده‌برده‌ سه‌ر هێزه‌كانیان .

به‌لام له‌گه‌ل هه‌مۆ ئه‌مانه‌شدا پێویسته دان به‌ باه‌خ و گرنه‌گی

خهباتی گهلی کورد له ساله کانی شهزدا بنیین که بووه به کیک له هو
یاریده ره کانی هه رهس هینانی بناغهی رژیمی عوسمانی و پهره سهندن و
پیشکوتنی ههستی نه تهوهیتی خه لکی کوردستان و زیاتر جیکگیر
بقونی دروشمی ئوتۆنۆمی و ته نانهت سه ره به خۆیتی کوردستان که نه مانهش
هه مو ریگه یان بو قۆناغی نوپی دواي شهزی خهباتی رزگاری خوازی
گهلی کورد خۆش کرد .

له هه مان کاتدا بهرده وام بقون و پهره سهندن خهباتی کورد له
ساله کانی شهزی به که می جیهاندا نه وه ندهی تر رقی فه رماتزه وایانی
تورکیان لێ هه لساندن و زیاتر ره گی ره که زه به رستی بزواندن به
تایبه تی دواي نه وهی له وه دلنیا بقون که وا گهلی کورد به دل شهزیان
بو ناکات و رو له کانی پۆل پۆل ریزه کانی له شکری عوسمانی به جی
نه هیلن^(۱۲) و زۆر جار به چه که کانیان وه ده دهنه پال شوژشکیزانی
که له کبان ، وه نه وهی له هه مو شتیک زیاتر رقی عوسمانیکانی له
کورد هه لساند نه وه بقو ، وه که به درپۆی له شوینیکی تری نه م
باسه دا ده بیینن ، که وا نه یاتوانی رو له کانی بکه نه داردهستی خۆیان
دزی که مینه ئاینیکانی ده ولته تی عوسمانی وه به تایبه تی گهلی نه رمه نی
دراوسییان . به م جۆره چینه کار به ده سه کانی تورکیا له وه دلنیا بقون
که وا گهلی کوردیان له کیس چوووه بو به کا له دوا ساله کانی شهزدا
دوباره به نیازی تواندنه وه یان به رهقی که وتنه وه گیانیا و وایان

(۱۲) ناکۆتایتی شهز کار به وه که بشت له ناو ریزه کانی له شکری هوسمانیدا
زۆر به ده کهن سه ر بازیکێ کورد ده بینزا .

دىزانى ئەمە باشترین رېڭگە يە بۆ نەدۆژاندنى كوردستان ؛ شايانى
 بىسە لەمەدا ئەلمانەكانى دۆستيشيان ھاوېريان بۆن . كار بەدەستانى
 توركيا بۆ جى بەجى كوردنى ئەم نيازەيان لە نزيك كۆتايى
 شەژدا چەند ياسا و فەرمانىكيان دەر كورد بۆ پەرژ كوردنەوھى
 گەلى كورد بە ناو گوندە توركەكاندا بە مەرچىك نيسبەتيان لە ھىچ
 شوپىنىك لە ۱۵ / تا لە ۱۰ / ى دانىشتوانى ناوچە كە تىپەژ نەكا و
 بىرارىشيان وابو سەرەك ھۆز و پياوماقۇلانى كورد بە دەست بەسەرى
 بىترە شەرەكانى رۆژئاواى ئەنادۆل و نەھىلن بە ھىچ جۆرىك
 پەيوەندى لە گەل پياوھەكانىندا بېستەن^(۱۳) . عوسمانىكان بى دواخستەن
 بەر لە كۆتايى شەژ كەوتنە جى بەجى كوردنى فەرمان و ياسا كانيان لەم
 بىرە يەوھە و بەر لە ھەموان كەوتنە گيانى ئەو ھۆز و سەرەك
 ھۆزانەى بە لايانەوھ « لاسار » بۆن و بۆيان دابىن نەدەكران و
 توانىيان بە زۆرى چەك بە ھەزارەھاىان لى دۆر بىخەنەوھ بۆ ناوچە
 ھەرە كەلا و دۆرەكانى رۆژئاواى ئەنادۆل . بەم جۆرە فەرمانتەوايانى
 توركيا لە سالەكانى شەژدا توانىيان دەوروبەرى ۲۰۰ ھەزار كەس لە
 كوردستان دۆر بىخەنەوھ كە پتر لە نيوھيان لە رېدا لە برسانا مەردن يان
 لە سەرمانا رەق ھەلپاتن يان بە نەخۆشى لە ناو چىتۆن^(۱۴) و تەنھا

(۱۳) بلەج شىركوھ ، سەرچاوەى ناوبراو ، ل ۶۰ .

(۱۴) بۆوانە :

« Memorandum sur la situation des Kurdes.. », P.11;

=A. Safrastian, Op. Cit, pp. 76, 81; D. A. Shmidt,

ژماره یه کی که میان ، ئه ویش دواى شهز ، توانییان بگه ژینه وه مه لئه نده کانی خوڤیان ، ئه وانه شیان که له وئی چیکیر بون ویا ئیکى سهختی پز له نه خوئی و بئ کارییان ده برده سر و له ئه نجای ئه وه شدا که ئیکى تریان لئى مردن^(۱۵) .

سه ره ژای ئه وه له شکرى عوممانى زوربه ی هه ره زوړى دانیشتوانی دیار به کر و موش و بتلیسی به ناوی پیداوستی جهنگه وه ده ره به در و ئاواره کرد و ئه مانه به شیکیان ته نانه ت ناچار بون په نا بهر نه بهر شارانی وهك حه لب و موصل و به سه رمای زستان و گه رمای هاوین له سه ره شه قامه کانیان بژین و له برسانا لاشه ی کهس و کاری مردوی خوڤیان و که لاکی ئاژه لئى له برسا توئیوی ئه وه

Journey among brave men, Toronto, 1946, p. 52. =

به پئی هه ندیک سه رچاوه ئه م ژماره ی ۷۰۰ هه زاره له فایله کانی « مهاجره اداره سی » ی نهسته نیولدا هه به (به وینه بزوانه لا په ژه ۱۶ ی کتبه کی به چ شیرکوه) . هه رچو ئنیک بئ روژنامه ی « سه ربستی » که له نهسته نیول ده رده چو له ژماره ۳۰ ی نیسانی سالی ۱۹۱۹ یدا باسی چه ند هه زار کورد پیکى بلا و کرد بو وه که له ساله کانی شه ژدا به زوړ دوړ خرابو نه وه بو هه ندیک ناوچه ی روژئاوا ی نه نادوړ .

(۱۵) ئه م باره قورسه ی ژبانیان زیاتر هانی ده دان هه رچو ئنیک بئ بگه ژینه وه کوردستان و ئه وه بسو دواى نه واو بوئی شهز به کو مه ل داوا یان له کار به ده ستانی نور کبا کرد ریگه ی گه ژانه وه یان بدن و زوړیشیان بسو ئه وه ی گوئی بدنه بزیاری قه دهغه کردنی له ژانه وه یان به دزیبه وه دواى شهز له رانه وه خاکی باوو بایرانیان (بزوانه : عبدالعزیز یاملکی ، کوردستان و کرد اختلال لری ، جلد ۱ - ، تهران ، ۱۹۴۶ ، ص ۷۱) .

ناوه بچۆن (١٦)

کار بهوه شهوه نهووستا ، هزاره ها رو لهی ناوچه کانی تری کوردستان بۆنه قۆچی قورباتی برسیتی و نهخۆشی و مأل و پیرانی . به وینه دهووروبه ری ههشت هزار کس له نزیکی دوازه هزاره دانیشتیوی ته نه ها بیست گوندی به کینک له ناوچه کانی کوردستانی تورکیا له ماوهی شەش ههوت مانگی به که می شه ژدا به نهخۆشی مردن (١٧) . ته نانهت شویننیککی وهک کوردستانی عیراقیش که له هه مو پارچه کانی تری کوردستان له ناگری شه ژ و کاره ساته کانی دورتر بو له گه ل نهو شدا به هو ی شه ژوه تو شی مهینه تی و نه هامة تیککی زۆر هات که نه مانه ته نه ها چند نمونه به کی که مینی : ژماره ی دانیشتیوانی شاری سلیمانی تاکۆتایه شه ژ که یشته سۆ به کی ژماره ی پیش شه ژ ی و هه ر به و نیسه به ته و خراپتیش ژماره ی دانیشتیوانی گونده کانی دهووروبه ری که م بۆنه وه (١٨) . پتر له تیهوی خه لکی خانه قین هه ر له و ماوه یه دا له تار برسیتی و نهخۆشی و زۆردارتی داگیرکه ران ناچار بۆن شار به جی به یلن (١٩) ؛ وه زعی ره وان دزیش

(١٦) که لیک میتۆنۆس باسی زۆر رو ی نه و دهر د و ئازاره بی شو ماره یان کردوه که له ساله کانی شه ژدا تو شی که ل کورد هانوه ، مامۆستا نه مین زه کی به گی خو شمان که هه ندیککی به چاوی خو ی دیوه ، به درپۆزی باسی کردوه (بړوانه : محمد آمین زکی ، سه رچاوه ی ناوبرا و ، ل ٢٨٣ - ٢٨٠) .

(١٧) م . س . لازه ریف ، سه رچاوه ی ناوبرا و ، ل ٣١٤ .

(١٨) C. J. Edmonds, Op. Cit, P. 81

(١٩) A. T. Wilson, Loyalites Mesopotamia, P. 266

زۆر له وه باشت نه بو (٢٠) .

بهه چۆره به هزاره ها و به سه دهه ها هزار رۆله ی کورد
بوته قوچی قورباتی شهزی به که می جهان ، ماموستا نه مین زه کی
ژماره ی نهو که سانه به ده وره بری نیو ملیۆن له قه له م ده دا (٢١) که
هیچ دورنیه له وهش زیاتر بوئی [به پئی زانیاریکانی ناو کتیبه که می
دوکتۆر لازه ریفت که له ده کومینته دیپلۆماسیکانی زه مانی چاری
ده رهینان ، خیزانی ٢٠ - ٣٠ که ستی زۆر ناوچه ژماره یان له ساله کانی
شه زدا هاتۆته سه ر سنی چوار که س (٢٢)] . جگه له وه کوردستان
به هۆی شه زه وه ژبانی ئابوری شی له بنه زه ته وه هه لته کا که به کیک
له هۆ گرنگه کانی نه وهش بریتی بو له کز بونی هیزی کار له
کوردستاندا به وهی له لایه که وه هه رچی رۆله ی به کاری هه بو ئی رراه
مه یدانه کانی شه ز یا یاخی بۆن و دایانه کپو و له لایه کی تر یسه وه
له شکری عوسمانی ده ستی به سه ر زور به ی ولاغی نهو ناوچانه دا گرت
که به شیکی زۆری له کاری کشتو کالدا به کار ده هیئرا بۆیه کا ته نها
پیای پیر و ئافره ت و مندال له وه رزه کاندایان ده کرد ،
ته نانه ت به شیکی زۆر له و پیاوانه ش که هیشتا به به ریانه وه مابو ،
له بهر که میک دا هاتی زیاتر گوندیان به جتی ده هیشت و ده چۆنه شاره
که وره کان یا بنکه سه ربازیکان و نهو ریگه و بانانه ی بۆ مه به ستی

(٢٠) بژوانه : حین حوزنی موکریانی ، سه رچاوه ی ناوبراو ، ل ١١٤ .

(٢١) محمد امین زکی ، سه رچاوه ی ناوبراو ، ل ٣٨٠ .

(٢٢) م. س. لازه ریفت ، سه رچاوه ی ناوبراو ، ل ٣١٤ .

شەڕ دروست دەکران . لە ئەنجامی هەمو ئەم ھۆیانەدا لە ساڵەکانی شەڕدا زەوی و زاریکی زۆر بەرەڵا کرا - تەنھا لە کوردستانی عێراق نزیکەی لە صددا پەنجای ئەو زەوی و زارەیی بەر لە شەڕ دەچینرا ھەر وا بە نەکیترای مایەوہ . بەم جۆرە داھاتی کوردستان بە جاریک ھاتە خوارێ و ئەو دەغل و دانە کەمەش کە بە ھەزار کوپرەوھەری و ئەسەر و ئەو سەر دەھیزایە بەرھەم تا لەشکری عوسمانی بوەستایە بە خەلکی تر ھەرام بۆ ، لەشکریش یا زەوتی دەکرد یا بە نرخیکی زۆر ھەرزان و بە پارەیی بۆ « رەسید » دەبکزی (۲۳) . وەزعی مەژومالائیش لەوہ باشتر نەبۆ ، ئەویش یا لە ناو چۆ یا سەرباز و جەندرمەیی تورک قزی تێ خست ؛ تەنانەت مەژومالائیی ئەو ھۆزانەیی کوردستانی تورکیاش کە پەنایان بردە بەر لەوہ ژگاکانی ناوچەیی ھەولێر و مۆسڵ بەرگەیی نەگرت و زۆری فەوتتا (۲۴) و لە ئەنجامدا گرانییەکی بۆ وێنە رووی کردە ھەمو مالبیک و ھەمو گوندیک و بازاری ھەمو شاریک کە خەلکەکی زۆر جار ناچار دەبۆن بە گژوگیای دەشتودەر خۆیان بژین . نرخی حۆقەیی گەنم لە شارێکی وەک سلیمانیدا کە بە نەسبەت زوزبەیی

(۲۳) ھەندیک لە دەوڵەتە شەژکەرەکان لە ژبیر زەبری باری قورسی ئابۆرییاندا کۆتە لێدانی دراوی بۆ « رەسید » .

(۲۴) بژوانە :

« League of Nations . Question of the frontier between Turkey and Iraq », Geneva, 1924, P. 42.

شاره‌کلی تری کوردستانه‌وه له ئاگری شه‌ژ دۆر بقو و ژماره‌به‌کی کهم سه‌رباز و ئه‌فسه‌ری تورکی تیدا بقو، که‌بشته لیره‌به‌کی زی‌ژ بۆ‌یه‌کا وه‌ک مامۆستا ره‌فیع حیللی ده‌یگیزینه‌وه « نانی وشک و پاقه‌لی کولاًویش بقو به‌ ده‌رمان و ته‌نیا خوا‌پیداوه‌کان - ئه‌ویش به‌ ده‌گهن - ده‌ستیان ئه‌که‌وت ... » و « شاردنه‌وه‌ی نهرمه‌ی مردوه‌کان له ته‌وانای به‌له‌دیه‌دا نه‌ما » و هه‌ندیک ئافه‌ت « به‌ فرۆتنی له‌شیان » ماوه‌به‌ک به‌ کوله‌مه‌رگتی ده‌ژیان (٢٥) .

به‌م جۆره چوار سالی شه‌ژی به‌که‌می جیهان ته‌نها برسیتی و نه‌خۆشی و مردن و مال‌و‌پیرانی و سه‌رگه‌ردانتي بسۆ کورد و کوردستان هینا و وازانم له راستی دۆر نا‌که‌ومه‌وه ئه‌گه‌ر بلێم هه‌ج که‌ئیکێ تری رۆژه‌ه‌لاتی نزیك و ناوه‌ژاست به‌ راده‌ی ئه‌رمه‌ن و ئاسقوری و کورد به‌ هه‌وی شه‌ژه‌وه توشی نه‌گه‌تی و نه‌هاسه‌ت نه‌هات و له هه‌موشی سه‌یرتر ئه‌وه‌به‌ که‌ وا کاربه‌ده‌ستانی تورکیا به‌ هه‌مو جۆریک هه‌ولیان ده‌دا ده‌ستی به‌ خوینی ئه‌رمه‌ن سۆر‌بو‌یان به‌سه‌رگه‌لی کوردی شه‌ته‌ک دراو و زیندۆی مردۆدا بسۆن ، وه‌ک له‌ به‌شی داهاقوی ئه‌م باسه‌دا به‌ درپژی ده‌یخه‌ینه به‌ر چاو .

* * * * *

(٢٥) ره‌فیع حیللی ، سه‌رچاوه‌ی ناوبراو ، به‌رگه‌ی یه‌کم ، ل ٣٠ - ٣٣ .

بەشى پىنجەم

كورد و كۆشتارى ئەرمن

ئەرمن بەكئىكە لە كەلە ھەرە كۆلەكانى ناوچەى رۆژھەلاتى ناوملاست . ولاتى ئەرمن ، ئەرمېنيا - ئەرمنستان ، كوتۆتە سەرۆ سەرچاۋەكانى فۇرئانەۋە ، لاي گۆمى وانەۋە ، واتە لە گەل كوردستاندا ھراوسىيە . گەلى ئەرمن ھەر لە سەردەى زوۋە خلوۋنى دەۋلەتى سەربەخۆ و ژبارى تايبەتتى بېشكە وتۆى خۆى بوۋە^(۱) . گايىنى

(۱) بەكەم دەۋلەتى سەربەخۆى ئەرمن سەدى شەشى بەر لە دايكە بۆنى مەسىح دامەزراۋە . لە سەردەى كۆن و سەدەكانى ناۋەندا ئەرمن خاۋەنى ژبارى كەشەمارى خۆيان بۆن كە جىكە بەك دىبارى لە ژبانى ژبارى رۆژھەلاتى ناۋەزاستدا مەپە .

مەسئەتتىكى لە سەدى چۈرەمەۋە بە ناۋ ئەرەمەندا بىلاۋ بۆتەۋە .
ئەرەمەتتىكى بەكىكە لە زامانە ھىندۇ - ئورۇپىيە بە سەربەخۇ دېرىنەكان .

مىۋۇ و بەسەرھانى كورد و ئەرەمەن لە زۇر روومەۋە لە بەك
دەكەن . سەربەخۇيتى ولانەكەيان زۇرى نەخاۋاند ، دواى دۇزاسدىنى
كەۋتە ۋىر دەستى بېگەنەۋە و خاكى نىستمانيان بوۋە بەشېك لە ولانى
رۇمان و چەند جارېك كەۋتە ۋىر دەستى ئىرانى بەگانەۋە و سالى ۳۸۷
لە ئىۋان دەۋلەتتى ساساتى ئىران و دەۋلەتتى بېزەتېدا دابەش كرا .
لە سەرەتاي سەدى ھەشتەمەۋە ئەرەمىنيا بوۋە بەشېك لە دەۋلەتتى
ەرەبى - ئىسلامى . لە ناۋەندى سەدى يازمەۋە دېسان كەۋتەۋە
ۋىر دەستى بېزەتېكان و ئىنجا سەلجۇقىكان كە بۆنە ھۆى كەلېك
مەبەتتى بۆى . تەنر و مەۋلەكەلېش لە ناۋەندى سەدى سىازمەدا
كەلېك سەرگەردانى و كاولكارىيان بۆى ھىنا . لە ئىۋان سەدى
سازدە و ھەزەمەدا ئەرەمىنيا بوۋە بەكىك لە مەلبەندە كرنىگەكانى
ناكۆكى و ھەۋى داگىرگەرانى ئىۋان توركىيە عوممانتى و ئىرانى
سەفەۋى و ئەمەش ئەۋەندى تر بوۋە ھۆى دواكوتى ئەرەمەن .
تەنبا شا ھەبەسى سەفەۋى بە دەيان ھەزار ئەرەمەننى لە خاكى دېرىنى
خۇيان دەربەدەر كەرد^(۲) . سالى ۱۶۳۹ ش ئەرەمىنيا بە بەكبارتى
دابەش كرا : ئەرەمىنيە رۇزھەلات خراپە سەر دەۋلەتتى سەفەۋى و

(۲) ھەر مەمان شا ھەبەس كەلېك ھۆى كوردى ئاۋارە كەرد .

ئەرمېنىيە رۇژئاواش درايە دەولەتى ھۆكۈمەتى^(۳) . لە ئەنجامى زېرگەوتى
 ئىرانغا لە ھەزرى سالى ۱۸۲۶ - ۱۸۲۸ يىدا لەگەل رۇسىا و بە پىسى
 بەيەنى توركمانچاي (سالى ۱۸۲۸) ئەرمېنىيە رۇژھەلات بۆ بە
 بەشيك لە رۇسىا^(۴) .

وھەك دۆ گەل و دۆ بېشمانى دراوسى بەپوھەندى ئىوان كورد و
 ئەرمەن دەگەزىنە ھە سەردەمبىكى زۆ - سەردەمى مېدىكان . بەلام لە
 سەردەمى بەيدا بۆنى ئايىنى ئىسلامە ھە و بە تايەتتى ھوای ئەھە
 ئەرمېنىا ھەك كوردستان بوو بەشيك لە ئىران و توركيا ، ئەو
 بەپوھەندى بە بە لايەنى چاك و خرابى بە ھە پەرى سەند .

ھەندىك ھۆ ھەبۆن كورد و ئەرمەن ، يا چەند چىنپىكى ئەم
 دۆ گەلەبان لە بەك دۆر دەخستە ھە ، ھەندىكىسى ھەبۆن لە بەكى
 زىك دەخستە ھە . ئايىن بەكىك بۆ لەر ھۆيانەى لە بەكى دۆر دەخستە ھە
 يا بە لاي كەمە ھە لە بەكى جيا دەگەزىنە ھە . بەلام لە سەرتادا و تا
 مەلۇبەكى زۆر - راستەكى تاوھەكو ھاندەر بەيدا نەبۆ - جياوازى
 گايىن نەبوو ھۆى ناكۆكتى و دۆبەرەكتى لە ئىوان ئەرمەن و

(۳) كوردستان بەر لە ھە بە دەوروپەرى سەدەبەك ، واتە لە سالى ۱۸۱۴ دا
 بە سەر ئىرانى سەھەوتى و توركچاي ھۆمانىدا داھەش كرا .

(۴) ھەر لە ھە سەردەمەشدا بەشيك لە مېللەتتى كورد كەوتە پال رۇسىا و بەشى
 زۆرى كوردەكانى ئېستى سۆقىمەت نەھەى كوردەكانى ئەوسان .

كوردا يا له نيوان ئەمان و گەلە گاورەكانى ترى ناوچەگدا^(۵) .
 ھۆيەكى ترى جياكرەووە لە پيشكەوتوتوي ئەرمەنەو ھانبو .
 ئەم گەلە ھەر زۆ بە قۇناھى كۆيلابەتيدا تپەلۆي و بناغەى ژيارتى و
 سەربەخۆيتى تيدا دامەزراند . زۆر بەر لە كورد قۇناھى دەمرەبەگيى
 بۆي و چەند جارېك لە سەدەكانى ناوەندا مۆلەتى سەربەخۆيتى بۆ
 ھەلكوت . ئەدەبى پيشكەوتو و نۆسىنى سەربەخۆي خۆي ھەبو^(۶) .
 بەشېك لە نيشمانەكى لە برىقى دەولەتېكى ئاسيايتى زۆر دواگوتو ،
 كوتە ژېر دەستى دەولەتېكى ئەورۆپايتى گەلېك پيشكەوتوتر .
 لەبەر چەند ھۆيەك ئەرمينيا زۆتر لە كوردستان
 تېكەلى بازاى سەرمابەدارتى بو و بەم ھۆيەو بەبوەندى نوي لە

(۵) زۆر لە نۆسەرانى ھەندەران كە باسى كورديان كوردووە ئەوەشيان
 بە تايەتى نۆمار كوردووە كە كورد گەلېكى دل فراوانى بۆ ئەھەسەبە و
 بە لاپانەو ئەمە كارېكى وای كوردووە ئاسۆرېكان بىوانن لە ماوەى
 سەدان سالدا ئاين و نەرىق خۆيان لە ناوچەركەى كوردەوارىدا
 پيارېژن .

(۶) ئەرمەنەكان دواى ئەوەش كە فېرى نوركتى بۆن و بە نوركتى دەبانۆستى ،
 ھەر ئەلبەى خۆيان بۆ ئەو نۆسبەش بەكار دەھيتا . وەك دوكتۆر
 ئەستارجيان باسى دەكا بە دەرجۆنى بەكم رۆژنامەى ئەرمەنى لە
 سالى ۱۷۹۴دا ئەرمەن بۆنە دەبەمىن مېللەتى خاوەن رۆژنامە و لەمەدا
 ئەنانت پېش ئەمەرىكا و توركياش كوتن (بۆوانە : الەكتور ك .
 استارجيان ، تارىخ الثقافة و الأدب الأرمنى ، موصل ۱۹۵۴ ،
 ص ۱۳۱) .

کۆمەلگای ئەرمەندا بەر لە کۆمەلگای کورد سەری دەر هێنا و
 بوو هۆی ئالوگۆژی گەورە . هەر لە زۆشەو ، بە هۆی
 نێستەجێ بۆنی زۆی ئەرمەنەو و داخستنی دەرگای کەستۆکال لە
 بەردەمێدا تا رادەبەك ، جگە لە بازرگانێ کاری پیشەسازی خۆمالتی
 « حرفی » لە کوردستاندا تا رادەبەکی زۆر کەوتە دەست وەستا ورد و
 عارمزاگانی ئەرمەن^(۷) ، بەشی زۆری دەرەبەك و خاوەن زەوی و
 جوتیاری کورد بۆ ئەمرای بەرھەم هێنان و جۆت و کلوپەلی تری
 پێویست بەنایان دەرە بەر ئێسو وەستا یاخە . دواي ئەوەش کە
 کوردستان تێککەل بە بازاوی سەرمايەدارتی بۆ و پارە بوو هۆی
 ھەرە گەورەي رێکخستنی پەپوھندی ، ئەرمەنی خاوەن پارە بۆنە
 بەشترین سەرچاوەی قەرز دان (سۆ و سەلام) . چ دەرەبەك و چ
 رەش و رۆتی کوردستان کە پارەیان پێویست دەبۆ دەجۆنە لای ئێسو
 خاوەن پارانە . بە دەگمەنی رێک ناکەوێ قەرزاری وا خاوەن
 قەرزێ لەو جۆرەي خۆش بوێ ، ئێسو وەستا کوردەش کە بەرھەمەکی

(۷) بە وێنە لە شارێکی وەك سیواسدا کە بەر لە کوشتارەکان و ماری
 ئەرمەن نزیکە ۳۰٪ ی دانیشترانی پێک دەھێنا لە ۱۶۶ بازرگانێ
 گەورە کە لە دەرەووە شتیان دەھێنا ۱۲۵ یان ئەرمەن بۆن ، لە ۹۸۰۰
 بازرگانێ بچۆک ۶۸۰۰ یان ئەرمەن و لە ۱۵۳ دۆکانێ پیشەسازی
 خۆمالتی ۱۳۰ یان ھتی ئەرمەن بۆن . لە شارێکی وەك واندا ئێسو نێبەتە
 کەلێک لەوەش بەرزتر بۆ (بۆوانە : م . س . لازەرئێف ، سەرچاوەی
 ناوبراو ، ل ۳۶) .

لهوانه نه بقر خۆی له شان بهرهمی وه ستابهکی ئهرمهنی بدا قهت نه پلده توانی به چاوی چهزه وه سهیری بکا . گه ئیک جار یه بۆ ئهوهی نهکونه و پیر باری قهرزموه ئاغا کوردهکان له رینگهی چهته بچی و تالانی بهوه پاره و کلهوبهلی ئهرمه نه کانیان زهوت ده کرد .

جگه له مانه بزۆتتهوهی ئازادببخوازی رهوای گهلی ئهرمه نه له بهر چند هلابهک - وهک دوابتی به درپۆتی باسی ئی دهکهن - بۆ ماوه بهک بووه هۆی دروست بۆنی مهترستی له ناو کوردا .

بهلام بهرامبهر بهمانه گه ئیک هۆی تری کاریگر له ئارادا بۆن کورد و ئهرمه نه و به تاییهتی کۆمهلائی خه لکی ئهم دۆ کهلهیان له بهک نزیک دهخسته وه . گه وره ترین و گرنگترین هۆ ئیره دا بریتی بۆ لهوهی داگیرکر و چهوسینهری ههر دۆ لا بهک بۆن . ج کورد و ج ئهرمه نه تا راده بهکی زۆر وهک بهک لهو لاوه به دست شا سهفه و پیکان^(A) و لهم لاوه به دست سولتانه عومما ئیکانه وه دهیاننالا ئند . ههر ئهو شا هه باسهی به ههزاران ئهرمه نی له یهستانی خۆیان بۆ بهرتی کرد ، ههر ئهویش بۆ لهوه زیاتری له کورد ئاواره کرد (پهراو پزی دۆ) . ئهو سولتانهی دهرگای هه مۆ پیشکوتنیکیان له بهر دهی کوردا داخستبو ههر ئهوانی بۆن ره وژه وهی پیشکوتنی ئهرمه نیان ئه وه ستاند . بۆ گومان ئه مه ههست و ئاوانی ئهرمه نه و کوردی بهک دهخست ، ههر چهنده به داخه وه له سه ره تا دا

(A) بهر لهوهی ئهرمینیای رۆژههلات بینه بهشیک له رۆسیا .

کورئییڤی کارپکی وای کرد سەردارەکانی ئەم دۆگە لە بابەخ و
زخی ئەو زروڤە مێژوویی بە ئەگەن ، بەلام بەرە بەرە - وەك حوایڤی
بسی لڤ دەگەین - ئەو راستی بە دەوری خۆی لە نزیك خستەوهی
ئەرمەن و كوردا بینی .

هەر بۆ ئەم مەسەلە بە هۆیەکی تری گرنك كاری خۆی دەکرد ،
كلۆمەلانی خەلكی ئەرمینیا و كوردستانی لە یەك نزیك دەخستەوه .
جوتیار و وەرزیڤری هەردو گەل باج و سەرانەیان بە یەك خەزە
دەدا و فشاری ئەمە وەك یەك تا دەهات زیاتر دەگوت لە سەریان .
ئێمدا جیسی خۆبەتی بە تاییەتی سەرئێج بۆ چەند دێژێكی بەلگەبەکی
مێژوویی كاتی خۆی رابكێشین . لە نامەبەکی نەپیتی بەكێك لە سەردارە
ئایینی بەكاتی ئەرمەن كە لە مۆشەوهە روژی ۱۳ی تەشرینی بەگەمی سالی
۱۹۱۲ لە بارەي وەزعی ئەرمەنەوه ناردۆیه بۆ قەشەي گەورەي
ئەرمەنە كاتۆلیكەكان بسی ئەوهی كردووە چۆن وەرزیڤری ئەرمەن و
كورد گێڕۆدەي دەستی باج و باجگر بۆن . لەو نامەبەدا دەلڤی :
« لەگەل ئەو هەموو سەرگەردانی بەي تیايدان مەسەلەي زۆرداری
مولتەزیمەكان زۆر بڤی ئاقتی كردۆین ، ئەواەي بە بیاتوی دە
بەگەوه «ضریبە العەر»^(۹) وەرزیڤری ئەرمەن و كورد تالان

(۹) هەر بە ناو دە بەك بۆ ، ئەگینا بە رەسئی ۶۳ ر ۱۲. / ی بەرەمە بۆ و
لە راستیدا زۆر ئەوهش زیاتر بۆ . بەشێكی زۆری ئەو مولتەزیمانی
دە بەكبات لە ئەرمینیا و كوردستاندا كۆ دەكردەوه دەسلانەداری
كورد بۆن .

دهكەن^(۱۰) . ئەمانە كە بۆ چەند ھەفتە بەك دەملازێنە ناو زەوتی و زاری
(ومرزپێرە ئەرمەن و كوردەكانەو - ك. م.) ئەو گەنەمی پاك كراوه
ناییتون و داوای باجی زیاد دەكەن تا بەشی خۆیان و مرده گرن ،^(۱۱) .

سەرەژای ئەو ھەم سەدانەمی دواچندا كار گەبشتە رادەبەك بەك
ئاغا و بەك دەره بەك و مرزپێری كورد و ئەرمەن بچەوسینییتەو . لە
ژێر سابەمی دەسلاتی ھوسمانیكاندا و بە تاییەتی بە ھۆی سیاسەتی
نازەما و چەوتی سولتان ھەبدولھەمیدی دووھەمەو رۆژ بە رۆژ
دەسلاتی ئاغا كوردەكان لە ناو گوندەكانی ئەرمەندا زیاتر پەرمی
دەسەند و باج و سەرانەیان لە و مرزپێرەكانیان دەسەند و ھەر وا بە

(۱۰) ئەم نامە بە نەیتتی و بە ئەرمەنتی ھوو و زیاتر بۆ باسی باری ئورسی
ژانی ئەرمەن نەرخان كراوه ، بەلام لەكەڵ ئەو شەدا خاوەنەكەمی ئەو
شۆپەمی نامەكەدا نەیتوانیو و مرزپێری كورد و ئەرمەن لە بەك جیا
بكاتەو .

(۱۱) بۆوانە :

"Геноцид Армян в Османской Империи", (Сбор-
ник документов и материалов под редакцией
Проф. М.Г.Нерсисяна), Ереван, 1966, стр.
209-210.

« قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری ھوسمانیدا . كۆكراوەمی بەلكە و
مەنزیاڵ لە ژێر چاودێری پرۆفیسۆر م. كە . نیرسیسیان » ، پەرشان
۱۹۶۶ ، ل ۲۰۹ - ۲۱۰ . (لەمەو دوا : « قەلاچۆی ئەرمەن لە
ئیمپراتۆری ھوسمانیدا ») .

گمانی ، یا راستیگهی « پز به پیستی خۆی » ناویان لئی نابو
 « کفرانه » ۱۱ . زوربهی وهرزپیره ئهرمه نه کانی ئهرمینیای رۆژئاوا
 تاجار بۆن جگه له باجی زۆری میری ئهم سهرا نه بهش بده نه ئاغا
 کوردهکان و کار بهوه گهیتی تهنا نهت قهسه و پیاوه ئایینی به کانیی
 مهجور بۆن بیدهن . چهوساندهوه و زۆرداری ئاغا کوردهکان
 به نیهت وهرزپیره ئهرمه نه کانهوه نهها بهوهوه نهوهستا ، جگه له
 « کفرانه » گهتیک باج و سهرا نهی دهره به گهی تریان به سهردا
 دسه پانده بۆن . تهنا نهت هه ندیک سهرا چاوه باسی ئهوه بیان کردووه چۆن
 له هه ندیک ناوچه دا شهوی بۆ کینتی کچه ئهرمه ن بۆ ... ئاغای کورد
 بووه (۱۱) (۱۲) .

له راستیدا ئهوهی ئاغای کورد به سهر وهرزپیری ئهرمه ندا
 فهرزی کرد بۆ تهنا نهت زۆر له وهش زیاتر بۆ که به سهر وهرزپیری
 کوردهوه بۆ بۆ به بار . له م باره بهوه زرۆفیش یاری نه بهکی زۆری ئاغا
 کوردهکانی دهدا ، به تایبهتی ئهوهی که سولتان هه بده لحه مید به ئاشکرا
 هانی دهدان و چاوی له زولم و زۆریان ده پۆلگی و تهنا نهت یاری نهی
 ههختی و مهعنه ویفی دهدان بۆ ئهوهی زهوی و زاری ئهرمه نهکان
 زموت بکن (۱۳) . جیاوازی ئایینی ، واته « کافریتی » ئهرمه نهکان ،

(۱۲) بژوانه : م . س . لازمه پت ، سهرا چاوهی ناوبراو ، ل ۳۳ .

(۱۳) کوردی دمه لانتار هه بۆن که سو و سه له میان دهدا و لهو رێگه بهوه

زهوی و زاری ئهرمه نه کانیان زموت ده کرد .

لهه ندمی تر دهستی زولمی نهوانی درپژ کړدېو . له هندی ناوچه دا
 کولایبته تی راسته فتنه هه بو ، ودرزیره نرمنه کان به ناوی ناخاکانه وه
 تو سراجون ، وهك کولایه ده کزراف و دفرؤشزان . نه کادېمی
 ف . که ردلیتسکی^(۱۴) که جاره های جار بهر له شهزی به کم و له
 ساله کانی شهزادا به زور ناوچه ی نرمنیا و کوردستاندا که زاوه و
 به چاوی خوی باری قورسی ژبانی نرمن و زورداری تی له اندازه ی
 دمره به گی کورسی دیوه - توسیویه تی ده لئی : « نرمنه تی له زموتی کوردا
 دمویا ، وهك کولایه ده کزرا و دفرؤشرا ؛ ده بو کار بلا دمره به گی
 کورد بکات و فتن به بیرا نده هات لژادتی له شوینیکنا هه تی ،
 هرچتی کولایبته تی و ژپردسته تی تی بقو به لایه وه بیوه ژبانیکي
 ناسایتی ،^(۱۵) .

دیاره هم هه مو زولم و زورداری به ، کولایبته تی ، زموت کړدن
 زموتی و زار بو بوته هو ی دروست بقو تی رقیکی که وره و رهوا له

(۱۴) نه کادېمی ف. ا. که ردلیتسکی (۱۸۷۶-۱۹۵۶) به کینکه له
 نورکناس و روژه هلانتانه هره که وره کانی سوئیت و جیهان ، خاوه ی
 نژیکي ۳۰۰ کاری رانسی به له باره ی نورکباوه و هه مو ترخان دیتسکی
 باپنی خوی هه به .

Академик В.А.Гордлевский, Избранные Соч- (۱۰)
 нения, том III, (История и Культура), М.,
 1962, стр. 127.

ف. ا. که ردلیتسکی ، کاره هه لیزارده کانی ، بهرکی سپیم ، موسکو
 ، ۱۹۶۲ ، ل ۱۲۷ .

دلى كۆمەلانى خەلكى ئەرمەستاندا بەرامبەر دەرمە بەك و
 دەرمە بەگاپەتتى كورد و پزىشكى ئاگرى ئەو رەقە جار و بار بە ھۆي
 ھاندەرمەوۈ تەننەت پەيوەندى ئىوان ھەردۆ گەلبىشى دەگرتەوۈ . ھەر
 ھەمان گەردەلېشكى لەم بارەبەوۈ دەلنى : « كار بەدەستان دەرمە بەگ
 كوردەكەيان ئۆر دەكرد بە چاوى مانگەي دۆشەنتى « بقرة حلوب »
 سەرى ئەرمەن بىكەن . ھەرچى مېرتىش بق لەودىتو پەردەوۈ سەرى
 ئىمەي دەكرد چۈنكە دوۋەنابەتى كورد و ئەرمەن لە مەسلەھەتى
 بق ، بۇبەگا - وەك دەلنى - ھەمبەشە بەيژەوتى سىياسەتى « فرق تسد » ي
 لەگەل دەكردن (۱۶) .

بى گومان ھەمق ئىكۆلېنەوۈبەكى زانستى يانەي پەيوەندى ئىوان
 كورد و ئەرمەن لە سەردەي ئۆيى و ھەرە ئویدا پىويستى بەرەچاۋ
 كەرنى ئەم دۆ لايەتە ھەبە ، واتە ئەو ھۆيانەي ئەرمەن و كوردەيان ئىك
 زىك و ئەوانەي ئىكى دۆر دەخستەوۈ . رەچاۋ كەرنى ئەمەش لە
 ھەمق ھىتىكى تر بۇ كاتى ئىكۆلېنەوۈي دەورى كورد لە كوشتارى
 ئەرمەنەكاندا پىويستە ، چۈنكە لە راستىدا چەند ھۆبەك - وەك لە
 ھواچىدا باسى دەكەين - كارىكى وايان كورد كوردىش تا رادەبەك
 تىكەلى ئەو كوشتارەنە بىن . ئەم مەسەلەبەش كە لە سالىكانى شەي
 بەكى جىھاندا گەبەشتە بەرزىرىن بەي ، بايخىتىكى مېژۆيتى گەورەي
 ھەبە ھىچ ئەيى چۈنكە كورد زىاد لە پىويست و واقىب تاوانبار

(۱۶) ھەمان سەرچاۋە ، ل ۱۲۶ - ۱۲۷ .

کراوه و ئهو کوشتارانە تا رادەبەک بۆنەتە هەڵی زۆلاندنی ناوی لە ئه‌وروپادا . زوربەي ئهو تۆسەرە رۆژئاواييانەي باسي « خوينزۆي » و « چەتەگەرتي » و « دۆندەبتي » کوردیان کردووە ئهم مەسەلەبە کاری تقي سکرۆن ، ئه‌ويش چونکە تاوه‌کتو ئیستە بە تەواوتی نەخراوه‌تە قالب و چوارچۆمي راستەقینەي خۆبەوه ، بۆبەکا وا لێره‌دا بە پێسي توانا باهەخي پقي دەدەين .

ئەرمینیای رۆژه‌لآت هەر که بقو بە بەشیک لە رۆسیا ، لە ئەرمینیای رۆژئاوا و بەلگه‌و له‌هەمو بەشەکانی تری دەولەتی هوسمانی زیاتر کۆتە پێشکەوتن و گەشە کردن . ئەمەش کاریکی زۆر ئاسایتي بقو - مەودای گەشە کردن و پێشکەوتن لە ژێر سایەي دەولەتیکي ئەوروپاییدا زیاتر بقو وه‌ک لە ژێر سایەي دەولەتیکي ئاسیایتي دواکەوتودا . ژبانی رۆژاکیرتی ئهو بەهەي ئەرمینیا خیراتر کۆتە سەر باری پێشکەوتن (١٧) . هەر ئهم بەشە زۆر خیراتر لە ئەرمینیای رۆژئاوا تیکه‌لی بازۆي سەرمایەدارتی بقو و لە بناغەي کۆمەلگاکەیدا پەبۆه‌نلتي وچین و دەستەي نوێي سەریان هەلدا ، بە تايبەتي چونکە کشتوکال و پێشەسازیش هەر لە ئەنجای ئه‌وها خیراتر کۆتە گەشە کردن . بۆ نمۆنه لە ماوه‌ي دە ساڵدا

(١٧) بناغەي زۆر لە ئۆپیرا و شانۆ و مۆزەخانە و کتێبخانەکانی ئەرمینیا و ئازەربایجان سۆقتی بەر لە سەرکۆتني شوۆشی ئۆکتۆبەر دانراوه .

(له سالی ۱۸۸۰ و تا سالی ۱۸۹۰) بهرهمی مس له نهرمینبای روژه لاندای پینج جار و نیو زبای کردو له ماوهی شانزده سالی ماها تودا شش جاری تر زبای کرد . بهرهمی کولیاک له ماوه بهکی کمدا دور و بهری چل نمونده زبای کرد و له گه ل شهرا بی نهرمه چدا روی کرده گه لیک بازای دهموه . چشه سازی قوماشی لاکش زور به خیرای پیس کون^(۱۸) . له روی کارگیریشه وه دوای هموی له حوزه یرانی سالی ۱۸۴۹ دا حاکمیتی بهریشان دامزرا باری زین و دهوری نهرمن گه لیک له جاران باشتر بو .

بهم جزره جگه له لاین له نیوهی دووهی سدهی نلزدموه هویکی بزویتنری گرنگی تر هاته کابهوه بو نهمی نهرمنه کان چاو بیژنه روسیا و زیاتر له جاران به رق و کینه وه سهیری سیاستی سولتانه هوممانیکان بکن . سالیکی زیاتر به سهر نموده تینه په لای که نهرمینبای روژه لات بووه به شیک له روسیا کاتیک دهوروبهری ۹۰ هزار نهرمن سنوری دهولتی هوممانی بان بزی و چونه نهودبو . گه لیک له سرداره کانی نهرمن بهر له وه و دوای نموش به نامه و له زور ریگی تره وه داوا بان له چاره کانی روسیا ده کرد دهستی یاربدمی

(۱۸) دباره نهمه وا ناگه پینچ که وا باری زبانی نهرمن له زهر سابهی چاره کانی روسیا بلش بووه ، بهلام همرچونیک بیت زور له باری زبانی نهرمنه کانی ناو دهولتی هوسانتی بلشر بووه و هم به لگانهش نهنا بو رون کردنه وهی نهو راستی بهن که بو خوی دهوری له دروست کردنی کوشتاری نهرمندا بیتهوه .

همه‌جور بۆ نهرمه‌نه‌كان حريژ بكنن . له كاتى ئهو شه‌زانه‌شدا كه له ئيوان رۆسيا و ده‌وله‌تى عوسمانيدا رۆيان ديدا نهرمه‌نه‌كان هميشه لاينه‌نى له‌شكرى رۆسيان ده‌گرت^(١٩) . له كاتى شه‌زى سالى ١٨٧٧ - ١٨٧٨دا كه لايك نهرمن به چه‌كه‌وه داوانه پال له‌شكرى رۆس و زۆر ياريدى به‌كه‌لكيان پيشكش كرد .

رۆسيان له لاينه‌نى خۆيه‌وه دريغى نه‌ده‌كرد ، چاوى نهماى بزيووه ئهم به‌شهى ترى نهرمينيا و به هه‌موو جور ده‌يوست هه‌ستى خه‌لكه‌كى زياتر به لاي خۆيدا رابكيشتى . له كاتى شه‌زى سالى ١٨٢٨ - ١٨٢٩ى ئيوان توركيان و رۆسيادا له‌شكرى نهميان به‌شيكى زۆرى له نهرمينياى رۆژئاوا به قارص و نهرزرۆمه‌وه داگير كرد ، به‌لام به پيشى به‌يمانى نهرميانلاپۆلى سالى ١٨٢٩ ناچار بو بيانگيژينه‌وه بۆ ده‌وله‌تى عوسمانى . زۆرى نهماياندا ديسان هه‌مان هه‌ل بۆ رۆسيا هه‌لكه‌وتنه‌وه ، داوى شه‌زى سالى ١٨٧٧ - ١٨٧٨ قارص و چه‌ند ناوجه‌به‌كى ترى نهرمينياى رۆژهه‌لاى ئى درا . به پيشى به‌يمانى نهمينتى سايكس - بيكلوش (١٩١٦) هه‌موو نهرمينياى رۆژئاوا بۆ رۆسيا نهرخان كرابو .

ئهمه ، واته مه‌بلى نهرمن به لاي رۆسيادا و هه‌ول و كۆغشى

(١٩) زۆر جاريش هۆزى چه‌كنارى كورد داوانه‌ته پال له‌شكرى رۆس و كه‌لكه‌كى جاريش سه‌رداره كورده‌كان دوى ده‌وله‌تى عوسمانى په‌نايان بردۆته بهر رۆسيا و داواى ياريدان لى كردوه .

روسیا بۆ داگیرکردنی ئەرمینیا، رقی فرماترە وایانی دەوڵەتی ھومماھتی بە جاپۆک لە ئەرمەن ھەلساند بۆ، لە بریتی ئەوەی کارپۆکی وا بکەن بە ییخستنی ئەرمینیا دۆلی ئەرمەنەکان بە لای خۆیاندا رابکێشن بۆ ھەتێک دەگمژان پەل و پۆیان بکەن. پەیدا بۆن و پەرە سەندنی بزوتنەوێی رزگاربخواری ئەرمەن ئەوەندە تر بوو ھۆی قسۆل بۆنەوێی ھەر رقی .

لە ھەردوو پارچەیی ئەرمینیا دا ھۆی دروست بۆن و بەھێز بۆنی بزوتنەوێی رزگاربخواری گەل لە ئارادا بۆ. لە ئیوێی دووھەمی سەدەمی نۆژدەدا ئەم بزوتنەوێیە لە ئەرمینیا ی رۆژئاوا دا زۆر بەھێز بۆ و لە چەند راپەڕینیکی چەگداواندا خۆی نواند . سالی ۱۸۶۲ جوتیارەکانی ناوچەیی زەبۆن راپەڕینیکیان دژی جەور و ستمی ھومماھتیکان بەرپا کرد . سالی ۱۸۷۸ و ۱۸۸۴ خەلکی ھەر ئەم ناوچەییە دۆ جاری تر راپەڕینەوێ . سالی ۱۸۸۶ یی خەلکی وان راپەڕین . ھومماھتیکان زۆر بە توندی ئەم راپەڕینانە و ھەمو بزوتنەوێیەکی تری ئەرمەنیان وەك گەلەکانی تری ژێر دەستیان دادەمرگاندەوێ .

بە کێک لەو ھۆیانەیی ئەرکی دامرگاندەوێ ئەو راپەڕینانەیان ئاسان دەکرد لاوازیتیان بۆ لە رۆی ریکخستنەوێ . ئەوێ پالی بە رونا کێرە دۆریتنەکانی ئەرمەنەوێ نا بکوتە سەر پتۆری دامەزواندنی ریکخراوی تاییبەتی خۆیان و لەمەشدا تا رادەبەك ریبازی گەلانی

ترکاری تی کردن . بهم جوره سالی ۱۸۸۷ حیزبی « هنجاک »
 (زهنگی کلیمه « ناقوس ») و دواي نهوش به سنی سال حیزبی
 « داشناق » (بهکیه تی) دامه زریئران که وهك دوايی باسی ده گبین
 ده ورئکی دباریان له میژوی نویی نهرمینیا دا بینتی .

خبات و راپه زینه کانی گلی نهرمن هر وا بیی نه نجام نه بون .
 له لایه کوهه بونه هلی بهرز بونه وهی هسقی نه ته وه بیی کولمه لانی
 خه لکی نهرمینیا ، له لایه کی تریمه وه مه سه له ی نهرمن بووه به کییک
 لهو مه سه لانی دهوله ته گوره کان بایه خیان بیی ده دان ، نهو بیی
 به تاییه تی چونکه ده بارتانی لهو ریگه به وه ده توان زیاتر دست بخنه ناو
 کاروباری دهوله تی هوسمانی به وه . بهم جوره مه سه له ی نهرمن وای
 تی هات له کلونگره و په یانه دهوله تیگاندا باس ده کرا . به نده تی
 شازده ی په یانی « سان ستیفانو » (هرواتی ۱۸۷۸) که کولتایی به
 شهلی نیوان روسیا و تورکیا هیئا ، بۆ مه سه له ی نهرمن نهرخان
 کراوه . لهو به نده دا به تاییه تی باسی چاک کردنی کاروباری کارگیژی
 لهو پارچه به یی دهوله تی هوسمانی کراوه . دوا به دواي نه وه کاتی
 له حوزه بران - ته موزی همان سالدا^(۷۰) کلونگره ی بهرلین

(۷۰) په یانی « سان ستیفانو » نه نا له نیوان روسیای سه رکو تو و تورکیای
 زپرکو تو دا موژ کرا و بووه هوی فراوان بولی ده سه لانی په که میان
 به ناییه تی له ناوچه ی به لقاندا . بیی گومان دهوله ته گوره کانی
 تر بهمه نیگه ران بون و روسیایان ناچار کرد له کلونگره ی
 بهرلیندا به شار بیی و بهو جوړه توانیان نا راده بهك له ده سه کوته =

گېرا و ژماره بېكې زۆر له دموکراته نه وروپايې په گوره کان (بېریتانیا و رۇسیا و ئەلمانییا و فەرهنسا و نېمسا) و تورکیا و نۆینسېری ژمړه بېكې له دموکرات و گهلانی بهلقان تئیدا بهشدار بۆن ، گورهی همو کاپسېکانی نېرمه نېش به تابېتی هاته بېرلین بۆ بهشدارتی کردن له و کۆنگره بېدا . هەرچه نديش رېنگې نه و نوپنېره نهدرا له کۆبۆنه وه کانی کۆنگره کدا ناماده بیت^(۲۱) بهلام به نديتی ۶۱ی مو رېنگ کوتننامه بې له نېجام بېدا مو ر کرا ديسان بۆ مه سه له ی مېرمېن تهرخان کرا و به پیتی نه و بېنده ده بو تورکیا ئیصلاحاتی کلرگېلای له نېرمېن بېدا بکات و زیاتر رېنگې نېرمه نه کان بېدات که خولان نېرکی به پۆسوه بېردي کاروباری ناوچه کېان بگره نېستۆ و جياوازتی له ئیوان نېوان و موصلمانه کاندان نېمېنتی . هەرچه نېده رېنگ کوتننامه ی بېرلین تا سالی ۱۹۱۲ لانه برا بهلام به نديتی ۶۱ی بېکېک بېسو له و بېندانې که جتی به جتی نه کرا . دواي « سان ستيقانو » و « بېرلین » چه ندي جارېکی تر دموکراته گوره کان مه سه له ی نېرمه نېان هېنابه ناووه و ده بانويست - هەر وهک و تان -

= زۆره کانی « سان ستيقانو » ی کم بکانه وه . بو ئېم باسې ئېنه کرنگه نوه بې که مه سه له ی نېرمېن له هېردۆکیاندا باس کرا .

(۲۱) جکه له نوپنېری نېرمېن رېنگه به چه ندي نوپنېرېکی تېرش نهدرا له کۆبۆنه وه کانی نه و کۆنگره بېدا بهشدارتی بکن ، بهلام هاتنی نه و نوپنېره و نه و په بېرلین بانه ی له بېرلین کردنی بو خو ی دسکوتیتکی باش بو بو نېرمه نه کان .

له رینگه به یوه زیاتر ددهست بخه ناو کاروباری ددهولته تی هومحالی به یوه .
له ممش بۆ خۆی زیاتر له رمه نه کانی هان ددها دژی سیاستی جهوتی
له و ددهولته به یوه سنن و بۆ سه ربه خۆی ههول بدهن و په یوه نده تی
له کهل زۆر لایه ندا به سنن .

به م جلا ره مه ترستی جیا بونه وه و له کبس جهوتی له رمینای
روژئاواش په یدا بق . فه رما تزه وایای ددهولته تی هومحالی زۆر به مه
بیکه ران بقن ، به تایبه تی دوا ی نه وه ی که له کاوره کانی تری
ژیر ده ستیان به ک له دوا ی به ک له نه نجای خه باتی خلیان و به هلی
باریده ی ددهولته ته که وره کانه وه توانی یان خلیان له حوکمی دوا که وتویان
رزگار بکن . به لام نه وان ده رسیان له میژو وه رنه کرت و له
راستیشدا لاماده ی وه رگرتی نه وه ده رسه نه بقن . بۆ به کا له بریتی چاک
کردنی باری ژبانی له رمن و نه هیشتی چه وساندنه وه و زولم و
زۆری نه وه یقی و ئایینی به سه ریان وه که وتنه په یزه وتی کردنی
سیاسه تیگی توند و نیژتر له جارن به رامبه ریان . نه م سیاسه ته له
سه رده ی فه رما تزه وایتی سولتان هه بدولحه میلی دو وه مدا (۱۸۷۶ -
۱۹۰۹) به جاریک روژن و ئاشکرا بق . خولیا ی قه لاجۆ کردنی
له رمن که وتبو وه که له ی سولتان هه بدولحه میده وه ، به تایبه تی دوا ی
له وه ی پان ئیسلامیزی بۆ مه به ستی تایبه تی خۆی و ده سته و
دایره که ی کرد بو وه درو همی سه ره کتی سیاسه تی ددهولته . هه ر له بهر
له وه و چه ند هۆ به کی تر بق سولتان هه بدولحه مید ده بریست ناوچه

هرمه‌نی به کانی سر سنوری روسیا به موسلمان به تی (۳۳) .

زوری نه‌خا‌بند سولتان کونه قه‌لاچو کردنی هرمه‌نی بی
تلوان . به کم کوشتاری دژدانه له تاب و ئه‌یلولی سالی ۱۸۹۴ دا له
ناوچه‌ی ساسون روی دا کاتیک سهرباز و جاندرمه و دسته‌یه‌ک
چه‌نه که‌وتنه گیانی گوره و پچوک و ژن و پیایو ئه‌م ناوچه‌یه و
له ماوه‌به‌کی که‌مدا ۴۰ گوندیان کاول کرد و ده‌وروبه‌ری ده هزار
که‌س‌یشیان کوشت (۳۳) . دوا به دوا‌ی ئه‌مه به سالتیک
کوشتاریکی تر دستنی بی کرد، به‌لام کوشتاری ئه‌مجاره‌یان گشتی بو .
له ئه‌یلولی سالی ۱۸۹۵ دا له پایته‌خت، له شاری ئه‌سته‌بئولدا پیاهه‌کانی
سولتان که‌وتنه گیانی هرمن و ژماره‌به‌کی زوربان ئی کوشتن و
که‌لیکیان ئی له به‌ندیمخانه توند کردن . ئینجا کوشتار که‌وته ناو
شاره‌کانی ئه‌رمینیای رۆژئاواوه و ئه‌و شارانه‌ی هرمه‌نیان تیا ده‌ژیا -
تورابزون و ئه‌رزروم و مرعش و وان و دیاربه‌کر و که‌لیکی تر .
وا لیره‌شدا ته‌نیا چه‌ند نمونه‌یه‌کی که‌م ده‌هینینه‌وه بۆ ئه‌وه‌ی روی
ره‌ش و دژنده‌ی بی ئه‌ندازه‌ی ئه‌و کوشتارانه بخه‌ینه به‌ر چاو نا

(۲۲) هر له سرده‌ی سولتان هه‌بدوله‌میدا هه‌ولی جی به جی کردنی ئه‌مه
درا . کونسولی گشتی روسیا له بیروت له نامه‌به‌کی نه‌پیندا که روی
۱۲ی ئه‌یلولی سالی ۱۸۹۸ بو بالیوزی روسیای له ئه‌سته‌بئول ناردوووه
بسی ئه‌مه‌ی کردوووه (بژوانه) : « قه‌لاچوی هرمن له ئیبرانتوری
هوسانیدا ، ن ۱۴۰) .

(۲۳) بژوانه : « قه‌لاچوی هرمن له ئیبرانتوری هوسانیدا ، ل VII .

باشتر له چوارچېټوي مهسه له كه بگهين

له شاري تهسته بقول و له ماوهي تنها دو رږودا نزيكې
۵۰۰ ټرمهني كوژران^(۲۴) و نهانته گه ليك كاورتي تريشيان
هر به ناوي ټرمه نهوه له ناو برد . وهك له «كتيبي زهردي»^(۲۵)
فهره نساييدا باسي دهكات كوشتاري ټرمهني له دياربه كرده سني رږودي
ره به قبي خايند (له رږودي يه كي ته شريني دووهي ۱۸۹۵ هوه) . له
شاره دا به دم «سه له وات دان» هوه دهوري سني هزار كس
كوژران و نزيكې ۱۱۹ گوند كاول كران و تنها له ناو اشاردا
دهس دريږوتي كرايه سر ناموسي په نجا نافرمت و له دهره هوي شار
كار به په نجا شهوه نه وهستا . بيا وكوژ و جهرده كان په كيك لهو سني
رږوده يان ترخان كرد بو دوكان و بازاره كان ټرمهني و به نارهمزوي
خويان كه وخته كوشتن و بزبن و تالاني . هر هه مان «كتيبي زهردي»
خه سارتهني ټرمه نه كان به ۲ ميليون ليره ي نوركتي له قه له دم ده دا .
لهو كتبه دا باسي كوشتاري شاري سيواسيحي كراوه كه ژماره ي
كوژراوه كان تا ۱۲ ي ته شريني دووهم خوي داوه له دموروبه ري هزار
كس و لاشه ي دو صد سني صه ديكيان هر وا له به كيك له خانه كان
شاردا فزي درابون . وهك به كيكي ناگدار گيژاويته وه زوربه ي

(۲۴) هندی سرچاوه كوژراوه كان تهسته بقول به ۱۵ هزار له قه له دم ده

(به وپته بزوانه : فائر النصين ، للذابح في ارمينيا ، الطبعة الثانية ،

بيروت ، ص ۱۰) .

(۲۵) «الكتاب الاصر» .

کوزراوه‌کانی سیواس به قیمة‌کیش و دار و ئاسن و خه‌نجهر و نهو
 جۆره‌شانه کوزراون . وا دياره بياوکوزه‌کان دلیان نه‌هاتووه
 گوله به خه‌ساره بلعن (۱۱) . هه‌مان کوشتار و تالاق و
 کولکارتی دژدانه زۆر ناوچه‌ی تری گرتووه و بۆ سالی داها‌توش
 دۆلره بووه‌وه . به پیی نامه‌به‌کی نه‌بنتی بآلیۆزی رۆسیا له نه‌سته‌نبۆل
 که بۆ زمیزی هه‌ندمرانی رۆسیای ناردوووه له نه‌نجاهی ئه
 کوشتارانهدا ته‌نھا هه‌تیۆ ژماره‌یان گه‌بفتۆته ۵۰ هزار مندال (۲۶) .

ئهم کارانه که له میژۆدا وینه‌یان گه‌م ده‌بیتژی به جارێک دلی
 ئهرمه‌نیان له رۆژی عومماتی به گشتی و له حوکی سولتان
 هه‌بدولحه‌مید به تایبه‌تی کرمتی کرد . نیشتمانپه‌روه‌ره‌کانی ئهرمن به
 دل کهوتنه پشتگیری کردنی هیزه سیاسی به ناحه‌زه‌کانی رۆژی
 هه‌بدولحه‌مید و زۆریان کهوتنه یاریده‌دانی بزوتنه‌وه‌ی تورکه لاوه‌کان
 که « حوزیه‌ت و عدالته‌ت و مساوات » ی کردبووه دروهمی خۆی و
 گه‌وره‌کاتی باسی براهته‌تی و په‌کسانیان ده‌کرد (۲۷) جاری وا بووه

(۲۶) بزوانه : « قه‌لاجۆی ئهرمن له ئیپراتۆرتی عۆسمانیا » ، ل ۹۵ ،
 ۱۰۷ ، ۱۱۵ - ۱۲۲ ، ۱۲۷ ، ۱۳۹ و که‌لێکی تر .

(۲۷) ریشارد رۆینسن به کورتی و به وردی چوارچێوه‌ی ئهم مه‌سه‌له‌به‌ی
 ديار کردوووه که ده‌لی : « تورکه لاوه‌کان له لایهن کۆمه‌له
 شوۆشگیزه‌کانی ئهرمن و کورد و هتی ترمه‌وه پشتگیری کران و یاریده
 دران چونکه به په‌ک راده (وانه وه‌ک تورکه لاوه‌کان - ك. م.)
 کهوتنی سولتان تورکیان مه‌به‌ست بوۆ هه‌رچه‌نده له‌وانه‌به‌هۆی هاندمریان =

ئەو گەورانە لە ترسی پیاوێکانی سولتان عەبدوڵھامید لە ناو ئەرمەنەکاندا خۆیان شاردۆتەووە . گەلی ئەرمەن ، وەك هەمەو گەلەکانی دەولەتی عوسمانی ، زۆر بە گەرمی پیشوازی سەرکۆونی شۆڕشی نۆرکە لاوەکانی کرد (ئەمۆزی ۱۹۰۸) . بەلام زۆری نەخایاند کە رۆی راستەقینەیی رۆژی نوێی گۆتە رۆ و ئەرمەن دێسان بۆنەووە بە بەگم قورباتی . هەمۆی سالتیک بە سەر دامەزراندیدا و مەنچەرنا کاتیک بە جۆرێکی خراپتر پەنای بردەووە بەر سیاسەتەکی سولتان عەبدوڵھامید و لە نیسانی ساڵی ۱۹۰۹دا کۆشتاریکی نوێی لە شاری ئەدەنە ریکخست و بوو هەڵی لە ناو بردنی تەنھا ۳۰ هەزار کەسی بۆ تاوان .

سەر ئەو بە کاربەدەستان بە ناوی سزا دانی تاوانبارانی ئەم کۆشتارەووە و گواپە بۆ ئەوێ «عەدالەت»ی درووشمان کۆپەر نەپیتەووە کەوتنە گرتن و پرسینەووە کە ئەنجامەکی بەم جۆرە بۆ : لە شاری ئەدەنە ۱۵ کەس کران بە سێدارەدا ، بەلام شەشیان ئەرمەنی بۆن . نۆ کەسی تر درانە دادگە ، بەلام تەنھا .. بە کێکیان مۆسڵمان و ئەو هەشتەکی تریان ئەرمەن بۆن (۱۱) . لەوێش سەرتر : مۆسڵمانە کە تەنھا شەش مانگ حۆم درا و ئەرمەنەکانیش بەکی لە پێنجەووە بۆ دە ساڵ . دواي ئەو ۳۶۲ کەسی تر گیران کە تەنھا . .

(Richard D. Robinson, The first Turkish Republic. A case study in national development, Cambridge, 1963, p. 6).

دو صد و سیازده که سیان گاور بقون (۱۱۱) (۷۸).

ئەمانە ھەمو سەرەنای کار و نیشانە یی سارتی خراپی روژی
قوچی بقون بەرامبەر گەلەکانی ئیمپراتۆری عوسمانی . بەلام ئەم
نێژە دیسان لەبەر چەند ھۆیک بەرامبەر بە ئەرمەنەکان توند و تیژتر
خۆی نواند . ئەرمەنەکان ، وەك ھەمو گەلانی نەری ناو دەولەتی
عوسمانی ، ھەلگیرسانی شەخۆ بەگەمی جیھانیان بە ھەل زانی بو
گەشتن بە ئامانجەکانیان و چالاکانە ، بەلام وەك داخ لە دلی
چلومزوانی تۆلە ، بو ئەم مەبەستە گوتنە کار . لە زۆر ناوچەمی
مەرمینیا لاوی خوین گەرم گوتنە ریکختنی ریزەکانیان و بەشیکی
زۆریان چەکیان ھەلگرت و دایانە پال ھیزە شەژگەرەکانی رۆس لە
ناوچەکانی قەفقاس و تورکیا و ئێراندا . ئەوە بۆ لە زۆر لاوہ
لەشکری تورک شکسترا . ئەنوەر پاشای سەرلەشکر و طلەمەت پاشای
ھولەلی دەبۆ « ناوانباری » ئەم زۆرگوتنە « بدۆزنووە » و کەسی
ھو روژانەدا وەك ئەرمەن بو ئەم کارە دەستی نەدەدا . بەم جۆرە
قۆناغیکی نوێی بەکجار رەش و ترسناکی پێ ھاوتا لە کوشتاری
ئەرمەندا دەستی پێ کرد . کوشتاری ئەم جارە لە بەھاری سالی ۱۹۱۵دا
دستی پێ کرد و سالی داھاتو کۆتایی ھات . ئەمەش چەند
نۆنەبەکی زۆر گەمی کارەسانەکانی دوا قۆناغی کوشتاری ئەرمەنە .

(۷۸) بۆوانە : « قەلاچۆی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری عوسمانیادا » ، ل VIII ،

۱۷۲ - ۱۷۳ ، ۲۲۱ .

توسری عه رب فائز النصين كه لو كانه دا له تورسكيا بووه
 توسیویتی ده لئی : « ... میرتی قه صابی به کری گرتبو ، روژی به کی
 لیره به کی عوصماتی ده دانی . دوکتوریک که ناوی عزیز به که بو باسی
 نهوهی بۆ کیزامه وه چون کاتیک له قهزای مهرزینونی سر به سیواس
 بووه زانیویتی فافله به کی نهمه ن بۆ کوشتن ده تیرری و چلاته لای
 قایمقام ... » ، دواي نهوهی قایمقام ریگی دواوه بچیت بۆ سر
 وتوبتی : « جوار قه صابم دتی ، هر به که یان تهوریکی دریزیان به
 ده سته وه بقره ، دهره که کانیش ده ده نهمه نه کانیان جیا ده کرده وه و به که
 له دواي به که ده یاناردنه لای قه صابه کان . قه صابه که به نهمه نی به که
 ده کوت : ملت دریز که ، دواي نهوهی ملی دریز ده کرد وه که مهز
 سهری ده بزتی ، (۳) .

روژنامه توسیک له سهره نای نه یلوقی سالی ۱۹۱۵ دا باسی
 کوشتاری ناو شاری وانی کرده وه و چون نهو به شانهی له شکاری
 روس که هانبون بۆ داگیرکردنی له تاو بۆانی لاشه و کلاک
 نه یانتهوایتبو بجه ناو ساره که وه . ههروه ها دهقی نهو بروسکه بهی
 بلاو کرده وه که سهر کردهی نهو هیزانه ناردبوی و تیبیدا ده لئی :
 « سهرتابای شاری وان کاول کراوه . خانووه باسه کانی سوتینراون ،
 خانووه فوره کانی روختینراون . شقام و حهوشه کانی به لاشه ی نهمه ن و
 کلاکی نازه ل تهراون . که لوبه لیعی تالان کراون و براون » .

(۷۹) فائز النصين . سهرچاوهی ناوبراو ، ل ۲۸ .

له بتلیس له ۱۸ هزار نمره نې ۳۰۰ - ۴۰۰ نافرته و مندالی
 به زیندویتی مابون . له ۲۵ هزار نمره نې نرزرؤم دهوروبه ری ۲۰۰
 کسک نه کوؤرابون . له ۲۵ هزار نمره نې موش و هزاره های تری
 مو سق صد گونده ی دهوروبه ری ، دوا ی کوشتاره که تاقه
 یلوئکی نمره نې یان بؤ درمان تیدا نه ده دؤزرا به وه (۴۰) . له زؤر
 طوجه شدا گو نافرته و مندالاهی نه کوؤرابون له نرسی گیانی
 خویان بربونه موسلمان . مال هه ژاری واش هه بقو « خوا بؤی
 نردبون » و به سق و چوار کاره که رتی کچه نمره نیان را گرتبو (۴۱) .

(۴۰) پروانه : « قهلاجوی نمره نې له نسرانوری هوسانیدا » ل ۲۲۰ - ۲۷۱ .
 ۲۸۰ - ۲۸۱ ، ۲۸۵ ، ۳۱۵ ، ۳۱۶ ، ۳۰۲ ، ۳۸۷ ، ۴۱۰ و
 که لیک نر .

دهتوانین به ده یان و به لکو به سادات نمونه ی نری له و بابه تانه
 به نینه وه ، به لام و ایزانین هم چند نمونه ی سروه وه به سن بؤ دانی
 بکرمه ی کی رؤل له باره ی چند و چونه تی نه و کوشتاران وه . که دپینه
 سر باسی دهوری کوردیش چند نمونه ی کی نر پیشان ده دهین .

(۴۱) کتبی « قهلاجوی نمره نې ... » چند نمونه ی کی تیدا به . قائر النصین
 له م باره وه ده لیت : « ناچینه هیچ مالیک له دیار به کر له پینج
 کچه نمره نې کار که ری که متر تینا بیت . لای بی بیه خترین فروشیار
 کاره که ری نمره نیت ده تی ... وه که ده لیتن دهوروبه ری » هزار
 نافرته نمره نې بونه ته کاره که له دیار به کر و زور به یان له نرزرؤم و
 خره پوت و ویلابه ته کانی تره وه هاتون ، (قائر النصین ، همان سه رچاوه ،
 ل ۳۷ - ۳۸)

هه کادیچی ف . تارلی دواي ليکۆلینهوه و بهراوردیکی ورد و ههلبۆاردنی لایهنی کم دوا ژماره‌ی خسارته‌ی ئهرمه‌ن به‌م جۆره له قه‌لم هه‌دا : ۱۸۲ هه‌زار که‌سیان رایانکردۆته ناوجه‌کانی قه‌فاسی نلو سنقوری رۆسیا ، ۴۲۰۰ یان په‌نایان بردۆته به‌ر میسر^(۳۲) ، ۲۵۰ هه‌زار یان هاتۆته سه‌ر ئایینی ئیسلام و ده‌ورو به‌ری ملیۆنیکیشیان ئی کوژراوه^(۳۳) . ئه‌م ژمارانه وه‌ك و تمان به‌ لایه‌نی كه‌مه‌وه وه‌رگیراون ،

(۳۲) ئیسته ده‌ورو به‌ری ۳ ملیۆن ئهرمه‌ن له به‌کبه‌نی سوڤیت ده‌ژین . جگه له‌وه ئهرمه‌ن له پسر له ۶۰ ولاتی تردا ده‌ژین . له ولاته به‌کرتوه‌کانی ئه‌مه‌ریکا ۴۵۰ هه‌زار و له فه‌رنسه ۲۰۰ هه‌زار و له ئیران ۲۰۰ هه‌زار و له لوبنان ۱۸۰ هه‌زار و له سوڤیا ۱۵۰ هه‌زار و له ئه‌رجه‌نتین ۶۰ هه‌زار و له حیراق و میسر و به‌رازیل و که‌ندا و بوئان و به‌لقاریا و هیندستان و ده‌یان ولاتی تر به‌ هه‌زاران ئهرمه‌ن ده‌ژین . به‌شیکي زۆری ئه‌م ئهرمه‌نانه له ده‌ست زولم و زۆر و کوشتار په‌ره‌وازه و ده‌ربه‌ده‌ر بو‌ن ، به‌لام رۆله‌ی هوشیاری ئه‌م که‌له له هه‌مو شوپنیک جه‌وه‌ری ره‌سه‌ن و توانای که‌وره‌ی خۆی نیشان داوه . ناوی زانا و هونه‌رمه‌ندانێ ئهرمه‌ن له زۆر لاوه ده‌نگی داوه‌ته‌وه . ئهرمه‌نیای سوڤیت ئیسته به‌کیتکه له ولاته هه‌ره پیشکه‌ونووه‌کانی رۆژه‌لآت . په‌کیتکه له نۆسه‌ره ئهرمه‌نه‌کان ئه‌م راسه‌تی‌یه‌ی وه‌ستایانه داژشوووه که ده‌لی : ده‌که‌لی ئهرمه‌ن له زۆر فشاردا هیند په‌چۆک په‌وه نا وه‌ك ئه‌لماسی ئی هات .

(۳۳) بۆوانه :

Академик Е.В.Тарле, Европа в эпоху им-
периализма, 1871-1919гг., М.-Л., 1928,
стр. 388-393.

ئه‌وروپا له چه‌رخي ئیمبریالیزمدا ، مۆسکۆ - لیتنیکراد ۱۹۲۳ .
ل ۳۸۸ - ۳۹۳ .

زوری هره زوری سرچاوه کانی تر زور له و ژماره به زیاتر ددهن .
 پروفسور تیرسیسیان له نهجای لیکوالینهوهی صدان به لگه و
 ده کومینتی میژوی گرنګه وه نه م ژماره ددهات : کوژراوی کوشتاره کانی
 سولتان عه بدولحه مید - ۳۰۰ هزار ، کوژراوی کوشتاره کانی تورک
 لاهه کان - ملیون و بیویک ، راکردو بلا قه قه قاس و ولانه
 صره بی به کان - ۸۰۰ هزار (۳۴) . هرچو پیک بیت نهو سرګردانی بهی
 به سر لهرمه ندا هات ، نهو زمره و زیانهی له لهرمه ن کوت له
 میژودا کم هاوتان و به کیک له لاپهزه هره ره شه کانی میژوی
 همو سرؤقابنه پیک دهینن .

زور به داخوه کوردیسی زور با کم ، به لاکا یا بی لاکا ،
 به هاندان یا به نه قهست دهستی لهم کوشتارانهی لهرمه ندا هه بقو .
 بلام جاریکا بهر لهوهی بګهینه هه لسه نګاندن و نر خاندنی لهم
 مه له به با چند نمونه یکی کم لهو به شداری به بجهینه بهر چاو .
 له کوشتاری به کمدا له شاری لورنه مهلا سمید لهرمه
 تلویک که شیخی دهرویغان بروه به دهستی خوی رۆزی ۲۸ ی
 کاتونی به کهی سالی ۱۸۹۵ « ایتحای » کوشتاری لهرمه نی لهم
 شرمدا کردوه : فرمانی داوه لهرمه نی یکی بی تاوانیان له بهر
 دمدا بؤ راخستوه و به چهقؤ له بهر چاوی خه لکه که سری

(۳۴) « له لچوی لهرمه ن له ئیپراتوری موسانیدا ، ، ل XII - XI .

بزیوه (۳۵) . بهر له‌وه‌ش به چەند رۆژێك ناودارانى شاری
كۆكردۆته‌وه و بۆ كوشتنى ئەرمان هانى داون چونكه «سەر بۆ
ده‌سه‌لانى سولتان شۆڤر ناكەن» .

هەر له كوشتارى يەكەمدا دۆ برا له ناوچهى واندا به ناوى
عه‌بدولخاميد و عه‌بدولغەفورەوه به جۆته ۲۰۰ كەسيان كوشتووه .
هاوژىيى ئەم دۆ «براله‌يه» له خەرىقوت زۆر بقون : له‌ويش جۆتى
برا پتر له ۳۰۰ كەسيان كوشتووه ، حاجتى به‌گۆ ناويكىش به‌ته‌ها
سه‌دى كوشتووه . نانه‌وايه‌كيش شانازى به‌وه‌وه كردووه كه ۹۷ى
كوشتووه و بزیارى داوه قوربايىكانى بگه‌يىننه‌ته‌ها ... صد
دانه || (۳۶) .

ئافای كورد بووه قافله ئەرمانى له جاندەرمان كان كزیوه‌ته‌وه و
دواى ئه‌وه‌ى هه‌مۆ شتىكى لى زه‌وت كردۆن ئینجا كوشتۆنى (به‌ر
مه‌رجه جاندەرمان كان پىيان ده‌فرۆشینه‌وه) ، دواى كوشتن سکیان
هه‌لدۆيون به‌ دواى لیره و زیزدا گه‌زاون . قوڤ به‌ سەر ئه‌وه‌ى
دانى ئالتۆنى بروه ، به‌ر له كوشتنى چەند جارێك مردن و ئه‌وه
دنیای دیوه (۳۷) .

(۳۵) شاینى باسه‌ كۆنۆسولى پورتوگال له‌ سه‌لب ئه‌مه‌ى به‌ نایه‌نى هۆ
بالیۆزى ئىتالیا له‌ ئه‌سته‌نبۆل تۆسپوه .

(۳۶) بزوانه : « قه‌لاجۆى ئەرمان له ئیپرانۆرى هومانیدا ،
ل ۹۹ ، ۴۱ - ۱۰۰ ، ۱۰۵ ، ۱۳۰ ، و هق تر .

(۳۷) قاتر النصین ، سه‌رچاوه‌ى ناوارا ، ل ۲۹ - ۳۰ .

ف. گەردلیتسکیس لەم بارەبەرە تووسیبووە دەلتی : « بە چاوی
 حۆم دێم چۆن کوردەکان لە هاوینی ساڵی ۱۹۱۶دا بە دەسته
 ئەرمانیان بەرەو بتلیس خستبوو و ئێ ، وا دیارە حەیرانی ئێو
 خەلانی پارە بە بۆقۆن کە کۆمیتەیی پەنابەران^(۳۸) دەیداتی .
 کوردەکان ئەرمانەکانیان لای خۆیان لە تورک دەشاردەووە ، بەلام وەک
 بۆ بۆزای کۆیلە بەرە و بتلیس دەیانبردن . لەوێ دەکرد ئەرمانە
 تۆقیووەکان ئیرادەیان ئەماقی ، یا بۆ کورد رێگی بتلیس ئەدۆزەووە .
 بە راستی ئەرمانە جل شۆرە هێلاکەکان جێی بەزەتی بۆن . لە
 دەمۆچاویاندا ئێو کۆرژە و مرییە دەبینرا کە هەمۆی ئەختیک بۆ لەودیتو
 شاخەکانووە دیتۆیان ،^(۳۹) .

ئێرەشدا دەتوانین گەلێک نۆنەیی تر بپێنێووە ، بەلام
 کورد وانەیی « مەشتیک نۆنەیی خەروارێکە » .

ئەمە بۆ بە کورنی باسی کوشتارەکانی ئەرمان ، هەر ئەمەش
 بۆ بە کورنی نۆنەیی بەشداری کورد لەو کوشتارانەدا . مەسەلەیی

(۳۸) لە شاری بتلیس « کۆمیتەیی پەنابەران » دانرابۆ . وا دیارە ئاذاکان
 ئەرمانیان بە « دیاری » بۆ ئێو کۆمیتەیی دەبرد و بەرامبەر بەو
 پارەیان وەرەگرت چونکە ئێو کۆمیتەیی پارەیی بەرامبەر بەو دادە ،
 بەلام لەبەر ئەوەی ئەرمانەکان بەکجار زۆر بۆ پارەکش کەم
 کرابۆوە .

(۳۹) ف. ا. گەردلیتسکی ، کارە مەلبۆاردەکانی ، بەرگی سێیەم ،
 ل ۱۲۹ - ۱۳۰ .

دووهمیان ، واته به شدارقی کورد ، پیوستی به لیکۆلینه وهی قۆلتر هه به تا بتوانین هه متو رووه کانی و رادهی و هلا بزویینه کانی دستنیشان بکین . لهم مهسه له به له رۆیه کی تریشه وه بابه خنی میژۆیی خۆی هه به چونکه کار به دهستان - به تایه تی له سهردهی فهرماتره وایتی سولتان عهبدوخله میدا - ده یانویست لۆبالی هه متو له کوشتارانه بجه نه تهستی کورد و بیهستن به دواکو تۆجی و ههستی ئایینی کوپراهی له وه وه . جا بهر له هه متو شتیك با لهم مهسه له به بکۆلینه وه .

هر له سهرده تاوه پیوسته دان به وه دا بنهین که ههستی ئایینی کوپراهی و دواکو تۆجی دۆ ههستی گوره بۆن پالیان به که لیک کورده وه نا له کاتی له کوشتارانه دا له وانیش هه ول بدن دهستی خۆیان به کوشتی کافران سهوز بکهن (۱۱) . وه که باحمان کرد کورد هه بۆن به دم سه لاواته وه ئهرمه بیان سهرده بۆی . لیره دا بمانه وێجی یا نه مانه وێجی پر سیاریکی رهوا خۆی به سهر ملدا ده دا : چ کورد و چ تورك و چ نه وه کانی تری لهم ناوجه به بهر له وه کوشتارانه دواکو تۆتر بۆن و ههستی لایقنیهیان زۆر کوپرا نه تر بهتو ، که چی له که ل نه وه شدا له ماوهی صه دان سالدای له ئیوان کورد و ئهرمه ن با له ئیوان کورد و ئاسۆریدا کاره ساتیکی دلگیر نه که کوشتاریکی وه ها رۆی نه دا^(۴۰) ، بۆ ؟ . نه که هر نه وه ، به لکو زۆر تۆسه ری

(۴۰) که وره نین شتیك رۆی دا به و سه رنجی را کیشا به لیدای ئاسۆر بکن =

یگانه به تایبتهی سهرنجیان بو باشی په یوه سدهی تیوان کورد و گلورانی کوردستان راکیشاوه و به باشترین نمونهی رۆژه‌لانی تورم‌استیان له قه‌لم داوه . میجر ک . ماسون له وتاریکی خردنا که له باره‌ی کوردستانه‌وه له بهر دهی کلامه‌لی جوگرافیاچی مه‌له کتی له‌نده‌ندا خویندۆیه‌ته‌وه له‌م باره‌یه‌وه وتقریه « له‌وا‌به‌ه زورمان بیرکی شیواومان »^(۴۱) هه‌ینی که گوايه کورد مه‌ستولی کوشاره‌کانی ئه‌رمه‌ن ، به‌لام که‌مان ئه‌وه ده‌زانین که به‌شیکی به‌کجار نۆری گاوره‌کان له رۆژانی پیش شه‌زدا (مه‌به‌ستی شه‌زی به‌کی حیاه - ک. م) زۆر به به‌ختیاری له کوردستاندا ده‌زیان «^(۴۲) . ئه‌و لیۆن‌میش که له لایه‌ن « کلامه‌لی نه‌ته‌وه‌کان » وه بو لیکۆلینه‌وه‌ی کتبه‌ی موسل دازا بو به تایبته‌ی دانی به‌م راستی‌به‌دا ناوه . له‌وه‌ش زیتر ، ف . که‌ردیفسکی ده‌لی قه‌ت « جیاوازی ئاین له تیوان کورده موسلمان و ئه‌رمه‌نه گاوره‌کاندا ده‌ورقی نه‌بینتۆه » و ته‌نانه‌ت بلسی له‌وه‌ش ده‌کات که چۆن هاتوچۆی ئه‌رمه‌ن بو مزگوت و هتی

= بو له لایه‌ن به‌درخانه‌وه ، ئه‌وبش له سر ئه‌وه‌ی به هاندانی لایه‌ن نر بجان نه‌ندا به‌و ده‌زگایانه‌ی دابه‌زراندپۆن .

(۴۱) له ده‌قی ئینگلیزی‌به‌که‌یدا « vague » واته لیل ، « فامس » .

(۴۲) « The Major Kenneth Mason, Central Kurdistan, - Geographical Journal », Vol. LIV , No 6 , December 1919 , p. 329.

کورد بۆ کلێسه شتیکی ئاسایجی بووه (۴۳) .

کەواته هەر وهك زۆ و تمان هۆی هاندەر بهردهی رهشی
کوێرانی به سه ههستی ئایینی کوردا له ههستی ئهرمهندا هینا . بۆ
ئهمهش بهلگهی تهواو به دهستهوه ههیه . له زۆر ناوچه به فهرمانی
مێری موفتی و مهلا و پساوه ئایینکافی تر ههستی کۆمهڵانی
خهڵکیان ده بزواند و به ئاشکرا بۆ کوشتی « کافران » هانیان
دهدان . له کوشتاری به کهدا موفتی بآلۆ خهڵککهی بۆ کوشتن
هان دهدا و داوای ئی دهکردن جارێکا خۆیان به تالانی بهوه خهریک
نهکن . کاربه دهستانی شاری ئهرزرومیش به ئاشکرا هاواریان دهکرد :
« گاور بکوژن ، له هیچ مه ترسن » (۱۱) . « مردن بۆ گاوران -
ژبان بۆ موسلمانان » - ئهمه بۆ دروڤهی مهلا و دهروڤشانی سیواس و
ئورفه . له ئهره بکیر وایان بردبووه مێشکی خهڵکی ساکارهوه
گوایه کوشتی ئهرمهن « ئهرکی سه هانی روۆ له کانی محمهده » (۱۱) .

(۴۳) ف. ا. گهردلیتسکی ، کاره ههلبزارده کانی ، بهرکی سێبم ،
ل ۱۲۶ - ۱۲۷ .

رونا کبیره کانی ئهرمهن دهروڤکی باشیان له وهدا بووه که ههستی ئایینی
نیوان ئهوان و موسلمانان تیک نهچێ چونکه زۆریان دۆرینهانه نهك
کوێرانه سه بری ئهوه مهسه له بیان کردووه و زانیویشیان که مهسه له تیان
له وهدایه . نه نانهت له روڤشاش په بهر له دی نیوان ئهرمهن و موسلمان
باش بووه و ئهوهی له نیوان ئهوان و ئازمه کاندای بهر له شوژی
ئۆکتۆبهر رووی دهدا زیاتر ئهنجامی مهسه لهی نه تهوهیتی بو .

هر گو هاندانهش وای له زۆر کس کردبو کوپرانه بکونه گیانی
یتاوه لاینبهکافی ئهرمه‌ن و کلێسه دپیرینه‌کالیان^(٤٤) .

زۆر کوردی ساکار کوشتاری ئهرمه‌نیان به «غزا» دادنا و
هر له‌به‌ر ئه‌وه‌ش هر کامیکیان ده‌بووه موسلمان ئهمان ده‌ستیان لێ
هه‌له‌گرت . به‌م جۆره هه‌ستی کوپرانهی توستوی ره‌ش و روئی
کورد به‌ زۆر و به‌ ئه‌نقەست و به‌ پێی بیلائیکی ئاسکرا خه‌به‌ر
کرایه‌وه ، ئۆبالی ئه‌مه‌ش به‌ر له‌ هه‌مو لایه‌تیکی تر ده‌که‌وتنه‌ ئه‌ستۆی
ئهوایی ئه‌میان مه‌به‌ست بو .

لێره‌دا پێوسته به‌ تابه‌نی سه‌رنجیسی بۆ ئه‌وه وابکێینه‌ ک
زوربه‌ی ئه‌و کوردانی له‌ کوشتاره‌کافی ئهرمه‌ندا به‌شدار بۆن له
سواره‌ی هه‌مبیدی بۆن که‌ خۆی هر له‌ بنه‌ژه‌ندا بۆ جۆ به‌جۆ کردنی
کاری وا و بۆ خه‌ریک کردنی کورد دامه‌زرێنرا بو^(٤٥) . بۆ ئه‌وه‌ زوربه‌ی

(٤٤) بڕوانه : « قه‌لاجۆی ئهرمه‌ن له ئیسه‌رانووتی هوسانیدا » ، ل ١٢٦ ،
١٣١ ، ١٤٣ ، ٢٦٥ ، ٢٤١ - ٢٤٧ ، ٢٥٧ ، ٣١٥ و هه‌تی تر .

(٤٥) « سواره‌ی هه‌مبیدی » به‌ شتیه‌یه‌کی ره‌هه‌تی له‌ ناوه‌ندی ئه‌شریقی یه‌که‌می ساڵی
١٨٩٠دا دامه‌زرێنرا . هر له‌ سه‌ره‌تاوه دامه‌زراندنی ئه‌م ده‌زگایه‌ بو
پاراستنی ده‌سه‌لاتی سولتان هه‌به‌دوا هه‌مید و لێدانی ناحه‌زه‌کانی و بۆ خه‌ریک
کردنی کورد و بۆ ئه‌وه‌ بۆ له‌و رێگه‌یه‌وه هۆزه « سه‌رکه‌شه‌کانی » کوردستان
به‌پێشینه‌ لێر رکێلی میری ، هر له‌به‌ر ئه‌وه‌ش بو زوربه‌ی هه‌ره زۆری
هۆزه کورده‌کان تێیدا به‌شدار نه‌بۆن و هر له‌ سه‌ره‌تاشه‌وه وه‌ک
دارده‌ستیکی پێترای سولتان هاته به‌ر چاو . نه‌ک ئهرمه‌ن به‌لکه‌
کوردیش زه‌لاله‌نیان بو به‌ ده‌ست سواره‌ی هه‌مبیدی یه‌وه (هه‌روه‌ها
بڕوانه ل ٣١ - ٣٢ ی هه‌شی دووه‌می ئه‌م کتێبه) .

كوشتاره‌كاني ديار به كر له جاري به كه مدا كرداري دهستي نهو سوارانه بقو
 كه به تايبه تي بؤ نهو مه به سته هينرانه ناو شاره وه . له كوشتاري دوو همدا
 كار به دهستان به ئاشكرا و له بهر چاوي نهرمه نه كان خويان هاني نهو
 سوارانه يان همدا بكهونه گياني نهرمه نه كاني نهرزرؤوم (٤٧) . دياره
 به رههي هم جوړه هاندانانته كم نه بقو . به لام پيوسته به عشارتي
 سوارهي هميدتي وهك دهزگابه كي ميري سه بر بكري ، وهك به عشارتي
 له شكر و جاندرمه كان له قه له م بدرتي نهك وهك به عشارتي كورد ،
 نه كر جي كونه به رستي و هواكه و تويي و ماره به كه دهره به گيبي
 دموري خوي له همدا ديبي . شاياني باسه سهر داراني سوارهي هميدتي و
 وماره به كه ناغا و دهره به كي تر كوشتاره كاني نهرمه يان به هل دمزانتي
 بؤ بز كردني گيرفاني خويان و زهوت كردني زهوتي و زارتي نوي .
 به ويته خاوهني گوندي سه كرات له پالوئيراهيم بهك ناويك به
 بياتري رزگار كردنه وه وماره به كي زور نهرمه ني لاي خوي شاركوته وه و
 دواي نهوي كه لوپهل و مهلا و مالاني لك زهوت كردون ئينجا
 بهري داونه ته دهشت و دهر . له زور ناوچهي تر ناغا كان دهستان
 به سهر زهوتي نهرمه نه كوژراو و راكردو كاندا ده گرت و ميږيش زياتر
 بؤ نههي هان همدان و جاري واش بووه ياريدهي داون .

ئينجا با پيینه سهر باسيكي زور گرنك ، باسي بزوتنه وي
 نه ته ويه يتي كورد و نهرمه نه كه ده بقو له زرؤوني دهولتي هوساچندا

(٤٦) بزوانه : د نه لاجوي نهرمه نه ئيسپرانوړتي هوسانيدا ، ل ٩٣ ، ٢٢٧ .

بە ھۆی بەكیەتی و نزیك كەوتنەوی ھەردۆ گەل نەك
دۆركەوتنەویان لە بەك . بە داخەو ھەندێك ھەلە و ھۆ و
تەرادەبەك كورنیتتی پیاو ھەردۆ لا و دەست تی وەردانی
تەرمەستان كارپێکی وایان کرد تۆوی دۆبەرە کەتی نەتەو ھەتی لە نیتوان
تەرمەن و کوردی دراوسێدا زۆ بەر بەدات بە دۆژنی ھەردۆ لایان .

لە شوپێنیکێ تری ئەم بەشەدا بە کورتی باسی پەیدا بۆتی
نۆتەوی نەتەو ھەتی تەرمەن و دامەزراندنی پارتی « گنجاك » (۱۸۸۷) و
پارتی « داشناق » (۱۸۹۰) مان کردوو . « گنجاك » لە لایەن
دەستەبەك قوتابی تەرمەنەو لە جێتف دامەزرێنرا و ھەر بە ناوی
خۆیەو ئۆرگاڤیکێ نایبەتی دەردەکرد . « گنجاك » حیزبی
بۆرجوازی بە پێچۆکەکانی تەرمینیا بۆ کە ئازادتی و بەکەتی تەرمینیا و
دامەزراندنی دەولەتی سەربەخۆی لە رێگەیی خەباتی چەكدارانەو
کردبوو دروشمی سەرەکەتی خۆی . « داشناق » ی ناوداریس حیزبیکێ
بۆرجوازی نەتەو ھەتی بۆ کە بۆ رزگارتی تەرمەن لە دەست زولم و
زۆری دەولەتی ھوسساتی ھەولی دەدا و دەبوست لە رێگەیی خەباتی
چەكدارانەو ئۆتۆنۆمیتی بۆ تەرمینیا لە چوارچێوەی ئەو دەولەتەدا
سۆگەر بکا و لەو باوەڵەدا بۆ گەلی تەرمەن دەتوانی لە رێگەیی
پەردەیی دەولەتە ئۆرۆپاییە گەورەکانەو بەم مەبەستەیی بگات .

بەلام نە « گنجاك » (ھەرچەندە خۆشی بە حیزبیکێ مارکستی
دەدا) و نە « داشناق » نەیانوانی راست پەبو ھەتی و بەرژمەو ھەتی

نیوان گهله دراوسپیکانی ناوچه که و به تایبته تی په یوه نندتی نیوان کورد و نمرمن ، هله ننگین و کارپکی واکت ههست و خه باتیان یهک بخن . م . س . لازه ریفت لهم باره یوه ده لیت : « لهو روژاندا (مه بهستی روژانی کوشتاره کانی نمرمنه - ک . م .) داشناقه کان خزمه تیکی خراییان پیشکش گهلی نمرمن کرد بهومی پالیان پیوه ده نا بۆ راپه زینی ناوهخت و بهومی ناگری رفی نمرمنیان دژی هه متو کورد و هه متو تورک خۆش ده کرد » (۴۷) .

سه ره زای نهوه چ « هنجاک » و « داشناق » و ، چ پیاوه سیاسی و روژانگیره کانی نمرمن بهر له دروست بۆن و دوای دروست بۆنی نهوه دۆ حیزبه که باسی « نمرمنیای گوره » یا ئۆتۆلۆمقی و سه ره خۆلیقی نمرمنیایان ده کرد مه بهستیان هه متو نهوه ناوچانه بۆ که روژانی له روژانی زۆ زۆرینهی دانیهستوانیان نمرمن بۆن یا له ژیر دهستی نهوه دمو له تاندا بۆن که نمرمنه کان کاتی خۆی دایا عه زرا ند بۆن . هه ر بۆ وینه هاری دیار به کر و دهوروبه ری به لای نهوانه وه ناوچه رگی نمرمنیایه . نه م جۆره بیره له چاپه مه نته و نه ده ب و

(۴۷) م . س . لازه ریفت ، سه رچاوه ی ناو براو ، ل ۵۷ .

شایانی باسه « داشناق » هه ر له سه ره تا وه کو پرا نه کاری ده کرد و نمرمنی به مه له دا ده برد . « داشناق » له نمرمنیای روژه لانت دژی خه بانی شوژشکیزانه ی هاو بهش له گه ل گه لانی نری ناوچه کدا وه ستا ، له بهر با بۆنی کوشتاری نیوان نمرمن و نه هه ردا بهر له شه زی به کم له ناوچه ی قه قه سدا ده وری هه بو .

خباتی روژانهی ئه‌رمه‌ندا زۆر زه‌ق و به‌ جۆریکی سه‌رنج راکیسه‌ر
ره‌مگهی دابلاوه‌ (٤٨) .

بێ گومان ئه‌مه‌ مه‌ترسی به‌کی ره‌وای خسته‌بووه‌ ناو دلی کورده‌وه
به‌ تابه‌تی چونکه‌ هه‌ستیه‌یان ده‌کرد چۆن ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان
هه‌رچۆلێک بێت پشتی ئه‌رمه‌نه‌ هاو ئایینه‌کانیان ده‌گرن بۆ گه‌یشتن
به‌ ئامانجه‌کانیان یا به‌ لای گه‌مسه‌وه‌ بۆ رزگار کردنیان له‌ ده‌ست زولم و
زۆری هه‌مماهی . ئه‌گه‌ر ئه‌م مه‌سه‌له‌ به‌ بنه‌ینه‌ قالیکی ترمه‌وه‌ وا
ده‌ده‌جێ : روژاکیتری کورد له‌ پچۆک کردنه‌وه‌ی خاکی نیه‌ستانی
ده‌ترسا ، وه‌رزبۆری کورد له‌ مه‌ترستی دۆژاندنی زه‌وی و زاری
نیکه‌ران بۆ ، ئاغا و ده‌ره‌به‌گیه‌ ده‌سه‌لانی خۆیان لا مه‌به‌ست بۆ .
دیاره‌ هه‌ر ئه‌مه‌ هه‌ وای له‌ شاهه‌ریکی روژاکیتر و دۆریه‌تی وه‌ک حاجتی
قادری کۆچی کردووه‌ به‌ر له‌ کوشتاری به‌گه‌م به‌ چه‌ند سه‌ائێک به
گه‌ری هاوار بکات :

خاکی جزیر و بۆتات ، یانی ولاتی کوردان
سه‌د سه‌یف و سه‌د مخاین ده‌یکه‌ن به‌ ئه‌رمه‌نستان (٤٩)

(٤٨) به‌ پێچه‌وانه‌ی ئه‌مه‌وه‌ زوربه‌ی پیاوه‌ سیاسیه‌ کورده‌کانیش هه‌موو ئه‌رمینه‌ی
روژئاوايان به‌ کوردستان له‌ قه‌له‌م ده‌دا ، به‌لام له‌به‌ر لاوازی بۆتته‌وه‌ی
کورد به‌ نیه‌ت بۆتته‌وه‌ی ئه‌رمه‌نه‌وه‌ ئه‌میان زۆر ده‌نگی نه‌داپۆوه‌ و
هه‌ستا هه‌واره‌ی ته‌واوی خۆی وه‌ک هه‌ی ئه‌رمه‌نه‌کان وه‌رنه‌کره‌تیوه‌ ، بۆیه‌کا
زۆر کلریکه‌ر نه‌بۆ .

(٤٩) بۆوانه‌ : « کۆمه‌له‌ شیری حاجتی قادری کۆچی » ، به‌ناده‌ ١٩٧٥ ، ل ٥١ .
ئهم شیره‌ی حاجتی قادر که‌ به‌ په‌کیک له‌ به‌ره‌مه‌ هه‌ره‌ بیه‌خداره‌کان =

سەر ئەر جۆره دروڤمانه و رېيازى خبات و تاكتيك و ستراتيجى هيز و پياوه سياسى به كانى ئهرمهن دېسان و ايان له حاجتى کردووه بلى :

== داده نوي و له راستبندا پزى به له باسى گرنلى سهردهى خوى ، سهرنجى
زماره به كه له نوسه رانى كوردى را كيشاوه ، به تايبه نى ماموستايان مه سئود مه مدد و
جهرال تاله بانى و دوكتور نېسان فوناد و دوكتور هيزه ددين مستفا ره سئول و
مه مەدى مهلا كهرىم . دوكتور نېسان فوناد كه نامەى دوكتور پىكەى له
بارەى زيان و هونەرى حاجى قادره وه به ده لىت كوابه حاجتى له « خانى جهرىر و
پوتان » دا به مه سئىكى « زور قوله وه » پشقى « خه بانى ... و ئهرمهنى » كرنووه
(نېسان فوناد ، به ره مەى حاجتى كسوتى و جىنگەى له ئه ده بى كورد دينا ،
(كورنەى نامەى دوكتور پىكەى به زمانى روستى) ، مۆسكۆ ۱۹۶۶ ، ل ۱۲) .
دوكتور هيزه ددينش زور به كورنى - له چەند ده پزىكى كه مەدا - ئەر
شجرەى وا داوه نه قەلم كه كوابه حاجتى له تاو پىلان نىوان ئىمپىريالېزم و
بزوئنه وهى ئهرمهن پۆ زهوت كردنى خاكى كوردستان رو ده كانه كورد و
ورىان ده كانه وه (پزوانه : الدكتور هزالدين مصطفى رسول ، الواقىبه لى الادب
الكردى ، بروت ، ص ۷۶) . ماموستا مه مەدى مهلا كهرىم شى نه نها دىو پىكى
مه سه له كەى دىوه و له سەر ئەر مه ساسه به نوندى ره مخنهى له حاجتى كرنووه
كه كوابه « له رووى نىنگوشانى خەلكى ئهرمهنستانا » راست پۆنه وه و « به
مه تو هيز پىكى » بانگى نه وهى كوردى كردووه پۆ « به ره مه لستى دانى مالى
سهر به خوتى ئەر نه وه وه » (پزوانه : مه مەدى مهلا كهرىم ، حاجتى قادرى
كوتى شاعبرى قوناهىكى نوئى به له زيانى نه وهى كورد ، به هندا ، ل ۶۷ -
۶۶) . ههرجى ماموستا جهرال تاله بانى به كه به ناوى « پىرۆت » موه وه لانى
ماموستا مه مەدى مهلا كهرىمى داوه نه وه (پزوانه : « خبات » ، ۲۶ نومز
۱۹۶۰) دىوه كەى نرى مه سه له كەى پىنپوه و ئه وىش واى داناره كوابه
ده ولته ئىمپىريالېستى به كان (به تايبه نى روسبا و به رىتانيا) وىستوانه ده ولته پىكى ==

هیچ غیره تیک نهماوه صد جار قهسم به قورلان

پهیدا بی نهرمهستان، نامیتی بهک له کوردان (۵۰)

وهک وتغان نهرمی زیار نهم مهتوسی بهی له بهر چاوی کورد

= کونه بهرست بو نهرمن دابه زرین و بهشیک له خاکی کوردستانی بجه نه سر،
هرچنده له راستیدا تا بهیانی « سیتهر » لهت ناوی سر به خوی نهرمهستان
له بهیانه دهوله تیکاندا نهانوته ناوهوه . بهندی شازدهی بهیانی
« سان سنبانۆ » و بهندی شصت و بهکی « بهرلین » که تا « سیتهر » به
جزرتین بهی بابه ییدانی دهوله نه که وره کان به نهرمن داده زین نهانته
ناوی نۆنۆنۆمیشجان تیدا نیبه و نهنا باسی « ئیسلحات » و « باراستی
نهرمن له چه رکس و کورد » ده کن . وا دیاره هر له بهر نهوشه نوپهتری
نهرمن دواي که زانهوی له بهرلین وتویه : « سر بهستی له بهرلین لایرا ،
بهلام نیتنه نهانوانی به کهوچکی کللهز بیخوین . رۆله کانم (مه بهستی نهرمه نه-
ک. م.) هیتچ هتیرا بهک به بیکانه مه بهستی و خوژان کاری خوژان ساز کن .
مامۆستا مهسۆد محمده له بهرکی بهکم و دووهی کتیه کیدا له باره
حاجی بهوه نه که بهتوته بهر مههکانی نهستنبۆلی که وا دیاره بهرکی سیتهمیانی
بو نهرخان دهکات . بهلام به بهری مامۆستا مهسۆد ، وهک له گفتوگۆ بهکی
نایه تیاندا لینی حالی بۆم ، نهوه به حاجی نهو شیره ی له وهلامی رۆک کونتنامه ی
بهرلینی سالی ۱۸۷۸ دا داناوه . دیاره ، هر وهک له ناوه رۆکی نهم باشدا
دمرده کوچی ، نهو رۆک کونتنامه به (خوی به نهنا نا) له که ل « سان
سنبانۆ » و بابه ییدانی دهوله نه که وره کان به نهرمن بهکیتک و نهنا بهکیتک
بهوه لهو مهرجه پتویستانه ی مهناخی له دایک بۆنی نهو شیره ی حاجی یان
دروست کردوه . هر شیره که بو خوی بهی بهلکه بهکی کرنکی تیدا به به
شاکرا دهری دهتا که له نه مهندا به لای که مهوه چهند سالتیک له
رۆک کونتنامه کی بهرلین ساوازه . نهو شیره یا له ناوهندی سالتیکانه هشتای =

گوره کړدېتو نهوه بقو که دهولنه نهوروپاییکان بایهخیان به مهسهلی نهرمن داتو . راسته زوربهی نهو بایهخ پیدانه - وهک دواپتی بسی دهکین - له بهرژموه نندتی تایهتی دهولنه گورهکان

==سدهی رابوردودا یا چند سالیکی کم بهر له کوشناری بهکی نهرمن دانراوه ، چونکه حاجتی نیندا دهلی :

هر دوپتی نهلی سودان ههسته پی وهکو شیر
 ئیستیکه موسه قیلان مهسودی کوتلی نه دیان

دپاره کاتی دانانی نه شیره ده پی روداوپکی گورهی سودان سرنجی حاجتی و هاوپیره کانی راکیشایی ، بو نهو سرده مهش له راه ژینه کی مهسدی بهولوه هیچ شک نابین . نه راه ژینه ش سالی ۱۸۸۱ دهسقی پی کرد ، بهلام حهغه سالی ره بهتی خایاند و تنها له ناوهندی ساله کانی ههشای سدهی رابوردودا که بشته بله بهک سرنجی که لانی تر راهکیشیت ، به تایهتی دواي نهوهی له نهرینی دووهی سالی ۱۸۸۳ دا شوژشکیتزانی سودان توانی بل لهشکرپکی ده هزارکستی ئینگلیز بشکینن که بو نهو سرده مه روداوپکی ناسایی نه بو . دواي نهوهش له کانونی دووهی سالی ۱۸۸۰ دا توانی بل شاری خورتوم نازاد بکن و حاکمی ئینگلیزی سودان بکروز و بانگی سر بهخوتی ولات بهمن . حاجتی بسی راه ژینی « دوپتی » ی سودان و سر بهخوتی « ئیستیکه » ی دهکات .

هر به ۴ بونه بهوه پی زبانی ده بیتم نه کهر سرنجی هسپوران نه ده بسان بو راستی بهکی تری گرنکه له ناو نهو شیره ی حاجتدا راهکیشتم . حاجتی دلروز داوا له کورد دهکات :

جو شیک بدمل وهکو ههنگه ، نه دهر بکن به پی دهنگه
 نه سایی شهژ پهیدا کهن ، نوب و تهنگه و هاوان

لیره دا (هاوان) سرنج راده کیشیت . راسته توپی هاوان « Mortar » به شیوه بهکی زور ساکار له سده کانی ناوهندا دوزراهوه و بو جاری بهکم =

خۆیانەوه هەلقولای بۆ، بەلام لە گەڵ ئەوەشدا ئەک هەر دەسەڵانداری
 دۆلەت بە لێکو کوردییی ترساندبوو کە لە ناویاندا وا بوو گوا بە
 بە یربەندی رۆسیا و بەریتانیا و فەرەنسە دۆلەت بۆ ئەرمەن
 دایمەزێتی و کوردیی دەکوێتە ژێر دەستی ئەو دۆلەتەوه .
 راستەگەشی بەشیکی زۆر لە ئەرمەن و بە تاییەتی داخناقەکان بە ئەمە
 ئەوه بۆن و لە زۆرانی زولم و زۆری ئەتەوهیتی و ئاینتی عوممانیکاندا
 کۆلیک دلیان پێی خۆش بوو . هەر لەبەر ئەوەش بۆ رۆناکبیران و
 بیاوانی ئاینتی ئەرمەن و هێزە سیاسی بەکایان زۆ زۆ پەنابان دەبرده
 بەر دۆلەتە گەورەکان . ئەمەین - زیار لەبەر نیازی خۆیان - کەم

عوممانیکان لە ناوەندی سەدی یازدەدا بە کاریان مینا . بەلام بە مۆی
 دواکەوتوتی ئەکنجگوه ئەم تۆپە زۆر جار زیان لە قازانجی زیار بوو بۆ بەکا
 هەر زۆ وازی لێ هینرا و ناوی لە ناو ناواندا ئەما تا لە سەرەنای سەدی
 یینا ، دواي و مغانی حاجتی (۱۸۹۷) بە دەوروپەری ۱۰ سالتیک دەست
 کرایهوه بە دروست کردنی و ئەم کەژمەیان هۆ جاری بەکەم لە شەژی
 نیتوان رۆسیا و زاپۆندا (۱۹۰۴ - ۱۹۰۵) بەکار هینرا و ئەو شەژەش بە
 سەرکەوتنی زاپۆن سەرنجی هەموو میلیتەنای رۆژمەلانی راکێشا و لە
 هەموو شیان زیار سەرنجی میلیتەنای ناو دۆلەتی عوممانی راکێشا . دواي ئەو
 شەژە ئەلمانەکان لە سالی ۱۹۰۸ هه کەوتە دروست کردنی تۆپی ههوهنی
 باش و لەههوه کەوتە بلا و پۆتەوه . جا لێرەدا پرسیارێک دێتە پێشەوه :
 تۆ بێتی ئەو شێرەي حاجتی دواي و مغانی لە لایەن خەلکی نەمۆه دەسکاری
 نەکراين ؟ . ئاشکراشە کە زۆر جار شی و رۆی داوه ، بەلام هەرچۆنێک
 پێت مەسهله کە پێویستی بە لێکۆڵینەوهی شارهزایانە .

(۵۰) بۆوانە : « کۆمەله شیری حاجتی قادری کۆتی » ، ل ۵۱ .

مهموندا زور به یان چی به چی نه ده کران به لام هر مه ترسی یان ده خسته
 دلوه ، به تایبته می مسئله به کی گرنکی وهك هاتوچلوی هوزه
 کلاچره کان که به راستی مسئله می ژبان و مردن بو بلایان . دپاره
 هر نهوه می دیسان وای له به کیکی ناگاداری وهك حاجتی قادری
 کلژی کردوو به پردهوه بلتی :

وا ریگه تان ده به سرتی عیلاتی جان و بلباس
 که مردون له که زمان مه منوره بچنه کویستان^(۵۳)

بخت به ستنی نهرمن به ده ولته که وره کان له نه نجای کورتیتی
 هوسانیکاندا تا دهات روی له زیادی ده کرد و هر بهو جوره می
 زیار ترسی ده خسته دلی کار به ده ستان و تا راده به ک کورد به وه .
 که ردلیفسکی بهر له ده ست پتی کردنی شه می به کم و دوا کوشتاری
 نهرمن به ماوه به کی کم باسی نهوه ده کات چلان « سیاستی شوقیتی
 تورکه لاهو کان زوری نه خایاند نهرمنی توشی نائومییدی کرد .. وایان
 تی هات هیوایان ته نها به ده ست تی و مردانی ده روه بیت . کاتیک
 له سالی ۱۹۱۳دا به ناوجه کانی ناسیای بچو کدا ده که لام خه لکه که
 سهیری منی که زبده می روسیان وهك نوینه ریگ ده کرد که بو لیکلایینه وه
 له باری ناوخلوی (نهو ناوجه به - ک. م.) نیردراپتی « و هر له بهر
 نهوه می نهرمه نه کان به که رمی پیشوازی یان لتی کردوو و بو زور
 شوپنیان بردوو^(۵۴) .

(۵۳) « کومله شیری حاجتی قادری کویتی ، ل ۵۱ .

(۵۴) ف. ا. که ردلیفسکی ، کاره ههلبوارده کانی ، بهرکی سیپم ، ل ۸۳ .

کاربده دهستانی دهولهنی هوسمانی دهستیکی بلایان هه بقو له
 بلاو کردنه وهی مهترستی له ناو کوردا و له تیکدانی به بوهندی بان
 له گه ئی ئهرمه ندا . له بهر ئه وهی له بهرزه وهندتی خویان بقو ، له هزار و
 یهك ریگه وه ئاگری ئاکۆکتی و دۆ به ره کی بان له نیوان سکورد و
 ئهرمه ندا خۆش ده کرد و هر کوئیک بای نزیك کهوتنه وهی ئهم دۆ
 که لهی ئی بهاتایه خیرا ده بانگرت چونکه له زۆر شت زیاتر لو
 جۆره نزیك کهوتنه وهی ده ترسان ، به تایبهتی له بهر ئه وهی ده یانزانی
 پیاوانی دۆرین و ههست دیمو کراستی ههردۆ گهله هه رچهنده گهمن
 بهلام راست بایهخی ئه و جۆره نزیك کهوتنه وهی ده رخینن . وهك
 ده گیزنه وه هر زۆ شایخ عوبه یلوللای نه هرتی سهرداری رابه لانی
 سالی ۱۸۸۰ گوپی نه داوه ته هاندانی میرتی که و بستویهتی له ریگی
 ئه وه وه کوشناری گا وره کانی ناوچهی ورمی ریك بخت^(۵۵) . وهك
 دوکتور أ. ئه ستارجیانیهی قوسیویه سه روکی « داشنای » له ناوه ندی
 ساله کانی نه وه تی سه دهی رابوردو دا هه بدوۆزه همان به درخانی له جنیف
 دیتوه و گفتوگۆی له باره ی به کشتی کورد و ئهرمه نه وه له گهله
 کردووه و گوایه هه بدوۆزه همان به درخان قوسیینی تایبهتی به کوردتی و
 به پیتی هه ره بی له « ترۆشاک » (ئالای) ئوژگانی داشنانه کاندا بلاو
 کردۆته وه^(۵۶) . دوا ی ئه وه چه نه جار یکی تر یس - وهك دوا بی

(۵۵) بۆوانه : B. Nikitine , Op. Cit., p. 189

(۵۶) الدكتور ك. استارجيان ، تاريخ الامه الارمنية ، موصل ۱۹۵۱ ،
 ص ۳۵۵ . شایان باسه هه ر ئهم « ترۆشاک » هه هندیک نامه و وتاری
 کرنگی مامۆستا ئیسماعیل حه لقی شاهه بیسی له کانی خۆیدا بلاو کردۆته وه .

مستی ده‌گین - ههول بۆ زبیک خستنه‌وه‌ی کورد و ئهرمه‌ن دراوه .
 دیاره کاربه‌ده‌ستانی ده‌وله‌تی هوسمانی بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌و تۆوه گرنگه
 بهر ته‌حات چالا‌کانه کهوتنه نانه‌وه‌ی ناکۆکی و دۆبهره‌کتی له ئیوان
 کورد و ئهرمه‌لدا و به ههر چوار لاشدا ئاگری ئه‌و ناکۆکی به‌یان
 حۆش ده‌کرد . له هه‌مان کاتدا کاربه‌ده‌ستان له‌وه‌ش زۆر ده‌سه‌لمینه‌وه
 که خه‌باتی سه‌خت و ره‌وای ئهرمه‌ن کوردیی زیاتر هان به‌دات بۆ خه‌بات له
 ییتلوی مافه‌کانی خۆیدا . ئه‌مه‌ش وه‌ک راستی به‌کی می‌ژۆیجی بۆ خۆی
 له ئارادا بو؛ حاجتی قادری کۆیجی له‌گه‌ڵ ئه‌و هه‌موو مه‌ترسی به‌یدا که
 له‌و شیرانه‌یدا باسی کردۆن و کوردیان پتی وریا ده‌کاته‌وه ، له‌گه‌ڵ
 هه‌موه‌دا ههر له‌ویدا راستی به‌کی گرنگ ده‌بینتی و هه‌ز ئه‌کات بیه‌ته
 نۆنه بۆ کوردیی :

هه‌م حه‌قیانه ئهرمه‌ن خیره‌تکێشن به‌ک و دۆ

وه‌ک ئیمه چین له‌گه‌ڵ به‌ک ده‌هوا بکه‌ن به‌ شیران (٥٧)

ئهم جۆره بێرکردنه‌وه‌یه زۆر یا که‌م له ئارادا بو (٥٨) ، بۆیه‌کا
 پالی به کاربه‌ده‌ستانه‌وه ده‌نا زیاتر هه‌ول به‌دن ناوی ئهرمه‌ن له بهر
 جاوی کورد ره‌ش بکه‌ن ، بزۆتنه‌وه‌ی نه‌ه‌وه‌یجی ره‌وایان بزۆتین
 هه‌لدا بیه‌ته نۆنه بۆ کوردیی . سه‌ره‌ژای ئه‌وه هوسمانیکان ده‌یانزانی
 ده‌توان به‌و جۆره به تیرێک دۆ بیسان بشکێنن : جگه له ئیدانی

(٥٧) « کۆمه‌له شیری حاجتی قادری کۆیجی » ، ل ٥٤ .

(٥٨) مستفا پاشا یه‌ولکی که به‌کێک بۆ له ئه‌سه‌ره که‌وره‌کانی ده‌وله‌تی هوسمانی

دوای نه‌واو بو‌نی شه‌ژی به‌که‌م و که‌ژانه‌وه‌ی بۆ سلجانی له نۆسینه‌کانیدا

هانی کوردی ده‌دا له خه‌بات و به‌که‌به‌تیدا جاو له ئهرمه‌ن بکه‌ن (به‌ وێنه

پروانه : « بانکه کردستان » ، ژماره ٣ ، ٢١ ئاهه‌ستۆسی ١٩٢٢) .

ئەرمەن بۆۋەنەۋى رزگارخوۋى كوردىنى بەرپىگە بەكى ھەلدا بەرن و بەو جۆرە لاۋازى بىكن . ئىرمدا بەلگە بەكى مېۋىسى كرىك دەھىنەۋە كە زۆر شتى لەم بارەبەۋە رۆن كىرۋەنەۋە . ئاداملاڭى كلانسولنى كشتى رۇسىا لە ئەررۆم لە نامەبەكى رەھىتى ئېنىقدا لە بارەى ئەرمەنەۋە كە بۆ بايلىۋى رۇسىاى لە ئەستەنبول ناردوۋە لە زمان كەۋرەبەكى ئەرمەنەكانەۋە باسى پەيوەندى ئىۋان كورد و ئەرمەنى كىرۋە . ئاداملاڭى ئۆسىۋە دەلېت :

د بەتارىكم بۆ بەرچاقتى بانك كىرە لای خۆم و ھەولم دا باس بېنمە سەر پەيوەندى ئىۋان كورد و ئەرمەن . بېرى بەرپىزان بەم جۆرە بۆ : ئەگەر لە ناو ھۆزە كوردەكاندا ، بە تايەتى لە ويلايەتى بەتلىس ، ھتى وا ھەن بە دوۋمى ئەرمەن دابىرېن ، ئەوا ئەۋانى تر بە چاۋى ھاۋزى سەرى ئەرمەن دەكەن و ئامادەن دەست بىخەنە ناو دەستيانەۋە . ھىكۆمەنى توركىيا كە لە دەمبىكەۋە بە چاۋى كومانەۋە دەۋايتى ھاۋزىيەنى ئەرمەن و كورد و كە بەردەوام ھەولنى داۋە دۆى بەك ھانىان بەدات ، ئىستا لەبەر ئەۋەى بۆۋەنەۋە لە ناو كوردا كەۋتۆتە رۆ ھەولنىكى تايەتى دەدا بۆ ئەۋەى نوكى ئىزى ئەۋ بۆۋەنەۋە ئاراستەى ئەرمەن بىكات ، (۵۹) .

بەم جۆرە كورتىقتى بۆۋەنەۋەى ئەتەۋەقتى چ ئەرمەن و چ

(۵۹) بۆۋانە : ئەلاچۆى ئەرمەن لە ئىمپراتورى ھوسانېدا ،

کورد و دست تی و وردانی دهولنه گورهکان و ههول و کلوشی
 معقی بو تیکدانی په بوهندی نیوان کورد و نهرمن و ههولدانی
 بو خهرتک کردن و چهواشه کردن کورد ، دهوری خلیان بینی له
 زواندنی به شیک له میلهانی کورد نژی نهرمن . دیاره دیسان
 له ههیدا نوبالی گوره ده که ویتنه سر نهو لایه نهی بی وچان تژی
 هه بیره کتی دهچاند . هه متو هه لسانگاندن و زخاندنیک قوتل بو
 دهوری کورد له کوشتارهکانی نهرمندا ده بی و پیوسته نه راستی به
 میژویه گرنگهش رهچاو بکات .

بهم جوره هه متو کوشتارهکانی نهرمن بی جیاوازی زور له وه
 قوتلر بون که به نهجای هستی کوپرا نه و دواکو توی کورد له قه له م
 بلترین . مهسه له که برقی بو له کاریکی ری کخراوی ورد که زور
 لایه ن دهستیان تیتیدا بو . کار به دهستانی دهولنه تی هه ماتی توانای
 چاره سر کردن کیشی نهرمنیان نه بو ، له هه مان کاتیدا له دوزاندنی
 نهرمنیا وهک ناوچهکانی به لقان ده ترسان . له مه بو خوی ههوی
 گورهی نهو کوشتارانه بو که به شیک کم له میلهانی کورد بووه
 به کیک له دارده ستهکانی جی به جی کردیان .

نهانته له باره قو ناخی به کمی نه م کوشتارانه وه که سولتان
 هه ببوله مید و پیاوهکانی ههولیک زوریان دا بو نهوی گوناھی
 بجه نه نهستی گهلی کورد ، که کیک به لگی میژوی هه به بیسانی
 دهه ن چون میری و نهها میری ری کخراوی به کم و تاو اباری هه ره
 گوره بووه . له زور بهی ناوچهکاندا له شکر و جان نهرمهکانی میری

کوشتاریان دست پی ده کرد و ده یانیزاندهوه . به وینه ئه رکی له ناو
بردنی ئه رمهن له ئورفه به ۳ هزار سهرباز و له ئه ره بکیر به ۱۶۰۰
سهرباز و جاندرمه سپهر درا (۶۰) .

له کوشتاره کانی شهزی به کمدا ئه م راستی به گه ئیک له وهش
رۆتر بو . ئه مهش له وه ره هاتبو که له و سالاندا دهستی هه مو لایه ک
که وتبووه رۆ و ده ولته ئی عوسمانی که به ته مای سهر که وتن بو حیسابیک
ئه وتۆی بلا رای گه شتی ئه ورۆ پایتی نه ده کرد . راسته به شتی که
کار به دهستان له گه ل ئه وه شدا هه ولتی شار دنه وه ی تاوانه کانی میری یان
ده دا (۶۱) ، به لام زور به یان به ئاشکرا شانازی یان پیوه ده کرد . جگه
له وه گه ئیک به لگی ره مچی کرک (نهبی و ئاشکرا) به دهسته وه به
له هه مو رۆ به که وه تاوان و به رپرستی میری نیشان ده دن . جا با
ئیره دا که میکیش له م با سانه بکلاینه وه تا له ئه نجامدا با شتر بتوانین
ده وری کورد دیار که ی .

به ره له هه مو شتی که با ناو مرۆکی برۆسکه به کی طه لمه ت باشای

(۶۰) هه مان سه رچاوه ، ل ۱۲۹ .

(۶۱) به وینه له هه ندیک ناوچه وینه کرنی کار مهانه کل نه ده فه بو . زۆر
جار ، به نایبه ئی له سه ره نادا ، هه ره و کار مه سانه له رای گه شتی
ده ره وه ده شار درانه وه . قاتر النصین با سی ئه وه ده کت گوا به له هه ندیک
ناوچه کار به دهستان جلی کوردی یان کردۆنه به ری ئه رمهنه کوژرا وه کل و
به و جوۆره وینه یان کرتۆل ناوه کتو ئه رمهن به تاوانبار نیشان ده ت
(برۆانه : قاتر النصین ، سه رچاوه ی ناو براو ، ل ۴۸ - ۴۹ .
هه ره مه ها برۆانه هه لاجۆی ئه رمهن له ئی پیرا تۆرتی هه وساییدا ،
ل ۲۸۷ ، ۲۲۳) .

وزیری ناوخوا بهینینهوه که به تایبتهی ناردۆیه بۆ حاکی حه‌له‌ب .
طلعت پاشا له‌و برۆسکه‌به‌یدا بۆ پیچ و به‌نا ده‌لی :

« به‌ر له‌ ئیستا پیتان راگه‌ینراوه که وا به‌ پیتی فرماتی
جمعیه‌ت بزبار دراوه به‌ به‌کجارتی ئه‌و ئهرمه‌نانه له‌ ناو به‌رین که
له‌ تورکیادا ده‌زین . ئه‌وانه‌ی دژی ئه‌م بزباره ده‌وه‌ستن
(مه‌به‌ستی له‌ کاربه‌ده‌ستانه - ک. م.) ناتوان له‌ سه‌ر کاره‌کانی
خۆیان به‌ینینهوه . هه‌ر چه‌ند ئه‌و هه‌نگاوانه‌ی ده‌زین توند و
تیژ بن ده‌بیت کۆتایه‌ی بۆ ئهرمه‌ن دا بنریت . به‌ هیچ جۆرێک
کۆلی مه‌ده‌نه ته‌مه‌ن و پیاو و ئافره‌ت و وێژدان ، (۱۱۱) (۱۳) .

طلعت پاشا ده‌زانتی جیسی مه‌به‌سته و ئه‌وی ده‌شیکوت
ده‌بکرد . وا لێره‌دا وێنه‌ی دۆ برۆسکه‌ی تری ده‌هینینهوه که هه‌ر بۆ
حاکی حه‌له‌بی ناردۆن (۱۳) :

« زانیومه‌نه که‌وا ژماره‌یه‌ک له‌ فرمانبه‌ران دراون به‌ دادگه‌ی
سه‌ربازیه‌ی به‌ تاوانی تالان و توند و تیژی له‌ گه‌ل میلیته
ناسراوه که‌دا (دياره مه‌به‌ستی ئهرمه‌نه - ک. م) . ئه‌مه ته‌نه‌ات
که‌ر بۆ رواله‌تیعی بیت له‌وانه‌یه‌ بیه‌ته هه‌ی سارد کردنه‌وه‌ی
فرمانبه‌ره‌کانی تر . له‌ به‌ر ئه‌وه فرمان ده‌ده‌م رێگه‌ی ئه‌و
جۆره موحاکه‌مانه نه‌خه‌ی . »

(۶۲) بۆ‌واه : The Memories of Naim Bey. Turkish official documents relating to the deportations and massacres of Armenians, London, 1921, p. 64.

(۶۳) ئه‌و ئهرمه‌نانه‌ی دۆر ده‌خرانه‌وه له‌ رێگه‌ی حه‌له‌به‌وه ده‌نێرانه
سوریه و عیراق .

له برۆسکوی دووه میدا ده لیت :

د ئه گهر گوی بدریته ئه و سکالایانهی ئه و کسانه (مه بهستی
ئهرمه نه - ك. م.) له باره ی هه مه جوړ کاری تایه تی خۆایانه وه
ده یه من ئه و نهك هه ر ناردیان بۆ بیابان حواده کوهی به لکو
له وانه شه بیته هۆی دروست بۆنی زنجیره یهك کرداری ئه و ئۆ
که دۆر نی به له دواژۆدا بیته هۆی په بسدا بۆنی کۆسپی
سیاسی . ده بۆ له بهر رۆشنایه ئه مه دا فه رمای پێویست به
فه رمان به ران بدریته ، (٦٤) .

شایانی باسه مه ولان زاده رفه مت که به کیک بووه له گه وره کانی
تورکه لاوه کان له هه ندیک له یادداشته کانی خۆیدا که سالی ١٩٢٩ له
حه لب به زمانی تورکی چاپی کردۆن دانق به م راستی یانه دا ناوه و

(٦٤) دژنده یی طلعت پاشا به رامبه ر به ئهرمه ن له راده به ده ر بۆ . به پیتی
وتاریکی « تا بئس » ی له نده نی (٢٧٩ ی ئه یلۆلی ١٩١٥) طلعت پاشا
شکاندن ئه نوهر پاشای هاوه لی له ئه لقا سدا به هه ل زانی بۆ لیدانی
ئهرمه ن که ده بیرست ئۆبالی ئه و شکاندنه یان بخته ئه ستۆ . شایانی باسه
طلعت پاشا و دۆ هاوه له کێ تری ئه نوهر و جه مال پاشا که به سۆ
قۆلتی حوکی ولاتیان ده کرد به هه مان چا و سه یری عه رب و کوردیشیان
ده کرد . دوا ی دۆژاندنی شه ر و رۆخانی ده ولته ی حوسمانی طلعت
پاشا له تورکه رای کرد ، به لام ئالیریان که قوتاب به کی ئهرمه نی بۆ
خۆی بۆ دۆزبنه وه ی ئه رخان کرد تا دۆزی ١٥ ی مارتی سالی ١٩٢١
له سه ر به کیک له شه قامه کانی به رلین ده ست و په نه به ره نکاری هات و
به کوشنی ئۆله ی ئهرمه نی بۆ ناوانی ئۆ سه ندموه .

بسی نفوس گردووه چلان دواي کلابونهوه و ټيکلاینهوهي تايهتي له لابهن سرداراني تورکه لاره کانهوه بزياري له ناو بردني نهرمن دراوه .

نا هم قوزبنهوه ده ټي سيري کاره ساته کاي نهرمن له ساله کاي هغوي په کمدا بکړي . ياز و فرمالي ميري روڼ و ناشکرا بڼه ، به پسي گو فرمانانه کار بده ستان و لشکر نهوي « پيوست » بڼه دجا تکرد . دياره ټي به هدارتي سره کتي توپ و جبهه خاني لشکر مقبون و نيويک به شهر هر وا به ناساني نده هاتنه کوشتي . هر بڼه نغونه نهه دپيننهوه : له سره تاي مانگي ته مقوزي سالي ۱۹۵۱دا ۲۰ هزار سربازي پز چک به ۱۱ توپه وه له نهسته بټوله وه بهرمو خلري موش کوته رڼي . روژي ۱۰ اي هر گو مانگه گو توپانه بڼه ملوي چند ساتيک ټي وچان گهزهک و ناوچهي نهرمه نه کايان لهو خاردها بڼمباران کرد (۶۵) . همدېک له کار بده ستان ، وهک مونه سرفي موش ، به ناشکرا و ټي پيچ و په نا شانازي بان به ووهه ده کرد که چند به رهنی و توند و ټيڅي و ټي هيچ به زه بيهک له کوشتاره کانداه هدار بټون (۶۶) .

ديسان نه گره هر هم قوزبنهوه سيري مهسه که بکين لهوا به ناساني ټي ده کين و بڼوا ده کين که بنفیک له کورده به هداره کاني

(۶۵) بڼوانه : « کلاچوي نهرمن له ليمرانوړتي هومانيدا ،

ل ۲۸۰ - ۲۸۲ . هرومه ه بڼوانه ل ۲۵۵ .

(۶۶) همان سرچاوه ، ل ۲۷۹ ، ۲۸۲ .

ئەو كوشتارانە بە زۆرى كار بە دەستان پالیاڭ بۆ ئەو كارە پىئوۋە تراوۋە .
 ئىرەدا دەتواين گەئىك بەلكە و نىمقەنە لە سەرچاۋەى زۆر جىاۋازموۋە
 بۆ رۆن كۆرئەۋەى ئەم مەسەلە بە بېئىنەۋە . راستە كوردى ساكار و
 ھەزار ھەبۆن لە تاو برسېتى و لەبەر دوا كەوتۆتەى خۆيان خەزىان
 دەكرد لە تالانى ئەرمەندا بەشدار بن ، بەلام كار بە دەستان بەرە رازقى
 نەبۆن ، چونكە ئەوان كوشتىيان لەو جۆرە كوردانە دەۋىست ئىنجا
 تالان . « ئىمە فرمانمان دانقى (بە كوردەكان - ك.م.) ئەرمەن لە تاو
 بەرن ، كەچى خىراتر كەوتنە تالان ۋەك لە كوشتن » - ئەمە قەسەى
 بەكەيكە لە كار بە دەستە كەورەكانى شارى مۆش لە كاتى كوشتارى
 بەكەمدا^(۶۷) . زۆر كوردى ساكار دەيازانى كە ئەوان فرمانى سولتانلەو
 مىرى جىتى بەجى ئەكەن و جار و بار ئەمەيان بە ئەرمەنەكان خۆيان
 رادەكەياندا . زۆر جارى سوارەى ھەمىدى يا ھۆزەكانى سەر بە
 مىرى بىتى بارىدەى تۆپ و لەشكر ھىچيان بىتى نەدەكرا . لە ھەمۆى
 خراپتر ئەۋە بۆ كە كار بە دەستان لە زۆر ناۋچە ھەپسە كوردەكەيان بەر
 دەدا كە چەتەو پىاۋكۆزىشان تىدا بۆر و كوشتن و تالانى ئەرمەيان
 بۆ دەكردنە نۆخى « ئازاد » كوردىيان . ئەم كارە بىتى رەۋىشتى بە لە
 ھەمۆ قۆناغەكانى كوشتارى ئەرمەندا رۆى داۋە^(۶۸) . ۋەك مامۇستا
 ھەبدولمەزىز بامولكى باسى دەكا لە زۆر ناۋچەى قىرغەۋە ھەپسىيان

(۶۷) ھەمان سەرچاۋە ، ل ۸۸ - ۸۹ ، ۱۲۶ .

(۶۸) ھەمان سەرچاۋە ، ل ۱۷۲ - ۱۷۳ ، ۱۲۶ ، ۱۸۴ - ۱۸۵ ،

۲۱۰ ، ۲۲۷ ، ۳۰۶ ، ۳۰۹ ، ۳۲۱ ، ۴۸۸ .

محتینا و دواى ئه‌وهى جل و بهر گى كوردى بان پى له بهر ده كردن
 هسته دسته ده‌يانناردنه شارى وهك ئه‌رزروم و دياربه‌كر^(٦٩). له كاتى
 كوشتارى به‌گمدا له هه‌ندىك ناوچه مېرى سه‌ربازىسى به جلى
 كوردى به‌وه ده‌نارد^(٧٠).

دواى ئه‌وهى سه‌پس و پىساو خراپ و سوارهى سه‌مېدى
 كۆده‌كرانه‌وه ئېنجا كاربه‌ده‌ستان به گه‌رمى ده‌گوتنه هاندانىان و يارى بان
 به هه‌ستيان ده‌كرد و ئه‌وسا به‌ريان ده‌دانه گىيانى ئه‌رمه‌ن .
 زملر به‌ك له و ئه‌رمه‌نانه‌ى ئه‌مه‌يان به چاوى خۆيان ديوه له نامه‌به‌كياندا
 قوسيوپانه ده‌لئين : « بۆ ئه‌وهى هېچ نه‌پيت كه‌مىك پىاتو بۆ
 كوشتاره‌كان بدۆزنه‌وه و هه‌ر به‌و راده‌به‌ش خه‌لككه‌ زيار دژى ئه‌رمه‌ن
 هان بدمن كاربه‌ده‌ستان به‌ر وه له كات و دواى كوشتاره‌كان گه‌لىك
 تاوانيان بۆ ئه‌رمه‌نه‌كان دروست ده‌كرد و ... له هه‌موى زيار به‌ ياخى
 بريان له قه‌لم ده‌دان »^(٧١).

به‌لگه‌به‌كى ترى گرنك كه‌ كوشتارى ئه‌رمه‌ن زۆر له‌وه قوتلتر
 بو ئه‌نجامى هه‌ستى كوپرانه و دواكه‌وتوبه‌ى كورد بۆ ئه‌وه‌به‌كه‌ وا
 ئه‌لپانه هاو په‌پانه‌كانى تورك ده‌ستيان تىكه‌لى مه‌سه‌له‌كه‌ بۆ .
 ئه‌لپانه‌كان ئه‌رمه‌نه‌ هاوئاپتنه زۆر لىكراوه‌كانيان له‌به‌ر خاترى عوسمانى به
 زۆر داره‌ هاو په‌پانه‌كانيان خسته‌ پشت گوپى . دياره ئه‌لپانه‌كان له‌مه‌دا به‌ر له

(٦٩) سه‌بدوله‌مىز بامولكى ، سه‌رچاوه‌ى ناوبراو ، ل ٦٢ .

(٧٠) بۆرانه : « قه‌لاجۆى ئه‌رمه‌ن له ئىمپىرانۆرى عوسمانىدا » ، ل ٣٨ .

(٧١) هه‌مان سه‌رچاوه ، ل ١٢٦ .

همو شتيك بهر ژده ندى خاين ليك دده ايوه . دميازاني گرمه نه كل
بغت به روسيا و بریتانیای دوژمنی نه لمانیا زیاتر ده به ستون وهك
لوان و ده شیانزانی هر دو لایان له گال فرسه دده ايوه وچی له
ریگی مه سه لهی گرمه ايوه زیاتر دست بجه به کاری ده ولتی
عومانی به وه كه له راستیدا بیوه نیمچه موسته صوره به کی نه لمانیا .

به پیی گلیك سرچاوه نه لمانه كان ده ستیان له كوشته اره كانی
سالانی شهزی به كمتی گرمه ندا هه بیوه . « تیس » ی له ندهنی له همان
ژماره ی پیغریدا كه بسمان كرد ده لتی گوايه ژماره به كه له كلسوله
نه لمانه كان ده ستیان بروه له هاندانی كار به ده سته عومانی به كاندا دوی
گرمه ن و به تایه نی له مه دا ناوی كلسولتی نه لمانی له حه لب
دینی . وا دپاره گه نسری نه لمانی له هه ندیك ناوجه دا ، وهك له
نورفه ، له گال نه و هیژانه ی له فكري عومانیدا بون كه بی بزه بیانه
له گرمه نیان داوه . له هه ندیك ناوجه ی تر سه ربه زه كان ونقریانه
گوايه فرمانی سولتان و ایمپراتوری نه لمانیا چی به چی ده كذ . گرمه نه كان
خوبشیان له و باومه دا بون كه نه لمانیا به چاوی ناحز سه یریان
دهكات و دهستی له ریكخستی كوشته ار و ناواره كرد بیاندا
هه به (۳۳) .

(۷۷) همان سرچاوه ، ل ۳۱۶ ، ۳۲۰ ، ۳۴۰ ، ۳۹۰ . هرومه

بژوانه : قاتر النصین ، سرچاوه ی ناوبرا ، ل ۳۹ - ۴۰ ؛

E. H. Keeling, Op. Cit., PP. 213-214.

شاياتى باسه له كاتى موحاكمه‌ي تاليراندا له بېرده‌ي به كيتك له
 دلاگاتى بهرلتن به بۆنه‌ي كوشتنى طه‌لمت پاشاوه (بژوانه پېراو پېزى
 ۶۴) باسى دمورى ئه‌لپانپاش له كوشتاره‌كانى ئه‌رمه‌ندا هاته پيشه‌وه .
 دلاگه‌ي ناوبراو نه‌ك هر دانى به‌ومدا نا كه تاليران حاقى خۆي
 بقر طه‌لمت پاشاي كوشت و له سهر ئه‌وه له‌ساسة به‌ره‌لاي كرد به‌لكو
 له همان كاتدا ئه‌وه راستى‌بانى خراڼه بهر ده‌ي ئه‌وه دادگه‌يه ده‌نگيتكى
 گورمبان له رۆژنامه‌كانى ئه‌وه سهرده‌مى ئه‌لپانپادا داب‌ه‌وه و له
 گه‌نجاي ئه‌ومدا ئه‌وه رۆژنامه‌مانه داوايان ده‌كرد راده‌ي بهرپرستى معنه‌وتى
 ئيمپراتورى ئه‌لپانپاش له كوشتاره‌كانى ئه‌رمه‌ندا ده‌ستپيشان بكرى (۷۳).

هر به‌م بۆنه‌به‌شه‌وه جېي خۆيه‌تى لېره‌دا به كورنى باسى
 هه‌لومسنى راي گشتى جيهان و ده‌وله‌ته گوره‌كان به‌رامبەر
 كوشتاره‌كانى ئه‌رمه‌ن بكين . تا ئېسته چهنه جارپك له
 جېگه‌ي خۆيدا باسى ئه‌وه‌مان كرد چۆن ئه‌رمه‌نه‌كان له ژېر سابى
 زولم و زۆرى بى ئه‌ندازه‌ي عوممايتكاندا ناچار بون رۆژ به رۆژ
 زياتر پشت به ده‌وله‌ته گوره‌كان بېستن و په‌نايان به‌رنه بهر (۷۴) .

(۷۳) بژوانه : ئه‌كادېمى تارلى ، سەرچاوه‌ي ناوبراو ، ل ۳۹۲ - ۳۹۳ .
 (۷۴) به كيتك له ئه‌رمه‌نه كۆنه‌كان بۆي كېتزامه‌وه چۆن هه‌مو هېوابه‌كبان
 هاتېروه سهر ره‌حمى رۆژئاوايېتكان . ده‌يگوت ته‌نانه‌ت كاتيك پاپۆزى
 به‌كيتك له ده‌وله‌ته گوره‌كان ده‌هاته ناو به‌نده‌زېكى عوممانى به‌وه
 ئه‌رمه‌نه‌كان به‌كهر له خۆشياندا به‌مه‌له ده‌چۆن بۆ پيشوازي ئه‌وه پاپۆزه ،
 به‌لام زۆر جار كشتى به‌وانه‌كان گانپان بى ده‌كردن و ئاوى گه‌رمبان
 به سهردا ده‌رشتى .

بهلام ئم دوله تانه بهر له هه مۆ شتيك له فوژينتي مهسله حه تي
 خۆيانه وه سه يري ئهرمه ن و مه سه له ي ته وه يتي ئهرمه نيان ده كرد .
 كه ي به پيوستيان بزايابه به تيان ده گرت و له سهريان هه لده دايتي ،
 كه لتيك جاري خۆيان له هاسيدا گيل ده كرد يا له ژير فشاري راي
 گشتيدا به ناو له سه ري ده هاتنه ده نك .

به م جۆره تي ده گه ين بۆ له كاتي كوشتاره كاني سه رده ي
 سولتان هه بدولحه مي دا دوله ته ئه ورو باييكان به زۆر كه و تنه جۆله .
 له ولايتي و هك فه ره نسه دا ته نها ژماره به ك له هه ره پيشكه و تنه خوازه
 ناحه زه كاني دوله ت ده نكي ناژه زايي خۆيان ده ريزي . به لام له
 هه مان كاتدا زۆر كه س هه وليان ده دا ته فسير بۆ وسك ت بۆن و
 هه لوه ستى هه لپه رسته ي خۆيان بدۆزنه وه . باشترين وه سف بۆ ئه مه
 نۆسه ري كه و ده ي فه ره نسه ئه نا تلۆل فرانس دا و پتي كه ده لتي :
 « دياره له بهر ئه وه ي زوربه ي خه لك رۆي خۆيان له تي قه و ماوان
 وه رده چه رخيئن ، زۆر كه س تواني يان ئه ساس بۆ گونا هه بار كرده ي
 قوربايتيكان بدۆزنه وه . . . »

له سه له كاني شه ريه دا كاتيك ئه وروپا و ئه مه ريكا به خه بهر هاتن
 كار له كار تازا بو ، راستيكي ئه و به خه بهر هاتنه شيان زيار
 بۆ ئه وه بو هيرش به رنه سه ر ئه لما ياي دوژم نيان . راسته ژاي گه فتى
 له ئه مه ريكا و به تايبه تي له ئه وروپا له سه ر ئهرمه ن هه ليان دايتي ،
 به لام ئه و له سه ر هه لده نه به كجار له خوييني مليون و نيويك

بشمري بقى تاوان و له ئاواره كردنى سەدان ھەزار مندال و پير و
پيرتۆن كەمتر بۆ - قەترەيك پياوەتى بۆ له دەرباھەكى خويندا!! (٧٥) .

له بەر روژنابەتى ئەو راستىبانەى تا گىستە باھمان كردن و ئەو
بەراورد و ئىكلاڤىنەوانەى پيشكەھمان كردن دەتوانين بە دلنباھىيەوه
دېسان دۆبەرەى بگىنەوه كه وا مەسەلەى كوشتارى ئەرمەن زۆر لەوه
گەرەتەر و قوتلتر بۆ ئەنجامى ھەستى كوێرانە و دواگەوتوبى كورد
يێت . ميژۆتوسى بەناوبانگ ئارنۆلد تۆڤىنى لەم بارەبەوه قسەبەكى
رەمواى لۆرد جيمس برايسى ھىناوەتەوه كه له وتارىيەكى له ئەنجومەنى
لۆرداندا كاتى خۆى پيشكەشى كردووه و تىيدا وتۆيە : « ئەمە
(واتە كوشتارەكان - ك . م .) ئەنجامى ھەلجۆنى رقى مۆسلمانان
ئەزى ئەرمەنە گاورەكان نەبۆ . ھەمۆى بە تەواوەتى لەگەڵ ئيرادەى
ميريدا دەگونجا ، ئەنجامى ھەستى ئايىنتى كوێرانە نەبۆ ، بەلكو
ئەنجامى ھۆى سياستى بۆ : ميرى دەبويست خۆى لە دەست گەلە
ئاموسولمانەكان قوتار كات چونكە بەك بابەتتى ئيمپراتۆرىيەتيان
دەمخپواند و ھونسورپەكيان پێك دەھيئا كه ھەميشە ئامادە نەبۆ

(٧٥) مامۆستا ھەمەدى مەلا كەرىم لەویدا بە ھەلدا چوووە كە دەلنى خەباتى
نەتەوى ئەرمەن دە لە ھەمۆ تازادى خواھانتى كىتێ بەووە پشپوانى بەكى
كەرىمى (١١) لى ئەكرە ، (ھەمەدى مەلا كەرىم ، سەرچاوەى
ناوبراو ، ل ٦٣) .

سەر بۆ زۆردارنى دانەوینتى ، (۳۱) .

بەلام لەگەڵ ئەوەشدا كە تەنھا بەشێك لە مېللەتى كورد - ئەكە
مېللەتى كورد خۆى - بەكێك بۆن لە دارەستەكانى جى بەجى كردنى
ئەم كارە رەشە (۳۲) ، لەگەڵ ئەوەشدا كوشتارەكان دەورپى خراپيان
لە ئالۆز كردنى پەيوەندى و براپەتتى ئىتوان كورد و ئەرمەندا بېنقى و
دوژمنى ھەر دو لايان لەمەدا قازانجى كرد و تەناھت دواى ئەولو
بۆنى كوشتارەكانى ئاگرى ئەو دو بەرەكى بەى ھەر خۆش دەكرد .
دەولەتە گەورەكانى ئا رادەبەكى ھەست پى كراو ئەمەيان بە دل بۆ .

قولى بۆنەوى ئەم ئا كۆكى و دو بەرەكى بە زۆ لە چەند
رۆداو پى كدا رەككى داپەو . لە ھەمو رۆداو پى ك زيات سەرچاوە

(۷۶) بۆوانە : « قەلاچۆى ئەرمەن لە ئىمپراتۆرى موحامبدا ، ل ۳۹۵ .

(۷۷) لە چەند سەرچاوە پى كدا باسى ئەو كراو چۆن زمارە بەك مەلسەرى

ھەرب سالى ۱۹۱۲ بەلكە پەكى كرنكجان دۆزىدەتەو كە برىتى بوو

لە نامەى پەكێك لە سەردارانى تورك لاوەكل بۆ ئەسەر پى كى گەورە

كە ئەمەى ئىندا بوو : « ھەربەكل بەدەن بەر كۆللەى دوژمن و ھەول

بەدەن خۆنانياں لە دەست رزگار بکل چونكە لە ناو بەردنياں كەلكى

ئىمەى ئىداپە . بەلام ئا كادارى كوردەكل بکل لە بەر ئەوەى بۆ

ولانى ئەرمەن كارماں پىيان دەپى ، ھەر ئەو سەرچاوانە دەلێن كە

وا زور بەى رۆژنامە ھەربە پى كانى ئەو سەردەمە ئەم نامە پىيان بەلاو

كردۆتەو (بۆوانە : « ثورة العرب . مقدونيا ، اسبانيا ، نتانجا ،

بەلم احد اعضاء الجمعيات العربية ، القاهرة ۱۹۱۶ ، ص ۱۴۶ .

ھەروەھا : « مؤتمى الشهداء » ، بېروت ، ص ۴۵ .

رتدگلوایکان سرنجیان بو کولکاری و کوشتاری شاری رهواندوز
 له ساله کانی شهزدا راکیشاهه . نهوه بو که هیزه کانی روس له
 سههه تای مایسی سالی ۱۹۱۶دا له ژیر سههه رکدابته جه نه رال
 چیژر نه زوبه قدا به ره رهواندوز هاتن چوار فوجی «فیداکار» ی
 نهرمن و نهستوری یان له گه لدا بو^(۷۸). روژی ۱۳ مایس لهم هیزانه
 توانی یان شاری رهواندوز بگرن . نهرمه نه داخ له دلگان و یستویانه
 قوله بسینن و به بهر چاوی روسه کانه وه که وتونه نه کیانی دایفتوانی
 رهواندوز . به پیی زور سههه چاوه له کانی نهم کوشتاره دا
 دموروبه ری هه هزار پیاو و نافرته و مندالی کورد بونه نه قورباتی و
 گوا به زور بهی سههه زوریان به گوله نه کوژراون ، به لکو فزی
 دراونه نه گه لتی رهواندوز موه ، له نزیکه ی دو سههه زار خاتوبه ری
 ناو هاریش ته نها ۲۰ مالی به سههه لامه تی دمورچون^(۷۹) .

(۷۸) بزوانه : شکری محمود ندیم ، الجیش الروسي لي حرب العراق ، الطبعة
 الثانية ، بغداد ۱۹۶۷ ، ص ۱۸ ، ۴۴ - ۴۶ ، ۵۱ ، ۶۳ .

(۷۹) بزوانه : League of Nations. Question of the frontier between Turkey and
 Iraq ، p. 42 .

نهم زماره به له وه دهکات زور پیت . نه ماموستا نه مین زهک که بسی
 زیانه کانی شهزی به کمی کردووه و نه ماموستا سهههین حوزنی موکریاتی
 که بو خوی دوی شهزی به کم له رهواندوز زیاه وه له سهههی تویسهه ،
 بسی زماره بهکی وا گه وره یان نه کردووه . نه وهی له ناو کوردمواریتدا
 بلوه نه وهه که گوا به زور نافرتهی کورد له ناو ناموسیان خو یان له
 که له بهوه فزی داوه نه خواری . ماموستا سهههین حوزنی بسی کولکاری =

جگه له ره‌واندوژیی ، هه‌ر له کاتی کوشتاره‌کان خۆیاندا ، زیانی کم له کورد نه‌گه‌وت . له کاتی کوشتاری یه‌که‌مدا ته‌نهنه‌ له یه‌که‌ ناوچه‌ نزیکی سه‌د کورد له نه‌نجایی به‌ره‌ه‌ستی پیاوانه‌ی هه‌رمهن له ژبانی خۆیان ، کوژران . له ناوچه‌ی دیاره‌که‌به‌دا له موسلمانه‌کان به‌ کورده‌وه ۱۹۵ کس کوژران ، به‌لام لیره‌ نزیکی هه‌فتایان به‌ ده‌ستی خۆیان کوژران له کاتی دابه‌ش کردنی تالابیدا^(۸۰) . سالی ۱۸۹۷ یه‌ی هه‌رمهنه‌ چه‌که‌داره‌کان هه‌رشیکه‌ی گه‌وره‌بان بو سه‌ر هۆزیکه‌ی کورد ریکه‌خت و زیانی زۆر گه‌وره‌بان پشی گه‌یاند^(۸۱) . له کاتی کوشتاری دووه‌مه‌به‌دا زیانی له‌و جوړ و بابه‌ له کورد گه‌وت .

به‌ر له‌وه‌ی کۆتایی به‌م باسه‌ به‌ئین زۆر کرکه‌ک و پتویسته سه‌یری دیوی نه‌ودیوی مه‌سه‌له‌که‌ بکه‌ین ، ئه‌وه‌ دیوه‌ی به‌ داخه‌وه بابه‌خی زۆری پتی نه‌داوه هه‌رچه‌نده‌ پتی روژن کردنه‌وه‌ی ناتوازی به‌ ته‌واوتی و پتی لایهن ده‌وری کورد له کوشتاره‌کانی هه‌رمهنه‌دا دیار بکه‌ری . راسته‌ و پتی شارده‌وه‌ و پیچ و په‌نا باسی نه‌وه‌مان کرد

= ره‌واندوژی کردوه ، به‌لام به‌ کرداری له شکره‌ی روسی داوه‌نه قه‌لم (حسین حزنی موکه‌ریانی ، سه‌رچاوه‌ی ناوه‌راو ، ل ۱۱۳) .

(۸۰) پزوانه : « له‌لاچۆی هه‌رمهن له ئه‌بیرانه‌وری هه‌سه‌نیدا ، ل ۳۱ ، ۱۲۰ و هه‌ق تر .

(۸۱) پزوانه : اله‌روپسور پول آمیل ، تاریخ آرمینیا ، ترجمه‌ی شکره‌ی هلاوی ، بیروت ، س ۴۹ .

سەدان و بە ھەزارایان لە مردن و برسی ئی رزگار دەکردن .
ئەکاڤی گەردیڤسکی لەم بارەبەرە تووسیویە دەئێ :

« لە ھەموو شوێنێک لە ناو کوردا ئەرمنەکان ھاوژێنیان
ھەبوو کە لە کاتی تەنگاندا لە دەست تورک رزگاریان دەکردن .
ئەمە لە کاتی کوشتارەکانی ئەرمنی کۆتایی سەدی نۆزەمدا
وابوو ، ئیستەش (واتە لە ساڵەکانی ھەژدی یەکمدا - ک.م.)
ھەر وایە ... زۆر جار کوردی وایان یشان دەدام کە ئەرمنیان
لە مردن رزگار کردبوو ، (٨٣) .

بەلگە و نمونە بۆ ئەم قسەبە زۆرە و دیارە ھەر ئەوەش وای
لە کوردیڤسکی وەک مامۆستا ھەبۆلمەزیز بامولکی کردووە بۆ ئی :
« کەر ئەرمنی بەک لە ئەنادۆلدا مابیت ئەوانەن کە لە ھەمپێری تورک
رزگاریان بوو ، لە ماھەش ئی گەورە کردن سێ لە چواربان بە ھۆی
یاری دەمی کوردەووە رزگار بۆن ، (٨٤) . جا با ئێرەدا چەند نمونە بەک
بۆ ئەم مەسەلە گرنگەش بھەینە بەر جاو .

لە کاتی کوشتاری ئورفەدا (دوا دوو رۆژی سالی ١٨٩٤)
زیگی ٢٥٠٠ کەس ، کە زوربەیان مندالی و ئافرەت بۆن ، پەنایان

(٨٣) ف. ١ . گەردیڤسکی ، کارە ھەلبۆاردەکانی ، بەرگی سێیم ، ل ١٢٢ .
ھەر ھەمان نۆسەر بۆ ئی ئەوەش دەکات چۆن ئەرمنەکان لە زۆر
ناوچەدا کە لەشکری رۆسیان ئی ھاتبوو یاری دەمی کوردیڤسکی داووە و
رێگەکی لای رۆسیان نیشان داوون (ھەمان سەرچاوە ، ل ١٢٢) .

(٨٤) ھەبۆلمەزیز بامولکی ، سەرچاومی ناوبراو ، ل ٦٢ .

برده بهر کتیبی نهرمه نهکان ، بهلام زوری نهخایاند نهوت کرا به کتیبه کدا و ناگری تی بهردرا . لهمانه تنها په نجا کسبکیان تی زگلر بقو لهوی به هلی یاریده مسته ناغای رهجب و حهبدور و خلیل رهجه بهوه . جگه لهوه هم سق کسه همتو نهرمه نهکانی گزه کی خویان و گه لیک تریان له مردن زگار کردوه (۸۵).

له کتیبی روسیدا که سالی ۱۸۹۷ له ماسکوا به ناوی د بربیده رایانه بولا تی قوملوه نهرمه نهکانی نورکیا وه چاپ کراوه به تایه تی سرنج بولا چاکه و پیاوه تی کورد له گهل نهرمه نندا را کتیراوه . کتیبی ناوبراو ده لیت : د گه لیک به کی کوردی وا بروه که زور نهرمه نیان زگار کردوه . مه هتود زاده بهیتوللا به گه که به سرآفایه تی و پیاوه تی ناسرابو ، همتو ناوچه ی مؤکسی له کوشتار قوتار کرد ... له کاتی کوشتاره کدا له ناوچه کی خلای نه بقو ، بهلام له بهر نهوه ی ده زانی پیاوخرایانی کورد نه بقونی نهو به ههل خزان و ده گونه گیانی نهرمه نهکان به په له له وان گه زایه وه و ۴۰۰ کوردی نازای کلا کرده وه و نهو هه شیرته کوردانه ی (مه بهست سواره ی حمیدی به به - ک. م) راو نا که به رهو ناوچه ی مؤکس بولا کوشتار ده جتون . هر هم به گه ، جگه له گه لیک یاریده تر که پیشکشی نهرمه نی کردون ، سالی رابوردو (واته سالی ۱۸۹۵ - ک. م.) ۳۰۰ لیره باربوی به نهرمه نهکان دا (۸۶) .

(۸۵) بزوانه : د هلاچوی نهرمن له نسرانوری هومانیندا ، ل ۱۰۰ - ۱۰۱ .

(۸۶) له هه مان سرچاوه و مرکبواوه ، ل ۱۰۵ - ۱۰۶ .

له زۆر ناوچه كوردەكان يارىدەنى ئەرمەنەكانيان دەدا كه رابگن و خۆيان بشارتەوه . له شوێنى تر كار بەوهوه نەوستا، زۆر كورد بە چەكەوه داياكە پال ئەرمەنەكان و كوتنە بەرهەستى پياوەكانى مېرى بە ييازى دانانى رادەپەك بۆ كوشتارى ئەرمەن . كوردى دەرسىم لەمەدا له هەموان پياوانەتر هاتنە دەست . ئەوان هەر بەر له دەست پێ كردنى كوشتارەكان چەند جارێك شان بە شانى ئەرمەن پێكەوه رابەزبون ، له كاتى هەموو قۆناغەكانى ئەو كوشتارانەشدا له هېچ يارىدەپەكى پێويست درێنىيان نەدەكرد و له بەستنى پەيوەندى له گەل سەردارانى ئەرمەندا سەليان نەدەكردەوه . تەنانەت له ئەنجامى ئەو جۆرە پەيوەندى بەدا بۆ ئەفسەرىكى كورد بە ناوى مستەفا وەناوه له گەل هێزەكانى ژێر دەستیدا دژى هوممايێكان داياكە پال رۆسەكان^(۸۷) . هەر بەو جۆرەش كوردى دەرسىم دالەدى پتر له ۵ هەزار ئەرمەنى ئاوارەيان دا و له دەست كوشتن رزگاريان كردن . ئەرمەنەكان خۆشيان زۆر جار دايان بە هەلۆستى پياوانە و چاكەى كوردى دەرسىمدا ناوه^(۸۸) .

كوردە بەزىد پێكايى كه بۆ خۆيان كەمتريان له ئەرمەن بە دەست زولم و زۆرى هوممايێكانەوه نەديتو بە هەستەوه پشنى ئەرمەنەكانيان گرت و بە پشنى توانا يارىدەيان پێشكش كردن . بە

(۸۷) بژوانە : Nuri Dersimi, Kurdistan tarihinde Dersim, S. 112 - 114 .

(۸۸) بژوانە : م س . لازموف ، سەرچامى ناوبراو ، ل ۵۷ ، ۶۸ ، ۳۱۰ .

رتنه له کاتی کوشتاره کانی شه‌زی په کمدا به سه‌دان نهرمه‌ن له
زیگی دپیره‌زوره‌وه په‌نایان برده بهر کورده به‌زیدپیکان که پیاوانه
دآلمیان دان و له‌گال له‌وه هم‌ق زه‌ختی خرابه سهریان ته‌سلیمیان
نه‌کردنوه (۸۹) .

جگه له‌وه له‌شکری روس به‌نایابه‌ته هر ناوچه‌به‌کی نهرمینیا یا
کوردستان ژماره‌به‌کی زور له په‌نابه‌رانی نهرمه‌نیا لای کورده‌کان
ده‌بینی . له نامه‌به‌کی تایبه‌تیدا نهرمه‌نه‌کانی گوندی خاتسو باسی
مهوریان کردووه چوژن کورده‌کانی هوزی همه‌د ناغا به
چه‌کوه به‌ره‌نگاری سهریاز و جاندرمه‌کانی میری هاتون و ریگه‌یان
نداون نهرمه‌نه‌کان بگوپزونه‌وه . هر له‌وه نامه‌به‌دا تراسراوه « خویان
(واته کورده‌کانی هوزی همه‌د ناغا - ک. م.) له‌گال له‌وه شدا که
به‌ده‌ست برستی‌به‌وه ده‌باننالاند، دوا پارچه‌نایان له‌گال نهرمه‌نه‌کاندا
ده‌کرد به‌دو به‌شوه و کلوپه‌لی خویان بۆ ده‌فروشتن» (۹۰) .

دوای ته‌واو بونی شه‌زی به‌له زور ناوچه‌ی کوردستان په‌نابه‌ری
نهرمه‌ن دوزراوه‌ته‌وه . هر دوای به‌ستی هودنه‌ی « مودروس » به
ملوه‌به‌کی کم چند نوینه‌ریکی کورد چونه‌ته لای ئینگلیزه‌کان له‌حه‌له‌ب و
نامه‌به‌کی تایبه‌تی‌یان بۆ بردون له‌باری له‌وه نهرمه‌نانه‌وه که دآلمه‌یان

(۸۹) بزوانه : Harry Charles Luke, Mosul and its Minorities, :
London, 1925, P. 129.

(۹۰) بزوانه : م. س. لازه‌رپف، سهرچاوه‌ی ناوبراو، ل ۳۱۰ .

دابۆن . لهو نامه‌یه‌دا ده‌لێن : « له گوند و خێوه‌ته‌كانماندا ٦٥٠
 ئه‌رمه‌تی هه‌ن زوربه‌یان ئافره‌ت و مندالن . هاوژێكانی دراوسێیان
 پتر له ٢٨٠٠ كه‌سیان لایه ... ئیمه بۆ ماوه‌ی چوار ساڵ ئه‌ماهه‌مان
 زیاندوه و هه‌ز ناكین ئه‌و نانه‌ی پێیان داون به‌ فیژۆ بژوات ...
 هه‌روه‌ها ئاگاداریشین كه ٦٨٠٠ ئه‌رمه‌تی تر له ناو خێوه‌تی هه‌ژه
 دۆسته‌كانماندا هه‌ن كه له رۆژه‌لانی و زۆر لێانه‌وه دۆرن ، بۆیه‌كا
 به‌په‌ندی كردن پێیانه‌وه زه‌حمه‌ته (٩١) . هه‌ر لهو نامه‌یه‌دا ئه‌وكوردانه
 ئاماده‌تی ته‌واوی خۆیان نیشان داوه بۆ هه‌موو جۆره یاریقه‌به‌کی
 پێویست بۆ دۆزینه‌وه و كۆكردنه‌وه‌ی ئه‌رمه‌ته ئاواره‌كان . به‌سه‌دان
 ئه‌رمه‌تی لهو جۆره ، ناوچه‌كانی كوردستانی هه‌راق و ئه‌یرانیان كرده‌بووه
 به‌ناگه و به‌باشی زیان و دواژۆزی خۆیان تیا مسۆگه‌ر كرده‌بو .

شایانی باسه‌ جگه له كورد كه‌لانی تری ناوچه‌كه هه‌ر به‌كه‌بان
 به‌ پێی زه‌رف و توانا یاریده‌ی ئه‌رمه‌نیان داوه له چه‌ند به‌لگه‌یه‌كدا
 لهم باره‌یه‌وه ناوی چه‌ركه‌س هاتوه . هه‌روه‌ها زۆر ته‌ورگی واش
 هه‌بۆن یاریده‌ی برایانه‌ی ئه‌رمه‌ته‌كانیان ده‌دا . ته‌نانه‌ت كاربه‌ده‌ستی
 واش هه‌لده‌كه‌وت كه به‌ ئاشكرا فه‌رمانه‌كانی میری‌یان له باره‌ی فه‌لاچۆ
 كردنی ئه‌رمه‌ته‌وه جۆی به‌جۆی نه‌ده‌كرد یا قه‌یلیان ده‌دۆزیوه بۆ رزگار
 كردنی به‌شێكیان . له هه‌ندێك ناوچه‌ش فه‌رمانه‌بر و هه‌زی هه‌رب
 یاریده‌ی هه‌مه‌جۆریان پێشكش به‌ ئه‌رمه‌ته ئه‌وه‌ماوه‌كان ده‌كرد .

(٩١) بژوانه : E. H. Keeling, Op. Cit., P. 209 .

قند جریس چ کورد و چ ئهوانی تر له سه رزگار کردنی
 مهرمه کان یا یاریده دانیان قوشی سزای قورس دههاتن ؛ خۆ به هر
 کوردیک بزارابه که لایه نگری نزیك کوتنهوه و به کگری-نی کورد و
 مهرمه ئهوا بقی سقی و دۆ سه ره ونگوم دهکرا و هۆز و پیاوهکانی
 قوشی سه رگهردانی دههاتن (۹۲) .

هم جهۆره یاریده و هاریکاری یانه جگه لهوهی لایهزهی پز
 شاهزین هموری دیاری خۆبسیان له نزیك کوتنهوهی دواژۆژی کورد و
 مهرمه ندا بینی که له گه ل تهواو بونی شهژی به گه ی جیهاندا سه ره نای
 سه رکوت ، به تابه تی لهو ریک کوتنه نامه بهدا که له تیوان بلاغوز
 قوهر پاشای نوینه ری ئه رمن و شهریف پاشای نوینه ری کوردا له
 کۆنگره ی ئاشتی مۆر کرا . ئارشاك سافراستیان قسه به کی جوان و
 جیبی له باری ئه م ریک کوتنه نامه به وه بۆ ها تووه شایانی ئه وه به
 کۆتایه ئه م به هه ی بقی بهینین . سافراستیان ده لیت :

« پیاوه دیپلۆماسی و شاره زاکان و دوا یسی رۆژنامه قوسه
 ئه وروپایی به جیاوازه کان سه ریان له م ریک کوتنه ی ئه رمن و
 سکورد سوژما چونکه بۆ ماوه ی نیو سه ده وایان داده نا و

(۹۲) پزوانه : ك. ا. استارجیان ، سه رچاوه ی ناوبراو ، ل ۳۱۰ - ۳۱۶ ؛
 قاتر النصین ، سه رچاوه ی ناوبراو ، ل ۴۰ ، ۴۳ ؛ هه لچه لچۆی ئه رمن
 له ئه مپه رانۆرتی هوسانیدا ، ل ۱۷۶ - ۱۷۷ ، ۴۴۸ و هه ق تر .

وايان ئىدىيەدا دەکرد گوايە ئەم دۆ گەلە دراوسۇقى بە «دوژنى
باوە كوشتهى به كن» و «هەرگىز بېسكەوه كار ناكەن» (۹۳) .

بەشی شەشم

دوازۆشی کورد

لە پیلانی دەولەتە گەورەکاندا

وەك لە سەرەتادا باسمان کرد هۆی هەرە گەورەیی شەخسی بەکەمی جیهان تەمەمی دەولەتە گەورەکان بۆ دابەش کردنەوی جیهان .
سەرناپای ئەو دەولەتانەش جاویان بژیووه خاکی ئیمپراتۆری
عوسمانی و بە پەرۆشەوه چاومزوانی میرانەکی بۆن . تەنانەت ئەلمانیای
هالوبەیمانی تورکیا خۆبشی کەمتر لە دەولەتەکانی تر بۆ ئەو میرانە بە
پەرۆش نەبۆ . لەبەر ئەوە دەولەتە گەورەکان لە سەڵەکانی شەخسی بەکەمدا
بە تاک و بە کۆمەڵ خەریکی پلان دانان و پیلان گێزان بۆن بۆ
جێبەجێ کردنی ئەو مەبەستانەیان کە بۆنە هۆی شەخس . دیارە
کوردستانی وەك بەشێک لە دەولەتی عوسمانی جێگەبەکی دیاری لەو
پلاناخدا هەبۆ .

ئەلمانیا بە تەنها بە تەمەمی هەموو خاکی دەولەتی عوسمانی بۆ .
دوژمنەکانی کە لە بەرەبەگدا کۆبوونەوه هەر یەکەیان پیلانی خۆی
هەبۆ کە دیارە لەگەڵ بەرژەوهندی بە تایبەتی بەکانی هەر یەکەیاندا
بە جۆرێکی جیاواز دەگونجا . بەریتانیا ویلایەتی مۆسلی دەوێست ،

به‌لام له دراوسییته‌تی روسیا ده‌ترسا . روسیاش بیتوانیابه هه‌مو
 کوردستانی ناو ده‌ولته‌تی عومماتی بۆ خۆی ده‌ویست . هه‌رچی
 فه‌ره‌نسه‌ش بۆ جگه له سوریا چاوی بزبیره و یلابه‌تی موسلیمان .
 ئه‌مه دیاره نا‌کۆکی به‌کی شارراوه‌ی توندی له تیوان ده‌ولته‌ته
 هاوبه‌یمانماندا دروست کردبو که به لایانه‌وه پتویست و مه‌به‌ست بۆ
 چاره‌سه‌ریکی بکری . لیره‌وه تی ده‌گه‌ین بۆچی پیاوه
 دیپلۆماسی به‌کافی به‌ریتابیا و روسیا و فه‌ره‌نسه له ساله‌کافی شه‌ژدا له
 هیزه شه‌ژکهره‌کانیان که‌تر خه‌ریک نه‌بون . هه‌ر زۆش له سه‌ره‌تای
 شه‌ژدا نا‌کۆکته تیوان ئه‌و ده‌ولته‌تانه له‌سه‌ر ئه‌سته‌نبۆل و ریگه
 ئاوی‌کافی تیوان ده‌ریای ره‌ش و ده‌ریای سپی ناوه‌ژاست ، که‌یفته
 راده‌به‌ک پتویستی ده‌کرد زۆ به‌زۆ چاره‌یه‌کی بۆ بدۆزیتنه‌وه . ئه‌مه
 ریگه‌ی بۆ چاره‌سه‌ر کردنی کیسه و نا‌کۆکی به‌کافی تری تیوانیان
 خۆش کرد .

پاش گه‌فتو‌گۆیه‌کی زۆر و پینه و به‌ره‌به‌کی زیاتر ده‌ولته‌ته
 هاوبه‌یمانمانه‌کان به‌ شیبه‌به‌کی نه‌ینی له‌سه‌ر دابه‌ش کردنی ناوچه‌کافی
 ئاسیای ئیمپراتۆرتی عومماتی ریگه‌کوون . دیاره ئه‌و ریگه‌کوونته نه‌ک
 هه‌ر پێ نا‌گادارتی ته‌واوی گه‌لانی ئه‌و ناوچه‌ته بو ، به‌لکه له سه‌ر
 حسابی دوا‌ژۆیشیان بو .

ریگه‌کوونته‌تی نوێی ده‌ولته‌ته‌هاوبه‌یمانمانه‌کان که له میژۆدا به
 په‌یمان « سایکس - پیکۆ »^(۱) ناسراوه به‌ چه‌ند قۆناخیک ته‌واو بو ،

(۱) « سایکس - پیکۆ » له نازناوی مارک سایکس ئینگلیز و جۆرج

مهموش بۆ خۆی ئالۆزتی مهسهلهكه و قوڵتی تهمامی لایهنه بهشدارهكان
 یغان دهدات . رۆژی ۹ی مارتی ساڵی ۱۹۱۶ گفتوگۆ له ئیوان
 مرتابیا و فهرنهسهدا دهستی پێ کرد . نوێنهری بهكه میان مارك
 سابكس و نوێنهری دووه میان جۆرج پیکۆ بو . ههتۆ ئه نجامه كانی
 گفتوگۆی هه م دو لایهنه دوابتی خرا نه بهر دهی رۆسیا .

كوردستان ، ههر وهك وتمان ، جیگه بهكه دیاری لهو
 گفتوگۆ یانهدا هه بۆ كه ئه وهش بۆ خۆی نیشاندهری پێكه
 باهخ پێدان و تهمامی دهوله ته گه وره كان لهو بهشهی دهوله تی
 هه ممانیدا . له نامه بهكه نه پیتی سازانۆفی وهزیری هه ندهرانی رۆسیادا
 كه له نیسانی ۱۹۱۶دا نارده یه بۆ بالئیوزی فهرنه سه له پیترو گراد ، به م
 جۆره باسی دوا لۆژی كوردستان كرا وه :

» ... ۱- رۆسیا ناوچهی ئه زررۆم و ته رازون و وان و
 به دلیس تا ئه و شوپنه ی دوابتی له رۆژئاوای ته رازوندا له سه ر
 وۆخی ده ریای ره ش دیار ده كریت ، ده بات بۆ خۆی و
 ۲- ده بیته ناوچهی كوردستان له باشقوری وان و به دلیسدا ،
 له ئیوان موش و سه رد و رۆباری دیجله و جه زیره ی ئیسن

= پیکۆی فهرنه سه یه وه دانا شهرا وه . مارك سابكس و جۆرج پیکۆ زۆر
 شه رهزای كه لان و ولاتانی رۆژه لانی ناوه ژاست بۆن . به كه میان له
 نزیك وه كوردی ده ناسی و په بوه ندتی له كه ل زۆر سه رهك هۆزی كوردا
 هه بۆ و زۆر ناوچه ی كوردستان كه ژا بو (بزوانه ل ۱۸ - ۱۹) .
 مارك سابكس لهو بزوا یه دا بو كه كورد و ئه رمه ن ده نوانن پیکه وه
 بزین و هاریكاری به كن .

عومەر و خەتی ئەو لوتکە شاخانەیی بە سەر ئەمادیدەدا دەرژوان
 لە گەڵ مەژگە وەردا بۆ رۆسیا بەجێ بھێلرای . ئەویش (واتە
 رۆسیا - ك. م.) بەرامبەر بەو دان بۆ فەرەنسە دەستی بەو
 ناوچانەدا کە کەوتنۆتە ئیوان ئالەداخ و قەیسەری و ...
 خەریقنۆتە (۲).

رۆسیا زۆر بە توندی ئزی ئەو وەستا هیچ بەشێک لە
 کوردستان (بە تایبەتی کوردستانی تورکیا) بەدراست بە فەرەنسە .
 لە راستیشدا حوای بینه و بەرە و رازی کردن و مساوەمە بەکی زۆر
 رۆسیا قایل بو پەیمانی «سایکس - پیکو» مۆر بکات . رۆژی ۲۶ی
 نیسانی ۱۹۱۶ فەرەنسە و رۆسیا رێک کەوتنیکی تایبەتی یان لە بارە
 دا بەش کردنی ناوچە ئاسیاییەکانی ئیمپراتۆری حوسمانی بەو مۆر کرد .
 پاش ماوە بەکی کەم بەریتانیاش رەزامەندی خۆی بەرامبەر بەو
 رێک کەوتنەیی هاو پەیمانەکانی پیشان دا . لە رۆژانی ۹ و ۱۶ی مایسی ئەمان
 سالدای رێک کەوتنیکی تری لەو جۆرە لە ئیوان بەریتانیا و فەرەنسەدا
 مۆر کرا و بەم جۆرە پەیمانی نەینی «سایکس - پیکو» لە دایک بو (۳).

بە پێی پەیمانی «سایکس - پیکو» ئەمۆ کوردستانی تورکیای
 ئیمزۆ بۆ رۆسیا دا ترا . هەرچی ویلایەتی مۆسلیفە بەر فەرەنسە
 کەوت . بەلام دیارە ئەو بەریتانیایەیی لە زوو وەو چاوی بژیووە

(۲) بژوانە : کلۆچنیکوف و ئەندرییەیی سەبانین ، سارچاوەی ناوبراو ،
 بەرکی دووهم ، ل ۳۸ - ۳۹ .

(۳) بەشی هەرە زۆری پەیمانی «سایکس - پیکو» بۆ مەسەلە دا بەش
 کردنی ولاتە هەرە بەکان ناو دەولەتی حوسمانی ئەرخان کرا بو .

وولایهتی موصل و به همتو جۆر جتی پیی خۆی تیا قایم ده کرد ،
 هر وا به ئاسانی دهستی لهو ناوچه گرنگه هه لئه گرت . وهك وتنان
 بریتانیا نه بدهویست له ولاته زێردهسته کابیدا دراوسپی روسیا
 بیت ، بهلام له هه مان کاتیدا سۆر بۆ له سه ر پاراستنی ته وای سه رتا پای
 بهرزه موه نده کانی لهو ناوچه دهوله مه نده دا . بریتانیا ده یه ویست هه مو کانه
 نه مه کانی رۆژهه لاتی ناوملاست و ریگی گواستنه وه ی له دهست
 خۆیدا بۆ و سه ر له بهر نه وه هه ولێ ده دا ته نانه ت به شیک له
 کوردستانی ئیرانیسی بگریته دهست خۆی چونکه لهو به شه ی
 کوردستانی ئیران لهو رووه وه بابه خێکی تایبه تی هه بو .
 بریتانیا ئه م مه سه له به ی هیند به لاره گرنگ بو ئاماده
 بو له پیناویدا هه یج گوی نه دا ته تیکه ل نه بۆنی ئیران له شه ردا .
 که واته دهست هه لگرتن له کوردستانی عیراق به هه یج جۆرێك به
 ییری ئینگلیزه کالدا نه ده هات . نه وه نده بو ده یانویست مه به ستی خۆیان
 به دهستی فه ره نسه جتی به جتی بکه ن . دوا ی ته وای بۆنی شه ر
 ئینگلیزه کان چه ند جارێك له مه یان به ئاشکرا ده ربزیوه (۴) .

(۴) له دوا کوچه نه وه ی کوئفرانی ته سه نبولدا که بو کچه ی موصل
 ته رخا ل کرا بو نوچه نه ی نورکیا باسی نه وه ی کرد چۆن بریتانیا به وه ی
 « دزی جیابونه وه ی موصل له عیراق ده وه ستی ، خۆی له به یانی
 « سایکس - پیکۆ » دۆر ده خاته وه که موصلی دا بو به فه ره نسه . له
 وه لامدا پیترسی کوکی نوچه نه ی ئینگلیز بۆ پهیچ و په نا و نی : « نه
 به یانه له نیوان بریتانیا و فه ره نسه دا کاتیک موژ کرا که روسیا
 هاو به یانیان بو و بریتانیا نه بده ویست بیته دراوسپی روسیا » .

بهریتانیا هه متو بهرژه وه نده ئابوریگانی خۆی له ویلایهتی
 مۆسلدا مسۆگه رکرد. دواى مۆر کردنی په یهانی «سایکس- پیکۆ» و
 هه ره له کاتی گفتوگۆی ئه ویشدا سیر ئه دوارد گرێبه یه وه زبیری
 هه نده رانی بهریتانیا چهنه جارێک بۆ ئه و باسه به نامه په یوه نده
 له گه ل پۆل کامبۆنی بالیۆزی فهره سه دا کرد. له ئه نجامدا فهره سه
 دانی نا به هه متو «مان» گانی بهریتانیا دا له ویلایهتی مۆسلدا⁽⁵⁾،
 که دباره له سه رۆ هه متو عیاله وه نه وت بو. پ. کامبۆن ئی پیچ و
 په نا و هه ر زۆ بۆلۆی کردموه که وا «فهره سه ئاماده یه دان به
 هه متو ئیمتیازه گانی پیچی هه زۆی بهریتانیا (له مۆسلدا - ک. م.)
 بنی»⁽⁶⁾.

به م جۆره دهوله ته گه وره کان له په یهانی «سایکس- پیکۆ» و
 ئه و به لگانه دا که په یوه نده یان پیوه ی هه متو به ئاره زۆی خویان
 که وتبۆنه یاری کردن به دواژۆزی میله تی کورد وه ک هقی هه ره ب و
 ئه رهن.

به لām سه ره گوتنی شۆلۆشی ئۆکتۆبه ر له رۆسیادا کاریکی
 گه وره ی کرده سه ر پلانه نه هینیگانی دهوله ته گه وره کان له سآله گانی

(5) بۆوانه : کلیرچنکف و ئه ندیرییه ی سه بانین ، سه رچاوه ی ناوبراو ،
 بهرگی دوومه ، ل 42 .

(6) بۆوانه :

К.Гофман, Нефтяная политика в англо-саксонский
 империализм, Москва, 1930.

ک. گۆفمن ، سیاسه تی نه وت و ئیمپریالیزی ئه نکلۆ - سه کۆنی ، مۆسکۆ
 . 1930 ، ل 81 .

عزدا . هر له هه‌مو شتێك رۆسیای سۆڤیستی له‌و پلاناوه كه‌هاوه‌وه و
 هستی له هه‌مو په‌یمانێهێنی و ئاشكراكانی چاره‌كانی رۆسیا هه‌لگرت .
 له هه‌مان كاتدا هه‌یزه‌كانی خۆی له مه‌یدانه‌كانی شه‌ر گه‌یژابه‌وه و هه‌ر
 هه‌وێنێكی تێی چۆبۆن به‌جێیان هه‌بست . ئه‌مانه‌ بۆنه‌ هه‌ی رۆدانی
 ئالوگۆژێكی گه‌وره‌ له ته‌رازۆی هه‌یزدا . به‌ریتانیا مه‌ترستی
 كۆنی دراوسێیه‌نی رۆسیای نه‌ما ، به‌لكو به‌ پێچه‌وانه‌وه
 ده‌به‌وست خه‌ی بگه‌یینه‌ته‌ نزیكترین ناوچه‌ له سنۆره‌كانی
 به‌كه‌تی سۆڤیه‌ته‌وه . دیاره‌ هه‌ر به‌و جۆره‌ش بایه‌خی
 كوردستان له لای ئه‌نگلیزه‌كان زیادی كرد . ئه‌وه‌ بۆ ،
 وه‌ك له شه‌وێنی خه‌یدا باه‌مان كرد ، هه‌یزه‌ شه‌ه‌زه‌كده‌كانی
 ئه‌نگلیز له باشۆری هه‌راقه‌وه‌ كوتوبۆ كه‌وتنه‌ خۆ و هه‌ولیان ده‌دا به‌ر
 له ته‌واو بۆنی شه‌ه‌زاستێك زیاتر له‌ خاکی كوردستان داگیر بكهن^(٧) .
 شان به‌شانی ئه‌وه‌ ده‌سته‌به‌كه‌ش له پیاوه‌ هه‌ره‌ چالاكه‌كانی خه‌یان نارده‌
 كوردستان و گه‌رمینیا .

دیاره‌ ئه‌م ئالوگۆژه‌ كارێكی گه‌وره‌ی كرده‌ سه‌ر پلانی ده‌وله‌ته‌
 گه‌وره‌كان (به‌ تایبه‌تی فه‌ره‌نسه‌ و به‌ریتانیا) به‌ نیه‌ت دواژۆزی
 ناوچه‌كانی رۆژه‌ه‌لاقی ناوه‌زاسته‌وه‌ . ئه‌وه‌ بۆ له‌ كاتێکی به‌گه‌می سالی
 ١٩١٨دا كه‌لیسه‌نسۆی سه‌ره‌ك و هه‌زیرانی فه‌ره‌نسه‌ له‌ له‌ده‌ن داوای له
 لوید جۆرجی سه‌ره‌ك و هه‌زیرانی به‌ریتانیا كرد كه‌ به‌ جۆته‌ دیسان
 دان به‌ په‌یمانێ « سايكس - پيكلو » دا بنه‌ینه‌وه‌ ، به‌لام لوید جۆرج

(٧) بژوانه‌ : به‌شی سێهه‌م ، ل ٦٧ - ٦٩ .

همو ته قهلاي کليمه نسوي خسته بشت گونجي و چي به چي کړني شو
 داوايهي به ست به چهد نالو کولايکي گوره وه له بنده کاني شو
 په عا نه دا که يو ويلابه تي مؤسل و فه لستين ترخان کرابون . سره
 وه زيراني فوره نسو ناچار بو واز له ويلابه تي مؤسل به پيښت يو
 به ريتانيا و ټينگليزه کايي به رامبر به وه بزاريان دا به شيک له هوني
 مؤسل بدن به فوره نسو . شايان باسه هر زو کليمانسو داني
 به وه دا نا که هله به کي گورهي کرد ده ست به رداري ويلابه تي مؤسل
 بو يو به ريتانيا^(۸) ، به لام تازه کار له کار تر ازابو و هر ده شوبو
 وا بيت چونکه به ريتانيا سقر بو له سر دا گير کړني شو ناوچاه
 که ده بوست له گه ل هيندستاندا بيانکاته بزړه ي شو ټيمپراتوري
 فراواني بهر له هره و له ساله کاني شهزدا بلاني هزار سره
 يو دامه زراندي دا ژمنبو .

هم جوړه بلاناي ده ولته ته گوره کان له ساله کاني شهزي به کي
 جيهاندا دا يانا تا راده به کي زور کاريان کرده سر دواژوژي گه لاني
 ناو ټيمپراتوري عوسماهي که کورديي به کي کيان بو . وه ک دوکتور
 لازه ريف ده لټت په عا ني « ساپکس - پيکلا » و پلانه کاني تري ده ولته
 گوره کان کاريکي زوريان کرده سر « ... پيشکوتني کلامه لايه ني -
 نابورتي و سياسي و رو نا کي ترتي کورد »^(۹) . هغه به تايي تر
 له دواي شهزدا خوي نو اند .

(۸) بړوانه : الدكتور فاضل حسين ، مشكلة للوصل . دراسة في الدبلوماسية

التركية - المراقبة - الانكليزية ولي الرأي العام ، بغداد ١٩٥٥ ، ص ٩

(۹) م.س. لازه ريف ، سرچاوه ي ناوبراو ، ل ٤٤٦ .

عایانی باسه هر له ساله کانی شهژی به که مدا ناوی کورد له
 هندیك بلانی تر دا هاووه . سرداره کانی ئه رمه ن له وه که بشتبۆن
 که له زرونی ناوچه که دا چاره سه رکردنی کیشهی میلیه ته که ی خۆیان
 تا راده یه کی زۆر بهسته به به چاره سه رکردنی کیشهی گه لی کوردی
 دراوستیانه وه . دهوله ته گه وره کانیس نا راده یه ک له م راستی به
 گه بشتبۆن . ئه مه کارپکی وای کرد مه سه له ی دواژۆزی کورد له
 بلانی هیزه سیاسی به کانی ئه رمه بیه دا ره نگ بداته وه . بۆ نمونه بسی
 کورد له و پلانه دا هاتبۆ که بۆ غۆز نۆبار پاشای سرداری ئه رمه نه کان
 له حوزه برانی سالی ۱۹۱۵ دا پیشکشی وه زیری هه ندمرانی فه ره نسه ی
 کردبۆ . له و پلانه دا نۆبار پاشا پشینیاری گۆتۆلامتی بۆ کورد کردبۆ ،
 به مه رجیک بخریته زۆر چاودپۆرتی به کیک له دهوله ته هاو به یمانه کانه وه .
 به لام دهوله ته گه وره کان له و سه رده مه دا بایه خیان به و جۆره پلانه
 نه مه دا ، به لای ئه وان وه به ک ئامانج مه به ست بۆ - داگیرکردن و
 دابهش کردنی هه متۆ خاکی دهوله تی عوسمانی II . له راستیه دا هه متۆ
 پیلان و پلانه کانیان بۆ ئه وه ته رخان کردبۆ ، هه ر ئه وهش بۆ خۆی
 بووه هه وینی سیاسه تی دوا ی شه ژبان .

عَنجام

ئەو راستى و بەراورد و لىكۆلېنەوانى لە پېشەكتى و ھەر شەش بەشەكى ئەم كىتەپدا باسيان ھاتووە ، رېڭگەمان دەدەن لە بارى مېژۆى گەلى كوردەووە لە سالاھى كانى شەزى بەكى جىھاندا ، بگەينە چەند ئەنجامىك .

وہك زوربەى گەلانى تى جىھان ، ديارە بە رادمى گەلانى ئەوروپا يا گەلى تورك نا ، بەلام بە رادمى بەشى زۆرى گەلانى رۆژھەلانى زىك و ناومزاست ، شەزى بەكى جىھان بە خۆى و رۆداو و ئالوگۆژەكانى بەووە قزانافىكى گرنك و ديار لە مېژۆى گەلى كوردا پىك دەھىنى . كوردستان بە ھۆى شوپنى سترائىژى گرنك و دەولەمەندى زۆرىبەوە لە ھىچ رۆبەكەوہ نەيدەتوانى لە ھۆكانى دەست پى كەردنى شەز و لە كەپەى ئاگرى شەز و لە ئەنجامەكانى شەز بە دۆر بىت . وہك بەشېك لە دەولەتى عوصماقتى كە ھەمۆ دەولەتە گەورەكان چاويان تى بزيبۆ و بە تەماى ميراتى زۆرى بۆن ، كوردستان شوپنى ديارى خۆى لەو ھۆياندا ھەبۆ كە ئاگرى شەزبان ھەلگىرساند .

بەر لە شەز كورد و كوردستان سەرنجى زوربەى دەولەتە گەورەكانيان راكېشابتو كە ھەر بەكەيان لە لاينى خۆبەوہ ھەولى

حنا چینگه به کی باشر له خاک و دلی کوردا بۆ خۆی بکاته وه .
 بریتانیا و روسیا و ئەلمانیا و فەرەنسە بۆ جێ بە جێ کردنی ئەم
 مەمەتە لە کاردا بۆن و هەر بە گەیان رێبازی تاییهتی خۆی هەبۆ که
 بە عواوەتی لە گەڵ زەرۆف و پلانی کانیاندا دەگونجا . بەلام لە گەڵ
 مەرمەدا بایەخ پێدانی بە کەم و دوو هەمیان ، واتە بایەخ پێدانی بە بریتانیا و
 روسیا بە کوردستان ، زیاتر له بایەخ پێدانی دەوڵەتانی تر دەنگی
 دا بۆوه و زۆ زۆ له روداوێکی پێش شەڕ و کاتی شەڕدا خۆی
 دەنواند . روسیا له سەله کانی شەڕ و پێش شەڕدا پتر بایەخی بە
 بە ئەرمینیا و کوردستان دەدا وەک له ناوچه کانی تری ئیمپراتۆری
 عوسمانی . ئەم بایەخ پێدانه - دوای رزگار بۆنی ناوچه کانی بەلقان -
 بە کێک له جینگه هەرە دیاره کانی له سیاسەتی دەرەوهی چاره کانی
 روسیادا گرت بۆوه به تاییهتی چونکه چ ئەرمینیا و چ کوردستان
 کەوت بۆنه سەر سنۆری ولاته فراوانه کەیان و له زۆر رووه وه
 دەیان توانی کار بکەنه سەر ناوچه کانی قەفقاس . هەرچی بە بریتانیاش
 بۆ بایەخی زۆری به کوردستانی عێراق دەدا و دەیهوێست له گەڵ
 بەشه کانی تری ئەم ولاته دا بیکانه بنکە به کی سترانیوی و ئابووری
 گرنگی خۆی له هەموو رۆژهه لاتی نزیک و ناوه لاسندا . بەلام هەر
 که شۆڕشی ئۆکتۆبەر سەرکەوت و بە عێمانی نهینتی « سايکس -
 پیکۆ »^(۱) کەوتە رو و مەترستی دراوسێیهتی روسیای کۆن فەماو

(۱) وەک باسان کرد بە عێمانی نهینتی « سايکس - پیکۆ » به ئاگاداری و رەزامەندی
 روسیا له مایسی سالی ۱۹۱۶ دا له نێوان بریتانیا و فەرەنسەدا مۆر کرا .
 به پێسی ئەم هەمانه هەموو ولاته هەرە به کانی و کوردستانی تورکیا و

مهترسی به کی نوچی پهیدا بو^(۱) ئینگلیزه کان له جاران زیاتر کهوتنه
باهخدان به هه مو به شه کانی کوردستان .

روداوه کانی شهز و په یمانه نه پینیکانی دهوله ته کهوره کان و به
درو دهرچونی له هه مو گهت و به لئیناهی دهیاندای به راده به کی
ههست یق کراو باوهزی که لانی روزهه لاتی نزیک و ناوهلاستیان به
دهوله تانه لهق کرد . راسته له بهر دواکهوتویجی و زولم و زوری یق
له ندازهی هومحاییکان و چند هوی به کی تر نه مه له ناو کوردا کهتر
ههستی یق ده کرا ، به لام سه ره تاکی هر له و کاته دروست بو .
دوای شهزی زیاتر - به تاییه تی له کوردستانی عیراقدای - جیگیر
بو^(۲) . به لام له گه ل هوه شدا دهوله ته کهوره کان - به راده ی به کام
به رتایا و روسیا - بۆ به هیز کردنی جی پی خویان له هه مو
به شه کانی کوردستاندا که لکیان له باری شهز و هرگرت ، به تاییه تی

= نهرمینبای روزه لئاوا له نیوان نهو سه دهوله ته دایهش ده کرا . دوای
سه ره کوئی شوژی نوکتوبه ر دهوله نی نوچی سو فیت له نه شری دووه
سالی ۱۹۱۷ دا په رده ی له روی نه مه په یمانه و هه ندپک به لکه ی نری نه پیتی
هه لماتی و بووه هوی دروست بوئی نازمه زایه کی زور به تاییه تی له
ناو هه ره بها .

(۲) مه بهست شوژی نوکتوبه ری سالی ۱۹۱۷ و سه ره کوئی روزه ی
سوشیالیزمه له روسیادا .

(۳) نه کام کاره له کوردستانی عیراقدای له بهر نه وه ی به کهر کهوتنه زهر دمق
به کیک له دهوله ته که ورانه وه زو رهنگی دایه وه . بزوتنه وه کانی شیخ
مه حود و هه ولی زوری له سه ره تایی بیته کاندای بو ره کهوتن له گه ل
که لیکاندا نمونه به کی ناشکرای نه مه ن .

ه تلو سردار و دمه‌لاندارانى كوردا . نه‌مهش بو خۆى كارپكى
 ميخدار بو ئه و ده‌وله‌تانه چونكه روڊاوه‌كانى شه‌ر زياتر سه‌رنجى
 بو گرنكى كوردستان راكيهان . له ده‌وروبه‌رى كوئايى شه‌ردا و
 به‌كه‌ر دواى ته‌واو بوئى ، پۆل پۆل پياو و شه‌اره‌زايانى ئينگليز
 روڤين كرده ناوچه جياوازه‌كانى كوردستان^(٤) . نه‌مه زو به‌روبووى
 خۆى دا به ئينگليز .

نه‌نجامه‌كانى شه‌ر بوئنه هۆى دابه‌ش كردنى نويسى كوردستان .
 به‌ئى روژه‌لانى هم ولاته له چوارچيوه‌ى ئيراندا مابه‌وه چونكه
 ئيران به ره‌مى تيكالى شه‌ر نه‌بوو . نه‌و به‌شه‌گى تى كرا به دۆ
 پارچه‌وه . كوردستانى باكوڤر دواى بينه و به‌ره‌به‌كى هم و له
 نه‌نجامى سه‌ركه‌وتنى بزوتنه‌وه‌ى كه‌ماليكاندا له ناو ده‌وله‌تى نويسى
 توركيادا مابه‌وه ، كوردستانى باسقوريش پاش بينه و به‌ره‌به‌كى زوڤر
 له‌گه‌ل ناوچه‌كانى تى عيراقدا كه‌وته ژيڤر ده‌ستى ئينگليزه‌وه . به‌لام
 له‌گه‌ل نه‌وه‌شدا روڊاو و نه‌نجامه‌كانى شه‌رى به‌كه‌م و چه‌ند هۆبه‌كى تر
 كارپكى واين كرد مه‌سه‌لى كورد له شاه‌لوى ده‌وله‌تبه‌دا زياتر
 دمه‌كه‌وتى . دياره سى به‌نده‌گى په‌يمانى « سيقه‌ر » (١٠ى ئابى ١٩٢٠)
 بلشتين به‌نگه‌ى هم راستى به‌ن . سه‌ر نه‌و به‌ندانه به جۆرپكى
 تايبه‌تى پلان و پيلانى ده‌وله‌ته گه‌وره‌كان به‌رامبه‌ر دواوژوى كورد و

(٤) به‌ر له ته‌واو بوئى شه‌ر به ماوه‌به‌ك و له‌گه‌ل ته‌واو بوئيدا به‌كه‌ر
 كوئمه‌لنى ئه‌مه‌رى شه‌ره‌زا و به دمه‌لانى وه‌ك سوڤ و نوئيل و
 ماسوڤ و كه‌لنكى تر كه‌وته ناو كورده‌وه .

ولانه کبان دهخه نه رو^(۵) .

دابهش کردنی نویی کوردستان و دامه زرانندی دهسه لاتی
مه رکزتی دوای شهز به ماوه به کی کم جگه له باری سیاسی کاری کرده
سه زور روی ژبانی ئابقرتی و کۆمه لایه تی کورد که له هه موطن
گرنگتر وه سستانی دروست بونی به ک بازایتی بو له کوردستاندا .
ههروه ها هاتوچۆی هیلاتی کورد له ئیوان هاوین و زستانه
ههواره کانیاندا زور له جاران زهحه تر بو و ئه مهش بو خۆی بووه
هۆی خیرا کردنی نیشته جۆی بونی کۆچهره کان که دهوریان له
کۆمه لگای کوردا زور به خیرایتی به ره و نه مان دهجو .

جگه له وه کاره سات و ئه نجامه کانی شهز بونه کۆسپینکی گهوره
له بهر ده م ئالوگۆز و پیشکوتنی گهستی ژبانی ئابقرتی و کۆمه لایه تی
کورددا وه ک گهلانی تری ناوچه که . له گه لیک ناوچه ی کورده واریندا
به شی هه ره زۆری زهوی و زار به ره ئلا کران ، کس نه بو بیانکیانی .
ئاژه لی گه وه و وردهش به راده به ک فهوتان که بووه هۆیه کی
باریده ری نویی بو خیراتر کردنی نیشته جۆی بونی هۆزه کۆچهره کانی
کوردستان . پیوسته سه رنجییهش بو ئه وه رابکیشین که وا به ک کهوتنی

(۵) بهری خۆمان له باره ی ئه و بهندانه ی بهمانی « سینه » وه له وتارێکی
نایه نیدا بلا و کردۆته وه (بژوانه : « سه رنجیکی نویی به رامبه ر بهمانی
سینه و مه سه له ی کورد » - « براهه نی » ، ژماره ۷ ، ئه شرین
به کمی ۱۹۷۰ ، ل ۱۵ - ۱۹) . یاخود « نظره جدیدة لزاء ممانه
سیفر والسالة الكردية » ، ترجمه محمد لالا عبدالکریم ، « التعاف
الجديده » ، ابلول ۱۹۷۳ ، س ۱۲۵ - ۱۳۴ .

گفتوگاو و به ختیو کردنی ئازهل له کاتیکدا بو که کوردستان به خیریایی
 جیکلی بزازی سهرمایه داری ده بو ، له کاتیکدا که پاره زیاتر بایهخی
 جیسا ده کرد و دیارتر دهوری ده دی . کلۆبونه وهی پاره دهستی بقی
 کۆمۆ ، ههه بوپهش زیانی شهه کاریکه رتر بو . شایانی بایه کورد
 شهه هه ندی هۆی ئاشکرا دره نکتز له گه لانی تر خۆی له پاشماوه کانی
 خهتی فوئار کرا .

برستی و باری خراپی زیان بونه هۆی په ره سه ندنی ده سه لانی
 ده ره به گه کانی کوردستان که جگه له وهش زهوی و زاری زیاتریان که وته
 دهست . ئهه کاره ، واته زهوت کردنی زهوتی نوچی ، لهو شوپنهانی
 مه ره بیان تیا ده ژبان خهیرا تر و فراونتر رهنگی دایه وه .
 په ره سه ندنی ده سه لانی ده ره به گه کایه تی له کوردستانی عیراق و له ژیر
 سایهی ئینگلیزدا به رده وام بو ، به لām له به شه کالی تری کوردستاندا
 له نهنجایی سه ره کوهتی بۆر جوازی بهتدا له تیران و به تاییه تی له تورکیادا
 تا راده به کی زۆر لهو ده سه لاته درا .

له گه ل هه مه ئه مانه هه دا نهنجامه کانی شهژی به گه ی جیهان بونه
 هۆی زیاتر تیکه ل بونی کوردستان به بزازی سهرمایه داری و ئه مهش
 بۆ خۆی بووه هۆی گه لیک ئالوکۆژی نوچی له کۆمه لگای کورددا .
 هه لگه یسانی ئاگری شهژی به گه م بووه کۆسپییکی زۆر گه وره
 له به رده م گه شه کردن و به ره بوپهش چۆنی خهباتی نه ته وه یی - رزگارتی گه لی
 کورددا که بهر له دهست بقی کردنی شهژ خه ربیک بو بچینه قۆناغییکی
 گرنکی نوپوه ، به لām ئه و خهباته له سه له کانی شهژدا هه رچه نه ده

لاوازیس بقو - نهو هستا . له مه شدا سیاستی دهولتهنی هوممانتی دهووریک
 بالای بینی ، واته له بهر نهوهی هوممانیکان نه یاشوانی گلی کورد بۆ لای
 خۆیان راکیشن هیزی بزوپنهر و بهردهوام بقونی نهو خهباته هر له
 ئارادا بقو . زنجیره بهک رابه زینی نوچی له هه ندایی ناوچهی جیاوازی
 کوردستاندا رۆی دا ، بهلام زور بهیان ههفهوی بقون و هه مویان له رۆی
 ریکه خستنه وه ناتهواو بقون . پچر پچر بقون و له بهک بزوتنه و ما
 بهکیان نهگرت که له مه یس نهنجای دۆ به ره کابه تته هۆزایه تی و نه ئسیری
 جیاوازی دهولته تان بقو له ناوچه جیا جیا کانی کوردستاندا . له کاتی شهزدا
 چه ند هه ولتیک زۆر کم بۆ به کگرتن درا ، بهلام نه بقونه روداو یکی
 سیاستی کاربگر و له سه ره تابه کی بقی که انجام به ولاره هه یچی تر یان
 پیک نه هینا .

به م جاره خهباتی گلی کورد له ساله کانی شهزدا له
 چوارچیه به کی تهسک و پله به کی زمه دا مابه وه و نه یوانی بکاته
 مامت و رادهی خهباتی که لانی تری ناوچه که . بهلام له گه ل نهوه شدا
 نهو خهباته بایه خی میژوی خۆی هه به چونکه بهر له هه متو شتیک
 نازه زایتی کۆمه لانی خه لکی کوردستانی به رام بهر سیاستی
 دوا که وتوی هوممانیکان نیشان ده دا .

کار به ده ستان هر وه ک جاران هه یج حه سا بیکیان بۆ خهباتی
 کورد و که لانی تری ولانه کیان نه ده کرد و نه نانه ت باری ناسکی
 شهزایه یان نهگرت بهر چاو و نه زۆر و نه کم بیران له چاره سه
 کردنی کیشهی نه ته وه کانی ژیر ده ستیان نه کرده وه . جگه له وه له

سالماني شهزادا زور به نوندي له نهرمن و ناسورتی و کوردیان
 د ، بهلام بقی نهوهی نه و لیدانه هیچ جوړه یاریده به کیان بؤ
 یرستی قهوارهی دهولتهی عوممانتی بدات ، به لکلا به پیچه وانوه
 سعری خلای له هرهس بقی هینانی زوئری نه و دهولتهدا بینتی و
 طی مو سقی گلهی به جاریک کرمی کرد و نه مهش به کسر دواي
 شهز له گه لیک رو داودا خلای نو اند ، هر بؤ نغو نهش کیسهی
 موقل دههینینهوه که کورد و ناسورتی به همتو جلا ریک دزی
 نورکیا وهستان نیادا .

گهلی کورد گه لیک مهینت و برسیتی به دست شهزی
 به کمهوه چپشت . خیزان نه بو کوزی له جهنگی شهزادا نه بقی یا له
 تلو سربازتی نهیدایته شاخ و کیو . به دهیان هزار کورد بستونه
 قوچی قوربانتی کاره ساته کانی شهز . نه مانه دیاره هستی خه لکیان
 ده بزواند ، وایان لقی ده کردن زور زیاتر له جاران سل له شهز بگه نهوه
 که باس و خواسی به سهرهاته سامناکه کانی تا نیستهش له ناو خه لکی
 ساکاردا هر ماوه و هیندی کیان وا دیاره هر دههینن . هر چه نده
 رادهی دواکه و تویتی گهلی کورد مه و دای نهوهی نده دا نه م راستی به وهک
 پیوسته له فیکردا رهنگ بداته وه ، بهلام له گه ل نه وه عدا دهوری
 خلای هر بینتی . دیاره هر نه وه به وای له شاعیریکی وهک
 مهلا همدونی بقی چاو کردووه به قولتی باسی کاره ساته کانی شهزی
 به کم بکا که نه لقی هر « شهش جیهنی گرتووه » و کس نه ماوه تییدا
 « جگه ری قیسه » نه کرابی ، بؤ به کاله خوا ده پارزینته وه ره حتی بسکا

« بهو باقتی ئیسلامه که ماوه » (۶) .

کوشتاری ئهرمن له ساله کانی شهزی به کهدا گهفته بهرزترین پلهی ، دواى ئهوهی به پیتی نهخسه بهکی دیار کراو له کولتایجی سهدهی نۆزدهوه ، له سهردهی فهرمانهوایجی سولتان عهبدولعه مبهیدا دهستی پتی کرد ئه کوشتاران به کیک له کاره سانه هه ره گوره کانی نهک تهنا شهزی به کم به لکو هه متو میژوی جیهان پیک دههینن . لیدانی ئهرمن هیند توند و تیز و پتی بهزه ییانه بو له گهل کوشتاری گاورانی تری ئیمپراتوری هومهانیدا (۷) کاربان کرده سر چالاکیان له زۆر مهیدانی ژباندا که دهوریان تیا دهینتی . گاوره کۆز به ئهرمه نهوه وایان لای هات به چاوی رقی و ههستی پۆ له مهترسی بهوه سهیری رژی می هومهانتی بکن و چاوه ژوانی کونتی رلۆژیک زۆتری بن .

چهند تاقم و دهسته و دایره بهکی کورد تیکالی ئهم کوشتاره بۆن بهلام دهستیان له ژیکه خستنیدا نه بو . به لکو ته نانهت زور بهی هه ره زۆری ئه مانیش به هاندان یا به زۆری میرتی دهستی خۆیان خویناوی کرد . تهنا چهند ئاغا و ده ره به گیکه کهی کورد که لکیان له کوشتاره کانی ئهرمن وهرگرت بهوهی زهوی و زاری کوزراو و راگردۆکانیان به یاری دهی هه مه جۆری میرتی بۆ خۆیان زهوت کرد ، هه رچه نه له

(۶) بژوانه : حدون ، شهزی پیتو ، - « که لاو پۆ » ، زماره ۴ .

سالی ۷ ، نیسانی ۱۹۴۶ ، ل ۳۵ - ۳۷ .

(۷) وهک کوشتاری گاوره کانی دهبهقی له سالی ۱۸۶۰دا .

حەزەن کاتدا گەلێك ئاغا و دەره بەگی کورد دۆره و پەرێز وەستان و
 مەمەت ژمارە پەکیان یاری دەمی باش و زۆریشیان پیشکەش بە ئی قەوماوانی
 مەرمەن کرد . جگە لەو هەستی نەتەوەیتی هەل^(۸) و هەستی ئایینی
 کۆتێرا تا رادە بەک دەوری خۆیان بینی . بەلام لە هەموو حالەتێکدا
 مەم کوردانەیی لە کوشتارەکاندا بەشداری یان کردوووە لە دار دەستێک
 جە لای هەبێ تر نەبۆن . باریان و بگرام ئەو جۆرە کوردانە بە
 « دار دەستی پێ تاوان » ناو دەبەن^(۹) . کورد وەك میلیه تێك لە
 کوشتاری ئەرمەندا بەشدار نەبوو و نەیدەتوانی بەشدار بێت .
 سەرۆکی ئەو گەلی کورد لە زۆر روومە یاری دەمی باریانەیی پیشکەش
 بە مەرمەنە ئی قەوماو و ئاوارەکان کردوووە . ئەمە و زیاتر دەرکوتنی
 رۆی دوژمنانەیی ناحەزی هەردو گەل رێگەیان بۆ نزیك کەوتنەو و
 هاریکاری یان خۆش کرد . سەرەتای هەردو کیشیان ، واتە
 نزیك کەوتنەو و هاریکاری یان ، بەکەر دواي تەواو بۆنی شەلا بوو
 کەریکی سیاستی هەست پێ کراو^(۱۰) کە تەنانەت داغناقە

(۸) ئەنانەت بە لای بەکێکی وەك هەب دوژمەزاق بەدرخانە کوشتاری ئەرمەن
 بو کورد باش بوو و وای داناو لەوانە پە ئەو کوشتارە بێتە هۆی
 بزواندنی رۆسیا بو لێدانێکی تری دەولەتی عوسمانی ؛ هەب دوژمەزاق
 بەدرخان وای دەزانی بەو جۆرە هەل سیاستی باش بو کورد
 هەندە کەوتی .

(۹) دهلپو . أي . و بگرام و ادگار نی . أي . و بگرام ، مهد البشرية
 (الحياة في شرق كردستان) ، ترجمة جرجيس فتح الله ، بغداد
 ۱۹۷۱ ، ص ۴۰ .

(۱۰) رێك کەوتنی شەریف پاشای نوپنەری کورد و نوێار بۆهۆز پاشای
 نوپنەری ئەرمەن لە کاتی کۆنگرەیی ئاشتی لە پاریس و هاریکاری =

نه نهوه بهرسته کانیعی نه یا ستوانی سرخج و بایخی نه ده تی نه گرجی
نه وانیس له وهدا تا راده بهك هلی شاردر او هی خلیان هه بوقی ؛ له
هه موش زیا تر « ناتی تور کیم » بزواندینی (۱۱) .

به م جوره و له بهر رو شنایتی نه و راستی بانی له بهی پینجی
نه م کتیبه دا تو مار کراون ده لاین : له کاتی حوکم دان به سر
دهوری کورد له کوشتاری نه مره ندا پیویسته - بو نه وی مهوزوسی
بین - هلی جیا گهروه و نزیك خهروه کانی تیوان کورد و نه مره من
ره چاو بنگین ، راده ی دهور و هیزیان دیار بگین چونکه بهو جوره
به ناسانی تی ده گین چون هیندیکیان پالیان به کوردی
کور تیقه وه تا بینه به کیک له داردهسته کانی کوشتاری نه مره من و
چون نه وانی تریشیان کاریکی وایان کرد کوردی دورین لهو روژه
تاریکانه دا لایه نی نه مره من بگرن و دهستی یاریده و براهتی بو دوری
بگن . زور تو سه له هه لسه نگان دیاندا نه م راستی به گرن گیلان
خستونه پشت گوی . تو سه ری تری واش هه به نمونه ی گرن گیلان
له باری یاریده ی کورده وه بو نه مره من هیناوه نه وه که چی له گیل
نه وه هدا هر به دلانده و تاوانباریان داناون (۱۲) .

= نه مره من کان له گیل هیزه بیشتان پهروه کانی کوردا نبشانه و به لکی
نه م راستی بین .

(۱۱) داشناقه کان وایان لی هات له سر بزوتنه وی نه نه وه تی کورد هلیان
دهدایی و له چاپه منیکانی خویاندا سبان ده کرد .

(۱۲) به نمونه وه ه . کپلنگه (بزوانه) : E. H. Keeling, Op.
Cit., pp. 228 - 229 . ههرومه بزوانه پیتسه کتی نه م کتیبه .

هه‌مو قۆناغه‌کانی کۆشتاری ئه‌رمه‌ن به‌ک زنجیره‌ پێک ده‌هێنن و
 هه‌ج جیاوازی‌یه‌ک له‌ ئیوان له‌و هۆایاندا نی‌یه‌ که‌ دروستیان
 کێ‌ف ، جیاوازی‌ ته‌نها له‌ راده‌ی فراوانی و له‌نجامه‌کانیاندا ده‌بینرێ‌ی .
 هه‌ر کۆشتارانه‌ یه‌ جیاوازی‌ زۆر له‌وه‌ گه‌وره‌تر و قوڵتر بۆن که‌
 له‌جایی دواکه‌وتووبه‌ی و هه‌ستی کۆپیرانه‌ی کورد بن . کارێکی
 له‌جایی نه‌بۆن^(۱۳) ، کارێکی رێکخراوی مه‌به‌ستداری سیاستی بۆن ،
 له‌جایی به‌رزبۆنه‌وه‌ی هه‌ست و بزۆتته‌وه‌ی نه‌توه‌به‌تی ئه‌رمه‌ن و
 سهرستی میرتی به‌رامبه‌ر به‌و بزۆتته‌وه‌یه‌ و کورتبێجته‌ی کاربه‌ده‌ستان بۆن
 ه‌ چاره‌سهرکردیدا . له‌و سیاست و هه‌سته‌ی پالی به‌
 گه‌رمه‌ستانه‌وه‌ نا بگه‌ونه‌ گیانی به‌لگه‌ر^(۱۴) و کورد و هه‌ره‌ب
 (گه‌واره‌ کردنی کورد و کۆشتاره‌ ره‌شه‌کی جه‌مال سه‌فهاح له‌ سوریا و
 گه‌لێکی‌تر) هه‌ر نه‌ویس بۆ پالی پێوه‌ نان بگه‌ونه‌ قه‌لاجۆی ئه‌رمه‌ن ،
 به‌لام له‌به‌ر چه‌ند هۆیه‌کی نایه‌ته‌تی له‌میاندا توند و تیژتر هاته‌ ده‌ست .

(۱۳) له‌ کتیی « قه‌لاجۆی ئه‌رمه‌ن له‌ ئیمپراتۆری عوسمانیدا » به‌ ده‌یان
 به‌لگه‌ی میزۆتی بۆ ساغ کردنه‌وه‌ی ئه‌م مه‌سه‌له‌یه‌ هه‌یه‌ ، هه‌روه‌ها زۆر
 نووسه‌ری سه‌رنجیان بۆی را کێشاهه‌ و نه‌وه‌یان ده‌ستیشان کردوه‌ که
 ته‌گه‌ر مه‌سه‌له‌ ئاین بوا به‌ ده‌بۆ هه‌مو گه‌وره‌کان ، نه‌ک ته‌نها ئه‌رمه‌ن ،
 قه‌لاجۆ بگه‌رن .

(۱۴) نه‌وه‌ی عوسمانی‌کان له‌ گه‌ل به‌لگه‌ره‌کاننا کردیان به‌ نایه‌ته‌تی دوا
 راه‌بۆنی نیسانی ۱۸۷۶ ، زۆر له‌وه‌ی ده‌کرد که‌ دواهی له‌گه‌ل ئه‌رمه‌ننا
 کردیان . هه‌ردوکیان به‌ک هۆیان هه‌بو و هه‌رمانه‌وه‌ی وایلی عوسمانی‌ش به‌ک
 هه‌له‌سه‌نجان به‌رامبه‌ریان هه‌بو . ده‌توانین له‌ئین میزۆ تا راده‌یه‌کی زۆر
 « خۆی دو‌باره‌ کرده‌وه‌ » .

هیچ گومان لهوهشدا فی به ئه گهر ئه نجای شهزی به که می جیهان
 سهرکهوتنی بۆ بهینانابه پاش ماوه به که هر ئه و کار به دهستانه به
 همان جۆر و شیواز ده که وتنه گیانی کورد و عه ره ب و لاز و
 چه رکس و نه ته وه و که مپته کانی تری ناو ده ولته تی عومما تی .
 ئیره دا جیگی خۆ به تی قسه به کی لۆراسی ناسراو و شارهزا له
 باره به وه بهیننه وه . لۆراس ده لیت :

« ئیتیهادیکان ئه رمه بیان له بهر ئه وه له ناو نه برد که
 گاور بقون ، به لکو له بهر ئه وهی ئه رمه ن بقون . هر له بهر
 ئه وه هۆ به شه ده یانینین چۆن به ندیخانه کان به عه ره بی موسلمان و
 گاور بۆ ده کن و به ته نیشته به که وه به سیدارما
 هه لیانده واسن . جه مال پاشا له سوریا هه مقو چین و هه مقو
 دسته و هه مقو مزه به بیکی لآزار دا ... » .

دوا به دوا ی ئه مه لۆراس ده لتی :

« له وان (مه به سنی ئیتیهادیکان ، واته تور که لا وه کاه -
 ک. م.) به تما بقون بۆ په رش و بلاو کردنه بیان (مه به سنی
 په رش و بلاو کردنه وهی عه ره به - ک. م.) هه مان و بیاز بگره
 بهر که له گه ل ئه رمه ندا په پیره بیان کرد » (١٥) .

هه یاتی باسه سهر ئه نجای ئه رمه ن له سآله کانی شهزی به که مند
 کاری کرده سهر ئه نجای گه لی کوردی بی . له لایه که وه « سهرکهوتنی »

(١٥) ت. لورانس ، أعمدة المحكمه البعثة ، الجزء الاول ، ترجمة الدكتور
 سليم النعیمی ، بغداد ١٩٤٧ ، ص ٣٥ - ٣٦ .

گر که لاوهکان له کوشتاری ئه‌رمه‌ندا پالی پتوه نان بۆ که له کانی
 تهر به له همان ریباز بکهنه‌وه، له لایه‌کی تریسه‌وه له‌وه دلگیر
 سۆن که نیاشوانی وه‌ک ده‌بانویست هه‌موگه‌لی کورد خۆی له‌رمه‌ن
 عه‌رت بکهن . له‌مه‌دا یه‌شانه‌به‌کی خراییان - دیاره بۆ خۆیان -
 سه‌ و له راستبه‌دا وا بۆ، به‌ تاییه‌تی ئه‌گه‌ر بزاین به‌سه‌دارتی
 کورد له کوشتاری سأله‌کانی سه‌دا که‌مه‌تر بۆ له به‌سه‌داری‌یان له
 کوشتره‌کانی سه‌رده‌می فه‌رماتره‌واچی سولتان هه‌بدو له‌مه‌یدا، هه‌رچه‌نده
 مهورن بۆ خۆی که‌لێک له‌میان فراواتر بۆ . ئه‌مه‌ رقی کاربه‌ده‌ستانی
 خۆی کورد زیاتر هه‌لساند و له‌وه بۆ، وه‌ک له به‌هی چواره‌می ئه‌م
 کسبه‌دا به‌سه‌مان کرد، زۆری نه‌خایاند که‌وتنه‌ گیانی کوردیه‌ی .

له‌ کۆتاییدا دووباره‌ی ده‌که‌ینه‌وه سأله‌کانی سه‌زی به‌کی جیهان
 ه‌ کهرسه‌ت و نه‌نجام و دهرسه‌کانی به‌وه قۆناغه‌کی گرنک له‌ میوزی
 گه‌لی کورددا پێک ده‌هه‌ینن، قۆناغه‌یک که‌ شایانی بایه‌خ پێدانه‌ ۱۱ .

سحيل جول ، اليزيدية قديماً وحديثاً ، بيروت ١٩٣٧ .
لدكتور بله ج شيركوه ، القضية الكردية . ماضي الكرد وحاضرهم ،
القاهرة ١٩٣٠ .

لعويسور بول أميل ، تأريخ أرمينيا ، ترجمة شكري علاوي ، بيروت ، بلا .
بيوت (جلال الطالباني) ، دفاهاً عن «حامي قادري كوي» ، - «دخبلت -
النضال» ، بغداد ٢٦ تموز ١٩٦٠ .

«نورة الرب» . مقدماتها ، اسبابها ، نتائجها ، بقلم احد اعضاء الجمعيات
الترقية ، القاهرة ١٩١٦ .

حكمت سامي سليمان ، النفط في العراق . دراسة سياسية واقتصادية ،
بغداد ١٩٥٨ .

لدكتور زكي صالح ، مقدمة في دراسة العراق للماصر ، بغداد ١٩٥٣ .
شكري محمود نديم ، الجيش الروسي في حرب العراق ، الطبعة الثانية ،
بغداد ١٩٦٧ .

صديق الدموجي ، إمارة هديتان الكردية أو إمارة المادية ، الموصل ١٩٥٢ .
مبيلرزاق الحسني ، تأريخ العراق السياسي الحديث ، الجزء الأول ، صيدا ١٩٥٧ .
مبيلنتم النلامي ، الضحايا الثلاث ، للموصل ١٩٥٢ .

لدكتور هز الدين مصطفى رسول ، الواقعية في الأدب الكردي ، بيروت ، بلا .
علي سيدو الكوراني ، من عمان الى المادية أو جولة في كردستان الجنوبية ،
القاهرة ١٩٣٩ .

عمر النصين ، للمذاهب في أرمينيا ، الطبعة الثانية ، بيروت ، بلا .
لدكتور فاضل حسين ، مشكلة الموصل . دراسة في الدبلوماسية التركية - العراقية -
الانكليزية وفي الرأي العام ، بغداد ١٩٥٥ .

لدكتور لؤي بحري ، سكة حديد بغداد ، بغداد ١٩٦٧ .
لورانس ت . ، أعمدة الحكمة السبعة ، الجزء الأول ، ترجمة الدكتور سليم
النسبي ، بغداد ١٩٤٧ .

لوقا زودو ، للسألة الكردية والقوميات المنصرية في العراق ، بيروت ١٩٦٩ .

محمد أمين زكي ، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان ، القاهرة ١٩٣٦ .
محمد طاهر المرعي ، تاريخ مقدرات العراق السياسية ، الجزء الاول ،
الموصل ١٩٢٤ .

« مؤتمر الشهداء » ، بيروت ، بلا .
ويكرام ديليو. أي . ، ويكرام تي. أي ، مهد البشرية (الجبالة في شرق
كردستان) ، ترجمة جرجيس فتح افة ، بغداد ١٩٧١ .
يوسف إبراهيم يزبك ، النفط مستجد الشعوب ، الجزء الأول ، بيروت ١٩٣٤ .

سه چاوه به زمانى روستى

**A. Адамов, Ирак Арабский. Бассорский ви-
лайет в его прошлом и настоящем, Петер-
бург, 1912.**

ناداموف أ. ، عراقى سه ره بى . ويلايه نى به سه له دو پنى و سه مزينا ،
پتربورگ ١٩١٢ .

**A. С. Аветян, Германский империализм на
Ближнем Востоке, Москва, 1966.**

ئاڤيتيان أ. س. ، ئيمپرياليزم ئه لمانى له روزهه لانى تزىكدا ، مۆسكۆ
١٩٦٦ .

"Всемирная история", т. VIII, Москва, 1961.

« ميوزى همه تو جهان » ، بهرگى - ٨ - ، مۆسكۆ ١٩٦١ .

**"Геноцид Армян в Османской Империи", (Сбор-
ник документов и материалов под редакцией
проф. М. Г. Нерсисяна), Ереван, 1966.**

« قهلاجوى ئه رمه ن له ئيمپراتورى هوسانينا . كوكرادهى بهلكه و مهزىل =

= نە زۆر چاودەئیری پرۆفیسۆر م. کە. نیرسباج ، بەریفان ، ۱۹۶۶ .

Академик В.А.Гордлевский, Избранные Сочинения, том III, (История и Культура), М., 1962.

کوردێشکی ف. آ. ، کارە مەلیزاردەکان ، بەرکی سێیم (مێژو و
روناکبیری) ، مۆسکۆ ۱۹۶۲ .

К.Гофман, Нефтяная политика и англосаксонский империализм, Москва, 1930.

۹. کۆلەن ، سیاسەتی نەوت و ئیمپریالیزی ئەنگلۆ - سەکسۆنی ، مۆسکۆ
۱۹۳۰ .

Б.М.Данциг, Ирак в прошлом и настоящем, Москва, 1960.

کتێبە ب. م ، عێراق دوێنێ و ئەمڕۆ ، مۆسکۆ ۱۹۶۰ .

М.С.Иванов, Очерк истории Ирана, Москва, 1952.

ئێفانتوف آ. س. ، دێراسە ی مێژوی ئێران ، مۆسکۆ ۱۹۵۲ .

Ихсан Фуад, Творчество Хаджи Койи и его место в курдской литературе, Автореферат, Москва, 1966.

ئێحسان فواد ، بەرهەمی حاجی کۆیی و جێگەی لە ئەدەبی کوردیدا ،
(کورتە ی نامە ی دوکتۆرێکی) ، مۆسکۆ ۱۹۶۶ .

Ю.В.Ключников и Андрей Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч.II, Москва, 1926.

کلیونچنگف یو. ف. و ئه‌ندرییه‌ی سه‌بانین ، سه‌سه‌نی نیوان دمو له‌تانی سه‌رده‌ی
سه‌ره نوئی له په‌یمان و یادداشت و «نصریح» دا ، به‌شی دووم ،
مۆسکۆ ۱۹۲۶ .

Н.Г.Корсун, Арабский Восток-Ирак, Москва, 1928.

کارسون ن. گه. ، رۆژه‌لانی عه‌رمب - عیراق ، مۆسکۆ ۱۹۲۸ .

**Н.Г.Корсун, Первая мировая война на Кав-
казском фронте, Москва, 1946.**

کارسون ن. گه. ، شه‌زی به‌که‌ی جیهان له به‌ره‌ی قه‌تاسا - دا ، مۆسکۆ
۱۹۴۶ .

**Н.Г.Корсун, Сарыкамышская операция на
Кавказском фронте мировой войны в 1914-
1915гг., Москва, 1937.**

کارسون ن. گه. ، شه‌زی ساری‌کامیش له به‌ره‌ی قه‌تاسا له شه‌زی جیهان
۱۹۱۴ - ۱۹۱۵ ، مۆسکۆ ۱۹۳۷ .

**Л.Н.Котлов, Становление национально-
освободительного движения на Арабском
Востоке, Москва, 1975.**

کاتلۆف ل. ن. ، په‌یدا بوونی بزۆنه‌وه‌ی ناته‌وه‌یی - ئازادی له رۆژه‌لانی
عه‌ره‌یدا ، مۆسکۆ ۱۹۷۵ .

**Курд-Оглу, Курды и империализм, - "Бюллетень
прессы Среднего Востока", Ташкит, № 13-14,
1932.**

کورده‌ئۆغلو ، کورد و ئیمبریالیزم ، گۆفاری « بۆلئینی چاپمه‌نتی رۆژه‌لانی
ناوه‌زاست » ، تاشکند ، ژماره ۱۳-۱۴ ، ۱۹۳۲ .

М.С.Лазарев, Курдистан и курдская проблема

(90 годы XIX века - 1917 г.), Москва, 1964.

لازمیّت م. س. ، کوردستان و کیشی کورد (ساله کانی نهوهدی سهدهی
نۆزده - ۱۹۱۷) ، مۆسکو ۱۹۶۴ .

Инженер Д.Лебедев, Багдадская железная
дорога и современное состояние её стро-
ительства, Петербург, 1908.

تیدیج یو . ، خنی شهمندهلاری بهضا و باری دروست کردنی نه مۆوی ،
پتربورگ ۱۹۰۸ .

"Советская Историческая Энциклопедия",
т.І, Москва, 1961, т.І0, Москва, 1967.

«مۆسکۆپیدی میزوقی سۆفی» ، باری - ۱ - ، مۆسکو ۱۹۶۱ ؛
باری - ۱۰ - ، مۆسکو ۱۹۶۷ .

Академик Е.В.Тарле, Европа в эпоху им-
периализма, 1871-1919гг., М.-Л., 1928.

تارلی ف. ، نهوروها له چرخي ئیمبریالیزمدا ، مۆسکو - لیتنград ۱۹۲۸ .

И.О.Фаризов, Место национально-освободи-
тельного движения курдов в борьбе наро-
дов Ближнего и Среднего Востока против
империализма, Канд.дисс. (реферат), Мос-
ква, 1953.

فاریزوف ئی. و . ، شوئی بزۆتتهوهی نازادی - نهوهویی کورد له خهباتی
که لانی رۆژه لانی تێک و ناوه ژاستا دی ئیمبریالیزم ، (کورنی
نامهی دوکتۆریکی) ، مۆسکو ۱۹۵۳ .

سەرچاوه به زمانى ئینگلیزى و فهرده سه یقى

- Curzon G. N., Persia and the Persian question, Vol. II, London, 1892.
- Dagobert von Mikusch, Mustapha Kemal between Europe and Asia, (translated by John Linton), London, 1931.
- « Documents on British Foreign policy, 1919 - 1939 », First series, Vol. IV, London, 1952.
- Eagleton W., The Kurdish Republic of 1946, London, 1963.
- Edmonds C. J., Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North - Eastern Iraq, London, 1957.
- Ireland P. W., Iraq. A Study in political development, London, 1937.
- Keeling E. H., Adventures in Turkey and Russia, London, 1924.
- Kinner J. M., A geographical memoir of the Persian Empire, London, 1813.
- Kinner J. M., Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the years 1813 and 1814, London, 1818.
- « League of Nations. Question of the frontier between Turkey and Iraq », Geneva, 1924.
- Longrigg S. H., Four Centuries of Modern Iraq, London, 1925.
- Luke H. Ch., Mosul and its minorities, London, 1925.
- Main E., Iraq from Mandate to Independence, London, 1935.

- Mason K., Central Kurdistan, - « The Geographical Journal » .
Vol. LIV, No. 6, December 1919.
- « Memorandum sur la situation des Kurdes et leurs revendications », Paris, 1948.
- Millingen F., The wild life among the Koords, London, 1870.
- Morier J., A second journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the years 1810 and 1816, London, 1818.
- Morier J., Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the years 1808 and 1809. London, 1812.
- Nikitine B., Les Kurdes. Etude sociologique et historique . Paris , 1956 .
- Philby H. , Arabian days , London , 1948 .
- Rawlinson H. C. , Notes on a journey from Tebriz , through Persian Kurdistan ..., - « The Journal of the Royal Geographical Society », London, Vol. X, 1840.
- Richard D. Robinson, The first Turkish Republic. A case study in national development, Cambridge, 1963.
- Rich Cl. J., Narrative of a Residence in Kurdistan, Vol I - II, London, 1838.
- Safrastian A., Kurds and Kurdistan, London, 1948.
- Shmidt D. A., Journey among brave men, Toronto, 1964.
- Soane E. B., To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, second edition, London, 1926.

Sykes M., The Kurdish tribes of the Ottoman Empire,-
« The Journal of the Royal Anthropological Institute
of Great Britain and Ireland », Vol. XXXVIII, 1908
(July to December).

« The memories of Naim Bey. Turkish official documents
relating to the deportations and massacres of
Armenians », London, 1921.

Wilson A. T., Loyalties Mesopotamia, 1914 - 1917.
A personal and historical record, London, 1930.

Wilson A.T., Mesopotamia, 1917 - 1920. A clash of
loyalties. A personal and historical record, London,
1931 .

Zaki Saleh, Mesopotamia. Iraq 1600 - 1914, Baghdad,
1950 .

سەرچاوه به زمانی تورکته

Nuri Dersimi, Kurdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952.

عبدالعزیز یاملی ، کوردستان و کرد اخلال لری ، جلد - ۱ - ، نهران
. ۱۹۵۶

گۆنار و ژۆرنامه

« بانگ کرد » ، بهندا ، ژماره - ۱ - ، ۱۲ ، ربيع الاول ، ی سالی
. ۱۳۳۲ ؛ ژماره - ۳ - ، ۱۳۳۲ .

« بانگ کردستان » ، سلیمانی ، ژماره - ۳ - ، ۷۱ ، ئاهستۆسی ۱۹۲۲ .

« برابته » ، بهندا ، ژماره - ۷ - ، ئهخرین بهکمی ۱۹۷۰ .

• نزوی نوحی ، سلیمان ، شماره - ۹ - ، کانونی یه کی ۱۹۶۰ .
• کرستان ، ، عدد - ۶ - ، جنیف ، ۷۵ جادی الاول ۱۳۱۶ ، ۲۸
أيلول ۱۳۱۴ .

• • •

• الصحافة الجديدة ، ، بغداد ، أيلول ۱۹۷۳ .
• السلام العربي ، ، بغداد ، تشرين الاول ۱۹۳۱ .

• • •

(*) ناو

ئۆزبېلى ، بوسف ئەبكارەفېج
(رۆژھەلا ئاتاس) ۳۹

ئىبراھىم بەگ ۱۲۷

دوكتور ئىحسان فوناد ۱۲۶

ئىرست مېين (مىترۆنۆسى ئىنگلىز) ۱۷

ئىسماعىل ھەقى شاھەبىس ۱۳۷، ۸۰

ئىنگلىز - ئىنگلىزە كان شەش ، ھەشت ،

۸۰، ۱۷، ۱۴، ۱۵، ۱۷ -

۲۱، ۲۹، ۵۷، ۵۳، ۵۶، ۵۷،

۵۸، ۶۰، ۶۱، ۶۷، ۶۴، ۶۵،

۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱،

۷۲، ۷۳، ۷۸، ۸۰، ۸۱، ۱۲۸،

۱۶۱، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۹، ۱۷۱

پروتئەھەدى كەمالىنگان ۱۶۹

بەلكار ۱۷۷

بەھادىن نورى ۱۳

بۆھۆز نۆبار پاشا (سەردارى ئەرەبىن)

۱۶۵، ۱۷۵

پۆل ئېمىل ، پروفېسسور ھەوت

پۆل كامبۇن ۱۶۷

پېرسى كۆكس ۱۶۱

تارلىق ف. ، كەكادېسى ۱۱۴

تەنر ۹۰، ۱۲۴

تالىرىيان ۱۳۸، ۱۴۳

دوكتور استارجىيان ك. ۱۳۲، ۹۲، ۰۱
ئاداموف ا. (كۆنسولى رۇسبەلە

ئەرزۇرۇم) ۱۳۴

ئارنۆل ئۆيىنى ۱۴۵

ئاسورى - ئاسورى ھەشت ، ۱۹، ۲۵،

۲۷، ۴۴، ۴۶، ۸۳، ۸۸، ۱۱۸،

۱۶۴، ۱۷۳

ئەھەد (شىيخ ئەھەدى كۆرى شىيخ

سەھىد) ۷۷

ئەرەب - ئەرەبەنە كان پىتىج ، ھەوت -

ياز دە، ۲۵، ۲۶، ۲۸، ۴۴، ۴۶،

۸۲، ۸۸، ۸۹ - ۱۵۶، ۱۵۹،

۱۶۲، ۱۶۵ (سەردارە كان) ،

۱۷۱، ۱۷۳، ۱۷۴ - ۱۷۹

ئەدمۇندس شەش

ئەدوارد گرېپى ، سىر ۱۶۲

ئەلمان - ئەلمانە كان (بۆوانە : ئەلمانىا)

ئەمىن زەك چوار ، ۱۶، ۵۴، ۸۵،

۸۶، ۱۴۷

ئەمىن خالى بەدرخان ۳۵

ئەناتۆل فرانس ۱۴۴

ئەندېرس (كۆنسولى ئەلمان) ۱۱

ئەنومەر پاشا ۱۱۱، ۱۳۸

ئەنومەر قادر مەھمەد دواز دە

(*) بە پېتىستان نەزانى ئەو ناو و شوپىئانەى لە ناومرۆكى كىتپەكەدا نۆر

دۆبارە دەپنەو (وھ كورد و كوردستان) لېرمەدا بىئانئوسىن . ھەرجى

ناوى ھۆز و گەلانە لېرمەدا ، واتە لە لېستەى ناوھەكاندا نۆمار كراون .

حسین حوزنی موکریانی پینج ، ۶۷ ،

۱۴۷

حسینی کوزی علی (شهری میکه)

۷۸

حمدون ، مهلا ۱۷۳ - ۱۷۴

حیدر رحیب ۱۵۱

خالفین ن. ا. (کوردناس) سن

خالو قوربانی ۷۹

خلیل خه یالی ۳۷ ، ۳۹

خلیل رحیب ۱۵۱

داشناق (پارنی داشناق) - داشناقه کل

۱۰۴ ، ۱۲۳ - ۱۲۴ ، ۱۲۹ ، ۱۳۲

۱۷۰ - ۱۷۶

دا لوپیرت ۹

راولنسن (گهله ری بهریتانیایی) ۱۴

رهلیق جیلی چوار - پینج ، ۸۸

روس (بروانه : روسیا)

رومان ۹۰

ریشارد روینسن ۱۰۹

ریچ ، کلودپوس جیس ۱۳ - ۱۴

رپک کوتنامه ی بهرلین ۱۰۰ - ۱۰۶

سازانوف ۱۵۹

ساسانق ۹۰

سان - سنیفانو (په بیان) ۱۰۴ - ۱۰۵ ،

۱۲۷

سایکس - پیکو (په بیان) ۶۷ ، ۱۰۲ ،

۱۵۸ - ۱۶۴ ، ۱۶۷

سهید سهید ، مهلا ۱۱۵

سهید ، شیخ ۷۵ ، ۷۷

سههوی - سههوپکان ۹۴

س. - تورکه کلن هوت ، ۹ ، ۱۰

سینه دمه لانه کانی ، ۱۹ ،

۲۱ ، ۲۴ ، ۲۶ ، ۳۲ ، ۳۳ ، ۴۴ ،

۴۵ ، ۵۲ ، ۵۳ ، ۵۶ ، ۵۷ ، ۵۸ ،

۵۹ ، ۶۰ ، ۶۱ ، ۶۳ ، ۶۵ ، ۶۶ ،

۶۵ ، ۶۹ ، ۷۰ ، ۷۲ ، ۷۳ ، ۸۷ ،

۱۱۱ ، ۱۱۸ ، ۱۲۱ ، ۱۵۰ ، ۱۵۷ ،

تورکه لاهه کان (ئینجادیپکان) ۳۴ ،

۳۵ ، ۳۷ ، ۱۰۹ ، ۱۳۱ ، ۱۳۸ ،

۱۳۹ ، ۱۴۶ ، ۱۷۸ ، ۱۷۹

- شوژی تورکه لاهه کان ۱۱۰ ،

۱۱۵

تورکانبای (په بیان) ۹۱

تح (موز) ۱۷

حلا ناله بانی (پروت) ۱۲۶

جلی جلیل سن

حد پاشا ۱۳۸

جهددین بابان ۴۰

حد سفظاح ۱۷۷ ، ۱۷۸

جنگولی - جهنگلیپکان ۷۹

جورج پیکو ۱۵۸ - ۱۵۹

جیس برابیس ، لورد ۱۴۵

جرکس ۱۲۷ ، ۱۷۸

چهر ، نهدمیرال ۴ ، ۲۷

چورنزه زوبهف ، جهنرال ۱۴۷

حلی بهکو ۱۱۶

حلی قادری کوپستی ۱۲۵ - ۱۲۹ ،

۱۳۱ ، ۱۳۳

حسین بهکه (کوزی بهدرخان پاشا) ۴۳

حسین جاف دوازه

سەلبو قىتكان ۹۰

سليمان پاشاي پېچوك ۱۳

سليمان پاشاي گورە ۱۳

سەليم ، مەلا سەليم گەلەندى خىترانى

۷۵ ، ۴۵ - ۴۳

سورەبا بەدرخان ۸۰

سۆفبەت سۆ - چوار ، پىنج ، ۹۱

سۆن ، سىجەر ۱۶ - ۱۸ ، ۶۹ - ۷۰

۱۶۹ ، ۱۶۰

سەپتەددىن خان ۶۱

سىتەر (بەيان) ۱۲۷ ، ۱۶۰ ، ۱۶۹ -

۱۷۰

شاخوڧكى ، شازادە ۲۳ ، ۲۶

شەرىف پاشا ۱۷۵ ، ۳۵

شكاك (ھۆز) ۶۰ ، ۵۸

شكرى الفضلى ۴۷

شكرى مەھمۇد نەدىم شەش - ھەوت

شۆزى ئۆكتۆبەر ۱۲۰ ، ۱۵۸ ،

۱۵۹ ، ۱۶۲ ، ۱۶۷ ، ۱۶۸

شۆزى مەشرۆئى ئىران ۷۱

شېونمان (جاسوسى ئەلمانى) ۱۲

ساب زادە سەلبانەلى مەد طرف ۴۲

سەدىق دەملۆجى ۳۱

سۆلى مەبدوللاى شكاكى ۷۵

سەلەت پاشا ۱۱۱ ، ۱۳۶ - ۱۳۸ ،

۱۴۳

سەبسى سەھەوتى ، شا ۹۰ ، ۹۴

سەبدولمەبىد - سولتان مەبدولمەبىدى

دوھەم ھەوت ، ھەشت ، نۆ ، ۳۱ ،

۹۶ ، ۹۷ ، ۱۰۶ ، ۱۰۷ ، ۱۰۹ -

۱۱۰ ، ۱۱۵ ، ۱۱۸ ، ۱۲۱ ، ۱۳۵

۱۴۴ ، ۱۷۴ ، ۱۷۹

مەبدولمەبىد ۱۱۶

مەبدوژرەھان بەدرخان ۱۳۷

مەبدوژرەزاق بەدرخان ۲۲ ، ۲۴ ،

۳۷ - ۳۸ ، ۳۹ ، ۱۷۵

مەبدولسەلام ، شىخ ۴۶ - ۴۷ ، ۷۵

مەبدولمەزىر يامولكى ۱۴۰ ، ۱۵۰

مەبدوللەھور ۱۱۶

مەبدولقادىرى شەمىزىتى ، شىخ ۳۵ ، ۵۴

مەزىر بەگ ، دوكتور ۱۱۲

مەلى شىر (شامىر) ۷۶ ، ۷۷

مەبەبدوللا ، شىخ ۱۳۲

مەسمانى - مەسمانىكان پىنج ، ۳۳ ،

۴۳ ، ۴۴ ، ۴۵ ، ۴۶ ، ۴۷ ، ۴۹ -

۵۱ ، ۵۴ ، ۵۵ ، ۶۰ ، ۶۴ ، ۶۵ -

۶۶ ، ۶۷ ، ۷۷ ، ۷۸ ، ۸۰ ، ۸۲ -

۸۴ ، ۸۶ ، ۸۷ ، ۹۰ ، ۹۱ ، ۹۴ -

۱۰۱ ، ۱۰۷ ، ۱۲۵ ، ۱۲۹ -

۱۳۱ ، ۱۳۳ ، ۱۴۳ ، ۱۵۲ ، ۱۷۲ -

۱۷۷

دوكتور ھىزەددىن مەتەم رەسول ۱۲۶

قائىر النىن ۱۱۲ ، ۱۱۳ ، ۱۳۶

قەرنەپىكان (پىروانە : قەرنە)

قارى قەتەح ۶۳

قارى مەمەد ۶۳

كامبىل د. ۱۳

كامبىل بەگ (كۆزى بەدرخان پاشا) ۴۳

كلھوژ (ھۆز) ۱۹

كەلبەنسۆ ۱۶۳ - ۱۶۴

كوچك خان ، مېرزا ۷۹

كۆمپانىيە نونى ئىنگلىزى ۷۰

مهجود، شیخ ۴۳، ۶۲، ۶۶، ۷۰،
 ۷۷ - ۷۸، ۸۱
 مهجود زاده بهیتولا بهگه ۱۵۱
 مستقا ناطای رهجهب ۱۵۱
 مستقا پاشای یامولکی ۱۳۳
 مستقا وهما ۱۵۲
 مسعود محمد ۱۲۶ - ۱۲۷
 مهفول ۹۰
 مهمدی، راهزینی ۱۲۸
 مؤدروس (هودنه) ۶۸، ۷۱ - ۷۲
 مؤرکان ج. ۳
 مؤریتر ۱۵
 مهولانزاده رهنمیت ۱۳۸
 نوئل، کاپتن ۷۰ - ۷۱، ۱۶۰، ۱۶۹
 نیرسبیان، پروفسور ده، ۱۱۵
 نیرامولهکنه ۵۹
 نیکیتین، باسیل ۴۹
 هاولت. ۱۳
 هنجاک (پارنی هنجاک) ۱۰۴، ۱۳۴
 هیربهرت لیٹمانس (رؤزهلاتناس) ده
 ویکرام، برابان ۱۷۵
 ویلسن، ئارنولد شمش، ۲۱، ۶۲، ۶۹
 یامولکی (پروانه: مستقا پاشا)
 یلزیدی (کورودی یلزیدی) ۷۰،
 ۱۵۲ - ۱۵۳

کورسبیای نمونی نورکتی ۴ - ۵
 کورسبیای هندی رؤزهلاتنتی ۱۲ - ۱۳
 کورسبیای ناشتی له پاریس ۱۷۵
 کورسبیای بهرلین ۱۰۴ - ۱۰۵
 کیمزد، لورد ۷۰، ۷۳
 کینه. (نوسوری ئینگلیز)
 هنت - نو
 کیر ۱۵
 کوردلیسکی ف، دهکدهسی پینج،
 ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۳۱، ۱۵۰
 کورسبوز (مهمبری لهلمانی) ۱۰ - ۱۱
 کورسبیای
 لارموت م. س. (کوردناس) سق،
 ۳۴، ۵۳، ۸۶، ۱۲۴،
 ۱۶۱
 کورتس ۱۷۸
 کورک زونو هنت
 کورسبیای کامبرون ۶
 کورسبیای جورج ۱۶۳ - ۱۶۴
 کورسبیای (جاسوسی لهلمانی) ۱۷
 کورسبیای سایکس ۱۸، ۱۵۸ - ۱۵۹
 کورسبیای ک. م. میچر شمش، ۱۱۹،
 ۱۶۰، ۱۶۹
 محمد ۱۲۰
 محمد حسین خان ۶۱
 محمدی مهلاکوریم دوازه، ۱۲۶،
 ۱۴۵

شـوین

نازمربایجان ۹، ۵۷، ۵۹
 - نازمربایجان سؤقیهت ۱۰۰
 ناسیا ۱۲، ۱۰۸، ۱۱۶ |
 - ناسیای پچوک ۹، ۲۵، ۱۳۱
 نانتون کوپرتی ۶۹
 نانه داخ ۱۶۰
 نامیدی - همدیه ۴۷، ۷۷، ۱۶۰
 نهمه ۱۱۰
 نهره بکیر ۱۲۰، ۱۳۶
 نهرجنتین ۱۱۴
 نهرزروم ۷، ۱۱، ۵۴، ۵۶، ۵۷، ۱۰۷، ۱۳۴، ۱۲۲، ۱۲۰، ۹۱۳، ۱۰۷
 ۱۰۹، ۱۴۱
 نهرزنجان ۷
 نهرمیلیا - نهرمنستان شمش ۷،
 ۲۵ (دهوله نی نهرمینیا) ۸۹۰ - ۹۰
 (شویلی) ۹۱، ۹۸، ۹۹
 ۱۰۰، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵
 ۱۲۳، ۱۲۴ (نهرمینیا که وره)،
 ۱۲۵، ۱۳۰، ۱۳۵، ۱۶۳، ۱۶۷
 - نهرمینیا رۆژئاوا ۹۱، ۱۰۰
 ۱۰۲، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۲۵
 ۱۲۶، ۱۵۹
 - نهرمینیا رۆژهلات ۹۰،
 ۹۴، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲
 ۱۲۴
 - نهرمینیا سؤقیهت ۱۰۰،
 ۱۱۴

نهمه نیول - نهمه نیول ۶، ۸، ۱۳
 ۴۶، ۵۲، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹
 ۱۱۶، ۱۲۴، ۱۵۸
 نهمه هان ۶۰
 نهریقا - با کوری نهریقا چوار
 نهمه زیز ۵۴
 نهمانیا - نهمان - نهمانه کان ۲، ۳
 ۵، ۶، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱
 ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۲۴، ۲۷، ۵۲
 ۵۳، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۱۰۵
 ۱۲۹، ۱۴۱ - ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۵۷
 ۱۶۷
 نهمه ریکا ۲، ۴، ۲۷ - ۲۸، ۱۱۴
 (ولانه به ککرتووه کانی) ۱۴۴
 نهمادۆل ۴۸، ۸۳، ۱۵۰
 نهمه روه ۷
 نهرروپا چوار ۱۲، ۸۰، ۶۰۰
 ۱۳۶ (رای کشتی) ۴۴
 (دهوله نه کانی) ۱۵۷، ۱۶۶
 نهروله ۶، ۸، ۱۱۵ - ۱۱۶، ۱۲۰
 ۱۳۶، ۱۴۲، ۱۵۰
 نهمالیا ۳۰، ۱۱۶
 نهمران ۹ (رۆژئاوا نی نهمران) ۱۴
 ۲۱ (خواروو زوروی رۆژئاوا نی)
 ۲۱ (شورشی مەشرۆنی نهمران)
 ۲۲، ۳۰، ۳۳، ۴۷، ۵۶، ۵۷
 ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۷۰، ۷۵
 ۷۹، ۹۰، ۹۱ (نهمرانی سهله ونی)

به خدا ، ۶ ، ۷ ، ۹ ، ۱۳ ، ۱۷ ، ۲۰ ،
 ، ۲۱ ، ۴۱ ، ۴۷ (ویلاپه‌نی) ، ۶۶ ،
 ۶۷ ، ۶۸ ، ۶۹
 - خه‌تی شه‌منده‌له‌ری به‌خدا
 ۳ ، ۵ ، ۷ - ۹ ، ۷۲
 به‌لقان ، ۳۰ ، ۴۸ - ۴۹ ، ۱۰۰ ، ۱۳۵ ،
 ۱۵۸ ، ۱۶۷
 بو‌تان ، ۷۶ ، ۷۸ ، ۱۲۵
 بی‌روت ، ۱۰۷
 بی‌زده‌نتی (ده‌ولته‌نی) ، ۹۰
 پاریس ، ۲۳ ، ۱۷۵
 پالتو ، ۱۲۰ ، ۱۲۲
 پورنو‌هال ، ۱۱۶
 پی‌ترو‌کراد ، ۲۶ ، ۳۹ ، ۷۹ ، ۱۵۹
 پی‌نجوین ، ۶۱ ، ۶۳
 تهرابزون ، ۶۷ ، ۱۵۹
 تورپوز ، ۱۱ ، ۶۰
 تورکیا حوت ، هشت ، ۵ ، ۶ ، ۱۲ ،
 ۱۴ ، ۲۲ ، ۲۷ ، ۳۰ ، ۳۲ ، ۴۵ ،
 ۴۶ ، ۴۷ ، ۴۹ ، ۵۲ ، ۵۳ ، ۵۵ ،
 ۵۷ ، ۶۰ ، ۶۸ ، ۷۱ ، ۷۵ ، ۷۶ ،
 ۷۸ ، ۸۰ ، ۸۲ ، ۸۳ ، ۸۴ ، ۸۸ ،
 ۹۰ ، ۹۱ ، ۹۲ ، ۱۰۴ ، ۱۰۵ ، ۱۰۰ ،
 ۱۱۱ ، ۱۱۳ ، ۱۳۴ ، ۱۳۸ ، ۱۵۱ ،
 ۱۵۷ ، ۱۶۱ ، ۱۶۹ ، ۱۷۱ ، ۱۷۳ ،
 تو‌زخورماتو ، ۶۸
 جزیر - جزیره‌ی قیبن هومر ، ۱۲۵ ،
 ۱۵۹ - ۱۶۰
 جنیف ، ۱۷۳ ، ۱۳۲
 چین ، ۱۲
 حلب ، ۸۴ ، ۱۱۲ ، ۱۳۷ ، ۱۳۸ ،

۱۶۱ ، ۱۶۹ ، ۱۶۱ ، ۹۰
 حررتی حوماتی - ده‌ولته‌نی حوماتی
 ، ۲۹ ، ۲۷ ، ۲۶ ، ۲۱ ، ۵ ،
 ، ۳۳ ، ۳۴ ، ۴۷ ، ۴۸ ، ۵۲ ، ۷۲ ،
 ۵۲ - ۷۵ ، ۱۰۰ ، ۱۰۲ ، ۱۰۳ ،
 ۱۰۶ ، ۱۰۹ (رزپسی
 حراتی) ، ۱۱۰ ، ۱۱۱ ، ۱۲۲ ،
 ، ۱۳۳ ، ۱۳۰ ، ۱۳۲ ، ۱۳۵ ،
 ، ۱۳۶ ، ۱۴۲ ، ۱۵۷ ، ۱۵۸ ، ۱۵۹ ،
 ، ۱۶۰ ، ۱۶۴ ، ۱۶۵ ، ۱۶۶ ، ۱۶۷ ،
 ، ۱۶۳ ، ۱۷۳ ، ۱۷۴ ، ۱۷۵ ، ۱۷۸ ،
 یک‌سره ، ۴۱
 - کوزکوز ، ۳
 حیل ، ۴۰ ، ۴۶ ، ۴۷ ، ۷۵
 حینق ، ۳۴ (نه‌کینکالی) ، ۴۶ ، ۴۷
 حیرد ، ۷
 حبیبی - به‌تلبس - بتلبس ، ۱۸ ، ۴۳ ،
 ۴۴ ، ۴۵ ، ۴۶ ، ۴۷ ، ۵۶ ، ۷۵ ،
 ۷۹ ، ۸۴ ، ۱۱۳ ، ۱۱۷ ، ۱۳۴ ،
 (ویلاپه‌نی) ، ۱۵۹ ،
 حررتیل ، ۱۱۴
 حرلین ، ۷ ، ۱۰۴ - ۱۰۵ (کوزگره‌ی)
 ، ۱۰۵ - ۱۰۶ (رله‌ک‌گوتتنامه‌ی) ،
 ۱۲۷ ، ۱۳۸ ، ۱۴۳ ،
 حررتیبا ، ۲ ، ۱۰ ، ۱۲ ، ۱۸ ، ۱۹ ،
 ، ۲۰ ، ۲۱ ، ۲۷ ، ۴۰ ، ۴۶ ، ۵۹ ،
 ، ۶۰ ، ۷۳ ، ۸۲ ، ۱۰۵ ، ۱۲۶ ،
 ، ۱۲۹ ، ۱۴۲ ، ۱۵۷ ، ۱۵۸ ، ۱۵۹ ،
 ، ۱۶۰ ، ۱۶۱ ، ۱۶۲ ، ۱۶۳ ، ۱۶۴ ،
 ۱۶۷
 حیره - به‌سره ، ۸ ، ۲۰ ، ۶۵ ، ۶۶ ،

۷۸ ، ۷۹ ، ۸۱ ، ۹۱ ، ۱۰۰
 ۱۰۱ ، ۱۰۳ ، ۱۰۴ ، ۱۰۷
 ۱۰۹ ، ۱۱۱ ، ۱۱۲ ، ۱۱۴
 ۱۲۰ ، ۱۲۶ ، ۱۲۹ ، ۱۳۴
 ۱۴۲ ، ۱۴۷ ، ۱۵۰ ، ۱۵۲
 ۱۵۷ ، ۱۵۸ ، ۱۵۹ ، ۱۶۰
 ۱۶۱ ، ۱۶۲ ، ۱۶۳ (رۆب)
 سوڤه‌تني ، ۱۶۷
 زاخو
 زمبئول (شار) ۱۰۳
 زاپون ۴۰ ، ۱۲۸
 زمنگار ۲۰
 سابلاغ (مه‌باد) ۶۰ ، ۶۲ ، ۶۳
 ساري قامبئي ۵۶
 ساسون ۱۰۷
 سامه‌زرا ۹
 سرد ۱۵۹
 سه‌لو ۶۱
 سه‌كرات (گوند) ۱۲۲
 سلجمناني حوت ، ۱۴ ، ۶۹ ، ۷۰ ، ۷۰
 ۷۸ ، ۸۰ ، ۸۷
 سه ۱۴
 سودان ۱۲۸
 سوربا ۵ ، ۱۱۴ ، ۱۷۷
 سيواس ۷ ، ۵۴ ، ۹۲ ، ۱۰۸ ، ۱۰۹
 ۱۱۲ ، ۱۲۰
 شتو - ئوشتو ۱۱ ، ۶۰
 شوه‌يه ۶۹ ، ۷۷
 شيجان ۲۰
 سه‌كره ۴۷
 سه‌ماديه (برونه : ناميدي)

۱۴۲
 خانه‌قين حوت ، ۳ ، ۱۷ ، ۶۱ ، ۶۹
 ۸۵
 خه‌رپوت ۷ ، ۱۱ ، ۷۸ ، ۱۱۳ ، ۱۱۶
 ۱۶۰
 خه‌رتوم ۱۲۸
 خوي ۳۸ ، ۳۹
 ده‌رسيم ۱۱ ، ۷۶ ، ۷۸ ، ۱۵۲
 ده‌رياي رهش ۵۳ ، ۱۵۸ ، ۱۵۹
 ده‌رياي سيني ناوه‌زاست ۵ ، ۶ ، ۱۵۸
 دياربه‌كر (نامهد) ۷ ، ۸ ، ۱۹ ، ۷۸
 ۸۴ ، ۱۰۷ ، ۱۰۸ ، ۱۱۳ ، ۱۲۱
 ۱۲۴ ، ۱۴۱ ، ۱۴۸
 ديبله ، روبري ۱۵۹
 ديه‌شق ۱۷۴
 ره‌واندوز حوت ، ۴۷ ، ۶۱ ، ۶۳
 ۸۵ ، ۱۴۷ ، ۱۴۸
 رۆزه‌لاني ناوه‌زاست سني ، چوار ،
 ۷ ، ۱۱ ، ۱۲ ، ۱۵ ، ۱۸ ، ۲۰ ،
 ۲۰ ، ۴۹ ، ۵۷ ، ۵۹ ، ۶۴ ، ۷۳ ،
 ۸۰ ، ۸۹ ، ۱۱۹ ، ۱۶۱ ، ۱۶۳ ،
 ۱۶۶ ، ۱۶۷
 رۆزه‌لاني نريك سني ، ۲ ، ۱۷ ،
 ۱۵ ، ۱۸ ، ۵۹ ، ۷۳ ، ۸۰ ، ۱۶۶
 ۱۶۷
 روسيا (رۆس) سني ، پينج ، حوت ،
 هشت ، ۲ ، ۶ ، ۷ ، ۸ ، ۹ ، ۱۰ ،
 ۱۲ ، ۱۹ ، ۲۱ ، ۲۷ ، ۳۲ ، ۳۳ ،
 ۴۱ ، ۴۳ ، ۴۵ ، ۴۶ ، ۵۷ ، ۵۳ ،
 ۵۵ ، ۵۶ ، ۵۷ ، ۵۸ ، ۵۹ ، ۶۰ ،
 ۶۲ ، ۶۳ ، ۶۴ ، ۶۵ ، ۷۳ ، ۷۵

مارون پلوت ۱۱۲
 مارهش ۱۰۷، ۸
 مارگه ورت ۱۶۰
 مه لانی به ۷
 مه هاباد (بزوانه: ساپلاغ)
 مۆسکو ۱۵۱
 مۆسل ۶، ۸، ۱۹، ۵۴، ۶۸، ۷۱
 ۷۳، ۷۵، ۷۷، ۸۴، ۸۷، ۹۱
 (کیتشی مۆسل) ۱۶۲، ۱۶۴
 ۱۷۳ (کیتشی مۆسل)
 - ویلا به نی مۆسل ۳، ۴، ۲۹
 ۴۷، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۶۰
 ۱۶۲، ۱۶۴
 موش ۵۶، ۸۴، ۹۵، ۱۱۳، ۱۳۹
 ۱۴۰، ۱۵۹
 موکریل ۶۳
 مۆکس ۱۵۱
 میسر ۶، ۸۰، ۱۱۴
 میسوپوتامیا نو (ناوچی سورو
 میسوپوتامیا) ۵، ۹، ۱۰، ۲۰
 ۶۵، ۶۷، ۷۲
 ناصریه ۶۶
 نسیهین ۸
 نهما ۱۰۵
 نیجه دۆرگی هارمب ۷۱
 هولیر ۶۲، ۸۷
 همدان ۵۹، ۶۰
 هیندستان ۶، ۱۲، ۶۹، ۷۳، ۸۰
 ۱۱۴، ۱۶۴
 وات ۱۱، ۱۸، ۱۹، ۵۵، ۵۶

۶۵
 (فهرده پیکان) ۲، ۳، ۴
 ۲۷۰ - ۲۹، ۲۹، ۱۰۵، ۱۱۴
 ۱۳۹، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱
 ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۷
 صحن ۱۶۴
 صحت ۷۳، ۸۹
 صبه ۵۰
 صرح ۱۳۰
 صری شیرین ۳
 صغس ۶، ۷۱، ۷۱، ۷۶، ۷۱، ۷۱
 ۱۱۱، ۱۱۴، ۱۱۵
 - پشت قلفاس ۲۲ - ۲۳
 قرحس (کوند) ۱۹
 قریگی ۷۶
 قبری ۷، ۱۶۰
 قرقو ۳، ۸، ۱۳، ۶۹، ۷۰
 قرحان (کرمانشاه) ۱۲، ۵۹، ۶۰
 ۷۹
 قری ۶۸، ۷۰
 قنلوی هارمب ۲۱
 قنلوی هارمب ۵، ۶، ۲۰، ۶۵
 کوت ۶۷
 کویت ۸
 کوی ۶۲
 کبلان ۷۹
 قنبل هشت، ۱۱۹، ۱۶۳
 نوپان ۱۱۴
 یسنگراد ۳۹
 لردین ۶، ۸، ۱۳، ۷۸

- دەرلجی ورمی ۶۰ پەرتهقان ۱۰۱ بەکبەئی سوڤبەت - دەولەنی سوڤا ۱۶۳ ، ۱۵۹ ، ۱۴۴ پۆنان ۱۱۴	۹۲ ، ۱۰۳ ، ۱۰۷ ، ۱۱۲ ، ۱۱۶ (ناوچەیی) ۱۵۹ ، ۱۵۱ - گۆمى وان ۸۹ ورمی ۲۳ ، ۲۵ ، ۲۷ ، ۴۷ ، ۵۸ ۵۹ ، ۶۱ ، ۶۲ ، ۱۳۲
---	---

سەرنج

- بە داخووە ھەندێك مەلەى چاپ كەوتولەنە چەند شوپىنكى ئەم كىتەبە .
- بە پێويستمان زانى سەرنج بۆ ئەمانەيان رابكيشين :
- ل ۱۷ : بەكم وشەى دېزى بەكمى پەراوېزى ۲۴ دەپت بە : نۆسەر .
- ل ۴۳ : وشەى (تېلىس) لە دوا دېزدا دەپت بە : تېلىس .
- ل ۵۴ : دوا وشەى دېزى سېيەم (قوچى) دەپتە : قوچى .
- ل ۸۴ : بەكم دېزى پەراوېز 1946 دەكرېت بە : 1964 .
- ل ۱۲۳ : پەرەكرالى دۆ ، دېزى دۆ و سۆ لە برىق (گنجاك) (هنگاك)
 دىخوئىندىرپتەو .
- ل ۱۷۰ : پەرەكرالى دۆ دېزى سېيەم لە برىق (كوردەوارپدا) (كوردەوارپدا)
 دىخوئىندىرپتەو .

پیتزست

سټی - دواړده	وټکتی
	گرنگت کوردستان و بیهغ پیدانی له لاپهن	بسی بهکم
۲۹ - ۱ دهولنه کهوره کانهوه	
	بری گشتی کوردستان بهر له دمست پی کردنی	بسی دووهم
۵۰ - ۳۰ شهز	
۷۳ - ۵۱ کوردستان له کلپه ی ثا کری شهزدا	بسی سټیهم
	خبانی کهلی کورد له ساله کانی شهزدا و هو	بسی جوارهم
۸۸ - ۷۴ زیانانهای لهو سالاندا له کورد کونن	
۱۵۶ - ۸۹ سکورد و کوشتاری هرمن	بسی پټنجهم
۱۶۵ - ۱۵۷ دواژوی کورد له پلانی دهولنه کهوره کاندنا	بسی ششم
۱۷۹ - ۱۶۶	منجم
۱۸۹ - ۱۸۰	سرچاوه
۱۹۳ - ۱۹۰	ناو
۱۹۸ - ۱۹۴	شوین

A PUBLICATION OF THE KURDISH ACADEMY

Dr. Kamal Madhbar Ahmad

KURDISTAN
DURING THE YEARS OF THE FIRST WORLD WAR

Kurdish Academy Press
Baghdad - 1975

نخستی بەرگە کە هونەر مەند (ولید مەدی) کێشەو بەتی

زفزی (۲۰۰) فله

له کتێبخانهی نێفـتـاژدا
ژماره ۶۲۱ ی مـالی ۱۹۷۵ ی هـاوهـتی

من مطبوعات المجمع العلمي الكردي

الدكتور كمال مظهر احمد

کردستان

فحول سنوات الحرب العالمية الاولى

مطبعة المجمع العلمي الكردي

بغداد - ١٩٧٥

میتروو

دوکتور که مال مزهه نه مود

کورتہ باسینگی زانستی میتروو و کوردو میتروو

به یاریده‌ی نه‌مینداریتی گشتی‌ی روشنبیری و لاوان چاپ کراوه

دوکتور که مال مزله ر نه محمد

میشرو

کورتہ باسیکی زانستی میثرو و کوردو میثرو

به غدا ۱۹۸۳

به یاریده ی نه مینداریتی گشتی ی روشنبیری و لاوان چاپ کراوه

پیشکش

به یادی پیروزی

شہرہ فحانی بیدل سی

مہلا مہموردی باہ زبیری

سومہ مہر ٹہ مین زہ کی

پیشه‌کی

دهمیتکه پیئوم به ره‌مه‌ئیکی سه‌به‌خۆ ده‌رباره‌ی میژوو پیشکەش به خۆتندمواری کورد بکه‌م ، له‌به‌رئوه‌ چه‌ند سالی‌که هه‌ر زانیاری‌به‌کی به‌که‌لکم به‌رده‌ست که‌وتی ، یا هه‌ر تاقی‌کردنه‌وه‌یه‌کی تاییه‌تی خۆم لا به‌سند بووی به‌که‌ر تو‌مارم کردوون و وا لیره‌دا پوخته‌یان پیشکەش ئه‌که‌م .

سه‌رچاوه‌کانی ئه‌م کتیبه‌ زۆرو په‌رش و بلاون . به‌وتنه‌ جارێک ناوی تالیرانی تیدا هاتووه ، به‌لام ئه‌و چه‌ند دێره‌ی ده‌رباره‌ی ئه‌و نووسیمون به‌ره‌می خۆتندنه‌وه‌ی ژماره‌یه‌ک سه‌رچاوه‌ن که به‌کیکیان کتیبکی ۲۲۰ لاپه‌ره‌یی نایابی تارلی میژوو نووسه .

سالی ۱۹۷۸ زۆربه‌ی به‌شی به‌که‌می ئه‌م کتیبه‌م ، که سه‌رنجه تاییه‌تی‌به‌کانی خۆمی تیدا به ، پیشکەشی وه‌رزی رووناکبیری‌ی سالانه‌ی زانکۆی به‌سه‌رم کرد ، ئه‌و مامۆستا و قوتابی‌بانه‌ی گوتیان لێی گرت پێزان به‌سند بوو .

مه‌به‌ستی سه‌ره‌کیم له‌بسه‌کانی به‌شی سێهه‌م ته‌نها روون‌کردنه‌وه‌ی لاپه‌ره‌کانی میژوو نووسی کوردی‌ی نیه ، به‌لکو ده‌سه‌مۆی به‌ رووناکبیرانمان بلێم ون بوون بۆ خزمه‌ت و چاکه‌ی که‌س نیه . ده‌مۆست له‌وبه‌شه‌دا هه‌ر که‌س ده‌نکه‌ جۆبه‌کی مالی پاشای خواردوووه ناوی به‌یتسه‌وه ، به‌لام ترسام ئه‌وه کاربکاته سه‌ر ناوه‌روکی گشتی کتیبه‌که . ئه‌وه‌نده هه‌به ناوی که‌سم به‌ئه‌قه‌ست نه‌خستزته پشت گوێ .

وهك ئاشكرايه پرتنوسى كوردى هيتشتا دوا دهقى خۆى وهر نه گرتووه
بۆيه كالهوانهيه جياوازى له پرتنوسى باسه كانى كتيبه كه دا بهرچاو بكهوئى .
جۆرى دارشتنى ناوه عهره بى به كانش وىك ناچى ، به لام ته ناهت زمانه
ئه وروپا بى به كانش هيتشتا به ته واوه تى له و جۆره جياوازى به قوتارىمان نه بووه .
بۆ هه ندىك مه به ست وشه ي جياوازم به كار هيتناوه و چه ندم توانيى هه ولم داوه .
به پتي بۆچوونى خۆم و ماره به ك زاراوى ميژووى نوئى دا پرتزم كه هيوادارم
باشه كانيان جيگه ي خزيان بكرن . مه به ستم له زاراوى (ميژوونوسى) كه
له هه موو به شه كاندا گه ليك جار دووپات ده يته وه هيسترى بۆ گرافى به
(Historiography) .

ده بوو ئهم به ره مه ناوبنيم « ده باره ي زانستى ميژوو » ، به لام
وابزانم ، ده نكى ميژوو به ته نها خۆشتر دته گوئى . دياره سه رگوزشته ي
ميژوو به ده يان كتيبي وهك ئه مه ي من ته واو ناين ، ئهم هه نكاوى به كه م
پتويستى به گه ليك هه نكاوى تره .

هيوادارم « ميژوو » به كيك له كه ليته زۆره كانى كتيبخانه ي كوردى
پربكاتوه .

به شی یه که م

چەند تیبینی یهك دەر باره ی میژوو

میژوو چیه . دوو بات کردنهوه له میژوودا . دهورهوه ی میژوو . کن خلونی میژووه ؟ . دهوری سهرواله له میژوودا . ناپلیۆنو محسود عملی گهوره . سهرونجی جماله مدینی نهلفانی . لوانغه کاتی میژوو . هوکمی میژوو . نالبیرانو مراهۆ . سستیغان زینقانیو ماری نهنتوانییت . کریستوف کولۆمبس . دیسان کوردو گوشتاری نهرمن . سلاویک بۆ عملی کمال . لوسی چوارده . موزهخانه ی لوههر .

هیچ گومان لهوهدا نهماوه که میژوو زانستیکی گهوره به که لکه ، به لکو بن سۆو دوو دهتوانین ناوی بتین « زانستی زانستهکان » . راسته که شی میژوو زانستی زانستهکانه ، وهك خونی چیشته وایه بۆرمان چونکه هیچ زانیاری به کی گرنگ نیه میژووی تایه تی خۆی نهییت ، وهك میژووی سروشتو میژووی پزشکی و میژووی ئابووری و میژووی زوبانو میژووی نهدهبو میژووی ئاسانگه ری و میژووی سهربازی و میژووی ومرزش و میژووی کیمیا و فیزیا و میژووی هونهرو گه لیکتی تر . بهلام له هه مان گرنکتر میژووی ژبانه که گشت زانستهکان و روداوه کانی پۆژانه و ئال و گۆره کانی کۆمهله ده گرتیهوه . پروا ناکه م پروونا کبیرنکی رهسهن یسا هه رمانه رنکی سهرکه وتوو توانییتی بن میژوو به ریه بچیت . بۆ هه رکه سیک یهویت دهرسه کانی میژوو گه ورهن ، یه کجار گه ورهن . نه مری ی راسته قینه لای میژووه .

زیکه ی ۴۰۰ سال له مه و بهر میژوونووسی گه وره ی کورد شهرفخانی

بدلیسی له سهره تاي « سهره فنامه » ی هیژاو به نر خدا دهر بارمی
میژوو نویسیوی به ده لیت :

« له لای ئهوانه ی که زور زرینگ و ژیرنو ورده کارنو دوور
دهیننو به پراو بیرن » له گهل « هموو نویسیوی له زه پرو
هموو زانایه کی زورزانو دهر پراستو هموو ئاگاداریک له
به سهره تاي پابوردووان » میژوو « له سهرووی هموو
هونه رانه ویه » (۱) .

میژووش ، وهك هموو زانسته کانی تر ، میژووی تایه تی خوی هه به
که له گهل په بیدابوونی ئاده میزادا دست پخ ده کات ، بویه کا میژووی میژوو
له میژووی گشت زانسته کانی تر دوورو دریزتره . به لام به رله وهی یینه سر
گیرانه وهی کورته ی ئه و میژووه له م به شه دا چهند تیینه یه کی گشتی و
پیتوست دهر باره ی میژوو پیشکش ده که بن .

● ئه رکی گه وه ی میژوو بریتی به له دیار کردنی به سهره تاي هه مه جوری
ژیانی ئاده میزاد پیکرا یا جیاواز ، به پیتی قوناغ یا به شیک له
قوناغ ، و پرای دست نشان کردنی هیزی بزوتنی و تایه تی به کانی
هه له سنگاندنی ئه و ئالو گورپانه ی به سهریدا هاتون له گهل پروون کردنه وهی
دهر سه کانی به پیتی سنگ و قهواره یان . که واته به کورتی ده توانین بلتی
میژوو بریتی به له « توماری هموو ئالو گورپیکی سروشت و کومه ل » .
بریتی به له « باسی پابوردووی ئاده میزادو ئالو گورپه کانی ناو کومه لگا کانی
لایه نی جیاوازی ژبانی ئه و کومه لگایانه پیکراو به جیا به نیازی تیگه یستر
ئیرۆی و دیار کردنی پنیازی گشتی دواپوژی » .

۱ - پروانه : سهره ف خانی بدلیسی ، سهره فنامه ، وهر گیترا نی هه زلر
له چاپکرلوه کلتی کوری زانیاری کورد ، نه جه ف ، ۱۹۷۲ . ل ۹ .

له زوبانه ئه وروپايي به كاندا زاراي ميژوو له وشه‌ي (historia) ي
 جۆنه‌ي كۆنه‌وه وهرگيراه كه ده‌قاو دمق واتساي چيروك و ليكۆلينه‌وه و
 عيجه‌ي اوه‌ي روداي پيچ‌زاناو ده‌گه‌تينيته ، كه‌واته له سه‌ره‌تاوه ناوي ميژوو
 هرچۆره تا راده‌يه‌كي باش له‌گه‌ل مه‌به‌سته‌كانيدا ده‌گونجا .

● تاقى كردنه‌وه‌كاني ميژووي سمدان هه‌زار ساله‌ي ئاده‌ميزاد ئه‌وه
 نهمه‌لين كه كۆمه‌ل به‌پيى ياسايه‌كي تايه‌ته‌ي ده‌گۆرديرت و به‌ره‌ويش
 نهميته ، ئه‌وه ياسايه‌ش بو خۆي كه‌وتۆته ژير كاري ژماره‌به‌ك ديارده‌ي گرنگي
 يه‌كه‌وه به‌ستراوي خودي ژيانه‌وه ، وه‌ك باري ئابووري (پيوه‌ندي و هۆكاني
 هرهمه‌هيتان) و ده‌وروبه‌رو شويى جوگرافي و دابو نه‌رتي كۆمه‌لايه‌ته‌ي و
 تمى يه‌گه‌شتن و دامو ده‌زگاكاني ميري و زۆرو كه‌مي ژماره‌ي دانىشتوان و
 يه‌مى په‌ره‌سەنديان و پيوه‌نديان له‌گه‌ل ده‌رو دراوسيدا و ئه‌وه جۆره
 ده‌جانه .

هه‌ريه‌ك له‌م دياردانه بايه‌خى تايه‌ته‌ي خۆي هه‌يه . به‌ويته‌ به‌ري
 جوگرافي شويى به‌درژايى بووني ئاده‌ميزاد كاري كردۆته سه‌ر په‌فتاري
 ئه‌ندامانى كۆمه‌ل و مه‌وداي بلاوبوونه‌وه‌يان و خيترايى به‌ره‌ويش چونيان .
 كه‌مي ژماره‌ي دانىشتوان و نزمى راده‌ي په‌ره‌سەندي بوونه كۆسپيكي
 هموره له‌ به‌رده‌م به‌ره‌ويش چوني په‌وره‌وه‌ي شارستانه‌تي له‌ ئه‌مه‌ريكا تا
 سه‌دى شازده و (٢) له‌ ئوستراليا تا سه‌دى هه‌فده و هه‌ژده (٣) .

٢ - سالى ١٤٩٢ له‌لايه‌ن ئيسپانى به‌كانه‌وه به‌ په‌هه‌ري ده‌ريابوانى ئيتاليايى
 به‌نلوبانگ كريستوف كۆلۆمبس دۆزرايه‌وه .

٢ - هۆله‌ندي به‌كان له‌ سه‌ره‌تاي سه‌دى هه‌فده‌وه كه‌وتنه‌ دۆزبنه‌وه‌ي
 كيشوه‌ري ئوستراليا ، هه‌ر له‌به‌ر ئه‌وه‌ش به‌كه‌م جار ناوسرا هۆله‌نده‌ي
 نوى . ئوستراليا وشه‌يه‌كي لاتيني كۆنه‌ ماناي باشوور ده‌گه‌تينيته ،
 مه‌به‌ستى ئه‌وه‌ ناوه‌ تازه‌به‌ي ئه‌وه‌يه كه‌ ئه‌وكيشوهره كه‌وتۆته به‌شى
 خوارووي زمين .

میترو نووس ده تواتیت له پرتگه‌ی به‌لگه‌ی واوه وینه‌ی ناوه‌وه‌ی
حرون بکشیت .

هغه‌کی تری دوودلی به‌رام‌بر میترو له جیاوازی‌ی زخاندنه‌وه هاتووه .
هره میترو نووسان د‌ه‌زگای سوارچاکی^(۴) نه‌وروپای سده
خرجه‌کانیان به دوو جوړه‌سه‌نگاندووه ، هی‌ویان هیه به‌رز به‌رز
هم‌نصوبه‌ته ئاسمانو هی‌واشیان هیه به ناخی زه‌ویدا بردویه‌ته خواری .
ه‌پسدا سوارچاکی نه‌میشیانه و نه‌ویشیانه . نه‌و س‌رده‌مه‌ی سوارچاکان
نستی یاریده‌یان بو ه‌ژارو پیوه‌ژنو ه‌تیو درژده‌کرد باش بوون ، نه‌و
س‌رده‌مش که که‌وته س‌ندنی س‌رانه‌و زه‌وت‌کردنی مالو مولک بوونه
هر به‌ر شانی خه‌لکه‌وه . بقره‌کا هر دیارده‌به‌کی میترو ویسان زخاند
نیوسته کاتو شوین له یادنه‌که‌ین .

● وه‌ک وتمان میترو به‌کیکه له زانسته ه‌ره گرنگه‌کانی زیان .
ه‌لمه‌سوفه گوره‌کانی پ‌یازی مادی‌ی س‌ده‌ی ق‌زده ده‌یانگوت ته‌نایه‌ک
زانست هیه نه‌ویش زانستی میترووه که برتیه له دوو به‌ش : میترووی
م‌دمیزادو میترووی سروشت . مه‌به‌ستیان له یه‌که‌میان نه‌و لقانه‌ی زانسته
که ئاده‌میزاد بو خ‌وی که‌رسته‌یانه (میترو ، ئابووری ، کومه‌لایه‌تی و
نه‌وانی‌تر) ، ه‌رچی دووه‌میانه برتیه له‌و زانسته‌ی که‌رسته‌یان له‌ناو
خودی سروشت خ‌ردایه (کیمیا و فیزیا و بایولوژیا و نه‌وانی‌تر) .

لیره‌دا پرسیارک خ‌وی قوت‌ده‌کاته‌وه : گ‌ر میترو زانست یت نه‌وساکه
ده‌یت روداوه‌کانی خ‌ویان دووباره بکه‌نه‌وه ، نه‌و تایه‌تیه‌ی ه‌میشه‌وا به
کولی زانسته‌وه . له ه‌ر شویتیک و ه‌ر کاتیک دوو هایدروژین و یه‌ک
م‌کسجین لیک‌بده‌یت ئاو دروست‌ده‌یت . دیاره به‌وجوره ناتوانین س‌یری

۴ - د‌ه‌زگای سوارچاکی « نظام للفروسية » .

میتزوو بکهین چونکه کهرستهی ئەو گیانداره ، خاوهن ههست و هۆشه .
گهلیک هۆ کاری تێدهکن ، به راست و چهیدا دهیبهن یا له عاستی خۆرسا
دهیوهستین . با ئەهوش بلیین که تهنانهت زانسته پرووته کانش ههموو کات
سهدهرسدهدهقاودهق خۆیان دوویات ناکه نهوه . گهرمای ی پرادهی خاوتنی
ئەو تنۆکه ئاوهی له ناوچه گهرمه کانی ئەههریقادا دروستی ده کهین جیان نه
گهرمای ی پرادهی خاوتنی ئەو تنۆکهی له ناوچه یهکی سارد و پاکدا دروستی
ده کهین .

له گهله ههوش روداوی میتزووی له سنووریک ی تاییه تیدا خۆی
دوویات ده کاتهوه . له ههموو شویتیک و ههموو کاتیک فشاری زۆر بۆت
هۆی تهقینه وه و ناره زایی . شوپرشه بۆر جوازی به کانی ئەو روپای تیوان
سهدهی شازده و تۆزده له زۆر رووه وه له یهکه ده چن . چ له هۆله نده و چ له
ئینگیلته ره ، چ له فه ره نه و ولاتانی تری ئەو روپای ئەو قوناغه زۆرداری و
هه ره س هیتانی پتوه ندی ده ره به گی و په یدا بوونی چین و دهسته ی نوێ و
به رزبوونه وه ی پراده ی تیگه یشتنی کومه لانی خه لک و باری قورسی ژسانی
ئابووری و چه ند هۆیه کی له یه کچوی تر ئەو شوپرشانه یان دروست کرد که به
هه مان ده ستور بوونه هۆی ژماره یه ک ئال و گوپری له یه کچوی و مکه
دامه زرانندی رژیسی بۆر جوازی و ئازا کردنی جوتیاران له چه وساندنه مو
کۆت و زنجیری ده ره به گی و په ره پیدانی مه رجی پیشکوتنی پیشه سازی و
چه سپ بوونی داموده زگای دیموکراسی نوێ و ئال و گوپری تری له و جۆرو
بابه ته .

گهر که میک زریکتر بکه وینه وه جیاوازی به کی ئەوتو له تیوان هۆی
به رپابوون و شتوازو ئەهه نهامه کانی شوپرش سالی ۱۹۵۲ ی میسو شوپرش
سالی ۱۹۵۸ ی عیرا قدا به دی ناکه یین . راسته له عیراق فه یسه ل و خالی و نوری

سعيد كوژران ، كه چي له ميسر فاروق و خزمه كاني ولات به دهه كران ، به لام
نه جياوازي به هيجي له نه نجامه كاني شوږشي ميسرو عيراق نه گوږي .

جاري وا هه به ميژوو له كات و شويني جياوازا خړي دوپات ده كاته وه .
هرته هيج جياوازي به كه له تيوان هه لوهستي كار به ده ستاني نه وروپاي سده ي
بزمو كار به ده ستاني ئيمپراتوري عوسمانيه سده ي شازده و حه قده دا
هر لبر چاپي نوئي نه بوو ، چ له وئو و چ ليره وه كه سه گي هار په لاماري نه و
نمكه مته هه ره گه وره به ي زانستي مروقيان داو به كاري شه يتانيان
مخلمه دا ، چ له وئو و چ ليره هه ردوولا وه كه به ك سريان داي له به رد .

به كيك له تايبه تيره گرنگه كاني زانست نه وه به كه وه ستاني بو نيره ،
هميشه به ره وپيش ده پروات . كيمياو فيزياي سده سال له مه و بهر به زمحه مت
ده گاته قوله پتي كيمياو فيزياي ئيمپروكه ، نه ميشيان ده يتت به دوورين
پروايتته كيمياو فيزياي پاش سده سالي تر . نه م ياسايه ميژووش ده گريته وه .
پوره وه ي ميژوو هه هميشه به ره وپيش ده پروات ، له وانه به بو ماوه به كه
بوومستت ، به لام هه رگيز به ره وپاش ناگه پريته وه . هه موو زه برو زوري
هولاكو نه يتواني كاري مزگه ري و زه رهنگه ري و ئاسه نگه ري يا پله ي
خړنده واري و روناكيري عيراقيه كان بگيريته وه سه ر دوخي روژگاري
سوهره نه كه د . نه سه كنده ري گه وره و شارله مانو هارونه په شيد وه كه
هه موو گه وره پياواني رابوردوو گه ر ئيمپرو زيندو بينه وه ده يتت له گه ل
كزيه رنيكوس و گاليلوو نه دي سو نو هه موو زاناياني رابوردوودا پيكرارو و
بكه نه به كيك له شيتخانه كاني نه م جيهانه پانو به رينه .

● ميژوو ، وه كه هه ر زانستيكي تر ، ته نها به ره وپيش ناچيت ، به لكو
هه مان كات و ديسان وه كه نه وان روداوه كاني له گه ل به كتردا ته فاعول ده كه نه .

تەفاعولى روداوى مېژووى دوو جۆره : ستونى ئاسۆيى^(۵) . ستونى ئەويانە كە لەناو خودى كۆمەل خۇيدا روودەدات ، ئاسۆيش ئەو تەفاعولە كە لەتيوان روداوى مېژووى كۆمەلى جياوازدا روودەدات . بۇ يەكەمىل دەتوانىن شۆرشى چواردەى گەلاوېژ بىكەينە نمونە ئەو شۆرشە لقە پۆپە يەكى مېژووى گىرنگ بوو ، بەلام ھەمان كات كۆرپەو بەرھەمى روداوە كانى پىش خۇى بوو ، شۆرشى بىستو بزوتنەو ەو پاپەينە كانى سى و چلو پەنجاكان رىنگەى تەقینەو ەو سەر كەوتىيان بۇ خوش كىرد .

شۆرشى گەورەى فەرەنسەش نمونە يەكى لەبارە بۇ روون كىردنەوى تەفاعولى ئاسۆيى . شورەى گەورەى چىن و ھەموو قەلا سەختە كانى جىھان نەياندەتوانى بەر لە تىشكى شۆرشى فەرەنسە بگىر كە ، وەك ئاشكراپە . كارى دىبارى كىردە سەر زۆربەى ھەرەزۆرى گەلانى جىھان .

دىبارە تەفاعولى ستونى لە ئاسۆيى گىرنگىرە ، بىن ئەويان زەحمەتە ئەمىز كارىكات . ھەر لەبەرئەو شە كە زانستى مېژوو دان بە ھەناردنو ھاوردنى شۆرشدا نائىت . گەر لەناو كۆمەل خۇيدا پوشو نەپىت ئاگرى دەرەو ەبەتە ناتوائىت سوتىبان دروست بىكات .

● پەرەو ەى مېژوو يەكجار گەورەو زەلامە ، بەرەو پىش بىردنى ھەرگىز لە وىزەى تاكە كەستىكدا نەبوو ە نىرە . بىن گومان خاوەنى مېژوو گەلە . بە چاك و بە خراب ئەركى گەورەى ھەموو بەسەرھات و روداويك دەكەوتە ئەستۆي كۆمەلانى خەلك . راستە يەكىك يا دەستەو داپەرەو تاقىتك لە بارىكى تايبەتيدا شەر ھەلدە گىرسىنن ، بەلام جوتىسارو پالەو وەرزىو كرىكار بەر لە ھەموان و زىاتر لە ھەموان دەبنە خۇراك و سوتەمەنى ئاگرى ئەو شەرە . سەردار بىن كۆمەلانى خەلك ھىچى بۇ ناكىرەت . كەس نىرە

۵ - عمودي واقفي .

دې لومړه هېئت که ناپلیون پیاوړتیا گوره و فرمانده به کی نازا بوو ، یا
 د بومدا نه یت که محمد علی گوره فرمانده وایه کی چا پوک و لیتاتوو
 وو . به لومړی ناپلیون و محمد علی به هموو تواناو دمه لاتیانه و
 محض له بیابانی گوره ی نه فریقا یا له سر لوتکه ی میفرستی هیمالایا چیران
 تر ده کرا . له میان یا له ویران کی که شتی و پا پوری وای بوقسمه علی
 نروسته کرد که بتواتیت ۱۱۰۰ که شتی به وازو ۱۳۹ توبی به ناسانی پین
 گوزتوه .

راسته راده ی تیگه یشتن و وریای دهوری له دیار کردنی شیوازی
 زیوتوه ی کومه لانی خه لکدا کم نریه . به لومړی زور هیزی بزوتنه ر هیه که
 دسک کردیان ناناچی زیره کی یا وردینی نریه . که س نریه برستی یا
 زورداری و پین مانی یا جیاواز کاری نه یتته مایه ی په ژاره بوونی . زور جار
 همو پارمزی و په ژاره پریه له شیوه ی ته قینه وه ی ریتکخراو یا به پره لادا خور
 دسختیت ، جاری واش هیه له ناخو دهوروندا ده یتته ر قو کینه و هر روزه به
 جورو شیوازی که له پرفتاری هم یا نه ودا خود د رده خات . وانه بوایه
 دسور و بیری دوو هزارو په نجا سال له مه و به به ده یان هزار کویله ی رومانی
 دوی سپار تانک نه ده که و تن . بونی نازادی زور به یانی له و پری ولاته وه
 راکشایه ناو کوری خه باتوه به رله وه ی ناوی سپار تانک به ر پرده ی گوئیان
 بکویت . فشاری که وینه ی دهره به گانی نه له مانیا سدان هزار جوتیاری
 تچار کرد سالی ۱۵۲۴ - ۱۵۲۵ په لاماری چه ک بدن پین نه وه ی یه ک
 سر کرده یان هیت ، له زور شونین جوتیاران به رله وه ی که سیک یا دسه و
 تاقمیک بوبنه رابه ریان هیرشیان دهرده سر قه لای زور داران . له تاو نازو
 برستی ، له رقی قامچی و کوه ک، نریکه ی سده هزاریان له ماوه به کی که مدا
 گیانی نازیران به خت کرد .

راسته كليلدارانى مزگهوت و سه ركه هوزانى فورات ئالاي شؤرشى
 بيستان هه لكرد ، به لام نه له مان و نه له وان كه سيك خوئين له په نجهى نهعت
 نهو ۸۵۵۰ كه سهى لهو شؤر شه دا كوژران سه رتا پايان جوتيارو و مرزئو
 سه پانى بى تاوانى لادئو و گونده كان بوون . نه وانه تنها له سه ر فه رماني
 ئاغا كانيان خؤريان به كوشت نه دا . بى گومان نهو فه رمانه چه كى بى هه لكرتن .
 به لام ديسان بى گومان خؤريشان بو هه لكرتنى نهو چه كه ئاماده بوون . جه روه
 ستم و باج و سه رانهى زؤرى ئىنگليز كه بو خؤريان جاره هاى جار له به لكه
 تايه تى و نه تى به كانياندا باسيان كردووه ، بوونه هؤى ناره زايى زؤرنه
 گه لى عيراق . دياره و هرس و ناره زا زياتر ئامادهى خه بات و شه ربه .

نهم بوچوونه وانا گه تىتت تاك دهورى له ميژوودا نى به . سه ر دلرو
 سه رؤكى داناو چاونه ترس و دوورين ده تواتيت دهورى زؤر گه و ره بييت
 نه وهى به ر له هه موو شت له سه ر يادهى تىگه يشتى نه ركه كانى رؤژگر
 وه ستاوه . نهو سه ردارهى بزائيت چى پتويستو مه رچى سه ركه وتن له
 چيدا به هه له بت ده تواتيت دهورى چاك و ديار بييت . سه ر نه وانه ش بو
 خؤريان سه ردارى سه ركه وتوو دروست ده كهن . باوه رنا كه م به ر له ناپليون ه
 له شكرى فه رنه سدا نه فه رى ليها تووى وهك نهو هه لنه كه وتييت ، به لام
 نه وسا فه رنه سه پتويستى به پياويكى وهك ناپليون نه بوو . كوئاي سه حو
 هه ژده و سه رنه تاي سه دهى تۆزده ناپليونيش نه بوايه ده بوو به كىكى وهك نه
 يته مه يدانه وه . محمهد عه لى گه و ره له نه لبانيا بيا يايه وه زيره كى به كهى له
 توتن فرؤشيدا^(۶) خؤى ده نواند .

شا يانى باسه تنها زانايانى رؤژئاوا ده ركى نهم راستى به يان نه كردووه .
 به لكو له رؤژه لائيش روونا كبرى نه وتو هه ن ده ميته هه ستيان يئو

۶ - محمهد عه لى به رله وهى له نه لبانيا وه يته ميسر به بازرگانى توتنه وه
 خه ربك بوو .

گرنووہ . جہمالہ ددینی ٹہفغانی (۱۸۳۷ - ۱۸۹۷) له « المروة الوثقی » و
مخوقاری « ضیاء الخافقین » و بہ تابیہ تی کتیبی « خاطرات » دا بن پیچ و پونا ٹہو
جرمی تو مار کردووہ (۲) . ٹہفغانی له « خاطرات » دا نویسیو بہ دلیت :

« گہر جوتیاری و شوانکاری نہ بونا بہ تہخشان و پەخشان و رابواردنی
نحولہ مہندان نہ دہ بوون . جینگہی جوتیارو صہ نہ تکار له شارستانہ تیدا لہ
جنگہی میران بہ کہ لکترہ . دیومانہ گہ لیک بن پاشا بڑیت ، بہ لام نہ ماندیوہ
پشایک بن گہل بڑیت » .

بہ ہمان دہ ستور ٹہفغانی له یہ کییک له نامہ ٹاگرینہ کانیدا نازایانہ
زیوی دہمی کردوٹہ ناصرہ ددین شاو پیٹی گوتووہ :

« خاوەن شکۆ : جوتیارو کریکارو صہ نہ تکار له ولادتہ کہ لکیان لہ
جہ تابان و میرہ کاتان زیاترہ . . بن گومان ، جہ نابی سولتان ، بہ چاوی خوت
دیوتہ یا خوتندوتہ و نہ تہو بہ ک توانییتی بن پاشا بڑی ، بہ لام نایا پاشایہ کت
دیوہ بن نہ تہو و پ رہی بہ ت توانییتی بڑی ؟ » .

● زانایان دہ مییکہ بویان ساغ بوٹہ وہ کہ میژوو بہ ک قوناغ نہ بہ (۸) .
بہ لام تائیستہش میژوونوسان و ہک یہ ک قوناغہ کانی میژوو لیک
جیاناکہ نہ وہ . ہی وایان ہہ بہ روداوی گہورہ دہ کہ نہ سنووری تیوان دوو
قوناغ ، ہی واشیان ہہ بہ لہ قوژنی سروشتی کومہ ل و پیوہندی بہ کانی
تاوہ و بہ وہ سہیری قوناغی میژووی دہ کہن ، بہ لایانہ وہ پوژگاری کویلہ بی
قوناغی کونی میژووہ و پوژیمی دہ رہ بہ گی سہدہ ناونجی بہ کانہ و سہرما بہ داری

۷ - ٹہفغانی سہرہ تا وای بیر نہ دہ کردموہ . له « رسائل فی الرد علی
الدہریین » دا سہرنجی جۆریکی تر بوو ، ٹہوہش بو خۆی نہو نال و کور و
بہر موپیش چورنہ نشان دہدات کہ بہ سہر بیرواری جہمالہ ددینی ٹہفغانیدا
ہاتوون .

۸ - دواہی دینموہ سہر نہم باسہ .

قۇناغى نوئى و سۇشايلىزم قۇناغى ھەرە نوئى يا ھاوچەر خە . ئەوانەشيان كە روداوى گەورە دەكەنە پۇخى دوو قۇناغى جيا سالى ۱۷۶۴ يان بۇ كۇتساي قۇناغى كۇن و سەرەتاي سەدە ناونجى بەكان ھەلبۇاردووه ، واتە ئەو سالى بەربەرەكانى باكورور پۇمياىان گرت . بەلام لە ديار كۇردنى كۇتاي سەدە ناونجى بەكان و سەرەتاي قۇناغى نوئىدا يەك ناگر نەوہ . ھى وياىان ھەيە سالى ۱۴۵۳ ھەلدە بۇزىن ، واتە ئەو سالى ھى محەمد الفاتح شارى قوستە تەنرەي^{۱)} گرت كە تا ئەو سەردەمە پايتەختى ئىمپراتورى بيزەتسى بوو . كەچى ھى وياىان ھەيە ئەو روداوىيان لا پەسند نىرە چونكە ژىركەوتنى گاوران دە گەتتت . ئەوانە سالى ۱۴۹۲ يان بەلاوہ باشترە چونكە دوو روداوى گەورەي لە گەز خۇي ھانى ، يەكەمياىان دۇزىنەوہي ئەمەرىكاو دووہمياىان گرتەوہي گراتادا (غرناطە) بوو كە تا ئەو سالى بەدەست موسلمانانەوہ بوو . مېژوونووسى ئەوتۇش ھەيە پەمەكى ھەموو ئەو روداوىانە لە سالى ۱۵۰۰ دا كۇدەكاتەومو دەيكاتە ناوہندى دوو قۇناغ . بە ھەمان دەستور مېژوونووسانى ئەم پىتازە سالى ۱۸۷۰ يا شەرى يەكەمى جىھان دەكەنە كۇتاي قۇناغى نوئى لە مېژووى ئادەمىزاددا .

لە گەل ئەوہش مېژوونووسى ئەوتۇ ھەيە پەپرەويى ئەو دابەش كۇردنە ناكات . بەوتنە بە لاي ا . ج . گراتەوہ پىن ناسىنى ئاينى عىساىى لەلايىن قوستەتتىنى يەكەمى ئىمپراتورى پۇمانىرەوہ لە سەرەتاي سەدەي چواردا كۇتاي مېژووى كۇن و دەست پىن كۇردنى سەدە ناونجى بەكانە . گرات دىسلان پەنا دەباتەوہ بەر ئاين و بزوتنەوہي چاك كۇردنى كلىسە^(۱۰) و داھاتى پروتستانت دەكاتە كۇتاي سەدە ناونجى بەكان و سەرەتاي مېژووى نوئى .

۹ - ئەستەمولى ئىمرۆ .
۱۰ - حركة الاصلاح الدينى .

ولېر انم بۆچۈنى يەكەم لە دابەش كوردنى قۇناغى مېژووئىدا بەيتى
 - يىشى كۆمەل دروستو زانستانەترە . لىرەدا وەك بەلگە نمونە يەك
 جىمە . بەرەبەيانى پۇژى دواز دەى تەشرىنى يەكەمى سالى ۱۴۹۲
 تىرۆف كۆلۆمبس بەرىتكەوت دۆرگە يەكى چۈكى لە پۇژوھەلانى كۇباى
 يىرۇدا دۆزى يەوە . ئەو كارەى كۆلۆمبس كە بۇ خۇى تا مرد نەيدەزانى
 مەن گومان گرنگو بايەخدار بوو چونكە رىنگەى بۇ دۆزىنەوەى ھەموو
 كەرىكا خۇش كورد كە بوو ھىزىكى بزوتىنەرى يەكجار گورەى پەرپەرەوەى
 زىرى مۇف . لە گەل ئەو ھەش پىسارىكى رەوا لە بەردەماندا
 سىدە يىتەوە : ئاخۇ چ جىاوازى يەك لە تىوانى پۇژى يازدەو دواز دەى
 مەشرىنى يەكەمى سالى ۱۴۹۲ دا ھەيتت تا ئەويان بەشيك لە سەدە
 خىجى بەكانو ئەمىان بەشيك لە قۇناغى نوئى يىت ؟

ھەر بەوجۇرەش كەوتنى پۇماى مەلبەندى شارستانەتى كۆن روداوتىكى
 مەجرى مېژوو بوو ، بەتايەتى بۇ ئەوروپاى پۇژۇئاوا ، بەلام بۇچ سالى
 يوخانى پۇما بۇ مېش بىتە كۇتاي قۇناغى كۆن لە كاتىكدا باوو باپىرانم نە
 مە ئاومو نە باسى ئەو بەسەرھاتەيان نە يىستبوو .

ئىرۆكە مېژوونووسە بۇرجوازى بەكانىش تىكەلى تىوان كۇتساو
 سەرەتاي قۇناغەكانى مېژوو دەسەلئىن و كەم زۇر بەلاى رىبازى زانستى
 نەبەش كوردنى مېژوودا دەشكىننەوە . ھىر بەرت فېشەرى مېژوونووسى
 ئىنگلىزى بەناوبانگ لەم بارە يەوە نووسىو بە دەلئىت : « ديار كوردنى سنوورى
 تىوان چەرخى ناوەندو نوئى كارىكى ئاسان نىرە . مۇ لەسەرخۇ جىاواز
 مەربانەوە يىتى نايە ئەمىان . خىرايى ئەو ئالوگۇرە لە ھەموو شوتىن وەك
 يەك نەبوو ، وپراى ئەوەى پاشاوەى رەگ و پىشەى سەدە ناونجى بەكان لە
 ھەموو جىھاندا بن كىش نەكرا . . . »

● حوکمی میژوو دهیئت گورهترین دهرسی بیئت ، ئەو حوکمە دهقاودهق پراو پریاری گهله . کەس بۆی نیره تاسەر بتوایتت میژوو ههلهخهلهتیئت . بۆ پروون کردنهوهی ئەم مههسته پهئادهبمه بهر ژنامهی دوو ناوداری ئەوروپای سهدی ههژدهو تۆزده ، میرابۆ یهکهمیانهو تالیرایش دووم .

فهرهسه بهجاریک خرۆشابوو . پاشاو دهستویتهندی کهوتبونه خرۆ بۆئهوهی نههیلن نارهزایی گهل بگاته عاستی تهقینهوه . دواي ههلبژاردنی پههلهمانی نوێ لوسی شازده وتاری تهختی خوئندهوهو یهکسەر هۆئی کۆبونهوهی بهجیهیشت . نوینهری لویس به ناوی پاشاوه داوای له ئەندامانی پههلهمان کرد بلاوهی لێ بکهن . لهناو ههواندا میرابۆ راست بۆوهو به دهنگیکی زولال پیی گوت :

« پڕۆ به جهنابی ئاغات بلێ ئیمه لیره به فرمانی گهل کۆبونهتوه . لهسەر نوکی رم نهیئت چیگهی خۆمان بهجیه ناهیلین ! » .

ئەم قسانهی میرابۆ بۆ پڕۆگاری ئەوسای فهرهسه شایستهی ئەوه به ئاوی زیری بنووسرتهوه . بهلام جاریکا میرابۆ کیره ۹ .

میرابۆ (Mirabeau) سالی ۱۷۴۹ لهناو خیزایتیکی ئەرسۆکراسی دهولهمهندا چاوی ههلهانی . زیرهكو وریا ، دهنگ زولالو گوتهبیژی وک خۆی نهبوو . له ههرهتی لاویدا میرابۆ خۆی دایه دهست شهوانی پاریس . تهخشانو پهخشانی بیهئندهزی خستی به ژیر باری قهرزهوه . میرابۆ هه ئەوسا لهسەر قهرزو بهپههلائی چهئد جاریک بووه میوانی زیندانهکانی پاریس . سالی ۱۷۷۶ ژنی مارکیزی دی مۆنیسهی ناوداری ههگرت و نیشتانی بهجیهیشت . دادگهی بالایی فهرهسه لهسەر ئەوکاره پریاری خنکاندن میرابۆی دهکرد .

میرابۆ له دوورولایش دهستی ههله گرت ، زیندانه کانی ئەویشی
 هتی کردموه . له گهه له هوش پوژبه پوژ زیاتر توانای قایل کردنو
 هۆزیکه خستهوه و دهسه لاتی نووسین و گوته بیژی میرابۆ خۆی ده نواند .
 هه زیندایتیکی تیی ده چوو ده بووه هاو پیتی نزیککی کارگیرانی ، زۆر جار
 هجووه میوانی ئازیزی دانیشن و ئاههنگه تایه تی به کانی به پریوه به رانی ئه
 زیندانه . نووسینه کانی سه رنجی هه موانی پاکیشا . زۆری نه خایاند که
 پیلاری له خۆش بوونی بو ده چو . میرابۆ گه پابه وه نیشان .

له نووسینه کانیدا میرابۆ زۆر به توندی هیرشی ده برده سه زۆرداری و
 جوسانده وهی ده ره به گی . له هه شویتیک ده می بکرایه وه هاتوانی
 ده مه پماند ، هه ست و هۆشی هه موانی ده بزواند . که خۆی بو ئه نجومه نی
 نیشانی پالوت که سیک نه ما دهنگی بو نه دات ، ته نانه ت جوتیارو
 کرتکارایش له هه موان زیاتر میرابۆیان ده ناسی . له کاتی کوبونه وه کانی
 په ره ماندا کاتیک ده که وه دوان دارو به رد ورته ی له ده پرا ، ته ختی لویس
 ده ماته له رزین . خه لک نازناوی « گوته بیژی شوپش » یان پین به خشی .

ده ور و به ری کۆتای مانگی مارتی سالی ۱۷۹۱ میرابۆ له پیر نه خۆش که وت .
 کهس نه ما به په ره شه وه گوئی قولاغی هه والی ته ندروستیی « دلی گه وه » و
 « دهنگی زولال » ی شوپش نه ییت . که پوژی دووی نیشان گیانی دا
 به ده سه وه به ده یان هه زار به ئه وه پیری ماته مینی و پیزه وه ته ره که یان
 به ری کرد . « پانتیۆن » ی گۆرستانی گه وه پیاوان^(۱۱) بو به که م جار
 ده روازه کانی بو خسته سه ر پشت . گۆری میرابۆ بووه مه زار گه ی
 نیشمان په ره ران .

۱۱- به پیتی بریلریتی تایه تی نه نجومه نی نیشمانی « پانتیۆن » ی کرده
 گۆرستانی گه وه پیاوانی فه ره سه . دوا ی میرابۆ پاشماوه ی ته رمی جان
 جاکه پۆسو فیکتۆر هیکۆر نه و جۆره ناودلرانه گۆزرانه وه « پانتیۆن » .

پۆۆی ۱۰ی ئابی سالی ۱۷۹۲ خەلکی داخ لە دلی فەرەنسە پۆۆس
 پاشایەتیەمان پوخواند . دەستی شوپشگێران گەشتە قاسە قایمەکانی
 کۆشکی قیرسیای و گشت بەلگە نەینی بەکانی پاشایان خویندەووە . بەکێک
 لەو بەلگانه هموانی حەپەساند . تومەس لوینی سازدە توانیویتی لەژێرە
 میرابۆ بکریت . لە نیسانی سالی ۱۷۹۰وە میرابۆ بۆتە بەکێک لە کری گرتەکانی
 لویس بەرامبەر بەلینی دانەووی قەرزەکانی و پادداشتی چەوری تر . . ک
 دانیشتوانی پاریس بەمەیان زانی دیسان دەیان هەزارمان پوویان کردووە
 « پاتییۆن » و بە ئەوپەری رقهووە گۆری میرابۆیان هەلته کاندو پاشاوحی
 لاشەکیان هەر لەویدا سووتاندو سووتوووە کەیان بردە گۆرستانی نزد
 جەردەو خووفۆشان لەسان مارسووی نزیک پاریس .

ئەو میرابۆیە سەر تاپای گەلیکی خەلە تاند (۱۲) تالیانی هاوتەمەن
 بیری لووس و باریک فریوی دا . « زۆلە ، چاوبرسی ، پیلانگێریکی نزمە . . .
 پارە پەرستە ، لەتاو پارە شەرەفو هاوڕیی خۆی فرۆشت ، هەر بۆ پارە
 ئامادە بە گیانی بخاتە بازارەووە . . . » ئەمە بیا هەلدانی میرابۆیە بەسەر
 تالیاندا (۱۳) . جا ئاخۆ کێ بیت فیرەوون پیتی بلێت زالم !

با بە کسەر بچینە ناو باسەووە . « باوکی درۆ » بەکێکە لە فازووە
 زۆرەکانی شارل مۆریس تالیان (۱۷۵۷ - ۱۸۳۶) . « بەر لە هەموو شتی
 بەلج « بەر لە هەموو شتی هەزار نەیت » - ئەمیشیان بەکێکە لە ف
 زۆرەکانی . « چە دەسلالت و چ ئافرەت لە هەر شت زیاتر بۆ پێکەووە نانی سەر
 پتووستن » . « پارە ، پارە ، هەر ئەمیانت هەیتت کار نی بە مەبەر نەیت »

۱۲- تەنها پۆبسپیر و مارا و هاوڕیی چە پرەووەکانیان بۆنی شتیکیان کردبوو
 بەلام ئافەرمین بۆ میرابۆ کە توانی خۆی لە دەستیان قوتاریکات .

۱۳- سالی ۱۷۸۷ ، واتە دوو سال بەر نه شوپش میرابۆ ئەم قەسە
 کردووە .

دعوى ته پو بوو بيخوره ژيرده ستي خوت و بيجه وسينه وه، زره كو به هيتيش
يكنه ، به لام قهت له بيرت نه چيت ، گهر له وان ورياترى ، هه موويان بكه يته
تري مستى خوت . هه ميشه له گهل راو كره به نهك تيچير ، قيزت له ژير كه وتوو
يسمو كړنووش بو سر كه وتوو بهره .

تاليران قسه راويزى ترى له مبابه تانه يه كجار زوره . له بهر نه وه هيج
سر نره بو خوى ده ليت چوارده سوتندى دلسوزى دروم خواردوه .
قرئى ميژوونوس دهرباره ي تاليران نوسيو به ده ليت « رؤژ نه بوو به رتيل
هه ميوه فرمانزه وا گوره و پچو كه زوره كاني نه له مانياو شويتى تر ، له خاوهن
پرو كارديناله كان ، له به ليتنده رو سر و كه كان وه رنه گريت . . له بازاړى
سلمو ئال و گوردا سره تا كليسه ي كاتوليكي گورپى به وه به شوړش ،
تيجا شوړشى گورپى به وه به ناپليون و دواى نه وه ناپليونى گورپى به وه به
بنماله ي بؤربونو كوتاش بهر له مردن نه مانى گورپى به وه به بنماله ي
مورليان . . . »

با كه ميك قسه كاني تارلن پروون بكه ينه وه . تاليران سره تا كار به ده ستي
كليسه بوو ، ههر له ريگه ي نه ويشه وه بوزه نه ندامى نه نجومه نى نيستمانى .
كه چي كه ناگرى شوړش هه لگيرسا تاليران يه كم كس بو دواى
كه م كرده وهى ده سلا تى كليسه و دابهش كردنى زهوى زارى فراوانى كرد ، نه و
كاره ي پاپاى لى رهنجان و دلى شوړش گيراني بو راكيشا . كه شوړش
گلؤله ي كه و ته ليژى و ناپليون بووه تاكه فرمانزه وا تاليران بووه راويز كه رى
زرك و وه زرى به ده سلا تى ئيمپراتور ، كه خورى ناپليون بهره و ئاوا بوون
رؤشت ده ستي خسته ناو ده ستي بنماله ي بؤربونى پاشايانى سرده مى پيش
شوړش ، كه ته ختى نه مانيش جاريكى تر ليژ بوو تاليران بووه پياوى بنماله ي
مورليان كه جيگه ي بؤربونى گرتوه ، دواى نه وهش ئيتر مرگ مؤله تى نه دا
كس به كس بفرؤشيتنه وه .

ئەمانە کاری لە پرووی تالیان بوون . لە ژیرشەو پەتی پیتوئەندی لە گەل لویسی شازدە نەپچری نەبا شۆرش ژیربکەوێت ، که لە رۆژانی سەرکەوتە هەرەگەرەکانی ناپلیۆندا بۆنی ژیرکەوتنی کرد بە نەینی پیتوئەندی لە گەل ئەسکەندەری چاری پروویا و مێتەرنیخی سەرەك وەزیرانی نەمسلە بەست (١٤) که هەردووکیان بە خۆینی سەری ناپلیۆنی ئاغای تینو بوون . که هەستی کرد لویسی هەژدە بۆ ئەو تەختی پاشایی بەی خۆی پێشکەشی کرد دەست نادات کەوتە پشی پشی بۆ بنەمالە ی ئۆرلیان . لە بەرئەو هێچ سەر نەبە تالیان کار بە دەستی گەرە ی کلێسە و ئەندامی پەرلەمان و وەزیری شۆرش و وەزیر و پراویژنکاری ناپلیۆن و سەرۆکی دوو حکومەتی موومەتی دوا ی ناپلیۆن بوو ، ئەو رۆژیم دەزگایانە ی دوژمنی باوە کوشتە ی بەک بوون . دوا ی ئەو تالیان بە ئارەزووی خۆی بۆ ماوە بەک دەستی لە کاری میری هەلگرت و کەوتە نووسینە وە ی یادداشته کانی . دیارە یادداشتی پیاویکی و لە بن نایەت ، پینج بەرگی گەرە ی پرکردۆتە وە .

ئەمەش لیستە ی بە شیکە لە و بەرتیلە گەرانی تالیان وەری گرتوون . پتر لە دوو ملیۆن فرەنکی زێری لە ئەمەریکایی بەکان وەرگرت بەرامبەر بە وە ی فەرەنسە لوزیانای خۆیان ی فرۆشتە وە . لە سالی ١٧٩٧ وە تا سالی ١٧٩٩ ، واکە لە ماوە ی دوو سالدا ئەو بەرتیلانە ی تالیان وەری گرتن بە سەر بە کە وە خۆیان دا لە سیازدە ملیۆن و ٦٥٠ هەزار فرەنکی زێر . تالیان سالی ١٨٠١ تەنھا لە نەمسا ١٥ ملیۆن فرەنکی زێری وەرگرت . که دوا ی کەوتی ناپلیۆن سالی ١٨١٤ کۆنگرە ی قیەنا بە ستر تالیان سەرۆکی وە فەنسی فەرەنسە ی بەزیرا و بوو ، کەچی بە ئارەزووی خۆی تەخت و بەختی دە بە خشی . سێ ملیۆن فرەنکی زێری تەنھا لە پاشای سەکسۆنیا سە

١٤- سالی ١٨٠٨ لە گەل ئەسکەندەرو دوا ی ئەو بە ماوە بەکی کەم لە گەل مێتەرنیخ رێک کەوت .

• سەر بەومی کارتیکی وا بکات کەس توخنی تەختی پاشایەتی ئەو
 مەسرت • ئەو پارەیی زێر نەبواوە تالێران دەستی بۆ نەدەگرتەووە •
 ئەو بەرتیلەکانی تالێران لەو دا زیاتر خۆ دەنوینتت گەر هیزی پارەیی ئەو
 پێزگرە پێنەووە یاد خۆمان ، ئەو کاتەیی فرەنکیک لە سەد فرەنکی ئیستە
 گەرتەبوو •

لەگەڵ هەموو ئەوانەیی باسان کردن ئینجا تالێران کەمی بۆ فرەنەسە
 کرد ، تاییەت لەو پۆزگارە تاریکەیی لەگەڵ روخانی ناپلیۆندا دووچاری
 هت • کاتیک هەموو دەولەتە گەرەکانی ئەوروپا لە کۆنگرەیی ئیسەنا
 جەنۆست داخی زۆری شۆرش و ناپلیۆن بە فرەنەسە پێژن • کەچی تالێران
 نەزەرەکی و پەت پەتین توانی کارتیکی ئەوتو بکات پاشایانی ئەوروپا زۆر لەو
 گەسرت بەکن کە نیازبان بوو ، هەمووی چەند سالیکی نەبرد فرەنەسە چۆو
 پێزی پێشەووی دەولەتە گەرەکانی جیهان • ئەم کارە بایەخدارەیی تالێران
 ووە بەکیک لە دەرەسەکانی دیپلۆماسیەتی دەولەتان • کار گەشت بەووی
 پێکیالی بەکانی فرەنەسە لەگەڵ هەلگیرسانی ئاگری شەری دووومی جیهاندا
 پێ بەدم هاوار بکن « ئەری شەرم نەبۆ جۆرج بۆنیە^(۱۰) کە لە جینگەیی
 مێترانی گەرە دانیشتوووە هیتلەر وا سووک و باریک خەلە تاندی ؟ » •

هەرچەندە تالێران بۆ خۆی زۆر گوی پاپەلی رای گشتی و پیریاری
 دواپۆز نەبوو ، بەلام مێزوو ئەوی لەسەری یەو ئەوی لەگەلی بە بۆی تۆمار
 کردوو • تەنانەت زوبانی فرەنیش زنجیرەیک قەیی بەپێزو توانجی
 مەقداری بۆ پاراستوووە کە لەسەر زاری خەلک بوونەتە پەندی پێشیان • با
 مەوش بلیم کە ئینامەیی تالێران تا پادەبەکی زۆر ئینامەیی نوری سەعیدمان

۱۰- جۆرج بۆنیە وەزیری هەندەرائی فرەنەسە بوو لە وەزارەتی ئەدوارد
 دالادییدا کە بەر لە شەری دوومی جیهان ئاشکرا ، بەلام پێ سوود ، پشی
 پشی بۆ هیتلەر دەکرد •

له بهرگيكي رۆژهه لاتييدا ديتته وه ياد . ته نها ئه وه نده هه به نوري سه عه
وهك تاليران په رۆشي پاره نه بوو ، تاليرانيش وهك نوري سه عه په رۆشي
ده سه لاتو كورسي وه زارهت نه بوو .

هر له م باسه دا ده توانين كه ميكيش نزيك خۆمان بكه وينه وه . ئه
توماري ليكۆلينه وه و توو پژه كاني ئه نجومه ني نوينه راني سه ردمي
پاشايه تي^(١٦) له سه له كاني ئه نتيه ايدا ده خوئيتته وه سه لاي ريز بو ژماره به كي
زور كه م ، تايهت عه لي كه مال ، و تفي له عه تي بو ژماره به كي زور زور له
نوينه راني كورد له و ئه نجومه نده ده تيريت ، ئه وانهي خۆلي مردوو
به سه ردا كرابوو ، نه ده نكيان هه بوو نه ره نگ . وادياره ئه نوينه رانه
ئه ركي خۆيان له دوو شتدا ده بيني : وه رگرتني مووچه ي مانگانه و مۆر كرتني
هه موو ئه و په يمانو ياساو بربارانه ي زياتر ولايان به ئه نكله وه ده به سه
به جاريك مافي گه ليان بپه شيل ده كرد .

● ميژوونووس چه ند ده تواتيت زياتر ده بيت له نووسين و زخاندنه كانه
بپه لايه ن بيت بو ئه وه ي راستي بو خۆي چه نه وه ها بپه كيت ، يا به لاي
كه مه وه چه ند ده تواتيت هتند له راستي نزيك بكه و يتته وه . لايه نگره
ميژوونووس به هه زار په رده ي ئه ستووو رازاوو ناشاردريتته وه ، ئه
لايه نگره يه زباني هه به قازانجي نيه . راسته ميژوونووسيش ئاده ميزاده .
له هه ستى نيشتماني و نه ته وه يي و ئاييني و ته نانه ت ناوچه يش بپه بش نيه
فاتواتيت به جاريك خۆي له داويان قوتار بكات ، به لام بو هه به
له پيناوياندا راستي بپه شيل نه كات ، كه كردي په نجى به فيرۆ ده چيت . ميژو
په ي به له به لگه ي سه لته رى ئه م سه به .

١٦- مه به ستم « محاضر مجلس النواب » كه هه ر سه له ي بهرگيكي ئه جبه
ده كرا .

کس لاری له گوره یی شاعیرو نووسری ئەلمانی به ناوبانگ
 سیمان زینایغ (۱۸۸۱ - ۱۹۴۲) نیرە . نووسینه کانی دهرباره ی
 زینایغ ژماره یه ک ناوداری میژوو (ئیرازمۆس و ماجه لاند و پۆلمان پۆلان و
 نۆجۆره که سانه) ناویان له مهیدانی ئەدهب و میژوو دا گه یانده پایه یه کی بلندە
 سالی ۱۹۳۳ زینایغ « ماری ئەتوایتت » ی بلأو کرده وه که به کەر
 ییگر گه یه سەر چه ند زمانیکه تر .

به ئەوپه ری داخه وه سیمان زینایغ له م به ره مه یدا سەری کرد وه ،
 هه سوو رقی کۆنه په رستانی ئەلمانی و نه مه به رامبه ر شۆپشی گوره ی
 هه ره نه ی بۆ خستینه ته چوارچۆمه یه کی رازاوه ی ئەوتۆ وه که بۆی هه یه
 گه ر بکاته سەر بیروپرای بن خه به ران به رامبه ر یه کیک له روداوه هه ره
 هه ره کانی میژوو ی ئاده میزاد . بن گومان ناییت چاره نووسی تراجیدیایی
 شۆنی فەرهنسه و شازاده ی نه مه دیوی ئەودیوی ته نراوی ژبانی
 هه ره به ره نه وه . پراسته به ره به یانی پۆژی شازده ی ته شرنی یه که می سالی ۱۷۹۳
 سەری ماری ئەتوایتتی ناسکۆله به دهستی دیوزمه یه ک په رتیرا ، خۆزگا وا
 هه یه ، به لآم پراستیشه گه ر یه کیک له پیلانه زۆره کانی ماری ئەتوایتت
 سەری بگرتایه له وانه بوو هه زاران ئافره ت ییوه ژنو زارۆله هه تیو بن . هه ر
 هه ماری ئەتوایتته له ژبانیدا به ئەوپه ری فیزو لووت به رزی به وه ده پروانی به
 ملیونه ها که سی فەرهنسه و ئەوروپا که بن گومان هه یی وایان تیدا بوو زۆر له و
 قه شه نگ و شوخ و ژبرو وریا تر بوو . قۆپه ی سکی ده یان هه زار مندالی
 زه مردو سوور پۆژنیک له پۆژان هه ستی شۆنی نه بزواند ، وای لێ نه کرد بۆ
 ژبانی هه یچ کامیکیان ده ست له جویتیک پیتلآوی گه رانه های خۆی هه ل بگرت ؛
 هه رچه نده بیست و سێ سالی په به ق به ئاره زوو ی خۆی یاری به سه پاره ی
 ده ولت ده کرد بن هه وه ی که سیک زات بکات بلیت له ل ، تاییه ت دوا ی هه وه ی
 دوو وه زیری لیها تووی ئەو پۆژگاره ی فەرهنسه (تیۆرگۆو تیکه ر) له سه ر

له لیتکی وا له کار دوور خراڼه وه . هەر که شوږش سرکه وتو پاشایانی
 نه وروپا له هه موو لاره له ترسی دواړو ژبی خوځیان که وتنه په لاماردانی
 فهره نسه ماری نه تواتیت به کسر له ژیره وه دهستی له گه ل دوژمن تیکر
 کردو په پیتا په پیتا پلان و نه خشه نه پیتی به کانی له شکر شوږشی پین ده گه یانده
 نمونه به کی تر . میژوونووسی ئیتالیایی وا هه ن دۆزینه وهی نه مه ریکه
 ده که نه به ره می ئیتالیایی به کان ته نها له به ره نه وهی کریستوف کولومبس خه لکی
 شاری جه نه وه بوو . به رامبر به وان میژوونووسی ئیسپانیایی وا هه ن چند
 بتوان هیند له دوری کولومبس که مده که نه وه له سهنگی یاریده ره کانی که
 زور به یان ئیسپانیایی بوون ، زور ده که ن . به لام نه ئه ویان له زخی کولومبس
 زیادو نه ئه میان لیتی که مده کاته وه .

با لیره شدا نمونه به کی نریک خو مان به پینه وه . زور به ی میژوونووسی
 رۆژه لاتناس و گه ریده نه وروپایی به کانی کوتای سده ی تۆزده و سه ره تایی
 سده ی بیست که هاتونه ته سه ر باسی کوردو کوردستان هه ریه که یان
 به جوړیک په نجه یان بو به شاری کورد له کوشتاره کانی نه ره ندا پراکشاوو
 به شی هه ره زوریان به چاوی ره خنه وه سه یری نه وه له وهسته یان کردووه .
 هی وایان هه به پینسی و دوو کوردیان خستوه ریزی درنده و کیوی . که چووه
 بو خویندن نه م باسه بووه کیچو که وته که ولم ، منیش که وتمه دووی
 هه واله کانی . نه نجامی نه وه ره نجه به شی پینجه می کتیبی « کوردستان له
 ساله کانی شه یری به که می جیهاندا » بوو که به ناوی « کوردو کوشتاری
 نه رمن » وه بلووم کرده وه (۱۷) . ته قه لایه کی زورم دا بو نه وهی چند بتوان
 هیند وه ک بیلایه تیک نه وه داستانه به کالاکه مه وه ، نه و کارهی ، و ایزانم .
 گه یاندمی به چند نه نجامیکی درست :

۱۷- له وه رگیتانی عه ره بیتی کتیبه که دا ناوی نه وه به شه م کرده « کوردو خوینتی
 زژینرایی نه رمن » .

۱ - بەدابخووه بەشیتک لە کورد ، نەك گەلی کورد ، تیکەل بە کوشتاری
ئەرمەن بوون ، دەستیان بە خوینی مندال و ئافرەتی بێ تاوانی ئەرمەن پەش
وو .

۲ - کوشتاری ئەرمەن ئەنجامی هەستی ئایینی کوێرانی کورد نەبوو ،
هەکو بەرھەمی پیلایێکی رێکخراوی تاقیتک فەرمانرەوای شوێنی عوسمانی
بوو کە توانی بەشیتک لە کورد بکەنە یەکیک ، بەلێ تەنھا یەکیک لە
ئەرمەنەکانیان .

۳ - زوربەیی گەلی کورد بێ لایەن وەستان ، بەلام زۆرشیان دەستی
بەرمەیی برابەرەکانیان بۆ لێ قەوماوانی ئەرمەن درێژ کرد .

ئەم ئەنجامانەم بە پشتیوانی گەلیک بەلگەو سەرچاوەی میژوویی
پەنەو دەگەن روون کردووە کە پێم وایە پاکانە بەکی زانستی بە بۆ ئەو
ئەکەیی میژوویی نوێی کورد .

کەچی بە لای ژمارەیک برادەرەووە ، با ئەوەش بلیتم هەموویان
بێ بەست نەبوون ، نەدەبوو من بە هیچ کلتۆجیک توخنی باسی
بەشداری کردنی کورد لە کوشتاری ئەرمەندا بکەوم . بەلام ئەو بەشەیی
کتیبە کەم لە هەموو بەشەکانی تری زیاتر سەرنجی خوێندەواری کوردو
شارەزایانی دەرەووی پراکیشا . لەم بارەبەرەووە تەنھا دوا راستی دەخەمە
بەرچاو . « کوردو کوشتاری ئەرمەن » سەرنجی کاک سیامەند عوسمانی
فوتایی بەشی دوکتورای لە پاریس و پراکیشا بیکانە باسی نامەی (D. E. A.)
کە بەرامبەر ماجستیری لای خۆمانە . کاک سیامەند لەو نامەبەیدا کە بە
فەرەنسی ۱۵۳ لاپەرەبە ، دەیان بەلگەیی گرنگی ئارشیفەکانی پاریس و
لەندەنی هێناوەتەووە لە لێدوانەکانیدا زۆر راستیی تری دەربارەیی هەمان باس
روون کردۆتەووە کە بێ گومان خزمەتێکی بایەخدارە بۆ میژوویی کورد .

بن لایه نیی لیکدانه وی میژووی بووه بهردی بناغهی وهدی هینانی ئه
نهجامانه که وایزانه دهچنه خانهی دهسکه و تهوه .

● میژوو زانستیکی وشک و برنگ نییه ، بهرهمه کانی وهک ئه دهب بژ
هموانه نهک بۆ شاره زایان به ته نهها . له بهر ئه وه پیتویسته شیوازی نووسینه و می
روداوه کانی رهوان و دلگیر ، ئاودارو نازدار بیت تاوه کو به ئاسانی برژیته خو
ههست و دهرونی خوینهره وه . بۆ رازاندنه وهی بهرهمه کانی میژوو نووس
به ئاسانی ده توایت په نا بهریته بهر شیرو ئه دهب و داستانو ئه فسانه و په ندی
پیشیان و قسهی نهسته قی باوو باپیرانو گالته و گه پ و فولکلورو به سه رهاتی
دانسقه و خویش و ناخویشی کومه لانی خه لک .

پروا ناکم له ئه وروپا که سیک هه بیت به لای که مه وه کورتهی ژنامهی
لویسی چواردهی پاشای فره نه نه زایت ، ئاگاداری شه ره زوره کانی
دهسه لاتی بن هاوتای نه بیت . « خۆم ده ولت و ده ولت خۆم » ، « له سه
زه مین پاشا سینه ری خوا وه نده » ، ئه مانه نمونه ی ئه و قسانه ی لویس ک
زوو زوو ده یدا نه وه به گوئی وه زیرو راویژ کارو قه شه و کار دینال و کار به دمه
گه وره کانی فره نه سه دا که هه موویانی کرد بوونه داشی دامه .

میژوو نووس و ماموستای میژوو ده توان گه لیک هه والی سه
تیکه له کیشی سه رگوزه شه ی ژبانی سیاسی فره نه سه ی سه رده می لویسی
چوارده بکه نو له و رینگه وه هه ستی خوینهره گوینگر زیاتر رابکیشن . لیره
چهند نمونه یه کی که م ده خه مه بهر چاو که گنیرانه وه یان بن سوود نییه .

۱ - له میژوودا رۆژگاری پاشایه تی که س به قه دهر هی لویسی چوارده
دریژ نه بووه . لویس ۷۲ سالی ره به ق پاشایه تی کرد . کوپرو کوپره زا کانی
هه موویان به داخی ته ختی پاشایی به وه سه ریان نایه وه . که رۆژی به کی
ئه یلولی سالی ۱۷۱۵ لویسی چوارده گیانی به خا ک سپارد نزیکترین که سی
به کیک له کوپره زا کانی بوو که به ناوی لویسی بازده وه جینگه ی گرتوه .

- سرتاپای ئاغاو میرانی نهره نسه بوبونه پیاوی عهلقه له گوتی
 - خوا خویان بوو دلی پاشا گهردی لئ نه نیشیت . هی وایان هه بوو
 - سههین دههاته کۆشک ته نهها بۆ ئه وهی که پاشا له ژووری نووستن هاته دهر
 - بهاری هه لگرتنی سوچیک له پۆ به کهی سه رشانى بیت . له گه ل ئه و
 - نه که نین : له گه ل ئه و مۆن ده بوون : شه رمیان نه کردایه له گه لئ نه خۆشیش
 - نه مۆن . ئه و پۆ ژه هی لويس بچوايه کلنسه هه موو ده که وتنه زیکرو ته هه ليله !
 - هه به « پاشای خۆر » یا « پاشای بزورگ » ناویان ده برد . هه موویان له
 - نه کردنو نان خواردنو و راوو شکارو بلیاردو جلو به رگیاندا لاسایی ئه وو
 - خۆسه وسته کانی ئه ویان ده کرده وه .

لویسی چوارده بۆ خۆی پریاری مۆدهی پۆشاکى گهره پیاوو ژنانى
 نهدا . شه و تکیان له کۆشکى پاشا ئاههنگ ده بیت ، هۆل جهی دیت ، هه موو
 جه پۆشه وه چاره وروانى ته شریف هیتانی « پاشای خۆر » ده که ن . ده یانه ویت
 نه ن چی له بهردایه . ئه و کاتهی ده بوو لويس له بهشى خیزانی کۆشکه وه
 هه و باخیکدا بیته هۆلی ئاههنگ داده کاته باران . مه رایى که ران ده که ونه
 هه لکه سه ما نه با خوانه کرده خاوه ن شکۆ نیتک بارانی بهرکه ویت . به کیک
 به لاماری چه تر ده دات و به کیک خاولی و به کیک گولاو ، ژماره به کیشیان
 به تۆله کهی به رتکی بۆ هه لده که ن . که ده گه نه چن ئه وانهی پاتۆله که یان بۆ
 هه لکرد بیریان ده چیت یا شه رم ده یانگرت له بهرچاوی ئه و عه شاماته دیسان
 دا هه وینه وه و وه ک خۆی بۆ لئ بکه نه وه . دانیشته وان ده که ونه مقۆ مقۆ ، به
 دن « دوا مۆدهی » پاتۆلی « پاشای بزورگ » په سند ده که ن . بۆ پۆژی
 داها تو هه ره که یان پروو ده کاته بهرگدرووی خۆی تا ده سته برد پاتۆلیکی
 قه راغدارى وه ک پاتۆله کهی دوئی شه وی لويسی بۆ بپریت : ئه و مۆده بهی
 هه لتهر به هه موو زه برو زهنگی خۆیه وه بۆی له ناونه برا .

به همان ده ستور له سرده می لویسی چواردهدا پیتلاوی پاژنه بمرز
 داهات . یه کیک له یاره خۆشه ویسته کانی لویس له گه ل مانگی چوارده شمیری
 ده کرد . تنها بالایی نهیده هیتنا . له پر بالایی یار « گهزیتک » دریز بوو . تومس
 لپیر سراوانی مۆدهی کۆشک جوتیک پیتلاوی پاژنه بهر زیان بو دروست کردوو .
 ئەوساش کراسی ئاودامان مۆده بوو ، ئافره تانی کۆمه ل دیقیا ن کرد تا هۆی
 دریز بوونی یاری پاشایان زانی و ده ستوبرد وهک ئەو شیتکیان خسته سه
 بالایان و به وجۆره پیتلاوی پاژنه عانه یان کرده یه کیک له مۆده نه مره کانی ژهنه

۳ - له گه ل باسی لویسی چواردهدا میژوو نووس و مامۆستای میژوو
 ده توانن بینه سه باسی لوقه ر که ئیپرۆکه یه کیکه له موزه خانه هه ره
 به ناو بانگه کانی جیهان . ئەوی بجیته پاریس و لوقه ر نه بینیت خوینده وار نه
 لوقه ر یه کیک بوو له کۆشکه رازاوه کانی پاشایانی فره نه سه ، کۆشک
 سه دهی چوارده له سرده می فره مانزه وایی شارلی پیتجه مدا دروست کراوه .
 لویسی چوارده زۆری خسته سه کۆشکی لوقه رو هه ره ئه ویش دوا ی ئەهوی
 باره گای پاشایی گواسته وه کۆشکی ئیرسای لوقه ری کرده عه مباری
 هه لگرتنی کۆینه به زخه کانی پاشایانی فره نه سه . سه سال دوا ی سه رکه وتی
 شوپش لوقه ر کرایه موزه خانه ی میلی و له رۆژی ۸ی ته شرنی دووه می سانی
 ۱۷۹۳وه ده رگای بو ته ماشا که ران کرایه وه .

لوقه ر له ۶ به شی سه ره کی پیکهاتوو ه : هونه ری کۆن و میسری کۆن و
 رۆژه لاتنی کۆن و به شی په بکه رو کۆته ل و به شی تابلۆ و نیگار و به شی هونه ری
 راهیتان^(۱۸) . سامانی هیچ کامیک له م به شان ه ی لوقه ر له زخاندن نایه ت .
 مومیاکانی لوقه ر بچ ویتهن . مه گه ر تنها موزه خانه ی به ریتانیا شان له شانی
 به شی رۆژه لاتنی کۆنی لوقه ر بدات که کۆینه ئاشوری و فینیقی به کانی

پاریستی که مھاوتان . کوتای شسته کان به تهنه ژماره ی نیگارو
 چیکره کانی لوقه ر خۆی دده له ۲۰ هزار دانه که زوربه یان شابه ره می
 سه گه نی هونه رمه نده هه ره به ناوبانگه کانی جیهانن . و ابرانم لیره دا نه ونده
 مه بلیت په بیکه ری نه فرۆدیتی گرینکه کانو په بیکه ری کویله کانی میخائیل
 نه جیلۆ (میکلائیلۆ) و تابلۆی مؤنالیزای لیۆناردو دافیشی
 هۆله کانی لوقه ر ده رازینه وه . گهر به ویت به وردی هه موو به شه کانی
 وهره بینیت ده بیت به لای که مه وه سه رۆژی ژبانی پاریستی بۆ ته رخان
 بکیت ، نه وه ی هیشتاکه له ئیمه وه دووره .

۴ - هه ر نه و کاته ی خاوه ن کۆشک و ته لاره کان خۆیان به ده وری
 سه ری لویسه چوارده دا ده گپرا هه زارانی فه رنه سه رو فه سالیان
 کردبووه شه وچه ره ی گوئ ئاگردانه کانیان ، هه ر رۆژه ی ناوو ناتۆره به کی
 پر به پیستی خۆیان بۆ داده نا ، گالته یان به ترو فیزی ده کرد ، نوکته و قسه ی
 خۆشیان بۆ دروسته ده کردو به ک بۆ به کیان ده گپراوه . لویسه بیوه
 گالته جاری په خسه نه یی به چاپکراوه کانی نه و رۆژگاره که ده ستاوده ست
 ده گه یشتنه قوژنه هه ره که لاو دووره کانی ولات . هه موو هه ره شه و
 گوپه شه و جه ورو سه می ده ستو پیوه ندی لویسه نه یاتوانی سه ر به گه ل
 شۆر بکه ن . فه رنه سه ی سه رده می « پاشای رۆژ » گه لیک راپه رینی
 شۆر شگیرانه ی به هیزی به خۆیه وه بینی . کونه مشکه کانی ناوچه ی
 لانگیدۆک له پیاوانی پاشا بیونه قه یسه ری .

که ی میژوو نووس یا مامۆستای میژوو هاته سه ر باسی ژبانو کرداری
 پاشایانی سه ده ناوچه ی به کانی ئینگیلته ره ی وه ک هیتری پینجهم وه هیتری
 شه شه م و ریتشاردی دووه م و ریتشاردی سییم و زۆری تریان ، به ئاسانی
 ده توایت په نا به ریته به ر به ره مه کانی شکسیری گه وروه وه ستایانه
 نه ده بو میژوو تیکه ل به به ک بکات . و ابرانم نه و کاره بۆ خۆی ده بیت

یه کیك بیت له ئه ركه كانی ئه وانهی له میژووی ئه و قۆناغه ده کۆلنه وه ،
تایهت گه ر ئه وهش له یاده نه کهین که کهس وهك شکسیر نهیتوانیوه له
قولاپی دهرونو دیوی نهینراوی ناوه وهی قاره مانه کانی تی بگات .

ئه وانهی له باسی روداوه کانی فهره نسهی نیوهی یه کهمی سه دهی
تۆزده ده کۆلنه وه ده توانن که لکی زۆر له به ره مه کبانی به لزاکی
چیرۆکنووسی ئه و قۆناغه وه ربگرن که زۆر هونه ره مندانه وینهی ژبانی
کۆمه لایه نیی ئه وسای فهره نسهی بۆ کیشاوین . کهس وهك ئه لیکستی ، نهك
لیف ، تۆلستۆی باسی په تروسی یه کهمی چاری ناوداری پرووسیا
نه کردووه . تۆلستۆی له پۆماتیکسی سنج به رگی گوره دا هه مو
پرووه گرنگه کانی ژبانی پرووسیا کۆتای سه دهی هه قده و سه ره تایی
سه دهی هه زدهی بۆ تۆمار کردوین .

که واته ده توانین و پێویسته میژوو له به رگیکی قه شه نگه و رازاوهی
دلگیردا پێشکهش به خۆنه ر بکهین . ده بیت میژوونووس ئه و راستیه
له یاده نکات که زۆر ده میکه میژوو سه رنجی پرووناکیبه هه ره گوره کانی
جیهانی راکیشاوه . به سه رهاتی رابوردوو یا شانازی پۆژگار بوونه ته
هه وینه به ره می زوره بیان . چیرۆکنووس و نیگارکیش و کۆله ره وه و شاعیر و
مۆسیقار و نووسه ران هه میسه سه ودالی روداوی میژووی گرنگی
سه رده می خۆیان و به ر له خۆیان بوون و به یی هه ست و نه ستی کۆمه لانی
خه لک خستویانته چوارچێوهی رازاوهی هونه ره وه . سپارناکو
ئه سه که نده رو جاندارکو پاشایانی ولاتانو کوره ئازای گه لانو زه بروزه نگه
زۆردارانو دوورینی دانایان و خۆشه وستی و رقو کینه ی کۆمه لانی خه لکو
به سه رهاتی کوشنده ی شه ره گوره کانی میژوو له دیرزمانه وه چوونه ته ناو
کتیب و تابلۆوه و هاتونه ته سه ر شاتۆ . به ره مه نازداره کانی هۆمیرۆسو

— دافشي و ميکلا نهجيلو و هردووک تولستوي و دي لاکروا^(۱۹) و
هر شو مئیکه ندهر دوماو ريود^(۲۰) و سدان ليها تووي تر هه ربه که يان به
— ريز گوازنگ سهرگوزه شته و داستاني رابوردوو بو نهوي ئيسر وو
— هتوو ده گيره نهوو په ندي به رزي ژيانان بو ليک دده نهوه . نه و جوره
— کي نه لايه که وه گرنگي و بايه خي ميژوو دهرده خنو له لايه کي تر يشه وه
— حرمان ده ستده دن بيه سهرچاوه ي ليکولينه وه و پروون کردنه وه ي
— وه کاني ميژوو .

— مانه ي تائيه باسان کردن لايه کن له زانستي ميژوو که بو خوي
— زيويه کي سهر به خوي هه به . به هوي پروون کردنه وه ي نه و ميژوو وه
— حوتين له و ئال و گوره زوران به گه ين که به سهر زانستي ميژوودا هاتوون
— مچينتونه نه م به رگه ي ئسته ي .

۱۹- تاييهت له تابلوي به ناوبانگي « نازادي له سهر سه نگره کان » دا که سالي
۱۸۲۰ دروستي کردوو هو ئسته به کيک له سووچه کاني موزه خانهي لوفر
ده رلزي نيته وه .

۲۰- تاييهت له نه فشي به ناوبانگي « مارسيليز » دا که سنج سالي ره بهق به
هه لکه ندي به وه خه ربک بوو ، « مارسيليز » ئسته به کيک له مه يدانه کاني
پلر بس ده رلزي نيته وه .

به شی دووهم

میژووی میژوو

له سه‌ره‌تای به‌شی به‌که‌مدا وتمان میژوو وه‌ک هه‌موو زانسته‌کانی‌تر
میژووی تایه‌تی خۆی هه‌یه‌که له‌گه‌ل په‌ی‌س‌د‌ابوونی ئاده‌میزادا
سه‌ت‌په‌ده‌کات ، بۆیه‌کا میژووی میژوو له‌ میژووی گشت زانسته‌کانی‌تر
سوورو در‌ت‌ز‌ت‌ره . لیره‌دا هه‌ول‌ده‌ده‌ین به‌کورتی و به‌یتی قون‌ساغ پروه
گر‌نگه‌کانی ئه‌و میژووه‌ بخه‌ینه به‌رچاو .

سه‌ره‌تای میژوو

نیپۆس . گیلگامیش . نه‌لیاده‌و ئۆدیسای هۆمیرۆس .
پامایانو مه‌هابه‌هاراتی هه‌نۆسه‌کان . دۆرگه‌ی
ئه‌تلانتیس . گۆرانی فۆلکلۆری . کونفۆشیۆس .
نارامسین له‌ فه‌رمداغ . هه‌رۆدۆت . هۆکی‌دیت .
زه‌ینه‌هون . پلوتارخ . ده‌وری پۆمانو چینی‌به‌کان .

به‌ر له‌ دۆزینه‌وه‌ی نووسین میژوو به‌هه‌ره‌یه‌کی گشتی زۆر ساکار بوو،
ب‌تی بوو له‌ گه‌یرانه‌وه‌ی پشته‌پشته‌ی به‌سه‌ره‌تای پابوردوو له‌ شیوه‌ی
داستان و چیرۆکی کرچ و کالدا . هه‌موو گه‌لانی ئه‌وسای جیهان میژوو‌به‌کی
ساکاریان بۆ خۆیان له‌ به‌رگی « نیپۆس »^(۱) ، ئه‌فسانه‌و داستانه‌دا دانا که

۱ - نیپۆس "Epose" له‌ زوبانی گرتکه‌ کۆنه‌کاندا واته‌ای وشه‌ یا
گه‌یرانه‌وه‌ یا چیرۆک ده‌به‌خشیت . ئه‌سته‌ بۆ واته‌ای « ادب‌روانی » یا
« ادب‌ملحمی شعبی » به‌کارده‌هه‌یت .

پشتاوپشت بۆ نهوهی داهاتوو دهمانهوهو هر پۆژهی خهبالی فراوانی
ئادهمیزاد شتیکی نوئی دهخته سهر .

گیلگامیش بهکیکه له ئیپۆسه هه ره کۆنو و گرنگه کانی میژوو که
دهوروبه ری کۆتای سییم هه زار - سه ره تای دووهم هه زاری پیش عیسا .
واته نزیکه ی چوار هه زار سال له مه و بهر به زوبانی ئه که دی (بابلی) به
شیر نوو سراوه ته وه . دیاره گیلگامیش زۆر بهر له وه له سهر زاری دانیشتوانی
باشووری عیراق بووه .

ئه و داستانه باسی هاوړیه تی به هیزی گیلگامیشی پاشای سوّمه ری
له گه ل پاله واتیکی نیچه درنده به ناوی ئینکیدووه ده کات . دوای مردنی
ئینکیدو گیلگامیش ده که ویته دووی نهینی ژبان ، شاره و شار ، کوناوکون
به دوای نه مریدا ده که ریت . له ویدا گیلگامیش زۆر رووی ژبانی ئه
سه رده مه مان بۆ باس ده کات ، وهك خواو په رستگه کان ، ژبانی کومه لایه تی .
پتوه ندی تیوان خه لك ، شارو بیابانی ئه وسا که و گه لیک شتی تر که نیگاری
شارستانه نیی دیرینی عیراقیان گه یاندۆته نه وه ی ئیمپروکه . ئیپۆسی
گیلگامیش به ناو حیسی و حۆری و گه لانی فه له ستینی کونیشدا بلاو بوته وه .

به کیك له ئیپۆسه هه ره به ناو بانگه کان « ئیلیاده » به که به به ره می
هۆمیرۆسی^(۲) شاعیری گریکی کون داده نریت . ئیلیاده ، که وایه ده چیت
نزیکه ی ۲۸۰۰ - ۲۹۰۰ سال له مه و بهر دانرا بیت ، باسی به سه ره اته کانی

۲ - هۆمیرۆس به شاعیریکی کونی گریک داده نریت ، تانیسته نه سالی
له دایک بوونو نه سالی مردنو نه ژینامه ی به گشتی ساغ نه بوونه ته وه .
ئسه کانی هیرۆدۆتو پلوتارک ده رباره ی هۆمیرۆس له زۆر شتند
به ک ناگر نه وه . هی وا هه به ژبانی هۆمیرۆس ده بانه دوا زده سه ده ی پیش
عیسا ، هی و اش هه به . . ۵ سال له وه نزیکتری ده خاته وه . گه لیک زان
« ئیلیاده » و « ئۆدیسیا » به به ره می هۆمیرۆس داده نین .

عوبالی شهری تهرواده دهکات که دهوروبهري ۳۲۰۰ سال لهمهوبهري
 هوماوه ، واته نهوکاتهی لهشکری گریک به سرکردایهتی ناگامهمنون
 هتوتهی شاری تهروادهی ناسیای پچووکی دا . زانایان گهلیک بهلگهیان
 غزروهتوه که بهشی زوری ناوهروکی میژووی « نهلیاده » دهسلیتن .
 سومی چند سدهیهک « نهلیاده » دهماودهم دهکهوتوهه تا له سدهی چوارهم
 . سیمي پیش عیسادا نووسرایهوه .

« تودیسا » ش میپوستیکی تری گریکی به که دیسان به ناوی
 هتیرۆسهوه ناسراوه . وادیاره دهوروبهري ناوهندی سدهی ههوتهمي
 یتش عیسا دازاوه . « تودیسا » پری به له زانیاری دهبرارهی ژبانی سیاسی و
 کومه لایهتی و نابوویری نهو سردهمه کونه میژوو . زانایان بههوی
 هومروکی « نهلیاده » و « تودیسا » وه گهشتونهته نهو پروایه که له
 سردهمی بلاووونهوه یاندا داموده زگای میری لهو ناوچانهی نهو روپادا
 هیتا دروست نه بوو .

« رامایانا » ی هندی میپوستیکی تری به ناوبانگه که لهوانه به
 ۲۳۰۰ - ۲۴۰۰ سال لهمهوبهري به زوبانی سانسکریتی دازاییت . کورتهی
 هومروکی هم میپۆسه دهلیت : رامای کوره گه وره ی پاشای کاشالا که
 هتوتته باکووری هندستانه وه سیتای شازادهی خواست . باوه ژنی که
 دهبرست به هاراتی کوری بچیتته سر تهختی پاشابه تی رامای به پاشای
 متردی دهبره ده رکرد . راماو سیتای هاوسه ری و لاکشمانی ژن برای پیکه وه
 چند سالیکیان له دارستانه چره کاندای برده سر تا رۆژیکیان له پر پاقانای
 پاشای دیمونه کان سیتای فراندو بردی به دۆرگهی لانکه^(۲) له باشوور .

راما دهستی له سیتای خوشه ویستی ههله گرت ، په نای برده بهر

مهیسونو ورجی دارستانه کانو قایلې کردن له ته کیا بچنه سر لانکه و داگیری بکن . پاما به دهستی خوی پامانای کوشتو سیتای پزگار کرد . پاشق پاما توانی بگهریته وه سر تهختو بهختی خوی ، ساله های سال به نهوپیری دادپهروهی به وه فرمانزده وایی ولاتی کرد ، بهوراده یهی ناوی له زمانی هندیدا بووه مانای فرمانزده وایی دادگر .

دیسان هر له هندستان مییوسی « مهابه هارات » (داستانی گهرمی نهوهی به هارات^(۱)) باوه . ناوه روکی نه میان باسی روداوه کانی ناوچه سی به هاراتی باکووری دهلی دهکات که هی وایان تیدایه بهر له نریکه ی ۸۰۰ سال قه وماوه . زوربه ی ناوه روکی « مهابه هارات » بو باسی نهو شپه ترخان کراوه که له تیوانی پینج براو سد ناموزای نهوهی پاشای به هارات له سر تهختو تاجی پاشایه تی پرووی داوه و زوربه ی هوزه کانی هندستانی تیدا به شدار بوونو ۱۸ پوژی خایاندووه . « مهابه هارات » چه سده یه که ده ماوادم بلاوبوته وه و هر نهوهی چنگیکی خستوته سر تان سده کانی به که می پاش عیسادا له ۸۵ هزار جوتبه ندا به سانسکرتی توهر کرا . « مهابه هارات » زور لایه نی ژبانی کونی هندستانی گرتوته وه . هرچه ننده به راده ی « رامایانا » له « مهابه هارات » نه کولراوه ته وه ، بهلا گومان له زخی میژوویی ناگریت .

میژوونوسان « رامایانا » به سرچاوه یه کی ره سونو گرنگ دادمته

۴ - به هارات ناوی ناوچه به که کهوتوته باکووری دهلی به وه . نه م نوه هیند بلاوه که زور جار به هموو هندستانی ده لین ، ته نانات نلوی رسمی هندستان به زمانی هندی به هاراته . دیاره به هاراته که نیمه ش له مووه هاتووه ، کانی خوی نه الهتو زمرده چه وه زیرمان له ویوه بو هاتووه ، ده قانوده ق چه شنی وارشاوی پایتهختی پوکونیا که له کوردیج بوته وایانای کانیکی بریقه دار ، زوو باوو باپیران له ویوه سه ماوهت ولرشاویان هیناوه .

تر ساغ کردنه وهی گه لیک پرووی میژووی کونی هندستان . له هندستان
 حرگلی قایه نی تا ئیستهش به لیکولینه وهی « رامایانا » وه خه ریکنو به
 مزلران رونووسی جیساوا زمان لئی کو کردۆتسه . « رامایانا »
 بهر گه گه دراوه ته سه ر گه لیک زمانی ترو میژوونووسانی جیهان که لکی زۆریان
 تی وهر گرتوه .

شایانی باسه بده گهن هه والی کونی وا هه لده که ویت که ته اوو بن
 به گو ریشه بیت ، به لام جاری وا هه به هیندهی خراوه ته سه ر که بۆته
 نه خاته . تائستهش زانایان عه ودالی بنه چه ی نه وه نه فسانانه نو هه ر ماوه نا
 سه به ک ده گنه نه نجایتیکی میژووی نوئی . به وینه سالی ۱۸۷۰ « نه لیا ده »
 به برشی میژوونووسی نه له مانیی گه یانده شاری ته روا ده .

بۆ پروون کردنه وهی هه مان مه به ست په نا ده به مه بهر نمونه یه کی تری
 زۆر نوئی که پیوه ندی به باسی « نه تلاتیس » ی نه فلا تۆنه وه هه به .

بهر له نزه کی ۲۳۰۰ سال نه فلا تۆنی هه کیم له دوو نوو سراویدا باسی
 نۆر گهی له ناو چووی « نه تلاتیس » (Atlantis) ی کردوه که دیاره
 نه ماطو ده م هه والی بیستبۆوه . گوایه ده ور و بهری ده دوا زده هه زار سال
 مه بهر له پۆژ ئاوا ی کیوی تاریخ^(۹) له ناو ئوقیانوسی نه تله سیدا دۆر گه به کی
 به کجار گه وره به ناوی « نه تلاتیس » وه هه بووه ، روپیتوی ، وه ک ده لیت ،
 نه هه موو ئاسیا و لیبیا به سه ر به که وه زیاتر بووه و گه لیککی زۆر پیشکه وتوی
 به هه مان ناوه وه تیدا ژیاوه .

به پیتی گه پرا نه وهی نه فلا تۆن گه لی نه تلاتیسی به هیز بن په روا
 په لاماری گه لانی نه ور و پاو نه فه ر یقای داوه و هه موویانی به زانده وه سا
 خه لکی نه سینای یۆنانستان توانیویانه راده ی بۆ دابتن . گوایه پاش

ماوه يەك بوومەلەرزە يەككى زۆر توند بۆتە ھۆي لە ناوچونى « ئەتلاتىس »
نقوم بوونى لە ناخى ئوقيانوسى ئەتلەسيدا .

ديارە ئەم قسانى فەيلەسوفىكى گەرەي وەك ئەفلاتون دەبوو
سەرنجى زانايان رابكىشن ، ئەوانەي دەمىك سالە بە پەرۆشەو عەودالى
« ئەتلاتىس » ن ، دەيانەويت بزائن دۆرگە يەككى وا ھەبووە يا نا ، گەر ھەبوو
كەوتۆتە كۆپوھو چىي بەسەرھاتووہ . ھەر وەھا « ئەتلاتىس » بوو ھەوتى
بەرھەمى ژمارە يەك نووسەر و شاعىرنى ناودارى جىھان . فرانسىز
يىكۆن^(٦) نرىكەي چوار سەدە لەمەوبەر كىيىكى نازدارى بە ناوى
« ئەتلاتىسى نوئى » وە نووسى^(٧) كە بە دەم شەپۆلى خەيالەو ھەروھى تىد
گەياندە لەپۆپەي بەختيارى .

ماوه يەككى كەم لەمەوبەر ديسان ھەوالى « ئەتلاتىس » دەنگى دابەوہ .
زاناي يۆنانى مارىناتۆس دواي لىكۆلىنەو ھەيەككى وردو قوول لە قەكانى
ئەفلاتون و زۆر بەلگەي مېژووېي كۆنى تر گەيشتە ئەو ئەنجامەي كە مەبەست
لە « ئەتلاتىس » دۆرگەي ساتتۆرىنە كە كەوتۆتە ناو دەرياي ئىجەي تىوئ
يۆنان و توركياوہ . دىز زەمان ساتتۆرىن بەر شالاوى ئاگرى بوركاتىكى
گەرە كەوتووہ . پاش ھەوت سال كارى بىن وچان مارىناتۆس سالى ١٩٧٤
توانى لەژىر سووتووې ئەو بوركانەدا پاشماوھى ژيارى بەككى پىشكەوتووې
كۆن بدۆزىتەوہ كە تەمەنى خۆي لە ٣٥٠٠ سال دەدات . ئەوساكە
دانىشتوانى ساتتۆرىن لە خانوبەرەي سىن نھۆمىدا ژياون . بەپىنى قسەي
شارەزايان تەنھا رىكخستەوھى پاشماوھى نىگارو وىتە ھەلكەندراوھەكانى
سەر دىوارەكانى ساتتۆرىن بە لاي كەمەوہ سەد سالى بىن دەويت .

٦ - دوايى باسى دىت .

٧ - فرىبانەكەوت تەواوى بكات .

ستورین ئەتلاتیس بیت یا نا گرنگ لیره دا ئەو یه که دەنگوبوی
 ەری خەلک چووە ناو بەرگە ی بەرھەمی ئەفلاتونەووە ئەمیشیان
 گەتی بۆ دۆزینەووی شارستانەتی بەکی گەورە خۆش کرد . بێ سۆرپۆژگاری
 ەتو دۆزینەووی تری لەم بابەتە ی بەدەمەووە دەبیت ، تایبەت گەر ئەو ش
 ەدە کە ین کەوا زانایانی بەتواناوە دەسەلات خۆیان بۆ ئەم کارە تەرخان
 ەبوو . بە وینە تا ئیمپروۆس لە باشووری ئیسپانیا مێژوونووسان بەدوای
 ەنەواری شارو دەولەتی تارتیسدا^(۸) دەگەرتن که لە ئەفسانە کۆنەکاندا
 ەری هاتوووە سترا بۆن بە دەستووری ئەفلاتون باسی کردوووە . وایین دەچیت
 ە سێ هەزار سال شاری تارتیست دروست کرا بیت که هەر لە ئیستەووە
 ەمەیک زانیاری سەبارەت بە ژبانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی
 ەستوانی ساغ بۆتەووە . تارتیستی بەکان زیویان بە کارهێناووە ، کشتوکالیان
 ەبوو ، ئازەلیان بەختو کردوووە ، چینی لەناویاندا باو بوووە ، بازرگانان
 ەرمودا بوووە تەنانەت ناوی ژمارەیک لە پاشاکانی شیان زانراووە . هیچ
 ەوور نییە ئەو لاپەرە و نە ی مێژوو وەک زۆر لاپەرە ی تری خۆی چۆنە ئاوا
 ەقۆزرتەووە .

زانایان بۆیان ساغ بۆتەووە که لە سەردەمیکی زۆر کۆنەووە گۆرانی
 مۆنکلۆریی گەلیک هۆز باسی روداوی مێژوویی تیدا بوووە . لە چین و ماچین
 سێ هەزار سال لەمەوبەر گۆرانی مێژوویی باو بوووە . کۆنفۆشیۆسی زاناو
 فەیلەسوفی بەناوبانگ (۵۵۱ - ۴۷۹ پ . ع) کاتی خۆی ۳۰۵ گۆرانی
 نەو بابەتە ی لە کتیبیکی سەربەخۆدا بە ناوی « شی تسزین » واتە (کتیبی
 گۆرانی) هەو کۆکردۆتەووە . ئەو گۆرانی یانە باسی رابوردووی دیرینی چین
 دەکەن ، بە شان و باهو ی پالەوانانو دانایی سەردارانو دلسۆزی
 فرمانرەوایاندا هەلەدەن ، باری ژبانو کاری جوتیاران دەگێرتەووە . کتیبی

۸ - بە لاتینی تارتیسەس "Tartessus".

« شی تسزین » ئیپرۆکه به سه رچاوه به کی په سه نی زۆر به نرخ ده ژمیردریت .
به ر له چینی به کان لاوانه وه له ناو سو مری به کاندایا بووه .
لاوانه وه کانی رۆژگاری سو مری و ئه که پرن له باسی خواکانی ئه وساو
په رستگای شاره گه وره کانو ئه و مه لبه ندانه ی له شه ردا کاولده کران ،
هی وایان تیدایه بریتی به له ۴۰۰ دیر .

بایه خی ئه و جۆره گۆرانی یانه له سه ده ناونجی به کاندایا زۆر بوو که
شاره مانی پاشای ناودار کۆتای سه ده ی هه شتم فه رمانی کۆکردنه وه یانی
دا . پاشاوه ی ئه و گۆرانی یانه بوونه ته سه رچاوه ی میژووی ، شاره زیان
ده زانن چۆن که لکیان بو ر وون کردنه وه ی هه ندیک لایه نی میژووی رابوردوو
لن وه رده گرن . شایانی باسه ئه و گۆرانی یانه تائیه ش له ناو کوردا باون .
ئه و گۆرانی یانه ی کاتی خۆی « کۆری زانیاری کورد » کۆی کردنه وه پرن له
باسی به سه رهاتی میژووی گرن گ که ده ست ده دن بینه سه رچاوه ی به که لک
بو میژوونوسان .

په یدابوونی ده سه لاتو دا هانتی داموده زگای میری بایه خی میژوویان له
جاران زیاتر کرد . دۆزینه وه ی نووسینه ی بووه هۆی دروست بوونی توانای
کۆکردنه وه ی به سه رهاتی رابوردوو . به وجۆره چه ند ه زار سالتیک
له مه و به ر سه رچاوه ی میژووی په یدابوو که سه ره تا بریتی بوو له و نووسینه
ساکارانه ی له سه ر کیلی گۆری پاشایان و ده روزه ی په رستگایان و تاشه
به ردی ناو ئه شکه وتان هه لده که ندران . ئه و نووسینه ئه نامه ی گه وره
پیاوانو پارانه وه ی فه رمانه وایانو تو ماری شه ری پاشایانو کردارو
کرده وه یان ده گپه نه وه که ئیپرۆ بوونه ته سه رچاوه به کی په سه نی به کجار
گرن گ ، بن ئه وان شتیکی ئه و تو مان ده رباره ی میژووی کۆنی ئاده میزاد
نه دزمانی . به وینه له وه که ی نارام سینی پاشای ئه که دی که ئه دمۆندس کاتی
خۆی له ده ربه ندی گلوری شاخی قه ره داغدا دۆزی به وه باسی شه رتیکی

کونی کوردستانی بو پاراستون که ده وروبهری ۷۰۰ سال له مه و بهر
نه تیوان له لشکری نه که دی و له لشکری لؤلؤدا له و ناوچه بهی نریک سلیمانیدا
پرووی دا .

نمونه به کی تر . توماری دارای به کهم که له قهد کیوی بیستونی نریک
همه مدان هه لکه ندراوه به کیکه له پیشینه میژووپی به هه ره گرنگه کانی
پوژهلانی کون که ته مه نی خوی ده دات له ۲۵۰۰ سال . به شی زوری نه و
توماره به سنج زوبان - فارسی کون و عیلامی و بابلی نووسراوه ته وه . زانایان
له ناوه ندی سه دهی توزه دا توانی بان ناوه روکی بخویننه وه که بق باسی نه و
هه راو بگره زوره ته رخان کراوه که دواي مردنی کورشی دووه له ئیران
تومان و چون له گهل دامر کاندنه وه یاندا دارای به کهم هاته سه تهخت و چون
همیش توانی ناگری نه و پاپه رینانه دابهر کینیتته وه که له پوژگاری خویدا
به رپابوون . ههروه ها باسی هیرشی دارا بق سه ر ئاسیای ناوه ند ده گپرتته وه .
به مجوره توماری کیوی بیستون روداوه سیاسی به کانی ناوچه به کی گرنگ و
فراوانی پوژهلانی ناوه راستی له سه دهی شه شه می پیش عیساوه بق
پاراستون که زخی میژووپی بان له نه ندازه به ده رن . ته نانهت زمانه وانه کانش
که لکی چاکیان له نووسراوه کانی کیوی بیستون وه رگرتوه .

دواي داهاتی نووسین دانیشتوانی عیراقی کون که وتنه تومار کردنی
گه لیک پرووی گرنگی ژبان (کاروباری ده زگا کانی مسیری ، پتوه ندی
ئابووری ، شهرو به سه ر هات و گه لیک تر) له سه ر لوله مؤر^(۱) و له وحی قور و
تاشه به رد . تاییسته به سدان هه زار لوله مؤرو له وح دوزراونه ته وه و زانایان
به هوی ناوه روکیانه وه توانیویانه زور لاپه ره ی میژووپی کونی عیراق و
گه لیک ناوچه ی تری پوژهلانی ناوه راست پروون بکه نه وه . شایانی باسه

هر ئهو سهردهمه كتيبخانه و ئهرشيف داهاتن كه به دهيان هزار بهلگه و
 توامري تايه تي يان تيدا هه لده گيرا . ده ورو بهري ۲۶۰۰ سال له مه و بهر
 ئاشور بانيال له نهينه واي نزيك شاري موسله وه كتيبخانه به كي . گه و ره ي
 هه بوو كه گواسته وه ي هر توامريكي يتويستي به ژماره بهك عه پره بانه
 بوو .

دواي دامه زراندي ميري و دۆزنده وه ي نووسين ديارده ي كاريگه ري
 داهاتو بو ميژوو په يدا بووني ئايين بوو . له گه ل ئايندا بو به كه م جار
 ليكدانه وه ي رووداوي ميژووي په يدا بوو ، خوا هه لپزارده و ده سترده كاني
 مرؤف (پوژو مانگو ئاوو ئاگرو گاميشو بتو ئه و جوړانه) بوونه
 دروستكه ري هه موو به سه رها ت و روداويكي وهك هه لگيرساني شهرو
 سه ركه وتن يا ژيركه وتن و ئه و جوړه باسانه . دواي كتيبي پيروزي وهك
 تهورات و ئنجيليش بوونه سه رچاوه ي ميژووي رابوردوو .

ميژوونووس ، واته ئه وه ي نووسينه وه ي ميژوو بووه پيشه ي
 سه ره كيي ژباني ، يا به لاي كه مه وه ئه وه ي ميژوو له هه موو روويه كي
 رووناكيري زياتر سه رنجي راده كيشا ، له پوژوگاري گريكه كان (يونان
 كونه كان) دا په يدا بوو . به كيك له ميژوونووسه هه ره كونه كاني جيهان
 هيرودوتي ناوداره كه له ديزمه مانه وه نازناوي « باوكي ميژوو » ي پي دراوه .
 هيرودوت له تيواني ۴۹۰ يا ۴۸۰ و ۴۳۰ يا ۴۲۴ ي پيش عيسادا ژباوه .
 دواي خوي كتيبيكي به كجار به زخي به ناوي « ميژوو » وه به جئ
 هيشتوه كه به كه م سه رچاوه ي نووسراوه ي ميژووي به ده رباره ي شه ره كاني
 تيوان ئيران و يونان ، ئه و شه رانه ي گه و ره ترين روداوي سه رده مي خو يانن .
 جگه له وه هيرودوت گه ليك زانياري به كه لك ي ده رباره ي پوژه هه لات
 بلاو كردوته وه كه بو خوي زور ناوچه ي ديون . شاياني باسه به دريژي
 باسي ميدي به كاني بايره گه و ره ي كورديشي كردوه .

له بهرهمه کانی هیرۆدۆتدا ههست به سه ره تابه کی ساکاری په خه ی
 مێژووی ده کزیت . هیرۆدۆت به پیتی بۆ چوونی خۆی و نه و دای لیکدانه وه ی
 ئه و پرۆژگار هه و ئی داوه ئه و هه و الا نه ی پر وای ته وای پهریانه له وانه یان
 حابکاته وه که لی یان دوودله . ده ییت ئه و گوته یه شی به ئای زی ر
 سو سه رته وه که تیدا ده لێ گزیکه کان شه رکه ری چاکن ، به گیانو به چه ک
 نه ر ده که ن چونکه تامی ئازادی یان چیشته وه . بۆ په روه رده ی دروستی
 گه ل هیرۆدۆت خانه ی یه که می داوه ته سه ره به ستی . و اشه ، بێ سه ره به ستی
 یه ته قینه هیچ فه رمانزه وایه ک تاسه ر نیشانی بۆ نه یی کراوه !

فوکیدیتی هاوته مه نی هیرۆدۆت^(۱۰) هیچی له و که مه تر نه بوو ، به لکو
 نه رووی شیوازی زانیاری لیکۆلینه وه یه وه بۆری ئه وی دابوو . ئه و
 به ره مه ی ئه میش دوا ی خۆی له هه شت به رگدا به جیتی هیشته وه دیسان
 ئای « مێژوو » ه که به ده ستووری کتیه که ی هیرۆدۆت باسی شه ره
 گه ره کانی سه رده می دانهری ده کات . « گه ران به دوا ی راستیدا » دروشمی
 فوکیدیت بوو له نووسیندا ، بۆیه کا په مه کی سه رچاوه ی باسه کانی
 وه رنه گرتوه ، هه لی سه نگاندوون ، باش ته ته له و به راوردی کردوون و
 به دوا ی هۆ سه ره کی به کانی روداودا گه راوه و له کاری خوا ی دوور
 خستونه وه . له بهر ئه وه فوکیدیت به دانهری یه که م به ردی بنساعه ی
 لیکۆلینه وه ی زانستی یانه ی مێژوو داده نریت .

هه مان کات فوکیدیت هه ولی ده دا دیوی ئاوه وه ی روداوه کان بییتو
 تابه تی به کانیان بدۆزیته وه و رووی له یه کچووی مێژووی گه لان دیار بکات .

۱- فوکیدیت له نیوانی ۴۶۰ - ۴۰۰ ی پیش عیسا دا زیاره .

له کتیبی «میزووی شهری پیتلۆپۆن» دا (۱۱) فوکیدیت له هه موو شت زیاتر بایه خی به روداوو سیاسی به کانی ئەو سهرده مه داوه ، تایهت شهرو شۆری تیوان دهوله تانی گرێک ، به لام دیسان به کهم میژوونوو سه که دهستی بو ناکۆکی به کانی تیوان دهسته و چینه کانی ئەو رۆژگارو پیتوه ندی کۆمه لایه تی و ئابوری یان بردوووه . به و جۆره فوکیدیت نهک هه ر گه یشته لقه پۆیه ی لیکۆلینه وه ی میژووی قۆناغی کۆن ، به لکو هه مان کات کاریشی کرده سه میژوونوو سانی قۆناغی نوێ .

هه نگاوی داها تووی گرنگ له مه یدان ی لیکۆلینه وه ی میژوودا دیسان گرێکه کان نایان ، پۆلیسی (۲۰۰ - ۱۲۰ پ ۰ ع) به کهم میژوونوو سه که له به ره مه چل به رگی به که ی (۱۲) خۆیدا به کهم به ردی گرنگی بنساعی لیکۆلینه وه ی میژووی جیهانی داناوه به وه ی به سه رهاته کانی یۆنانو مه که دۆنیاو ئاسای پچووک و سوریه و میرو چه ند ناوچه و مه له ندی تکی تری له چوارچێوه به کی گشتیدا پتکه وه به ستوووه . جگه له وه پۆلیسی هه ولی داوه دیارده میژووی به کانی ئەو قۆناغه لیک بداته وه ، هۆکانیان ده ست نیشان بکات . به وینه له وه وردبۆته وه که بۆچی رۆمانه کانی دراوسی یان له ماوه به کی که مند توانیوانه گشت ده ربای سپی ناوه راست بخه نه ژیر ده سه لانی خۆیا نه وه . پۆلیسی بۆ خۆی ده یگوت گرنگ له نووسینی میژوویدا گیرانه وه نیه . به لکو لیکۆلینه وه و لیکدانه وه به .

کسه نه فون یا زه ی نه فون (۴۳۰ - ۳۵۵ یا ۳۵۴ پ ۰ ع) که به که میژوونوو سه به روونی دوای بینینیان باسی کوردو کوردستانی

۱۱- پیتلۆپۆن گه وره ترین شه ری یۆنانستانی کۆنه که نزیکه ی ۲۷ سالی خلیفه (۳۱ - ۰.۴ پ ۰ ع) ، کۆتای به سه رکه وتنی نه سپارته و که وتی نه سینا هات .

۱۲- ته نها پینچ به رگی به که میان و چه ند به شو لایه ره به کی به رگه کانی تری گه بشتونه ته ئیمه .

ردووه همانکات یه کیکه له پیشروه وه کانی دهستی یه که می میژوونوو سه
 خودلره کانی جهان . پلوتارخیش^(۱۳) (۴۵ - ۱۲۷ ی دوا ی عیسا) یه که م
 همه ژنامه ی گه وره پیاوانی کرده ناوهرۆکی باسه میژوویی به کانی .
 جوتارخ له خۆراو بس ئامانج ئهم ریبازه ی هه لئه بژارد ، ئهو ده یگوت
 میژوو ده قاو دهق ئاوینه یه ، خوینهر ده به ویت لاسایی ئه وانه بکاته وه
 که میژوونوو سه رهفتاری به رزیانی بو تومار کردووه .

سه ده ی دووهم ئاپیا تۆسی (Appianos) میژوونوو سی گسریکی
 ههنگاوینکی تری به ره و پیشه وه ناو ئاپیا تۆس له بریتی گپه رانه وه ی تیکه لی یه ک
 له دوا ی یه کی به سه رهاته کان که ئه و سا که باو بوو روداو ه کانی به پیتی ناوچه
 ده گپه رابه وه ، واته باسی میژووی هه ر یه که له گهلانی ناو ئیمپراتۆری ی
 رۆمانیی به جیا ده کرده ئینگلس ده لیت که س وه ک ئاپیا تۆس به وردی و پرونی
 باسی هۆی نا کۆکی به کانی ناو ئیمپراتۆریی رۆمانیی نه کردووه .

رۆمانه کانی ش به شی خۆیان خزمه تی زانستی میژوویان کرد .
 سالیوستیۆس (Sallustius) (۸۶-۳۵ پ.ع) به وردی و به شیوازیکی رازاوه ی
 به پیتی هونه رمه ندانه باسی روداو ه کانی رۆمای دوا سه ده ی پیش عیسا ی
 بو تومار کردوین ، تایبته هه رس هتانی زۆر پرونی ژبانی سیاسی ئهو
 ده وله ته گه وره یه ی سه رده می کۆن . سالیوستیۆس وه ک پلوتارخی پیش
 خۆی و تاسیتۆسی دوا ی خۆی^(۱۴) هۆی روداوی میژوویی ده به ست به
 لایه نی ره وشت و ده رونی ده سه لاتدارانه وه که به هیزی بزۆینه ری سه ره کیی

۱۳- پلوتارخ ، پلوتارخۆس ، پلوتارکۆس (Plutarchos) .

۱۴- میژوونوو سی رۆمانی تاسیتۆس (Tacitus) کۆتای سه ده ی به که م و
 سه ره تای سه ده ی دووهم ژباوه . له به ره مه کانی دا باسی روداو ه کانی
 ئیمپراتۆریی رۆمانی کردووه .

بەسەرھاتەکانی دادەنان • ھەرسێکیان دەوری گەورەیان لە بەرھەویشبردنی
لێکۆڵینەوێ میژوویدا بینی •

لە سەردەمی کۆندا چینی بەکانیش دەوری خۆیان لە پیشخستی
رەورەوێ زانستی میژوودا بینی • سیما تسیان (۱۴۵ یا ۱۳۵ - ۸۶ پ.ع ۱۰ع)
یەكەم کتیبی دەربارە میژووی چین دانا کە بە باسی داستان و ئەفەاق
کۆنەکان دەست پێدەکات و بە سەردەمی خۆی تەواو دەبێت • کتیبەکە
سیما تسیان تەنھا بە روخسارو بە ناوەرۆک دەولەمەند نەبە ، وێرایی ئەو
سیما تسیان بۆ خۆی یەكەم میژوونووسە کە خۆی بە چوارچێوێ گێرانەوێ
روداوی سیاسی یەوێ نەبەستۆتەو ، بەلکو باسی لایەنەکانی تری ژیا نیش
کردوو •

بۆئەوێ تێبگەین ئەم ھەنگاوانە چەند گەورە بوون بۆ مەیدانی
خۆیان دەبێت بە تەرازووی رۆژگاری خۆیان بیانکێشین ، ئەوکاتە میژوو
وێ بەشیکی گرنکی ژیا نیش رووناکییری ئادەمیزاد تازە سەری دەرھێنابوو •

میژوو له قوناغی دهره به گی و

سهرده می رینیسانسدا

کلیسه و میژوو . نین خه لدون . رینیسانس
(بوژانهوه) و میژوو . مه کیافیلی و گوباردینی .
لورینزۆ فالاو « به خشی قوسته نین » .

له قوناغی دهره به گیدا میژوو^(۱) وهك زۆر لایه نی گرنکی تری ژبانی
یروکیری مرۆف به گشتی ههنگاوی باشی به ره و دواوه نا . لای زوربه ی
هره زۆری میژوو نووسانی ئه وروپا نه خه لك و نه كومه لو نه ئال و گۆره كانی
زه نه ههچ ده ورتکیان له دروست کردنی روداودا نه ما ، به پیتی لیکدانه وه ی
کتبه که ئه و سا له ئه وروپا هه ر بۆ خۆی له مهیداندا بوو ، بریاری
مه رها ته كانی میژوو له پشت ئاسمانه وه ده درا . چ سه رکه و تن و ژیر که و تن ،
چ به ره و پیتش چون و دوا که و تن وهك باران ده پرژانه سه ر زه مین . له و سه رده مه
تربکه دا له پرۆژه لات دهنگی روناکی ئین خه لدون (۱۳۳۳ - ۱۴۰۶)
هرزبۆوه که ئه و بهرگه ده ستکرده دا سه پیترا وه ی دامالی و روداوه کانی
گه پرا نه وه هه وارگی خۆیان له م سه رزه میندا بۆ نا و خودی خه لك که
ده بگوت گۆرانی بچوانی داب و نه رتیان و دامه زران و که و تنی
دموله ته کانیان و باری ده وروبه ری جو گرافیان میژوو دروست ده کات .

له گه ل ئه وهش له ئه وروپای سه ده نا ونجی نه کاندا ژماره بهك میژوو نووسی
لیتاتوو زۆر رووی به سه رها ته كانی ئه و پرۆگاریان وه ستایانه بۆ تۆمار

۱۰- له م جهۆره شوپنهاندا مه به ستمان لیکولینه وه ی میژوو بی و زانستی میژوو ه
نهك میژوو به گشتی .

کردوین . تەنانەت ئوگەستین (ئوگەستینوس Augustinus)
 (۳۵۴ - ۴۳۰ د.ع) که بە گەرەترین دانەری پرتیازی تەسکینی
 لیکۆلینەوی میژووی سەدە ناوئەجی بەکان دادەنریت ، ئەو ئوگەستینە
 ینی وابوو « لەعاستی ئیماندا هەموو بەرھەمیکە عەقل پوچ دەپیتەو » ، دوا
 خۆی ۹۳ بەرھەمی لە ۲۳۲ کتیدا بۆ بەجی هیشتین . میژوونوسی ئەلەمانی
 ئوتو فون فریزینگ (Otto Von Freising) که لە نیوەی بەکەمی سەدی
 دوازدەدا زیاو^(۱۶) کهم و زۆر لە پرتیازی باوی سەدە ناوئەجی بەکان لای ئەداوم
 بەلام بە شتوازی تکی ئەدەبی بەرز گەلیک پروداوی گرنگی جیھان و تایەت
 ئەلەمانیا و ئیتالیای بۆ بەجی هیشتین . هەمان کات فریزینگ زۆر بەلگە
 پەسەنی دەربارە هیرشی دوومی خاچداران بۆ سەر جیھانی موسلمانان
 تۆمار کردوو که زخی میژووی بان گەلیک بەرزە ، تایەت بۆ خۆشی بەکیت
 لە بەشدارانی ئەو هیرشە بوو .

چاروبار میژوونوسی واش هەلدە کەوت که ملی بۆ لیکدانەوی کلیتە
 نەدا . بەکیت لەوانە قەشە ئیتالیایی چواچیمۆس فلورینسیر
 (Joachimus Florensis) (۱۱۳۲ - ۱۲۰۲) بوو که سوور بوو لەسەر
 ئەوەی میژووی ئادەمیزاد پراوەستاو نرە ، لە کۆیلەیی بەرەو ئازادتی
 هاتوو . لەسەر ئەو جۆرە بیرانەیی چواچیمۆس چەند جارێک دراو تە دەست
 دادگە کۆتەرەکانی کلیتە .

سەدی پازدەو شازدە ، واتە لە سەردەمی پرتیسانس « نەهشە » دا میژوو .
 وەک هەموو لقەکانی تری زانست ، هەنگاوی زۆر گەرەمی بەرەو پیتشەرە
 نا . میژوونوسە کە لەکانی ئەو پۆژگارە (مەکیاتیلی ، لۆرینزۆ قالا .
 گویجاردینی ، برونی ، بۆدین) خەبات و دووبەرەکی و بەبە کدا دانی پارتی و

۱۶- سالی لەدایک بوونی بەتەواوەتی نەزانراوە ، سالی ۱۱۵۸ مردوووە .

سه کانی کومه لیان کرده داردهستی لیکدانه وهی به سه رهات و روداووه کانی
هد . جگه له وه دیسان هر نهوان بۆ به کهم جار وهك ریبازی لیکدانه وه
تهته سۆراخی یاسای ئال و گۆری میژووپی و دیار کسردنی کاری باری
حرفی بۆ سه ر روداوو به سه رهات .

نه سه رده می ریتساندا میژوونوسان به چاوی ره خه وه که وتنه
سه نگانندی سه رچاوه ی لیکۆلینه وه کانیا و له و رینگه وه که یشته که لیک
. جهمی گرنگی نه وتو که له راستیدا وهك ته قینه وه ی گه وره و ابوون، کلپه یان
رته پروای بن مانای له گه ل خۆیدا سوتاند .

لیره دا وهك نمونه ته نه ها باسی به کیک له کاره کانی لۆرینزو قالا
Lorenzo Valla (۱۴۰۷ - ۱۴۵۷) ده کهم که بۆ لیکدانه وه ی « به خشی
قوسته تین » ی^(۱۷) ته رخان کردووه . گوایه ئیمپراتوری رۆمانی قوسته تین
سه لاتنی رۆژئاوای ولاته فراوانه که ی به شاری رۆما وه به خشیوه به
یپا . سه ردارانی کلته که سه دان سال بوو له سه ر ده سه لات له گه ل
یساکاندا که وتبوونه یینه و سه ره نه و « به لگه » به یان کردبووه بئیشه
حۆش ی ژیر دانیان ، له هه موو شوین هر ده یانجۆوه . لۆرینزو قالا وهك
میژوونوسیکی وردیین که وته لیکۆلینه وه ی « به خشی قوسته تین » و
سه نجامدا به کوژی شی سه لماند که نه و « به لگه » به ده سکردی قه شه کانی
کلته به و قوسته تین نه زۆرو نه کهم ئاگای لینی نی به . قالا دوو که لینی زۆر
گه وره ی له « به خشی قوسته تین » دا دۆزی به وه . به که میان نه و
لاتینی به ی پتی نوو سه رابۆوه له زۆر روه وه له لاتینی سه ده ی هه شته می
ده کرد نهك سه ده ی چواره م . دووه میشیان ناوی مه له بندو شاری نه وتو
نه ناو « به لگه » که دا هاتووه گوایه قوسته تین به خشیونی به پاپا که راسته که ی

۱۷ - « هبة قسطنطين » "Donation of Constantine"

له سردهمی فرمانپه وایی نه ودا ، واته له سره تایی سدهی چواره مدا ناوین
نه بوو چونکه هیشتا دروست نه کرابوون . ئینجا له گه له نه ووش لورینزۆ قالا
له کوتایی لیکولینه وه که یدا ئه م پرسیاره په وایی کردوو :

ئایا پئی تینه چیت کس سهری خوی به خشیت ؟ . مه بهستی قالا
شاری پۆمایه که چهنی سهر بوو بۆ ئیمپراتوری پۆما .

ئهم کاره گوره بهی لورینزۆ قالا که به سره تایی دامه زرانندی
لیکولینه وهی په خهیی نوئی له مهیدانی میژو ودا داده نریت کلیسه و قه شه کانی
به جارتیک ریسوا کرد ، نه وانهی قالا زاتی کرد ناوی « چه ته و گورگ » یه
لین بیت .

له سردهمی پرتیساندا میژو و نووسان بۆ یه که م جار میژوویان به پیتی
قوناغ دابهش کرد (۱۸) و ههر نه وان یه که م کس بوون که زارای « سه
ناونجی به کان » یان به کارهینا و لیکولینه وهی کونینه دیرینه کانیان داهتا (۱۹) .
دیسان له و پۆژگاره دا نووسینی میژوویی نه ته وهی داهات . بهر له و سردمه
زور بهی ههره زۆری میژو و نووسان به ره مه کانیان بۆ سهر داریک یا روداویت
یا ناوچه بهک یا شاریکی نیشتمان ته رخان ده کرد . به لام میژو و نووسانی
پرتیسانس که و تنه باسی نیشتمان و رابوردووی به شیوازیکی ههست
بزوین .

دهسکه و ته کانی میژو و له ژیر سایه ی پرتیساندا و به هوی داهاتی
چاپه وه که به کیک بوو له شاکاره کانی نه و قوناغه (۲۰) ، کوتایان به

۱۸- میژووی نلامه میزادبان به سهر سچ قوناغدا دابهش کرد : کون و سه
ناونجی به کان و نوئی . ئهم دابهش کردنه له سدهی ههژدموه به سه لوهی
جیگه ی خوی گرت .

۱۹- واته "Epigraphy" (دراسة الآثار القديمة) .

۲۰- له ناوهندی سدهی یازدهدا نه له مانه کان چاپی نوئی یلن دۆزی بهوه .

خبر کردن میژوو له لایه ن کلینه وه هینا . تا ئه و رۆژگار ه ته نها پیاوانی
کس به نووسینه وه میژوو وه خه ریک بوون ، له خۆیان و میرو
سره گان به ولاره کس به ره مه کانیانی نه ده یینی ، بشیانینی یاه که لکیان
به و مر نه ده گرتن چونکه هه موویان به زوبانی لاتینی نه ک
رانی نه ته وه یی ده نووسرا نه وه ، به که میان زوبانی گفتوگۆی
مستی هه لپژار ده وه دو وه میشیان زوبانی کۆمه لانی خه لک بوو .
له به شی هه ره زۆری میژوو نووسانی سه رده می رینسانس له وانه بوون که
ه هه چ جۆر دانویان له گه ل کلینه دا نه ده کولا ، به لکو هی وایان هه بوو ،
به مه کیا ئیلی (۱۴۶۹ - ۱۵۲۷) رقی دو نیایان لینی ده بووه چونکه به
به ی مه ی نه تیی گه ل و نیستمانیان داده ناو بوخۆشی وا بوو . ئه مان بو ره مه کی
حکیان ده نووسی و ده یانویست له رینگه ی میژوو وه وریایان بکه نه وه ،
هه ره به ره ئه وه ش جاریکه تر توخنی زوبانی لاتینی نه که و ته وه وه گه لیک پیری
و تیان ده رباره ی میژوو هینا به کایه وه که به هه چ کلۆجیک له گه ل بیروپرای
تیه دا نه ده گونجان . میژوو نووسی ئیتالیایی لیۆناردۆ برونی (Bruni)
(۱۳۷۰ یا ۱۳۷۴ - ۱۴۴۴) دژی هه موو جۆره سته میک وه ستا ، کۆمارو
بستمانپهروه ری به لایه وه ده رسی به که می میژوو بوون و هه ره له به ره ئه وه ش
نه یدا ی میژووی رۆمای کۆن بوو . میژوو نووسی فه ره نه یی جان
بۆدین (Bodin) (۱۵۳۰ - ۱۵۹۶) ده یگوت کۆمه ل به ره وه پیش ده چیت و
زابه تی میژووش ئه وه به ره وه پیش چوونه ده خاته روو . به لای بۆدینه وه
میژوو باشته رین رینگه ی سیاسه ته . فرانچیسکو گو یجاردینی (Guicciardini)
(۱۴۸۳ - ۱۵۴۰) به که م کس بوو میژووی هه موو ئیتالیای نیستمانی به سه ر
به که وه له چوار به رگدا بلاو کرده وه .

ده سه که وه ته گه وره کانی میژوو له سه رده می رینسانسدا وانا گه یینن که
ئه و زانیاری به دوا به رگی زانستی پۆشی . میژوو نووسانی ئه و رۆژگار ه

نه یا توانی دهر کی هه موو شتیك بکهن ، بو سرده می خوی نه وه کارتیکی هه
 وائاسان نه بوو . زور بهی هه ره زوریان ته نها رووی سیاسی میژووچه
 بهدی کردو زور ده گهن توخنی لایه نه کانی تری که وتن . کهسیان نه زورو .
 کهم ههستیان به دهوری کومه لانی خه لک له دروست کردنی روداودا نه کرد
 سردار به لایانه وه پاله وانی ناقانهی مهیدان بوو . فهیله سوفیتیکی گهوره
 وهك فرانسیس بیکنون (Bacon) (۱۵۶۱ - ۱۶۲۶) ده یگوت خهنگر
 ساکار سهراچاوهی گو بهندن بویه کا ده بیت هه میسه دابین بکرین .

شایانی باسه میژوونووسانی کلیسه بوئه وهی خو له بهردهم شه بوو
 گهوره ی ئال وگوره کانی رینیساندا رابگرن ناچار قه لا قایه کانیه
 به جی هیشت و تیکه لی خه لک بوون نه با پاپا و کاردیناله کان دوا تنۆکی سه
 هه بیه تیان بدو پرتین . به ونیازه که وتنه کو کرد نه وه و ریکخستن و لیکولینه
 سهراچاوه و به لگه کو نه کان . زوری نه برد بو هه مان مه بهست په ناشیان
 بهر چاپ پاش نه وهی ده یان سال بهرگی غه زایان دژی پوشی و به کیو
 نه گرنی شه تیانیان له قه له م دا . وپرای نه وه سردارانی کلیسه به راست
 چه پدا که وتنه گیانی میژوونووسه به ناوبانگه کانی نه و سرده مه . گه
 هه ولیاندا بوئه وهی ناوی بهرزی مه کیایلی بزرتین و زوریشیان بو چو
 سه . ژماره یهك ده سه لاتداری رووناکیر نه بو نایه لۆرتینزۆ قالا دو تو
 لیکولینه وه که ی ده رباره ی « به خشی قوسته تین » جارتیکی تر چاوی ب
 فلوره نسه ی رازاوه نه ده که وته وه . چ کاتولیکه کان و چ پروتستانته
 دوژمنیان کونه مشکیان له میژوونووسی نه له مانی سیاستیان فرانک
 (Franck) (۱۴۹۹ - ۱۵۴۲) کرده قه یسه ری و ناچار یان کرد بو سو .

هه ل بچ .

میژوو له سهردهمی شوږشه

بورجوازی په گهوره کاند

توماس هوبس . فیکو . قوناغه کانی شارستانه تی .
میژوو لای زانیاری بهرومرانی سدهی ههژده . جان جالډ
رؤسوؤ فولتیرو کانتو مونتسکیو . زانیاری بهرومرانی
سدهی نۆزده .

وهك ديسان رینیسانس دهر وازه په کی پانو بهرینی له بهردهم زانستی
میژوو دا خسته سر گازی پست . لهو رۆژگار هوه لیکولینه وهی میژوو یی
گوری خوی بهسته وه هه ر رۆژه نارۆژیک هه نگاوینکی نویی بۆ پیشه وه ده نا
له سهردهمی شوږشه بورجوازی په گهوره کاند (۲۱) قالبی زانستی ته وای
خوی وهر گرت . تا ئه وساکه میژوو نهیتوانی به ته و او ه تی ریشهی هه مو
یتوهندی په کانی خزی به کلیه و ده زگا ئاینی په کانه وه بیچریت .

سدهی هه قده ژماره په ك له زانایانی ئه وروپا هه ولیاندا ئال و گۆره کانی
ئو کومه ل به یاسا کانی سروشته وه بهسته وه . سکر تیری بیکنون و هاوړتی
گالیلو گالیلی فیله سوفی به ناو بانگی ئینگلیز توماس هوبس (Hobbs)
(۱۵۸۸ - ۱۶۷۹) ده یگوت ده ولت ده ستردی ئاده میزاد خۆ به تی نهك
هتیزنکی تری نه بیزاو وهك پاشایانو ده ستوپیتوهنده کانیان ده بانویست
یسه لیتن . هوبس دامه زرانندی دامو ده زگای میری و روداوه گهوره کانی
زمانی بهم جۆره لیک ده دایه وه :

۲۱- تایبعت شوږشی سالی ۱۶۴۰ ی ئینگلیزو له ویش زیاتر شوږشی گهورهی
فهره نه که میژوو دهوری گهورهی له خوش کردنی پتگهی
سهرکهوتنیدا بینی .

سروشت هه موو شتیکی داوه به هه موو کهس . له بهر نه وهش که
 خه لک له بهردهم سروشتدا به کسانو هه مان کات به بچ بهر هه می
 سروشت ناتوان بژین له به کتر بوونه گورگو بهر بوونه گینی
 بهک . پتویستی چاره سه رکردنی ئەم خۆکوژی به خه لکی
 ناچار کرد له ناو خویاندا رینگ بکه ونو دهست له مافه سروشتی به کانی
 خویان هه لگرنو دهزگای میری بۆ پاراستنی ئاسایش و
 ریتکخستی پتوه ندیی تیوانیان دابه زرینن . بهم جۆره ، و مت
 هۆبس ده لیت ، بهر له لایی نه ماو خاوه یتتی شتومه لکو که لویه .
 به یدابوو .

بچ گومان ئەم بۆچوونهی هۆبس له که لیتو که موکورتیی گه و
 بچ بهش نیه ، به لام گرنگ تیدا نه وه به که « به چاوی مرووف » سه یزی
 میری ده کاتو بچ پیچو په نا جلوهی دامه زراندنو بهر پتوه بردنی دهزگا کانی
 ده داته دهست ئاده میزاد نهک لایه یتکی تر .

هه ره نهو دهو رو به رهش به هه مان دهستور زانای هۆ له ندی گرو یتوو .
 (Grotius) (۱۵۸۳ - ۱۶۴۵) سوور بوو له سه ره نه وهی کومه ل بهر هه می
 رینگ که وتنی خه لکه له سه ر بنچینهی بهر ژه وه ندیی گشتی که رینگه ی بۆ
 دامه زراندنو داموده زگای میری خۆش کرد .

گه ره وری گه وری داموده زگا کانی میری له دروست کردنی روداوی
 میژوویدا به پینه وه یاد نه و ساکه باشر له وه تیده گه ین چۆن ئەم جۆره
 سه رنجو لیکدانه وانه میژوو یان زیاتر له زانست نریک خسته وه ، تایهت له
 رینگه ی دیار کردنی به کیک له هیزه بزوتنه ره گه وره راسته قینه کانی .

کوئای سه دهی هه قده و نیوهی به که می سه دهی هه ژده فیکو
 (Vico) ی زانای ئیتالیایی (۱۶۶۸ - ۱۷۴۴) پالیکی تری بهر هه ورموتی
 زانستی میژوو وه نا . فه یله سوفی کومه لایه تی و میژوو فیکو له و پروا به

وو که ده تواریت میژووی ئاده میزاد بخریته بهر پیتوانه و لیکدانه وهی
 نت . له گه ل ئه وهش که سلی زۆری له کلینه ده کرده وه بو خۆی گه لیک
 یسی نوبی ده بربری و هه ولی دا یاسا بزوتنه ره کانی روداوی میژووی له بهر
 یژنایی لیکۆلینه وهی بهراوردی ئاین و داب و نه ریت و رژیمی سیاسی و
 کومه لایه تیی گه لانی کۆن و سه ده ناو نجی به کاندای ده ست نیشان بکات . به کیک
 هه ئه نجامه سه ره کی یانه ی فیکۆ پینان گه بشت ئه وه بوو که میژووی
 ئه ده میزاد ده قاوده ق چه شی سروشت به زه بری ژماره به کی زۆر یاسای
 جیباو ده بزوتت و ده گۆریت .

فیکۆ هیچ جیاوازی به کی له تیان گه لاندای نه ده بینی . ده یگوت هه مو بیان
 و مک به ک قۆناغه کانی میژوو ده برن ئه گه رچی جیاوازی له تیان مه له بندی
 جوگرافی و ره گه زیاندا هه ییت . به لای ئه وه وه په ییدا بوونی خیزانو
 ئان و گۆره کانی ، دروست بوونی زوبانو و به ره و پیتش چوونی ، جۆری
 بیر کردنه وه و گۆرانی ، دامه زرانندی داموده زگای سیاسی و پته و یا لاواز بوونی
 لای گشت گه لانی جیهان به ک پیتازیان پرپوه یا ده بیرن .

ئه م بوچوونه فیکۆی خسته سه ر بیری ده وهی میژوو که تائیرپۆش
 به شیکی زۆر له میژوو نووسانی رۆژئاوا پروایان پیتته تی و له نووسینه کانیاندا
 هه ره به که یان به جۆر شتوازیک په پره وویی ده کن . به لای فیکۆ وه میژوو
 برتی به له چوار قۆناغ ، به که میانی ناوناه « باری درنده یی » که گوایه
 هشتا میژووی تیدا دروست نه بوو بوو . دووه میان « چه رخی خواکان » ه
 که گوایه خیزانو زوبانو ئاین و سه ر توژی تکی یاسای تیدا په ییدا بووه .
 سه به میان « چه رخی پاله وانان » ه که گوایه ئه رستو کرا ته کان ده سه لاتیان
 تیدا گر تۆته ده ست و رژیمی ده ره به گی په ییدا بووه و خه باتی خویناویی هه ژاران
 دژی ده ره به گان ده ستی پین کردوو . دوا قۆناغیشی ناو ناوه « چه رخی
 ئاده می » که گوایه له و قۆناغه دا بیری ئاده میزاد بو دامه زرانندی کومارو

« رژیسی پاشایه تی مرۆڤانه » دهچیت که شار له سایه یاندا په رده سییتو به
گه شه ده کات . دواى پرینی ئەم قۆناغانه گرایه کۆمه ل ده که ویتە
هه رهس هیتان و ئینجا ده روختو دیسان له سه ره وه ده ست پین ده کاته وه . به پیتی
فیکو ئاده میزاد هیزی بزوتنه ری سه ره کیی ئال و گۆری گشت قۆناغه کانه .

ئەم تیۆری بهی فیکو لای میژوونوسانی دواى خۆی کرایه ده وره ی
شارستانه تی که به پیتی لیکدانه وه ی لایه نگرانی هه موو ژیا تیکى ژیا ری ، و مکه
ئاده میزاد ، ده یتت به ره و نه مان سن قۆناغ بیریت : مندالی ، لای ، پیری .
ده سکته وتی گه وره ی ئەم جۆره بیرو با و مرانه ئە وه به که شار مزایه
میژوویان دا وه ته ده ست ئاده میزاد خۆی و به په رۆشه وه و یستویانه هتیه
بزوتنه ره کانی له ریچکه ی خودی ژبان و دیارده کانی دا به دی بکه ن .

زانیا ری پهروه رانی سه ده ی هه ژده پایه ی ئاده میزادیان له دروست کردنی
روداوی میژوویدا ئە وه نده ی تر به رز کرده وه . کهس تا ئە و سه رده مه و مکه
ئە وان به په رۆشه وه به دواى یاسا بزوتنه ره کانی میژوودا نه گه را .

هه رچه نده ری تازی فه لسه فی زانیا ری پهروه ری له فه ره نسه له هه موو
شوین زیاتر دهنگی دایه وه و په ره ی سه ند (۳۲) به لام په گ و ریشه ی سه ره تایی
له و دوو ولاته دا سه ریان ده رهیتنا که به که م دووه م شوێشی بۆر جوازی یار
تیدا به ریا بوو ، واته له هۆ له نده و ئینگیلته ره (۳۳) . به وینه میژوونوس و
فه یله سو فی هۆ له ندی ، دا هیتنه ری زانیا ری یاسای تیوان ده وه له تان گرۆ تیۆسی

۲۲- سه ده ی هه ژده زانیا ری پهروه ری گشت ئە و روپای رۆژ ناوا ی گه رته مو
دواى ئە و ئه ی پریشکی گه بیسته زۆر جیکه ی تر . سه ده ی نۆ زده و سه ره تایی
سه ده ی بیست له رۆژه لانیش به توندی دهنگی دایه وه .

۲۳- به که م شوێشی بۆر جوازی له جیهاندا نا وه ندی سه ده ی شاره ده له
هۆ له نده به ریا بوو ، به لام که م دهنگی دایه وه . دووه م شوێشی بۆر جوازی
سالی ۱۶۴ له ئینگیلته ره ده ستی پین کردو زیاتر دهنگی دایه وه .

خوږلو^(۲۳) بهر له زوربهي پروناکيرانی نه وروپا که وته باسی مافه
 -روستی به کانی ئاده میزاد . به لای گروتیوسه و دروست بوونی کومهل
 هرهمی پرنک که وتی خه لکه له ناو خوږاندا به هیوای پاراستن و به پرتوه بردنی
 متری به رژه و نندی هر به که یان . بویه کا به هیچ جور ناشییت که س
 مسترژي بکاته سر نازادی و مال و مولکی به کیک یا دهسته به کی تر .
 گروتیوس به همان دهستور سه پری دامه زرانندی دهولته تی ده کرد که بو
 کی خوږی سه رکیشی به کی گوره بوو له عاستی کلیه دا .

وهک بهر له ئیسته باسان کرد فه یله سونی به ناو بانگی ئینگلیز توماس
 هوبس^(۲۴) له همان قوژبنه وه ده پروانی به دیارده کانی ژیان .

نهم چرویه له سدهی ههژده دا به ته واو ته تی کرایه وه . پرووناکیه
 ینسکه و تووه کانی نه و سرده مه (جان جاک روسو و قولتیرو کانت^(۲۵) و
 گلیکی تر) ده رویشانه له و پروایه دا بوون که له میشک و عقل و هوش به ولاره
 هیچی تر نه به بتواتیت پیوه نندی تیوان شت و روداو لیک بداته وه . پریان و ابوو
 کار نه به جلوهی به دهست عقله وه نه بیته^(۲۶) ، عقلیش گهر باش پهروه رده
 بکرت همیشه به لای چاکه دا خوده شکینتته وه . ئا لیره دا به ره و پیش چوونی
 پهروه وهی میژوو له بیری زانیاری پهروه رانی سدهی ههژده دا خوده نویتیت .
 نموان سووربوون له سر نه وهی میژوو راناوه سیته ، همیشه به زهبری
 «باسای سروشت» و هیزی ته لیسای عقل به ره و پیش دهروات . له خووه
 نه بوو که زانای فره نسه بی جان نه توان کونده رسن (۱۷۴۳-۱۷۹۷) به کیک له

۲۴ و ۲۵ - ده باره ی گروتیوس و هوبس پروانه لاپه ره ۵۷ - ۵۸ .
 ۲۶ - زماره بهک له پروناکیرانی سدهی ههژده له نووسینه کانیاندا وشه ی
 « زانیاری پهروه » بان به کاره یتاوه که قولتیر به کیکانه ، به لام وهک زارار
 دواي و تاریکی فه یله سونی نه له منانی کانت به ناوی « زانیاری پهروه وهی
 چیه به » وه وهک زارارو جیکه ی خوږی گرت .

۲۷ - بویه کا زور جله به سدهی ههژده ده گوتريت « چرخه عقل » .

بهره‌مه‌کاني خوی ناونا « وینه‌ی نیگارہ میژووی به‌کاني بهره‌ویش چوونی
عقلی ئاده‌میزاد » .

لایه‌نگرانی ریازی زانیاری په‌روه‌ری ده‌یانگوت علقه جیاوازه‌کاني
میژوو به‌ک زنجیره‌ی گشتی یتک‌ده‌هینن که نه‌ویش میژووی سه‌رتاپای
ئاده‌میزادو جیهانه . فه‌یله‌سوفی فه‌ره‌نسه‌یی به‌ناوبانگ ، خاوه‌نی ژماره‌به‌ک
بهره‌می میژوویی^(۲۸) فرانسوا ماری قولتیر (۱۶۹۴ – ۱۷۷۸) سوور بوو
له‌سه‌ر پیوستی دانانی میژووی گشتی ئاده‌میزاد که به‌لایه‌وه به‌کیه‌تی
چاره‌نووس هموویان له بهره‌به‌کدا کۆده‌کاته‌وه . هر نه‌ویش پالی به
قولتیره‌وه نا ویزای نه‌وروپا بایخ به میژووی ئاسیایا نه‌مه‌ریکاوا
نه‌فریقاش‌بدات .

زانیاری په‌روه‌رانو به‌ر له همومان قولتیر به‌چاوی زانست سه‌یری
میژووویان ده‌کرد ، بایه‌خی زۆریان به‌سه‌رچاوه‌ده‌دا . جگه له ژینامه‌ی میرو
پاشایان ئال‌وگتورو پیوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی و باری ئابووری و ده‌سکه‌وتی
زانیاری و گه‌لیک رووی تری ژبان سه‌رنجیانی راکیشا . هه‌مان‌کات
زانیاری په‌روه‌ران بایه‌خی زۆریان دا به‌کاری شوینی جوگرافی بو سه‌ر
رودوای میژوویی . روناکییری به‌ناوبانگی فه‌ره‌نسه‌یی شارل لوی مۆتسکیۆ
(۱۶۸۹ – ۱۷۵۵) ده‌یگوت خاڤو خۆلو ئاوو هه‌وا کاری زۆر ده‌که‌نه‌سه‌ر
شیوازی رژیسی سیاسی .

زانیاری په‌روه‌ران که دوژمنی باوه‌کوشته‌ی رژیسی ده‌ره‌به‌گی بوون
میژووویان کرده به‌کیک له دارده‌سته کاریگه‌ره‌کانیان بو پرسیا کردنو
هه‌له‌کاندنی داموده‌زگای نه‌و رژیسه . دیاره هه‌ر به‌و جۆره‌ش ، وه‌ک

۲۸- وه‌ک « فه‌له‌فه‌ی میژوو » ، « میژووی فه‌رمانه‌ه‌وایی لوبیسی چوارده‌و
لوبیسی پازده » ، « میژووی پوسیا له رۆژگاری به‌تروسی گه‌وره‌دا » و
چهند بهره‌میکی تر .

دەیانگوت ، میژوو دەتوایت دەوری گەورە لە پەرورەدە کردنی عەقڵ و دامەزراندنی پڑیسی بئقسوردا بینیت ، چونکە ، وەك دەیانگوت ، میژوو « قوتابخانەی پەروشت و سیاسەتە » • زانیاری پەروران دەیانویست دوا موی پتوهندی تیوان کلیسەو میژوو بیچرینن ، بە چاوی نزم سەیری سەدە ئاونجی بەکانیان دەکرد چونکە پۆژگاری برەوی کلیسەو پڑیسی دەرەبەگی بوون کە بەپیتی قسەئەوان لە کۆت و زنجیرو خوین بەولاو شتیکی تری ئەوتویان بە خۆیانەو نەبینووە • میژوونووسی ئینگلیزی ئەدوارد گیۆن (۱۷۳۷ - ۱۷۹۷) کە تا ئیمرۆش قیبلەنومای گەلیک میژوونووسی پۆژەلاتە دەیانگوت کلیسەهەستی نیشتمانپەرورەری لە گیانی مۆفدا پێشەکش دەکات .

رێبازی زانیاری پەرورەری لە سەدەئەوان پابوردووشدا لە بەرەمی ژمارەبەك میژوونووسی بەئاوبانگدا پەنگی دایەو ، وەك زانای ئەلمانی فەردریك کریستوف شلۆسەر (۱۷۷۶ - ۱۸۶۱) کە نووسینەکانی ئاشکراشەقڵی بەکیەتی میژوویان پتو دياره ، وەك کتیبی « میژووی سەدەئەو » کە سالی ۱۸۲۳ بەکەم دوو بەرگی لی بلاوکردهووە کتیبی « میژووی جیهان » کە ۱۹ بەرگەو لەتیوان ۱۸۴۴ و ۱۸۵۷ دا بلاوی کردنەو • لە نووسینەکانیدا شلۆسەر زۆر بەتوندی بەرپەرچی ئەو هیرشە فراوانەئە دایەو کە تاقتیک نووسەری کۆنەپەرستی سەدەئەوان کردیانە سەر زانیاری پەرورەری و دەسکەوتەکانی شۆرشە بۆرجوازی بە گەورەکانی ئەورویا •

جۆرج گۆتفرید گیرفینوس (۱۸۰۵ - ۱۸۷۱) کە بەکیک بوولە قوتایانی شلۆسەر تەنھا بە نووسین پالی بە پەرورەوی میژوووە نەنا ، بەلکو بە کرداریش • لەسەر بیروباوەری لە زانکۆ دوورخرایەو ، سالی ۱۸۴۷ دەستی کردە بلاوکردنەوی پۆژنامەئە بەئاوبانگی ئەلمانی "Deutsche Zeitung" کە دروشمی سەرەکی دامەزراندنی پڑیسی

یه ککرتووی نه ته وه بی په رله مانی بوو . میژوو لای گئیرفینوس بږیته شه وه
بهره و چه سپاندنی ئازادی و سه ربهستی ده پروات .

زانیاری په روه ری که بږ قوئاغی خوی هه نکاوئکی گه و ره بوو بږ
پیشه وه ده بوو تووشی کوسپ و ناحه زی زوړ بیت . پرومانسی په کانی سه ده ی
توزده له هه موان زیاتر به ره له ستی نه و رتیازه یان کرد .

رېبازى رومانسى

له ميژوودا

• دوو رېبازى رومانسى • ناشتى لاي مايستهر •
شاتوبريان • دسكهوتنه كانى رېبازى رومانسى • بيولفو
نيبور • قوتابخانهى رانگه • هيلينيزم •

ناhezانى زانيارى پهره ورى كه به رومانسى ناويان دهر كردووه (۲۹)
سهدهى تۆزده به هموو توانايانه وه كه وتنه په لاماردانى بيورپراى زانايانى نه و
رېبازه • نه مان ، به پيچه وانهى نه وانوه ، دابو نهرىتى رابوردوو كه وتنه
خوليايانه وه ، شهيداي سهده ناونجى به كانو دوزمنى باوه كوشتى شؤرشى
فهره نسى بوون (۳۰) • به لام له و سهرنجه ياندا رومانسى به كان دوو جؤر بوون ،
جؤر تيكيان له دهسته كانى سهره وهى كؤمهل بوون ، نه وانهى شؤرشى
فهره نسى و رېبازى زانيارى پهره ورى زؤرى لى سهندنه وه ، به شه كهى تر شيان
له چين و دهسته كانى خواره وهى كؤمهل بوون ، نه وانهى شؤرشى فهره نسى
شتىكى نه وتوى بو نه كردن •

دياره رومانسى به كان ده بوو دهست له كارى زانستى ميژووش بدهن •
له مه دا ديسان سهرنجى رومانسى به كان وهك يهك نه بوو ، ليبرالى به كانيسان
پاليان به ره وره وهى ميژووه وه نا ، كه چى كؤنه په رسته كانيان ويستيان به ره و
دواوهى بگير نه وه •

۲۹- نه و رېبازه ناوى « رومانتيزم » (Romantism) ه .
۳۰- به شتىكى زؤر له رومانسى به كان ، نه وانه بوون كه كانى خؤى له تاو
شؤرشى فهره نسه ههله ماتبوونه ولاتانى تر .

رۆمانسی به کۆنه پهرسته کان دهنگیان زولال بوو . نووسه‌ری فه‌ره‌نسی
 جوزیف دی مایستر (Maistre) (۱۷۵۳ - ۱۸۲۱) هه‌ستو هۆش و
 قه‌له‌می بۆ خزمه‌تی پڕۆتیمی ده‌ره‌به‌گی و پاشا زۆرداره‌کانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی
 ئه‌وروپا ته‌رخان کرد . کۆنه‌پهرستی مایستر گه‌یشتووه‌ پاده‌ی پشتگیری
 لێ کردنی دادگه‌کانی پشکنین^(۲۱) که په‌له‌یه‌کی ره‌شی یه‌کجار گه‌وره‌ن له
 میژوودا . له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی رابوردوودا ، دوا‌ی ئه‌وه‌ی زوربه‌ی خه‌لك
 وایان لێ هاتبو قه‌یزان له کرداری پاپاکانو هه‌له‌په‌یان له‌په‌ناوی ده‌سه‌لاتی
 سیاسیدا ده‌هاته‌وه‌ ئه‌و داوا‌ی دامه‌زراندنی پڕۆتیمی فیدرالی پاشا کاتۆلیکه‌کانی
 ئه‌وروپای به سه‌رکرده‌یه‌تی پاپا ده‌کرد . له کتییی « شه‌وانی په‌ترسبورگ » دا
 مایستر ئاشکرا چه‌په‌له‌ی بۆ شه‌ری تێوان ده‌وله‌تان لێ ده‌دا ، به‌لای ئه‌وه‌وه
 ئاشتی سه‌راویکی دووری بیابانیککی پانو به‌رینه .

نووسه‌ری فه‌ره‌نسی فرانسوا شاتۆبریان (Chateaubriand)
 (۱۷۶۸ - ۱۸۴۸) له پڕۆژی یه‌که‌مه‌وه‌ دژی شوپرسی گه‌وره‌ی فه‌ره‌نسه
 وه‌ستاو ناچار په‌نای برده‌ به‌ر ئینگیلته‌ره . له به‌ره‌مه‌کانیدا به‌په‌چه‌وانه‌ی
 زانیاری په‌روه‌رانه‌وه‌ سه‌یری شوینی مرووفی له ژبانی کۆمه‌لدا ده‌کرد .

سیاسیی چالاکی ئینگلیز ئه‌دمۆند بورك (Burke) (۱۷۲۹ - ۱۷۹۷)
 هه‌رچه‌نده‌ دژی به‌هه‌یزبوونی ده‌سه‌لاتی پاشا بوو ، نووسینی دژی جورجی
 سیه‌م و هه‌زیره‌کانی هه‌بوو ، لایه‌نگری رێك‌كه‌وتن بوو له‌گه‌ل شوپرشگه‌یرانی
 ئه‌مه‌ریکادا ، که‌چی له‌گه‌ل ئه‌وه‌ش دژی شوپرسی فه‌ره‌نسه‌ بوو . بورك چه‌ند
 کتیییکی بۆ ئه‌و باسه‌ ته‌رخان کردووه .

له‌گه‌ل هه‌موو هه‌له‌کانیادا ئینجا رۆمانسی به‌کان ده‌وریان له‌ دۆزینه‌وه‌ی
 چه‌ند یاسایه‌کی زانستی میژوودا بینی . به‌په‌تی بیروپرای ئه‌وان پروون کردنه‌وه‌ی

میترووی پیوسته له ږنگه ی لیکولینه وهی به سهرهاتی گهل و نه ته وه وه بیت نهک
 ټیکناه وهی کردار و چالاکی سهردار ټک یا فهرمان په وایه کی ناودار . ههروه ها
 هیتی بچوونی نه وان هه ر گه له میترووی تایه تی خوی هه یه ، له بهر نه وه
 پیوسته میتروو نووس ته نها له میترووی نه ته وه یی وردیته وه . به لایانه وه
 عنقه کانی قوناغی جیاوازی نه و میترووه پیکه وه به ستر او نو دوا قوناغ
 همیشه بهر هه می بهر وه پیش چوونی قوناغه کانی پیش خوین . رومانسی به کان
 هه قوژب نه وه په خنه ی به جی بان له هه لوه ستی زانیاری پهروه ران بهر امبر
 به میترووی سده ناونجی به کان ده گرت . بن گومان سده ناونجی به کان ته نها
 قریکستان نه بوون ، لاپه ره و لایه نی روناکیشان هه بوو ، وانه بوایه ئاده میزاد
 نه بده توانی بن بیتته قوناغی کی پیشکه و توتره وه . رومانسی به کان ده یانگوت
 ئیرووی هه ر گه لیک بهر هه می ئال و گوړ ټکی دوورو درټزی له سه رخوی
 رابوردوه .

رومانسی به کان بایه خی زوریان به میترووی یاساو داموده زگای میری و
 فولکلورو سه رچاوه ی کون داو به و کاره یان که ره سی باشیان بو
 لیکولینه وه ی قوولی میترووی پیکه وه نا . گه رانه وه بو بهر هه می نه ده یی
 کون به نیازی روون کرده وه ی تواماری میترووی رابوردوو ده سکه و ټیکی
 گه وره ی تر بوو که رومانسی به کان پیشکه ش به زانستی میتروویان کرد .
 بهر هه مه کانی بیوک و نیورو رانکه و ژماره یه ک میتروو نووسی تری نه له مانیا زور
 که لینی نه و مهیدانه یان پر کرده وه . نه ده ب و میترووی کونی گریکی له هه موو
 شت زیاتر سه رنجی ا. بیوکیان (Böckh) (۱۷۸۵ - ۱۸۶۷) راکیشا .
 بیوک گه لیک ده سکه وتی نوتی له مهیدانی هه ردوکیاندا پیشکه ش به زانستی
 میتروو کرد .

بارتولد نیور (Niebuhr) (۱۷۷۶ - ۱۸۳۱) کوری گه ریډه و
 روژ هه لاتناسی به ناو بانگی دانمارکی کارستین نیوره که سده ی هه ژده

هاتۆته گهلیک مهلبهندی رۆژههلاتی ناوهراست . بارتۆلد نیور که له ئەلهمانیا ژیاوه له چەند بەرگیکی گهوره‌دا به‌دریژی باسی ئیمپراتۆری پۆمانی کردووه و گرتی زۆر لایه‌نی نه‌زانراوی میژووی دورودریژی ئه‌و ولاته فراوانه‌ی کردۆته‌وه . به‌رهمه‌کانی نیورو سه‌رنجه‌کانی خستویه‌انه‌ته‌ پیزی دامه‌زرینه‌رانی لیکۆلینه‌وه‌ی ره‌خه‌یی نوێی زانستی میژوو .

قوتابخانه‌ی به‌ناوبانگی رانکه‌ یه‌کیکه‌ له‌ به‌رهمه‌کانی ریبازی پۆمانسی ئەله‌مانی . لیۆپۆلد فۆن رانکه (Ranke) (۱۷۹۵ – ۱۸۸۶) هه‌رچه‌نده‌ تا مۆخی ئیسقانی کۆنه‌په‌رست بوو به‌لام له‌ ریبازی لیکۆلینه‌وه‌ی میژوویدا ، له‌ هه‌لبژاردنی ئەمرازی ئه‌و لیکۆلینه‌وه‌یه‌دا گه‌لیک پێش‌ده‌ستی زانستی‌یانه‌ی کرد . به‌ر له‌ هه‌موو شت رانکه‌ بایه‌ختیکی یه‌کجار زۆری به‌ به‌لگه‌ کۆنه‌کانی ناو ئه‌رشیفه‌کان دا . رانکه‌ گه‌یشتبوه‌ ئه‌و باوه‌ره‌ که میژوونووس ده‌توا‌یت له‌ ناو ئه‌و به‌لگانه‌دا راستی بدۆزیته‌وه‌ به‌ مه‌رچیک به‌ چاوی ره‌خه‌ی ورده‌وه‌ سه‌ریان بکات . قه‌سو ده‌نگوباوی خه‌لک لای رانکه‌ بایه‌خیان نه‌بوو چونکه‌ ، وه‌ک ده‌یگوت ، درۆ ، خۆه‌له‌کیشان ، پتوه‌نان . شاردنه‌وه‌و شتی تری وایان لێ ده‌وه‌شیته‌وه‌ .

زۆربه‌ی میژوونووسانی ئەله‌مانیا بوونه‌ ده‌روێشی قوتابخانه‌ی رانکه‌ که له‌ هه‌موو شت زیاتر بایه‌خی به‌ میژووی سیاسی و یاسا ده‌دا . هه‌رچه‌نده‌ رانکه‌ بۆ خۆی تیکه‌ل‌کردنی سیاسه‌ت و زانستی میژووی لا به‌جێ نه‌بوو ، که‌چی قوتابی‌یه‌کانی ئه‌و تیکه‌ل‌کردنه‌یان به‌لاوه‌ په‌سندو پتویست بوو . گوستاف درۆیزین (Droysen) (۱۸۰۸ – ۱۸۸۴) کتیبیکی پینج به‌رگی ته‌نها بۆ باسی « میژووی سیاسه‌تی پروسیا » ته‌رخان کرد . درۆیزین ته‌نانه‌ت له‌و به‌رهمانه‌شیدا که له‌ روداوه‌کانی یۆنانی کۆن ده‌دوین بایه‌خی ته‌نها به‌ میژووی سیاسی داوه‌ . چ ئه‌وو چ هاوه‌له‌کانی کویترانه‌ سه‌یری هه‌ستی نه‌ته‌وه‌نی‌یان ده‌کردو ده‌سه‌لاتی میری‌یان به‌ هتیزی بزوتنه‌ری به‌رودوا‌ی میژوو داده‌ناو

نئری مهیدان به لایانهوه تهنها دهولهتی پروسی بوو ، له فرههنگی نهواندا
یحی داناو دانسقه له فرههدریکی گهورهو بسمارکو نهوانهی وهك نهوان
• برون بهولاوه كهسیکی تر نهبوو •

له گهل نهو تهسك یینی بهشیاندا میژوونوسانی قوتابخانهی رانکه ، وهك
رانکه خوی دهوریان له پیشختی میژوودا کم نهبوو •
نروژین به کم كهسه زاراوی هیلینی (۳۲) به کارهیناوهو كهلیتیکی
گهروهی میژووی یونانی کونی پر کردوتهوه ، تایهت لهو کتیهیدا كه له
دوو بهرگدا به ناوی « میژووی هیلینیزم » هوه بلاوی کردوتهوه •

سهدهی توژده جگه له ریبازی رومانسی گهلیک ریبازی پروناکیری
کارگهری تری بهخویهوه یینی كه هر به کهیان بهجۆرتك پهلی بۆ زانستی
میژوو هاویشت •

۳۲- مه بهست له هیلینی (هیلینیزم Hellenism) میژووی پروژهلانی

دهریای سپیی ناوهراسته له پروژگاری دهسلانی نهسکه ندهرهوه لهسو
ناوچه بهدا تا داگیر کردنی میسر له لابهن پرومانه کانهوه ، واته له دهورو بهری
کوتای سهدهی چوارهمی پیش عیساوه تاوه کو سالی ۳۰۰ پیش عیسا •
مه بهست له هیلینی بهکان یونانو مه که دۆنی به کونه کانه •

میتزوو له تهرازووی سوشیالیزمی

یوتۆپی و ریپازی لیبرالیدا

سان سیمۆن . هتزه بزوینمره کاتی میتزوو . خهباتی
چینایه تی .

له نیوهی به که می سه دهی قوزدهدا ییروباوه پری سوشیالیزمی یوتۆپی^(۲۳) که نهوساکه له بره ودا بوو ، میتزوویشی گرته وه . بایه خدانی سان سیمۆن (۱۷۶۰ - ۱۸۲۵) و شارل فۆریه (۱۷۷۲ - ۱۸۳۷) و رۆبهرت ئۆین (۱۷۷۱ - ۱۸۵۸) و سوشیالیسته یوتۆپی به کانی تر به چین و دهسته کانی خواره وهی کۆمه ل سه رنجی میتزوو نووسانی زیاتر بو راکیشان . ههرچی سان سیمۆنه له باسی خهباتی چینایه تی وه ک هتزی بزوینه ری میتزوو زۆر نزیک که وته وهو به پیتوانه ی نهو خهباته گه لیک لایه نی میتزووی ئینگیلته ره و فه رهنه ی لیک دایه وه . دوا ی لیکۆلینه وهو به راورد زانایانی ریپازی سوشیالیزمی یوتۆپی هاتنه سه ر نهو پروایه ی که ئاده میزاد قوناغی جیاوازی میتزووی بریه وه ده بیریت و به گشتی هه ر قوناغه له گه ل ده زگا کانیدا له قوناغی پتیش خۆی پتیشکه وتوتره ، که ئال وگۆری میتزووی و به ره وپتیش چوونی به پتیش کات و شوپن ده گۆریت و نهو گۆرانه ش ده پتته هۆی له دایک بوونی هه مه جۆر داموده زگای نوئی ، که باری ئابووری و ناکۆکی چینایه تی و ییرو

۲۳- سوشیالیزمی یوتۆپی (الاشتراکیه الطوباویه ، الاشتراکیه المثالیة) به کیکه له ریپازه کانی سوشیالیزم که له سه دهی شازده وه پهیدا بووه ، به ناوی کتیبی « یوتۆپیا » ی تۆماس مۆرموه ناونراوه . رابهرانی نه م ریپازه له ئاسمانی به رزی خه بالدا به هه شتیان بو مرقف دامه زرانده وه .

هۆشی ئادهمیزادو فلسفه هیزی بزوتنه‌ری بنه‌ره‌تی روداوی میژووین ، که
دوارۆژ بۆ سۆشیا لیزمه .

وهك وتمان سان سیمۆن له هه‌موان زیاتر باسی خه‌بات و ناکوکی تیوان
چینه‌کانی کۆمه‌لی ده‌کرد . سان سیمۆن دوا‌ی لیکدانه‌وه‌و په‌کالا‌کردنه‌وه‌ی
روداوه‌کانی شۆرشی گه‌وره‌ی فه‌ره‌سه‌ له بایه‌خی میژووی ئه‌و
خه‌باته‌ تیگه‌بشت .

شایانی باسه‌ بۆچوونه‌کانی سان سیمۆن کاریان‌کرده‌ سه‌رژماره‌یه‌ك
میژوونووسی لیبرالی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی ئه‌وروپا. ئه‌و گوستین تییری (Thierry)
(۱۷۹۵ – ۱۸۵۶) خۆی به‌ کورپی هه‌لبژارده‌ی سان سیمۆن داده‌نا ، بۆ
ماوه‌یه‌کیش سکریتی بوو . تییری ده‌یگوت پیوسته‌ میژوو « ژنامه‌ی
کۆمه‌لانی خه‌لك » نه‌ك « ژنامه‌ی میری » بیت ، ده‌یگوت گه‌ل هه‌وتنی
روداوی میژووییه‌ ، خه‌باتی بۆرجوازی و جوتیار دژی ده‌ره‌به‌گ و کلێسه
ناوه‌رۆکی ئال و گۆرپییه‌ . تییری له‌ پرا‌ده‌به‌ده‌ر بایه‌خی به‌ شتوازی نووسینی
میژووی ده‌دا . گه‌یرانه‌وه‌ی رابوردوو به‌ زوباتیکی رازاوه‌ی شیرین و پته‌و
لای تییری ئه‌رکی په‌که‌می میژوونووسه‌ . بایه‌خ‌دانی زۆری به‌ خه‌باتی
چینایه‌تی وای له‌ په‌کیکی وه‌ك مارکس کرد ناوی بنیت « باوکی خه‌باتی
چینایه‌تی له‌ زانستی میژووی فه‌ره‌نسیدا » .

فرانسوا پییر گیزۆی (Guizot) (۱۷۸۷ – ۱۸۷۴) میژوونووسی
فه‌ره‌سه‌یی هه‌رچه‌نده‌ لایه‌نگری رژیمی پاشایه‌تی بوو به‌لام له‌ نووسینه‌کانیدا
به‌ ئاشکرا په‌نجهی بۆ خه‌باتی چینایه‌تی وه‌ك هیزتیکی بزوتنه‌ری روداو
پرا‌ده‌کیشا به‌وتنه‌ شۆرشی فه‌ره‌سه‌ به‌لایه‌وه‌ ئه‌نجامی ناکوکی و خه‌باتی تیوان
« ئه‌شراف و چینی سییه‌م » بوو . له‌ کتیبی « میژووی ژبا‌ری فه‌ره‌نجه‌ » دا
به‌دریژی باسی ده‌وری گه‌وره‌ی چینی بۆرجوازی له‌ روخاندنی رژیمی
ده‌ره‌به‌گیی ئه‌و ولاته‌دا کردوو . گیزۆ به‌ دا‌هتنه‌ری تیۆری « خه‌بات

هيوآن سرکه وتوو و ژیرکه وتو « دا داده نریت که سدهی تۆزده گه لیک
کری کرده سر میژوونووسانی ئه وروپا .

ئهدۆلف تییر (Thiers) (۱۷۹۷ - ۱۸۷۷) له گه ل ئه وهش که دهستی
به خویتی لایه نگرانی « کۆمۆنه ی پاریس » سوور بوو (۲۴) به لام
میژوونووسیتی گه وری سهرده می خۆی بوو . « میژووی شوپشی
فهره نسه » ی تییر ۱۰ بهرگه . له و بهر هه مه بیدا تییر خه باتی چینایه تی کوردۆته
بهردی بناغهی روداوه کانی شوپش .

بن گومان ئه م زانا یانه و هاوه له کانیان ده وریان له بهر هه ویش بردنی
زانستی میژوودا بینی ، به لام بهرام بهر به وه هه له شیان زۆر بوو .
هی وایان هه بوو زوو هه له وهستی خۆی ده گۆری . گیزۆ له بهرگی به که می
« میژووی شوپشی ئینگلیزی » دا روداوه شوپشگیزی به کانی سالی ۱۶۴۰ ی
بهرز نر خاندوو ، هه له واسینی شارلی به که می پاشای ئه و سهرده مه ی
ئینگلیته ره ی به کارتیکی ره و له قه له م داوه ، که چی له دوا بهرگه کانی هه مان
به ره مه بیدا پاشگه زبۆته وه و هه له واسینی شارلی به کارتیکی بن جی و ناله بار
داناوه . ئهدۆلف تییر بهر له مردنی زۆر شوینی « میژووی شوپشی
فهره نسه » که ی گۆری . و ئیرای ئه وه تییر هه میسه له گه ل سرکه وتو بوو ،
ئه وه ی خستی به گیزاوی هه له سه نگاندنی له به که نه چوو . ئوگه ستین تییری
به پیچه وانهی هاویره کانی به وه سه یری میژووی سده ناو نچی به کانی ده کرد ،
واته به ده ستووری زانیاری پهروه ران ته نها زۆرداری و خوین پێژی له و
میژوو دا ده بینی .

گه لیک میژوونووسی سده ی تۆزده زۆر یا کم که وته ژیر کاری
بیروپرای هیگل و مارکسه وه ، تایهت میژوونووسه لیبرالی به کان که
جاریکی تر دینه وه سه رباسیان .

۲۴- سالی ۱۸۷۱ که « کۆمۆنه ی پاریس » دامه زرا ئهدۆلف تییر سه ره که
ده ولت بوو ، له شکری فهره نسه به فرمانی ئه و کۆمۆنه ی له خویندا
نقوم کرد .

میژوو لای هیگل و مارکس

یونانی کون لای هیگل . ناکوکی به کانی ناو کومل .
گیانی گهل . دیسان خهباتی چینابه تی .

سهدهی قوزده کس نهیتوانی بهرادهی فیهلسوفی بهناوبانگی نهلهمانی
جورج ولیم فیرهدریک هیگل (۱۷۷۰ - ۱۸۳۱) کار بکاته سر
میژوونووسانی نهورویا . هیگل ، وهک ئینگلس دهلیت ، بهکم کهسه
ههولی داوه ئالوگوره ناوخوکانی میژوو دهستیشان بکات . هیگل زور
زوو کهوته بایهخدان به میژوو که به لای نهوهوه له سردهمی گریکهکان
(یونانه کونهکان) هوه دستپن دهکات . سرهتا هیگل به چاوی لانی
نازادی و دیموکراسی سهیری یونانستانی دیرینی دهکرد . قوناعی دووهمی
زورداری و بنسانی له گهل نهمانی شارستانهتی گریکهکاندا
دهستپن دهکات و به سردهمی خوی (هیگل) کوتایی دیت . له قوناعی
سیهمداهیت نازادی و سهربهستی ئادهمیزاد بگهپتسهوه دوخهکی
جارانی ، واته رۆژگاری گریکهکان .

زوری نهبرد هیگل دهرکی بهوه کرد که تهنانهت ئهوه رۆژگاروش
نازادی راستهقینه له ئارادا نهبوو ، هزاران کویله له ژیر سایهی گریکهکاندا
گیرۆدهی دهستی زولم و زور و چهوساندنهوه بوون . کهواته دهبوو خوری
شارستانهتی یونانستانی کون ئاوا بیت ، ئاوابوونیشی بۆپیتسهوه چوونی
بهدهمهوه بوو . به ههمان دستور هیگل پژیتمی دهربهگی و ههموو سهده
ناونجی بهکانی نرخاند . ههر نهوهش بۆ خوی وای لی کرد به گهرمی
پتشیوازی شۆرشی گهرهه فیرهسه بکات و تهنانهت پتی خوش بیت که

مشکری ناپلیۆن هاته ناو خاکی ئەله مانیای نیشتمانی بهوه چونکه لهو وابوو
هاتی ناپلیۆن ده بیته هۆی هه رهس هیتانی ته واوه تی رژی می ده ره به گی .
هه مان کات هیکل ههستی به ناکۆکی به کانی ناو کۆمه ل کردو به هیزی
بزۆینه ری به ره و پیش چوونی میژووی له قه له م دان ، تایهت به چاوی خۆی
ده یینی چۆن له ژیر سایه ی بۆر جوازی به کانی شدا سه روته و سامان له لایه کۆ
برستی و هه ژاریش له لایه کی تر کۆده بنه وه . ئەم راستی به کار ده کاته سه
ر مفا تری ئاده میزاد که هه میسه عه ودالی به ختیار ی به ، ئەنجام گۆرین
دروست ده بیته . له م باره به وه هیکل نووسیوه ده لیت : « میژووی جیهان
گۆر په پانی به خته وه ری نی به . ده ورانی به خته وه ری له و میژووه دا لاپه ری
نه نو سرا وه ن چونکه ... له و ده ورانه دا ناکۆکی نه بووه . » که واته ناکۆکی و
گه ران به دوای سه رفرا زیدا هیزی بزۆینه ری روداوی میژووین .

هیکل له وهش گه یشت که کس نی به بتواتیت په وره وه ی میژوو
به ره و پاش بگێر ته وه ، ئەوه ی بۆ سه ر ده می خۆی بۆ چو و تیکی ورد بوو .
به و چاوه هیکل سه یری که وتی ناپلیۆن و سه ر که وتی پاشا زۆر داره کانی
ئه وره و پای ده کرد . که وتی ناپلیۆنی به دل پچ ناخۆش بوو ، به لām له وهش
دلنیا بوو که « گه رانه وه بۆ کۆن نی به و ناییت » .

له گه ل ئەو هه موو بۆ چو و نه یدا له مه یدانی میژوودا ئینجا له چه ند
لینکدانه وه به کیدا هیکل نیشانی نه یتکاوه . له نووسینه کانی دا باسی « گیانی
گه ل » ده کات که گوا به به کیه تی یاسا و داموده زگای مری و ئابین و هونه رو
فله سه فه مسۆ گه ر ده کات و له چواره وه ری خۆی کۆیان ده کاته وه . هه ر له و
قوژ به شه وه سه یری ده وری گه ل له پیشخستنی میژوودا ده کات و ده لیت
گوا به له هه ر قوژ ناغ و سه ر ده می کدا به کیک له گه لانی جیهان ئەرکی ئەو
پیشخستنه ی ده که و یته ئەستۆ ، به و جۆره گیانی هه موو جیهان له و گه لدا
کۆده بیته وه . هه رچی گه لانی تره یا ده وریان له میژوودا ته واو بووه یا

هیتشتا تۆره یان نه هاتووه . که دیته سر شی کردنه وهی ئەم رایه ی هیکل
 سەرتاپای گەلانی پۆژھەلات لە مەیدان دوور دەخاتووه چونکە ئەوان ، وەك
 دەلیت، دان بە مافی تاکە کە سیکدا دەتین کە بە سەر لوتکە ی دەسەلاتە وە یە .
 یۆنان و پۆمانە کانیس مافیان دەدا بە دەست و تاقمێکی کەم . کە واتە
 لە ئەلەمانە کان بە ولایە کەس لە مەیداندا نامینیت شایەنی ئەو یە بیت جلهوی
 جیهان بگریته دەست . ئەوان ، واتە ئەلەمانە کان ، بە هۆی ئایینی عیسا یی بە وە
 گە یشتونە تە ئەو پڕوایە ی مۆف بۆ خۆی چۆنە دە بیت وە ها ئازاد بیت .
 هەمان کات هیکل پۆیمی پاشایی دەستور بە ندی پەسند کرد و فەرە دریکی
 دوو هە می پاشای پروسیا بۆی بوو نە مۆنە . لە هە مووشی خراپتر ئە وە بە کە
 شەر بە لای هیکلە وە دیار دە یە کی پتویستی ژیا نی کۆمە لە .

مارکس و ئینگلس زۆر لایەنی پیری هیکلیان دەربارە ی فەلسە فە و
 میژوو وەرگرت ، دیوہ ئاوە ژووہ کانیسیان هە لگێرایە وە . ئەمان سەرتاپای
 ئال و گۆری ژیا نی مۆف و بەرە و پیتش چوونی میژوو یان بە ست بە
 بەرە مە هیتان و هۆکانی بە وە کە جۆری جیا و زیان لە قۆناغی جیا و ازدا لی
 پەیدا دە بیت ، گە شە دە کە نو ئینجا دە مرن تا رینگە بۆ لە هە خۆیان باشتر
 خۆش بکەن . یەك ریبازی بەرە و پیتش چوونی میژوو هە یە با شت و ازو
 پوو کە شیش جیا و ازو پە نکا و رە نگ بن . جیا و ازی لە تیان گە لاندە نی بە .
 هەریە کە یان دە تواتیت لە یەك جۆر باری ژیا ندا بە گشتی یەك دە و ر بیتت .
 خەباتی چینایە تی لایان پڕ پڕە ی ئال و گۆری پوداوی میژوو یی بە ، ئە نجامیشی
 وەر چەرخانی باری ئابووری و دەسە لاتنی سیاسی بە کە ل
 چینیکی پاشکە و توو وە دە چیتە دە ست چینیکی پتیشکە و توتر : لە خاوەن
 کۆیلە وە بۆ دە رە بە گ و ل دە رە بە گە وە بۆ بۆر جوازی و لە می شە وە بۆ
 پڕۆلیتاریا .

له بهر روشنایی ئەم بۆچوونه یاندا مارکس و ئینگلس زۆر پرووی
مێزووی ئەوروپای پیش سەرمایەداری و تایبەت پاش سەرمایەداری یان
نی کردەوه ، وەك له کتیبی « خەباتی چینایەتی له فەرەنسە » ی مارکس و
« شەری جوتیاران له ئەلمانیایا » ی ئینگلس و گەلیك بەرھەمی تریاندا
بەدی دەکریت .

یروباوەری فەلسەفی هیکل و مارکس و ئینگلس رینگەیان بۆ پیشکەوتنی
زانستی مێژوو له جاران خۆشتر کرد ، ئەوەی له بەرھەمی مێژوونووسانی
نیوی دووھمی سەدی تۆز دەدا رەنگی دایەوه .

زانستی میژوو له نیوهی

دووهمی سدهی نوزدهدا

کوفارو ریکخراوی میژووی • بیټی هرۆگلیفیو میخی •
میژوونووسانی نهلهمان • دووهم شؤرشى ئهممیریکا •
بورکخاردت • مۆرگانو ماوډیر •

له نیوهی دووهمی سدهی نوزدهدا زانستی میژوو ههنگاوی گهورهی
بهروهییشهوه نا • لیکۆلینهوهی میژووی زیاتر بهرگی زانستی پۆشی ،
بسهکانی له جاران به ژماره زۆرو به ناویشان فراوانو به ناوهروک
دهولهه ندرت بون • میژوونوسان زیاتر کهوتنه بایهخ دان به سهراچاوهو
کۆکردنهوهی بهلگهی میژوویو بلاو کردنهوهیانو بهکارهیتانیان بو
روون کردنهوهی لایهنی جیاوازی میژووی گهلان • میژوو سهرنجی ههموو
دهزگا زانستی بهکانی ولاته پیشکهوتوووهکانی راکیشاو بهک لهدوای بهک
بهشی تایبهتیران بو خۆتندنو لیکۆلینهوهی دامهزراند •

ههچهنده سهههتای دامهزراندنی کۆمهلو ریکخراوی تایبهتی
میژوونووسان بهر پیش سدهی نوزده دهکهوت(٢٥) ، بهلام له نیوهی
دووهمی ئهوه سدهیهوه ژمارهوه سهنگیان زیاتر بو ، کهوتنه کۆکردنهوهو
چاپ کردنی سهراچاوهی میژوویو بهستنی کۆنگرهی سالانهو بلاوکردنهوهی

٢٥- سالی ١٦٢٠ له بهلجیکا بهکهک کۆمهلی میژوونووسانو دوای ئهوه له
دانیمارک سالی ١٧٤٥ و ئینجا له ولاته بهکرتوووهکانی ئهممیریکا سالی
١٧٩١ و دوبه دوای ئهوان له ولاتانی ئهوروپا ژماره بهک کۆمهلی لهوجۆره
دامهزرتیران •

ئورگانى تايپەتى و ئەو جۆرە چالاكى يانە كە بىن گومان بوونە ھۆى خىرا
کردنى بەرە وپىش چوونى زانستى مېژوو .

ھەر ئەو دەور و بەرەش لە ولاتە پىشكە و تووھە كان ژمارە بەك گۆقارى
مېژووى كەوتنە دەرچوون ، وەك « گۆقارى مېژووى » كە لە دانىمارك
سالى ۱۸۴۰ و لە ئەلەمانيا سالى ۱۸۵۹ و لە نەروىچ سالى ۱۸۷۱ و لە فەرەنە
سالى ۱۸۷۶ و لە سوئد سالى ۱۸۸۱ دەست كرا بە بلا و كوردنە وەيان . سالى
۱۸۶۳ « ئەرشىفى پووسى » و سالى ۱۸۷۰ « دېرنى پووسيا » و سالى ۱۸۷۵
« كۆن و نوئى پووسيا » و سالى ۱۸۸۴ « گۆقارى مېژووى ئىتاليانى » و
سالى ۱۸۸۶ « گۆقارى مېژووى ئىنگلىزى » و سالى ۱۸۹۵ « گۆقارى
مېژووى ئەمەرىكايى » و بەرودواى ئەوان لە پۆلۆنيا و ھەنگارىا و چەند
ولاتىكى تر ژمارە بەك گۆقارى مېژووى سەربەخۆ ھەرىكەيان بە ناوتكە وە
ھاتنە چاپ كردن .

پتوھەندى تىوان مېژوونووسانى ولاتانى جىھان زۆر لە جاران بە ھىتر
بوو . لە ھەموو لاوھ مېژوونووسان كەوتنە ئال و گۆرى نامە و سەرچاومو
دەسنووسى دەگمەن ، ئەو كارەى بوو ھۆى لەدايك بوونى گەلىك بەرھەمى
ناياب . بەرە بەرە پتوھەندى تىوان مېژوونووسانى جىھان شىتوھى رىكخراوى
و ھەرگرت . بەوتنە رۆژ ھەلاتناسانى ئەوروپا سالى ۱۸۷۳ يەكەم كۆنگرەى
خۆيان لە پارىس بەست كە ھەنگاوتكى گەورە نوئى بوو لە مەيدانى زانستى
مېژوودا . وەك دوايى باسى دەكەين زۆرى نەبرد بە ھەمان دەستوور
مېژوونووسانى جىھانىش كەوتنە بەستنى كۆنگرەى تايپەتى خۆيان .

ھەموو ئەمانە بەسەرىكەوھە شان بەشانى چەند ھۆبەكى يارىدەرى تر
بە جارنىك رىنگەيان بۆ پىشخستى زانستى مېژوو خۆش كرد . دەسكەوتى
مېژوونووسانى نيوھى دووھى سەدھى تۆزدە زۆرو جۆراو جۆر بوو .
بەوتنە ئاركيۆلۆجىستەكانى ئەو سەردەمە گەشتنە گەلىك ئەنجامى گرىنگ .

یست زانایان سه‌ده‌تای سه‌دهی تۆزده توانی‌بان پیتسه‌کانی نووسینی
 هیرۆگلیفی^(۳۶) و نووسینی میخی^(۳۷) کۆن بخویننه‌وه ، به‌لام ته‌ناله
 یومی دووه‌می ئەو سه‌ده‌یه‌داو به‌دواوه هەرچی پتوه‌ندی‌دار بوو به‌و
 سه‌له‌یه‌وه به‌ته‌واوه‌تی ساغ کرایه‌وه .

به‌وتنه بازارگانی ئیتالیایی پیترو دیلا فالایه‌که‌م کەس بوو که سه‌ده‌ی
 هه‌فته هه‌ستی کرد ئەو میخ نیگارانه‌ی له‌سه‌ر پاشماوه کۆینه‌کان
 هه‌لکه‌ندراون نه‌قشی رازاندنه‌وه نین وه‌ک ده‌لێن ، به‌لکو پیتی نووسین .
 سالی ۱۸۰۲ زانای ئەله‌مانی جورج فه‌ره‌دریک گروټفیند (Grotefend)
 (۱۷۷۵ – ۱۸۵۳) له ۳۲ ته‌نھا ۹ پیتی نووسینی میخی خوینده‌وه . به‌لام
 ئەو کاره گرنگی زانای ئەله‌مانی تا نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی تۆزده
 ده‌نگی نه‌دایه‌وه ، ئەو کاته‌ی زانایان توانی‌بان پیتسه‌کانی تری نووسینی میخی
 به‌دروستی بخویننه‌وه . سالی ۱۸۵۷ چەند زانایه‌کی ئینگلیزو فه‌ره‌نسه‌یی له
 یه‌ک‌کاتدا بچ‌ئه‌وه‌ی که‌سیان ئاگای له‌وانی‌تریان بیت توانی‌بان یه‌ک پارچه
 نووسراوی ئاشووری وه‌ک یه‌ک بخویننه‌وه‌و وه‌ری‌بگیرنه‌سه‌ر فه‌ره‌نسی‌و
 ئینگلیزی . دوا‌ی ئەوه ئیتر گومان له‌راستی خوینده‌وه‌ی نووسینی

۳۶- هیرۆگلیفی له‌ دوو وشه‌ی یۆنانی پیتکه‌تووه : (hierós) که مانای
 پیروژهو (glyphe) که مانای هه‌لکه‌ندراوه ، به‌ لیک‌داری مانای
 نووسینی هه‌لکه‌ندراوی پیروژه له‌سه‌ر به‌رد ده‌گه‌یتنج . کۆترین نووسینی
 هیرۆگلیفی میسری‌به‌کان ده‌وره‌به‌ری ۵ هه‌زارو ۲۰۰ سال له‌مه‌وبه‌ر
 به‌کاریان هیتاوه . زانای فه‌ره‌نسه‌یی شامپلیۆن بیسته‌کانی سه‌ده‌ی
 تۆزده پیتسه‌کانی خوینده‌وه . هیرۆگلیفی به‌ نووسینی کۆنی تریش
 ده‌گوتریت ، وه‌ک نووسینی کریتی و حیثی‌به‌کان . تائیسته‌ش به‌ نووسینی
 چینی و ژاپۆنی و زوربه‌ی گهلانی‌تری پۆژه‌لانی دوور ده‌گوتریت نووسینی
 هیرۆگلیفی .

۳۷- سۆمه‌ری‌به‌کان به‌که‌م کەسن که پتر له ۵ هه‌زار سال له‌مه‌وبه‌ر نووسینی
 میخی‌بان به‌کاره‌یتناوه‌و له‌وانه‌وه بۆ زوربه‌ی گهلانی پۆژه‌لانی نزیک‌و
 ناوه‌راست ماوه‌ته‌وه .

میخیدا نما ، ئەو کارەمی بەتەواوەتی رینگەمی بۆ پروون کردنەومی
شارستانەتی بە دێرپنەکانی رۆژەهەلات خۆش کرد .

لە نیوەی دووومی سەدەمی تۆز دەدا ئەلەمانیا بیوو پێشەنگی
لیتکۆلینەومی میژوویی . لەوی « قوتابخانەمی میژوویی لە ئابووری
سیاسی » دا پەیدا بوو کە کاری کردە سەر لیتکۆلینەومی ژمارە بەک لە زانایانی
میژووش ، ئەوانەمی کە وتەنە بایەخ دانی تایبەتی بەو باسانەمی پێتوێندیان بە
ژیانی ئابووری و کۆمەلایەتی بەو هەبە . گەلیکیان بەوردی لە میژووی
شارو پێشەسازی و بزوتنەومی کرێکارانو ئەو جۆرە باسانەمی سەدە
ناونجی بەکانو سەردەمی نوی کۆلینەووە . گوستاف شمۆلیر (Schmoller)
(۱۸۳۸ - ۱۹۱۷) کە لە هەرە بەناوبانگەکانی ئەو پێتازە بوو گەلیک لایەنی
ژیانی کۆمەلایەتی و ئابووری ئەوروپای رۆژئاوای سەدە ناونجی بەکانو
سەردەمی نوی بۆ خستوینەتە چوارچێوەمی میژووەوە . کارل تیۆدۆر فۆن
ئینامە - شتیرینگی (Inama - Sternegg) (۱۸۴۳ - ۱۹۰۸) هاوئەلو
هاویری شمۆلیر توانی چەند لایەتیکە گرنکی میژووی ئەو ئال و گۆرانی
پروون بکاتەووە کە بەسەر خاوەنی بەتی زەوی وزاری ئەلەمانیادا هاتوون .
کارل بیوخەر (Bücher) (۱۸۴۷ - ۱۹۳۰) بەوردی باری ژبانی شارەکانی
ئەوروپای سەدە ناونجی بەکانی پروون کردەووە . بیوخەر سەلمانندی کە ژمارەمی
دانیشتوانی شارە گەرەکانی ئەو سەردەمە بەدەگمەن لە ۲۵ هەزار
تێدەپەری .

ئەم جۆرە باسانە لە دەرەوومی ئەلەمانیاش سەریان دەرھیتنا . خاوەنی
بەکەم گۆقاری میژوویی لە فەرەنسەو دامەزرتنەری « کۆمەلەمی میژووی
پاریس » و ئەندامی کۆری زانیاری گوستاف فانییز (Fagniez)
(۱۸۴۷ - ۱۹۲۷) چەند بەرھەمیتکی دەربارەمی ژبانی کۆمەلایەتی و ئابووری
فەرەنسەمی تیوانی سەدەمی سیازدەو حەقدە داناو گەلیک بەلگەمی بایەخ داری

سجرت به پتوهندی بازرگانی و بهره‌می پیشه‌سازی و پوژگارهی هرهنه بلاوکرده‌وه به لای میژوونووسی ئەمەریکایی فەرهدریک جاکسون تۆرتیره‌وه (Turner) (۱۸۶۱ - ۱۹۳۲) ئاوه‌دان کردنه‌وهی پوژئاوای ریگه به کگرتووه‌کانی ئەمەریکا هه‌وتنی زوربه‌ی هه‌ره زۆری ئال وگۆره میژوویی به‌کانی ئەو ولاته بوو . ئەو ده‌یگوت پیتیازی دیموکراسیی ئەمەریکایی له ده‌روه نه‌هاتووه ، له «دارستانه‌کانی خودی ولات» خۆیه‌وه سه‌ری ده‌ره‌یتاوه .

له هه‌مان قوژبنه‌وه چارلس ئۆستین بێرد (Beard) (۱۸۷۴ - ۱۹۴۸) سه‌یری رابوردووی ولاته به کگرتووه‌کانی ئەمەریکای ده‌کرد . بێرد تژی به‌کلایه‌نی لیکنده‌وه‌وه ره‌گه‌زبه‌رستی بوو ، به‌که‌م میژوونووسه‌ که شه‌ری براکوژی ۱۸۶۱ - ۱۸۶۵ ی ئاوانه «دووه‌م شوپشی ئەمەریکا» (۳۸) یردو تورتیرو هاویره‌کانیان به‌ر له که‌سانی تر که‌وته سۆراخی هۆی ئابووری پوداوه گه‌وره‌کانی ولاته به کگرتووه‌کانی ئەمەریکا .

وتپرای ئەوانه‌ی باسمان‌کردن میژوونووسه‌ لیبرالی به‌کانی نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی تۆزده له‌پاده‌به‌ده‌ر دیموکراسیی سیاسی گرتیکه‌کانیان به‌رز ده‌نرخاند . له‌و کتیبه‌یدا که به‌ ناوی « میژووی یۆنان » وه‌ له ۱۲ به‌رگدا بلاوی کردۆته‌وه ئەو دیموکراسی به‌ سه‌رنجی میژوونووسی رادیکالی ئینگلیز جۆرج گروتی (Grote) (۱۷۹۴ - ۱۸۷۱) وه‌ها راکیشاوه که زۆر لایه‌نی ژبانی کۆیله‌یی ئەو قوناغه‌ی له‌بیر بردۆته‌وه ، به‌لام هه‌مان کات گروت گه‌لێک پرووی گرنگی میژووی سیاسی یۆنانی کۆنی به‌وردی شی کردۆته‌وه وه‌ چهند بیریککی نوێی ده‌رباره‌ی هیناوه‌ته‌ کایه‌وه .

۳۸ - به‌که‌میان شوپشی سه‌ربه‌خۆیی سالی (۱۷۷۵ - ۱۷۸۲) یه‌ .

میژووی پروناکییری سرنجی ژماره به ک له میژوونووسانی ریازی لیبرالی نیوهی دووهی سدهی تۆزدهی پراکیسا . لم مهیداندا میژوونووسی سویسی بورکخاردت له ههموان زیاتر خۆی نواند . قوتابی پراکه و درۆیزین بورکخاردت (Burckhardt) (۱۸۱۸ - ۱۸۹۷) چند بهرهمیتی به زخی دهربارهی ژبانی پروناکییری یونانی کۆنو تایست دهربارهی پرتیسانس و زانا ناوڤاره کانی ئیتالیای ئه و سهرده مه بلاو کرده وه . ئه و کتیبهی که به ناوی « پروناکییری پرتیسانسی ئیتالیا » وه سالی ۱۸۶۰ بو یه که مچار بلاوی کرده وه چند جارتیک له سهر به ک چاپ گرایه وه وه رگپیرایه سهر زۆر زوبانی تر . له وهیدا که زۆری به سهر دهوری قاره ماندا هه لده دا بورکخاردت کاری کرده سهر پیری فه یله سوفی به ناوبانگی ئه له مانی نیتشه (Nietzsche) (۱۸۴۴ - ۱۹۰۰) و گه لیک میژوونووسی وه ک شینگلهر (۳۹) .

به مچۆره ده توانین بلین میژوونووسانی ریازی لیبرالی دهر وازه به کی نوی یان بو زانستی میژوو خسته سهر پشت ههرچهنده ، بن گومان . بهرهمه کانی ئه وانیش له هه له و که لین به دوور نه بوو . به وینه زور به ی میژوونووسه لیبرالی به کان به چاوی نزم سهری بزوتنه وهی کۆمه لانی خه لکیان ده کرد . میژوونووسی فه رهنسه یی ئه لیکیتی دی تۆکفیل (Tocqueville) (۱۸۰۵ - ۱۸۵۹) وای لی هاتبو شۆرش به پیوستی میژوویی له قه لم نه دات . به لای تۆکفیل وه فه رهنسه ده ی توانی بن شۆرشی گهره ی سالی ۱۷۸۹ش به خیرایی به ره وپیش پروات . له و کتیبه یدا که به ناوی « پژیسی کۆنو شۆرش » وه سالی ۱۸۵۶ بلاوی کرده وه تۆکفیل ده لیت بن شۆرش پیوه ندی دهره به گی بو خۆی ههره سی ده هینا ، تایهت دوا ی ئه وه ی زور به ی جوتیارانی فه رهنسه به ر له شۆرش گوا به بوبونه

حوض زمویی ئازاد • ئىپۆلېت تىنى (Taine) (۱۸۲۸ - ۱۸۹۳)
ھونىستانى تۆكھىل لەو خراپتر سەرى بزوتنەو شۆرشكېرى بە گەورەكانى
سەمى ھەژدەو تۆزدەى دەکرد •

بەلام زۆر زەحمەت بوو ئەم جۆرە بۆچونانە لە زانستى مېژووى
نونا جىگىر بن • ژمارەبەك مېژوونووسى رېيازى لىيرالى خۆى وەستايانە
گومرووتيان كردن • بەوتنە فرانسوا ئىكتور ئەلفونس ئولار (Aulard)
(۱۸۴۹ - ۱۹۲۸) بەپشتىوانى ژمارەبەكى بەكجار زۆر بەلگەى مېژووى
بەشى زۆرى پاكانى تىنى بەدرۆخستەو و ئەوھشى ئىسپات كرد كە تىن لە
بەكارھىتانی سەرچاوەكانىدا زۆر دەستپاك نەبوو ، تەنھا لەو زانىارىيانە
كۆليوئەتەو كە بە دلى خۆى بوونو چاوى لە زۆر بەلگەو راستى مېژووى
گرنگ پۆشيوەو كردوونى بەژىر لىوئەو •

بەرلەوھى بىنە سەر كۆتاي باسى زانستى مېژوو لە نيوھى دووھى
سەدى تۆزدەدا بە پىويستى دەزانين چاوتىك بە نويتكارى دوو زاناي ترى
ئەو سەردەمەدا بخشىنين ، بەكەمیان مۆرگانو دووھىيان ماورېر •

زاناي ئەمەرىكايى لويس ھىنرى مۆرگان (Morgan) (۱۸۱۸-۱۸۸۱)
توانى پەردە لەسەر ئەو رىنگە پىچاوپىچە لابادات كە ئادەمىزادى لە بارى
دېندەبى بەو گەياندە سەرەتاي شارستانەتى ، تىشكى ھاويشتە سەر جۆرى
دروست بوونى خىزانو بەكەم توژى عىل و تىر • ھەمانكات مۆرگان توانى
لەبەر پۆشنابى جۆرى بەكارھىتانی ئەمرازى كاردادا دوو قۇناغى سەرەكېى
لە مېژووى ھەرە كۆنى ئادەمىزاددا دياربكات ، بەكەمىانى ناونا قۇناغى
دېندەبى و ئەوى ترىان قۇناغى بەر بەرى و ھەرىكەشيانى دابەش كرد بەسەر
سنى نىمچە قۇناغى ترادا كە بە دەستكارى بەكى كەمەو تائىستەش پەپرەوى
دەكرىن •

هر ئەو دەورووبەرەش بوو که زانای ئەلەمانی جۆرج لودویگ فۆن
 ماوریر (Maurer) (۱۷۹۰ - ۱۸۷۲) له ریبازی کلاسیکی لیتکۆلینهومی
 میژووی ئەلەمانیا لای داو گەیشته ئەو پروایەمی میژوونووس دەتوایتت له
 قوژبەنی هەلسەنگاندنی باری ژبانی کۆمەلایەتی کۆنەووە گری کۆرەکانی
 رابودوو بکاتەووە . بەپیتی بۆچوونی ئەو سەرەتا له ئەلەمانیا نە مولکایەتی
 زەوی و نە دامودەزگای میری نەبوون ، هەموو یەکسان دەژبان و پیکرا
 کاریان دەکرد . بە هەمان دەستور ماوریر بەدوای هۆی پەیدا بوونی
 جیاوازی کۆمەلایەتی و داھاتی مولکایەتی و کاریان بۆ سەر ژبانی
 ئەلەمانەکاندا گەراو له چوارچێوەیاندا بەسەرھات و ئال و گۆری میژووی
 ئەلەمانیای هەلسەنگاند .

بێسو نە مۆرگان و ماوریرۆ نە هاوێل و هاویرەکانیان نەیا توانی و
 نەشدە کرا بتوان هەموو نیشانەکان بپیکن ، بەلام گرنگ ئەو یە گەلیتک
 نوێکاریان کردو بە زۆر ئەنجامی ورد گەیشتن و بوونە هۆی پەرەسەندنی
 پەخنە و بەراوردی میژووی که رینگەیان بۆ ساغ کردنەوێ زۆر باسو و ر
 خوش کرد . بەشی زۆری بەرھەمی ئەو زانایانە تا ئیمپرۆش بایەخی زانستی
 خۆیانان نەدۆراندوووە . نەک هەر ئەووە ، بەلکو چالاکیی ئەوان گۆمی
 میژووی وا قوول کرد که مەلەمی بەجاریتک بۆ نەوێ داھاتوو خوش بوو .
 زانای ئەلەمانی تیۆدۆر مۆسن (Mommson) (۱۸۱۷ - ۱۹۰۳) بەتەن
 ۱۵۱۳ کاری زانستی دەربارەمی میژووی ئیمپراتۆری پۆمانی دوای خۆی
 بەجێھێشت . کاری گەورەمی وەک « میژووی کیمبریج » له ئینگلیتەرەو
 « میژووی جیھان » له فەرەنسە دەرچوون که بەرھەمی بایەخداری ھاریکاری
 دەستەپەک میژوونووسی بەناوبانگی ئەو سەردەمەن .

هەموو ئەمانە بەسەرپەکەووە تەواو رینگەیان بۆ پێشکەوتنی داھاتووی
 زانستی میژوو خوش کرد ، تایبەت دوای شەری بەکەمی جیھان .

زانستی میژوو

دوای شه‌ری په‌که‌می جیهان

په‌کبه‌تی میژوونووسان . موزه‌خانه‌و موزه‌خانه‌ی
بهریتانیا . کونگره‌ی میژوونووسان . بلولو فیتز .
کومه‌له‌ی ریوسپیتر . شپینگلر . نارنولد تونبی . تارلیو
بارتولدو کراچکوفسکی . گهردلینفسکی و کورد .

دوای شه‌ری په‌که‌می جیهان زانستی میژوو به‌جاریک په‌لی‌هاویشته و
په‌ره‌ی‌سهند ، پیش برکیی ریبازه جیاوازه‌کانی لیک‌دانه‌وه‌ی میژوو
هینده‌ی تر گوری‌سهند ، ده‌سکه‌وته زوره‌کانی میژوونووسان گه‌شسته
لقه‌پوپه . بو‌روون‌کردنه‌وه‌ی ئەم باسه‌ چند ژماره‌و نمونه‌په‌کی کام
ده‌هینینه‌وه .

ژماره‌ی ئەو گوفاران‌ه‌ی بو‌باسی میژوویی تهرخان‌کراون له‌هفتاکانی
سده‌ی بیستدا‌خوی دا له‌چند‌هزار گوفاریک که به‌دهیانو زیاتر زوبانی
گهلانی جیهان دهرده‌چن . به‌شی زوری ئەو گوفاران‌ه‌ی نورگانی کورو
زانکوو موزه‌خانه‌و دهم‌گای زانستی‌تری ناوداری ولاتان‌ه‌له‌سالی ۱۹۶۰وه
له‌هوله‌نده گوفاری « میژوو و تیوری » (History and Theory) ی
جیهانی دهرده‌چیت . ئی‌پرۆکه ده‌گمن زانکویه‌کی ناودار هه‌په‌ نامۆزگا یا
کولیجی^(۱) لیک‌کولینه‌وه‌ی میژووی سهربه‌خوی نه‌ییت ، هی‌ویان هه‌په‌ پتر له
ده‌زگایه‌کی بو‌خوتندن‌ی میژوو تهرخان‌کردوو . له‌زانکوی پاریس
کولیجی میژووی نوئو و ههره‌ نوئو کولیجی میژووی شورشی فهره‌نسه‌و

۱. — نامۆزگا (معهد institute) ، کولیج (کلیه college)

کوليجی میژووی ئابووری و کۆمه لایه تی هه به . کۆری زانیاری به کیه تی سۆقیت به ته نها ۹ ئامۆژگای سه ره به خۆی بو لیکۆلینه وه ی میژووی به کیه تی سۆقیت و ولاتانی دهره وه ته رخا ن کردو وه ، و مک « ئامۆژگای میژووی به کیه تی سۆقیت » و « ئامۆژگای میژووی گشتی » و « ئامۆژگای سلاف و به لکاناسی » و « ئامۆژگای ئەمه ریکای لاتینی » و « ئامۆژگای ئەهه ریکا » و « ئامۆژگای رۆژه لاتناسی » . ناوه ندی هه فتاکان له ولاته به کگرتوو ه کانی ئەمه ریکا ۱۹۱ دەزگای زانکۆیی ته نها به لیکۆلینه وه ی پتوه ندی تیان ده وله تانه وه خه ریک بوون .

وهك له شوینی خۆیدا باسما ن کرد پتر له ۳۵۰ سال له مه وه بهر میژوونوو سانی ولاته پشکه و توه کان که وته دامه زرا ندنی رینکخراوی تابه تی خۆیان . به لام ئەو جۆره رینکخراوانه هه چ کاتیك وهك دوا ی شه ری به که می جیهان جیگیرو به کار نه بوون . ئیپرۆکه ته نها له ئینگلته ره ده یان کۆمه ل و رینکخراوی میژووی هه ن ، له هه موویان گه وره تر به کیه تی میژوونوو سانه که ژماره ی ئەندا مانی چه ند هه زاریکن ، ئۆرگانی مانگانه ی خۆی به ناوی « میژوو » ه وه له گه ل بیلوگرافیا به کی سالانه به ناوی “Annual Bulletin of Historical Literature” وه بلاوده کاته وه . به کیه تی میژوونوو سانی ولاته به کگرتوو ه کانی ئەمه ریکا نزیکه ی ۱۲۰ لقی هه به ، ژماره ی ئەندا مانی له ۱۰ هه زار که س تیه ر ده کات .

سه ده ی بیستم موزه خانه و کتیبخانه ی میژووی و ئەو جۆره دامو ده زگایانه ی کاری میژوونوو س ئاسان ده کن به جارێک په ره یان سه ند . سه ره تای دامه زرا ندنی موزه خانه ده گه رپته وه سه رده می رینسانس^(۴۱) . به لام بایه خی زانستی ئیسته ی موزه خانه له گه ل جاریندا به راورد نا کریت .

۴۱- به که م موزه خانه ی ریکوییک له ئۆکسفۆردي ئینگلته ره سالی ۱۶۸۲ دامه زریتر .

سره‌تای هفتاکان کتبخانه‌ی موزه‌خانه‌ی بریتانیای (British Museum) هر مبه‌ناوبانگ که سالی ۱۷۵۳ له لهندهن دامه‌زرترا به‌ته‌نایا پتر له ۷ ملیون کسبی چاپ‌کراوو ۲۰۰ هزار ده‌سنوسی به‌زوبانه‌ی ئه‌وروپایی به‌کانو ۲۵۰ هزار کتبی چاپ‌کراوو ۳۸ هزار ده‌سنوسی به‌زوبانه‌ی رۆژه‌لاتی به‌کانو ۵۰۰ هزار نه‌خشی جوگرافیایی و به‌سهدان هزار به‌لگه‌ی همه‌جۆری تیا بوو . هر سالی به‌لای که‌مه‌وه‌ی ملیۆتیک کتیب و ده‌سنوس و محوکارو رۆژنامه‌و به‌لگه‌و نه‌خشی و نشان و به‌ره‌می‌تر ده‌چیته‌سهر سامانی بئ‌شوماری موزه‌خانه‌ی بریتانیا که به‌حق بۆته‌ی زیاره‌تگه‌ی گشت میژوونوسانی جیهان .

یتوه‌ندی تیان میژوونوسانی جیهان و هاریکاریان رۆژه‌پروژ پتوتر ده‌ییت . له‌سالی ۱۹۰۰ وه‌ده‌ست‌کرا به‌به‌ستی کۆنگره‌ی تابه‌تی میژوونوسانی جیهان که هر جاره‌ی به‌سهدانیا له‌شاریک کۆده‌بئه‌وه‌و گه‌لیک باسی گرنگی میژوویی شی‌ده‌که‌نه‌وه . به‌کس کۆنگره له‌پاریس به‌سترا ، دووه‌م له‌رۆمای پایته‌ختی ئیتالیا . له‌میاندا که به‌سالی ۱۹۰۳ که‌وت نزیکه‌ی ۲۵۰۰ میژوونوس به‌شداربوون . سیه‌م کۆنگره‌ی سالی ۱۹۰۸ له‌بهرلین به‌سترا ، ۱۴۰۵ نوینه‌ر به‌شداریا له‌کاره‌کانیدا کرد . چواره‌م کۆنگره‌ی سالی ۱۹۱۳ به‌لهندهن که‌وت که ژماره‌ی به‌شدارانی گه‌بسته‌هزار کس . کۆنگره‌ی پینجه‌م سالی ۱۹۲۳ له‌برۆکسلی پایته‌ختی به‌لجیک و کۆنگره‌ی شه‌شم سالی ۱۹۲۹ له‌ئوسلوی پایته‌ختی نه‌رویح و کۆنگره‌ی هه‌وتهم سالی ۱۹۳۳ له‌وارشای پایته‌ختی پۆلۆنیا به‌سترا . میژوونوسانی ۴۰ ولات له‌کۆنگره‌ی وارشاودا به‌شداریا یان کرد، ژماره‌یان گه‌بسته ۱۱۰۰ کس . پاش پینج سال کۆنگره‌ی هه‌شتم له‌زوتریخ به‌سترا . شه‌ری دووه‌می جیهان بووه‌هۆی ئه‌وه‌ی میژوونوسانی جیهان بۆ ماوه‌ی دوازه‌سالی ره‌به‌ق نه‌توان جاریک‌تر کۆبینه‌وه‌ تا له‌ئاوه‌ندی

۱۹۵۰ دا تۆپەم کۆنگرەیان لە پارێس بەست • لەوساوە یۆنسکۆ ریتکخستی
 کۆنگرە ی میژوونووسانی جیهانی گرتە ئەستۆی خۆی • کۆنگرە ی دەبە
 سالی ۱۹۵۵ لە رۆما بەسترا ، پتر لە دوو هەزار میژوونووسی ۳۴ ولات تێیدا
 بەشدار بوون • کۆنگرە ی یازدەبەم سالی ۱۹۶۰ بەر ستۆکھۆلی پایتەختی
 سوید کەوت ، پتر لە دوو هەزار میژوونووسی ۴۹ ولات تێیدا بەشدار بوون •
 سالی ۱۹۶۵ کۆنگرە ی دوازدەبەم لە قیەنای پایتەختی نەمسا گیرا ، نزیکە ی
 ۲۴۰۰ میژوونووسی ۴۲ ولات تێیدا بەشدار بوون • کۆنگرە ی داھاتو سالی
 ۱۹۷۰ لە مۆسکۆ گیرا ، ژمارە ی بەشدارانی گەشتە ۳۳۰۷ کەس کە
 نوێنەری ۵۰ ولات بوون •

دیارە ھەموو ئەمانە بەسەر یە کەووە کارێکی ئەوتۆیان کرد لیتکۆلینەو ی
 میژوویی نوێ ھەنگاوی گەورە گەورە بەرە و پیش بنیت • لێرەدا وەک
 نمونە تەنھا دوو ژمارە دەخەمە بەرچاوی • « میژووی جیھان » بە زوبانی
 پروسی بریتییە لە ۱۱ بەرگ کە بەسەر یە کەووە ۸۵۶۳ لاپەرە ی گەورەن •
 « ئەنسکلۆپیدیای میژوویی سوئیت » یش ۱۶ بەرگ کە بەسەر یە کەووە بریتین
 لە ۸۱۳۴ لاپەرە و ۱۶۲۶۸ ستوونی پیت وردو پر •

لێدوان لە قوتابخانە جیاوازه کانی میژوو لە گەل دەسکەوتی ھەریە کە یان
 بەجیا ئاوی زۆر دە کیشیت ، بۆیە کە بە کورتی باسی چالاکیی ژمارە یەکی کەم
 میژوونووسی بە ناوبانگی سەدە ی بیستەم و یووڕایان و ئال و گۆرە ھەرە
 دیارە کانی زانستی میژوو دە کەم تەنھا بۆ ئەو ی خۆنەر باشتەر لە رادە ی
 یتشکەوتنی نوێی لیتکۆلینەو ی میژوویی تەبگات •

سەدە ی بیستەم رێبازی زانستی لیتکۆلینەو ی میژوو جێ پیتی خۆی
 قایمتر کرد ، سەرچاوە ی رەسەنو و ژمارە و سەرژمێر بوونە شیرازە ی
 لیتکۆلینەو ، میژوونووسان زیاتر کەوتنە سۆراخی ھۆ بزۆنەرە
 نەبیراوە کانی روداو ، پاشایان و سەرداران جێگە ی شیاوی خۆیان وەرگرت ،

ه زۆربان پین دراو نه لیشیان کم کرایه وه ، باسی نوئ هاته کایه وه ، وهك بزوتنه وهی کریکاران و جوتیاران و روناکیران و ناکوکی به کانی ناو چین و دمه کانی کومه ل و نه و جوره باسانه .

میژوونوسانی سه رده می نوئ زۆر له جاران زیاتر کهوتنه بایه خ دان به ژبانی کومه لایه تی وهك ئاوینه ی راسته و خۆی روداوی میژوویی که لایه نی سیاسی ته نها به کیکه له پروه هره گرنگه کانی نهك زیاتر . میژوونوسی هره نسه ی لیوسین فیتر (Febvre) (۱۸۷۸ - ۱۹۵۶) سوور بوو له سه ر نه وهی « رینگه ی تیگه یشتی میژوو به تیگه یشتی کومه لدا تیده په ریت » . فیتر بو خۆی نه و رینگه یه ی گرته به رو به وردی له دیارده کانی ژبانی کومه لایه تی (پتوه ندی به ره م هینان له لادی ، بازارگانی ، زوبان ، ئاین ، ژبانی روناکیری و نه و جوره باسانه) ده کولێ به وه به ونیازه ی بگاته بنج و بناوانی به سه ر هاته کان که لیکه دانه ده برین ، به لکو به دوای پتوه ندی به کانیاندا ده گه را .

هاوه ل و هاوییری فیتر مارک بلوک (Bloch) (۱۸۸۶ - ۱۹۴۴) نه و رینبازه ی له کیتی « به رگری له میژوو » دا به درژی پروون کردۆتوه . له نووسینه کانیدا بلوک ده بوست بزوتنه وهی کومه ل به پیتی یاسای تایه تی به لیتیت . ده یگوت گه ر بمانه ویت له روداوی میژوویی چون پتویسته وه ها تی بگه ین ده بیت ته نها کرداری نه م یا په فتاری نه و لیک نه ده یسه وه ، پتویسته به ناخی باری ژبانی ئابووری و سروشت و کومه لدا بچینه خواری ، به وردی له دیارده کانیان بکولینه وه . بلوک و فیتر له سالی ۱۹۲۹ وه له پاریس ده ستیان کرد به بلاو کردنه وهی گۆفاریکی زانستی که تائیسته ش ده رده چیت (۴۲) .

۴۲ - گوفاری : "Annales . Economies, Societes, Civilisations"

میژوونووسان زۆر له جاران زیاتر کهوتنه بایه خدان بهو روداوه گهورانهی
 نه نجامه کانیان کاریان کرده سه ر په و په وهی میژووی هموو جیهان .
 وهك له شوینی خۆیدا باسان کرد میژوونووسی فهره نسهیی به ناوبانگ فرانسو
 ئولار سه ره تایی سه دهی بیست کتیپکی گهورهی به ناوی « میژووی
 سیاسی شوپشی فهره نسه » وه بلاو کرده وه که زۆر لاپه ره ی نه زانراوی ئه
 شوپشهی تیدا روون کرده وه و گه لیک هه له ی میژوونووسانی پیش خوی
 راست کرده وه . له گه ل دهر چونیدا ئه و کتیپهی ئولار وه رگه پرا به سه ر گه لیک
 زمانی ترو چند جار لیک له سه ر به ك چاپ کرایه وه .

زۆری نه برد دهسته به ك میژوونووسی ناوداری تری فهره نسه « کومه له ی
 رۆبسیتر » یان دامه زرانند که ئه رکی لیکۆلینه وه ی وردی هموو به سه رهاته کانی
 شوپشی گهورهی فهره نسه ی گرتنه ئه ستۆ . ئه لیبیر مائیتز (Mathiez)
 (۱۸۷۴ – ۱۹۳۲) که به کیک بوو له ئه ندامه چالا که کانی « کومه له ی
 رۆبسیتر » ، سه ی به رگی سه ر به خۆ و ده یان به ره می تری دهر باره ی شوپشی
 سالی ۱۷۸۹ بلاو کرده وه که هی وایان تیدایه ته نها بۆ باسی بازار و گرانی ئه
 رۆژ گاره ی فهره نسه ته رخسان کرا وه . جۆرج لیفیتر (Lefebvre)
 (۱۸۷۴ – ۱۹۵۹) که ئه ندامیکی تری هه مان کومه له بوو به قوولی ئه وی
 پتوه ندی به جوتیاری فهره نسه وه بوو له سه ر ده می شوپشدا شی کرد نه وه .
 « جوتیارانی باشووری فهره نسه له رۆژ گاری شوپشدا » ناویشانی نامه ی
 دوکتورا که به تی .

به هه مان ده ستور میژوونووسان کهوتنه لیکۆلینه وه ی هموو
 لایه نه کانی شوپشی پیشه سازی سه ده ی تۆزده که روداوه کانی کاری
 گهوره یان کرده سه ر میژووی گشت جیهان . شاره زایان گه لیک به ره می
 قوولیان دهر باره ی ئه م باسه بلاو کرده وه .

پینازی کلاسیکی لیکولینهوهی میژووش له بهرگیکی نویدا خۆی نواند. هیکت له میژوونوو سه به ناوبانگه کانی هم پربازه شپینگلره . فهیله سوفو میژوونوسی به ناوبانگی نه له مانی ئوزوالد شپینگلره (Spengler) ۱۸۸۰ - ۱۹۳۶) به دهیان بهرهمی زانستی دواى خۆی به جی هیشت و کزی کرده سر گه لیک میژوونوسی نه وروپایی و پربازی «فهلسه فهی ژبان» که لایه نگرانی له و باوه رهدان هموو دیارده یه که بهرهمی ژبان خۆیه تی بی نهوهی گیان (رؤح) یا مایه (ماده) بتواتیت کاری تی بکات . روداوه کانی نه ری به که می جیهان و به سه رها ته جهر گبره کانی نه له مانیای نیشتمانی نه و سه رهدا شپینگلره ریان تاریکین کرد ، وایان لای کرد له یه که م چوار سالی دواى شهردا له دوو بهر گدا «ئاو ابوونی نه وروپا» بیست . به پیی بوچوونی نهو هیچ شارستانه تی به که نه به له ناونه چیت ، نه وانهش که ده لین پیوه نندی نه تیوانی شارستانه تی به کانی جیهاندا هه به دووی کلأوی بابر دوو که وتوون . شارستانه تی لای شپینگلره وه که زینده ور وایه ، بوخۆی پی ده گات و گوره دهیت و ده مریت ، نه میان ده پروات نه ویان دیت . له هه مان قوژب نه وه شپینگلره سه بری شارستانه تی پوژئاواى سه رده می خۆی ده کرد ، نهو شارستانه تی به به لایه وه بریتی به له تراژیدیا به کی گوره که «بج گومان» کوتایی به کاره سات دیت .

میژوونوسی به ناوبانگی ئینگلیز جوزیف ئارتولد توینی (Toynbee) (۱۸۸۹ - ۱۹۷۵) زور کاری کردۆته سه ر میژوونوسانی پوژئاوا (۴۲) . توینی له پوژه ه لایش ده رویشی زوره . گوره ترین بهرهمی توینی که له بهرهمه کانی تری زیاتر ده نگى داوه ته وه کتیبی « لیکولینهوهی میژوو » (A study of history) که ۱۲ بهر گه و ۲۷ سال پیوهی خه ریک بووه (سالی

۴۲ - ئارتولد توینی مامبشی (۱۸۵۲ - ۱۸۸۲) به کیک بوو له میژوونوو سه ناوداره کانی نیوهی دووه می سه دهی نۆزده .

۱۹۳۴ دەستی پېن کردو سالی ۱۹۶۱ ته واوی کرد) • دوایی پوختهی ئهو
نه نجامانهی له و بهر هه مهیدا پېن بان گه یشت له کیتیکی سه ربه خۆی تر دا به ناوی
« گۆران و نهریت » هوه (Changes and habits) سالی ۱۹۶۶
بلاوی کرده هوه .

له نووسینه کانیدا تۆنسی ژماره به کی به کجار زۆر سه رچاوهی
به کارهیناوه هه ولی داوه له چوار چیتوهی گپرا نه وهی روداوه کانیدا نه میتته هوه
به لکو دیوی ئهو دیویشیان بییت تا له هیزی بزوتنه ری ئال و گۆری میژووی
تی بگات • ئه وه وای له ئارتۆلد تۆنسی کرد په رۆشی دوا رۆژی ئاده میزادو
دژی چه ک و تفاقه شیری کوشندهی نوئی بیت ، تایهت به چاوی خۆشی
ئاگری هه ردوو شیری به که م و دووه می جیهانی بینی • هه مان کات تۆنسی
لایه نگری بزوتنه وهی ئازاد یخوای گه لان بو ، له بهر هه مه کانی خۆیدا یا ئهو
بهر هه مانه ی به سه ره رشتی ئهو ده رده چون^(۴۴) زۆر جار زانیاری به نرخی
ده رباره ی ئهو بزوتنه وه به بلا و کردۆته وه که کوردیش به شی خۆی تیدا
هه به .

تۆنسی هه رچه نده ده وره ی ژیان و مردنی شارستانه تی شینگلر
کاری تی کردوو به لام به پینچه وانه ی ئه وه وه له و پروایه دایه که « هر ۳۴
شارستانه تی به که » ی ئاده میزاد لقی « به ک دره ختی میژوو » ن ، چونکه ، وه ک
ده یگوت ، ئاده میزاد له بزوتنه وه ی میژووی خۆیدا به ره و به کیه تی و
زیک که وتنه وه ده چیت • به پیتی ئهو بۆچونه ئه نجام هه موو شارستانه تی به کازو
پاشماوه یان ده رژینه قه واره ی به ک شارستانه تی گشتی به وه •

به لام به لای تۆنسی به وه تا ئیسته شارستانه تی به کی له و جۆره
دروست نه بووه ، هۆی ئه وه ش له لاوازی هه موو شارستانه تی به کانی

٤٤ — تایهت "Survey of International Affairs" که نامۆزگای پتومندی
نیوان ده وله تان سالی جارێک له لهندهن ده ری ده کرد .

چوردودا ده بیئت که ، وهك ده لیت ، گشتیان گوشه گیر بوون . هه مان کات
قربنی بیرى ئەو میژوونووسانه به درۆ ده خاته وه که شارستانه تی پۆژئاوا
نه که نه بناغهی سه ره کیی ئال و گۆره کانی میژوو .

به پیتی ئار تۆلد تۆبنی نه په گزو نه ده ورو بهر ناتوانن شارستانه تی
دروست بکه ن . هه موو شارستانه تی بهك لای ئەو ئەنجامی فشاری کی تایه تی و
جۆری به ره ه لستی و وه لام دانه وه به تی (٤٥) ، واته وهك ده نگ و ده نگ دانه وه .
زبانی بچ فشارو ژیرسی بهر کۆمه ل ده پو کی بیته وه ، چونکه له کۆمه لی کی وادا
کس به دوای مانو ژباندا رانا کات . هه موو فشاری کیش مه رج نیه
به ره مدار بیئت . فشاره کانی میژوو وهك بهك نین ، هی وایان هه به نووزه ی
تینا نیه ، هی وایشان هه به کس نیه خۆی له بهر شالا ویدا بگریت . باشترین
فشار ئەوه به که نه له میانو نه له ویا نه ، به لکو ، خۆی و ته نی ، له « ناوه ندی
زێرینه » . ههروه ها جۆری ئەو فشاره له پروو که شدا جیاوازه ، له وانه به له
سروشته وه بیئت یا له ناو کۆمه ل خۆیه وه هه لقولیت یا ئەنجامی کارنیکی ئایینی
بیئت . فشار بۆ خۆی هه رچۆن بیئت گرنگه ، به لام گرنگتر ده نگ دانه وه به ،
گه ر ئاده میزاد ملی بۆ هه ر فشاریک دا ئەوسا یا له جیگه ی خۆیدا ده وه سیتیت
یا به ره و دوا وه ده چیت ، خۆ گه ر هاتو قۆستی به وه و سه ری پچ دانه واندو
کردی به تۆکه ری خۆی ئەوا به ره و پیش ده چیت ، واته شارستانه تی یا ژباری
دروست ده بیئت .

بۆ پروون کردنه وه ی ئەم بیره ی ئار تۆلد تۆبنی نمونه به کی ساکار
ده هینه وه . با بلتین کۆمه لگایهك دوو چاری توفانو لافاو دیت . گه ر هاتو
که سانی ئەو کۆمه لگایه ملیان داو که لو په لی خۆیان به کۆلدا داو چونه
به رزایی به کی په ق و ته قی دوور ئەوا هیچ پروو نادات ته نها جیگۆر کی به کی

پچوك نه بئیت ، واته میژوو له عاستی خۆی نابزویت . خۆ ئه گهر هاتو
 ئه و كه سانه چاكیان لیج كرد به لاداو به ندو جو گه یان هه له بست و به ئاوی
 كو كراوه ی لافاو كیلگه و بیستانیان دروست كرد ئه و ا به ره و پیش ده چنو
 ره و په وه ی میژوو ده بزوینن . یا با بلینن كومه لگایه ك ، هه زده كه ن ئاوی
 ده نینن كومه لگای فه له ستین یا ره ش پیسته كانی ئه مریكا ، دوو چاری
 چه و ساند نه وه و تواند نه وه دیت ، گهر هاتو كه سانی ئه و كومه لگایه ملیاندا
 ئه و ا بهر لیشاوی میژوو ده كه ونو به ره به ره ناویان له ناو ناواندا نامیبت .
 به لام ئه گهر هاتو خۆیان گرت و هۆی پاراستیان دروست كرد ئه و ا به و
 كارهیان لقیکی شارستانه تی نوێ ده هیننه كایه وه .

به لام ئه وه نده هه به توینی پریاری داوه ته ده ست تا قمی هه لبارده ی
 كومه ل (واته كه مینه) ، نه ك كومه ل به گشتی (واته زۆرینه) . كه ی ئه و
 ده سته به ملی دا زۆرینه دوی ده كه ویت و كه ی خۆی را گرت ئه ویش
 راده وه ستیت . كه واته ، وه ك توینی ده لیت ، جله وی شارستانه تی چ له
 دروست بوون و چ له كه و تندا به ده ست كه مینه وه به (له مه دا توینی بی
 فه یله سوفی فه ره نسه بی ئازی بیرگسون (Bergson) دوو باره ده كاته وه) .
 جاری وا هه به ده سته ی هه لبارده وا له خۆ با یی ده بئیت پشینی لیج ده كاته و مو
 به ره به ره هیزی جوان کاری (ئیبداع) ده دۆرینن و ئه و ساكه زۆرینه ش پروای
 پتی نامیبت و ده بئته بیلی پوخاندن نه ك خستی دروست كردن . كه واته هۆكانی
 كه و تنی شارستانه تی له ناو كومه ل خۆیدا دروست ده بن ، هه ر ئه و انیش ده بنه
 هۆی را كیشانی هیزی ده ره وه ، یا بیانی ، چونكه ئه و هیزی گهر نه زائیت
 شیرازه ی ناوه وه تیکچووه زات ناكات هیرش به یبت . مه غۆله كان گهر
 نه یان زانیابه گلۆله ی خه لیفه كه و تۆته لیژی قه ت هیرشیان نه ده هینابه سه ر
 به غدا .

هه رچه نده ، وه ك و تمان ، ئار تۆلد توینی کاری زۆری كردۆته سه ر

میتروونوسانی رۆژئاوا، بهلام همان کات هیرشی که میشی نه کراوته سر .
دابرنی شارستانه تی به کونه کان له یه ک و کم کردنه وهی دهوری کۆمه لانی
خه لک له دروست کردنی روداوی میتروویداو نه بیینی هیزه راسته قینه کانی
گازوگۆرو به ره و پیش چون له لایه ن توینی به وه جیگه ی ره خه ن .

میتروونوسانی ریازی مه تر یالیزی له سه دهی بیسته مداو تایهت دوا ی
شهری به که می جیهان له سر همان ری و شوینی دامه زری نه رانی نه و ری یازه
رۆشتن ، بۆیه کالیره دا ته نها چالاکی ژماره یه کیان ده خه نه به رچاو وه ک
به لگه و نیشانه یه کی تری به ره و پیش چوونی لیکۆلینه وهی میترووی .

نوسینه کانی تارلی (۱۸۷۵ - ۱۹۵۵) ده رباره ی میترووی ئه وروپا
دوازه به رگی گه وره یان پر کردۆته وه که به شیکیان وه رگپردراونه ته سر
گه لیک زمانی ترو چه ند جار لیک چاپ کراونه وه . پایه به رزی تارلی له مه یدانی
میتروودا وای له ژماره یه کی زۆر له زانکۆ ناوداره کانی جیهان کرد دوکتورای
ریزی پیشکش بکه ن ، وه ک زانکۆیانی سۆربۆن و ئۆسۆلوو پراگ و
جهازیرو گه لیک تری . ژماره یه کیش له کۆره زانیاری به کانی جیهان کردیانه
ئه ندای شه رف .

بارتۆلد (۱۸۶۹ - ۱۹۳۰) که مرد پتر له ۴۰۰ کاری زانستی زیندووی
ده رباره ی میترووی گه لانی رۆژه لات به جی هیشته . له ژماره یه ک له
به ره مه کانیدا بارتۆلد به دریزی باسی په یدا بوونی ئیسلام و بلاو بوونه وهی و
شارستانه تی نه و قۆناغه ی کردوه . ژماره یه ک له باسه گرنگه کانی
« ئه نسکۆپیدیای ئیسلام » ی به ناوبانگ که له لیدن به ئینگلیزی و ئه له مانی و
فه ره نس ی چاپ کرا بارتۆلد نووسیونی . هه موو به ره مه کانی بارتۆلد
به سه ریه که وه له ۹ به رگی گه وره دا چاپ کراون که به شیکیان وه رگپردراونه ته
سر ئه له مانی و فه ره نس ی و ئینگلیزی و عه ره بی و تورکی و هندی .

کراچکوفسکی (۱۸۸۳ - ۱۹۵۱) نژیکه‌ی ۶۰۰ کاری زانستی دوا‌ی
 خۆ‌ی به‌جێ‌هێشت، ته‌نها کاره‌هه‌لبژارده‌کانی له‌ ۶ به‌رگی‌گه‌وره‌ی سه‌ربه‌خۆ‌دا
 چاپ‌کراون . جگه‌ له‌وه‌ کراچکوفسکی زۆر به‌رهم‌می قورسی وه‌رگێراوه‌ته‌
 سه‌ر زمان‌ی پرووسی ، وه‌ك قورئان و « کلیل و دمنه‌ » و « الایام » ی ته‌ها
 سه‌ین و گه‌لیکی‌تر ، کراچکوفسکی ئەندام‌ی کۆ‌ری زوبانی عه‌ره‌بی له‌
 دیمه‌شق و کۆ‌ری زانیاری پۆ‌لتۆ‌نیا و کۆ‌ری زانیاری ئی‌یران و کۆ‌ری
 پۆ‌ژه‌هلانتاسی ئە‌له‌مانیا و کومه‌له‌ی ئاسیایی شاهانه‌ی به‌ریتانیا بوو .

گه‌ردلیفسکی (۱۸۷۶ - ۱۹۵۶) ده‌وره‌به‌ری ۳۰۰ کاری زانستی
 هه‌یه ، به‌ته‌نها هه‌لبژارده‌کانی له‌ چوار به‌رگی سه‌ربه‌خۆ‌دا چاپ‌کراون که
 به‌سه‌ریه‌که‌وه‌ ۲۳۰۵ لاپه‌ره‌ی گه‌وره‌ن . شایانی باسه‌ گه‌ردلیفسکی زۆر
 جار باسی کوردیشی کردووه^(۴۶) ، جاری‌وا هه‌یه و تاساری تایه‌تی بۆ
 ته‌رخان‌کردوون^(۴۷) ، بۆ خۆ‌ی چه‌ند جارێک چۆ‌ته‌ ناویانه‌وه‌و گه‌لیک
 راستی به‌نرخ‌ی ده‌رباره‌ی پتوه‌ندی تیوان کوردو ئە‌رمه‌ن بلاو‌کردۆ‌ته‌وه‌ .
 ده‌توانین گه‌لیک نمونه‌ی تری له‌م‌جۆ‌ره‌ به‌ئینه‌وه‌ که هه‌موویان زاده‌ی
 پێشکه‌وتنی ئی‌یرۆ‌ی زانستی میژوو نشان‌ده‌ده‌ن . با ئە‌وه‌ش ب‌ئین که هه‌موو
 گه‌لانی جیهان که‌م و زۆر ده‌وریان له‌ به‌ره‌وپێش‌بردنی په‌وره‌وه‌ی میژوودا
 بینه‌وه‌ ، دیاره‌ کوردیش یه‌کیکه‌ له‌و گه‌لانه‌ .

۴۶- بروانه‌ : ف . ا . گه‌ردلیفسکی ، کاره‌هه‌لبژارده‌کانی ، به‌رگی به‌که‌م ،
 مۆسکو ، ۱۹۶۰ ، ل ۵ ، ۷۳ ، ۹۶ ، ۱۵۴ ، ۱۷۹ ، ۱۸۸ ، ۲۰۵ ، ۲۴۱ ،
 ۲۵۸ ، ۲۶۱ ، ۲۷۰ ، ۲۷۴ ، ۲۹۵ ، ۳۲۴ ، ۳۴۵ و گه‌لیکی‌تر ، به‌رگی دووه‌م ،
 مۆسکو ، ۱۹۶۱ ، ل ۷۲ ، ۲۸۲ ، ۲۹۰ ، ۳۰۵ ، به‌رگی سێه‌م ، مۆسکو ،
 ۱۹۶۲ ، ل ۵ ، ۱۶ ، ۲۲ ، ۳۲ ، ۴۳ ، ۱۰۰ ، ۱۰۷ ، ۱۳۲ ، ۲۱۲ ، ۲۳۵ ،
 ۳۹۶ ، ۴۰۱ ، ۴۱۹ و گه‌لیکی‌تر ، به‌رگی چواره‌م ، مۆسکو ، ۱۹۶۸ ،
 ل ۹۹ ، ۱۲۴ ، ۲۶۲ - ۲۶۴ و ۵۲۶ .

۴۷- وه‌ك : « له‌ میژووی کورد » ، به‌رگی سێه‌م ، ل ۱۱۳ - ۱۲۳ ،
 « له‌وی » ، له‌و ولاته‌ی ئە‌رمه‌نی تێنا ده‌ژیا ، به‌رگی سێه‌م ، ل ۱۲۳ - ۱۳۰ ،
 « له‌ناو کوردانی سو‌ب‌حان‌داغدا » ، به‌رگی سێه‌م ، ل ۴۴۷ - ۴۵۷ ،
 « کرمانشاه » ، به‌رگی چواره‌م ، ل ۲۶۲ - ۲۶۴ .

بهشی سییه م

کوردو میژوو

سه ره تا

ابن الانیر . ابن المستوی . ابن خلکان . شهسره فنا مه و
شهسره فغان . مهلا مه حمودی بابه زیدی .

شوینی کوردستان له ناوهندی شارستانه تی به کونه کانی رۆژه لآت و له
تاوچه رگه ی مه له بندی رۆژه لآتی ناوه راستدا بوته هوی نه وه ی گه لی کورد
نه دیزه مانه وه جیگه ی دیاری له میژوودا هه بیته . کورد هه میسه بهشی خوی
له شهسره کانی رۆژه لآندا هه بووه ، هه یچ کاتیکیش ، وهک هه موو گه لانی تری
تاوچه که ، نه ی توائیوه دووره په ریز له ژبانی ژبایی رۆژه لآت بووه سیتیت .
له بهر نه وه تا به ته واوه تی له میژووی کۆنو نو بی کورد نه کۆلریته وه که لیتیک
له تواری گشتی میژووی نوو سراوه ی رۆژه لآندا ده مییتیه وه .

باری سروشتی کوردستان و ژبانی سهختی زوربه ی دانیش توانی و
په ره سه ندنی ژبانی کۆچه ری و نیچه کۆچه ری له ناویاندا له گه ل چه ند
دیارده یه کی تری له و بابه ته بوونه هوی نه وه ی نووسین و خویندن و
خوینده واری له ناو کوردا دره نگ په ییدا بین و که بووشن له سه رخۆ
په ره بیستن ، بویه کا نووسینه وه ی میژوو له ناو کوردا زۆر دره نگ سه ری
ده ره یینا . راسته زوربه ی گه لانی تری رۆژه لآت له و باره یه وه وهک کورد
بوون ، به لام له رۆژگار یکی زۆر زوودا میژوو بووه پیشه ی پرونا کیرانی
عه ره بو نه ره منی هاوستی کورد . به و جۆره سه دان سال تواری میژوو لای

کورد بریتی بوو له گۆرانی و داستان و ئەفسانە ی سەر زاری خەلکی له گەز
نووسینی هەلکە ندرای داگیر کەران لە سەر تاش بەردی قەد شاخ و نسو
ئەشکە و تەکان (۱) .

وادیارە بە هۆی ئایینی ئیسلام و پیتوستی بە کانی بەو خۆیندنو
خۆیندە واری بە ناو کوردا بلا بوو نەو . لەو دە کات هەر ئەو سەردە مەش
کوردستان مێژوونووسی بە خۆیەو بینییت، بە لام مێژوونووسە کانی بە راستی
کە لەو لیقاتو بوون . ئەوانیش بە دەستووری زور بەی هەره زۆری
مێژوونووسانی جیهانی ئیسلامی ئەو پۆژگارە لە سنووری پێرموی
ئیسلامە تی و زوبانی قورئان دەر نە چوون .

مێژوونووسانی ئەوسای کورد بە ژمارە زۆر بوون . کوردو کوردی و
دیار بە کری و ئامەدی و ئامیدی و « العمادی » و « اریلی » و دینە وەری و
گە لالی و بالە کی و ناوی گە لیک مە لێ ندی تری کورده واری بوو نە تە نازا و
جینگە ی شیای خۆیان لە سەر بەرگی دەیان و بگەرە زیاتر دە سنووسی
مێژووی بایە خداردا کردۆتە وە . لەوانە نی بە تو ماری دە سنووسی
پۆژە لاتی هیچ کامیک لە کتیبخانە و موزە خانە ناو دارە کانی جیهان لە و جۆرە
ناوانە ی تیدا نە بییت . لێرە دا وە ک نمونە زۆر بە کورتی باسی ژینامە و
بەرەمی ژمارە بە کی کەم لە مێژوونووسە بە ناو بانگانه دە کە ین کە لە سەر
خاکی کوردستان چاویان هە لە پناو .

أحمد کوری داود کە بە ابو الحنیفە الدینوری (۲) ناسراوہ لە دینە و مری

۱ - لێرە دا ناتوانین توخنی باسی میدی بە کانی بنپیرە گەورە ی کورد بکەوین
چونکە تاوہ کو ئیستا شتیکی ئەو تۆ دەربارە ی نووسینی میدی
ساغ نە پۆتە وە .

۲ - وامان بە باش زانی ناوہ کانسان بێ دەستکاری وە ک خۆیان بە پیتووسی
عەرەبی بیانووسینە وە .

ریت سنه‌ی کوردستانی ئیران له‌دایک‌بووه . سالی له‌دایک‌بوونی تاییسته
 - غه‌بۆته‌وه ، سالی ۲۸۱ی کۆچی واته ۸۹۵ی عیاسی وه‌فاتی کردووه .
 دینه‌وه‌ری شاره‌زای زوربه‌ی زانسته باوه‌کانی سه‌رده‌می خۆی بوو .
 ومه‌تین له‌ دینه‌وه‌ر پوانگه‌ی تاییه‌تی خۆی هه‌بووه که له‌ رینگه‌یه‌وه تاقیبی
 یوتنه‌وه‌ی ئه‌ستیره‌کانی ئاسانی کردووه . « کتاب الاخبار الطوال »
 گه‌وره‌ترین به‌ره‌می زانراوی میژوویی به‌تی که وێرای زانیاری گشتی پری به
 ه‌بانی روداوو به‌سه‌ره‌اته گرنگه‌کانی ئیران له‌ رۆژگاری ئه‌سکه‌نده‌ره‌وه
 تا وه‌ندی سه‌ده‌ی تو . پتر له‌ سه‌ده‌یه‌ک له‌مه‌وبه‌ر رۆژه‌لاتناسی رووسی
 ف . رۆزن (۱۸۴۹ - ۱۹۰۸) ده‌سنووسی « الاخبار الطوال » ی دۆزی به‌وه
 فلادیمیر گیرگاسی هاوه‌لی (۱۸۳۵ - ۱۸۸۷) که‌وته لیکۆلینه‌وه‌ی و به‌ر له
 کۆچی دوا‌یی به‌ ماوه‌یه‌کی که‌م ته‌واوی کرد . دوا‌ی سائیک له‌ مردنی گیرگاس،
 واته‌ سالی ۱۸۸۸ ، له‌ لیدن بۆ یه‌که‌م‌جار بلاوکرایه‌وه .

ابو الحسن عزالدین علی که به ابن الاثیر ناسراوه سالی ۱۱۶۰ له ناوچه‌ی
 جزرو بۆتان له‌دایک‌بووه ، سالی ۱۲۳۳ یا ۱۲۳۴ له شاری موسڵ کۆچی
 کردووه . گرنگترین به‌ره‌می « الکامل فی التاریخ »^(۲) که بریتی به له ۱۲
 به‌رگ . « الکامل » باسی میژووی ئاده‌میزاد ده‌کات له
 د‌روست‌بوونی دونیاه « تا د‌واساله‌کانی ژبانی خاوه‌نی ، واته تا نیوه‌ی
 یه‌که‌می سه‌ده‌ی سیازده .

ابن الاثیر به‌شی زۆری باسه‌کانی « الکامل » ی به‌ ده‌ستکاری به‌وه له
 « تاریخ الطبری » ی وه‌رگرتوون ، به‌لام گه‌لیکیشی خستۆته سه‌ریان . ئه‌و
 به‌شانه‌شی که له روداووه‌کانی دوا‌ی سالی ۱۲۳۱ ده‌دوین خۆی نووسیونی .
 ده‌میکه « الکامل » وه‌ک سه‌رچاوه‌یه‌کی میژوویی به‌کجار گرنگ سه‌رنجی

۲ - زۆرت‌ر به « الکامل » ناو ده‌بریت .

میژوونووسانی پراکیشاوه . له سالی ۱۸۵۱وه پوژوه لاتناسی ئه وروپایی
 تورنبیرگ (C. J. Tornberg) دهستی کرد به بلاوکردنه وهی « الکامل » .
 لیدوانی خوویه وهو به چاره که سه ده به ک ته وای کرد . ئه و چاپه ی « الکامل »
 به لیده وانی تورنبیرگ وه ۱۴ بهرگه .

أبو البركات المبارك که به شرف الدین ابن المستوفی الارییلی ناسراوه
 سالی ۱۱۶۹ له قه لاتی هه ولیرئ له دایک بووه . ابن المستوفی له بنه ماله به ک
 ناوداری پوناکییری ئه و سه رده مه ی کوردستانه . له هه ولیر خوتندنی
 ته واکردووه و گه و ره بووه و هه ر له ویش بۆته به کیک له وه زیره ناوداره کانی
 ئه تابه گه کان . دوا ساله کانی ژبانی گوشه گیر له گه ل کتیه کانی دا ویا . که
 مه غۆله کان سالی ۱۲۳۷ هیرشیان هینایه سه ر هه ولیر ابن المستوفی له قه لاره
 له گه ل خه لکی شاردا بهرگری کرد . دوا ئه وه فه رمانه وای موسل ناردی .
 دوا و له وئ دوا دوو سالی ژبانی برده سه ر .

به ناوبانگترین کتیبی ابن المستوفی « میژووی هه ولیر »^(۴) . به یتر
 قسه ی میژوونووسانی کۆن ئه م کتیه بریتی به له چوار بهرگ ، به لاره
 به داخوه تا ئیسته ته نها ده سنووسی بهرگی دووه می دۆزراوه ته وه که
 موزه خانهی به ریتانی به و بریتی به له ۲۳۲ په ره . وادیاره ابن المستوفی کتیه که ی
 بۆ باسی گه و ره پیاوانی هه ولیر و ئه و ناودارانهی هاتوونه ته شاری هه ولیر .
 ته رخان کردووه . ناوی ته وای کتیه که « نباهة البلد الخامل و من ورد علی
 من الامائل » له گه ل ناوه روۆکی بهرگی دووه می دۆزراوه ی ئه وه ده سه لیتن .
 ابن المستوفی هه مان کات به کیک بوو له شاسواره کانی مهیدانی ئه دمه بو
 زوبانیش . له ده بهرگی سه ره به خۆدا هۆنراوه قورسه کانی متبوی و أبوتمامی

۴ — « نباهة البلد الخامل و من ورد علی من الامائل » ناوی ته وای کتیه که به
 که به کورتی به « تاریخ اربیل » ناسرلوه .

تکلمه تهمه^(۵) . نووسینه کانی ابن المستوفی هر زوو سهرنجی زانایان
تکلمه . ژماره یه کی زور له و زانایانه باسی پایه بلسدی ابن المستوفی یان
تیموه ، به کیکیان ابن خلکانی هاوشاریه .

شمس الدین احمد کوری ابو عبدالله محمد بهاء الدین کوری ابراهیم
کوری ابو بکر کوری خلکان الاریلی که به ابن خلکان ناسراوه پرۆژی
حسی مانگی توی سالی ۱۲۱۱ له ههولتیر له دایک بووه^(۶) . ابن خلکان بو
خوی له « وفيات الاعیان » دا نووسیویه که له شاری ههولتیر هاوتوته دونیاوه .

ابن خلکان ژبانی مندالی و سهره تایی لایوی له ههولتیر برده سهر و هر
هوتش بهردی بناغهی پتهوی زانیاری خوی له سهر دهستی زانایانی شارو
هواغهی بو سهردانی ده هاتن ، دارشت . له تهمه نی ههژده سالیدا ابن خلکان
ههولتیری به جی هیتشت و پرۆی کرده شاری حهلب که هوسا غیاسه ددینی
کوری صلاحه ددینی ههوییی فه زمانه وای بوو . دواي ههشت تو سال
خوتندن چوو ه قاهره و له ویتوه چند جار تک هاته دیمه شق تا پرۆژی ۲۱ی
مانگی دهی سالی ۱۲۸۲ لیره کوچی دواي کردو له گردی قاسیون تیزرا .

ابن خلکان چ له دیمه شق و چ له قاهره جیگهی پروا و متمانه بوو ، چند
جارتک بووه قازی و ماموستای قوتابخانه بهرزه کانی هه پرۆزگار ه .
هه چهنده ابن خلکان وهک میژوونوس ناوی ده رکردوو ه ، به لام له
هده بيشدا دهستی هه بوو ، شیره کانی تهرو پاراون .

گه وره ترین بهرهمی میژوویي ابن خلکان « وفيات الاعیان و أبناء ابناء

۵ - ناوی تهواری کتیبه کهی « النظام فی شرح شعر المتنبي وای تمام » هه .
۶ - له ناوچهی ههولتیردا تاییسته دوو گوند به ناوی خهله کانه وه ناوئراوه ،
به که میان له گهلیی عهلی به گدا بووه که نه ماوه ، دووهمیان که ووتوته
پرۆزه لاتی ههولتیره وه ، نریک رانیهر گرندی چنارانه .

الزمان» (٧) کهوا پینده چیت نزیکه می بیست سالتیک پیژمی خه ریک بوویت (له سالی ۱۲۵۹ ووه تاوه کو سالی ۱۲۷۴) . ابن خلکان بو دانانی ئەو شاکارمی که لکی له گه لیک سه رچاوه می په سه نی کۆن وەرگر تووه که زور به یان نه گه یشتوونه ته ئیمه، ئەوه می زخی «وفیات الاعیان» هینده می تر زۆر ده کات. زانایان به هۆمی ئەو به ره مه می ابن خلکانه وه توانیویانه له زۆر پرووی گرنگی ژبانی سیاسی و ئابووری و پونا کبیری پۆژه لاتی نزیک و ناوه راست له سه ده ناونجی به کاندای تی بگن . شایانی باسه ئەو دانه می «وفیات الاعیان» که ابن خلکان بو خۆی نووسیویه ته وه ئیسته به یه کیتک له سامانه گوره کانی موزه خانه می به ریتانیا ده ژمیردریت .

ده توانین گه لیک نمونه می تری وه ک ئەو میژوو نووسانه به یئینه وه . ئەوان به گشتی و ده گهن به تاییه تی باسی کورد یا ناوچه یه کی کوردستانیان کردووه . ئەوه می تاییسته زانراوه کهس بهر له شهرفخانی بدلیسی تیکرای به ره می خۆی بو میژووی کوردو کوردستان ته رخان نه کردووه . دیاره هر له بهر ئەوه ش پیوسته جینگه یه کی دیار لهم به شه دا بو شهرفخانو شهرفنامه ته رخان بکهین (٨) .

٧ - زیاتر به «وفیات الاعیان» ناوده بریت .

٨ - بو ئەم به شه که لک لهم سه رچاوانه وەرگیراوه : چاپه جیاوازه کانی ههردوو ک بهرگی «شهرفنامه» (به کوردی و عه ره بی و پوو سی) ، ی . فاسیلتفا ، پیشه کی بهرگی به که می چاپی پوو سی «شهرفنامه» . مۆسکو ، ١٩٦٧ ، ل ١٢ - ٦٨ ، ی . فاسیلتفا ، پیشه کی بهرگی دوومی چاپی پوو سی «شهرفنامه» ، مۆسکو ، ١٩٧٦ ، ل ١٢ - ٣٦ ، دوکتۆر م . شه می ، شهرفنامه می شهرفخانی بدلیسی وه ک سه رچاوه می میژووی گه لی کورد ، به زمانی پوو سی ، باکو ، ١٩٦٧ ، د . که مال مه زهر ، «شهرفنامه» له کوردناسی سۆفیتدا ، - «شهرفنامه می شهرفخانی بدلیسی هه زار کردیبه به کوردی» ، له چاپکراوه کانی «کۆری زانیاری کورد» ، نه جف ، ١٩٧٥ ، ل سه تو شیتت - سه تو حه فتاو شه ش ، الدکتۆر کمال مظهر احمد ، حول الشرفنامه والطبعة الكردية لهذا الاثر الكردي الخالد ، جریده «التأخی» ، ٢٠ تشرین الثاني ١٩٧٣ .

شهره‌فخان رۆژی ۲۵ی شوباتی سالی ۱۵۴۳ له‌دايك بوو . میر
 شه‌دینی باوکی له هۆزی رۆزه‌کی (رۆزه‌کی) به . هه‌شت سال پیش
 ه‌دايك بوونی شهره‌فخان عوسمانی‌به‌کان میر شه‌دینی باوکیان له‌سەر
 م‌ختی میری ل‌برد ، ئه‌ویش له ر‌قدا دایه پ‌ال سه‌فه‌وی به‌کانی د‌وژنیان .
 به‌رئوه شهره‌فخان به‌شی هه‌ره زۆری سه‌ره‌تاو ناوه‌ندی ژبانی له‌گه‌ل
 گه‌وره پیاوانی ئیراندا برده سه‌ره‌له ته‌مه‌نی هه‌شت سالی به‌وه باوکی ناردی به
 پ‌ته‌خت ، له‌وئ چ‌ند سالیك له‌گه‌ل ک‌ورانی شا ت‌ه‌ه‌م‌اسبی به‌که‌م^(۹)
 میزاده‌کانی خ‌زمیدا خ‌ویندی .

شهره‌فخانی بدلیسی له ته‌مه‌نی د‌وازده سالی به‌وه تیکه‌ل به‌کاری میری
 بوو . سالی ۱۵۵۴ ، واته له‌و ته‌مه‌نه‌یدا ، کرایه میری سه‌لیان و مه‌مه‌دئاباد له
 ناوچه‌ی شیروان که که‌وت‌وونه باکووری ن‌ازه‌ربایجان . باوکی شیخ ئه‌میری
 بلیاسی له‌گه‌ل نارد که جیکه‌ی متمانه‌ی بوو . پ‌اش س‌ج سال شهره‌فخان
 گ‌وێزرایه‌وه هه‌مه‌دان که مه‌مه‌د به‌گی خالی فه‌رمانه‌وای بوو . زۆری نه‌برد
 هه‌ر له‌وئ شهره‌فخان به‌کیک له خ‌الۆزاکانی خواست . له هه‌مه‌دان تا
 ده‌وروبه‌ری سه‌ره‌تای سالی ۱۵۶۰ مایه‌وه . سالی ۱۵۶۶ ن‌ازناوی میری
 هۆزی رۆزه‌کی پ‌ن به‌خ‌شراو له‌وساوه ماوه‌ی دوو سالی له قه‌زوین له
 ک‌وشکی شادا برده‌سه‌ر .

سالی ۱۵۶۸ شهره‌فخان بووه فه‌رمانده‌ی ئه‌و له‌شک‌ره‌ی ر‌اپه‌رینی خان
 ئه‌مه‌د خانی له ل‌ه‌یجانی ناوچه‌ی گه‌یلان دامرکانده‌وه . شهره‌فخان
 له‌شک‌ری هه‌ژده هه‌زاره‌ی س‌ولتان ه‌اشمی جیک‌ری ئه‌مه‌دخانی به‌زاند ، ئه‌و
 کاره‌ی ک‌وتای به‌یاخی بوونی هۆزانی گه‌یلان ه‌ینا . به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌ش
 تابه‌ته‌واوه‌تی ش‌یمنی نه‌گه‌رایه‌وه ئه‌و ناوچه‌یه شا ر‌ینگه‌ی نه‌دا شهره‌فخان

۹ - شا ته‌ه‌م‌اسبی به‌که‌م .

بگه پرته وه پایتهخت ، که گه پراشه وه زۆری نه برد دیسان ناردی به وه باکووری
ئازهر بایجان .

سالی ۱۵۷۶ که شایساعیل هاته سهر تهخت شهرفخان کزایه میری
میرانی هۆزانی کوردی ئیران . ههرچی کاری گه وری کوردستان و لورستان
هه بوو به و سپێردرا . بهلام که قزلباشه کان شایساعیلیان به سونی دوست
تاوانبار کرد شهرفخانی دوورخسته وه نه خچه وان . زۆری نه برد که سالی
۱۵۷۸ شایساعیل کوژراو محهمد خودابه ند هاته جیگهی و ئیران که وت
گیتزای ئا ژاوه به کی گه وری وه ، له لایه که وه قزلباشه کان یاخی بوون و له
لایه کی تریشه وه له شکر عوسمانی که وت په لاماردانی ئازهر بایجان .
عوسمانی به کان توانی بان ههستی شهرفخانی داخ له دل به لای خۆیاندا
رابکیشن ، تایهت دواي ئه وهی توانی بان له ریگهی خه سه ره و پاشای میری
میرانی وانوه پتیه نندی له گه ل دابه زرینن . به و جۆره له سه ره تای مانگی
کانونی به که می سالی ۱۵۷۸ وه شهرفخان دایه پال عوسمانی به کان و به خۆی و
۴۰۰ چه کداره وه له نه خچه وانوه رووی کرده وه کوردستان .

له و ساوه بۆ ماوهی ده سال شهرفخانی بدلیسی له و شهرا نهی سولتان
مورادی سییه مدا به شداری کرد که بۆ داگیرکردنی ناوچه کانی قه فاس دۆی
ئیرانی به کان هه لیگیرساندن ، ئه و کاره ی بووه هۆی په زامه ندیی سولتان
موراد که به نامه ی تایه تی سوپاسی خۆی پین راگه یاند . سولتان نازناوی
خان و فرمانه وایی ناوچه ی بدلیسی به خۆی و نه وهی به خشی . شهرفخان
بۆ ماوه به کی کورت کاری بدلیسی گرت هه ست و له تمه نی ۵۳ سالی دا خۆی
بۆ میژووی کورد ته رخان کردو ئه بوله عالی شه مه ددین به گی کوری له
جیگهی خۆی دانا . جا لیره دا گه ر توزیک ئه وه به یئینه وه یاد که به درتزیایی
میژوو زۆر به ده گهن هی واهه لکه وتوون له بهر خاتری هیچ شیک ، ته نامت

«ندروستی خویشان، دهست له چمکیکی دهسه لاتیان هه لبرگرن نهك هه مووی،
موساكه باشتر له پایه بئندی شهرفخانی بدلیسی تی ده گهین».

بهوجۆره شهرفخان ۳۲ سالی ژبانی له ناوچه رگی روداو. گه و ره کانی
میران و تورکیا و کوردستاندا برده سه ر . یازده سالی دوا بهشی ژبانیسی بۆ
خرمه تی میژووی کورد ته رخا ن کرد .

تایسته سالی وهفاتی شهرفخانی بدلیسی به ته واوه تی ساغ نه بو ته وه .
ضیاء شهرفخان که به کیکه له نه وهی میژو و نووسی گه و ره مان و ئیسته وا
نه لوبنان له و نامه تایه تی به یدا که له وه لآمی مامۆستا هه ژاردا نووسیویه
ده لیت شهرفخانی بایره گه و ره ی سالی ۱۶۰۳ یا ۱۶۰۴ وهفاتی کردوه (۱۰).
من یتیم وایه شهرفخان به ر له و سالانه مردوه . هه رچۆن لیکی بده یته وه
ده یت شهرفخان دوا ی ته واو کردنی « شهرفنامه » ، واته دوا ی هاوینی
سالی ۱۵۹۸ به ماوه یه کی کورت کوچی دوا یی کردیت ، چونکه رینگه ی
تی ناچیت ئه و پیاوه ی له یتاوی زانستا ده سه لاتی خسته لاوه دوا ی
« شهرفنامه » قه له میخی خستیه لاوه . وایزانم ئه م بۆچونه هینده ی تر
خۆ داده سه یتیت گه ر ئه وه له یاد نه که ین که وا شهرفخان له سالیك و ته نها
چهند رۆژك زیاتری نه ویست بۆ دانانی به ره میکی قوولی وهك به شی
دوه می « شهرفنامه » که به ده سته خت ۳۰۸ لاپه ره ی گه و ره ی پر کردۆته وه .
بین گومان گه ر ژبان مۆله تی بدایه رشته به کی مرواری ره سه نی تری یتشکه ش
کوردو زانست ده کرد . که وایه ده یت شهرفخان دوا ی مانگی قوی سالی
۱۵۹۸ به ماوه یه کی که م کوچی دوا یی کردیت ، یا له تاو نه خو شی
به کی که وتیت . نه خو شی به کیش زانایه کی وهك ئه و له نووسین بخت
ده گهن مۆله تی زۆری ژبان و مان ده دات . مامۆستا ئه مین زه کی که نه خو شی
زۆری بۆ هینا و په نجه کانی په کیان که وت سانجه ی کچی کرده قه له م .

۱۰- چاپی کوردی « شهرفنامه » ، ل ۷۹۰ - ۷۹۱ .

شهره فخانی بدلیسی له هه‌په‌تی لای به‌وه‌ه‌زی له‌ میژوو ده‌کردو
ده‌بیرست خۆی به‌ نووسینی به‌وه‌ خه‌ریك‌بكات . بۆ خۆی له‌م‌باره‌ به‌وه‌
نووسیوه‌یه‌ ده‌لیت :

« من که نووسه‌ری ئه‌م‌ رۆپه‌په‌رانه‌م‌ (١١) ... له‌ هه‌په‌تی
جوانی و هه‌په‌مه‌ی به‌هاری ژبانمدا ، له‌دوای ئه‌وه‌ که ده‌ستی
پاستو چه‌پی خۆم‌ ناسی و له‌ خۆینه‌واریدا هه‌تێو پێزم‌ په‌یدا‌کردو
هه‌زاره‌و دوایی زانستی به‌ رواله‌تی و نه‌یتی به‌کانم‌ یه‌ك‌لا‌ کردمو
هه‌رچی بۆ دویا و دینم‌ پێوست بوو له‌ هه‌ر شته‌ی زۆر شتم‌ زانی و
به‌ سه‌رپاستی و کارامه‌یی که‌وتمه‌ سه‌ر کاروباری دیوانی ، له‌و
سه‌ر به‌نده‌دا هه‌تا لافسای و هه‌په‌زی رۆوی ته‌خ‌ده‌کردم‌ ، به‌
خۆینه‌وه‌ی چیرۆکان و دیرۆکان به‌رم‌ده‌گرت .

هه‌چ‌ه‌ند جاری ته‌م‌وم‌ژێ په‌ژاره‌و که‌سه‌رم‌ به‌سه‌ردا
ده‌هات به‌ سه‌روه‌ی بیره‌وه‌ری رۆداوی و ابردوان ده‌په‌رته‌تاندو ده‌رم‌
هه‌کرد . هه‌رچه‌ندی که‌وه‌ سۆزه‌ی ساردو سه‌ری ناوه‌م‌پیدی نیازی
وابوایه‌ به‌لامدا تێپه‌ری ، به‌ پێداچوونه‌وه‌ی سه‌رگوروشته‌ی میرو
مه‌زنه‌کانی پێشو و خۆم‌ سه‌رگه‌رم‌ ده‌کرد ، تا وام‌له‌یه‌سات له‌و
هونه‌ره‌ جوانه‌دا بوومه‌ بژارده‌و له‌ له‌ دوانی به‌وه‌ بوومه‌ ده‌موپل
په‌وا تێکی وه‌ها که‌ دنه‌ی دام‌ و هه‌تایه‌ به‌ سه‌ر ئه‌و پڕوا و بیره‌ که
به‌پێی توانا منیش چه‌ند که‌وتێك‌ بخه‌مه‌ ئه‌و زنجیره‌وه‌ .

ئه‌وسا (واته‌ له‌ هه‌په‌تی لاوبدا - كه‌مه‌) مرخی خۆم‌ و له‌
خۆش‌کردبو که‌ له‌م‌ زانسته‌ به‌مایه‌ و هه‌تێاو پڕ به‌هایه‌دا نووسراوتکی
ئه‌وه‌نده‌ به‌زخ‌و سه‌ر به‌خۆ بخه‌مه‌روو که‌ هه‌رگیز به‌ر له‌ من ده‌ستی

میژوو نووسانی پیش خۆمی پیح رانه گه یشتین و ئه وهی من
ده یخمه بهرچاو کهسی تر وهك خۆمی تینه گه یشتین » •

هم قسانه تهنا ئه وه رانا گه یتن که شهرفخان له زووه وه خولیا ی
میوو که ووتته سه ری ، به لکو هه مان کات پله ی به رزی خوینده واری ئه
رته وه پروای زۆری به تواناو ده سه لاتی زانستی خۆی نیشان ده دن • ئه
سه له راستیدا به کهم زرخاندنی ره وای « شهرفنامه » ن •

شهرفخان بۆ خۆی مه بهستی دانانی « شهرفنامه » ی به مجۆره
دیگر کردوه :

« منی بین تین و توانو بین ده ستو زوان که و تمه سه ر ئه
خه یاله که به ئه ندازه ی وزه و توانای خۆم ئه وه نده ی بۆم لوا له
باس و خواسی گه وره پیاوان و خاوه ن ناوان و سه ردارانو
خونکارانی کوردو کوردستان کۆبکه مه وه و ئه وی له میژووی
عه جه ماندا خۆم دیتومه و ئه وه ی له پیاوه پیره ژیره کانی راستو
بین درۆوه بیستومه بینوسمه وه و ناوی لێ بنیتم « شهرفنامه » •
هه موو نیازو ئاواتیشم هه ر ئه مه به که خا نه دانه گه وره کانی
کوردستان ناویان له ناوته چن » •

ئاواتی به رزی شهرفخانی بدلیسی هاته دی ، ئه و « شهرفنامه » یه ی
گه وه ری لێ ده باری چاوی کوردو زانایانی پۆشن کرده وه ، بووه به کیک له
سه رچاوه هه ره په سه نو بابه خداره کانی کتیبخانه ی میژووی گهلانی
پۆژه هلات •

« شهرفنامه » له دوو بهش پیکهاتووه که وا دیاره شهرفخان له سالی
۱۵۸۸ وه دهستی کردوه به کۆکردنه وه ی سه رچاوه و زانیاری ی بۆیان • مانگی
تابی سالی ۱۵۹۷ شهرفخان له بهشی یه که میان بۆوه • خاوه نی

«شهره‌فنامه» نه‌به‌شهی بۆ میژووی کوردو کوردستان، یا خۆی گوته‌نی بۆ «یه‌کالا کردنه‌وی بنج و بناوانی کوردو پروون کردنه‌وی باری ژبانو چۆنیته‌نی ئاکاریان به‌دریژایی میژوو» ته‌رخان کرد. یه‌که‌م چاپی نه‌و به‌شهی «شهره‌فنامه» بریتی به له ۵۹ لاپه‌ره.

به‌شهی یه‌که‌می «شهره‌فنامه» له به‌شهی دووه‌می زیاتر سه‌رنجی پراکیشاومو خۆینه‌ران به‌هۆی وه‌رگیرانی به‌وه بۆ سه‌ر زوبانی کوردی زۆرتر ئاگادارین. له‌به‌ر نه‌وه وای به‌ پیتویست ده‌زانین به‌رله‌وه‌ی بکه‌وینه‌سه‌ه‌سه‌نگاندنی «شهره‌فنامه» و دیارکردنی بایه‌خ و زخی میژوویی سه‌رنج بۆ چه‌ند لایه‌تیکی که‌م‌زانی‌راوی به‌شهی دووه‌می پراکیشین.

شهره‌فخان پۆژی ۱۳ی ئابی سالی ۱۵۹۷ ده‌ستی کرد به‌ دانانی به‌شهی دووه‌می «شهره‌فنامه» و ده‌ورو به‌ری کۆتایی ئاب یا سه‌ره‌تای نه‌یلولی سالی ۱۵۹۸ ته‌واوی کرد. زۆر جار نه‌م به‌شهی دووه‌می «شهره‌فنامه» به‌ «خاتیمه» ناوده‌بریت.

«خاتیمه» بۆ باسی سولتانه‌کانی ئالی عوسمان و پادشاهانی ئیرانو تورانو به‌سه‌ره‌هاته‌کانی کوردستان له‌تیوانی سالانی ۱۲۸۷ و ۱۵۸۷دا، واته‌ له‌ ماوه‌ی سێ سه‌ده‌ی په‌به‌قدا ته‌رخان کراوه^(۱۲)، که‌وابه‌ پۆژگاری دامه‌زراندنی بنه‌ماله‌ی عوسمانی سه‌ره‌تاو پۆژگاری شه‌ره‌فخانی بدلیسی کۆتایی به‌شهی دووه‌می «شهره‌فنامه» به‌ «خاتیمه» زۆر جار دیته‌ سه‌ر گێژانه‌وه‌ی هه‌وا له‌کانی سه‌رده‌می هۆلاکۆو چه‌نگیزو ته‌یمور و ئاق و قه‌ره‌ قۆینللو.

هه‌رچه‌نده‌ به‌ بارست «خاتیمه» شتیکی نه‌وتۆی له‌ به‌شهی یه‌که‌می

۱۲- شه‌ره‌فخان سه‌ره‌تای به‌شهی دووه‌می «شهره‌فنامه» ی وه‌ها ده‌سته‌یه‌ی کردووه: «خاتیمه‌ در بیان احوال سلاطین حشمت‌ابین آل عثمان و پادشاهان ایران و توران ...».

« شهره‌فنامه » که متر فی‌یه و (۱۳) به ناوهر ژوکیش وهك ئەو پره‌سەنو دەوله‌مەندە حەم ، وهك وتمان ، لهو که متر سەرنجی شاره‌زایانی پراکیشاوه (۱۴) . هۆی مەوه ئاشکرایه . زوربه‌ی باسه‌کانی به‌شی یه‌که‌می « شهره‌فنامه » کهس به‌ر له نه‌ری توخیان نه‌که‌وتوووه ، له‌به‌رئه‌وه هەر کهس کهم و زۆر خۆی به‌ میژووی کوردستانی کۆنه‌وه خه‌ریک کردیته ناچار په‌نای بردۆته‌به‌ر .

په‌ن گومان ئەمه‌ وا ناگه‌تینه‌ی باسه‌کانی به‌شی دووه‌می « شهره‌فنامه » کهم‌په‌خن . ئەو به‌شەش پیری یه‌ له‌ باسی روداوی ده‌گه‌نو وه‌والی پره‌سەنو به‌که‌می گرنگی وهك نامه‌ و فه‌رمانی سولتان و شاکان که‌ هی‌وایان تیدایه‌ دوایی بۆ مه‌به‌ستی سیاسی ده‌ستکاری کراون و تیکدراون ، « شهره‌فنامه‌ » و مه‌وانه‌ی له‌ پایه‌ی به‌رزی « شهره‌فنامه » دان پاسته‌ریان وهك خۆی بۆ پراستین . جگه‌ له‌وه هەر ئەو به‌رگه‌ باسی گه‌لیک روداوی پۆژه‌ه‌لاتی وه‌پراستی سه‌ده‌ی شانزده‌ی تیدایه‌ که‌ شه‌ره‌فخان یا بۆ خۆی تیااندا به‌شدار بووه‌ یا له‌ ده‌می به‌شدارانی بیستوونه‌وه ، ئەو باسه‌نه‌ی له‌ مه‌یدانی لیکۆلینه‌وه‌ی میژوویدا ده‌چنه‌ خانه‌ی سه‌رچاوه‌ی پره‌سەنی باوه‌په‌یکراوه‌وه . لێره‌دا وهك به‌لگه‌ چه‌ند نمونه‌یه‌ک ده‌خه‌ینه‌ به‌رچاو .

به‌هۆی گه‌لیک سه‌رچاوه‌ی کۆنه‌وه میژوونوسان ئاگادارن چۆن رۆکسلانه‌ی به‌ په‌گه‌ز رووسی هاوسه‌ری خۆشه‌ویستی سولتان سلیمانی دادپه‌روه‌ر (۱۵۲۰ - ۱۵۶۶) توانی‌وا له‌ سولتان بکات مسته‌فای کوره‌

۱۲- به‌که‌م چاپی به‌شی دووه‌می « شهره‌فنامه » ۲۰۸ لاپه‌ره‌یه .

۱۴- زۆر جار ده‌قی فارسی به‌شی یه‌که‌می « شهره‌فنامه » به‌ته‌نها چاپ کراوه ، وهك چاپی قاهره‌ی سالی ۱۹۳۱ی و چاپی ته‌رانی سالی ۱۹۶۵ی . سالی ۱۹۶۲ به‌رگی دووه‌می چاپی عه‌ره‌بی قاهره‌ی بلاقو کرایه‌وه ، واته‌ پاش چوار سال له‌ چاپی به‌رگی یه‌که‌می . مامۆستا یان مه‌لا جمیلی رۆژه‌بیانی و هه‌ژاری شاعیر ته‌نها به‌شی یه‌که‌می « شهره‌فنامه » یان وه‌رگه‌یراوه ، یه‌که‌میان بۆ عه‌ره‌بی و دووه‌میان بۆ کوردی .

گورهی که له به کیک له هه ویکانی بوو بیکوژیت بۆ ئه وهی تهختی پاشایی بو سه لیمی کوری خۆی بینهته وه . به لام بهرگی دووه می « شهرفنامه » نه بوایه کهس نه بدهزانی سهی محمه دی میری هه کارای دهستی له ریکهختی ئه و پیلانه گوره بهی ناو کوشکی به ده سه لاترین پاشای ئه و رۆژگار هدا هه بوو . ئه و پاشایه ی ئه و روپا و ئه فهریقا و ئاسیای هینا بووه له رزین . شهرفخان نه بهرگی دووه می « شهرفنامه » دا ئه و رودا وهی به م جوړه تو مار کردووه :

« سالی ۹۶۰ (۱۵) : سولتان سلیمانی غه زا کهر بو گرتی ئیران تهسته مونی پایتهختی به جی هیتت . که که ژا وهی سولتان گه شته ناوچه ی ئه رک گلی و له وی ده وارو ختیه تی هه لدا میر سولتان مسته فای کوری به له شکر تکی گوره وه له ئه ماسی به وه هاته دیده نی .

رۆسته م پاشای وه زیری گوره که ترسی زه برو ده سه لاتی میری نی نیشبو به یاریده ی سهی محمه دی فهرمانزه وای هه کارای نامه به کی ساخته ی به ناوی شا تو هماس به وه ریکهخت و گه یانندی به سولتان . که سولتان چاوی به و نامه به که وت غه زه ب گرتی و به کسه ر فهرمانی گرتی میری داو به نهیتی خنکاندی « (۱۶) .

نمونه به کی تر : که سالی ۱۵۶۷ ئیسماعیلی دووه م هاته سهر تهختی پاشایی گه نجینه ی پر زیرو گه وه هری شا تو هماسی باوکی خسته به ردهستی شهرفخان بۆ ئه وهی تو ماری سامانی ئه و گه نجینه به ی بۆ بگریت . دیاره

۱۵- مه بهست رودلووه کانی سالی ۹۶۰ ی کوچی به که ده کاته سالی ۱۵۵۲ - ۱۵۵۳ ی عیسی .

۱۶- جلد دویم از کتاب شرفنامه تالیف شرفخان بن شمس الدین بدلیسی که باهتمام اقل عباد ولادیمیر ملقب ولیامینوف زرنوف در محروسه پتربورگ در دار الطباع اکادیمیه ایمپراطوریه سنه ۱۸۶۲ عیسوی مطابق سنه ۱۲۷۸ هجری مطبوع گردید ، ص ۲۰۶ ، چاپی عه ره بی قاهره . ص ۱۸۱ - ۱۸۲ .

هیچ سرچاوه بهك ناگاته ئهومی شهرفخان دهربارهی سامانی شا توهاسبی
 ووسیون ، ئهو به ژمارهه به سنگ باسی زیوو زیرو بهرگی ئاوریشم و
 چكئو جبهخانهو ولاغی كهحیلهی كۆشكهكانی شا توهاسبی كردوو . وهك
 دمئیت ۳۸۰ هزار تهنی زیوو زیرو ملیۆتیک و ۸۰۰ هزار مسقال زیوو
 زیرو ۸۰۰ کللوی زیوو زیروی دواي خۆی بهجئهیشتوو ، گوايه هیچ
 پشاور سولتاتیک له رۆژی ههلهاتنی خۆری ئیسلامهتی بهوه بهرادهی ئهو
 كهزوبهلی گرانبههای لئ بهجئهماوه (۱۷) .

رابهیرینی گهیلانو دامرکاندنهومی و لیدانی دانیشتوانی ئهو ناوچهیه لهو
 باسه میژووی به گرنگانهن كه شهرفخان بۆ خۆی له دروست کردنیاندا
 بهشدار بووه ، بۆیهكا ئهوی ئهو لهبارهیانهوه نووسیویه باشترین سرچاوهیه
 بۆ تیگهبشتن و نرخاندنی روداوهکانیان . به ههمان دستوور بایهخی میژووی
 ئهوی شهرفخان دهربارهی شهیری عوسمانی یان بۆ داگیرکردنی ناوچهکانی
 قهفاس له ماوهی ده سالی یوانی ۱۵۷۸ و ۱۵۸۸ دا دهیگپرتتهوه به کجار زۆره
 چونکه خۆی بهکیک بووه له سرداره گهورهکانی ئهو لهشکره
 داگیرکردنی گورجستانی پئ سیتردرا .

ویزای ههموو ئهمانه « خاتیه » سرچاوهیهکی گرنگه بۆ پروون کردنهومی
 گهلیك لایهنی میژووی گهلی کورد ، تاییت ئهوانه یان كه پتوهندی یان به
 روداوهکانی سهدهی سازدهوه ههیه ، له ههمووشیان زیاتر دهوری کورد له
 شهپه قورسهکانی ئهو قورناغداو باسی ئهو ناوچهیهتری کوردستان كه لهو
 رۆژگارهدا كهوتنه ژێردهستی عوسمانی بهکانهوه . ئهومی شهرفخان
 دهربارهی ئازایی و نه بهردیی بوختی بهکانی قهلاي ئارجیش دهیگپرتتهوه
 شتیکی ئهوتوی له داستانی قهلاي دمدم که متری به . شهرفخان له

۱۷- « شهرفنامه » ، بهرگی دوومه ، چاپی پهنه بورگ ، ل ۲۵۱-۲۵۲ ، چاپی
 ناشره ، له ۲۱۹ - ۲۲۰ .

« خاتیمه » دا دەر باره ی به سه رها ته کانی سالی ۹۵۹ ی کوچی (۱۵۵۱-۱۵۵۲ ی عیسی) نووسیوی به ده لیت :

« ۰۰۰ ره مه زانی نه و ساله له شکری شا تو حساب رووی کرده و یلایه نی وانو ئابلوقه ی قه لای نه خلای دا . له به ره نه وه که نه و قه لایه که وتبووه سه ر به ردی ناره قو ناپته و وه ستاکان له هر چوار لاره که وتنه لیتدانی زیراب . نه وانهی ناو قه لاکه ناچار خویان دا به ده ستوه ۰۰۰ دوا ی نه وه شا رووی کرده نه رجیش و فرمانی دا به توندی ئابلوقه ی قه لاکه ی بدن . قزلباشه کان تمواو گه مارویان داو چون توانی بان که وتنه شه ره له گه ل نه وانهی ناویدا . به لاه ره ژ هاتو ره ژ ره قوی ، ئابلوقه له چوار مانگان تیپه ری ، زستان و سه رماو سوله و به فرو باران له گه ل زریان ده ستی پی کرد ، شا تو حساب که به خوی و له شکری به وه له چله ی زستاندا له ناو خیره تان که وتبووه سه ر به فرو باران ده ستی هه لته گرت ، فرمانی دایه پیاوه کانی هیچ دهر فه تیک (بو نه وانهی ناو قه لاکه - م . ک . م) نه هیلته وه .

به ریکه وت نه وساکه چند ده ست به ک له بوختی به کانی وه ک میر برایی گورگیلی و پیاوه کانی له ناو قه لاکه دا بوونو به هیچ جور ئاماده نه بوون خۆبدن به ده ست وه ، به پیچه وانهی ره ژمه کانه وه که پاش نه وه هه موو به رگری به ده یانورست ته سلیم بن . نه وان له ژیره وه له گه ل قزلباشه ئابلوقه دهره کاندایه ریکه که وتن و گورسی و په ژه بان بو شو پر کرده وه وه ده ست به کیان لی گه باندنه ناوه وه و پیکرا به تیرو تفه نگ هیرشیان برده سه ر بوختی به کان که نه باندنه ویست ده ست له شه ره هه لگرنو قه لایه به ده ست وه بدن ، په سیربان دانو ناچاربان کردن بخزتنه لایه که وه وه نه و جا بو خویان قه لایان دایه ده ست پیاوانی شا تو حساب که به کسه ر فرمانی کوشتی بوختی به پاله وانه کانی دل هه ره له ویدا پیستی سه ربان به زنده ووی گوروون » (۱۸) .

۱۸- هه مان سه رچلوه ، چاپی پینته ربورگ ، ل ۲۰۶ - ۲۰۷ ، چاپی قاهره ، ل ۱۸۰ - ۱۸۱ ، چاپی رووسی ، ل ۱۹۷ - ۱۹۸ .

زۆر لایه‌نی تری « خاتیه » شایانی پیاگوتن و پیاه‌لدان ، جا خۆزیا
سه‌ی ره‌نگینی هه‌ژاری شاعیری هه‌ژا ئه‌ویشی ده‌کرده دیاری به‌کی به‌هاداری
تری بۆ خۆینده‌واری کوردو کتیبخانه‌ی کوردی‌ی و گه‌نجینه‌ی سه‌رچاوه
سه‌رووییه دیرینه‌کانی رۆژه‌لات .

شهره‌فخانی بدلیسی له‌ مه‌یدانی میژووناسیدا ، به‌ سه‌نگ و ته‌رازووی
سه‌نگه‌ به‌ر له‌ سه‌نگ و ته‌رازووی خۆمانه ، شوپره‌سواری مه‌یدان بوو ،
نه‌زانی چۆن ده‌نووسه‌و چی ده‌نووسه‌و له‌ کوئوه ناودلی نشان ده‌یتکی .
بوخۆی ده‌یگوت میژوو « له‌ سه‌روو هه‌موو هونه‌رانه‌وه‌یه » چونکه « پری‌یه
نه‌ ئامۆژگاری » ، « به‌سه‌رهاتی رابردوانمان بیرده‌خاته‌وه‌و ده‌وری که‌و نارامان
من نزیکه‌ده‌کاته‌وه‌و ئاویری ئه‌مه‌گدارانه له‌ رابردوانمان ده‌داته‌وه » .

شهره‌فخان بۆ دانانی « شهره‌فنامه » که‌لکی له‌ گه‌لیک سه‌رچاوه‌ی
عه‌ره‌یی و فارسی کۆن و په‌سن و هرگرت ، سه‌و باسی پیرانو به‌ره‌می
شاعیرانو گۆرانی شایه‌رانو تاقی کردنه‌وه‌کانی خۆشی کردنه سه‌رچاوه‌ی
به‌که‌لک . شهره‌فخان وه‌ستایانه ئه‌و که‌رسته ده‌وله‌مه‌نده‌ی به‌کارده‌هیتا ،
زۆر به‌وردی سه‌رنجی لێ ده‌دان ، هه‌موولایه‌کی هه‌لی ده‌سه‌نگاندنو ته‌ته‌له‌ی
ده‌کردن . ی . قاسیلێقا له‌مه‌باره‌یه‌وه نووسیه‌وه ده‌لیت :

« وایچ ده‌چیت نووسه‌ر (واته شهره‌فخان - ک . م .) به
ئه‌وپه‌ری دوودلی‌یه‌وه ده‌پروانی‌یه ئه‌و هه‌والانه‌ی (له‌ خه‌لکی
ده‌یسته‌وه - ک . م .) ، که‌ی گومانی له‌ راستی و دروستی‌مان
نه‌بوایه ئه‌وسا که به‌کاری ده‌هیتان » (۱۹) .

جا لیره‌دا گه‌ر بلێن ئه‌م قسانه‌ی قاسیلێقا ، وه‌ک هه‌موو سه‌ه‌کانی تری ،
به‌ره‌می خه‌لوته‌ی پازده سه‌زده سه‌له‌ین له‌ گه‌ل هه‌ردوو به‌رگی
« شهره‌فنامه » دا ئه‌وسا که ، بچ گومان ، زیاتر له‌ نرخ و بایه‌خیان تی‌ده‌گه‌ین .

۱۹- « شهره‌فنامه » ، بزگی تووه‌م ، جایی رووسی ، ل ۱۶ .

بابه ته کی (۲۰) و بڼ لایه نی ، ن سو دوو مه رجه گرنګ و پتو سته ی سرکه وتنی میژو و نووس ، ناشکرا به نووسینه کانی شهره فخانه وه دیارن . نه و کاته ی شهره فخان دهستی دایه نووسینی « شهره فنامه » پتو هندی له گه ز شا سه فو ی به کاند ا خراپ و له گه ل سولتانه عوسمانی به کاند ا چاک بوو ، که چی که هاتوته سر باسی هر کامیکیان هه ولتی داوه به هیچ جور چاو له عاسی راستیدا نه نوقینیت . به وینه شهره فخان تا راده یه کی زور وه ک یه ک به شانو باهووی شا تو هاسب و سولتان مورادیدا هه لداوه ، خوی له وه که ر کردووه که شاو سولتانه کان شیرو تیریان له یه ک ده سوو . بو نه و رۆژ گاره که م نه بوو به شا تو هاسب بگوترتیت « پادشایه کی دادپه روهر و کامل و په عی بهت په روهر بوو » (۲۱) .

نه وانهی باسان کردن و چند هویه کی تری وه ک نه وان وایان له ی . فاسلیتفا کردووه بلتیت « پتم وایه سرچاوه یه ک نریه به راده ی ۰۰۰ « خاتیه » بابته کی و راست گویانه وینه ی ژبانی ناوه وه ی تیرانی نیوه ی دووه می سده ی شانزده ی بو کیشابین ، تایهت له و رۆژ گاره تاریکه یدا که سالی ۱۵۷۶ به مردنی شا تو هاسب دهستی پهن کرد » (۲۲) .

دیاره له خوراش نریه زانایه کی گه وره ی وه ک پ . پیترو شیتفسکی « شهره فنامه » ده گه نیتته پایه ی سرچاوه نه رمه نریه کونه کان که کس نریه گومان له زخی زانستی به رزیان بکات (۲۳) . قلیامینوف زرتوف به

۲۰- بابته کی = الموضوعية .

۲۱- « شهره فنامه » ، بهرگی دووه م ، چاپی پنه ربورگ ، ل ۲۵۱ ، چاپی قاهره ، ل ۲۱۹ - ۲۲۰ .

۲۲- « شهره فنامه » ، بهرگی دووه م ، چاپی رووسی ، پتسه کی ی . فاسلیتفا ، ل ۲۲ .

۲۳- ی . پ . پیترو شیتفسکی ، لیکولینه وه ی میژووی پتو هندی دمه به کی له نلزه ریا بجانو نه رمینیا له سده ی شانزده وه تا سهره تای سده ی بیست ، به زوبلنی رووسی ، لیننګراد ، ۱۹۴۹ ، ل ۳۱ .

پسته به کی زور کورت هیچی بۆ کهس نه ههشتۆ تهوه ده باره ی «شهره فنامه»
 ییت . سالی ۱۸۶۰ زیرتۆف نووسیوه ده لیت : « له ماوه ی ده ور و بهری
 ۳۰۰ سالدا له رۆژهه لات هیچ بهر هه مێک نه هاتۆ ته گۆری بتوایت شان له
 شانی «شهره فنامه» بدات » (۲۴) . وهك دوایش باسی ده کهین بایه خیتدانی
 بێ نه ندازه ی زانیان به «شهره فنامه» به لگه به کی تری پایه بێندی ئه
 سه رچاوه به یه . دوکتۆر شهسی (۲۵) سه باره ت به م باسه نووسیوه ده لیت :

۲۱- «شهره فنامه» . بهرگی به کهم . چاپی پینتر بۆرگ . ل ۹ .
 ۲۵- سالی ۱۹۶۷ دوکتۆر م . شهسی له ئه مۆژگای میتژووی سه ر به کۆری
 زانیاری نازه ربایجانی سو فیت بروانامه ی دوکتۆرای له سه ر «شهره فنامه»
 وه مرگرت . نهمه ی دوکتۆرا که ی «شهره فنامه ی شهره فخان بدلیسی وهك
 سه رچاوه ی میتژووی که لی کورد» سالی ۱۹۷۲ له کتیبته کی سه عو چلو سن
 لاپه ره بیدا به زوبانی نازه ری چاپ کرا (مه میده ئه سه که نده ر ئۆغلی .
 شهره فخان بدلیسینی «شهره فنامه» نه سه ری کورد خه لگنن تاریخی
 منجی کیمی ، باکی ، ۱۹۷۲) . بهر له وهش کورته ی به پوو سی
 بلاو کرایه وه . دوکتۆر شهسی له وه بهر هه مه بیدا که لیک زانیاری گرنگی
 ده باره ی «شهره فنامه» و میتژووی کوردو کوردستان بلاو کردۆ ته وه که
 شایانی نر خاندنی به رزن . به لام له گه ل ئه وهش که وتۆ ته چه ند هه له به کی
 که مه وه که بۆ کاری زانستی وهك نه وه ی ئه و ئاساین . شایانی باسه
 ی . فاسلیقا وه ستایانه وه لامی ژمه ره بهك له هه له کانی دوکتۆر شهسی
 داوه ته وه (بروانه : «شهره فنامه» . بهرگی دووه م ، چاپی پوو سی .
 ل ۱۹ - ۲۰) . من لیره دا ده مه ویت سه رنجی خو ینده وارانو دوکتۆر
 شهسی بۆ ته نها بهك راستی بایه خدار رابکیتشم . د . شهسی نیوه ی
 شهره فخان لێ زهوت کردوین به وه ی ده لیت : « نووسه ری شهره فنامه
 شهره فخان بدلیسی سالی ۱۵۴۳ له شارۆ که ی گومی ناوچه ی قه ره خرو د
 له دایک بووه . ئه مه شه سه ددین بدلیسی بلوکی که له هۆزی کوردی
 رۆژه کی به دوا ی ئه وه ی ده ولته ی عوسمانی مه ر نشینی به میرات بۆ ماوه ی
 لێ سه نده وه سالی ۱۵۳۵ هاته نازه ربایجان . کاتیک له گه ل سه فه ری به کاندای
 کاری ده کرد مه ر شه سه ددین کچی ئه مه ر خان موسولوی خواست که
 بلوکی به کتیک له سه ردارانی قزلباش و چاودیری کهرانی شاتو هه سابی به کهم
 بوو . له بهر ئه وه شهره فخان بدلیسی له بلوکه وه کوردو له دایکمه وه
 نازه ربایجانی به (بروانه لاپه ره پینجی کورته ی نهمه ی دوکتۆرا که ی به

« ئەم کارە بەھادارە (واتە «شەرەفنامە» - ك. م. ۰) سەرچاوەیەکی نایابە بۆ لیتکۆلینەووی ئەک تەنھا مێژووی کورد. بەلکو هی نازەربایجان و ئێران و تورکیا و ولاتانی دراوستی تری کوردستان. لەخۆرا نی بە نووسەرانی چەرخەکانی دوا (شەرەفخان - ك. م. ۰) لە «شەرەفنامە» زیاتر کەلکیان وەرگر تووە وەک لە سەرچاوەی تر» (۲۶).

«شەرەفنامە» چەند بە ناوەرۆک دەوله مەندە هیندەش لە پرووی زوبانەو دەوله مەندو پتەو. شەرەفخان بۆ خۆی لە سەرەتای بەشی بەکەمی «شەرەفنامە» دا دەلیت مێژوونووس پیتوستە نووسەری «چاکی دەستو قەلەم رەنگین» بیت. کەسکی شارەزا نی بە دان بەو دا نەیت کە شەرەفخانی بدلیسی بەراستی نووسەرتکی چاکی دەستو قەلەم رەنگین بو. بەلێرەدا بەنا بەرینە بەر قەسە شارەزایانی خۆمان. هەژاری شاعیر کە بەشیکێ تەمەنی لە میجرابی «شەرەفنامە» دا بردەسەر بۆ خۆی شۆرە سواری فارسی و کوردی بە (۲۷) لەم بارە یەو نووسیوی بە دەلیت:

زوبانی پرووسی. نیتە هیچ لاریمان لەم فسانە ی دوکتۆر شەمس نی بە مەرجیک بە هەمان گەز کوتالی نیتەش پیتون. لێرەدا تەنھا بەک نمونە ی پچوک دەخەمە بەر چاو. شاعیری گەورە ی پۆژەلات و نازەربایجان. نێزاسی گەنجەموی (۱۱۴۱ - ۱۲۰۹) کە تەنھا بە زوبانی فارسی بەرەمەر بلاو کردۆتەو بۆ خۆی بە شانازی بەو گرتوویە «دابکم لە ئەشەرفی کوردانە». جا ناخۆ دوکتۆر شەمس نیووی نێزامیمان دەداتن تا نیتەش نیووی شەرەفخانی لەسەر سینی بەکی زێر پیتشکەش بەکەن.

۲۶- دوکتۆر م. شەمس، کورتە ی نامە ی دوکتۆراکە ی بە زوبانی پرووسی. ل ۲۲، ۲۴ - ۲۴.

۲۷- بە لای مامۆستا مەسعود مەحمەدەو لە پرووی «داریشترو بە پیتزی بەو» شەرەفنامە کوردی بەکە ی هەژار گەلیک لە فارسی بەکە ی شەرەفخان بە هیتز ترە. مامۆستا هیتنی شاعیر لەو برۆا بەدایە کە «شەرەفنامە ی هەژار دەین بکرتی بەردی بناغە بۆ کوردی ئەدەبی و زمانی بە کگرتوومان» (بروانە: «شەرەفنامە»، چاپی کوردی، ل بەنجانۆ، حەفتاودوو).

« ئەگەر ئەو نووسراوە فارسی یانە لەو چاخەدا (واتە لە
 رۆژگاری شەرفخاندا - ک . م . ۰) نووسراون دەگەڵ
 فارسی بەکەمی « شەرفنامە » دا لە بەریەکیان راگرین . گومان
 نایین کە شەرفخان سەرتۆپی هەموو نووسەرانی فارسی زمانی
 ئەو زمانە بوو و بۆ کەرەستە شەرفنامە کەمی هیتاوی بە پوختە
 فارسی ئەوسای گولبیز کردوو و چەپکی سەر سەوتە
 ئەدەبیاتی فارسی ئەو سەردەمەمی نیشانی خەلکی دنیا داوە .
 با ئەوەش بئین کە فارسی ئەو رۆژگارە « بەرگیتی زۆر نشو
 فۆل و ناقۆلای » لە بەر خۆی کردبوو (۲۸) .

بە لای منووە لە هەمووی گرنگتر ئەوەیە کە شەرفخانێ بدلیسی بە
 هەموو تواناوە دەسلەتە یەووە لە خۆی بایی نەبوو ، وەک هەموو زانا یەکی
 رەسەن زۆر سادە و ساکار بوو . با گوتی ئێ بگرین بزاین بۆ خۆی چۆن
 « شەرفنامە » هەندەسە نگیین :

« لە زانا یانی پیاوچاک و دلپاک و بەوەج دەپارێتەووە زۆر
 بەوردی لە نووسینە کەم وردبێنەووە ئەگەر پەشتوی بەکیان بەرچاو
 کەوت بە شتووە یەکی مەردانە بەراوردی بکەن . خۆ ئەگەر هەلەو
 لەبیرچوو تیکم لەسەر دەدۆزنەووە هەر بە گالتە پێ کردن و تیزو
 تەشەر لێم نەقۆزنەووە ، پیاو تێم لە گەڵ بکەن و بە پارچە یەکی
 چاکرەو بە بزگورینکی تازە تر و پاکتر بۆم پێنە بکەن » (۲۹) .

خۆزگا ئەم قسە بە پێزانە دەبوونە دەرس بۆ ئەوەی شەرفخانێ
 بدلیسی .

۲۸ - « شەرفنامە » ، چاپی کوردی ، ل ج ۱ .
 ۲۹ - هەمان سەرچاوە ، ل ۱۴ .

تیره دا پیتوسته ئهوش بلیین کهوا شهرفخان هرچهنده له ریبازی
 میژوونوسانی رۆژگاری خۆی و پیش خۆی لای نه داوه و وهك ئهوان خۆی
 خستوته « ریزی بی ریزترینی دهرگه وانانو پاسه وانانی » پاشایان (۲۰) ، به ۹۹
 له گه ل ئهوش به خۆ نازینی ره و او به جیتی زۆر پتوه دیاره ، ئهوهی له زۆر
 شوینی « شهرفنامه » دا به هاسانی ههستی پین ده کړی . شهرفخان دلپ
 بوو له وهی « پرشنکی لاپه ره کانی « شهرفنامه » وهك تیشکی رۆژ ،
 دهره وشیتته وه « هه موو جیهان پرده کاته وه » (۲۱) .

واش بوو . « شهرفنامه » هه زوو سه رنجی زانایانی پاکیشا . له
 رۆژگاری شهرفخان خۆیه وه خوتینه واران که و تنه نووسینه وهی
 روو نووسی تری بهرگی به که م و دووه می . سالی ۱۶۰۶ له شاری کس
 حه سنی کوری نوره ددین له ۳۳۷ په ره دا به بینه ستکاری روو نووسی به کم
 ژماره ی « شهرفنامه » ی کرد که ئیسته له کتیبخانه ی بودلیانی ئوکسفورد
 هه لگیراوه . حه سن بهرگی به زدی به کیکه له وانسه ی سالی ۱۶۴۵
 « شهرفنامه » ی نووسیوه ته وه . ئیسته ته نها له کتیبخانه ناوداره کاندا ۲۲
 ده سنووسی « شهرفنامه » هه به . هه یچ دوور نی به تائسته ش ژماره به کی زۆر
 له ده سنووسه کۆنه کانی « شهرفنامه » له کوردستان خۆی یا له ولاتانی تری
 رۆژه لاتی ناوه راستدا هه ییت ، چونکه وادیاره دوای شهرفخان به
 ماوه به کی زۆر هه یشتا روونا کیران هه « شهرفنامه » یان روو نووس کردووه .
 به وینه ئه وه ده سنووسه ی « شهرفنامه » که له کتیبخانه ی ماتینه ده رانی به ریتان
 هه لگیراوه له سه ده ی هه ژده دا نووسراوه ته وه .

۲۰- هه مان سه رچاوه ، ل ۸ .

۲۱- زۆر سه به ره که خوا لیخوشبوو محمد علی عه ونی به شتیکی نه م
 رسته به ی په راندووه گوا به له به بوئمه وهی له خۆبایی بوونی پتوه دیاره
 (به روانه : « شهرفنامه » ، بهرگی دووه ، چاپی قاهره ، ل ۴) .

کوثرین و به زخترین و راستترین ده سنووسی زازاوی « شهره فنامه »
 حیره که شهره فناخان به ده سختی خوی به ناوی « شهره فنامه ی تاریخی
 کردستان » وه نووسیویه ته وه و ئیته له کتیخانه ی بۆدلیان له ئوکسفورد
 هگیراوه . پروسه کان دوا ی سرکه و تنیان له و شهره یاندا که له گه ل
 سه کان سالی ۱۸۲۶ - ۱۸۲۸ کردیان کتیخانه ی به ناوبانگی
 سهوی به کانیان له ئه رده بیله وه گواسته وه پتته ربورگ . به کیک له کتیبه
 سه رخه کانی ده سنووسیتیکی « شهره فنامه » بوو که سالی ۱۵۹۸ نووسراوه ته وه و
 سه رفناخان بۆ خوی پیاچۆته وه و مۆری خوی له سه ر داناوه . ئه و
 سه نووسه ئیته وا له کتیخانه ی گشتی لنینگراد . پروو نووسی تری
 « شهره فنامه » له موزه خانه ی به ریتانیا و کتیخانه ی ئه سه مول و شوینی تر
 هگیراوه .

هه رزوو شاره زایان که وته وه رگیرانی « شهره فنامه » بۆ سه ر زوبانی تره
 سن به سه ر دانانی « شهره فنامه » دا ئینه پهری که دوو جار کرایه تورکی ،
 جری به که م محمهد به گی ئه محمهد به گی میرزا سالی ۱۰۷۸ ی کوچی
 (۱۶۶۷ - ۱۶۶۸ ی عیسی) کورته ی « شهره فنامه » ی وه رگیرایه سه ر
 تورکی که تائسته دوو ده سنووسی لئ دۆزراوه ته وه . پاش ده ورو به ری ۲۰
 سال سامی ناویک هه موو « شهره فنامه » ی کردوو به تورکی . وه که له
 شوینی خۆیدا باسی ده که یین « شهره فنامه » وه رگیردرا به سه ر ژماره به ک
 زوبانی تری پۆژه ه لات و پۆژه ئاوا یی .

به هه مان ده ستور زوو « شهره فنامه » بووه سه رچاوه ی گه پرده و
 میژوو نووسانی پۆژه ه لات و پۆژه ئاوا . حاجی خه لینه که به کاتب چه له بیش
 ناسراوه چه له کانی سه ده ی هه ژده بۆ دانانی « جیهان نوما » که لکی زۆری له
 « شهره فنامه » وه رگرت ، تایبته بۆ پروو ن کردنه وه ی باری جوگرافیایی
 مه له نده کانی کوردستان و ژبانی هۆزه کوچه رو نیسته جیکانی . دوا به دوا ی

ئەو دەرویش محەمەدى زىللى كە بە ئەوليا چەلەبى ناسراو (۱۶۱۱-۱۶۷۹) كەلكى لە «شەرەفنامە» وەرگرت و چەند جارێك ناوى خۆى و خاوەنى « بەرگى چوارەمى » سیاخەتنامە « بە ناوبانگە كەیدا هیتاوە (۳۳) .

زۆرى نەبرد رۆژئاواىتىكانیش بە «شەرەفنامە» یان زانى . هتیرىتر یەكەم زانای ئەوروپایىرە باسى «شەرەفنامە» ی کردوووە كە لە رینگىتر «جیهاننوما» ی حاجى خەلیفەووە بە بوونى زانیووە . سالى ۱۷۷۶ هتیرىتر لەو كىتیبەیدا كە بە زمانى فەرەنسى بە ناوى «كىتیبخانەى رۆژەهلات» — فەرەنگى گشتى «یەووە دایناووە چەند جارێك ناوى «شەرەفنامە» تر هیتاوە (۳۳) . كار بە دەستى دیپلۆماسى ناسراوى بەریتانیایى جۆن مالكوول (۱۷۶۹ — ۱۸۳۳) كە ماووە یەكى زۆرى لە هندستان و ئیران بردۆتە سەر یەكەم ئەوروپایىرە دەسنووسى «شەرەفنامە» ی دەسكەوتوووە و كەلكى تىر وەرگرتوووە بۆ دانانى بەرگى دووهمى ئەو كىتیبەى كە بۆ میتزووى ئىران تەرخان كراوە (۳۴) . دواى مالكوولم بە دەورووبەرى یىت سالىك میتزوونووسى فەرەنسى كاترمتىر كەلكى زۆرى لە «شەرەفنامە» وەرگرت بۆ داوەى ئەو كىتیبەى كە سالى ۱۸۳۶ لە پارىس بە ناوى «میتزووى مەغۆلەكارى ئیران» هەو بەلاوى كردهووە .

«شەرەفنامە» ی شەرەفخانى بدلىسى زۆر زوو سەرئىجى رۆژەهلاتناسانى رىووسى راکىشا . خ . دە فرىن یەكەمین زانای رىووسى جوو

۲۲- پروانە : « كورد لە میتزووى دراوستىكانیدا . سیاخەتنامەى ئەولیا چەلەبى » ، وەرگىترانى سەعید ناكام ، كۆپى زانیارى كورد . بەفەرد . ۱۹۷۹ ، ل ۷۴ ، ۹۷ ، ۱۰۳ ، ۱۴۳ ، ۱۹۱ ، ۱۹۲ ، ۲۲۲ ، ۲۲۴ ، ۳۷۸ . ۲۸۱ .

۲۳- پروانە : ز . س . موسەبلیان ، بىبلیۆگرافىای كوردناسى . بە زمانى رىووسى ، مۆسكو ، ۱۹۶۳ ، ل ۵۵ .

۲۴- Malcolm, The history of Persia from the most early period to the present time, Vol. 2, London 1815.

کە سالی ۱۸۲۶ لە بەکیک لە رۆژنامه کانی پیتەر بورگدا باسی «شەرەفنامە» ی
 یشت «سەرچاوە بەکی میژوویی بە کجار گرنگ» کرد . هەر ئەو سالە م .
 هۆنکویش بە درێژی باسی «شەرەفنامە» ی کردووە (۲۵) . پاش سێ سال
 برین لە بەکیک لە نووسینە کانییدا دیسان هاتۆتەووە سەر باسی «شەرەفنامە» و
 داوای کردووە بە زووترین کات دەقی فارسیکە ی بلۆبکریته وەو بێ دواخستن
 وەر بگێریتە سەر زمانیکێ ئەوروپایی . دوایە دوای فرین ژمارە بەکی تر لە
 رۆژە لاتنسانی رووسیا داوای بلۆکردنەووە وەر گێرانی «شەرەفنامە» یان
 کرد .

زاناو کار بە دەستی کۆری زانیاری رووسیا قلیامینۆف زیرتۆف
 (۱۸۳۰ - ۱۹۰۴) ئەرکی بلۆکردنەووە ی «شەرەفنامە» ی بە فارسی گرتە
 ئەستۆی خۆی و سالی ۱۸۶۰ بەرگی بەکەمی بە پیشەکی بەکی بیست لاپەرەیی
 بەزخووە بە زمانی فەرەنەیی بلۆکردووە . دوو سالی بێنچوو بەرگی
 دوووەمیشی لە گەل پیشەکی بەکی فەرەنەیی حەوت لاپەرەیدا
 بلۆکردووە (۳۶) . ئەم کارە هێند لە پایە ی زانستی قلیامینۆف زیرتۆفی
 بەرز کردووە کە نازناوی بەرزی ئەندامی کارای کۆری زانیاری رووسیا
 لەسەر ی بێن درا .

لە ئەوروپا سەرەتای نیوە ی دوووەمی سەدە ی تۆز دە «شەرەفنامە» بو
 بەکەم جار لە لایەن گ . ا . باربەووە وەر گێررایە سەر زمانی ئەلەمانی و بەرە
 بەرە لە تیوانی سالانی ۱۸۵۳ و ۱۸۵۹ دا لە گەل پیشەکی بەکی وەر گێردا
 بلۆکرایەووە . پرۆفیسۆر ف . ب . شارموا ۳۰ سال کاری بێن و چانی بو

۲۵- ک . ک . کوردو بیثف ، کوردناسی ، « موزەخانە ی ناسیایی - لقی
 لیتنکرادی دەزگای رۆژە لاتنناسی کۆری زانیاری سوڤیت» . مۆسکۆ .
 ۱۹۷۲ ، ل ۲۸۶ - ۲۸۷ .

۲۶- کاتی خۆی کۆری زانیاری کورد هەردوورکیانی دەس کەوت .

وهرگيراني بهرگي بهکه م دووه می « شهره فنامه » بۆ سه زمانی فره نسی
 تهرخان کردو له چوار بهرگي سه به خودا بلاوی کردنه وه . شارمواسالی
 ۱۸۶۸ بهشی بهکه می بهرگي بهکه م سالی ۱۸۷۰ بهشی دووه می بهرگي
 بهکه م سالی ۱۸۷۳ بهشی بهکه می بهرگي دووه م سالی ۱۸۷۵ بهشی دووه می
 بهرگي دووه می له پیتهربورگ چاپ کرد . وهك ی . فاسیلیفا ده لیت ئه
 کاره ی شارمو « تا ئیمپروش زخی زانسی خۆی له ده ست نه داوه » (۳۷) .

هیچ کاتیک بایه خی « شهره فنامه » وهك سه رچاوه بهکی گرنگو په سه
 که م نایته وه . لیره دا نه وه نده به سه که ئامۆزگای رۆژه لاتناسی کوری
 زانیاری سۆقیت - لتی لینیگراد له سه ره تای شه ست کانه وه ی . فاسیلیفا
 کار به ده ستی بۆ وهرگيرانو لیکۆلینه وه ی هه ردوو بهرگي « شهره فنامه »
 تهرخان کرد . فاسیلیفا سالی ۱۹۶۷ بهرگي بهکه م سالی ۱۹۷۶ بهرگي
 دووه می « شهره فنامه » ی به دوو پیتسه کی قووله وه بلاو کرده وه .
 رۆژه لاتناسانی سۆقیت و ده ره وه ئه م کاره به هاداره ی فاسیلیفایان بهر
 زخاند (۳۸) .

هه رچی ئامۆزگای گهلانی رۆژه لاتنی نزیك و ناوه پراستی سه ر به
 کوری زانیاری ئازهر بایجانی سۆقیت « شهره فنامه » ی کرده باسی نامه ی
 دوکتورای م . شه می که سالی ۱۹۶۷ ته واوی کرد (۳۹) . دوکتور شه می
 جگه له نامه ی دوکتوراکه ی زنجیره بهك و تباری زانسی ده رباره ی
 شه ره فخان و « شهره فنامه » بلاو کردۆته وه ، وهك « میژوونوسی کوردی

۳۷ - « شهره فنامه » ، چاپی رووسی ، بهرگي بهکه م . ل ۲۳ .

۳۸ - بهوتنه برونه کوفاری « گهلانی ناسیو نه فریقا » ، به زمانی رووسی .
 مۆسکو ، ژماره شهش ، ۱۹۶۸ ، ل ۲۰۱ - ۲۰۲ .

۳۹ - برونه بهراویزی ژماره ۲۵ .

مخبره‌نگ شهره‌فخانی بدلیسی»^(۴۰) و «بسی راپهرینه‌کانی سده‌ی
تذمینی هۆزه کورده‌کان له شه‌رفنامه‌دا»^(۴۱) . بۆ پروون‌کردنه‌وه‌ی
سه‌کانی جگه له «شه‌رفنامه» دوکتور شه‌سی ژماره‌یه‌کی زۆر سه‌رچاوه‌ی
کۆنی وه‌ك «زها القلوب» ی حمد الله القزوينی و به‌ره‌می میژوو نووسانی
سه‌رده‌می شه‌رفخانی وه‌ك قازی ئەحمەدی غه‌فاری به‌کاره‌یناوه .

ده‌قی فارسی‌به‌که‌ی «شه‌رفنامه» له قاهره‌و شوینی تریش چاپ‌کراوه ،
هه‌روه‌ها به‌رگی به‌که‌می تائسته دووجار به‌عه‌ره‌بی بلاو‌کراوه‌ته‌وه ، جاری
به‌که‌میان سالی ۱۹۵۳ له به‌غداو جاری دووه‌میان سالی ۱۹۵۸ (۲) له قاهره .
به‌رگی دووه‌میشی به‌ك‌جار به‌عه‌ره‌بی سالی ۱۹۶۲ له قاهره
بلاو‌کراوه‌ته‌وه^(۴۲) .

به‌داخه‌وه دوا‌ی هه‌موان «شه‌رفنامه» سه‌رنجی خاوه‌نی راسته‌قینه‌ی
خۆی راکیشا . گه‌ر کاره‌کانی مه‌لا مه‌حمودی بایه‌زیدی لێ ده‌ربکه‌ین تا
سه‌ده‌ی بیستم خۆینه‌وه‌ارانی کورد بایه‌خیتکی ئەوتۆیان به «شه‌رفنامه»
نهداوه . له نیوه‌ی دووه‌می سده‌ی بیسته‌مدا دوو زانای کورد
(خوالیخۆشبوو مامۆستا محمەد علی عه‌ونی و مامۆستا جه‌میل به‌ن‌س‌دی
پۆژه‌به‌بانی) «شه‌رفنامه» یان به‌زوبانی عه‌ره‌بی بلاو‌کرده‌وه . سالی ۱۹۷۳
هه‌ژاری شاعیر به‌یاریده‌ی «کۆری زانیاری کورد» که‌لینتیک‌ی زۆر گه‌وره‌ی
له‌کتیبخانه‌ی کوردیدا پر‌کرده‌وه به‌وه‌ی به‌زوبانی کوردی «شه‌رفنامه» ی
له‌به‌رگیتکی قه‌شه‌نگدا بلاو‌کرده‌وه . هه‌ژار به‌و کاره‌ گه‌وره‌یه‌ی قه‌رزنی
نیشمانی به‌سه‌رخۆیه‌وه نه‌ه‌شت و «کۆری زانیاری کورد» یش به‌

۴۰- بره‌وانه‌ کۆفاری «هه‌واله‌کلنی کۆری زانیاری نۆمره‌بایجانی سۆفیت»

باکو ، ژماره‌ به‌ك ، ۱۹۶۷ ، ل ۶۷ - ۷۲ .

۴۱- هه‌مان سه‌رچاوه ، ژماره‌ به‌ك ، ۱۹۶۸ ، ل ۴۰ - ۴۶ .

۴۲- دوا‌ی دینه‌وه سه‌ر نه‌م باسه .

بلاوکردنه وهی ئه رکێکی بایه خداری سه رشانێ به جێ گه یاند . شایانی باه
تایسته ش چاپی کوردیی « شهرفنامه » له گه ل پێشه کی به کانیدا (۱۰۱۶
لا په ره) نه ک ته نها گه وره ترین کتیی میژوویی کوردی به ، به لکو هه مان کات
گه وره ترین کتییکه که به زوبانی کوردی ها توته چاپ کردن .

ئه وهی تایسته زازاوه مه لا مه محودی بایه زیدی به کهم زانای کورده
که شهرفخانو « شهرفنامه » له هه موو پوویه که وه سه رنجیان را کیشاوه .
مه لا مه محود که دیاره خه لکی بایه زیدی کوردستانی تورکیا به ده ورو به ری
سالی ۱۷۹۷ له دایک بووه (۱۴) . جگه له زمانی زگماکی خۆی بایه زیدی له
زمانو ئه ده بی عه ره بی و تورکی و فارسیدا ده سیکی بالا ی هه بووه و
شاره زایه کی گه وره ی قورئان بووه و بو ماوه به کی درژ مه لایه کی که م هاوتای
نه ک بایه زید به ته نها به لکو هه موو کوردستان بووه ، له ناو کورده واریدا وه ک
زانایه کی ئایینی و ما مو ستایه کی لیها توو ناو بانگی ده رکرد بوو . مه لا مه محود
گه لیک به ره می شاعیرانی تورک و عه جمی وه ره گیرا وه ته سه ر زوبانی
کوردی . وێرای ئه ده ب له مه یدانێ لیکۆلینه وهی زمانیشدا به ره می زۆره ،

۱۲ - دهمبارهی مه لا مه محودی بایه زیدی و نه لیکه ندهر جابا (نه سکه ندهر
ژابا) په روانه :

A. Jaba, Réceuil des notices et récits kourdes. St. - Pbg., 1860.
pp. VIII - X;

مه لا مه محودی بایه زیدی ، عادات و رسوماتنامه ی اکرا دیه ، وه ره گیرانو
پیشه کی و تیبینی م . ب . رودینکو ، به زوبانی پووسی ، مۆسکو ، ۱۹۶۲ ،
ل ۳ - ۸ ، م . ب . رودینکو ، وه سفی کومه له ده سنو سه کوردی به کانی
لینینگراد ، به زوبانی پووسی ، مۆسکو ، ۱۹۶۱ ، ل ۸۴ - ۸۵ ،
« شهرفنامه » ، بهرگی به کهم ، چاپی پووسی ، پێشه کی ی . فاسلیفا ،
ل ۲۹ ، ۲۸ ، ۵۴ ، دوکتۆر ئه و ره حمانی حاجی مارف ، له باره ی
کوردناسی به وه له پووسی لو به کیه تی سو فیت ، - « کوفاری کوری
زانایی کورد » ، ژماره ۲ - ۱ ، ۱۹۷۴ ، ل ۵۱۱ - ۵۱۴ .

نیمت دهرباره‌ی پیزمان ، ههروه‌ها زۆر شاره‌زای دابو نهریتو میژووی
خوردان بوو .

بهختی کوردو پوژوه‌لاتناسی به‌گشتی و پوژوه‌لاتناسی پرووسی
مه‌تیته‌تی شاره‌زایی مه‌لا محمودی بایه‌زیدی و بیرکردنه‌وه‌ی زانستی‌بانهی
ته‌یکه‌نده‌ر جابای کونسولی پرووسی له‌ئهرزۆم^(۱۴) تیکه‌ل به‌یه‌ک بوونو
همه‌تیک به‌ره‌می هه‌تیزایان کرده‌دیاریی به‌هادار بۆ هه‌ردوو لا – بۆ کوردو بۆ
پوژوه‌لاتناسی . جابا که له‌سه‌ر داوای پوژوه‌لاتناسانی پیتته‌ربورگ که‌وته
به‌خ‌دان به‌ کوردناسی په‌نای برده‌ به‌ر مه‌لا محمودی بایه‌زیدی و به‌ یاریده‌ی
ئهو توانیی گه‌لیک ده‌سنوسی نایابو که‌ره‌سته‌ی زانستی بۆ موزه‌خانه‌ی
ئهبایی له‌ پیتته‌ربورگ کۆبکاته‌وه . هه‌مان‌کات بایه‌زیدی ، له‌سه‌ر داوای
جابا ، ژماره‌یه‌ک کتیبی دانا که ده‌سنوسی هه‌موویان که‌وته لای ئهو^(۱۵) .
پ . پ . رودینکو دهرباره‌ی بایه‌خی زۆری کاره‌کانی بایه‌زیدی نووسیویه
ده‌لی :

۱۴ – ته‌یکه‌نده‌ر جابا (ژابا) که بۆ ماوه‌ی ۲۲ سال . له ۱۸۲۶وه تاوه‌کو
۱۸۶۹ . کونسولی پرووسیا بوو له شاری نهرزۆمی عوسمانی .
کوردناسیتی گه‌وره‌ی لێ ده‌رچوو . « جامع‌ی رسالیانو حکایاتان بزمانی
کورمانجی » (پیتته‌ربورگ . ۱۸۶۰ . ۲۵۰ ل .) و « فهره‌منگی کوردی –
فهره‌نسی » (پیتته‌ربورگ . ۱۸۷۸ . ۶۳ ل .) له به‌ره‌مه‌ ره‌نگینه‌کانی
جابان . فهره‌نگه‌که‌ی ۱۵ هه‌زار وشه‌ی کوردی به‌ لیکۆلینه‌وه‌و
به‌راورده‌وه‌ تێدایه . کاتی خۆی « کۆری زانیاری کورد » ئهو دوو کتیبه
به‌نرخه‌ی ده‌ست‌خست .

۱۵ – به‌شی هه‌ره‌ زۆری ئهو ده‌سنوسو نووسراوانه له ده‌زگا زانستی‌به‌کانی
لینینگراد هه‌لگیراون . تابه‌ت له کتیبخانه‌ی سه‌لتیکوف شیلرین .
خوایه‌خۆشبووم . ب . رودینکو له کتیبی « وه‌سفی کومه‌له‌ ده‌سنوسه
کوردی‌به‌کانی لینینگراد » و تارێ « مه‌جموعه‌ی . د . جابا (ده‌سنوسه
کوردی‌به‌کان) » – « کاره‌کانی کتیبخانه‌ی گشتیی سه‌لتیکوف شیلرین » ،
لینینگراد ، ۱۹۵۷ ، به‌رگی دووه‌م ، ل ۱۶۴ – ۱۸۴ دایه‌بسی کردوون .

« ده توانم به ئهوپه پری دلیایی بهوه بلیم گهلی کورد له پاراستی گه لیک لایه نی به زخی سامانی پروونا کیرییدا تا راده به کی زۆر قهرزاری محمودی بایه زیدی به ، گهر هاریکاری مه محمودی بایه زیدی و آ . د . د . جابا نه بوایه تائیتش به به شیککی به زرخ له گه نجینه ی ئه ده بی کوردی سده ناو نجی به کان نه ده زانرا » (٤٦) .

بن گومان ده بوو شهرفخان و « شهرفنامه » سه رنجی مه لا مه محمودی بایه زیدی رابکیشن . وهك ئه و ده لیت له سه رتا پای کوردستاندا ته نها دوو بنه ماله ی تر هه بوون بتوانن شان له شانی باوو بایرانی شهرفخان بدمز که ئه وانیس بوختی و چه کاری به کانن (٤٧) . به پیتی گه رانه وه ی مه لا مه محمودی ده ورو به ری کۆتایی سده ی قۆزده دانیشتوانی شاری بدیس گۆری شهرفخانان زانیوه . ده رباره ی نه وه ی بنه ماله ی شهرفخان مه لا مه محمود نووسیوه ده لێ « تائیتش ئه و بنه ماله یه ماون ، به لام هه یج ده سه لاتیکیان نی به و به و داها ته که مه ده ژین که له مولکه کانیانه وه بو یان دیت » (٤٨) .

مه محمودی بایه زیدی زۆر بهرز « شهرفنامه » ی زرخاندوه ، به گرنه گرتن سه رچاوه ی میژووی کوردی داناوه . به م جهۆره ش باسی خاوه نی « شهرفنامه » ی کردوه :

« به راستی میژووی کوردستان قهرزاری خامه ی ئه و زانا پایه بلنده یه (مه بهستی شهرفخانه - ک . م . م) که به ناو بانگرتن که سی سه رده می خۆی بوو » (٤٩) .

- ٤٦- « عادات و رسمنامه ی اکرادی به » (پیشه کی) ، ل ٤ .
 ٤٧- « شهرفنامه » ، بهرگی به که م ، چاپی یووسی (پیشه کی) ، ل ٢٣-٢٤ .
 ٤٨- هه مان سه رچاوه ، ل ٢٩ .
 ٤٩- هه مان سه رچاوه ، ل ٢٨ .

که واته هیچ سیر نریه که مهلا محمودی بایه زیدی به کم پروونا کبیری
کورد « شهرفنامه » ی وهر گپراوه ته سهر زمانی کوردی . مهلا محمود
نعور و بهری سالی ۱۸۵۸ یا سالی ۱۸۵۹ له وکاره ی بۆته وه که جابا به کهر
فردوو به بۆ پیتهر بوگ . نه و کاره به زرخه به دهستو خه تی بایه زیدی خۆی
یسه و اله کتیبخانه ی گشتی سه لیکۆف شیدرین له شاری لنینگراد .

مهلا محمودی بایه زیدی به وانه وه نه وه ستایه وه ، وستی لاسایی
شهره فخان بکاته وه و رینگه ی نه و بگریته به رو به دهستوری نه و میژووی
کوردو کوردستان له وشوته وه بنووسته وه که « شهرفنامه » تیییدا
پراوه ته وه (۵۰) . بۆ جن به جن کردنی نه و نیازه به رزه ی مهلا محمود سالی
۱۲۷۴ ی کوچی (۱۸۵۷ - ۱۸۵۸ ی عیایی) له دانانی « کتیبایی تاریخی
جدیدی کوردستان » بۆ وه که نزیکه ی هزار لاپه ره ده بو ، له پیتشه کی و
۱۱ بهش پیتکهاتوو .

سالی ۱۸۶۵ نه لیکه ندهر جابا له نه رزرۆمه وه پیتشه کیی « کتیبایی
تاریخی جدیدی کوردستان » ی به زوبانی فه رهنسی نارده کۆری زانیاری
پرووسی بۆ زرخاندنی . به سه کانی جابادا وا دهرده که وئی نه و کتیبه به ک
پروونوسی هه بو وه به داخوه تائیته سه نه نجامی نه و ده سنووه نه زانراوه .
مه جوعه ی ده سنووه کانی جابا که له کتیبخانه ی سه لیکۆف شیدرین
هه لگیراون نه و کتیبه ی تیدا نریه .

به لام به ونه که مانه ی له به رده ستاندان وا دهرده که وئی ههستی
میژوونووسی مهلا محمودی بایه زیدی قول بو وه ده میتکه نه وه ساغ بۆته وه
که سولتانه عوسانی به کان ده یانویست کوردو کوردستان بکه نه به کیک له

۵- مهلا محمود هه رچه نده بۆ خۆی سالی ۱۲۰۰ ی کوچی (۱۷۸۵ - ۱۷۸۶ ی
عیایی) کرده سه رته ی باسه کانی ناو « کتیبایی تاریخی جدیدی
کوردستان » به لام زۆر جاریش روداوی پیتش نه و پۆژگاره ی گپراوه ته وه .

قەلغانە گەورەکانی پاراستن و پەرەپێدانی دەسلاتیان لە ھەموو پوۆژھەلانی ناوہ پاراستا . لەم بارەبەرە مەلا مەحمود بە زوبانی سولتان سلیمانی دادپەرورەووە ئەمەیی لای خوارەوومان بو دەگیریتەووە کە جووری دەرشتی بەلگەیی دەستپوۆشتنی بایەزیدی بە لە مەیدانی میژوونوویدا . بایەزیدی دەلن :

« کە سولتان سلیمانی دادپەرورە گەراوہ ئەستەمول دایکی پرووی تێ کردو پیتی گوت : « کوپم وا تو گەراپتەووە ، بەلام ناخۆ لە مەودوا گورج و قزلباشەکان ھیرش ناھیننە سەر مەلبەندەکان ؟ » . سولتان لە وەلامدا گوتی : « دایکە : دیوارینکی پتەوم لە تیوان ئیسپرتوری عوسانی و دەولەتانی گورج و عەجەمدا دروست کرد ، دوژمن ئیتر پیتی ناگرتی ھیچ زیاتیکمان پین بگەتینن » . دایکی پرسی : « چۆن توانیت لەو مەودا درێژمدا دیوار دروست بکەیت ؟ » . سولتان لە وەلامدا پیتی گوت : « دایکە من ئەو دیوارەم لە گوشت و خوین دروست کردووە . بەرپووە بردنی ئەو ناوچانەم بەرەوپرووی ھۆزە کوردەکان کردۆتەووە . . . دوژمن ناتوانن زەفریان پین بەرئێ و بگاتە ناو دەولەتی ئیسلام » (٥١) .

یەکیك لە بەرھەمە بەناوبانگەکانی تری مەلا مەحمودی بایەزیدی « عادات و رسوماتنامەیی اکرادبە » (٥٢) . ئەم کتیبە ھەرچەندە پین ھەلە نرە .

٥١ - « شەرەفنامە » . بەرگی یەكەم : چاپی پووسی (پیشەکی) : ل ٥٤ .
 ٥٢ - مەلا مەحمودی بایەزیدی سالی ١٢٧٤ی کۆچی ، ١٨٥٨ یا ١٨٥٩ی عیسایی لە دانانی ئەو کتیبە بوۆتەووە کە ناوی ئەواری بەم جوۆرەبە : « کتیبە عادات و رسوماتنامە طوایفا اکرادبە و اصولو نظامات کورمانجی » . ئەو کتیبە ١٩٢ لاپەرەبەر ھەر لاپەرەبەیی ٧ تا ٩ دیری تیدابە . سالی ١٩٦٢ م . ب . پ . یو دینکو لە مۆسکو دەتی کوردی بەکەیی و ھەرگێرانی بو سەر زمانی پووسی لە گەل پیشەکی بەکدا بلو کردمووە کە ھەمووی بەسەر بەکەرە ٢٠٢ لاپەرەبە .

نیت له سه‌ره تادا که دیته سه‌ر باسی ره گه‌زی کورد . به‌لام له گه‌لی نه‌وه‌ش سه‌ر چاوه‌یه‌کی به‌که‌لکه بو میژوو نووس چونکه گه‌لیک لایه‌نی ژبانی کومه‌لایه‌تی و ئابووری و پرووناکییری کوردی تورکیای پروون کردۆته‌وه . وه‌ک سه‌ر تۆبه و ژبانی کۆچه‌ری و بازرگانی و باجو سه‌رانه و سه‌ر سه‌له‌م و سه‌لاتی ده‌ره‌به‌گان و خانووبه‌ره و چه‌ک و تفاق و ولاغ و به‌رزو و شیربایی و سه‌مرمت و شیخ و مه‌لا و جه‌ژن و شایی و نه‌و جوړه باسانه‌ی هه‌میشه که‌ره‌ستی سه‌رخن بو میژوو نووس .

به‌ر له ته‌واو بوونی سه‌ده‌ی تۆزده ژماره‌یه‌کی تر له پرووناکییرانی کورد سه‌ره‌می خۆیان بو باسی جیاوازی میژووی کوردو کوردستان ته‌رخان کرد . سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی تۆزده خه‌سه‌وی کۆری مه‌مه‌دی به‌نی نه‌رده‌لان «تاریخی به‌نی نه‌رده‌لان» ی نووسیوه . هه‌ر نه‌و ده‌ورو به‌ره‌ش سه‌بدولپه‌زاق به‌گی کۆری نه‌جه‌ف قولی خانی دونبۆلی (سالی ۱۲۴۳ ی کۆچی ، ۱۸۲۷-۱۸۲۸ ی عیایی وه‌فاتی کردوه) «تاریخی ده‌نایله» ی نووسیوه . په‌سته‌م خانی کۆری نه‌مه‌د خانی دونبۆلی «اشاره‌ المذاهب» و «اشاره‌ الادیان» ی داتاوه که هه‌ردووکیان باسی ئاین و میژووی هۆزی دونبۆلی ده‌که‌ن . مه‌ شه‌رف خانی شاعیره که سالی ۱۲۱۹ ی کۆچی (۱۸۰۴ - ۱۸۰۵ ی عیایی) نه‌دایک بووه و سالی ۱۲۶۳ ی کۆچی (۱۸۴۶ - ۱۸۴۷ ی عیایی) کۆچی دوابی کردوه ده‌سه‌نوسی «تاریخی نه‌رده‌لان» ی دوابی خۆی بو به‌جی هه‌شتوین .

ئه‌م به‌ره‌مانه‌ش هه‌ریه‌که‌یان بایه‌خی خۆی هه‌یه . به‌وینه «اشاره‌ المذاهب» و «اشاره‌ الادیان» ی په‌سته‌م خانی دونبۆلی و «تاریخی ده‌نایله» ی سه‌بدولپه‌زاق په‌گ که هه‌رسته‌کیان به‌سه‌ریه‌که‌وه له ده‌سه‌نوسیکی ۲۵۳ لاپه‌ره‌یدا له کتیبخانه‌ی «ماتینه‌ده‌ران» هه‌لگیراون باسی گه‌لیک به‌سه‌ره‌تی میژووی که‌م زانراوی دونبۆلی به‌کان ده‌که‌ن . زخی میژووی نه‌و باسانه‌یان

که بقروداوه کانی کوتایی سدهی هژده و سده نای سدهی نوزده
تخران کراون زوره چونکه له ویدا چ عه بدولر هزاق به گوج رۆستم خان
ئه و روداوانه ده گپ نه وه که به چاوی خزیان بینویان و تی یاندا به شدار
بوون (۵۴) .

بن گومان ئه م به ره مانه . ته نانهت « شهرفنامه » شی . له که م و کورتی
ئاسایی بن بهش نین . هه موو مه رجه زانستی به کانی نووسینی میژوو پیدان
تیدا نیه ، دانه رانیان هه ر باسه کان ده گپ نه وه بن ئه وهی یتکیانه وه به سه وه
یا یتکیان بده نه وه . ژماره یه که له نووسه رانیان بن نیازی خراب . له به ره ههستی
ئایینی یا ئاره زووی به رزکردنه وهی کورد به یتی بۆچوونی خزیان . که وتوو نه
هه له ی میژوو پیدان گه وره وه . به وینه به لای رۆستم خان وه دونبولی به کان
ده چنه وه سه ره به ره کی به کان !

دوای ئه م نووسه رانه و له گه ل پیدابوونی رۆژنامه نووسی کوردیدا
روونا کیرانی کورد به جۆرنیکی تر که وتسه بایه خدان به میژوو به گشتی و
میژوو گه له کریان به تاییه تی .

۵۴ - پروانه : ۱ . د . د . پابلزیان . سه رچاوه به کی نوچی دهمبارهی میژوو گه لی
کورد . « گۆفاری کۆری زانیاری ئهرمه نستانی سۆفیت » . ژماره ۸ .
۱۹۶۷ ، د . کمال مه زه ره ، ماتینه دهران با گه وه ریکی گه وره ی
رۆژه لات . به بیان « ته شربینی به که می ۱۹۷۵ ل ۷ - ۱۰ .

پوژنامە نووسی کوردی و میژوو

- میژوو لای « کوردستان » او « کۆمهلهی خویندکاران » .
- « پۆژی کورد » او « ژین » او « یتگە یشتنی راستی » .
- هەرە کول نازیزان یا جەلادەت بەدرخان . گوڤشەکانی
- « گەلاوێژ » . عوسمان سەبری و « پوناھی » .
- پوژنامە نووسی مەهاباد . سەلاحەددینی ئەبویی .
- هەنگاوی گەورە « پۆژی نوێ » . پوژنامە « زبان » او
- مینۆرسکی . سەلاحەددین لای پوژنامە نووسی کوردی .
- بیفمەر و کورد .

زۆر دەگەن پوژنامە یا گوڤاریکی کوردی هەندە کەوتی هیچ بایەخی بە میژوو نەداین . خواوەنی « کوردستان » ی بە کەمین پوژنامە کوردی لە ژمارە هەشتەمین پوژنامە کەیدا نووسیویە دەلی :

« من دەزانم کورد دەربارە میژووی کوردستان هیچ شتیکی نازان . لە بەر ئەوە من هەر جارە شتیکی کورت دەربارە کوردستان و باوو بایرانی نازیز دەنووسم » (٥٤) .

پاش شەست ساڵ خویندکارانی کورد لە ئەوروپا کە ویستیان گوڤاری « کوردستان » بە ناوی « کۆمهلهی خویندکاران » هەو دەرکەن « سکریتیری کۆمیتە دەرکردنی گوڤار » عومەری قازی لە ئەندەن بەیاننامە بە کێ بە کوردی و عەرەبی بلۆک کردەووە کە بەم جۆرە دەستی پێ کردوووە :

٥٤- دەقی نووسینە کە بەم جۆرە بە : « از زمان کرد و تاریخا کردستانی توتشتی نزانن لوما ازی هر جریدا خوەده کورت بچک تاریخا کردستانی اویسا اجدادین عزیزان بنفسم » (« کردستان » ، ژمارە ٨ ، ٥ رجب ١٣١٦ ، ١٨ تشرین ثانی ١٣١٤) .

« ئەمى خوتندكارى كوردى خۆشەويست :

هەمومان ئەزانين كە يەكئەن لە ئامانجە پيرۆزەكانى كۆمەنەب
خۆشەويستەكەمان گەياندننى مېژوو و وێژەو زانستى كوردە .
مىللەتانى تر» (۵۵) .

بەرلەووش بە ماوەپەك گۆقارى « كوردستان » ى مەهاباد لە ديوى
ناوھەوى بەرگى يەكەمى ژمارە يەكيدا نووسيوە دەلىن :

« كوردستان گۆوارىكى ئەدەبى - تارىخى - كۆمەلایەتى . . . مانگى
كوردى بە . . . بۆ ژيانەوھى . . . ئاسارى زانايانى كورد تەقەلا دەدا .
لەبەرئەو تەكا لە خوتندەوارانى خۆشەويست دەكەين ھەركەس بەبىر
ھىكايەت و سەرگوزشتەى پياوئىكى مەزن يا ەشیرەتتىكى كوردى لەكن بىر
يان نووسراوئىكى لەلابىن يا لەبەر بىن . كوردى ، فارسى ، عەرەبى ، مادائىك
ھى زانايانى كورد بىر لەچاپنەدرا بىن بۆمان بئىرن كە بە يارمەتى خود
لەچاپى بەدەين كە بەسەرھاتى رۆژگار لە تىوى نەبا» (۵۶) .

بەمجۆرە باسى مېژوو ئامانجى زوربەى رۆژنامەو گۆقارە كوردى بەكەن
بوو . « كوردستان » ى يەكەمىن رۆژنامە باسى سەلاخەددىن و مىرانى جزىر
بەدرخان پاشاى گەورەى كردوو . ھەروەھا وتارى مېژوو پى گشتىنى
بلاو كەردۆتەو ، وەك باسى دۆزىنەوھى ئەمەرىكا لەلا بىن كرىستوف

۵۵ - رۆژى ۲۲ى كانونى دوومى سالى ۱۹۵۸ بە رۆنىق ديوئىكى بە كوردى
دېوھەكى تىرى بە عەرەبى چاپ كراو .

۵۶ - « كوردستان » ، مەهاباد ، ژمارە پەك ، ۶ى دىسامبرى ۱۹۴۵ ، بەرگى
ناوھەوى .

کۆلۆمبسهوه . له چوار ژمارهیدا (۲۲ - ۲۵) « کوردستان » بهدریژی باسی
زمانو بیروکاری مهدهت پاشای بهناوبانگی کردوو (۵۷) .

« کوردستان » بۆ خۆی سهراوه بهکی گرنگ و پهسه نه بۆ تیگه یشتنی
زۆر پرووی ژبانی سیاسی و پرووناکییری کورد له کۆتایی سهدهی تۆزدهو
سههتای سهدهی بیستا . زانیاری بهکانی ناو « کوردستان » یاریدهی
میژوونووس دهدهن باشر له پتوهندی ییوان کوردو ئهرمهنو چالاکی
نیشتمانپهروهرانی کورد له پرزی ئیتیحادی بهکانداو شوینی سوارهی
حهیدی له میژووی نوینی کوردو ئهوجۆره باسانه تیگات .

« پۆژی کورد » ی به کهمین گۆقاری کوردی (۵۸) بهرگی هه ر سنج
ژماره کهی به وینهی ناوداران میژوو رازاندۆتهوه - سهلاحه ددینی ئه یوبی و
که ریم خانی زهندو حه سین که نمان بهدرخان پاشا . « ژین » ی
ئهسته موولیش (۵۹) به کهمین گۆقاری کوردی به که بایهخی زۆری به میژووی
کورد داوه . له ژماره دهیدا « ژین » وتاریکی ده ربارهی مهولانا خالید
بلاو کردۆتهوه که م . نهژاد توفیق نووسیویه (۶۰) . دیسان « ژین » به کهمین
گۆقاری کوردی به که به زنجیره وتاری میژویی بلاو کردۆتهوه و گوشه بهکی
تایهتی بۆ « میژووی کورد » تهرخان کردوو . « ژین » زنجیره به ک وتاری

۵۷- پروانه ئه و ژمارانهی « کوردستان » که دوکتۆر کمال فونلاد به زهنگۆگراف
بلاوی کردوونهوه (« کوردستان - به کهمین پۆژنامهی کوردی ۱۸۹۸ -
۱۹۰۲ » ، کۆکردنهوه و پتیشه کهی د . کمال فونلاد ، بهغدا ، ۱۹۷۲) .

۵۸- نۆرگانی کومه لهی « هیفی کورد » بو ، پۆژی ۶ ی حوزه برانی سالی
۱۹۱۲ له ئهسته موول به کهم ژماره ی لێ چاپ کرا .

۵۹- له گه ل تهو له بوونی شه پی به کمی جیهاندا پرووناکییری کورد له
ئهسته موول ده ستیان کرد به بلاو کردنهوهی « ژین » که به کینکه له گۆقاره
کوردی به دهوله مندەکان .

۶۰- « ژین » ، ژماره ۱۰ ، شوباتی ۱۳۲۵ ، ل ۱ - ۵ .

عبدولمەزیز یامولکی دەربارەیی میژووی بنه‌ماله‌ی بابانو زنجیره‌یه‌ك
وتاری میژوویی کوردی بدلیسی دەربارەیی کوردو کوردستان ، تایست
گه‌لی کورد له‌ ئێران ، بلاوکردۆته‌وه .

« ژین » ی ئه‌سته‌موول ، هه‌مان‌کات ، یه‌که‌مین چاپه‌مه‌نی کوردی‌یه
که‌ به‌ره‌می زانایانی ئه‌وروپای دەربارەیی میژووی کورد بلاوکردۆته‌وه .
وه‌ك ئه‌و زنجیره‌ وتاره‌ی له « ئه‌نسکلۆپیدیای به‌ریتانیایی » ی وه‌رگرتوون .

میژووی کورد له‌ پۆژنامه‌ی « تیگه‌یشتی راستی » دا باش په‌نگی
داوه‌ته‌وه^(٦١) . له‌مه‌دا شاره‌زایی میخه‌ر سۆن که‌ مامۆستا ئه‌مین زه‌کی بز
باسی نه‌ژادی کورد که‌لکی له‌ نووسینه‌کانی وه‌رگرتووه ، ده‌وری دیاری
بینوه . « تیگه‌یشتی راستی » یه‌که‌م سه‌رچاوه‌ی کوردی‌یه‌ هه‌ولێ داوه‌ باسی
په‌گه‌زی کورد به‌ شێوه‌یه‌کی زانستی بکاو چه‌ند جارێك له‌ ویدا ناوی
میدی‌یه‌کانی هه‌تاوه‌ته‌وه‌و مانی کورد به‌رامبه‌ر به‌ نه‌مانی گه‌لی دێزینی وه‌ك
ئاشوورو ئه‌که‌دو کلدان و ئیلام به‌ به‌لگه‌یه‌کی میژوویی گرنگ داده‌نی .

« تیگه‌یشتی راستی » چه‌ند وتاریکی بو‌ باسی میژووی کوردستانی
سه‌ده‌ ناونجی‌یه‌کان ته‌رخان کردووه‌ چونکه ، وه‌ك خۆی ده‌لێ ، « تاریخی
قرونی وسطای کورد قیسه‌تیکی هه‌یه‌ »^(٦٢) . له‌ ژماره‌ بیستو سێ‌یه‌وه
« تیگه‌یشتی راستی » له‌ گوشه‌ی « تاریخ و مه‌شاهیری کورد » ا به‌درێژی
باسی چه‌ند میرنشینیکی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی کوردستانی کردووه‌و به‌م‌جۆره
هۆی دامه‌زراندنیانی لێك داوه‌ته‌وه :

٦١- له‌باره‌یه‌وه‌ بروه‌نه : د . که‌مال مه‌زه‌هر . « تیگه‌یشتی راستی » و
شوینی له‌ پۆژنامه‌نووسی کوردیدا ، به‌غدا ، ١٩٧٨ ، ل ٢٠٠-٢٠٩ .

٦٢- بروه‌نه : « تیگه‌یشتی راستی » ، ژماره‌ بیستو سێ ، ٨ ی نیسانی
١٩١٨ .

«... ئەحوالی خەلافەتی عەبباسی شیواو لە ھەموولا حکوماتی
 ھەربەخۆ بە واسیطەی پیاوانی بەکار ھاتە ناو . قەومی کوردیش ۰۰۰ لەم
 ھەتە بەرێشانە ئیستیفادەی کردو چونکی جێیان ھەموو شاخ و داخ و سەختە
 جاکر ھاتنە دەست و چەند حکومەتییکی موناھییان تەئیس کرد.» (۶۴) .
 « چەند ژمارە بە کیدا « تێگە یشتنی راستی » باسی میرنشینە کوردی بە کانی
 ھەدە ناو نەجی بە کاز و دەسە لاتندارە ناو دارە کانیانی کردوو .

گۆفاری « ھاوار » ییش (۶۴) بەئسی خۆی بایەخی بە مێژوو داوہ .
 ھەرە کول ئازیزان کہ ناز ناوی جەلادەت عالی بەدرخانە گەلیک وتاری
 مێژوویی لە « ھاوار » دا بلاو کردۆتەوہ ، وەك وتاری « کوردو کوردستان
 بە چاوی بیانیان » کہ باسی مێژووی کوردی لە قۆناغی کۆنەوہ تێدا دەکات .
 بیروتنەوہی بەدرخان پاشا لەو باسانە ی ئەو وتارە بە کہ ھەرە کول ئازیزان
 بەیەخی زۆری پێ داوہ (۶۵) . دیسان ھەر ئەو وتاریکی گەورە ی بە ناوی
 « کاردۆخ و ولاتی کاردۆخان » ھوہ بلاو کردۆتەوہ کہ بە درێژی ئەو قسانە ی
 تێدا ھیناوتەوہ کہ زەینەفون سالی ۱۴۰۱ ی پیش عیسا لە « ئەنا بایس » دا
 دەربارە ی کاردۆخە کاز نووسیونی (۶۶) .

بە ناوی « کلاسیکە کانیان » ھوہ (۶۷) ھەرە کول ئازیزان وتاریکی
 گەورە ی دەربارە ی ژیانو کاری گەورە پیاوانی کوردی وەك علی جەریری و

۶۳- « تێگە یشتنی راستی » . ھەمان ژمارە .

۶۴- بەدرخانە ی بە کاز لە شام گۆفاری « ھاوار » یان بلاو کردەموو بو ماوہی
 یازدە سال ژیا . ژمارە بەکی یۆژی ۱۵ ی مایسی سالی ۱۹۳۲
 چاپ کراوہ .

۶۵- « ھاوار » . ژمارە ۱۹ ، ۱۷ ی نیسانی ۱۹۳۲ ، ل ۱ - ۲ . ژمارە ۲۳ .
 ۲۵ ی تەمبوزی ۱۹۳۲ ، ل ۱ - ۳ . ژمارە ۲۴ ، ۱ ی نیسانی ۱۹۳۴ .
 ل ۱ - ۳ .

۶۶- « ھاوار » ، ژمارە ۳۲ ، ۱ ی ئەیلولی ۱۹۴۱ ، ل ۱ - ۷ .

۶۷- لە گۆفارە کہ خۆیدا وەھا نووسراوہ « کلاسیکەن مە » .

نهقی تهرانو ئەحمەدی خانی و ساییلی بایهزیدی و شەرفخان و موراد خان و مهولانا خالی دو مهلا یه حیای مزوری و نالی و شیخ رهزاد حاجی قادری کۆبی بلاو کردۆتوه .

جگه لهوانهی باسان کردن «هاوار» له چند ژماره به کیدا چیرۆکی میترووی بلاو کردۆتوه . وهك «كليۆپاترا» و «سهلاحه ددین و ریچاردی سیردن» (٦٨) .

«گهلاویژ» لهم مهیدانه شدا . وهك زۆر مهیدانی تر . به کهمی رۆژنامه نووسی کوردی بوو (٦٩) . تائینهش هیچ کام له رۆژنامه و گۆناره کوردی به کانی عراق و دهره وهی وهك «گهلاویژ» بایه خیان به میتروو به گشتی و میترووی کورد به تاییهتی نه داوه . «گهلاویژ» چند گۆشه به کی بو باسی جیاوازی میتروو تهرخان کرد . وهك «کوردی به ناوبانگ» و «نه کون و قوژبنی تاریخدا» و «سووجیک له میتروو» و «کورد لای یتگانه» . نووسره ههر به ناوبانگه کانی چله کان (ئهمین زهکی و توفیق وههبی و حسین حوزنی موکریانی و علائه ددین سهجادی و ژماره به کی تر) باسی میتروویان له سهرا لاپه ره کانی «گهلاویژ» کردوه (٧٠) . جگه له وان ژماره به ک له ژوونا کبیرانی کوردی دهره وهی عراقیش وتاری میتروویان له «گهلاویژ» دا بلاو کردۆتوه ، وهك عوسان سهبری و ن . ئازا سهیی که باسی ههلوخانی سهرداری ئهرده لانی بو کردوین (٧١) .

٦٨- «هاوار» . ژماره ٥٠٥٠٥ ی ئۆکتۆبهری ١٩٤٢ . ل ٢ - ٠٤ . ژماره ٥١ . ١٥ ی تهرینی نوومهی ١٩٤٢ . ل ٢ - ٠٤ .

٦٩- «گهلاویژ» دواي «هاوار» به مهنته رین گۆناری کوردی به . دهوروبه ری ١٠ سال ژبا . ژماره به کی کانونی به کهمی سالی ١٩٢٩ له بهغدا چاپ کرا .

٧٠- دواي دینهوه سهرا باسی ههر به کیهان به جیا .

٧١- «گهلاویژ» . ژماره ٦ ، حوزمهیرانی ١٩٤٥ . ل ٢٥ - ٢٨ .

جاری واهیه «گهلاویژ» نیوهی سهرتاپای ژماره یه کی بۆ باسی میژووی
 نخران کردوو . بهوتنه له ژماره ۵ و ۶ ی سالی سیتیدا (۳۳) نهم وتاره
 میژوویانهی بلاوکردۆتهوه : « کوردی به ناوبانگ » ی نهمین زه کی (ن ۱ - ۶) ،
 « تلور - گۆرینی - عیسی اجتماع » وه رگپیرانی عه لانه ددین سه جادی
 (۱۰ - ۱۴) . « لاپه زه ی تاریخ » نزه رنی یه ی په یابوونی نه قوامی هندۆ
 ئه وروپایی یا ئاری و کۆچهره وه کانیا ن « ی صالح قه فتان (ل ۱۴ - ۲۰) ،
 « قورویج چۆن گیرا » ی ناجی عه بیاس (ن ۵۶ - ۶۹) ، « ژنه کوردی به ناوبانگ
 - مه ستوره » ی محمه د نه مین کاردۆخی (ن ۷۷ - ۷۸) . « لینین » ی
 فایق هوشیار (ن ۸۱ - ۸۷) . وینه ی مناره یه کی کۆنی عه مادی یه (ل ۸۹) ،
 « پاشاوه ی ژبانی مه ولانا خالد » ی عه بدولمو حسین هوشیاری هه ورامانی
 (ن ۹۳ - ۹۵) .

یه کتیک له کاره بایه خداره کانی « گهلاویژ » بلاوکردنه وه ی به ره مه ی
 ژماره یه ک له رۆژه لاتناس و گه پریده ئه وروپایی به کانه ده رباره ی کورد .
 له ویدا ده وری مامۆستا ناجی عه بیاس گه وروه دیاره . له پیتنج ژماره ی به ک
 له دوای به کی « گهلاویژ » دا « گۆران » به ناوبانگه که ی ف . مینۆرسکی (۳۳)
 بلاوکردۆته وه (۷۴) . پاش چه ند مانگتیک به ناوی « گه شتیک له کوردستانا
 هه شتا سال له مه و به ر » له کتیبه که ی فهدرریک میلینگن (۷۵) وه ک خۆی ده لێ

۷۲- « گهلاویژ » . ژماره ۵ - ۶ . مایسو حوزه برانی ۱۹۴۲ ، نهو ژماره به ی
 « گهلاویژ » هه مووی به سه ربه که وه ۹۶ لاپه زه به .

۷۳- ده فی وتاره که ی مینۆرسکی به ئینگلیزی به روانه :
 "Bulletin of the School of Oriental and African studies",
 London, Vol. XI, Part I, 1943.

۷۴- به روانه : « گهلاویژ » ، ژماره ۵ - ۱۰ ، مایس - نه یلویلی ۱۹۴۴ .
 F. Millingen, Wild life among the Koords, London, 1870. —۷۵

ئەو پارچانەى بەكەلكان بىن و تامىكى بىن «^(٧٦)» كوردونى بە كوردى و ئە
چەند ژمارە بەكى «گەلاوێژ» دا بلاوى كوردونەو^(٧٧) . زۆر بەسەر ئەر
كارەيدا تىنە پەرى كاتىك مامۆستا ناجى عەبباس ئە ژمارە هەشتى سالى
١٩٤٧ى «گەلاوێژ» وە دەستى كرده بلاو كوردنەو وەى كوردەى كىيە
گرنگە كەى كلۆدېۆس جىس پىچ^(٧٨) كە بە كىكە لە سەرچاوە پەسەنەكان بو
هەر كەس باسى كوردو كوردستان لە سەدەى هەژدە و تايەت سەدەى
سەدەى تۆز دەدا بكا .

مامۆستا ناجى عەبباس و نىراى ئەو كارە بە زرخانەى بو خوشى و تارى
مىژ و وى لە «گەلاوێژ» دا بلاو كوردنەو . وەك «لاپەرە بەكى زىر بىن لە تارىخى
ئەربىل»^(٧٩) . دوا ديارى مامۆستامان «كچانى كورد»^(٨٠) .

مامۆستايان قادر خەفاف و مەجىد سەعیدو بە كر دليريش بەرھەمى
بەكەلكيان لە زمانى ئىنگلىزى بەو وەرگىراو و لاپەرەكانى «گەلاوێژ» دا
بىن رازاندنەو . بەكەمىان لە چوار ژمارەى سالى ١٩٤٥ى «گەلاوێژ» دا

٧٦- بروانە : «گەلاوێژ» . ژمارە ٥ . ماى ١٩٤٥ . ل ٦٦ .

٧٧- بەشى حەوتەمى ئەو وەرگىرانە لە ژمارە يازدەى سالى ١٩٤٥ دا
بلاو كراوە تەرە (ل ٥٩ - ٦٧) .

٧٨- C. J. Rich, Narrative of a Residence in Kurdistan, Vol. I - II, London, 1936.

٧٩- «گەلاوێژ» . ژمارە ١ و ٢ . كانونى دووھەم شوباتى ١٩٤٢ .
ل ١٠ - ١٧ .

٨٠- مامۆستا ناجى عەبباس بە ناوى «كچانى كورد» وە كىيەكەى هتى
ھەرۆكە هەسنى كوردو بە كوردى سالى ١٩٨٠ لە كىيىكى ٢٠٤
لاپەرەيدا بلاوى كوردنەو . نلوى ئىنگلىزى كىيەكە بەم جۆرە بە :

H. H. Hansen, Daughters of Allah. Among Moslem Women in
Kurdistan, London, 1960.

هكوردنى چەند بەشىكى كىتەپكەى مېچەر سۆنى^(۸۱) بلاوكردۆتەوهو
 - بەدوايان بو خوشى وتارىكى بو هەلەنگاندیان تەرخان کردوو^(۸۲) که
 داخووه پەرۆشى زۆرى بو کورد وای لى کردوو بەکەوتتە چەند
 هەتەبەکەوه . پاش ماوه بەک قادر خەف لە ژماره پینج تا دەى سالى
 حەتەمى « گەلاویژ » دا زنجیره بەک وتارى دەر بارەى رېچو کىتەپکەى
 - کردوو^(۸۳) . مەجید سەعیدیش لە سێ ژماره دا « کوردی عىراق » ی
 - جۆنسى بلاوكردۆتەوه^(۸۴) . « بەکەم فەرماندەى گوتى لە بابل » و
 . نەزادى کورد « بەک دلیز نە ئینگلیزى بەوه کردوونى بە کوردی و لە
 گەلاویژ » دا بلاوی کردوونەوه^(۸۵) .

بەکیتک لە بەر هەمە مێژوویى بە وه رگێردراوه هەر بەکەلکەکانى
 . گەلاویژ « نەو وتارە بەکە باسى سەرەتای پەیدا بوونى رۆژنامە نووسى
 کوردى و بەرە و پیتش چوونى دەکات^(۸۶) . وتارى ناوبرا و یوسف

۸۱ - E. B. Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in diguise, second edition, London, 1926.

۸۲ - پروانه : « گەلاویژ » . ژماره ۹ . نەیلولى ۱۹۴۵ . ل ۴۱ - ۴۹ .

۸۳ - پروانه : « گەلاویژ » . ژماره ۵ - ۱۰ . مایس - تەشرینی بەکەمى
 سالى ۱۹۴۶ .

۸۴ - دەقى نەو وتارە بە ئینگلیزى لە گوفارى "Geographical Magazine"
 (گوفارى جوغرافى) دا بلاوکراوه تەوه (پروانه) : « گەلاویژ » . ژماره ۷ .
 تەمموزى ۱۹۴۵ . ل ۵۹ - ۶۷ . ژماره ۸ . ئابى ۱۹۴۵ : ل ۵۹ - ۶۱ .
 ژماره ۱۰ . تەشرینی بەکەمى ۱۹۴۵ . ل ۱ - ۱۱) .

۸۵ - « گەلاویژ » . ژماره ۵ . مایسى ۱۹۴۹ . ل ۵۷ - ۶۱ . ژماره
 ۸ . ئابى ۱۹۴۹ . ل ۲۲ - ۲۸ .

۸۶ - نەو وتارە سالى ۱۹۴۴ لە گوفارى کۆمەلەى ئاسیای بەریتانیادا
 بلاوکراوه تەوه (پروانه) :

"Journal of the Royal Central Asian Association", London, 1944
 September, pp. 313 - 314".

مه‌لهك (٨٧) له ئینگلیزی به‌وه کردوو به به عه‌ره‌بی و مامۆستا عه‌بدولقادر
قه‌زازیش وه‌ریگه‌یاره‌ته سه‌ر زوبانی کوردی (٨٨) .

هه‌روه‌ها به‌ن ناوی وه‌ریگه‌یاره‌ی له سه‌ن ژماره‌یدا « گه‌لاویژ » نه‌و به‌شانه‌ی
کتیبه‌ی « که‌مه‌کانی جیهانی عه‌ره‌ب » ی ا . حۆرانی (٨٩) بلاو کردۆته‌وه که
په‌وه‌ندی یان به‌ کورده‌وه هه‌یه (٩٠) .

خواله‌خۆشبوو سه‌ن فه‌می جاف چه‌ند وتاریکی میژوو به‌ی له
فارسی به‌وه کردۆته کوردی و له « گه‌لاویژ » داچایه‌ی کردوون . وه‌ك
« شازاده‌ی بدلیس » که بریتیه له یادداشتی گه‌ریده‌یه‌کی فه‌ره‌سی که
ناوه‌ندی سه‌دی هه‌فته ، له رۆژگاری فه‌رمانه‌وه‌ی یه‌کیک له نه‌وه‌کانی
شه‌ره‌ف‌خاندان هاتۆته بدلیس (٩١) . به‌په‌ی قه‌سی نه‌و گه‌ریده‌یه « شازاده‌ی
بدلیس » له کاتی په‌یوستدان ده‌یتوانی ده‌ستوبرد « ٢٠ هه‌تا ٢٥ هه‌زار سوارمه‌و
ژماره‌یه‌کی زۆر پیاده » به‌چه‌که‌وه به‌تیرته هه‌ر شه‌ر گه‌یه‌کی یه‌یوستایه .

٨٧- یوسف مه‌لهك نووسه‌ریکی به‌ناوبانگی ئاسووری به‌ له به‌ره‌مه‌کانیدا و له‌و
رۆژنامه‌یدا که له کاتی جیلوازدا له بیروت به‌ عه‌ره‌بی ده‌ری ده‌کردن
که‌لیک زانیاری گرنگه‌ی ده‌سه‌نی ده‌ره‌به‌ری میژوو کورد بلاو کردۆته‌وه .
له‌و کتیه‌ به‌ناوبانگه‌یدا که به‌ ناوی

روه "The British betrayal of the Assyrians".

له ئه‌مه‌ریکا سالی ١٩٣٦ له‌چایه‌ی داوه پاکانه‌یه‌کی زۆری بۆ کورد کردوو
به‌به‌لگه‌وه سه‌لماندوویه که کورد ده‌ستی له کوشتاری ئاسووری به‌کاندا
نه‌بووه . « کردستان او بلاد الاکراد » بیروت ، ١٩٤٥ ، به‌کیکه له
به‌ره‌مه‌کانی .

٨٨- بره‌وانه : « گه‌لاویژ » ، ژماره ١ ، نیه‌نی ١٩٤٥ ، ل ٢١-٢٥ .

٨٩- A. H. Hourani, Minorities in the Arab World. London, 1947

٩٠- « گه‌لاویژ » ، ژماره ١ ، کلۆونی نووه‌می ١٩٤٨ ، ل ٤١-٤٨ ، ژماره

٢ ، شوبانی ١٩٤٨ ، ل ١-٧ ، ژماره ٣ ، مارتی ١٩٤٨ ، ل ٢٩-٥٠ .

٩١- « گه‌لاویژ » ، ژماره ٧ ، ته‌مۆزی ١٩٤٣ ، ل ٤٧-٥٢ .

« کورد له ولاتی که لاتدا » وەرگیراییکی تری حهسن فهسی جافه
 که نهماره شهینی سالی ۱۹۴۸ی « گه لاویژ » دا بلأوی کردۆته وه (ن ۲۱ -
 ۱۱۰) . هه مان کات حهسن فهسی جاف لاپه ره کانی « گه لاویژ » ی به
 چند به ره مینکی میژوویی خۆیشی رازاندۆته وه که زور به یانی بو ژینامه ی
 سردارانی زه ند (که ریم خان و لطفعلی خان و علی مورادخان) ته رخان کردو وه .
 « میژووی خولمار » یش به کینکه له وتاره چاکه کانی حهسن به گی (۹۲) .
 وک ده گیر نه وه ئامینه خانی هاوسه ری هه میسه حهسن به گی بو خزمه تی
 کورد هاندا وه .

« گه لاویژ » ده یویست سه رنجی خۆینده واری کورد بو ئه و راستی به
 رابکیشن که ئه وانهی « له پیناوی سیاسه تدا » میژوو هه لده گیر نه وه کم
 نین . بو روون کرد نه وه ی ئه و مه به ستی ، به وینه ، « کورد له ئه نسکلۆیدیای
 تورکیدا » ی پشکۆی بلأو کردۆته وه (۹۳) . شایانی باسه له و وتباره
 ئه نسکلۆیدی به دا کورد به ته نها له نه ژادی ره سن بن به ری نه کرا وه ، به لکو
 به هه مان ده ستور سو مه رو میدی و زۆری تر به زۆر کرا ونه ته تورک نه ژاده

که ریم خانی زه ندو مه ولانا خالیدی شاره زووری (نه قشبه ندی) و
 ابن الصلاح و هه لۆخان و مه محود خاوه رو زۆر ناوداری تری کورد جینگه ی
 دیار و شیاویان له سه ر لاپه ره کانی « گه لاویژ » بو ته رخان کرا وه . « چه نگیز
 خان » و « ته یسوری له نگه ترستنه ر » و « ژیا نی ناپلیۆن » و « موحا که مه ی
 لوسی شازده مین » نمونه ی ئه و وتاره میژوویی به گشتی مانه ن که
 « گه لاویژ » جار و بار بلأوی ده کرد نه وه .

ئه مانه ی تائسته باسه ان کردن گشتیان سه رباری ئه و ده وه گه وه ره یه ن
 که « گه لاویژ » له بوژاند نه وه ی میژووی ئه ده بی کوردیدا یینی . ژینامه و

۹۲- پروانه : « گه لاویژ » ، ژماره ۱۲ ، کانوونی به کسێ ۱۹۴۴ ، ل ۱۰-۱.

۹۳- پروانه : « گه لاویژ » ، ژماره ۲ ، شوباتی ۱۹۴۴ ، ل ۱۵-۱۹ .

گه لیک زیاتر به ره می شاعیرانی کۆنۆ نۆبی کورد به شی زۆری ژماره کانی « گه لاویژ » یان پرکردۆته وه . زۆر شاعیر هه ن که خۆبندوه واری په مه کی کورد له رینگه ی « گه لاویژ » وه ناسیویانن . وه ک ئه ختەر که نازناوی ئه مین ئاغای کۆری حاجی به کر ئاغای هه ویزی بو وه سه ده ی رابوردوو ژیا وه (٩٥) و ناعیری کرماشانی سولتانی که له هۆزی که ئه ویره و سالی ١٢٥٠ ی کۆچی (١٨٣٤ - ١٨٣٥ ی عیاسی) له شاری کرماشانی کوردستانی ئێران له دایک بو وه (٩٥) .

له بهر ئه مانه و گه لیک هۆی تر چ خۆ و چ بێگانه « گه لاویژ » یان بهرز نر خاندوو وه له ئه یلولی سالی ١٩٤٤ د ١٣ م . لۆرانس راین ده رباره ی « گه لاویژ » نووسیوه ده لیت « گه لاویژ ئسته یه کیکه له گۆقاره ئه ده بی په هه ره به رزه کانی رۆژهه لاتی ناوه راست » .

« روناھی » و « دهنگی گیتی تازه » که له ساله کانی شه ری دوومه جیهاندا ئۆرگانی کوردیی هاو په یمانه کان بوون تا راده یه کی باش بایه خیاز به بلا و کردنه وه ی وتاری میژوویی هه مه جۆر ده دا ، تایبته له بهر ئه وه ی به ریوه به رانی هه ردووکیان ، به درخانی به کان و مامۆستایان توفیق وه هبی و هه مین حوزنی موکریانی ، له وانه بوون که بۆخۆیان به میژوو وه خه ریک بوون . عوسمان سه بری زنجیره یه ک وتاری میژوویی به که لکی له « روناھی » دا بلا و کردۆته وه که به شیکیان گشتی و ئه وانی تریان ده رباره ی میژووی کوردن . به وینه له زنجیره یه کی سیازده وتاریدا به درژی باسی ژیا نو شه ره گه و ره کانی ناپلیۆن بۆناپارته کردوو (٩٦) . به هه مان

٩٤ - سالی ١٨٣٦ له دایک بو وه (بروانه) : « گه لاویژ » ، ژماره ٣ ، مارتی ١٩٤٤ .
ل ١ - ٤٤ .

٩٥ - بروانه : « گه لاویژ » ، ژماره ٨ ، ئابی ١٩٤٥ ، ل ٤١ - ٤٧ .

٩٦ - « روناھی » ، شام ، ژماره ١٦ ، ته مموزی ١٩٤٣ تا ژماره ٢٨ ، مارتی ١٩٤٥ . « روناھی » به پیتی لاتینی چاپ ده کرا .

دەستور عوسان مەبەرى زنجیرە بەك وتارى دەربارەى يەزىدى بەكان^(۹۷) و
 ژمارە بەك ھۆزۈ سەرەك ھۆزۈ لاوى پوونا كىرى كورد بىلۈكردۈتەنە .
 « چىرۈكا تارىخى » ش يەككىكە لە گۆشە كانى دواژمارە كانى « پوناھى » .
 دەبوو پۈژنامە نووسى پۈژگارى مەھاباد بايەخى زۆر بدات بە مېژوو .
 بەك لە شوئى خۆيدا گوتمان « كوردستان » ى ئورگانى پارتى دىموكراتى
 كوردستان خۆى . بە گۆقارىنكى ئەدەبىو مېژووئىو كۆمەلايەتنى دادەنا .
 بەلام لەبەر گەلىك ھۆى ئاشكرا پۈژنامە نووسى مەھاباد ئەو نىشانەى بە
 دنى كورد بۆ نەپتىكرا .

لەگەن ئەوئەش پۈژنامەو گۆقارە كانى مەھاباد جاروبار ئاورپان لە
 مېژوو داوئەتەنەو چەند بەرھەمىتىكى بايەخدارپان بۆ بەجىن ھىشتووئىن . سەيد
 مەھمەدى ھەمىدى گەلىك وتارى دەربارەى ژىنامەى گەورە پىساوى بەك
 ئىبن خەلەكانو ئىبن سەلاحو ئىبن شەدادو سەيفى قازى ى لەسەر لاپەرە كانى
 گۆقارى « كوردستان » بىلۈكردۈتەنە^(۹۸) .

بە ھەمان دەستور گۆقارى « نىشمان » ىش ژىنامەى ژمارە بەك ناودارى
 كوردى نووسىو، بەك شىخ يوسف شەھەددىنى بورھانى كە سەردارىنكى
 بەناوبانگى پۈژگارى مېرى پەواندوز بوو^(۹۹) ، يامەلا سەلى شىخى
 شىخانى كە زانايەكى بەناوبانگى سەدى پازدەمىن بوو^(۱۰۰) . « وتارىنكى

(۹۷) بېروانە : « پوناھى » . ژمارە ۱۹ ، ۱ى ئۆكتۇبەرى ۱۹۴۲ ، ل ۱۲ - ۱۶ ،
 ژمارە ۲۰ ، ۱ى تەشرىنى نووھى ۱۹۴۲ ، ل ۱۶ ، ژمارە ۲۱ ، ۱ى كانونى
 بەكمى ۱۹۴۲ ، ل ۱۵ .

۹۸ - دەربارەى سەيفى قازى بېروانە : سەيد مەھمەدى ھەمىدى ، زانابانى كورد .
 شاعىرى مىللى بەناوبانگ ھىزرىنى ئەبولھەسەنى سەيفى قازى ، -
 « كوردستان » ، مەھاباد ، ژمارە ۴ ، بانئەسەر - مابىسى ۱۹۴۶ ، ل ۱ - ۲ .

۹۹ - « نىشمان » ، مەھاباد - تەورىز ، ژمارە ۷ - ۹ ، خاكەلىتو - جۆزمردانى
 ، ل ۶ - ۷ .

۱۰۰ - « نىشمان » ، ھەمان ژمارە ، ل ۳۱ .

شیخ سعید . پیشه‌وای ئینقیلابی میلی کورد « به‌لگه‌یه‌کی میژووی
گرنگ و ده‌گه‌نه که « نیشان » بلاوی کردۆته‌وه (۱۰۱) .

گۆفاری « هه‌لاله » ش که له شاری بۆکان چاپ‌ده‌کرا ژینامه‌ی
ژماره‌یه‌ک سه‌رداری کوردی بلاو کردۆته‌وه . قازی محمەد به‌کیتیکانه .
یه‌کیتیک نه وتاره میژووی به‌گرنگه‌کانی « هه‌لاله » بۆ باسی میژووی
پرتکخراوه سیاسی به‌کانی کورد به‌ر له شاپی به‌که‌می جیهان
ته‌رخان کراوه (۱۰۲) .

ئه‌گه‌ر له رۆژنامه‌نووسی کوردیدا گۆفاریک یا رۆژنامه‌یه‌ک هه‌ین
به‌ته‌واوه‌تی له ئۆرگانیکی میژووی نزیک که‌وتیته‌وه یا تا راده‌یه‌کی زۆر
لیبی بچیت ئه‌وه بن گومان « رۆژی نوێ » به‌هه‌رچه‌نده به‌پیره‌به‌رانی (۱۰۳) وه‌ک
« گۆفاریکی ئه‌ده‌بی . سیاسی ، کۆمه‌لابه‌تی » پتسکه‌شی خۆینده‌واراتیان
کردوه . « رۆژی نوێ » له هه‌موو روویه‌که‌وه تاییه‌ت له مه‌یدانی
میژوونوسیدا ، هه‌نگاوی گه‌وره‌ی به‌ره‌وتیته‌وه نا . هیچ ژماره‌یه‌کی
« رۆژی نوێ » نی‌یه‌ چه‌ند وتاری میژووی به‌سوودی تیدا بلاو نه‌کرایته‌وه
که زوربه‌یان بۆ باسی رووی جیاوازی میژووی کورد ته‌رخان کراون . به‌وتنه

۱.۱ « نیشتمن » ، هه‌مان ژماره . ل ۴ - ۶ .

۱.۲ « هه‌لاله » نه‌و وتاره‌ی به‌م‌ناوه‌وه بلاو کردۆته‌وه « کۆمه‌لو-نه‌حزایی
سیاسی کورد ده‌پاڤه‌بوونا . باستیکی میژووی » . « هه‌لاله » .
بۆکان ، ژماره ۱ ، ره‌شمیتی ۱۳۲۴ ، ل ۱۴ - ۱۵ .

۱.۳ خاوه‌نو لێ بڕسراوی « رۆژی نوێ » پارتیزم جه‌مالی حاجی فه‌قیی شالیو
ده‌سته‌ی نووسه‌رانی کامهران (سه‌رنووسه‌ر) و محه‌رم محمەد نه‌مینو
نحسان عبدالکریم و کریم زه‌ندو عبه‌لوللا ره‌زا - نه‌ژده‌ر بوون .
« رۆژی نوێ » گۆفاریکی مانگانه‌ بوو ، هه‌مووی به‌سه‌ربه‌که‌وه س‌ل
نیویک ژیلو ۱۸ ژماره‌ی لێ دهرچوو (مارتی ۱۹۶۰ - ئه‌یلولی ۱۹۶۱) .

• پوڙي نوي « له ژماره هونو سالي په گه بيدا (۱۰۴) شم و تارانې
بلاو کړدوته وه :

« شيخ محمودي نمر » (ل ۱ - ۸) ، « شپږي شميه » (ل ۲۴) ،
« داخوازي په کاني کورد » (ل ۲۹) (۱۰۵) ، « حمدي و شيخ محمودي
نمر » نويسي مدهوش (ل ۳۰ - ۳۴) ، « کومه لي کوردستان » (ل ۳۵)
« بياننامه ي شيخ سعیدی پيران » (ل ۳۶ - ۳۹) ، « هيتانه وه ي ترمه کي
شيخ محمود » نويسي شيخ نوري شيخ صالح (ل ۴۱ - ۴۴) ،
« پياوه مزنه کاني گلي کورد » مير عبدالرهبان به درخان « نويسي
يساعيل حقي شاره بس (ل ۵۰ - ۵۳) ، « کوچي دوايي شيخ محمودي
نمر » (ل ۵۸ - ۵۹) ، « ناوپاريک » (ل ۶۰ - ۶۱) ، « مهلا محمدي
کوي » نويسي دهرسيم (ل ۷۶ - ۸۱) ، « اعلان رسمي »
(ل ۹۲ - ۹۳) (۱۰۶) .

نه مانه و گه ليک ورده ه وائي ميژوي و س و ينسي سرده مي
پروته وه ي په کمي شيخ محمود و ينه په کي مه لاي گوره ي کويه لو
ژماره به ي « پوڙي نوي » دا بلاو کړاونه وه . وتاري « ميژوي نه توه کت » ي
ژماره ده ي سالي په کمي « پوڙي نوي » به تها ۱۴ لاپه ربه ، واته پتر له
هسته په کي هم مو لاپه ربه کاني نو ژماره به (۱۰۷) که هه مان کات چوار وتاري

۱.۱ - « پوڙي نوي » : ژماره ۰۷ نېرېني په کمي ۱۹۶۰ . له ژماره به دا
هموي به سره به کوه سبازده وتاري سره کي تېدا به .

۱.۵ - مه به سني نو داخوازي بانه به که شيخ محمود سالي ۱۹۲۰ دواي
ر اېرېني شهي ره شي نه بلول پيشکشي کړدن .

۱.۶ - به بياننامه به که ښکلېزه دا گير کړه کان پوڙي دوي مایسي سالي ۱۹۲۲
به سر دانېشواني شاري سليمان باندا بلاو کړدوته وه . پري به له
هه ربه شه .

۱.۷ « پوڙي نوي » ، ژماره ۱۰ ، کانوني دوه مي ۱۹۶۰ .

میتزووی گرنگی تری تیدایه (۱۰۸) .

وتاره نایابه کانی خوالیخو شبوو ئیساعیل حهقی شارهیس دهربارهی بزوتنه وهی نازادیخوای گهلی کورد له تیوان شه ری به که مو دووه می جیهاندا که له « پوژی نوی » دا بلاوی کردوونه وه که لیتیکی باشیان پرکردوته وه . وهک « کومه لی کوردستان » (۱۰۹) و « ناودارانی کورد » مهلا سلیم نه فندی « (۱۱۰) و « کومیتهی ئیستیقلاالی کوردستان » (۱۱۱) و « شوپشی قوچگیری » (۱۱۲) و گه لیک وتاری به که لکی تر .

شایانی باسه پوژنامه نووسی کوردی له هه موو ناودارانی میتزوو زاتر بایه خنی به صلاحه ددینی ئه یوبی داوه . زوربه ی پوژنامه وه گوشاره کوردی به کان ، له « کوردستان » ی به که مین پوژنامه وه (۱۱۳) وتاری تایه تی مان بو ته رخان کردووه . عوسان سه بری زنجیره بهک وتاری دهرباره ی ژسانی صلاحه ددین له گوشاری « پروناهی » دا بلاو کردوته وه (۱۱۴) . « صلاحه ددین و

۱۰۸- سیانیان دهرباره ی میتزووی کوردن : « یادداشتی کومه له ی ژ . ک . و » نه هه میته ی میتزووی کوماری کوردستان « و « سلیمانی له سالی ۱۹۸۲ » .

۱۰۹- « پوژی نوی » ژماره ۶ ، نه یلویلی ۱۹۶۰ ، ل ۲۲ - ۲۵ .
۱۱۰- « پوژی نوی » ، ژماره ۸ ، ته شرینی دووه می ۱۹۶۰ ، ل ۲۱ - ۲۸ .
۱۱۱- « پوژی نوی » ، ژماره ۱ ، مارنی ۱۹۶۱ ، ل ۲۰ - ۲۴ .
۱۱۲- به شی به که م : « پوژی نوی » ، ژماره ۳ ، حوزه برانی ۱۹۶۱ ، ل ۹۰ - ۹۸ .
به شی دووه م : ژماره ۴ ، ته مموزی ۱۹۶۱ ، ل ۱ - ۷ ، به شی سیه م :
ژماره ۵ ، ئابی ۱۹۶۱ ، ل ۱۸ - ۲۸ .

۱۱۳- پروانه : « کوردستان » ، ژماره ۱۵ ، ۱۲ ی موچه په می ۱۳۱۷ ، ۲۲ ی نیسانی ۱۳۱۵ .

۱۱۴- ئار وتاره له پینج بهش پیکهاتوووه له ژماره ۲۳ و ۲۴ و ۲۵ و ۲۶ و ۲۸ ی « پروناهی » دا بلاو کرلوه تمه وه .

نهمی خاج» و تاریکی گه و ره ی سێ ژماره ی « گه لاویژ» نه (۱۱۰) . زور به ی
گه قاره کانی مه هابادیش باسی مه لاهه ددینان کردوو ه .

دبان وینه ی کس له مه زانی میژوو به راده ی مه لاهه ددینی نه یوبی
حنگه ی له رۆژنامه ی کوردیدا بو ته رخان نه کراوه . « رۆژی کورد» ی .
به کهمین گۆفاری کوردی به رگی به کهمین ژماره ی خوی به وینه ی
مه لاهه ددین رازاندۆته وه . گۆفاری « گروگالی مندالانی کورد» که «یری
گه رگه رانی چاپخانه ی کوردستان» بو له مه هاباد . وینه به کی مه لاهه ددینی
نهر به رگی سیه مین ژماره یدا چاپ کردوو ه و له م لاو له ولایه وه نه م دیره
شیره ی نووسیه :

« هه ر بژی نه ی نه خری قهومی کوردو سولتانی عه رب
قو نه مردووی نه ی مه لاهه ددینی نه یوبی نه سب» (۱۱۱) .

به ره له وه ی کۆتایی به « رۆژنامه نووسی کوردی و میژوو» به مین به
یتوستی ده زانین که میکیش ده رباره ی رۆژنامه ی « زبان» بدوین . تایه ت
له به ره نه وه که به رۆژنامه به کی میژووی ناوبانگی ده ر کردوو ه (۱۱۲) .

که مه جید به عقوبی بو به پارێزگاری سلیمانی که وته رقه به ری له گه ل
رۆژنامه ی « ژبان» ی پیره میترد ، وادیاره ده یویست رۆژنامه به کی تر جیتگی

۱۱۵- پروانه : « گه لاویژ» . ژماره ۶ . حوزه برانی ۱۹۱۹ . ل ۸- ۵۷۰- ۵۶۱ .
ژماره ۷ . تمموزی ۱۹۱۹ . ل ۱- ۲۱ . ژماره ۸ . تاب ۱۹۱۹ .
ل ۱۵- ۱۰ .

۱۱۶- « گروگالی مندالانی کورد» . مه هاباد . ژماره ۲ . ای پو شپه ری ۱۳۲۵ .
لاپه ره ی به رگی به کهم .

۱۱۷- به شی زۆری نه و زانیاری بانه ی لیره دا بلسیان کراوه له برابان نوری
کاکه حه مه و که ریم زه ندو نه حه د شوکری (لوکتور شو) مه حه مه د نه مین
سه عید ره باتیم وه رگرتوون . مامۆستا که ریم زه ند گه لیک یاریده ی دام
بو کۆکردنه وه ی نه و زانیاری بانه . سوپاس بو هه موویان .

بگریتهوه . خوالیخوشبوو صالح قهفتان که یه کیك بوو له پرووناکیره
 دلسوژه کانی نهو سردهمه ئه رکی دهر کردنی رۆژنامه یه کی نوتی گرته ئه سۆ
 که وهك « ژبان » له چاپخانه ی شماره وانی سلیمانی چاپ ده کرا (۱۱۸) .
 رۆژنامه ی تازه له دایک بوو ناوی « زیبان » ی بو هه لپژیردرا که بو
 رۆژنامه نووسی کوردی تاراده یه کی زۆر ناویکی چاوه پروان نه کراو بوو .
 راسته که شی باری قورسی رۆژنامه نووسی کوردی و دلسۆزی پرووناکی رانی
 سلیمانی نه و ناوه یان داسه پانده ده ست کورتی و نه بونی زهنگوگراف و ئارمزی
 دهر کردنی رۆژنامه یه کی نوتی که ناوی تاراده یه ک له « ژبان » بکات پالیز
 به صالح قهفتان و ئه محمد شوکری یه وه نا دوو نوقته ی سر پیتی (ژ) و بهت
 نوقته ی سر پیتی (ی) ی کلیشه یه کی کۆنی « ژبان » بگریتهوه و بیکه
 « ژبان » (۱۱۹) .

« ژبان » رۆژنامه یه کی ههفته یی و زور به ی ژماره کانی شهش لاپه ره یی
 بوون ، هه رجاره ی ۳۰۰ یا نه و په ره که ی ۵۰۰ دانه یان لێ چاپ ده کرا که ۴۷ یان
 بو ئابوو نه داران ده تیردران . به رتیه به رانی « ژبان » هه رجاره دانه به کیان لێ
 ده نارد بو شیخ مه محود که نه و سا له باشوور ده سه سه ر بوو ، دانه به کیشیان
 بو تا هیر به هجته مه ریوانی ده نارد که له ئه مه ریکا ده ژیا . جگه له وه شهش
 دانه شیان لێ ده نارد بو ئه دمۆندس تاوه کو نه و له به غداوه بیان تیریتته ئه وروپا .
 شایانی باسه مینۆرسکی که سه ره تای سی به کان ها توته سلیمانی (۱۲۰) یه کیك
 بوو له وانه ی رۆژنامه ی « ژبان » و بهر له و رۆژنامه ی « ژبان » ی بو ده تیردرا .

۱۱۸- ئه محمد شوکری به ته نه ا ژماره کانی « ژبان » ی چاپ ده کردو نووسینی
 خوشی تیدا بلاوده کردهوه .

۱۱۹- وادیلره هه ر له بهر نه وهش رۆژنامه که ناوی « ژبان » بوو نهك « زمان »
 که له ناوچه ی سلیمانی باوه .

۱۲۰- وادیلاره مینۆرسکی ده ورو به ری سالی ۱۹۲۰ به بۆنه ی یادی نووسه
 سالی کوچی دوا یی شاعیری گه وره نه بولقاسم فیرده و سی یه وه له رێگه ی

صالح قەفتان و ئەحمەد شوکری و ئەحمەدی عەزیز ئاغا لە ھەموان زیاتر
 ڕوینان لە « زبان » دا بلاوکردۆتەووە . یەكە میان زوربەیی وتارەکانی بۆ
 مەسی مێژوو بەگشتی و مێژووی کورد بەتایبەتی تەرخان کردبوو . بۆیە کە
 « زبان » لەناو ڕووناکیاندا بە پۆژنامە یەکی مێژوویی ناوی دەرکرد . ئەگینا
 نەپاستیدا لەسەر لاپەرەکانی « زبان » خۆی هیچ شتێک دەربارەیی ئەو
 نەنووسراوە کە ئەو پۆژنامە یە مێژوویی یە . لەلای راستی ناوی « زبان » ەو
 تەنھا ئەم ڕستە یە نووسراوە :

« زبان پۆژنامە یەکی کوردی یە ھەموو یەكشەمسوانی دەر دەچێ . پەيام:
 سلیمانی . بەلەدی یە . زبان . محرر : صالح قەفتان . سالیانە بۆ ناو شار ۲۰۰
 فەلە بۆ دەرەووە ۳۵۰ فەلە » . ژمارە ی ئەوتوی « زبان » ھە یە نە بەگشتی و
 نە بەتایبەتی توخنی مێژوو نە کەوتوووە (۱۲۱) .

شایانی باسە مەجید یە عقوبی بۆ خۆی پەقیبی وتارەکانی « زبان » بوو ،
 جاروبار پێگە ی بلاو بوونەووە ی وتارە مێژوویی یەکانی صالح قەفتانی نە دەدا .
 بێ گومان بەرھەمە مێژوویی یەکانی ناو گۆقارو پۆژنامە کوردی یەکان
 لە ھەلەو کەموکورتی بێ بەش نین . نووسەرانی پێش پەنجاکان با یەختیکی
 ئەوتویان بە پێبازی زانستی نووسینی مێژوویی نە دەدا . ھی وایان ھەبوو
 سەر مێژووی دەرخانە . ن . ا . لەو باوہ پەدایە ھەر چەرخە ی زۆرداریکی
 خۆی ھە یە . دەربارە ی ھیتلەر ن . ا . نووسیوہ دەلێن : « وادیارە دونیا

عیراقەووە چۆتە ئێران یا لەوتیوہ بە عیراقدا گەراوہ تەوہ . لە بەغدا لەگەل
 مەمۆستا توفیق وە ھەبی سەری لە چاپخانە ی مەریوانی داوہ ، لە
 سلیمانیش لەگەل پیرەمێرد چۆتە چاپخانە ی شارموانی و بارەگای
 پۆژنامە ی « زبان » .

۱۲۱- بە ویتە ڕوانە : « زبان » ، سلیمانی ، ژمارە ۰۹ ، ۱۴ ی تەشرینی دووہمی
 ۱۹۳۷ . ناوەرۆکی ئەو ژمارە یە دەقلو دەق لەگەل ناوی پۆژنامە کەدا
 بەکدە گریتموہ چونکە وتاریکی گەورە ی بە نلوی « چۆن بنووسین » ەو
 بلاوکردۆتەووە .

بن چه نگیز خانو تهيمورى لهنگ ناييت بويه خوا هيتلهرى بو سه دهى بيستم
دروست کردووه « (۱۳۳) » .

هرچى رۆژنامهى «پيشكهوتن» به مجوره چاره نووسى گهلى كوردى
ليك داوه ته وه :

« كه دهنگوبانگى پيغه به ريتى موچه مه ده لموسته فا - پروحم
به صه ده قهى بن - گه يشت به هموو لايه كو و غه لقه لهى خست
دونياوه واى لى هات كه له ووه ختدا گه ووره ترين سه لاطينى
توركستان عه لقهى به نده به تى نه و سه ووره بخه نه گوئى . نوغوز
خان كه له ووه ختدا گه ووره ترينى سه لاطينى توركستان بوو له
پياوماقولى كورد به غدوز ناوى سه روسه كوت ناشيرينى نارده
خزمت پيغبه ر . پيغبه ر كه چاوى بن كه وت له سه رو گوئلاكى
قيزى كرده وه . عه شاير و قه بايلى لى پرسى . وتى له نه كرادم ، نه و
حه زره تهش فه رموى خواى ته باره كن ته علا نه م تايفه به موه فقه
به ئيتفاق نه كات نه گينا عاله ميك له ده بست نه وان به ته نگ دتن .
ئيتر له وورۆژه وه ده ولت و سه لته نه تى گه ووره بو نه مانه
ريتك نه كه وتووه « (۱۳۳) » .

بن گومان سه رتاپاى نه م قسانه هه له ن . ليره دا نه و نه ده به سه بلتين ئاينى
ئيسلام سالى ۱۸ى كوچى ، ۶۳۹ى عيساى ، واته دواى وه فاتى پيغه به ر له
رۆژگارى فه رمانزه واى عومه ردا گه يشته خاكى كوردستان و دواى نه وهش به
ماوه به كى زۆر ئينجا گه يشته توركستان .

له گه ل نه و كه مو كورى يانه شيدا رۆژنامه نووسى كوردى ده ورى له
پيشخستنى لى كوئينه وهى ميژووى كورديدا كه م نه بوو ، نه وهى تاراده به كيش
كارى كرده سه ر ده ستى دووه مى ميژوونووه سه گه ووره كانمان .

۱۲۲ - بروانه : « گه لاويژ » ، ژماره ۵ ، مايسى ۱۹۴۳ ، ل ۷ .

۱۲۳ - « پيشكهوتن » ، سليتمانى ، ۷ى نوكتوبه رى ۱۹۲۰ .

دهسته‌ی دووه‌می میژوونووسانی کورد

ئەمین زەکی ، حسەین حوزنی و زاراوە میژوویی بەکان .
صالح قەفتان و دەرسیکی گەورە ، رەفیع حەمید و ئەحمەد
تەقە و ئەحمەد خواجا و یادداشتنوووسی ، لاوی چیسا
ئەنوەر ماتی ، سەجادی و پۆژبەیانێ . پۆتەلی بەمۆه‌فای
بەنەمالەیی بەدرخان ، ئەفسەری و ن محەمەد عەلی عەونی .
گەشتەگەیی عەلی سەیدۆ گۆرانی .

دوای شەری بەگەمی جیهان، لەگەڵ وریابووئەووە پەرەسەندنی هەستی
ئەوێددا ، رووناکبیرانی کورد بەجۆریکی قوولتر لە جاران کەوتنە
هەڵسەنگاندنی میژوو ، ئەوێ ، وەك دیمان ، لە پۆژنامەنووسی کوردیدا
زوو پەنگی خۆی دایەووە . دیارە دەبوو میژوونوووسی کوردی لەو قەوارە
ئەسکەدا نەمیشتتەووە، تاییەت دوای ئەوێ ژمارەیی تینوایی زانیی پابوردووی
گەل تا دەهات پەرەیی دەسەند . بەم‌جۆرە ژمارەیی کوردی رووناکبیری لێهاتوو
خولیای میژوویی نیشتمان کەوتە سەریان ، ئەوانەیی مامۆستا ئەمین زەکی ،
بێ هیچ گومایتیک ، گولی گەشی سەردەستەیانە .

محەمەد ئەمین (١٢٤) کە لەبەر زێرەکی دوایی بە محەمەد ئەمین زەکی

١٢٤- سەرچاوەی سەرەکی ژینامەیی مامۆستا ئەمین زەکی لێرەدا دوو
دەبەنی بە لەگەڵ سانیحە خانی کچی ، بەکەمیان مانگی یازدەیی سالی
١٩٧٢ و نوومەیان پۆژی ١٦ی تەشرینی بەگەمی سالی ١٩٨١ بوو .
هەرۆه‌ها کەلکم لە پۆژنامە و کۆفارە کلان و ئەو پاشەکی بەی محەمەد عەلی
عەونی بۆ « خلاصە تاریخ الكرد و کردستان » ی نووسیوە (قاھەرە، ١٩٣٩) و
شەش بەرگی بەگەمی چاپی سیبەمی « تاریخ الوزارات العراقية » ی
عەبنوولەمزاق حەسەنی و نامیلکەیی « محمد امین زکی » کە « لەسەر
ئەرمکی علاءالدین سجادی لەچاپ دراوە » (بەغدا ، ١٩٤٨) وەرگرتوووە .
هەرگەم داووە بەپیتی توانا بەگەمی راستترین زانیاریکانی ژینامەیی
میژوونوووسی گەورەمان .

ناوبانگی دەر کرد ، کورپی حاجی ئەورەحمانی کورپی مەحمودە ، سالی ۱۸۸۰
 لە گەرەکی گۆژەیی شاری سلیمانی لەدایک بوو . چەند سالیکی لای مەلا
 خۆیندوووەو لە تەمەنی دوازدە سالییدا چۆتە قوتابخانەی سەرەتایی و ئینج
 ھەر لە سلیمانی روشدی بەی سەربازی تەواو کردوو . سالی ۱۸۹۶ ھاتۆتە
 بەغداو لە فیرگەیی ناوەندی سەربازی وەرگیراوەو پاش سێ سال خۆیندن
 چۆتە ئەستەموول و لەوێش سالی ۱۹۰۲ خۆیندنی سەربازی بەرز
 تەواو کردوووەو بۆتە ئەفسەری بارەگای ئوردوگای سوپای شەشمی
 عوسمانی لە بەغدا . سال وەرئەچەر خا کرایە ئەندازبار چونکە دەستی ل
 نەخشە کێشاندا پەتگین بوو . دواي دەورو بەری پینج سال گەرایەووە لەشکرو
 ئەمجاریان چوو بەرەگای سوپای دووومی عوسمانی لە ئەدرنە .

بەر لە شەری یەکەمی جیھان ئەمین زەکی چەند جارێک بوو ئەندامی
 ئەو کۆمیتانەی بۆ دانانی سنووری دەولەتی عوسمانی یا کێشانی نەخشەیی
 تاییەتی دادەنران . بەھۆی ئەو کارە یەووە توانی ماوہ یەک لە فەرەنسە
 بەریتەسەر و بشچیتە پرووسیاو چەند ولایتیکی تری ئەوروپا . بەلام بەشی
 زۆری سالی کانی شەری یەکەمی جیھانی بە ئەفسەری لە عیراق بردەسەر
 ماوہ یەکیش بوو یاریدەری مستەفا کەمال کە ئەوسا فەرماندەیی سوپای
 ھوتەمی . عوسمانی بوو لە سووریە .

کە شەری یەکەمی جیھان پرایەووە ئەمین زەکی کرایە ئەندامی لقی میژووی
 شەری لە فەرماندەیی لەشکری عوسمانیداو تا ناوەندی سالی ۱۹۲۳ لەوتی
 مایەووەو لە ماوہ یەدا گەلیک بەرھەمی میژوووی دەربارەیی
 پرووداوە کانی بەرەیی پۆژھەلاتی شەری یەکەم دانا کە بۆ ماوہ یەکی زۆر
 بوونە سەرچاوەیی خۆیندن لە دەزگا سەربازی بەر زە کانی تورکیادا .

وەک زوربەیی ئەفسەرە کۆنەکانی لەشکری عوسمانی مامۆستا ئەمین
 زەکیش دواي تەواو بوونی شەری یەکەمی جیھان بە ماوہ یەک گەرایەووە

بیتان . ده ورو بهری کوتایى ته مموزى سالى ۱۹۲۳ گه شته به غداو (۱۲۵)
 حتهى پى نه چوو كرايه ماموستاى فيرگه‌ي به رزى سه ربازي و ئىنجا چوه
 يزى له شكرى عيراقى به وه و دوايى چهنډ جارتك بووه نوينه‌رى شارى
 سيمانى له په رله مانداو له بهر نه وهى «حسابى پاك» بوو «له موحاسبه به
 بى ناك» (۱۲۶) بووه بو يه كه م جار به پيى فرمايىكى تايه تى رۆزى ۱۴ى ته شرنى
 نووه مى سالى ۱۹۲۵ بووه وه زير له دووه م وه زاره تى عه بدمو له حسين
 معدوندا كه ۲۶ى حوزه يرانى هر نه و ساله دامه زرابوو .

۱۲۵- زوربه‌ي نهوانه‌ي سه مرگوزشته‌ي ژيانى نهمين زه‌كى بان گيروه ته وه
 ده ليتن گوايه ته مموزى سالى ۱۹۲۴ گه ياره ته وه ، به لام سانجه خان
 سووره له سه ره نه وه‌ي بلوكى دوايى نه وه‌ي ته حنين عه شكرى له
 نه سته موول داوايى لى كردووه به خاوو خيترانه وه له ناوه ندى سالى
 ۱۹۲۲دا له توركيابه به كسر گه ياره ته وه به غدا (ديده نى له گه ل سانجه
 نهمين زه‌كى ، ۱۶- ۱۰- ۱۹۸۱) .

۱۲۶- سالى ۱۹۲۸ ماموستا نهمين زه‌كى ناميلكه به‌كى ۲۱ لاپه ربه‌ي به ناوى
 « محاسبه‌ي نيابهت » وه بلاو كرده وه كه له سه ر بهر گه كه‌ي لاي ناوى
 خويمه نووسيبوو « نهوى حسابى پاك » ، له موحاسبه به پى ناكه .
 شايدانى باسه نهو ناميلكه به ش نيسته بوته سه رچاوه به‌كى په سه ن بو
 روون كردنه وه‌ي چهنډ راستى به‌كى گرنگى ميژوو بى له بيسته كاندا .
 له ريگه‌ي فه كانى خاوه نى به وه له وه ده گه بى كه سالى ۱۹۲۶ به كه م
 دوكتورو به كه م نه جزاچى هاتوونه ته شارى سليمانى و هر نه و
 ده ورو به ره « خه سته خانه‌ي سه ره وه » دروست كرلوه كه نه و سا
 چيگه‌ي نووستنى بيست نه خووشى تيدا بووه . نه و رۆزانه له سه موو
 دريژايى و بانايى عيراقدا به كيك نه بووه بتوانن ههندي دهرسى زانستى
 پۆلى دووى ناوه ندى به كوردى بليته وه . ديسان له ناوه رۆكى نه و
 ناميلكه به وه ته ده گه بى كه له سالى ۱۹۲۵ وه تا وه كو سالى ۱۹۲۸
 هممووى به سه ربه كه وه ۳۶ هزار روپى بو كردنه وه‌ي قوتابخانه له
 سليمانى و ناوچه كانيدا خه رج كرلوه ، كه چى بهرامبهر به وپاره كه مه
 ۸۴۵ هزار روپى بو دروست كردنى فشمو سه راكانى سليمانى و
 قهره داغو پينجوين و پۆليسخانه كانى بلزيانو ده ربه ندى ته بنالو نوډى و
 وه لى ناواو قزله جو گله زه رده و په بكو لى و سه گر مه خه رج كرلوه .

لەوساوە تا پوۆزی تۆی شوپاتی سالی ۱۹۴۲ مامۆستا ئەمین زەکی یازدە جار بوو وەزیر .

پاستی بەك لیژەدا سەرنج پادەكیشی . سەرەك وەزیرانی سەردەمی پاشایی دانویان پێكەو نەدەكولاً ، هەریەكەیان دەستەو دایەری خۆی هەبوو لەگەلی دەبوونە وەزیرو لەگەلیشی دامودەزگایان دەپێچایەو . بەلام وادیارە ئەمین زەکی تاكە كەس بوو كە هەموویان دەیانویست و پێزان دەگرت ، بۆیە كایەكیكان نیریە جارو دوو جار لەگەل خۆی نەیکردیتە وەزیر . عەبدولوحسین سەعدونو جەغفەر عەسكەری و توفیق سویدی و حاجی سویدی و نوری سەعیدو جەمیل مەدفعی و یاسین هاشمی و پەشید عالی گەیلانی هەموویان كە بوونەتە سەرەك وەزیران بە لای كەمەو جارێك ئەمین زەکیان لەگەل خۆیان كردۆتە وەزیر .

پاستی بەكی تر : لە كۆتایی سەپەكانەو نەخۆشی زۆری بۆ مامۆستا ئەمین زەکی هینا ، لەجێگەدا بوو كە نوری سەعید پوۆزی تۆی مانگی دەی سالی ۱۹۴۱ كەدی بە ئەندامی شەشەم وەزارەتی خۆی . زۆری نەبرد ئەمین زەکی پوۆزی ۳۱ی كانوونی دووهمی سالی ۱۹۴۲ دەستی لە وەزارەت هەلگرت . هۆی ئەو وازەهینانەیی تەنها نەخۆشی نەبوو ، زیاتر لەسەر ئەو بوو كە نوری سەعید بێ ئاگاو پەزنامەندی ئەو یەكێکی ناشیی كردبوو كارگێری گشتیی پێوانە لە وەزارەتەكەیی ئەودا ، ئەوكارەیی رقی وا هەلساند جارێکی تر توخنی وەزارەت نەكەوتەو ، بەلام تا پوۆزی مردنی وەك ئەندامی ئەنجومەنی پیران مایەو هەرچەندە دەگەن دەچوو كۆبوونەوەكانی (۱۳۷) .

۱۲۷- لەراستیدا وەك پێزلێنان كرابە ئەندامی ئەنجومەنی پیران .

زړه کی و دلسوزی و بڼ لایه نیی ئەمین زه کی زۆر زوو دهنگی دایه وه ،
 بحر تزیی ژبانی ، کورد گوته نی ، نازاری میرووله یه کی نه داوه ، ئەوی بۆی
 کرایخ له خزمهت درتییی نه کردوووه دهستی یاریده ی بۆ گه لیک لڼ قهوماوو
 دلماو درتۆ کردوووه . له دوا ساله کانی ژبانیدا زۆر جار بۆ دامه زرانندی
 پوو تا کبیریک یا جڼ به جڼ کردنی کاری خویندنی قوتابی به ک دهچوونه ژیر
 بانو به دمزگا کانی میریدا ده بانگیرا . وه ک سانجه ی کچی ده بگپرته وه که
 هوار که فته کار بوو به ساعات به دهسته له رزۆ که که یه وه به تله فونون په نای
 دمبرده بهر کار به دهستان بۆ جڼ به جڼ کردنی کاری لڼ قهوماویک . سانجه
 خان ده لڼ : « جاری وا هه بوو من لای خۆمه وه دلم که فی دهچند » . هه
 نهوباره یه وه رهشید نه جیب به هۆی کۆچی دواپی ئەمین زه کی به وه نووسیویه
 ده لڼ :

« دیوی هه ره جوانو هه ره بلندو په سندی ئەمین زه کی خزمهت گوزاری
 بوو . له مه دا ، لام وایه ، هیچ کهس ناتوانن شان له شانی بدا ۰۰۰ به بڼ پروو
 گرز کردن ، به شکو به پروو خوشی و دلخۆشی به وه هه میسه ئاماده بوو بۆ
 خزمهت کردنی هاوولا تیکانی ۰۰۰ دهرگا که ی چ له مالو چ له وه زارهت
 هه میسه کراوه بوو بۆ تکاکه رو دادخواهان » (۱۲۸) .

باوهر ناکه م هیچ هونه رمه نديک له روخساری ئەمین زه کی له بارتری
 دهست بکه وئ بۆ داتاشینی په بکه ر یا کۆته لیک ناوی لڼ بڼ (بڼ وه ی) ! .
 هین و له سه رخۆ ، دل نه رم و خاوتن ، ههست به رزو ناسک ، دهم و له بز
 شیرین و پروو خوشی وه ک خۆی نه بوو . به راستی ، وه ک ده لڼ ، « نور له
 تاوچه وانی ده باری » .

هه موو ئەمانه و غه یری ئەمانه جڼگه ی تاییه تی بان له ناو دهر وونی کوردا
 بۆ ئەمین زه کی داتاشی و ههستی پر له ریزی زانایانی سه رتا پای عیراق و

شویتنی تریان بوی راکیشا . که بهر به یانی پرۆژی ههینی توی ته سموزی
سالی ۱۹۴۸ دوا هه ناسی ژیانی له سلیمانی دا لاوو پیرو میرو گه دای
شار (۱۲۹) بهرگی ماته میان پۆشی و ته رمی پرۆژیان به خاکی سه یوان سپاردو
دواچه پکی زیرینی نهو زانا گه وره به یان له گه ل خۆیان بۆ هیتاینه وه :

« نه گهر مردمو نه مدی قومه گهم سه مر بهرزو نازاد

بزانی دهنالی پۆحه گهم تا پرۆژی میعاد

نه بچ لاوانی کورد تی بکۆشن

گهر و سستین پۆحی من بین شاد (۱۲۰) »

کوچی دواپی نه مین زه کی خور به ی له دلی هه موان هه لساند . توفیق
وه هبی و پیره میتردو بیخودو سه لام و بیتکس و هه وری و جیاووک و ره فیق
حلمی و محمه د علی عه ونی و قه دری جان و خال و علی که مال و سه جادی و
زۆری تر پرۆژی چله ی به کول بۆ کورد لاوانه وه . که له وری له مو کرانه وه
هاواری کرد « نهوان نامرن » (۱۲۱) .

میژوو وه ک زانست زۆر زوو سه رنجی نه مین زه کی راکیشا . له
سه ره تا وه زور به ی نهو کتیبانه ی ده یخوتنه وه ده باره ی میژوو بوون ، وه ک
یه ک عه ودالی میژوو کۆن و نوئی و میژوو پرۆزه لات و پرۆژاواو
میژوو سیاسی و سه ربازی بوو . پرۆژ به پرۆژ زیاتر کانیای نوئی
خوتنه وه و پشکنین له ناخی ده روونیدا ده ته قینه وه . که گه پرایه وه

۱۲۹- نهو پرۆژه ته نانهت مندالانی شارو شاعردانی فیر که کان بعل بۆ نه مین
زه کی ده گریان .

۱۳۰- بهر له زه فاتی ماموستا نه مین زه کی ناوای کردوه نه م دوو به یته له سه ر
کیلی گۆره که ی هه لکه نن .

۱۳۱- بره وانه نهو وتاره ی که له وری به بۆنه ی کوچی دواپی نه مین زه کی به وه له
« گه لاویژ » دا به نلوی « نهوان نامرن » موه بلاوی کردۆته وه (« گه لاویژ » ،
ژماره ۳ ، مازنی ۱۹۴۹ ، ل ۶۴ - ۶۵) .

مخاله هموو شوین زیاتر ده بووه میوانی کتیبخانهی «المصریه» ی
مخوبانگ . وهك ده لئین به درژیایی ژبانی له کتیب به ولاره شتیکی تری
هرز نه کردوو .

هر ئه وهستو ئاره زوووه ئه مین زه کی بان خسته سه ر ینگه ی
رو سینی میژوو . بئ گومان ههستو ئاره زوو له گه ل ئه وهش که زۆر گرنگه
تیرستن به لام به ته نها بۆ خۆیان ناتوانن کس بکه نه میژوو نووس ،
مخوزه لا میژوو نووسیتی وهك ئه مین زه کیش . ههستو ئاره زوو ی ئه
یهوه له بۆته ی قوولی زره کی و وردینی و زمان زانی و سه بری ئه بویسا
قالبوبون ، وانه بویه ئه مین زه کی میژوو نووس هه رگیز له دایک نه ده بوو .
ومک کوردی تورکی و فارسی و فه ره نسه ی ده زانی ، له ئه له مانی و پرووسی و
ئینگیزی بش تهنه گه بشت . دوا ی گه رانه وه ی له ئهسته موول مامۆستای
تیه تی بۆ خورتندی عه ره بی و ئینگیزی پاگرتو له فیربوونی عه ره بی
قورئانا ههنگاوی باشی به ره ویتش نا ، به لام تا ئه ورپۆژه ی گیانی به خاك
پارد به دلی خۆی فیری عه ره بی گه توگۆی به غدایی نه بوو .

به وچۆره ئه مین زه کی هاته مه یدانی میژوو نووسی به وه . به که م
تقی کردنه وه ی له گه ل میژوو ی سه ربازیدا بوو که زۆر زوو وهك شوپه
سواری لیها توو هموو بواره کانی پری . به کتیبی « له شکری
عوسمانی » (۱۳۱) مامۆستا ئه مین زه کی سالی ۱۹۰۶ به دلنیا یی قایم له ده رگای
زانستی میژوو ی دا . تا سالی ۱۹۲۱ ههوت به ره سه می تری کرده دیاری
دهستی بۆ کتیبخانه ی میژوو ی سه ربازی ، که زور به یانی بۆ باسی
به سه رهاته کانی شه ری به که می جیهان ته رخان کردوون ، تایهت له ولاتی
عیراقد (۱۳۳) .

۱۲۲- به زوبانی تورکی دایناوه .

۱۲۳- « چۆن عیراقمان له دهست چوو ؟ » و « شه ره کانی عیراق و هه له کانمان » و

ئەي كەي مېژووي كورد سەرنجى ئەمىن زەكىي پاكىشا ؟ خۆي لە
 ۋەلامدا دەلەن ئەوكاتەي دەنگوباوي تۆرانی جىگەي عوسمانىي گرتەۋە
 نەتەۋە ناتور كەكانى ناو ئىمپراتورىي عوسمانى و رىبابوونەۋە (۱۳۴) ، واتە بەر
 لە شەپرى يەكەمى جىهان بە ماۋەبەك . گومان لەۋەدا نى بە ئەو ئال و گۆرە
 گەورانەي دوابەدواي شۆرشى سالى ۱۹۰۸ى توركيا هاتە كاپەۋە بە
 دەستوورى زوربەي ھەرە زۆرى پرووناكېرە و رىياكانى تى سەرتاپاي گەلانى
 ژىردەستەي عوسمانى كارى زۆريان كرده سەر ھەستى نەتەۋەيى ئەمىن
 زەكېش .

لە قسەكانى خۆبەۋە پروون ئەۋە ديارە كە لەدواي بەرپابوونى شۆرشى
 ناوبراۋەۋە ئەم پەرسيارە توند لە مېشكىندا گىرى خواردوۋە دەروونى
 ھەژاندوۋە : « قەومى كورد لە چ نەتەۋەبەكە و چىي بەسەرھاتوۋە ؟ » (۱۴۰) .
 كە كەس نەيتوانى ۋەلامى ئەو پەرسيارەي بداتەۋە ئەوساكە لە سالى
 ۱۹۱۰ ۋە بۆ خۆي چاكى لىن كەرد بەلاداۋ پرووى كەردە كىتېخانە گەورەكانى
 ئەستەموولۇ لە ماۋەي دوو سالدا ، ۋەك خۆي دەلەن ، بە سەدان كىيى
 خويندەۋەۋە گەلىك تىيىنى و سەرنجى تايەتتى لاي خۆي تۆمار كەرد . بەر لە
 دەست پىن كەردنى شەپرى يەكەم بە ماۋەبەك مامۇستا ئەمىن زەكىي بۆ كارى
 مىرى پىتگەنى كەۋتە ئەۋرۇپاۋ لە كىتېخانەكانى ئەلەمانياۋ فەرەنسەش كەۋتە
 پشكىن و گەلىك زانىارىي بەكەلكى كۆكردەۋەۋە ژمارەبەكى باشىش لە
 بەرھەمى رۆژھەلاتناسانى لە گەل خۆي ھىتايەۋە .

« شەپرى سەلمان پاك و باشكۆبەك » و « بەغدلو بەسەرھاتى دوابىن كەۋتنى »
 لەۋ كىتېبانەبىن كە ھەمووبانى بە توركى نووسىونۇ لە ئەستەموولۇ يالە
 بەغدا چاپى كرىدون . « ھىرش بۆسەر كوت و نابلقە دانى » كە دوو
 بەرگە بە دەسنووسى پىشكەشى موزەخانەي بەرىتانىن كەردوۋەۋە
 سوپاسنەمى تايەتتى لەسەر ۋە رگرتوۋە .

۱۳۱- پروانە پىشەكىي « خلاصەبەكى تارىخى كوردو كوردستان » .

۱۳۵- پروانە ھەمان سەرجلۋە شۆتىن .

بەمجۆرە مامۆستا ئەمین زەکی بەردی بناغەیی بۆ نووسینەوێی
 مێژووی کورد دانا ، بەلام روداوێ کانی شەری یەکەمی جیهان و ئەو ئەرکە
 زۆری لەو سالە سەختانەدا کەوتە ئەستۆی دەستیان گرتو بە ناچاری
 جێبەجێ کردنی پرۆژەیی ئەو کارەیان پێ داواخست .

لەگەڵ ئەوا بوونی شەری ئەمین زەکی لە جاران بەپەرۆشتر هاتەو
 دەستو زۆری نەبرد نزیکی ۲۰۰ لاپەرەیی دەربارەیی مێژووی کورد بۆ
 چاپ ئامادە کرد . ئەمجاریان بەخت نەبێنا ، دەورووبەری کۆتای ئابی سالی
 ۱۹۱۹ هەرچی نووسیوو و هەرچی نووسیۆوو هەرچی کۆکردبوو
 بوونە خۆراکی کلپەیی ئەو ئاگرەیی بەربووو گەرکە کەیان لە شاری
 ئەستەموول . ئەو بۆ خۆی دە سال و ئیمیش بۆ خۆمان دەد سالی
 رەبەقمان لەکیس چوو . تا سالی ۱۹۲۹ ئەمین زەکی نەهاتەو سەر خۆی .
 لەو سالەدا بەرھەمە نایابەکی مینۆرسکی کە دەربارەیی کورد لە
 ئەنسکلۆپیدیای ئیسلامدا بلاوی کردۆتەو خوێشەویستە نازدارەکی
 جارانی خستەو ناو قوللایی دۆ دەروونی ئەمین زەکی بەو . زۆری نەبرد
 یەکەم کۆرپەیی گورەیی مێژووی کورد بە زمانی کوردیی لەدایک بوو کە
 خاوەنەکی لە تیگەبشتنی راستەو ناوی لێنا « خلاصەبەکی تاریخی کوردو
 کوردستان » (۱۳۶) .

لە بەرگی یەکەمی ئەم شاکارەیدا مێژوونووسی گورەمان پوختەیی

۱۳۶- سالی ۱۹۳۱ ئە بەغدا چاپی کرد ، ۳۹۸ لاپەرەیی . وەک دەگێرەنەو هەر
 ئەو دەورووبەرەش حەمدی بابان داوای لە زانای هێژا ئەنستاس ماری
 کەرمەلی کرد کتیبیک دەربارەیی مێژووی کورد دابنێو وادیارە بەگی بابان
 دواي ئەوا بوونی نیشانی ئەمین زەکی داو . ئەمین زەکی پتیی وابوو
 بەرھەمەکی کەرمەلی ئەو کە لەبەرەیی پێ پرنابیتتەو کە ئەو دەبەو .
 بۆیە کە زیاتر پتیی لەسەر کارە کانی خۆی داگرتوو . وادیارە دەسنووسی ئەو
 کتیبەیی ئەنستاس کەرمەلی دەربارەیی کورد دابناو ئەستە لە کتیبخانەیی
 موزەخانە لە بەغدا هەلگیرا .

روداو هه ره گرنگه کانی کوردستانمان له دێرزمانه وه بو ده گێرته موو
 بیرى زانايانو خۆيمان ده باره ی نه ژادو زمانو ژماره و نیشتمانی کورد بو
 شی ده کاته وه . له و به ره مه یدا ئەمین زه کی گه لیک نیشانی به دروستی
 پیتکاو ه . هه ر بۆ نمونه ئەوه نده به سه لیره دا بلییم ئەمین زه کی به که م کورد
 بوو په نه جی خسته سه ر مه به ستی راسته قینه ی په یمانی سیفه رو ئامانجه
 نه ییزاو ه کانی ، ئەو په یمانه ی تا نووسینی ئەم چه ند دیره ش گه لیک
 روونا کیری رۆمانسی لای خۆمان ئاوازی ناسک بو کلاوی باپردوی
 ده لێن . بێ گومان گرنگترین ده سکه وتی ئەو به ره مه ی مامۆستا ئەمین
 زه کی بریتی به له روون کردنه وه و سه لماندنی بیرو پای مینۆرسکی ده باره ی
 نه ژادی کورد ، ئەو بیره ی رۆژه لاتناسی به ناوبانگ رۆژه رۆژ زیاتر پروای
 پیتی پته وتر ده بوو (۱۳۷) .

« خولاصه » که له به رینکی گه و ره ی له کتیبخانه ی کوردیدا پر کرده موو
 سه رنجی ژماره یه کی زۆری له زانا یانی کوردو بیانی راکیشا . بێ گومان
 له خۆرا نی به کوردناسی به ناوبانگ باسیل نیکیتین « خولاصه » به
 ته واو که ری « شه ره فنامه » داده ئێ (۱۳۸) . شایانی باسه خاوه نی « خولاصه »
 هه موو داها تی به رگی به که می کرده دیاری بی ده ستی بو « یانه ی سه رکه وتن »
 که زۆر نه بوو روونا کیرانی کورد له به غدا دایانه زرانده بوو و
 خۆشیان کرد بوو سه رۆکی .

پاش ده ورو به ری شش سال به رگی دووه می « خولاصه »
 ده رچوو (۱۳۹) که بو باسی میژووی میرنشینه ناوداره کانی کوردو کوردستان

۱۳۷- ده باره ی ئەو باسه بروانه « کۆفری کۆری زانیاری کورد » ، ژماره ۱ ،
 ۱۹۷۲ ، ل ۵۵۲ - ۵۶۶ .

۱۳۸- B. Nikitine, Les Kurdes. Etude sociologique et historique,
 Paris, 1956.

چاپی رووسی ، مۆسکو ، ۱۹۶۴ ، ل ۲۷۰ .
 ۱۳۹- سالی ۱۹۳۷ له به غدا چاپی کرد ، ۴۳۱ لاپه ره به .

مەرخان کراوه . مامۆستا ئەمین زەکی ئەمجاریان وەستایانە بەسەرھاتە ھەرە
 مەنگەکانی سالاری و شەدادی و عەتنازی و دۆستەکی و ئەبویی و زەندی و
 عەری و جزیرو بۆتان و بادینان و بابان و سۆران و موکریان و کەلموڕو
 مەنگەنە و تەرگەوەر و شوانکارە و میرو بەگ و دەسەلاتدارەکانیانانی بۆ
 گێراوینەووە و گەلیک لاپەرەیی نەزازی پابوردووی بۆ ئوون
 کردوونەووە . کەوا بێ مامۆستا ئەمین زەکی دیسان ھەر بۆ خۆی ھەنگاوی
 گەورەیی دووھەمی لە مەیدانی میژوونووسی کوردیدا نا .

« تاریخی ولاتی سلیمانی » ش شاکاریکی تری مامۆستای
 گەورەمانە (١٤٠) کە بەدرژی باسی کۆن و نوێی سلیمانی و دەورو بەری و
 ئاودارانی و عێل و ھۆزەکانی و ژمارەیی دانیشتان و قوتابخانە و مزگوتەکانی و
 گەلی شتی تێمان تیدا بۆ دەکات . « تاریخی ولاتی سلیمانی » سەرچاوەیەکی
 پەسەن و بایەخدارە بۆ ھەرکەسێک یەوێ لە ھەر لایەتێکی ژبان و
 بەسەرھات و ئال و گۆرەکانی ئەو ناوچە بەکۆلتیتەووە .

ھەمان کات مامۆستا ئەمین زەکی زنجیرە بەک و تازی میژوویی بەزخی
 لە گۆفاری « گەلاویژ » دا بلاو کردۆتەووە کە بەشی زۆریان دەربارەیی زانا و
 گەورە پیاوانی کوردن و (١٤١) دوا بونە ناوھەرۆکی بەرھەمیکی دوو
 بەرگی بایەخدارێ تری میژوونووسی گەورەمان . لە یەکیک لە وتارە
 بەزخەکانی لە « گەلاویژ » دا ئەمین زەکی نەوڕۆزی لیک داووەتەووە
 بەبەلگەووە سەلمان دوویە کە ئەو پۆژە جەژنی ئاتەش بەرستی نێرە بەلکو
 پۆژو جەژنی تازە بوونەووەی ژبانە بۆیە کا یادکردنەووەی، وەک دەلی ، کاریکی
 « زۆر بەجێرە » (١٤٢) .

١٤٠- سالی ١٩٣٩ لە بەغدا چاپی کرد ، ٢٩٤ لاپەرە بە .

١٤١- ئەو وتارەیی بە نونیشانی « کوردی بە ناویانگ » موە بلاو دە کردموە .

١٤٢- بروانە : « گەلاویژ » ، ژمارە ١ ، کانوونی دووھەمی ١٩٤٢ ، ل ٧-١ .

به لآم له بهرئهوهی مامۆستا ئەمین زه کی تهها میژوونوس نه بوو .
 له بهرئهوهش که « گهلاویژ » ی به « جگه رگۆشه یه کی خۆی ده زانی » (١٤٣)
 ژماره یه ک وتاری زمانه وانی و (١٤٤) ئه ده بی و کومه لایه نیی به که لکی تیدا
 بلاو کردۆته وه (١٤٥) .

به هر ته رازوویه ک به ره مه نایا به کانی مامۆستا ئەمین زه کی بکیشین و
 به هر یتوداتیك بیانیتوین ده گهینه یه ک ئه نجام: ئەمین زه کی میژوونوستیکی
 یه کجار گه وره یه ، هیرۆدۆت و گو یجار دینی و ئین خه لدونی کورده ، نهومی
 به وه فای شه ره فخان و رابه ری دلسۆزی سه رتا پای میژوونوسانی دوای

١٤٣- وتاری « ئامۆژگاری یه کی دلسۆزانه » ی به م چۆره ده ست پین کردوه :
 « من ئەم گۆفاره به جگه رگۆشه یه کی خۆم ئەزانم . . » (بروانه :
 « گهلاویژ » ، ژماره ٤ ، نیسانی ١٩٤٧ ، ل ١) .

١٤٤- به وینه بروانه : محمهد ئەمین زه کی ، زمانی کوردی ، « گهلاویژ » .
 ژماره ٣ ، مارتی ١٩٤٣ ، ل ١ - ٩ .

١٤٥- مامۆستا ئەمین زه کی جاروبار شیعریشی وتوووه ، سه ره تا به تورکی و
 دوایی به کوردی . به کیک له مو شیعرانه ی که له ژماره پینچی سالی
 ١٩٤٤ ی « گهلاویژ » دا بلاوی کردۆته وه به ناوی « سلاو له سلام » وه
 پیتشکهش به سه لامی شاعیری کردوووه تیدا ده لێ :

کاتی له میسر گه رانه وه شام
 لاوانی گه لم ده ور و پشتیان دام

سه و باس مان کرد له بابته خۆمان
 خۆشه سکالا له گه ل لاوه کان
 به کیکیلن باسی گهلاویژی کرد
 مدحی ژماره حه وته مینی کرد

* *

سه رنجم لێ دا دیم له نه و گوله
 وینه ی به سه ندی وه فای به دله
 فه لمی « سه لام » ره نگوبۆی پێ دا
 له ناو گولده سته ی گهلاویژی نا

خۆین . بەرھەمەکانی ، وەك خۆی ئاواتەخواز بوو ، بوونە « سەبەبی
 تەشویقی قەلەم بە دەستان و پێگەشتوانی كورد » (١٤٦) . ھەلبەت ئەوەش
 بۆخۆی یەكێك بوو لەو ھۆگەورانە ی پالیان نا بە دەستەبەك پووناكیبری
 تێھاتووی كوردەو (محەمەد علی عەونی و سانجە ئەمین زەکی و جەمیل
 بەندی پۆژبەیان) شاكارەکانی وەرگێرنە سەر زمانی عەرەبی و بەوجۆرە
 پەرە بە مەودای راگەیانندی خزمەتە گەورەکانی ئەمین زەکی بەدەن (١٤٧) .
 دیارە گەر بلیین بەرھەمەکانی میژوونووسی گەورەمان ، وەك ھەر
 بەرھەمیکی تری وەك ئەوان ، لە ھەتەو كەلین بێ بەش نین ئەو بێ ھیچ
 گومايێك نە زۆرو نە كەم لە قەدری بەرزو پایە ی بلندو پایەخی زۆرو نرخی
 بێ ئەندازەیان كەم ناکەینەو . بەر لە ھەر شت جاروبار ھەست بە پچیری و
 تێك دابران لە تیوانی باسەکانی ئەو بەرھەمانەدا دەكرێ ، تایبەت لە
 « خولاصە » دا . بەلام ئاخۆ بەر لە ئەمین زەکی و لە پۆژگاری ئەو دوا
 ئاودا چ لە خۆو چ لە ییگانە یەكێك ھەبوو بتوانی پێگە نەدا درزیکی وا
 بیستە بەرھەمیکی وەك بەرھەمەکانی ئەو ھو ؟

راستە نرخی تەر دەتوانی گەلێك كەم و كورتیی لەو بابەتە لە ناو بەرھەمەکانی
 مامۆستای میژوونووساندا بدۆزیتەو ، بەلام ، بێ گومان ، ھەر پەرخنە یەکی
 ییگرێ پاكانە ی خۆی لە گەلدا یە (١٤٨) ، یا « گەلاویژ » گوتەنی « یەكتەنی
 دانەر و گەورە ی ئەو فەرمانە ی راگەیاندوو و چاكتیرین وەلامن بۆ ھەر

١٤٦- بەو وشانە كۆتایی بە پێشەکی بەرگی بەكەمی « خولاصە » ھیناوە .
 ١٤٧- لە شویتی خۆیدا دێینەو سەر ئەم باسە .

١٤٨- شایانی باسە كاتی خۆی ژمارەبەك لە پووناكیرانی كورد ھەستیان بەر
 كەم و كورتییانە كردوو بەنجەیان بۆیان راكیشاوە (بەوینە پروانە :
 « گەلاویژ » ، ژمارە ٥ و ٦ ، ماسر و حوزەیرانی ١٩٤٢ ، ل ٢٢) .
 سەنەفا شیخ نەمە اللە پەرخنە ی لەو گرتوو كە ئەمین زەکی لە
 « خولاصە » دا ژمارە ی كوردی ئێران و توركیا ی كەم داناوە (پروانە :
 « گەلاویژ » ، ژمارە ٥ ، مایسی ١٩٤٧ ، ل ٤١ - ٤٥) .

گلهیی بهك» له بهرهمه كانی ئەمین زهکی بكری (١٤٩) . ئەوه نده شانازی
 بۆ میژوونووسی دلسۆزمان مامۆستا ئەمین زهکی بهسه كه توانی بناغهیهکی
 پتهو بۆ لیتكۆلینهوهی نوێی میژوویی كوردی داپڕیژی . بێن گومان له خۆوه
 نهبوو پرووناكییرانی كورد به گهرمی پیشوازیی بهرهمه كانیان ده كردو پیری
 نوێیان لێ وهرده گرتن و دهیانكرده ههوێنی بهرهمی نازدارو تازه بابه تیان .
 عوسمان سه بریی ئەدیو میژوونووس زنجیرهیهك وتاری دهربارهی
 « خولاصه » له گوڤاری « هاوار » دا بلاوكردهوه و بهرز ئه و بهرهمه
 زخاند (١٥٠) .

وابزانم له راستی دوورناكه ومهوه گهر بلیم حسین حوزنی موكریانی
 بهكهم میژوونووسی كورده دوا بهدوای ئەمین زهکی شایانی باسو لیدوان
 بێ . با له ڕیتگهی نیچه ئەفسانهیه كه وه بچینه ناو جیهانی پانو بهرنی ئه و
 پیاوه گه وریه وه كه به ناسۆریه کی زۆره وه سه ری نایه وه و به داخه وه
 نازناوی « حوزنی » ی له گه ل خۆی برده ناو گوڤره وه . ده لێن گوایه كاتیک
 دهسته بهك له ئاركیۆلۆجیسته ڕۆژئاوایی به كان هاتوونه سوڤراخی شوینه واره
 كونه كانمان دهستو برد حسین حوزنی به میخو چه كوش و گازه وه خۆی
 گه یاندۆته ئەشكه وتیک و له سه ر دیواره كانی نووسینیکی دهستكردی
 هه لكه ندووه به و نیازهی له پایه ی ژباړی و قه دری شارستانه تی كونی كورد
 له بهرچاوی زانایان به رزبكاته وه . ئەمه راست بێ یا درۆ به هر بارێكنا

١٤٩- « گه لاویژ » به و قسانه كوتابن به موتره ی هینلوه كه دهرباره ی چایی
 عه ره بی « مشاعر الكرد » بلاوی كردۆته وه . ده قی سه كانی « گه لاویژ »
 به م جوڤه یه : « به كنه نی دانم و گه وریه ی فرمانه كه ی پێکی هینلوه
 چاكترین وهرامن بۆ هه موو گله یی به كه له كتیبه كه ئەكریت » (بڕوانه :
 « گه لاویژ » ، ژماره ٥ ، مایسی ١٩٤٨ ، ل ٤٥) .

١٥٠- بڕوانه : « هاوار » ، ژماره ٢٨ ، ١٥ مایسی ١٩٤١ ، ل ٥ - ٦ ،
 ژماره ٢٩ ، ١٠ حوزه برانی ١٩٤١ ، ل ٦ - ٧ ، ژماره ٣٠ ، ١١
 تهموزی ١٩٤١ ، ل ٩ - ١١ .

سینکینتیه وه ده تگه یتیتته ته نها بهك نه نجام - دلسۆزی بی سنوورو نه ندازه ی
مهو پیاوه که بیانیان بهر له خۆمان ههستیان پیتی کردوووه و بهرز
نرخاندویانه (۱۰۱) .

حسین کوری سهید عه بدولله طیف رۆژی ۱۲ ی نه یلوولی سالی ۱۸۹۳
هه مه هاباد له دایک بووه . تال و ترشیی ژیان و ئاواره بی وایان لێ کرد
(حوزنی) بکاته نازناوی خۆی (۱۰۲) ، له بهر نه وهش که مه هاباد سه ر به
موکرانه ، بووه حسین حوزنی موکرانی .

من نامه وی له خۆمه وه خه مل لێ بدهم و بلیم مامۆستا حوزنی و گه لیکه تری
و مک نه و به هه یج جۆر نه که وتوو نه هه له وه و قهت پینان نه خلیسکاوه ، به لام
نه وه بۆ خۆی یتویستی به لیکدانه وه ی قول و تایه تری به بی داپرینی له
قواره ی کات و شوینی و بی له یاد کردنی دلسۆزی بی سنوورین بۆ گه ل ،
مهو دلسۆزی به ی هه رگیز هیزی بزوتنه ری سه ره کی بووه بۆ گشت
پهفتاریکیان به پیتی تیگه یشتن و بۆ چوونی خۆیان ، نه گینا به لادایکی که م
زور به یان له ژباندا گه لێ له وه ی هه یانبوو زیاتریان ده سته که وت (۱۰۳) .
زولم و زۆری عوسمانی و قاجاری کاریکی نه وتوی کردبوو زور به ی پرووناکیه
هه ره دلسۆزه کانی رۆژه لاتی ناوه راست تا ماوه یه کیش له مه و بهر باوه پریان
به ئینگلیزو ماسۆنیزم به هیز بی ، هه یج دوور نی به تاییسته ش ه ی نه وتو هه ر

۱۰۱- بهوتنه بروانه مهو قسانه ی نه ندازیاری ئینگلیز هاملتن ده باره ی
حسین حوزنی له کتیه که ی خۆیدا کردوونی .

A. M. Hamilton, Road through Kurdistan. The Narrative of an
Engineer in Iraq, London, 1937.

۱۰۲- مک گورکی که نازناوی نووسه ری سۆفیه تی به مناوبانگ نه لیکه تی
هه کسه فیج پێشکه فه (۱۸۶۸۱ - ۱۹۲۶) . گورکی به رووسی مانای
تاله .

۱۰۳- له م باسه دا مامۆستا فه ریلون عه لی نه مین ده باره ی پیرمه تر د نیشانی
دروست پێکاوه (بروانه : فه ریلون عه لی نه مین ، چه ند سه رنجیک له
پیرمه تر دی نه مر ، به غدا ، ۱۹۷۱) .

مابن . ئەو ئەمەریکایەنی ئیمپەرۆکە بۆتە دێوێزە لای زوربەیی خەلک تـ
 رابوردووێه کی نزیکیش نیشتمانپەرورە رانی رۆژھەلات بە پەناگەیان دادەتار
 بە سەر و بالی یەکیکی وەك تێدۆر رۆژفلت و ویدرۆ ویلسیاندا هەل دەدا .
 هەرچۆن بێ کەس نی بە بتوانی بە هیچ جۆر گومان لە دلسۆزیی مامۆت
 موکریانی و ئەوانەیی وەك ئەو بیریان دەکردهوه ، بکات .

پایە بەرزیی حسین حوزنی لە گۆرەپانی میژوو نووسیدا وا خۆ
 دەنویتی کوێریش نەتوانی نەیینی . لێرەدا بەر لە هەموو شت پەنا دەبەینە
 بەر چەند ژمارە یەکی مانادار (١٥٤) . تا کوچی دوابی سەیدای هێژای
 موکریان حەقدە کتیبی هەمەجۆری بلۆکردهوه کە یازدە یانی بۆ باسی
 میژووی کوردو دوانیشیانی بۆ باسی میژوو بە گشتی تەرخان کردوو .
 واتە پتر لە دوو ستی کتیبە چاپکراوە کانی میژووین . ژمارە ی لاپەرەیی
 گشت کتیبە چاپکراوە کانی موکریانی (١٥٥) بەسەر یە کەوێ ١٦٨١ لاپەرەن کە
 ١٢٩٥ یان (١٥٦) بۆ باسی میژووی کوردو ١٤٧ یان بۆ باسی میژوو بە گشتی
 تەرخان کراون ، واتە موکریانی بەسەر یە کەوێ ١٤٤٢ لاپەرەیی کتیبە
 چاپکراوە کانی بۆ باسی میژوویی تەرخان کردوو کە لە سێ چواری
 ژمارە ی لاپەرەیی هەموو کتیبە چاپکراوە کانی تێپەر دەکات .

خۆ ئەگەر بێتو ژمارە ی لاپەرەیی ئەو بەرھەمە میژوویی بە زۆرانەیی

١٥٤- بۆ دیارکردنی ئەم ژمارانە کەلک لە بەرھەمە کانی موکریانی خۆی و چەند
 سەرچاوە یەك وەرگیراوە ، تابیەت لە : نەریمان ، کتیبخانە ی کوردی .
 کەرکوک ، ١٩٦٠ ، نەریمان ، بیلێۆگرافیای کتیبی کوردی .
 لە چاپکراوە کانی « کۆری زانیاری کورد » ، بەغدا ، ١٩٧٧ .

١٥٥- بێن ژمارە ی لاپەرەیی چاپی دوومی سیان لە کتیبە کانی کە بەسەر یە کەوێ
 ٢٠٦ لاپەرەن .

١٥٦- بێن « غونجە ی بەھارستان » کە ٩٤ لاپەرە یەو سالی ١٩٢٥ لە حەلب
 چاپی کردوو مو باسی « مەنشە ئی کوردان » ی تیدا کردوو .

حسین حوزنی له رۆژنامه و گۆناره کاندایا بلای کوردو نه وه (١٥٧) بیانخهینه
 سه ئه و ژمارانه ی باسمان کردن هه لبت ئه و سا که چنگه ی له مهیدانی
 میروونوسی کوردیدا دیارتر ده بی ، هه رچه نده بی ئه و هه ش به کجار دیار و
 هه رچه وه . که وای هیج سه ی نه یه ئه دمۆندس له و بیلیۆگرافیا یهیدا که
 هه ربه ی په نجا سال له مه و بهر بو باسی چا په مه نی کوردی عیراقی
 ته رخان کوردوه (١٥٨) کاتیک دته سه باسی به ره مه میژوو بی به کان و ته نها
 یازده ناو دیتن ده لێ زوربه یان حسین حوزنی دایناون .

وتپای ئه و ژمارانه ی باسمان کردن و پتوستان به هیج ئه نگوستیک
 سه ، گه لیک راستی تر له ئارادان که مانگی موکریانی له ئاسمانی
 میروونوسی کوردیدا هینه ی تر گه ش و دیار ده که ن . حسین حوزنی
 به کم که سه به کوردی له زانستی میژوو دوا وه . سالی ١٩٢٥ له « غونچه ی
 بهارستان » دا باسی میژوو ، قۆناغه کانی میژوو ، زوبان و په گه زو
 (هومیهت و میلهت) ی کوردوه (١٥٩) . دوا ی مه لا مه حمودی بایه زیدی
 دیسان حسین حوزنی به کم که سه له سه رده می نویدا به ره مه می میژوو بی
 به کوردی دانا وه ، به لام ئه وه نده هه یه ئه ویان بو جابای رۆژه لاتناسی
 نووسی و ئه میشیان بو گه لی کوردی بلاو کرده وه ! ، راسته رۆژگاری ئه و
 نوا هه جیاواز بو ، به لام هه ر به وده سه توره ش ئه نجامی کاره که یان

١٥٧- تابهت له « زاری کرمانجی » و « گه لاویژ » و « دهنگی گیتی تازه » دا .
 لیره ش دیسان زوربه ی وتاره کانی بو باسی میژوو ی کورد ته رخان
 کوردوه ، به لام هه مان کات ، وهک نوایش باسی ده که ن ، وتاری
 میژوو بی گشتیشی بلاو کرده وه .

١٥٨- پروانه : C. J. Edmonds, A bibliography of Kurdish periodical and books published in Iraq. - "Journal of the Royal Central Asian Society" London, Vol. XXIV, July 1937.

١٥٩- پروانه : نهریمان ، بیلیۆگرافیا ی کتیبی کوردی ، ل ٢١ .

تاراده به کی زۆر جیاواز بوو . بهرگی به که می « ئاوپریکی پاشه وه » (۱۶۰)
 به که م کتیبی میژووی بلوکراره ی سه به خۆی کوردی به که بو باسی
 میژووی کورد تهرخان کراوه ، هه ره له بهرئه وه شه ئه و کتیبه چهند به بارت
 پچوک بی (۱۶۱) هیند به مانا گه وره به .

جاری وا هه به مامۆستا سهین حوزنی موکریانی له سالتیدا پتر له
 به ره هه میکی ده باره ی میژووی کورد بلوکرده وه . سالی ۱۹۳۱ بهرگی
 سیه می « ئاوپریکی پاشه وه » و « میژووی ناودارانی کورد » و « تاریخی
 هوکمدارانی بابان » ی چاپ کرد (۱۶۲) که به سه ره به که وه نزیکه ی ۴۵۰ لاپه ره
 ده بن . پاش سه سال ، واته سالی ۱۹۳۴ « کوردو نادرشا » و « کوردی
 زهند » ی بلوکرده وه (۱۶۳) که به هه ردووکیان ۱۸۰ لاپه رهن . شایانی باه
 به شیک له به ره هه میژووی به کانی سهین حوزنی دوو جار چاپ کراون .
 وهک « میژووی میرانی سۆران » که به که م جار له په واندوز سالی ۱۹۳۵ و
 دووه م جار له هه ولتیر سالی ۱۹۶۲ چاپ کراوه .

بۆ ئه وه ی باشر له مانای ئه م راستیانه تی بگه ین لیره دا دیسان په نا
 ده به ی نه وه به ز چهند ژماره بهک (۱۶۴) . له سالی ۱۷۸۸ وه تا وه کو سالی ۱۹۲۴
 هه مووی به سه ره به که وه ۲۵ کتیب به زوبانی کوردی چاپ کراوه که هه یج
 کامیکیان نه زۆرو نه که م و نه به گشتی ، چ جای تایه تی توخنی میژوو
 نه که وتوون . له سالی ۱۹۲۵ یشه وه تا وه کو سالی ۱۹۲۹ هه مووی
 به سه ره به که وه ۲۳ کتیب به زوبانی کوردی چاپ کراوه که ته نها سیانیان بو

-
- ۱۶۰- په واندوز ، ۱۹۲۹ .
 - ۱۶۱- ۳۷ لاپه ره به .
 - ۱۶۲- هه رسیکیان له په واندوز چاپ کراون .
 - ۱۶۳- ئه مانیش له په واندوز چاپ کراون .
 - ۱۶۴- بو ئه م بهرلورده که لک له ژماره کانی نه و ئه و خه شتانه وه ره گیر لوه که له
 باشکوکه ی « بیلوگرافیای کتیبی کوردی » ی نه ریماندا بلوکر لونه وه .

می میژوو تهرخان کراونو ههرسیکیشیان بهرهمی خامه‌ی پره‌نگینی
 حه‌ین حوزنن . له سالی ۱۹۳۰یشه‌وه تا سالی ۱۹۴۵ هه‌مووی
 به‌سه‌ره‌که‌وه ۱۸۴ کتیب به‌ زوبانی کوردی چاپ‌کراوه که تهنه‌ سیازده‌یان
 به‌راسی میژوو تهرخان‌کراون ، به‌لام له‌و سیازده‌یه‌ه‌شتیان ، واته‌ پتر له
 یوه‌یان ، حه‌ین حوزنی دایناون .

حه‌ین حوزنی موکریانی ژماره‌یه‌که وشه‌و زاراوی میژوویی په‌تی
 ناپه‌شتووه یا به‌ر له‌ پرووناکییرانی تر بۆ مه‌به‌ستی میژوویی له‌ نووسیندا
 به‌کاری هیتانوو له‌ زوره‌یاندا نیشانی دروست پشکاوه . پیم وایه‌ به‌که‌م که‌سه
 نه‌ کاتیکی زووی وه‌که‌ بیسته‌کانه‌وه (میژوو) ی له‌بریتی (تاریخ)
 به‌کاره‌یتاوه^(۱۶۵) له‌ سارسته‌ی (له‌میژوه‌وه) ی وه‌رگرتووه که‌ مانای
 زابوردوویه‌کی دوور ده‌گه‌یه‌نیو به‌وجۆره‌ بۆ واتای (تاریخ) پره‌به‌پیتی
 خۆه‌تی . هیچ‌کام له‌ میژوونووسانی بیسته‌کان نه‌و زاراوه‌یان به‌کاره‌یتاوه .
 زاراوی (میژوونووس) یش به‌رهمی نه‌و بۆچونه‌ ورده‌ی موکریانی به‌ .
 « ولاتی مه‌یان دوو پرووباران » که‌ دیسان مامۆستا حوزنی به‌که‌م کورده‌ له
 نووسیندا به‌کاری هیتاوه^(۱۶۶) وه‌رگیرانی دروستی (میسۆپۆتامیا
 Mesopotamia) یه‌ که‌ له‌ دوو وشه‌ی یۆنانی کۆن پشکها‌تووه : « میسۆس
 (Mesos) که‌ مانای (ییوان ، ناوه‌ند ، ناوه‌راست) و « پۆتامۆس » (Potamos)
 که‌ مانای پرووبار ده‌گه‌یه‌نیو به‌سه‌ره‌که‌وه به‌عیراق ده‌گوتر^(۱۶۷) .

-
- ۱۶۵- به‌ وینه‌ بروانه : « ناوپتیکی پاشه‌وه » ، به‌ندی دووه‌م ، ل ۴ .
 ۱۶۶- بروانه‌ وتاری « به‌یدابوونی شارستانیه‌تی له‌ ولاتی مه‌یان دوو
 پرووباراندا » ی حه‌ین حوزنی له‌ کوفاری « ده‌نگی گیتی تازه » دا ، به‌غدا ،
 ژماره‌ پینج ، به‌رگی دوو ، ئاغستۆسی ۱۹۴۴ ، ل ۵۱ - ۵۵ .
 ۱۶۷- نووسه‌ره‌ رۆژئاوایی به‌کان تا ماوه‌یه‌کیش له‌مه‌وبه‌ر زۆر جار له‌بریتی
 عیراق « میسۆپۆتامیا » یان به‌کارده‌هیتا . دوکتۆر زه‌کی صالحیش که‌
 به‌کیکه‌ له‌ میژوونووسانی عیراق سالی ۱۹۵۷ کتیبیتی خۆی به‌وناوه‌وه
 به‌ ئینگلیزی بلاوکرده‌وه (بروانه) :

Zaki Saleh, Mesopotamia. Iraq 1600—1914, Baghdad, 1957).

که نه‌ندازیاری ئینگلیز هاملتن چووه ره‌واندوزو به چاوی خۆی هه‌ولێو
 ته‌قلای پر له دلسۆزیی حسین حوزنی بینی و زانی « زاری کرمانجی »
 به‌ره‌می چ‌ره‌نجیکه ، له کتیبه‌که‌ی خۆیدا که به ناوی « ریگه‌یه‌ک به‌ناو
 کوردستاندا » بلاوی کرده‌وه ئه‌م راستی‌یه‌ پرمانایه‌ی تو‌مارکرد ، موکرمانی
 « خۆی به‌ته‌نا و تاره‌کانی گو‌فاره‌که‌ی ده‌نووسی ، خۆی به‌ته‌نا وینه‌کانی
 ده‌کیشان ، خۆی به‌ته‌نا له‌چا‌پی ده‌دان و ئینجا ده‌شی‌پێچانه‌وه . ئه‌مه‌ بو‌ خۆی
 نمونه‌یه‌کی بن‌هاوتایه‌ له‌سه‌ر رووی هه‌موو زه‌مین»^(١٦٨). به‌لام هاملتن ده‌بوو
 بشلێ موکرمانی ، مالی ئاوا ، به‌هه‌مان ده‌ستور خۆی به‌ته‌نا دان‌رو تیکارو
 چاپکه‌ری به‌ره‌مه‌ میترووی‌یه‌کانی بوو ، ئه‌وه‌ی دیسان تائیس‌ته‌ له‌ وینه‌ی
 نه‌بووه ، دیاره‌ زۆر زحمه‌ته‌ له‌ وینه‌شی بیی !

و‌پرای هه‌موو ئه‌وانه‌ی با‌سمان‌کردن حسین حوزنی له‌ مه‌یدانی
 وهرگێرانی به‌ره‌می میتروویشدا ده‌ستی بالا بوو . له « گه‌لاویژ » و « ده‌نگی
 گیتی تازه » دا ژماره‌یه‌ک وتاری بلاو‌کردۆته‌وه که زوربه‌یانی له‌ عه‌ره‌بی‌یه‌وه
 وهرگێراوه‌ته‌ سه‌ر زوبانی کوردی . ته‌نانه‌ت له‌و مه‌یدانه‌شدا حسین حوزنی
 ده‌یزانی چی بو‌خوینده‌واری کورد هه‌لده‌بژێری . « ئه‌رمه‌ن و ته‌نی قه‌ومی‌مان
 چۆن په‌یدا‌کرد» و^(١٦٩) « جمال‌الدین ئه‌فغانی»^(١٧٠) له‌و وتاره‌ به‌که‌لکانه‌ن که
 موکرمانی کردوونی به‌ کوردی .

چهند هۆیه‌ک له‌ مه‌ودای قوولبیینی مامۆستا حسین حوزنی‌مان و‌ه‌ک
 میتروو‌نووس که‌مه‌ کرده‌وه . هه‌رچه‌نده‌ خوینده‌وارتیکی باش بوو ، به‌لام

A. M. Hamilton, Op. Cit., pp. 122—123, 237

—١٦٨

١٦٩— ئه‌م وتاره‌ی له‌ گو‌فاری « الهلال » ی میسری‌یه‌وه وهرگرتووه‌و به‌ دوو
 جار بلاوی‌کردۆته‌وه (به‌روانه : « گه‌لاویژ » ، ژماره‌ ١ ، کانوونی دووه‌می

١٩٤٤ ، ل ٥٤ — ٥٧ ، ژماره‌ ٣ ، مارتی ١٩٤٤ ، ل ٤٣ — ٤٧) .

١٧٠— به‌روانه : « گه‌لاویژ » ، ژماره‌ ١٠ ، ته‌شرینی یه‌که‌می ١٩٤٤ ، ل ٨—

ژماره‌ ١ ، کانوونی دووه‌می ١٩٤٥ ، ل ٧—١٤ .

خوتندنی هیچ کات نه چۆته ئەودیبوی دیواری مزگه وته کانی کوردستانه وه ،
 دعوروبه ری ئەوساش وهك ده وروبهری ئیسته نه بوو تا بتوانی زۆری لیوه فیر
 بی . ژماره یهك زمانی رۆژه لاتی چاك ده زانی (۱۷۱) ، به لام له زمانه
 رۆژئاوایی به کان ته نها كه میك له ئینگلیزی تی ده گه یشت . بی گومان به کجار
 دلۆز بوو ، به لام زۆر جار مه بهستی ئەودلسۆزی بهی په رده به کی ئەستوری
 به سر بۆچونه کانی ده کیشا ، ئەوهی له پلهی زانستی به ره مه کانی
 که مه کرده وه . جا ئاخۆ هه ر دلۆزیکێ تر وهك ئەوو له رۆژگاری ئەوو له
 جینگه ی ئەودا بوا به ده یوانی ئاودامان به رگی « حوزنی » نه پۆشی ؟

هه رچه نده واپین ده چی سه رچاوه کانی نووسینه میژووی به کانی مامۆستا
 حوزنی هه ی په سه نیان که م نه بن ، به لام هه مان کات ئاشکرایه که ئەو سه رچاوانه
 به ژماره زۆر نین . بی گومان شه ره فنا مه ی شه ره فخانێ بدلیسی به کیکه له
 سه رچاوه سه ره کی به کانی زور به ی به ره مه میژووی به کانی ، تایه ت « ئاو ریکی
 پاشه وه » (۱۷۲) . به کار هینانی ئەو جۆره سه رچاوانه له لایه ن سه یه ن
 حوزنی به وه سه رنجی باسیل نیکیتینی راکیشا وه که ده لئ :

« سه یه ن حوزنی نووسه ری کورد ۰۰۰ دواسالانی ژبانی بۆ
 لیکۆلینه وه ی میژووی کورد ته رخان کردو چه ند کتییکی
 له وباره به وه بلاو کرده وه که سه رچاوه یان ده سنووس و قسه ی
 سه رزاری پێشیان و سه رچاوه ی عه ره بی و تورکی و فارسین » (۱۷۳) .

۱۷۱- جگه له هه ردو زاراوی سه ره کیی کوردی عه ره بی و فارسی و تورکیسی
 ده زانی .

۱۷۲- بۆ خۆی مامۆستا سه یه ن حوزنی له نووسینه کانی ده چه ندجاریک ناوی
 « شه ره فنا مه » و ئەو جۆره سه رچاوانه ی هینا وه (به وینه به روانه :
 « ئاو ریکی پاشه وه » ، به ندی دووم ، ل ۲۷) .

۱۷۳- B. Nikitine, Op. Cit. چاپی رووسی ل ۲۷۰ .

له بهر هه مه کانیدا حسهین حوزنی باسی میژووی کۆنو سهه ناونجی به کان و قۆناغی نوێی کوردی کردوو . نه ژادو ره گهزو زوبانو ئایینی کوردان ، لۆلۆو میدی و کاشی و کاردۆخیان ، میرو میرنشینه کانی کوردستان سهه سهوی و موکریان ، سۆران و بابان ، بنه ماله ی ئه رده لاپنو ناودارانی لورستان ، شاری هه ولیرو دهشتی شاره زوورو روداو هه گوره کانی مه هاباتی خوینین - نه و باسانه ن که مامۆستا حوزنی شه ونخونی بو ده کیشان و برسیتی له پرینگه یاندا ده چیشت ! ، یا « گه لاپوێژ » گوته نی « لاپه ره کانی ژبانی ۰۰۰ بو خه رج کرد ، زه مانی جوانی بو دانا ، عومری گران قیسه تی له پینساوه برانده وه ، له پرینگه یا چه وسایه وه ، پروتی کیشا ، برسیتی چیشت ، ده ره به مری و مل کزیی شارانی گرته نه ستۆ » (۱۷۴) . دیاره هه ره به ره ئه وه ش بوو که رۆژی ۲۰ ئه یلوولی سالی ۱۹۴۷ له به غدا گیانی به ده سه وه داو لاشه ی به خاکی هه ولیری دیرین سپێردرا (۱۷۵) دلسۆزان له قولایی ده وه گوئیان « حوزنی نه مردویت ، نامریت ، له گو شه ی ولاتا شوینت ته رخانه ، ئه سه ره کانت چاوه ندازی چاوی دل وریا کانه » (۱۷۶) .

زانای هێژاو گه وه توفیق وه هبی هه رچه نده به ره له هه رشت زمانه وانه . به لام له مه یدانی میژووی پرووتیشدا خزه ته تی کم نی به . مامۆستا وه هبی وه ستایانه به یاریده ی میژوو توانیوه گه لیک له مه به سه کانی له مه یدانی

۱۷۴ - « گه لاپوێژ » ، ژماره ۹-۱۰ ، ئه یلوول - ته شربینی به کمی ۱۹۴۷ . ل ۶۸ .

۱۷۵ - خۆی به ره له وه فاتی داوای کردبوو له هه ولیر بئێژری .
 ۱۷۶ - بروانه : « گه لاپوێژ » ، ژماره ۹-۱۰ ، ئه یلوول - ته شربینی به کمی ۱۹۴۷ ، ل ۷۰ . شایانی باسه مامۆستا شاکر فه تاحیش له نامتیکه به کی ۳۰ لاپه ربیدا به تایبه تی باسی ژبنامه و به ره مه و چالاکی به کانی مامۆست حسهین حوزنیی کردوو (بروانه : شاکر فه تاح ، داماوای موکریانی - سلیمانی ، ۱۹۷۲) .

رمانهوانیدا پروون بکاتهوه (۱۷۷) . هه ره بهوده ستورورهش بنج و بناوانی میژوویی
 ژمهه بهک ناوی شارو مه له بندی به ناوبانگی کوردستانی لیکداوه تهوه و له
 بنجاکاندا به عه ره بی له گوڤاری « سۆمه ر » و « گوڤاری کۆری زانیاری
 عیراق » دا بلاوی کردوونهوه (۱۷۸) . له م دوایه شدا چهند به ره هه میکی له
 یۆژنامه و گوڤاره کاندا بلاو کردهوه (۱۷۹) .

له ناو دهستی دووه می میژوونووسانی کوردا خوالیخۆشبوو صالح
 ههتان جینگهی دیاره ، نهوهی له کاتی باسی « یۆژنامه نووسی کوردی و
 سۆرو » دا به پروونی ههستان پخ کرد . که م له پرووناکییرانی سه رده می خۆی

۱۷۷- بهوینه بهروانه نهوزنجیره وتارهی به ناوی « بنج و بناوانی زمانی
 کوردی له تویکله گویتیکدا » له گوڤاری « گهلاویژ » دا بلاوی کردهوه
 (بهروانه : « گهلاویژ » ، ژماره ۳ . مارتی ۱۹۴۳ ، ل ۳۹ - ۴۴ ، ژماره ۴ ،
 نیسانی ۱۹۴۳ ، ل ۳۵ - ۴۰ ، ژماره ۵ ، مایسی ۱۹۴۳ ، ل ۳۵ - ۴۰ ،
 ژماره ۷ ، نه موزی ۱۹۴۳ ، ل ۴۳ - ۴۶) .

۱۷۸- بهوینه بهروانه : توفیق وهبی ، ملاحظات عن تگون سهل السليمانية ،
 مجلة « سومر » بغداد ، العدد ۱۳ ، ۱۹۵۷ ، ص ۱۸۸ - ۱۹۰ ، توفیق
 وهبی ، التون کوبرو - الجسر الذهب ، - « مجلة المجمع العلمي
 العراقي » ، بغداد ، المجلد الرابع ، الجزء الثاني ، ۱۹۵۶ ، ص ۳۵۷ - ۳۸۴ .
 مامۆستا وهبی له « سۆمه ر » دا وتاری به ئینگلیزیش بلاو کردهوتهوه که
 به کیتکیان ده ربارهی نه شکموتی گوندۆکهو به کر دلیر هه ره به ونلوهوه
 کردوویه به کوردی یو سالی ۱۹۵۱ له بهغدا بلاوی کردهوتهوه . نامیلکهی
 « نه شکموته کهی گوندۆک » به وینه کانی ناوی بهوه ۲۱ + ۲ لاپه ره به . له
 گوڤاری « الکاتب » یشد . وتاری بلاو کردهوتهوه (بهروانه : « الکاتب » ، بغداد ،
 العدد الاول ، حیزران ۱۹۵۸) .

۱۷۹- له ناوهندی شوپاتی سالی ۱۹۷۴ دا ، نه وکاتهی من سه ره به رشتنی
 لاپه ره « ثقافة کردیه » ی یۆژنامهی « التاخی » م ده کرد مامۆستا توفیق
 وهبی پینج وتاری سه ره به خۆی نایابی ده ربارهی شاره زوورو سه رچنارو
 به ره مه گرون بۆ نهو لاپه ره به نارد که به داخه وه فریانه کههوتین بلاویان
 بکهینهوه . ده سنووسی نهو وتارانه ئیسته لای من ، هیوادارم ده رفتهی
 بلاو کردهوه یانم بۆ هه لکه ویت .

بهرادهی ئەو عهدالی میژوو بوون که تەنانەت وەک دەرسیش ئارەزووی بو
 وتەوهی لە هەموو بابەتەکانی تر زیاتر بوو . خۆزگەو ئاواتی گەورەیی صالح
 قەفتان ئەوه بوو که «بەتەنیا ئیمە» لەم جیهانە پانۆ بەرینەدا «لە کەمتەرخەمیدا
 (بەرامبەر میژووی گەلەک . م . م) ئەوه نەندە پیشکەوتوو نەبووینایە» (١٨٠).

مامۆستا صالح قەفتان یەکیەک بوو لەوانەیی هەولیان دەدا بەرەمه کانیان
 بە کوردی یەکی پەتی و پاراو داپڕێژن . دواي ئەمین زەکی یەکەم میژوونووسی
 کوردە که دیسان بەروونی باسی پیتوهندی کوردی بە ئاریی بەکانهوه
 کردووه (١٨١) یەکەم میژوونووسی کوردیشە که بەتایبەتی وتاری دەربارەیی
 هۆزە ئارییەکان بلۆک کردۆتەوه (١٨٢) . وادیارە ئاریی چییەتی نازی یەکانی
 ئەلمانیا که دەیانزانی چۆن هەست دەبزوینن کاری زۆری کردۆتە سەر
 سالی ١٩٣٦ ، واتە لە گەرەمی هەراوبگری ئەواندا ، لە نامیلکە یەکی تایبەتیدا
 باسی نەژادو پەیدا بوونی ئەلەمانەکانی کردووه و ژبانی کوردی لە گەل ژبانی
 ئەواندا بەراورد کردووه .

جگە لەوانەیی باسماز کردن مامۆستا صالح قەفتان بەرەمی میژوویی
 گشتیشی هەیه که شەقلی بۆچوونی زانستی یانەیان پیتو دیارە ، وەک ئەو
 وتارەیی که ناوی ئاوه «کۆچ و پرەوی ئەقوامی کۆن تاریخی هیناوه
 کایهوه» (١٨٣) ، یا وتاری «پەیا بوونی ئایینی ئیسلام . بۆچ کە یانی ئاریی کۆن
 پروخواه» (١٨٤) . هەر وهه له کاتیکی زووی وەک ناوهندی سی یەکان لە

١٨٠- پروانه : صالح قەفتان ، میژووی نەتمووی کورد ، بەغدا ، ١٩٦٦ ،
 ل ٥ .

١٨١- پروانه : «گەلاویژ»، ژماره ٥ و ٦ ، مایسو حوزه پرانی ١٩٤٢ ، ل ٢٠ .
 ١٨٢- هەمان سەرچاوه .

١٨٣- پروانه : «گەلاویژ» ، ژماره ١ و ٢ ، کانوونی دووهەم شووباتی ١٩٤٢ ،
 ل ٣٠ - ٣٤ .

١٨٤- پروانه : «گەلاویژ» ، ژماره ٥ ، مایسی ١٩٤٣ ، ل ١-٦ .

کیتیکی سه‌به‌خۆی ٦٠ لاپه‌ره‌ییدا باسی شو‌پرسی گه‌وره‌ی فه‌ره‌نسه‌ی کردووه (١٨٥) .

دوای شو‌پرسی چوارده‌ی گه‌لاوێژی سالی ١٩٥٨ مامۆستا صالح قه‌فتان له‌ گه‌ل زۆری ته‌مه‌نیشی له‌ جاران چالاكانه‌تر هاته‌مه‌یدانی میژوو نووسی به‌وه . سالی ١٩٥٩ له‌ کیتیبی « نه‌ته‌وه‌ی کورد تورکمان نین »دا (١٨٦) دلسۆزانه‌ به‌رپه‌رچی چه‌ند راپه‌که‌ی نازانسته‌ی ده‌رباره‌ی نه‌ژادی کورد دابه‌وه که به‌ قاچاغ تیکه‌ل به‌ لاپه‌ره‌کانی رۆژنامه‌ی « الاهالی » برون (١٨٧) .

به‌ر له‌ کوچی دوایی به‌ ماوه‌یه‌کی که‌م صالح قه‌فتان له‌ دانانی گه‌وره‌ترین به‌رهمی ده‌رباره‌ی میژووی کورد بۆوه که‌وا دیاره‌ چه‌ندین سال به‌ نووسینی به‌وه خه‌ریک بووه . ئه‌و کیتیبی که‌ ٤٠٨ لاپه‌ره‌یه‌و ناوی « میژووی ته‌وه‌ی کورد »ی لێ ناوه (١٨٨) بریتی به‌ له‌ دارشتیکی پاراوی نوێی به‌رهمه‌ میژوویی به‌کانی ئه‌مین زه‌کی (١٨٩) به‌و نیازهی قوتاییان و لاوان بینه‌ « په‌په‌ر و کاری ئه‌و سه‌رداری زانسته‌یه‌ » (١٩٠) . ئه‌م ریزلێتانه‌ زۆره‌ی ئه‌مین

١٨٥- ئه‌و کیتیبی ناواناوه « به‌ندی تاریخی » که‌ سالی ١٩٢٧ له‌ به‌غدا چاپی کردووه .

١٨٦- « کورد تورکمان نین » ٣٥ لاپه‌ره‌یه‌و له‌ سلێمانی چاپ کراوه .

١٨٧- لێره‌دا گله‌یه‌کی پچوک هه‌یه‌ جارێکا نابدرکینم .

١٨٨- سالی ١٩٦٩ له‌ سه‌ر ئه‌رکی فه‌همی قه‌فتانو به‌ سه‌ر به‌رشتی دوکتۆر کلووس قه‌فتان له‌ به‌غدا چاپ کراوه . نلوی ته‌واوی کیتیبه‌ که‌ به‌م جۆره‌یه‌: « میژووی نه‌ته‌وه‌ی کورد . حاله‌تی سیاسی ، میژوویی ، کۆمه‌لابه‌تی ، ئاوه‌دانی گه‌لی کورد له‌ سه‌ره‌تای میژوووه‌ » .

١٨٩- صالح قه‌فتان بۆخۆی چه‌ند جارێک ئه‌وه‌ی له‌ پێشه‌کی و ناوه‌رۆکی کیتیبه‌ که‌یدا تۆملر کردووه .

١٩٠- به‌روانه‌ ئه‌و پێشه‌کی به‌ی مامۆستا صالح قه‌فتان بۆ کیتیبه‌که‌ی نووسیه‌وه .

زه کی ، بچ گومان ، له پایه و قدری صالح قهفتان خوی به زده کاتهوه ، ئسو
درسه ی ، زور به داخه وه ، جاریکا تیدا کولین .

خرمه ته زوره کانی صالح قهفتان و شتوازی ژبانی سرنجی پروونا کبیرانان
راکیشا ، ئهوانه ی به ئهوپه ری ریزو داخه وه مانگی ئابی سالی ۱۹۶۸ به خاکی
سه یوانیان سپارد .

ماموستا ره فیق حلمی پیشروه وی یادداشتنوسی کوردی به که تا ئیسته ش
وهک پیوسته بایه خی بچ نه دراوه بۆ به کا بۆته که لیتیکی گوره له کتیبخانه ی
کوردیداو بچ پرکردنه وه ی ئهرکی نووسینه وه ی زور لایه نی گرنگی میژووی
نویمان کاریکی زمهت ده بی . شش بهرگه دانسه که ی « یادداشت » ی
ره فیق حلمی که به سه ره که وه نزیکه ی ۶۵۰ لاپه رهن (۱۹۱) سه رچاوه به کی
ره سنو به سوودن بۆ پروون کردنه وه ی گه لیک لاپه ری خه بانئ نه ته وه بی
گه لی کورد . په نگه ی لیره دا ئه وه نده به س بچ گه ر بلیم زوربه ی ئسو
کوردانه ی له ده ره وه خویندنی به رزیان ته واو کردوه وه نامه ی دوکتوریان بۆ
باسی میژووی نوی کورد ته رخان کردوه په نایان بردۆته بهر « یادداشت » و
که لکی زوریان له زانیاری به کانی وه رگرتوه .

وه نه بچ ره فیق حلمی له و ساکاره یدا ته نها ئه و روداوانه ی تۆمار کرد بچ که
بۆخوی دیونی یا له دروست کردنیاندا به شدار بووه ، به لکو هه مان کات
هه ولی داوه له قوژبیتیکی به رفراوانه وه سه یریان بکات و له ده ور و به ری
خۆریانان دانه پرتی ، ئه وه ش بۆخوی ، وهک ئاشکرایه ، په کیکه له مه رجه
گرنکه کانی لیکۆلینه وه ی زانستیانه ی روداوی میژووی و تیگه یشتی .
پرواش نا که م هه یچ کام له پیاوه سیاسی به کونه کانی عیراق به کوردو

۱۹۱- هه ر شش بهرگی « یادداشت » له بهغدا چاپ کراون ، بهرگی به که م و
دوه م و سێیه م چواره م سالی ۱۹۵۶ او بهرگی بێنجه م سالی ۱۹۵۷ و
دوا بهرگی سالی ۱۹۵۸ .

عەرەبىيەنەو وەك رەفئق حلمى توانىتى وىنەى رەقى و ترو فىزو لووت بەرزىى
كەربەدەستانى ئىنگلىزىمان لە سالەكانى دوای شەرى بەكەمى جىهاندا بۆ
بكىشى ، ئەوەى بوو بەكىك لە هۆ گرنگەكانى تەقىنەوەى رقى پىرۆزى
كۆمەلانى خەلكى هەموو عىراق .

وئىراى ئەوانەى باسماز كەردن و گەلىك لایەنى بايەخدارى تى ئەو بەرەمە
ئازدارەى رەفئق حلمى ، « يادداشت » بوو بەردى بناغە بۆ يادداشتووسى
كوردى ، چونكە بوو هاندەرى ژمارەبەك لە پىاوە سىياسى بە كۆنەكانى كورد
كە ئەوانىش يادداشتەكانى خۆيان بنووسنەو . ئەحمەد تەقى بۆ خۆى باسى
ئەوەى كەردووە (١٩٣) .

لە مەيدانى يادداشتووسىدا ئەحمەد تەقى و ئەحمەد خواجاش خزمەتى
چاكيان پىشكەش كەردووە و گەلىك لاپەرەى نەزازاوى سالانى بەرو دوای
شەرى بەكەمى جىهان و تايەت بىستەكانيان بۆ پروون كەردووينەو (١٩٣) .
ئەم جۆرە بەرەمانە هىچ نەبى لە بەرئەوەى سەرەتای رىنگەن لە هەلەو
كەم كورتى و سەراوەكى (قوول نەبوونەو) بىبەش نىن ، بەلام لە گەل
ئەوشدا بايەخيان بۆ مېژوونووس كەم نى بە .

خوالىخۆشبوو ئەنوەر مائىش بەكىكە لەو سەربازانەى بە ئەوپەرى
دەسۆزى بەو هاتە گۆرەپانى مېژوونووسى كوردى بەو . ئەنوەر كورى

١٩٢- بىروانە : « خەبەتى گەلى كورد لە يادداشتەكانى ئەحمەد تەقىدا .
لاپەرەبەك لە شۆرشەكانى شىخ مەحمودو سەمكۆو هەستانەكەى
رەواندز ، رىكخستىو ئامادەكەردنى بۆ چاپ جەلال تەقى ، بەغدا ،
١٩٧٠ ، ل ٦ - ٩ .

١٩٣- هەمان سەرچاوە كە ٩٢ لاپەرەبە ، ئەحمەد خواجا ، چىم دى ، بەرگى
بەكەم ، بەغدا ، ١٩٦٨ ، بەرگى دوووم ، سلىمانى ، ١٩٦٩ ، بەرگى
سپىم ، سلىمانى ، ١٩٧٠ ، بەرگى چوارەم ، سلىمانى ، ١٩٧٣ . هەر
چوار بەرگى « چىم دى » بەسەر بەكەو ٧٠٠ لاپەرە دەبن .

شیخ محمەد تایەری کۆری مەلا ئەو پرەحمانی ئالەکی مائییە ، لە بنەمالە یەکی ئایینی ئەدەب پەرورەر ، سالی ۱۹۱۳ لـ گوندی مایی نزیك ئامییدی لەدایك بوو ، لە هۆزی بەرواری ژوروو . خۆیندنی ئایینی لە مزگەوتەکانی بامەرنی و دەۆك و زاخۆ ئامییدی و هەولێر تەواو کردوو ، سالی ۱۹۳۶ ئیجازە می لای وەرگرتوو . لە هەر تە لای یەو شیعری بەسۆزی و توو و نازناوی (لای چیا) ی بۆ خۆی هەلێاردوو (۱۹۴) .

وادیارە بەر لە شۆرشی چوار دە ی گە لاویژ لای چیا دەرفەنی بلاو کردنەو ی بەرەمی میژووی بۆ هەلنە کە و توو ، ئەگینا گومان لـ و ناکرێ کە لەزوو و وەك شیعری بایەخی بە میژووش داو . گەر تە بەرەمی میژووی بلاو کراو ی ئەنومر مائی ناوی « کوردی بادینان » کە سالی ۱۹۶۰ بە عەرەبی چاپی کردوو (۱۹۵) . بەر لەو هەش بە سالیك نامیلکە یەکی سەر بە خۆدا ئەو وتارە ی بلاو کردۆتەو کە لە چین دەبارە ی کورد خۆیندبوو یەو (۱۹۶) .

ئەنومر مائی لە یە کە میاندا بە درێژی و لە دوو میاندا بە کورتی باسی میژووی کۆن و نوێی کوردی کردوو کە لکی زۆری لـ بەرەمی مەکانی شەرف خانی بدلیسی و ئەمین زەکی و حەسین حوزنی و صدیق الدملوجی و (۱۹۷) سەرچاوە کۆنەکان وەرگرتوو . ئەو زانیاری یانە ی دەربارە ی میژووی نوێ

۱۹۴- پروانە : « یونانی » ، بیروت ، سالی یەك ، ژمارە ۱۲ ، ایملۆتی ۱۹۴۲ ، ل ۱۰ - ۱۱ .

۱۹۵- پروانە : انور المائی ، الاکراد فی بەدینان ، الموصل ، ۱۹۶۰ .

۱۹۶- پروانە : انور المائی ، محاضرة عن الاکراد فی الصین ، بغداد ، ۱۹۵۹ . ئەنومر مائی ئەندامی ئەو وەفدە بوو کە دوا ی سەرکەوتنی شۆرشی چوار دە ی گە لاویژ بە ناوی گەلی عیراقەو چووە چین .

۱۹۷- صدیق الدملوجی ، امارە بەدینان الکردیة او امارە العمادیة ، موصل . ۱۹۵۲ .

كورد له « كوردی بادینان » دا بلاوی كردوونهوه بایهخیان زۆره چونكه یا
قوخی ئاگاداریان بووه یا لهوکهسانهی بیستوونهوه که به چاو دیوانان یا
بیاندا بهشدار بوون .

به دهستوری حسین حوزنی زۆر جار ههست لای ئه نوهر مائی به سه ر
رانتدا زال بووه . کار لای ئه میان گه یشتوته باسی بۆرابطۆزی « شاعیری
كورد » که گوايه دهووروبه ری ۲۳۰۰ سال له مه و بهر به کرمانجی به کی ره وانو
پهراو (۱) شیعری به سۆزی بۆ یاری شوخ و شهنگی وتوووه (۱۹۸) . لای مائی ،
ومك گه لیک له میژوونووسانی تری لای خۆمان ، ئاسووری به کان بوونه ته
كوردو داسی دامه ی دهستی ئینگلیز (۱۹۹) .

وادیاره بهر له کوچی دوایی (سالی ۱۹۶۲ وهفاتی كردووه) مامۆستا
مائی به ره هه میکی تری میژوویی بایه خداری ئاماده كردووه که ئه ویش
ومرگپیرانی « مه صحه فا رهش » ی به زیدی به گانه له كوردی به وه بۆ عه ره بی
که ده سنوو سه که ی ئیسته وا له کتیبخانه ی ته ها مه زه هر مائی شاعیردا (۲۰۰) .

۱۹۸- بروانه : انور المائی ، الاكراد في همدان ، ص ۱۹۶ - ۱۹۷ . نووسه ر
ده لێ گوايه ئه و شیعرا نه ی له یلدا داشته کانی دوکتۆر به لچ شیری کو
ومرگرتوووه که ئه ویش گوايه له پۆژه هه لاتناسی پوو سی ن . فلیامینۆفی
ومرگرتوووه . دیاره لیره دا مه به ست فلیامینۆف زیر نۆفه که هه یج به لگه به ک
به ده ستموه نی به پۆزیک له پۆزان ئه و گو تیبیتی زانایان له با کووری
ئیراندا له وحه به کیان دۆزیوه ته وه پارچه به ک هۆنر لوه ی بۆرابطۆزی
شاعیری کوردی تیلابه که دهووروبه ری سالی ۳۳۰ ی پیش عیسا ژیلوه .
نه شمبیس تووه دوکتۆر به لچ شیری کو یادداشتی هه مین . به لچ شیری کو
بۆخۆی ناوی خواسته نی جه لاده ت به درخانه که ته نها کتیبی « القصبه
الکوردیه » ی به ناومه وه بلاو کردۆته ومو له و کتیبه شدا به هه یج کلۆجی
نلوی بۆرابطۆز نه هاتوووه .

۱۹۹- هه مان سه رچاوه ، ل ۲۳۵ - ۲۴۸ .

۲۰۰- بروانه ئه و وتاره ی عبدالرحمن مزوری ده رباره ی ئه نوهر مائی به
كوردی به عه ره بی له « هاوکلری » و « العراق » دا بلاوی کردۆته وه
(« العراق » ، ۲۱ ابلول ۱۹۸۱) .

به هه‌رجۆر چاپ کردنی ئەو دەسنووسە کارێکی زۆر پێویستە ، هیچ نەبێ
لەبەر ئەوەی تائێستە تەنھا دەنگی « مەصحەفا ڕەش » مان بێستوووە و هێشتا
ڕەنگیمان بەتەواوەتی نەدیوە .

عەلەددین سەجادی و مەلا جەمیل بەندی ڕۆژبەیانێ دوو ڕووناکییری
ناسراوی تێمانن کە پاشەنگی دەستی دووهم و پێشەنگی دەستی سێهەمی
مێژوونووسانی کوردن و جینگەیان لە گشت ژبانی ڕووناکییریماندا دیارە .
کەس تائێستە وەک مامۆستا سەجادی بەگشتی لە مێژووی ئەدەبی کوردی
نەکوڵیوەتەو (٢٠١) . بەهۆی « گەلاوێژ » یشەو دەوری لە مێژووی
ڕۆژنامەنووسی کوردیدا دیارە ، جگە لەوەی بەشتیکی « مێژووی ئەدەبی
کوردی » ی بۆ باسی « ڕۆژنامەیی کوردی » تەرخان کردووە (٢٠٢) .

عەلەددین سەجادی لە ڕۆژگاری « گەلاوێژ » وە جاروبار وتاری
مێژوویی بلاوکردۆتەووە (٢٠٣) هەولی داوە جینگەیی مێژوو بەگشتی و مێژووی
کورد بەتایبەتی لەسەر لاپەرەکانی ئەو گۆفاره دیار بێ . گەشتەگەشی بە
کوردستاندا (٢٠٤) پێی بە لە زانیاری بەکەلک بۆ هەرکەسێ یه‌وێی لە ژبانی
ئابووری و کۆمەڵایەتی و مێژووی نوێی کورد بکۆلیتەو .

دوای سەرکەوتنی شۆڕشی چوارده‌ی گەلاوێژ مامۆستا سەجادی
کتیبیکی مێژوویی سەر بەخۆی بە ناوی « شۆڕشەکانی کورد وە کوردو

٢٠١- ڕوانە : علاءالدین سەجادی ، مێژووی ئەدەبی کوردی ، چاپی بەکەم ،
بەغدا ، ١٩٥٢ (١٦٣٤ ل) ، چاپی دووهم ، بەغدا ، ١٩٧١ (٧٠٦ ل) .

٢٠٢- هەمان سەرچاوه ، چاپی دووهم ، ل ٦٠٩ - ٦٢٦ .

٢٠٣- بەوێنە ڕوانە : علاءالدین سەجادی ، کوردی بەنلوبانگ . عەلی کەمال
بەگ ، - « گەلاوێژ » ، ژماره ٧ ، تەمموزی ١٩٤٣ ، ل ٩-١ .

٢٠٤- مەبەست ئەو کتیبەبەتی کە سالی ١٩٥٦ بەناوی « گەشتیک لە
کوردستاندا » بلاوی کردموه (١٤٦ لاپەرەبە) .

کۆماری عیراق «هوه بلاوکردهوه»^(۲۰۵) که وادیاره بهر له شۆرش پتوهی خەریک بووه ، یا هیچ نهبن که رهستهی باسهکانی کۆکردۆتهوه . لهو بهرهمهیدا سهجادی به کورتی باسی میژووی کۆن و ژماره و شوین و ژبانی کومه لایهتی و شۆرشهکانی کورد دهکات و گهلیک زانیاری به که لکی دمبرارهی به درخانی بهکانو پاشا کویرهی په واندوزو سەردار په شیدو شیخ محمودو سمکۆو مههابادو مهلبهندو سەردارانی تری کوردهواری بلاوکردۆتهوه .

بن گومان « شۆرشهکانی کورد » سهراچاوهی که به که لکه و جیگی تیاوی خۆی له کتیبخانهی میژووی کوردیدا کردۆتهوه . بهلام بهداخهوه مامۆستا سهجادی جاروبار دهکهوتته ههلهوه ، ههلهی گهورهش نهک بچوک بهوتنه لای ئهوه « گهلی جار میژووی تاقه که سیک له قهومی کاو له نهورینکا میژووی ههموو قهومه که به له ودهوره دا، وه کو چون زۆر جار میژووی ههموو قهومه که ئهیتته میژووی نهفسیهتی تاقه تاقهی ئهوه گهله »^(۲۰۶) . ئهم بۆچرونه ئیدیالیسته باوه قسهکانی گۆلباخی فهیله سووفی ئهلهمانیمان دینیتتهوه ید که له سهدهی ههژدهمیندا دهیگوت « هر گهلهی مووسایه کی خۆی هه به ! » ، یا قسهکانی مامۆستا عهبدو لپه زاق حهسهنی که دهلی : « شیخ محمودی ناودار کیشهی کوردو کیشهی کورد شیخ محمود خۆیهتی ! » .

له وهش سهیرتر : شهپر ههر چون بن لای مامۆستا سهجادی خراب نیه چونکه هیچ نهبن ناشتی و ئازادی بهدواوهیه ! . ههروهها دهسلج « پرووس نوتی ههیهو له قهوقازو باکو دایه ، باکۆش کهوتۆته خاکی خۆیهوه . . . په گ و دهماری ئهوه نوتهی کهوتۆته ولاتی ئازهر بایجان و کوردهواری بهوه . ئه گهر

۲۰۵ - علاءالدین سهجادی ، شۆرشهکانی کورد وه کوردو کۆماری عیراق ، بهغدا ، ۲۶۵۹ی کوردی - ۱۹۵۹ی فهیرهنگی ، ۳۶۴ لاپه رهیه .

۲۰۶ - همان سهراچاوه ، ل ۳ .

پوڙيڪ له ڀوڙان له ولاٽي نازهه ربايجان پيرٽڪ لئ بدري معنای وايه نهوته کهي
باکوي نهو هه مووی وشک نه کا !! « (۲۰۷) .

پيم وايه هه لهو که موکورتی به کانی ماموستا سه جادی گهر له وهش زياتر
بن لايه نه چاکه زوره کانی به رهه مه کانی بوی دائه پوشن ا

سير قاتسی نووسه ری که لهی ئيسپانياو جيهان (۱۵۴۷ - ۱۶۱۶) که
به تومه تيکی درو ئاخرايه به نديخانه وه پڙماني هره به ناوبانگی
« دؤن کيشوت » ی نووسی که هه تا هه تايه گه وهه ريکی تريفه داری پرشته ی
مرواری نه ده بی جيهان ده بی . ئيمه يش که له سه ره تاي چله کانداهه لاجمیلی
پوڙبه يانیان گر تين بی نه وهی بيانه وی جهنگاوه ريکی چالاکیان بو خزمتی
ميژوو بو دروست کردین !

هه رچنده ناوی جه ميل به ندي پوڙبه يانی له سهر لاپه ره کانی « گه لاويز »
جاروبار ده که ويته به رچاو (۲۰۸) ، به لام به ره می خزمته گه وره کانی نه
مه يدانی ميژوودا له سه ره تاي په نجا کانه وه که وته پروو . « شهرفنامه » ی
شهرفخانی بدلیسی و « تاريخی سلیمانی و ولاٽی » ی ئه مين زه کی له هر
به رهه ميکی تر زياتر سه رنجی پوڙبه يانیان راکيشا . وهك خوی ده لی له
پوڙی ۱۱ ی مایسی سالی ۱۹۴۳ وه کاتيک له به نديخانه ی عه ماره گيرابوو
که وته وهر گيپانی « شهرفنامه » له فارسی به وه بو سه زوبانی عه ره بی .

ماموستا پوڙبه يانی چاپه فارسی به که ی قاهره ی « شهرفنامه » ی به
ليدوانه کانی قليامينوف زپر توف و محمدهد علی عه ونی و فه رج الله زه کی
کوردي به وه وهر گيپاوه ته سه ره به بی و بو خوشی گه لی په راویزی نوتی بو

۲۰۷ - هسان سه رچاوه ، ل ۳۰۱ .

۲۰۸ - به وينه پروانه : « گه لاويز » ، ژماره ۶ ، حوزه برانی ۱۹۴۷ ،

ل ۵۵ - ۶۰ ، ژماره ۹ - ۱۰ ، ئه بلول - ته شرينی به که می ۱۹۴۷ ،

ل ۶۰ - ۶۲ .

تعموم چەند ھەلەبەکی راست کردۆتەووە دەقی شیعەرەکانی وەك خۆیان
 ووسیونەووە ئینجا فارسی و تورکی بەکانی کردوونەتە عەرەبی . کارینکی زۆر
 چاکیشی کردووە بەو هی گەراووتەووە سەر دەقی عەرەبی ئێ و سەرچاوە
 یمەتە کۆنانە ی کاتی خۆی شەرەفخان کەلکی لێیان وەرگرتووە .
 « کۆری زانیاری عیراق » سالی ۱۹۵۳ ئێ و بەرھەمە بایەخدارە ی لە ۸۰
 لاپەرە ی گەورەدا بلۆ کردووە (۲۰۹) .

بە ھەمان دەستوورو لە دەورو بەری ھەمان کاتدا دیوارەکانی بەندیخانە ی
 « قرة السلمان » و ھەمارە پۆژبە یانیان خستۆتە سەر بیری وەرگێرانی
 « تاریخی سولە یمانی و ولاتی » ئەمین زەکی بۆ سەر زوبانی عەرەبی .
 یانچوونەووە ی مامۆستا ئەمین زەکی بۆ خۆی بە دەسنووسی وەرگێرانی
 کێبە کیدا زیاتر بایەخی داوہ بە کارە کە ی پۆژبە یانی کە دیسان بە دە یسان
 پەراویزو لیکدانەووە ی پیتیستی خستۆتە سەر (۲۱۰) .

شایانی باسە جەمیل بەندی پۆژبە یانی ماوہ ی بەندیستی لە گەل میژوونوسی
 بە ناوبانگ مامۆستا عەبدولپەزاق ھەسە نیدا بردۆتە سەر . ھاوڕێتە ی و ھاندانی
 ھەسە نی زیاتر پالی بە پۆژبە یانی بەوہ ناوہ بۆ جێ بە جێ کردنی ئێ و کارانە ی .
 دوایش زانای ئەدەب و زمان و میژوو ، ئەندامی کۆری زانیاری عیراق مامۆستا
 محەمەد بە ھجەت ئەسەری ئەو ھەندە ی تر پیتی لە سەر ئێ و کارانە ی پێ
 داگرتووە .

بەرلەوہ ی پەنجاکان کۆتایان پێ پۆژبە یانی بەرگی بە کەمی یادداشتەکانی

۲۰۹- بروانہ : « الشرفنامه في تاريخ الدول والامارات الكردية ، الفه بالغة
 الفارسية الامير شرفخان البدليسي ، نقله الى اللغة العربية وعلق
 عليه ملا جميل بندي دوژباني » ، بغداد ، ۱۹۵۲ .

۲۱- ئەو کتێبە بە ناوی « تلويخ السليمانية وانحائها » سالی ۱۹۵۱ لە بەغدا
 چاپکراوە ، ۲۱۶ لاپەرە یە .

رہفیق حلمی خستہ بازار ہوا (۲۱۱) ، بہ لام بہ داخوہ ٹہو پھیمانہی دابووی کہ ہموو بہرگہ کانی « یادداشت » بکاتہ عہرہ بی (۲۱۲) تائیسٹہ بۆی جی بہ جی نہ کراوہ . بہ بیچہ وانہی « شہرہ فنا مہ » و میژووی سلیمانہی ہوہ پۆژ بہ یانی زۆر کہم لہ باسہ کانی « یادداشت » دواوہ ، ہەرچہ ندہ گہ لیکیان لیکدانہ و مو نر خانڈن ہلڈہ گرن . شتوازی عہرہ بی بہ کھی ٹہو سچ کتیہو لہ سہروو ہموویانہوہ « شہرہ فنا مہ » کھی شہرہ فنا خان کہم ہاوتایہ .

لہم سالانہی دوایدنا جہمیل بہ ندی پۆژ بہ یانی لہ گۆفارہ کانی کۆری زانیاریدا زنجیرہ بہ ک وتاری بہ نرخی دہربارہی میژووی کوردو کوردستان نہ سہدہ ناونجی بہ کاندنا بلاؤ کردہوہ (۲۱۳) . ٹہم بہرہ مہ نوئی یانہی پۆژ بہ یانی شان لہ شاننی کارہ کانی چلو پھنجا کانی دہدہن ، تاییت لہ بہرہ ٹہوہی تاییسہ بہدہ گمن خامہی میژوونووسانیان پین راگہ یشتوہ ، جگہ لہوہی سہرچاوی سہرہ کیریان بریتی بہ لہ بہرہ مہ پۆژہ لاتی بہ پھسہ نہ کونہ کان . بہ لام بہ داخوہ نووسینہ کانی مامۆستا جہمیل پۆژ بہ یانی تاییستہ بریتین تہنہا لہ گپرانہوہ و ہیتشا شہ قلی لیکدانہ و ہیان بہ خۆیانہوہ نہ یینیوہ ، ہەرچہ ندہ تووی پھگ و پشہی زۆر لایہنی تاریکی ٹیپووی کوردہ واری لہو پۆژ گارمدا و ہشتینراوہ کہ پۆژ بہ یانی باسی روداوہ کانیان دہکات .

وہک لہ بہ شہ کانی تری ٹہم کتیہدا ہہ سستمان پین کرد پروونا کیریانی

۲۱۱- رفیق حلمی ، مذکرات ، ترجمہ جہمیل بندی الروژیانی ، بغداد ،

۱۹۵۷ ، ۱۰۷ ص .

۲۱۲- ہمان سہرچاویہ ، ل ۱ .

۲۱۳- وہک : « بندنیچین (مندی) فی التاریخ قدیما و حدیثا » ، - « گۆفاری

کۆری زانیاری عراق - دہستہی کورد » ، بہ غنا ، بہرگی جہوتہم ،

۱۹۸۰ ، ل ۳۵۰ - ۴۳۹ (دہوروبہری کۆتایی پھنجاکان ٹہو و تہارہی

نووسیوہ) ، « فہرمانرہولایی شوانکلرہی کورد لہ سہریمی فارسو

ٹہسفہان » ، ہمان گۆفار ، بہرگی ہشتہم ، ۱۹۸۱ ، ل ۱۵۹ - ۱۹۸ .

لہ شوینی خۆیما دینیوہ سہر باسی وتارہ کانی تری .

په‌چه‌کانی‌تری کوردستان ده‌ورپان له میژوونوسی کوردیدا که نه‌بوو .
 « بهشی » رۆژنامه‌نووسی کوردی و میژوو « دا چه‌ند جارێک ناوی عوسمان
 سه‌بری و هه‌ره‌کۆل ئازیزان هاتوو ، لێه‌شدا به‌نیازی زیاتر پوون‌کردنه‌وه‌ی
 نعویری پووناکبیرانی کوردی ده‌ره‌وه‌ی عیراق له مه‌یدانی میژوونوسیدا
 به‌کورتی باسی خزمه‌ته‌کانی جه‌لادت به‌درخان و محمه‌د علی عه‌ونی و علی
 سیدگۆرانی ده‌که‌ین .

وه‌ک دیمان به‌درخان‌به‌کان به‌ ئه‌وه‌په‌ری دلسۆزی‌یه‌وه خزمه‌تی
 میژوونوسی کوردی‌یان کرد . له‌ناو نه‌وه‌ی به‌پیت و به‌ره‌که‌تی (٢١٤) ئه‌و
 به‌ماله‌یه‌دا جه‌لادت به‌درخان له هه‌موان زیاتر بایه‌خی‌دا به‌ میژوو . هه‌ر بۆ
 خوشی یه‌کیکه له‌وانه‌ی ده‌وری گه‌وره‌ی له دروست‌کردنی میژووی
 رۆژنامه‌نووسی کوردیدا بینوه‌و به‌وجۆره له ده‌میکه‌وه جێگه‌ی شیاوو
 دیاری له ژبانی پووناکبیریماندا گرتۆته‌وه .

جه‌لادت کوری ئەمین عالی کوری به‌درخان کوری عه‌بدولخان (٢١٥)
 رۆژی ٢٦ی نیسانی سالی ١٨٩٧ له شاری ئەسته‌موول له‌دایک‌بووه . ژبانی
 ناو کۆشک و ته‌لارو ده‌ستداری باوو بایرانی هه‌لی خوێندن و فێربوونی
 چاکیان بۆ رێکخست . هه‌ر له پایته‌ختی ئەوسای ئیمپراتۆری عوسمانی
 خوێندنی سه‌ره‌تایی و ناوه‌ندی و فێرگه‌ی به‌رزی یاسای ته‌واوکرد .

٢١٤- وه‌ک ده‌گێرنه‌وه به‌درخان پاشای گه‌وره‌ی باپیری جه‌لادت . ٤ ژنی
 هه‌تانه که ٩٥ کۆر و کچی له‌یان بووه .

٢١٥- سه‌رچله‌ی زانیاری‌به‌کانی ژبنه‌می جه‌لادت به‌درخان چه‌ند
 دهبه‌نه‌ی به‌کن له‌گه‌ل په‌وشه‌ن به‌درخان هه‌وسه‌ری له شام (شوبه‌تی
 سالی ١٩٧٢) جگه له ژماره‌کانی « هه‌لوار » و « یه‌ناهی » و به‌هه‌مه‌کانی
 خۆی و ئەم نوو نامیلکه‌به : منصور شلیطا و یوسف ملک ، ذکری الامیر
 جه‌لادت به‌درخان (١٨٩٧ - ١٩٥١) ، بیروت ، بلا ، « ذکری الامیر
 جه‌لادت به‌درخان لالثانیة ١٨٩٧ - ١٩٥١ » ، بیروت ، بلا .

وهك زوربهی بهدرخانی به خوتین گهرمه کان جهلادت له هه پره تی لاوینا تووشی ژبانی ئاواره بی و دهر به دهر بی ولاتان بوو ، تنها له ئەله مانیسا ماوهی ههشت سالی په به قی برده سه ر . جهلادت ئەو سالانه ی به فیرۆ نه دا ، فیری ئەله مانی بوو ، خوتیندی یاساشی ته واو کردو بووه خوتینده وارێکی لیتا تووو . له ۲۵ی ئابی سالی ۱۹۳۰ شه وه تا کوچی دوایی له دیمه شق نیسته جی بوو .

جهلادت بهدرخان هه موو ئەو ۲۱ ساله ی له دیمه شق بردی به سه ر^(۲۱۶) بۆ خزمه تی وشه ی کوردی ته رخان کرد . ناوه روکی « هاوار » و « پوناھی » و نووسینه کانی تری به لگه ن که ئەو پیاوه به ره می شاره زایی و خوتیندی له ئەسته موول و ئەوروپا و زانیی عه ره بی و تورکی و فارسی و ئەله مانی و فه ره نسو که مێک یۆنانی و ئینگلیزی و پرووسی به فیرۆ نه داوه . به پیتی قسه ی یوسف مه له ک ژماره ی ئەو وتارانه ی جهلادت بهدرخان بلاوی کردووه وه ده گاته هه زار دانه که به شی زۆریانی بچ ناو یا له ژیر نازاوی جیاوازی و وهك هه ره کول ئازیزاندا بلاو کردووه ته وه . ههروه ها جهلادت بهدرخان دهستی له دانا نانی په خشه و به لگه گرنگه کانی « خۆبیون » دا بالا بوو ، ئەو په خشه و به لگانه ی ئیرۆ له ریزی پێشه وه ی سه رچاوه هه ره

۲۱۶- رۆژی ۱۵ی تهمموزی سالی ۱۹۵۱ له دیمه شق وه فانی کرد . زۆر بهرێزه وه به خاکی مزگه وتی مه ولانا خالیدی نه قشبه ندی له گه ره کی کوردان سپێردرا . له ناشتن و چله و یادی به که مو دووه م ساله ی کوچی دوایی جهلادت بهدرخاندا ژماره به کی زۆر له پروونا کیره نه دببو وه زیرو کله به دهستی گه ره و لاوانی کوردی سووریه به شدار بوون . « بردی » و « الابام » و « الکفاح » و « دمشق المساء » و « الاخبار » و « القیس » و گه لیک رۆژنامه و گۆفاری تر هه موالی مردنی له ناکاوو کورته ی ژینامه یان بلاو کردوه . له عیراقه وه چه په خانی نه قیب و ئیسماعیل شلوه ی سه ره علی که مال و مه عروف جیاووک به ناوی هه موانه وه نامه و وتاری سه رخۆشی یان ناردوه . کیلی ژوور سه ری گۆری جهلادت بهدرخان به چه مند به بیتیکی به سه زۆری قه دردی جانی شه هیر رلزێنه رواه ته وه .

یسه‌ه‌کانی لیکدانه‌وی گه‌لیک لاپه‌ره‌ی بایه‌خ‌داری میژووی فوتی
کوردان .

« القضية الكردية » یه‌کیکه له به‌رهمه به‌هاداره‌کانی جه‌لادت به‌درخان
که سالی ۱۹۳۰ به‌فهره‌نسی و عه‌ره‌بی به‌ناوی دوکتور بله‌ج شیرکوه
بلاوی کردوته‌وه (۲۱۷) . له‌وکتیبه‌دا که عه‌ره‌بی‌یه‌که‌ی ۱۱۲ و فهره‌نسی‌یه‌که‌ی
۵۶ لاپه‌ریه ، جه‌لادت به‌درخان به‌جۆرتیکی ریتک‌ویتیگ پوخته‌ی میژووی
کونی کوردو بلاوبونه‌وه‌ی ئایینی ئیسلام له‌کوردستاندا و ده‌وری گه‌لی
کورد له‌ژیانی ژباریی ئیسلامدا و زمان و ئه‌ده‌بی کوردو خه‌بات و
پاپه‌رینه‌کانیانی تو‌مار کردوه . ئه‌و کتیبه‌که بو‌خۆی یه‌کیکه له
بلاو‌کراوه‌کانی کۆمه‌له‌ی « خۆیون » هه‌مان‌کات سه‌رچاوه‌یه‌کی ره‌سه‌نو
نایابه‌ده‌باره‌ی ئه‌و ریتک‌خراوه‌که جیگه‌ی له‌خه‌باتی نه‌ته‌وه‌یی گه‌لی کوردو
چالاک‌یه‌کانی پرووناکییرانی کوردستاندا دیاره .

ژماره‌یه‌کی زۆر له‌پرووناکییرانی کورد له‌ده‌وری جه‌لادت به‌درخان و
گۆفاره‌کانی کۆبونه‌وه . هه‌ر به‌وده‌ستورره‌ش جه‌لادت به‌درخان له
تریکه‌وه پیوه‌ندی له‌گه‌ل زانایانی کوردا هه‌بوو که یه‌کیکیان خوالیخۆشبوو
محمد‌علی عه‌ونی بوو . میری به‌درخان و مامۆستا محمد‌علی عه‌ونی
بوونه‌برای گیانی به‌گیانی و ته‌نانه‌ت ده‌توانی چایی عه‌ره‌یی « القضية
الكردية » به‌به‌رهمه‌ی هاریکاری هه‌ردووکیان دابنری و هه‌ر ئه‌ویش بو‌خۆی
له‌قاہیره سه‌ره‌رشته‌یی چاپ‌کردنی ده‌قی فهره‌نسی‌یه‌که‌ی ئه‌و کتیبه‌ی کرد .

۲۱۷- الدكتور بله‌ج شیرکوه ، القضية الكردية . ماضی الکرد و حاضرم ،
القاهرة ، ۱۹۳۰ .

Docteur Bletch Chirguh, La Question Kurde. Ses origines et ses
causes, Le Caire, 1930.

محمد علی عهونی (۲۱۸). سالی ۱۸۹۷ له سویره کی سر به دیار به کر له دایک بووه . دواي ته واکردنی خویندنی سره تایی هاتوته قاهره و له نه زهر خویندوو به . پاش ماوه به که محمد علی عهونی له دیوانی فاروقی پاشای میسر کرایه وهر گیتی زمانه پوژه هلاتی به کان که ژماره به کیانی وه که زمانی زگماکی خوی دهزانی ، تایهت عه ره بی و تورکی و فارسی . جگه له وه ماموستا عهونی فهره نیشی دهزانی و به ئاسانی که لکی له و سه رچاوانه وهرده گرت که پوژه هلاتسانی فهره نسه دایانان و وه که وتمان هر بو خوسی سه رپرشتی چاپ کردنی دهقی فهره نسی به که ی «القضية الكردية» که ی بله ج شیرکوی کرد .

خوالیخوشبوو محمد علی عهونی تا کچی دوايی له ۱۱ ته مموزی سالی ۱۹۵۲ د (۲۱۹) ژبانی له ناو کتیب و کتیبخانه و له گهل زاناو نو سه راندا برده سه ر . جگه له به درخانی به کان له نزیکه وه پتوه ندیشی له گهل ژماره به که له ناودارانی تری کوردا هه بوو که ماموستا ئه مین زه کی به کیکیان بوو .

میژوو له هه موو زانستیک زیاتر سه رنجی محمد علی عهونی پراکیشاو هر زوو کردی به ده رویشی ده سنوو سه کونه کان و به ره می میژوو نو سه گوره کانی خوره هلات . هیتستا له نه زهر ده یخویند که بوو به عه ودالی میژوو ی کورد . له کۆتایی بیسته کانی شه وه که ویستی پتسه کی به که بو

۲۱۸- سه رچاوه ی زانیاری به کانی ژنامه ی محمد علی عهونی چند دیدنه به که له گهل خوالیخوشبوو نه جمه دیدنی برا بچوکی و نووسینه کانی خوی و نه و پتسه کی به ی چایی کوردی « شهرفنامه » ی شهرفخانه بدلیسی که ماموستا هه ژار نووسویه .

۲۱۹- له قاهره نیژراوه . دوری به ی کچی به کیکه له پوژنامه نووسنه فلوداره کانی میسر که زور جار گوئاری « المصور » و تاره کانی بلاوده کانه وه . عیصمی کوریشی ئه ندلزیاریکی به ناوبانگه ، له سه ره تایی هفتاکاندا کارگیتی به شیکی گرتگ بوو له کارگهی حه لوان .

« شهرفنامه » فارسی به کهای شهرفخانی بدلیسی بنووسج بۆ یه کهم جار خامه ی ره نگینی له مهیدانی میژوونوو سیدا خسته کار . وهك خۆی ده لێ نمو ساکه ههستی کرد چ که لیتیکی گه وره له کتیخانه ی میژووی عه ره بی و تو زکی و فارسیدا هه به ، ئه وه ی وای لێ کرد هینده ی تر له سه ر لیکۆلینه وه ی میژووی کورد سوور بی و ، به ونیازه ی « ئه رکیکی زانستی سه رشانی به رامبه ر برا موسلمانه کانی » راگه به نێ که وته کو کردنه وه ی هه ر شیک « پتوه ندی به نه ته وه ی کورده وه هه بێ » تاوه کو له دوو توپی کتیکی سه ره بخۆدا به ناوی « کتیخانه ی کوردی » یه وه بلاویان بکاته وه .

له گه رمه ی کاردا بوو کاتیک محمه مد علی عه ونی دانه یهك له کتیبی « خلاصه یه کی تاریخی کوردو کوردستان » ی ئه مین زه کی بێ گه یشت . وهك ده گپه نه وه هه یچ دیاری و مژده یهك له ژباندا هیند دلی خۆش نه کردوه و قولایی دهروونی نه هه ژاندوه . بۆ خۆشی له و باره به وه نووسیوه ده لێ هه ر که ئه و به ره مه هه ژایه م وه رگرت دهستم له هه موو شت هه لگرت و به گشت توانا وه که وته فیربوونی سۆرانی بۆ ئه وه ی رۆژیک زووتر بتوانم وه ری بگپه ره سه ر زمانه ی عه ره بی . واشبوو . به نزیکه ی سه س سال توانی « خولاصه » بکاته عه ره بی و له باسه کانی بدوی و پیشه کی و پاشه کی به کی به نزخی بۆ بنووسج^(۳۳۰) که به راستی که لیتیکی باشی له کتیخانه ی میژووی رۆژه لاتی و عه ره بیدا پر کرده وه . پاش ماوه یهك به هه مان ده ستور مامۆستا عه ونی به رگی دووه می « مشاهیر الاکراد » هه که ی ئه مین زه کی کرده عه ره بی و چاپی کرد .

۲۲. - سالی ۱۹۳۶ لهو کاره ی بۆمو سالی ۱۹۳۹ له قاھیره به نسلوی « خلاصه تاریخ الكرد و کردستان من اقدم المصور التاريخیة حتی الان » موه له ۵۴۴ لاپه رده دا (۷۲ + ۱ - ح + ۶۴) بلاوی کرده وه .

محمد علی عهونی چند سالتیکیشی له گهل « شهرفنامه » ی
 شهرفخانی بدلیسیدا برده سر . سره تا سالی ۱۹۳۱ دهقی فارسی به کی
 بهرگی به کی می « شهرفنامه » ی به پیشه کی و لیدوان و پروون کردنه وهی
 زوره وه بلاو کرده وه^(۲۲۱) به وچوره بووه به که م کوردو به که م پروژهلانی و
 دووم زانای جیهان دوا ی قلیامینوف زیرتوف^(۲۲۲) که نهو بهرهمه دیرینه ی
 خسته کوری زانسته وه . محمد علی عهونی بو نهو چاپه ی « شهرفنامه »
 پشتی به ده سنووسیتی سوریه یا به درخان و ده سنووسیتی حله ب و چاپه کی
 زیرتوف به ستووه و هر وه ها نهو پیشه کی به شی له گهل چاپ کردوه که کاتی
 خوی زیرتوف له گهل بهرگی به که مدا بلاوی کردبووه .

دوا بهرهمی گوره ی محمد علی عهونی وهر گیتانی بهرگی به کی می
 « شهرفنامه » ی شهرفخانی بدلیسی بوو له فارسی به وه بو سر زمانی
 عهوبی له گهل لیدوان و پروون کردنه وه ی زوردا که بهراویزی کتبه کی یی
 دهوله مند کردوه . به داخوه ماموستا عهونی بوخوی به چاپی نهو بهرهمه ی
 شاد نه بوو ، شیخی خانهای کوردان له نه زهر ماموستا عومر و جدی که
 به کیک بوو له هاوه له کورده نیکه کانی نهو کاره ی گرته نه ستو و سالی ۱۹۵۸
 له سر نهرکی و هزاره تی په روره ده ی میری به پیشه کی به کی گوره ی به حیا
 خه شابه وه له ۵۴۰ لاپه رده بلاوی کرده وه و کردی به دیاری به کی تری محمد
 علی عهونی بو کتبخانه ی میژووی کوردی به تایه تی و عهوبی و پروژهلانی

۲۲۱- نهمیشی هر له قاهره چاپ کرد .

۲۲۲- وه که له شوینی خویدا باسمان کرد پروژهلانناسی روس قلیامینوف
 زیرتوف به که م کهس بوو سالی ۱۸۶۰ و ۱۸۶۲ بهرگی به که م دووه می
 « شهرفنامه » ی به فارسی له پیتنه بئورگ به دوو پیشه کی فله نسی به وه
 بلاو کرده وه .

به گشتی . واپس ده چچ ماموستا عونى زور كارى ميژووي تری به ده سته وه
بروین ، به لام به داخوه مهرگ بوواری نه داوه ته و او یان بکات (۳۳) .

على سيدو گورانی كوردی (۳۳) كه به على سيدو گورانی ناوی
دمر کردوه به کیکه له و میژوونووسانهی کورد که ده گمهن پروونا کیران
ناویان بیستوهه . سالی ۱۹۰۸ له شاری عممانی پایتهختی ئوردون
له دایک بووه . باپیری که له هۆزی دودکانی نیشته جیتی دهشتی گورانی یتوان
دیار به کرو ئه رغه نی به سالی ۱۸۸۰ له گه له شکرى عوسمانیدا هاوتته شاری
سه لط که ئه وساکه بزیه که م جار ده زگای میریی تیدا دامه زرتراوه و ریکه وت
وابووه چ قائمقام و چ به رتیوه به رانی پولیس و دهره کی تازه دانراوی ئه و شاره
کورد بوون . له وساو به ماله ی على سيدو له ئوردون نیشته جچ بوو .

على سيدو خویندنی سه ره تایی (۱۹۱۶ - ۱۹۲۰) و خویندنی ناوه ندیی
(۱۹۲۰ - ۱۹۲۴) له عممان ته و او کردوهه . پله ی به که میانی به تورکی و
پله ی دووه میانی به ئینگلیزی خویندوهه . دو ابه دوا ی ئه وه چۆته به شسی
سیاست و ئابووری زانکوی ئه مریکی له بیروت و سالی ۱۹۲۸ پروانامه ی
به که لۆرئوسی لئ وه رگرتووه و (۳۴) به و جۆره بۆته به که م دهرچووی زانکو
له سه رتا پای ولاتی ئوردوندا .

۲۲۲- شوبانی سالی ۱۹۷۲ که چومه قاهره عیصامی کوپیم دیو له
باشماوه ی کتیبخانه که ی باوکیه چهند لاپه ره کویتکی ده ستهختی
خویمان دۆزی به وه که نیسته وان لای من ، ئه و لاپه ره که مانه ش پابه ی
زاینی ماموستا عونى دهره خن و ئه وه ش ده سه لیتن که کارى
میژوویی تری به ده سته وه بووه .

۲۲۴- سه رچاوه ی زانیاری به کانی ژینمه ی ماموستا على سيدو گورانی
جگه له به ره مه چاپکرلوو ده سنو سه کانی دوو نامه ی تابه تیشن که
بۆ خویمی ناروون ، به که میان پۆزی ۲۹-۶-۱۹۷۲ و دووه میان
پۆزی ۲۹-۹-۱۹۷۲ .

۲۲۵- وهک خو ی ده لئ ماموستا على حه بدمر سلیمان به کیک بووه له هلوپئ
کورده کلنی زانکوی .

علی سیدو دواى گهراڼه وهى له لوبنان به کسر کرایه ماموستای
 زمانى ئینگلیزى له قوتابخانهى ناوهندی میرى له عهمان . پاش پینج سال
 بهك له دواى بهك بووه کارگيرى قوتابخانهى ناوهندی شارانى کهرهكو
 عهمان و سلطو ئهربد . ئینجا بو چهند سالتیک کرایه سکریتیرى وهزارهتى
 کاروبارى ناوخوو سکریتیرى ئهجمهنى ياسادانان . له سالى ۱۹۴۹ وهه علی
 سیدو بووه کاربهدهست له وهزارهتى ههندهرانى ئوردون که بهرله وه به
 سالتیک دهستى کردبووه دامهزراندنى بالیوزخانهى سهربهخو له ولاتانى
 رۆژههلاتى ناوهراستا . پازده سالى لهم کاره دا برده سهرو له بالیوزخانه کانى
 ئوردون له عهربهى سهعودى و بهمهنو سوریه و تورکیه کارى کردوووه بهر
 له خانه نشین کردنى بۆته وهزیر مفوض . له ماوهى موچه خوریدا علی
 سیدو چهند جارتیک نیشانى بهرزى ئوردون و ولاتانى تری پج بهخسراوه .
 رۆژى یازدهى تهسوزى سالى ۱۹۳۱ علی سیدو گۆرانى له عهمان وهه
 دهستى کرده گهشتیک که رۆژى یازدهى ئابى ههمان سال له عهمدى به
 تهواوى کرد . بهر له هاتنى به ماوه بهك یتوهندی له گهل رووناکیرانى
 کوردی عیراقداهه بستوووه که گهشتوووه کوردی بهغدا به گهرمى
 یتشوازى بان کردوووه خوالتیخوشبوو رهفیق حلسى له گهلى چۆته ههولتیرو
 عهمدى بهو چهند ناوچه بهکى تری کوردستان .

ماموستا علی سیدو گۆرانى رۆژى ۱۹ى تهسوز به شه مه ندهمه ر له
 بهغدا وه چۆته کهرکوک . وهك خۆى دهلج ئهوشوه تا بهیان خو له چاوى
 نه کهوتوووه ، و بستوووه بهو تاریکی به چهند ده توانی هیند شت بینج . رۆژى
 ۲۲ى تهسوز له کهرکوک وهه چۆته سلیمانى و چوار رۆژى لی بووه و کونو
 قوژبنى گهراوه و چۆته لای گهره پیاوانى شارو گهلتیک له گهل ئهحمده بهگى
 توفیق بهگى متصرف دواوه و ئینجا چۆته ههولتیرى دیرین و به ههمان دهستور
 چهند رۆژنیکیشى لهوئى بردۆته سهرو زۆر کسهسى بینوووه به ناو قهلاو

مزمه‌وته‌کانی شاردا گه‌پراوه‌و گه‌لیک یادداشتی دهر باره‌ی دیده‌نی‌به‌کانی لای
 خوی تو‌مارکردوه . دوا‌ی هه‌ولیر علی سیدۆ چۆته شه‌قلاوه‌و په‌واندزو
 کوه‌و پۆزی سی‌ی ئاب له‌گه‌ل په‌فیع حلیدا چۆته مووسل و له‌وی ماجید
 سه‌فاشی بینوه که ئه‌وساکه قایه‌مقامی عه‌مادی‌به‌ بووه . له مووسله‌وه
 هه‌رسیتکیان پۆزی چواری ئاب ده‌چنه عه‌مادی‌به‌و سه‌سه‌نگو سۆلاف .
 پۆزی یازده‌ی ئاب علی سیدۆ گه‌پراوه‌ته‌وه مووسل و بۆ پۆزی داهاتوو
 به‌رمو عه‌مان له‌ یتگی دیسه‌شقه‌وه که‌وتۆته‌وه‌پری .

دوا‌ی گه‌پراوه‌ی علی سیدۆ بۆ ماوه‌ی چهند سالی‌ک به‌ن‌وچان
 ده‌که‌وتیه سۆراخی سه‌رچاوه کۆنو په‌سه‌نه‌کانو گه‌لیک باسو خواسو
 به‌سه‌رهاتی باوو‌بایران کۆده‌کاته‌وه ته‌له‌یان ده‌کاتو له‌گه‌ل پوخته‌ی
 یادداشته‌کانی گه‌شته‌که‌یدا یتکه‌ه‌لکیشیان ده‌کاتو ده‌یانکاته‌ کیتیکی
 عه‌ره‌بی نازدارو سالی ۱۹۳۹ له‌ قاهره‌ به‌م‌ناوه‌وه بلاوی ده‌کاته‌وه : « له
 عه‌مانه‌وه تاوه‌کو عه‌مادی‌به‌ یا گه‌شتیک به‌ کوردستانی باشووردان » (۳۳) .

علی سیدۆ گۆرانی بۆ خۆی باسی مه‌به‌ستی گه‌شته‌که‌ی و دانانی
 کتیبه‌که‌ی به‌مجۆره ده‌کات :

« گه‌لیک هۆ پالیان یتوه‌نام ئه‌م گه‌شته‌ بکه‌مو بینوسه‌وه :
 دلنیا بوون له‌و راستی‌بانه‌ی له‌ناو کتیبانی ئینگلیزو ئه‌مه‌ریکایی‌به
 پۆژئاوا‌ی‌به‌کاندا دهر باره‌ی کوردو ولاتیان خۆتند‌بوونه‌وه‌و
 پرکردنه‌وه‌ی که‌لیتیک له‌ میژووی ئیسلام و جو‌گرافیای پۆژه‌لاتی

۲۲۶- علی سیدو الکووانی ، من عمان الى العمادية او جولة في كردستان
 الجنوبية، القاهرة، ۱۹۳۹ . ئه‌و‌کانه‌ی کتیبه‌که‌ی بلاو‌کرده‌وه سکریتیری
 ئه‌نجومه‌نی باسادانانی ئوردوونی بوو .

زێك و كێشانی وینه به كی دروستی كوردان بۆ ئه و هاوسهرمانه یان
كه تاوه كو ئیستش بێن ئاگان له زۆر شتیان ۰۰۰ (۳۳۷) .

له ۲۷۲ لاپه ره و ۱۸ به شداو به پشتیوانی ۳۹ سه رچاوه ی عه ره بیه و
كوردی و تورکی و ئینگلیزی و یادداشته تایه تی به كانی خۆی عه لی سیدۆ
گۆرانی له كیبی « له عه مانه وه تاوه كو عه مادی به یا گه شتیك به كوردستانی
باشووردا » ئه م باسانه ی به شتوازیکی رینكویته كو زمانیکه ی پاراو بۆ
تۆمار کردوین : میژووی كۆنو نوئی عه مانو دینه شقو به شداو (۳۳۸)
شوینه وارانی كوردستانو هۆزی ناوداری وه ك مزوری و دۆسکی و به رواری و
جاف و هه مه وه نندو پشدمرو هه ویزی و مامه نندو سۆرانو بادینانو گه لیک
دیارده و به سه رهاتو روداوی میژووی گرنگی وه ك پۆژگاری كۆنی كورد
له سه رده می كاشی و لۆلۆو میدی باو بلاو بوونه وه ی ئایینی ئیسلام له
كوردستانو ناكۆکی عوسمانی و سه فه وی و میژووی میرنشینی بابانو
سۆرانو بادینانو وینامه ی كه ریم خانی زه نندو خازادو میری په واندوزو باسی
داب و نه ریتو ئه ده بو فۆلكلۆرو ئافه رته ی كوردو كۆمه له و رینكخراوه
نیشتمانی به كانو پۆژنامه نووسی كوردی و گه لیک باسی تر .

وێرایی هه موو ئه وانه « له عه مانه وه تاوه كو عه مادی به یا گه شتیك
به ناو كوردستانی باشووردا » پریه له زانیاری و ژماره ی زۆر ده رباره ی ژمانی
پرووناكیری و ئابووری و كۆمه لایه تی كوردی عیراق به وجۆره ی كه خاوه نی
بۆخۆی دیونی یا بیستوونی و به وجۆره كیبه كه بۆته سه رچاوه به كی په سه نی
بایه خدار بۆ هه ركه سه ی یه وی له میژووی نوئی كورد بكو لیته وه . جگه
له وه عه لی سیدۆ ئه و به شه ی كیبی « له خه لیجه وه بۆ ئارات » ی هه باردی

۲۲۷- هه مان سه رچلوه ، ل ۲ .

۲۲۸- ته نها به شی به كه م و نووسی كیبه كه ی بۆ ئه و باسانه ته رخن کردووه ،
شازده به شه كه ی تری ده رباره ی كوردن .

ه‌ندامی لیژنه‌ی سنووری کردۆته عه‌ره‌بی که بۆ باسی ناوچه کورده‌واری به‌کانی ئیران تهرخان‌کراوه‌و وه‌ک پاشکو له‌گه‌ل کتیه‌که‌یدا بۆی کردۆته‌وه (٢٢٩) .

جگه له‌و کتیه مامۆستا عه‌لی سیدۆ داناو وه‌رگه‌یرانی زۆره که زوربه‌یان ه‌شتا ده‌سنووسن و بۆلونه‌کراون . شایانی باسه له‌م سالانه‌ی دوایدا ه‌یج کتیه‌کی گرنگ ده‌رباره‌ی کورد ده‌رنه‌چووه نه‌و نه‌ی کردیته عه‌ره‌بی . له‌وانه « گه‌شتیک به‌ناو ئازایاندا » ی رۆژنامه‌نووسی نه‌مه‌ریکایی دانا ئاده‌م شیتو (٢٣٠) « کورد » ی حه‌سن عه‌ره‌فه‌و (٢٣١) « کۆماری کوردی سالی ١٩٤٦ » ی ئیگلتن و (٢٣٢) « « کورد » ی تو‌ما بو‌او (٢٣٣) « کتیه‌کانی ناوچه‌کانی رۆژه‌ه‌لاتی تورکیا » (٢٣٤) .

سالی ١٩٣٥ ، واته له‌ ته‌مه‌نی ٢٧ سالی‌دا عه‌لی سیدۆ ده‌ستی کرده فیربوونی زمانی زگماکی خۆی و بۆنه‌وه په‌نای برده به‌ر داییره‌ی نه‌نکی که ، وه‌ک خۆی ده‌لت ، به « کوردی به‌کی پاراوی دیاربه‌کری » گه‌شوگۆی ده‌کرده هه‌روه‌ها که‌لکی له‌ سێ پیره‌مێردی کوردی تر وه‌رگرت که کاتی خۆی له هه‌کاری و بۆتانه‌وه هاتوونه ئوردون . دوا‌ی نه‌وه‌ی باش فیری کوردی بوو عه‌لی سیدۆ که‌وته خۆینه‌وه‌ی « هاوار » و « رونا‌هی » به‌درخانی به‌کانو

٢٢٩- بروانه لاپه‌ره ١٨٧ تاره‌کو لاپه‌ره ٢٠٩ ی کتیه‌که‌ی . نه‌مه‌ش ناوی کتیه‌که‌ی هه‌بارد خۆبه‌نی :

G. E. Hubbard, From the Gulf to Ararat, London, 1916.

D. A. Schmidt, Journey among Brave Men, Boston, 1964 -٢٢٠-

Hasan Arfa, The Kurds. A historical and political study. -٢٢١-
London, 1966.

W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963. -٢٢٢-

Th. Bois, Les Kurdes. -٢٢٣-

٢٢٤- له‌ تورکی به‌وه گه‌هووبه به عه‌ره‌بی ، ده‌رباره‌ی کوردستانی تورکیابه .

چوار ئینجیلی کوردی که به ریکهوت دهستی که وتونون . ئینجا که وتە سۆراخی به رهه می زانایانی وهك سۆن ده باره ی زمانی کوردی تا وای لێهات به ئاسانی بتوانن له بهردهم ئەندامانی یانهی صلاحه ددینی ئە یوبیی کوردانی ئوردوندا وتار ده باره ی « زمانو ئەده بی کوردی » بخوینتته وه (۲۳۵) . هه مان کات که وتە دانانی فه ره نه نگیککی عه ره بی- کوردی ی که دوور نی به تا وه کو ئیسته ته وای کوردین .

جگه له وانه ی باسان کردن مامۆستا علی سیدۆ نامیلکه به کیشی ده باره ی بالیۆزگه ری به عه ره بی بلاو کردۆته وه که وهك خۆی ده لێ بۆ ماوه یه کی دوورو درێژ تاکه سه رچاوه ی فیربوونی کاری دیپلۆماسی بوو له ئوردون . ههروه ها وتاری « لورو لورستان » و « زه رده شتو زه رده شتایه تی » ی له « گو قاری کۆری زانیاری کوردا » بلاو کردۆته وه (۲۳۶) . جگه له وتاری « زمانو ئەده بی کوردی » گه لیک وتاری تری له کۆبو نه وه کانی یانه ی صلاحه ددینی عه مه اندا خویندۆته وه که به کیکیان ناوی « کورد به ره له ئیسلام » (۲۳۷) .

زادی فیکرو به رهه می بیرو دل سۆزی کاری ئەو پیاوه به راستی لیهات و وانه ی باسان کردن تا پاده یه کی زۆر ئەرکی سه رشانی ده سته ی سیه می میژوو نووسانی کوردیان به تایبه تی و پروونا کیرانیانی به گشتی ئاسان کرد ، ئەو باسه ی له به شی داها توودا هه ول ده ده یین به پیتی توانا چهند لایه تیککی پروون بکه به نه وه .

۲۳۵- ده قی ئەو وتاره ی ئیسته لای مه .

۲۳۶- بروهانه : علی سیدو الکورانی ، اللرو لورستان ، « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، العدد الثاني ، ۱۹۷۴ ، ص ۱۰۸ - ۱۸۱ ، زرادشت و الزرادشتیه ، « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثالث ، العدد الثاني ، ۱۹۷۵ ، ص ۵۷۷ - ۵۹۴ .

۲۳۷- ده سنووسی ئەو وتاره شی له گه ل وتاری « زمانو ئەده بی کوردی » به که ی بۆ من ناردوو .

دواکورتە ی لاپەرە ی

میژوونووسی کوردیی نوێ

میژووی کۆن . هەولبێرو هەلاخەددینو سەمە
ناونجی بەگانی کوردستان . ئەوانە ی پەنگیان هەبەو
دەنگیان نەبە . قازیو شەمزینیو قاسلو . بەرەمە کاتی
فەفتانزو عوسمان . سەرەتای پەخسە ی میژووی .
وەرگیرە گانمانو میژوو . دەنگی میژوونووسی کوردی
لە کۆنگرە گەنجا . میژوونوو سە کوردە گانی ئەرمەنستان .

لەم بەشەدا هەول دەدەین بە پیتی توانا چەند لایەتییکی تری میژوونووسی
کوردی پوون بەکەینەو بە نیازی نیشان دانی پوی بە هیژو لاوازی ئەو
مەیدانە گرنگە ی ژبانی پوونا کبیریمان و دیار کردنی بە شیک لە کەلتنە گانی کە
پێ کردنەو یان ، بێ گومان ، پیتوستی بە چالاکی و لەخۆ پوردنی دلسۆزانە .
میژووی کۆنی کوردو کوردستان تائیتەش بوخچە ی نە کراو یە .
راستە شارەزایانی میژووی کۆن لە ناو گەلانی تری ناوچە کە داو بە گشتی
زۆر نین (٣٣٨) ، بەلام وایانم لە ناو پۆژەهەلاتی بە گاندا کەس وە ک کورد
لەو مەیدانەدا بێ کەس نەبە . کاتی خۆی « کۆری زانیاری کورد » هەستی
بەو کەلتنە کردو یە کیک لەو پیتنج شویتە ی بۆ خۆتندنی بەرز لە بەکیەتی

٢٣٨- لە هەموو بەشی میژووی کۆلیجی ئەدەبیاتی زانکۆی بەغدادا تەنها بەک
کەس دوکتۆرای لە میژووی کۆندا هەبە کە ئەمۆش دوکتۆر سامی سعید
الاحمدە . لە زوربە ی زانکۆ گانی تری عیراق تەنانەت ئەو تاکە کەسەش
نەبە .

سۆڤیەتی وەرگرتن بۆ لیکۆلینەوهی میژووی کۆنی کوردی تەرخان کرد ،
بەلام بەداخهوه ئەو پریارە بۆ نهچوو سه (۳۳۹) .

ئێسته تەنها دوو کەسمان هەن کە بتوانین بڵێن بەتەواوەتی خۆیان
بۆ باسی میژووی کۆنی کورد تەرخان کردووه ، یەکەمیان دوکتۆر جەمال
پەشیدەو دووهمیان کەمال نوری مەعروف . بەداخهوه دوکتۆر جەمال
بەرهمی کەمه (۲۴۰) ، بەلام ئەو بەک دوو وتارە یەکەم دیومن و ئەو چەند
جارە کەمە یەکەمە لەگەڵی دانیشتووم واملێ دەکەن بەدنیای پێوه بڵێم شەقلی
پەسەنی و بۆچوونی وردی پێوه دیارە، ئەوەش بۆخۆی هەرچەندە مەرجیکی
گەرەمی سەرکەوتنی میژوونووسە بەلام بەهەتیوی دەمیشتەوه تا دەگاتە
قۆناغی دەرپرین و داڕشتن . کەمال نوری مەعروف (۲۴۱) ئەمیان زۆرو
ئەویانی هیشتا کەمه ، بەلام لەگەڵ ئەوەش نووسینەکانی (۲۴۲) مژدە ی
سەرەتایەکی پڕهوان . پێم وایە تەواوکردنی خۆتەندنی بەرز لە دەزگایەکی
ئەکادیمی لێهاتوو یا خۆهیلاک کردیکی تایبەتی و تەواو فێربوونی زمانی
ئینگلیزی کەمال نوری مەعروف دەکەن ئەو میژوونووسە ی لەباریدا بێ
کەلتیکی باشی میژووی کۆنمان بۆ پڕبکاتەوه . با ئەوەش لەیادنەکەین کە
میژوونووسی ئەو مەپدانە دەتوانن بگاتە گەلیک ئەنجامی نوێ و پەسەنی
ئەوتو کە لەوانەن لە سەر تاپای جیهاندا دەنگ بدەنەوه . کوپەلەکانی

۲۱- دوکتۆر جەبار قادر کە ئێسته یەکێکە لە مامۆستا کوردەکانی میژوو
کاتی خۆی بۆ ئەو شوێنە هەلبژێردراو داوای لێکرا لە لێنینگراد لەگەڵ
پروفسۆری بەناوبانگ دیباکەنەفدا کاربکا ، بەلام ئەویش نامە ی
دوکتۆراکە ی بۆ باسی میژووی نوێ تەرخان کرد .

۲۴۰- دوکتۆر جەمال پەشید پۆزی سیتی حوزەیرانی سالی ۱۹۴۱ لەکەرکوک
لەدابک بووه ، بەشی کوردی لە زانکۆی بەغداو خۆتەندنی بەرز ی لە
بەغدا بیا تەواوکردووه .

۲۴۱- فەرمانبەرە لە موزەخانە ی سلیمان ی .

۲۴۲- تاییەت لە پۆژنامە ی « التآخی » و « العراق » دا .

گورستانه دیرینه کانی ده و روبه‌ری یتنجوین به کیکن له به لگه زۆره کانی ئەم
سه .

وادیاره میژووی کۆن خەریکه له جاران زیاتر سەرنجی پرووناکییرانی
کورد پابکیشی . لەم سالانهی دوایدا ژماره به ک له میژوونووسانی تازه
یتگ یشتووی کورد به پرواوه توخنی ئەو مه‌یدانه ناسکه که وتوون . به کیک
عواه زویتر بیلال ئیسماعیله که ئەشکه وتی شانه‌ده‌رو میدی و نایرو مه‌فائی
سەرنجی پراکیشاون^(٢٤٣) . فوئادی حه‌مه خورشیدیش زوربه‌ی باسه‌کانی ئەو
کتیبه‌ی خۆی که به ناوی « کورد » هوه سالی ١٩٧١ به زمانی عه‌ره‌بی
بگروی کردۆته‌وه^(٢٤٤) بۆ باسی میژووی کۆنی کوردستانی ته‌رخان کردوون .
« کوردستان له پوژگاری به‌ردینی کوندا »^(٢٤٥) و گوتی به‌کان « و
« میدی به‌کان » و « کاردۆخه‌کان » و پتوه‌ندی دیرنیان به گه‌لی کوردی
ئیرۆوه له باسه‌ سه‌ره‌کی به‌کانی ئەو کتیبه‌ن . هه‌رچه‌نده به‌شیک له پراکانی
داهاری « کورد » یتنه‌وبه‌ره‌ی زۆریان له‌سه‌ره‌و هیشتا پتوستان به
لیکولینه‌وه‌ی ورده‌و هی‌واشیان یتدایه‌ که جیکه‌ی گومانن ، وه‌ک ئەوه‌ی
که له‌باره‌ی نه‌ژادی کورده‌وه به‌ریه‌رچی مینۆرسکی ده‌داته‌وه^(٢٤٦) به‌لام

٢٤٣- به‌وتنه‌ بروانه : زبیر بلال اسماعیل ، معالم‌ التریة فی کردستان . کهف
شاندر ، - مجله « شمس کردستان » ، العدد ٣ - ٤ ، آب - ابلول
١٩٧١ ، ص ٢١ - ٢٣ ، المیدیون و قیام‌ الدولة المیسدیة ، - « شمس
کردستان » ، العدد ٧ ، اذله ١٩٧٢ ، ص ١٧ - ٢٠ (سه‌رچاوه‌ی
لیکدانه‌وه‌ کانی هه‌مه‌جۆرو ده‌وله‌مه‌ندن) ، میژووی کۆنی کوردستان .
نایری بان نایری به‌کان ، - گۆفله‌ی « پوژشیری نوی » ، به‌غدا ، ژمه‌ره ٨٨ ،
ئابو‌ ئه‌بلولی ١٩٨١ ، ل ٣٢ - ٣٧ .

٢٤٤- فؤاد حه‌مه خورشید ، الاکراد . دراسة علمیه موجزة ، بغداد ، ١٩٧١ ،
٨٠ ص .

٢٤٥- پوژگله‌ی به‌ردینی کون واته‌ المصر الحجري القديم .

٢٤٦- بروانه لابه‌ره ٦٦ ی کتیبه‌که‌ی .

دارشتنی به ره مه که ی و نه خسه و سه رچاوه کانی شه قلی زانستی یانه یان ئاشکرا
پتوه دیاره و مافی ئه وه ئه ده نه خاوه نیان به دلنیا یی ره وه بتوانی خۆی بسه
باسه کانی میژووی کۆنیشه وه خه ریک بکات .

ئیه راهیم عومر له وه به ره مه ی خۆیدا که سالی ۱۹۷۲ به ناوی « کورد
له ناو ئاین و میژوودا » بلآوی کردۆته وه (۲۴۷) باسی ئاده میزادی کۆن و نوئی و
ناری به کان و ئاویتای زه رده شت و میژووی دێرنی هه ولێرو ژماره یه ک له
گه ل و ئاینه کۆنه کانی پۆژه لانی نزیک و ناوه پراستی کردووه .

به شیک له به ره مه مه کانی گه ریده - که ریم زه ند توخنی باسه کانی
پابوردووی زووی نه ته وی کورد که وتوون . له « میله تی کورد » ا (۲۴۸)
باسی « نه ژادو بنچینه ی زوبانی دانیشتوانی کوردستان » ی کردووه . له
« ئاین و باومر له کوردستاندا » (۲۴۹) ده رباره ی « زه رده شتی و به زیدی و
کریستیانی و مانی و مه زده کی و نه خشی و قادری و کاکه یی و شه به کی و سارلی و
عه لی ئیلاهی » ی ده خوینی ره وه . هه رچه نده ئه وه باسه وردو ناسکانه
ده ربابه کی بی بنو وه ک مامۆستا زه ند بو خۆی ده لی « نه بوونی هان و
یارمه تی و ری نه دان » ده بنه هۆی « کرج و کالی » ی ئه و « جۆره به ره مه مانه » ی
لی یان ده کۆلنه وه (۲۵۰) به لām که م زانیاری به که لکی نه داوه به ده سه ته وه ، تایه ت
له و شوێناندا که دیده نی و ییینه یه تایه تی به کانی خۆی تیدا تو مار کردوون .
میژووی سه ده ناو نجه یه کانی کوردستان سه رنجی رو و نا کیرانی زهاتر
پرا کیشاوه ، به لām که ئینه کانی ئه ویش که م نین . جگه له جه میل به ندی

۲۴۷ - ۱۳۴ لاپه ره به ، له سلیمانی چاپ کراوه .

۲۴۸ - پروانه : که ریم زه ند ، میله تی کورد ، سلیمانی ، ۱۹۷۰ ، ۶۱ ل .

۲۴۹ - گه ریده - که ریم زه ند ، ئاین و باومر له کوردستاندا ، سلیمانی ،
۱۹۷۱ ، ۹۲ ل .

۲۵۰ - هه مان سه رچاوه ، ل ۹۱ .

پۆڭزەییانی که له شوێنی خۆیدا باسی بەرھەمەکانیمان کردو وادیارە تائێستەش
 بە باسەکانی ئەو پۆڭزگارەووە ھەر خەریکە، ژمارە بەک پووناکییری
 ئیھاتووی تری وەك دوکتۆر موحسین محەمەد حەسین و زویتر نیلال ئیسماعیل و
 عەبدولرەقیب یوسف لە نووسینەکانیاندا چەند لایەتییکی مێژووی سەدە
 ئونجی بەکانی کوردیان روون کردۆتەووە و گەنجینەی کتیبخانەی مێژووی بان
 دەولەمەند کردوین .

دوکتۆر موحسین سالی ۱۹۷۴ نامەی ماجستێرەکە ی بۆ باسی ھەولێر لە
 سەردەمی ئەتابەگیداو سالی ۱۹۸۱ نامەی دوکتۆراکە ی بۆ باسی لەشکری
 سەلاحەددینی ئەبووبی تەرخان کردووە ، بەکەمیانی لە کتیبکی گەرەدا
 چاپ کردووە (۲۰۱) دوو مەشیان چاوەروانی چاپە . جگە لە دوو شاکارە
 دوکتۆر موحسین زنجیرە بەک و تاری بەکەلکیشی دەربارە ی پوداوە گرنگەکانی
 ھەمان قۆناغ نووسیوە کە بەشی زۆریانی لە « گۆڤاری کۆری زانیاری
 کورد » و « گۆڤاری کۆری زانیاری عێراق دەستە ی کورد » و « گۆڤاری
 کۆلیجی ئەدەبیات » دا بڵاو کردووە (۲۰۲) .

۲۰۱- بڕوانە : محسن محمد حسين ، اربيل في العهد الاتابكي ۵۵۲ - ۶۳۰ھ/
 ۱۱۲۸ - ۱۲۳۳م . بحث في اوضاع اربيل السياسية والاقتصادية
 والمصرية والادارية والثقافية في العهد الاتابكي ، بغداد ، ۱۹۷۶
 (۲۳۱ + ۶ ص) .

۲۰۲- بەوێنە بڕوانە : محسن محمد حسين ، قراءة ثمانية لما كتب عن تاريخ
 اربيل في العهد الاتابكي ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، الممد
 الرابع ، ۱۹۷۶ ، ص ۵۲۰ - ۵۳۲ ، الغز الضريف اربيلي ، - « مجلة
 المجمع العلمي الكردي » ، الممد الخامس ، ۱۹۷۷ ، ص ۴۳۹ - ۴۴۹ ،
 دەوری قەلای ھەولێر لە پاراستنی شارە کەدا لە مێژووی ئیسلامدا ، -
 « گۆڤاری کۆلیجی ئەدەبیات » ، ژمارە ۲۳ ، ۱۹۷۹ .

۲۰۳- لە پۆژنامەو گۆڤارە کەندا باسیان کرلۆه (بەوێنە بڕوانە ئەو وتارو
 نرخاندنە ی فوندا حەمە خورشید پۆژی ۷ کانونی بەکەمی سالی ۱۹۸۱
 لە پۆژنامە ی « العراق » دا دەربارە ی نامە ی دوکتۆراکە ی
 بڵاوی کردۆتەووە) .

لیکدانه‌وی به‌رهمه نایابه‌کانی دوکتور موحسین زۆری پین ده‌وی (۲۰۳) . لیره‌دا وه‌ك به‌لگه‌و نمونه‌ته‌ن‌ها چ‌ه‌ند لایه‌تیکی وردی ئه‌و به‌رهمانه‌ده‌هینه‌وه .

به‌ده‌گه‌ن خوینده‌وارتیکی کوردو بیگانه‌ه‌لده‌که‌وی نه‌زانن هه‌ولیر یه‌کیکه‌له‌شاره‌هه‌ره‌کۆنو دیرینه‌کانی سه‌رجه‌می جیهان . ئه‌وانه‌ش که‌نازانن هه‌ولیر یه‌کیکه‌له‌و‌شاره‌که‌مانه‌ی ئازایانه‌به‌ره‌نگاری لیشاوی هیرشی له‌شکری هۆلاکۆی خوین‌پریژ هات که‌من . به‌لام دیسان ئه‌وانه‌ش که‌من که‌ده‌زانن هه‌ولیر ده‌وروبه‌ری هه‌شت سه‌ده‌له‌مه‌وبه‌ر ، له‌تیوانی ۱۱۲۷و ۱۲۳۴دا یه‌کیکه‌بوو له‌بنکه‌هه‌ره‌گه‌وره‌و ناوداره‌سیاسی و ژبیری یه‌کانی سه‌رتاپای جیهانی ئیسلام . ده‌سه‌لاتی میرنشینی هه‌ولیری ئه‌و رۆژگار هه‌یشه‌شاره‌زور ، ناله‌ی سوارچاکه‌چاپوکه‌کانی خورپه‌ی له‌دلی خاچدارانی شه‌رگه‌کانی فه‌له‌ستین و میسر هه‌لده‌ستاند . مناره‌نه‌خشینه‌که‌ی مزگه‌وتی موزه‌فهری تا ئیمپروباسی ئاوه‌دانی و پیشکه‌وتنی ئه‌وسای هه‌ولیر ده‌کات که‌بن‌گومان زۆر به‌ولای شووره‌کانی قه‌لادا کشابوو . « میناره‌ی چۆلی » که‌له‌ناو کورده‌واریدا ناوی باوی مناره‌که‌ی مزگه‌وتی موزه‌فهری به‌لگه‌ی ئاوه‌دانیی ئه‌و رۆژگار هه‌ولیره‌که‌وادیاره‌دوایی چۆته‌وه‌قاوغه‌که‌ی جارانی ناو قه‌لاو ده‌وروبه‌ری نزیکی به‌وه . مزگه‌وت و خان و خانه‌قاو قوتابخانه‌ئاینی یه‌کانی ئه‌و رۆژگار هه‌ولیر هاوتایان که‌م بوو . هه‌ولیر ئه‌وسا که‌بیوه‌ زیاره‌تگای ناودارترین زانایانی ئیسلامی وه‌ك یاقوتی حه‌مه‌وی و سه‌بطی ئینولجه‌وزی ، هی‌وا هه‌بوو له‌ئهنده‌لوس و ئیسپانیای دووره‌وه‌ده‌هاتنه‌هه‌ولیر که‌بو خۆشی ژماره‌یه‌ك بنه‌ماله‌ی زانای ناوداری هه‌بوو .

هه‌موو ئه‌م باسانه‌و گه‌لیک باسی وردی تری وه‌ك ئه‌مانه‌به‌دریژی و به‌به‌لگه‌ی زۆره‌وه‌له‌کتیبه‌که‌ی دوکتور موحسیندا ده‌خوینی به‌وه .

له دووهم بهرهمی گه ورهیدا دوکتور موحسین هه رچی ده رباره ی
 فشرکی صلاحه ددین هه به له نزیکه ی ۵۰۰ لاپه ردا کوی کردوو نه وه
 به درژی لپه یان دو او وه لایه نه نه زانرا وه کانیانی روون کردۆته وه . له پرووی
 میرووی کورده وه بایه خی هه ره گه وره ی ئه و کاره زانستی به به لای منه وه
 برتی به له وه ی که له زۆر شویتیدا هه ست به سه نگی راسته قینه ی گه لی کورد
 له کاتیکی ناسکی سه ده نا ونجی به کاندا ده کړی . صلاحه ددین کار بایه کی
 هه تاسراو نیره بازی به خت به سه ری به وه نیشیتیه وه ، یا ته نها پیاویتی ئازاو
 به جهرگ نیره به په یژه ی لیها تووی خۆیدا تا لوتکه سه رکه وتبێ ، به لکو
 به کیکه له ناو گه لیک ناوداری تری کوردا که خۆیان و پیاوه کانیان هه ره به کیان
 به جۆرێک له گه ل میرووی رابوردوو یاندا ده وریان له دروست کردنی
 صلاحه ددین و سه رکه وتنه کانیاندا بینوه . هه رچه نده دوکتور موحسین
 سه که ی جۆرچی زه یدان ی بۆ ساغ نه کردووینه وه که ده لپه صلاحه ددین
 له گه ل یاریه ره نزیکه کانی به زما تیک ده دوا خه لکه که لیتی تی نه ده گه یشتن ،
 به لام به پشتیوانی به لگه ی ره سه نو ده گه ن راستی به کی گرنگی تری
 سه مانده وه ده رباره ی ئه وه ی که به شتیکی دیاری له شکر ی ئه یوبی چه کداری
 کورد بوو . له و به ره مه ی و به ره مه کانی تریدا دوکتور موحسین
 به درژی باسی ژماره یه ک سه رداری گه وره ی کوردی کردوو که ئه وانیش
 هه ره به کیان نیچه صلاحه ددینیک بوون (۲۵۴) . بێ گومان هه موو باسیکی
 زانستی بانه ی ئه و پۆژگاره بایه خی بۆ میژوونوسی و میژووی کورد
 زۆره ، تایه ت گه ر ئه وه ش له یادنه که ین که میژوونوسی کۆنی ئه وتۆ هه ن

۲۵۴- به وینه بروانه : الدكتور محسن محمد حسین ، المطوب الهکاري
 - سيرة مجاهد . صفحة مشرقة من حياة أحد القادة الكرد في الحروب
 الصليبية ، - « مجلة المجمع العلمي العراقي - الهيئة الكردية » ، العدد
 الثامن ، ۱۹۸۱ ، ص ۳۰۱ - ۳۲۴ .

دەسەلاتی ئەیوبی بەکان لە میرو لە شام بە « دەولەتی کوردان »
ناو دەبن (٢٥٥) .

بن لایەنی دوکتۆر موحسین وەك میژوونووس لەوەدا زۆر ئاشکرا خۆ
دەنوێنی کە هیچی دەربارەی سەلاحەددین نەشاردۆتەو بە دەستووری
زوربە میژوونووسانی پۆڵەهەلات نەیکردۆتە کۆرە ئازای تاقانە میبدان
بەدریژی میژووی ژبانی (٢٥٦) . وێرای ئەوە خامە میژوونووسی لاومان
جاروبار خۆی دەگەیتیتە باسی ئەوتۆ کە میژوو بو خۆی خەریکە
لە یادیان بکات، وەك گێڕانەوی سەرگوزشتە کوشتی سولتان جەلالەددینی
مونکوبەرەتی دوا پاشای خەوارزم لە لایەن کوردیکی ناوچە میافارقینەو
پروون کردنەوی ئەو بەلگەو نرخانە جیاوازه زۆرانە دەربارەی ئەو باسە
لە ئاران (٢٥٧) .

لە هەمان مەیداندا دەربارەی هەمان پۆژگار زوێر بیلال ئیسماعیلیش
گەلیک خزمەتی پێشکەش بە کتێخانە میژووی کوردی کردووە . بەر لە
دوکتۆر موحسین بە چەند سالتیک ئەویش میژووی شاری هەولێری
خۆشەویستی کردە ناوەرۆکی کتێکی سەر بەخۆی گەرە (٢٥٨) ، بەلام ئەمیان

٢٥٥ - بەوتنە پروانە : « النمود والمکابیل والموازنین » ، تالیف محمد عبدالرؤف
بن تلج العرفین بن علی اللنای المتوفی سنە ١٠٣١ هـ ، تحقیق الدكتور
رجاء محمود السمرانی ، بغداد ، ١٩٨١ ، ص ١٢٤ .

٢٥٦ - لەگەڵ ئەمۆش دوکتۆر موحسین بەوردی پراکانی ئیبنولئەشری
دەربارەی سەلاحەددین هەلەنگانەووە (پروانە : محسن محمد حسین ،
مواضوعات فی التاریخ الكردي ، بغداد ، ١٩٧٦ ، ص ٣ - ٤٨) .

٢٥٧ - پروانە : موحسین محمد حوسین ، کوزرانی سولتان خولزمی
بەدەستی کوردیک ، - « گۆفاری کۆلتیجی ئەدەبیات » ، ژمەرە ٩ ،
١٩٧٦ ، ل ١١٧ - ١٥٢ .

٢٥٨ - پروانە : زبیر بلال اسماعیل ، اربیل فی ادولها التلریخية ، بغداد ،
١٩٧١ .

لهبەرئەوهی به یەك قوناغ و پۆزگارەوه ئەوەستاوەتەوه بەلكو كۆزو نوێی
 هەولێرو دەورووبەری خستۆتە ژێر نەشتەری یەك ئالا کردنەهەوه ، كه ئەهوش
 بۆ خۆی كاریتکی ئاسان نەبە، نەیتوانیوه بەتەواوتی بچیتە ناو ناخی بەشتیکی
 باسەكانیەوه . لەگەڵ ئەهوش مامۆستا زوپیتر توانیوی بە وێنەبەکی دلگێرو
 پەوانی هەولێرمان لە سەردەمی پێش عیساوه بۆ بکێشێ . بایەخی ئسو
 بەشانهی کتیبەکەمی كه باسی کوردستان له پۆزگاری ئەکەدو گوتی و کاتی
 شەرەکانی ئەسکەندەری گەورەو مەغۆلهکان دەکەن زۆره ، تاییەت چونکه
 پروناکبیرانمان که متر له هەموو لایەتیکمی میژووی رابوردوومان ئاگاداری
 ئەو جۆره باسانەن . ئەو کتیبەش که بۆ وێنامەو لیکدانەوهی بەرھەمەکانی
 ئینوخەلەکان (ابن خلکان) ی تەرخان کردووه (٢٥٩) جگە له بایەخی زۆری ،
 تەواوکەری کتیبەکەمی تریەو لەمیاندا زیاتر چۆتە ناو دەرونی باسەکەیهوه .
 هەمان کات زوپیتر بیلال ئیسماعیل زنجیرەبەك و تاری میژووی دەربارە
 سەدە ناونجی بەکان له گۆفاره کانییدا بلۆکردۆتەوه ، تاییەت له « پۆزی
 کوردستان » دا (٣٦٠) .

هەرچی عەبدولرەقیب یوسفه به یازندەمی ٨٦ سەرچاوهی هەمەجۆر ، که
 گەلێکیان له سەرچاوه پەسەنه کۆنەکانن ، توانیوتی له دوو بەرگی گەورەدا ،
 که بەسەریه کەوه ٨٧٠ لاپەڕەن ، زۆر لایەنی میژووی سیاسی و زیاری و
 ئابووری و کۆمەلایەتی دەولەتی دۆستەکی لێ کوردستانی ناوەندا

٢٥٩- پروانە : زبیر بلال اسماعیل ، ابن خلکان لبو العباس شمس الدین احمد
 بن محمد بن ابی بکر بن خلکان (٦٠٨ - ٦٨١ هـ) ، بفساد ، ١٩٧٩ ،
 ١٢٠ ص .

٢٦٠- بەوتنە پروانە : زبیر بلال اسماعیل ، ابن خلکان ، - « شمس کوردستان » ،
 العدد الاول ، حزیران ١٩٧١ ، ص ٢٩ - ٣١ ، ابن المستوفی الاربلی ، -
 « شمس کوردستان » ، العدد الثاني ، تموز ١٩٧١ ، ص ٢٩-٣١ .

پوون بکاتهوه (۲۶۱) . هه چهنده خاوه نی ئه و کتیه له بهر که می و پهرش و بلاوی ئه و سه رچاوانه ی هه نو ده ست کورتی خۆی له مه یدان ی به کار هیتانی سه رچاوه رۆژئاوا یی به کان به گشتی و سه رچاوه بیزه تی و ئه رمه نی به کان به تایبه تی (۲۶۲) ، نه یوانیوه وینه به کی به کگرتووی ده وله تی دۆسته کیمان بو بکیشی ، به لام بایه خی ئه و راستی یانه ی باسی کردوون و ئه و به لگانه ی هیتاوی به وه به هه ر ته رازوو به ک بیکیشی سه نگی زۆرو چیگه ی دیاره . هه ر ئه وه ی که ده لێ فه رمان په وایانی ده وله تی دۆسته کی له چه ند شار تکی وه ک فارقی و ئامه دو جزیر و نه سیه ی و هی تر پاره و دراوی سه ره بخۆی خۆیان لیداوه (۲۶۳) که نمونه یان ئیسته وا له موزه خانه ناوداره کانی وه ک موزه خانه ی به ریتانی و ئه سه موول ، به لگه به کی میژوو یی گه وره یه ده رباره ی ده سه لات ی کورد له سه ده ناونجی به کاندای کۆبوونه وه ی ئیمراتوری بیزه تی باسیلیۆسی

۲۶۱- بروانه : عبدالرقيب يوسف ، المولة الموستکية في كردستان الوسطی . دراسة تاريخية واقتصادية واجتماعية وحضارية ، الجزء الاول ، بغداد ، ۱۹۷۲ ، الجزء الثاني ، بغداد ، ۱۹۷۵ .

۲۶۲- چ سه رچاوه ئه رمه نی به کلن و چ سه رچاوه بیزه تی به کان بایه خیان بو پوون کردنه وه ی گه لیک لایه نی که م زانراوی میژوو ی سه ده ناونجی به کانی به شیک زۆری ناوچه کانی رۆژه لاتی نه یکه نو له پاست زۆره . ماتینه دهرمان له به رێفانی پایته ختی ئه رمینای سۆفه تی پری به له وچۆره سه رچاوانه . سه رچاوه بیزه تی به کانیش له ئه وروپا ، تایبه ت له ئیتالیا و فه رنه ، که م نین و بایه خیشیان له بهر دوو هۆی سه ره کی زۆره ، به که میان چونکه سنووری ده وله تی بیزه تی ته واو خزا بووه ناوچه کانی رۆژه لاتی ئیسه ده سه لات ی ئه و ده وله ته زۆر جار خۆی له و ناوچه اندا داده سه پاند ، دوو هیشیان له بهر ئه وه ی له و رۆژگاره ی سه رتا پای ئه وروپادا به ده گه م میژوو نووسی ئه و ته هه لده کهوتن به توانن شان له شانی میژوو نووسه بیزه تی به کان بدن ، ئه وانه ی بهر له کهوتنی قوسته مننه ی به ده سنووسه کانیان به لیشاو گوێزانه وه ئیتالیا ، تایبه ت له نیوه ی به که سی سه ده ی پازده میندا .

۲۶۳- پاره با ده رلو لیدان واته سک النقود .

دووم (۹۵۷ - ۱۰۲۵) له گه‌ل موممه‌هیدولده‌وله‌ی فرمانبره‌وای دۆسته‌ك (۲۶۴) وەك به‌لگه‌یه‌كی میژوو‌یی مانادار هیچی له‌ویان كه‌متر نزیه ، تایبەت گەر ئەوش یئینه‌وه‌یاد كه‌ ئەو سه‌ده‌یه‌ی رۆژگاری بره‌وو گه‌شه‌كردنی ئیمپراتوری ییزه‌تی بوو ، كه‌ باسیلیۆسی دووم یه‌كێك بوو له‌پاشا هه‌ره‌ به‌ده‌سه‌لاتو به‌زه‌بره‌كانی ئەو ولاته‌و له‌ ماوه‌ی ۴۹ ساله‌ی فرمانبره‌وایی خۆیدا (۲۶۵) به‌سەر له‌شكری ئیسلامدا زال‌بوو و. دیسان ده‌سه‌لاتی ییزه‌تیی گه‌یاندە‌وه‌هه‌لب‌و‌هیمص‌و‌چه‌ند ناوچه‌یه‌كی میسۆپوتامیا‌و گه‌لیك ناوچه‌ی تری رۆژه‌لاتو ناوه‌ندی قۆلگا‌و شوینی بایه‌خدارێ تر . قوسته‌ته‌نی‌یه‌ی پایته‌ختی ئیمپراتوری ییزه‌تی له‌ ماوه‌ی فرمانبره‌وایی باسیلیۆسی دوومه‌دا له‌ هه‌موو روه‌یه‌كه‌وه‌ گه‌یشته‌وه‌ له‌قه‌پۆیه‌ی ئاوه‌دانێ و پیشكه‌وتن ، ته‌نانه‌ت میژوونوسی ئەوتۆ هه‌یه‌ كه‌ به‌ « پاریسی سه‌ده‌ ناوهم‌یه‌كان » ناوی‌ده‌با .

خاوه‌نی ده‌وله‌تی دۆسته‌کی له‌ لا‌په‌ره‌ ۱۴۳ی کتیه‌كه‌یدا کاتیک باسی کۆبوونه‌وه‌كه‌ی موممه‌هیدولده‌وله‌و باسیلیۆسی دووم ده‌كا له‌زمان (سعید الانطاكی) ی میژوونوسه‌وه‌ ئەم قسانه‌ش ده‌گێڕته‌وه‌ : « موممه‌هیدولده‌وله‌ی ۰۰۰ میری کوردان‌و فرمانبره‌وای دیاربه‌كر چوه‌ لای (باسیلیۆس یا باسیل Basil - ك . ۰ م . ۰) كه‌ كردی به‌ مه‌لیك ماجطرس‌و دۆقسی رۆژه‌لات ۰۰۰ » . له‌ په‌راویزیشدا ده‌لێ « نه‌متوانی بگه‌مه‌ واتسای ماجطرس‌و دۆقس » (۲۶۶) . بن‌گومان ئەو دوو زاراوه‌ ته‌واو‌كه‌ری مه‌لیك‌و پاشایه‌تی‌یه‌كه‌نو له‌ ریشه‌ی لاتینی‌و دارشتنی یۆنانی‌یه‌وه‌ هاتوون ، ده‌بین ماجطرس یا له (Majesty) وه‌رگیراین كه‌مانای گه‌وره‌و بالا‌و به‌رزه‌ ، یا

۲۶۴ - بروانه‌ل ۱۴۲ - ۱۴۳ی به‌رگی به‌كه‌م .

۲۶۵ - سالی ۹۷۶ باسیلیۆسی دووم هات‌سەر ته‌ختی پاشایی ئیمپراتوری ییزه‌نتی .

۲۶۶ - عبدالرقيب يوسف ، الدولة الدوستكية في كردستان الوسطی ، الجزء الاول ، ص ۱۴۳ .

له (Magistrate) که مانای دادکار و قازی و حاکمه ، دۆقه کهش هر ده بچ له دۆق (Duke) وهر گیرابچ که نهویش به لاتینی کۆن مانای سردار و سه رۆک یا میر ده گه ییتن و زیاتر به لای سه ربازیدا ده شکینن . گه روا بچ نهوسا که مه بهست له قسه کانی (سعید الانطاکی) وای لای دئی : باسیلیۆسی دووم مومه هیدولده وه لای کرده پاشایه کی خاومن شکۆو ده سه لاتنی پۆزه هلات ، مه بهستی ده سه لاتنه کهش کارگیری و سه ربازی به . پاسته کهشی باسیلیۆسی ئیمپراتۆری بیزه تی پتۆستی به هاوپه یما ییکی له و جۆره زۆر بوو . بۆ نه وهی له لایه که وه کیشه و گیره شتۆینه و ئازاوه له سنووری ولاته کی دوور بخاته وه و له لایه کی تریشه وه به ره بهستی هه موو جۆره ده ست درۆزی به ک بۆ سه ره و قافلله بازرگانی به زۆرانه بکات که به و ناوچانه دا پتیه ره ده بوون .

حسام علی غالب نه قشبه ندی به کینکه له و پروونا کیره کوردانه ی به میژوو وه و خه ریکن و له به ره نه وهی ره نگیان هه به و ده نگیان که مه گله یی زۆریان ها تۆته سه ر . واده بچ به حه وت سال نامه ی ماجستیره که ی ما مۆستا حسام که بۆ بلا و کردنه وه ده شخ دیلی ده ستی خانه ی کتیبخانه تابه تی به کانه هه رچه نده با سه کانی که بۆ باری جو گرافی و کۆمه لایه تی و ئایینی و پروونا کیری و میژووی سیاسی میرنشینی حه سه نوی و عه نازی به ره له هه زار سال له مه و به ره ته رخا ن کراون (۲۳۷) له هه موو پروویه که وه با به خیان زۆره . نه وه نده ی من ئا گادارم چه ند به ره مه میکی تری ئاماده ی بلا و نه کرا وهی هه به که به کیکیان ده رباره ی شو ئه واری شاری شار مزو وری کۆنه و سالی ۱۹۷۶ له به کهم وهرزی پروونا کیری کارگیری په روه رده ی سلیمانیدا خو ئیند و یه وه و به کیکیان کارتیکی بیلیۆگرافی میژووی به و سییه میشیان ده رباره ی

۲۶۷ - پروانه : حسام الدین علی غالب النقشبندی ، الكرد في الدينور وشهرزور خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين ، رسالة ماجستير في التاريخ الاسلامي من كلية الآداب - جامعة بغداد ، ۱۹۷۵ ، ۲۸۴ + ۱۸ س .

فرمانزەوایی بنەمالە ی عییار یا عەنازی خۆرەلانی کورسە . ماک
 بەرەمی بلۆکراوی حەمام نەقشەندی ئەو وتارەبەتی کە دەربارە
 گەوانی بەکان لە « گۆفاری کۆری زانیاری کورد » ١ بلۆی کردۆتەو (٢٧٨) .
 وادیارە بەشتیکی نامە ی دوکتۆراکەشی کە ئیستە پتووی خەریکە و دەربارە
 گەزەریایجانی سەدە ناونجی بەکانە بەر سالاری و پراوەدی بەکان دەکەوتی کە
 ئەوانیش ، وەك ئاشکرایە ، لە بنەمالە کوردە ناودارەکانی ئەو پۆزگاران .
 لە بەر ئەو ی کاک حەمام نەقشەندی هاو پۆلو هاو پیتی خۆتندم بوو ،
 ڕنگە بە خۆم ئەدەم بلیم هیوادارم خۆتە گەرمە کە ی جارانی تی پڕۆتەو و
 بەرەمی خامە ی بۆ خەلک ی نەك بۆ خۆی .

لە بەر چەند هۆ بەکی ئاشکرا و وەك هەموو گەلانی تر هیچ قۆناغیک وەك
 مێژووی نوێ و هاوچەرخی سەرنجی مێژوونووسانی کوردی پانە کیشاوە .
 زور بە ی ئەو نووسەرانی لە بەشی رابوردوودا ناومان هیتاون (ئەمین زەکی و
 حەسین حوزنی موکریانی و سەجادی و صالح قەفتان و زۆری تریان)
 هەر بە کە یان بە جۆریک باسی مێژووی نوێی کوردستانیان کردووە . وێر پای
 ئەوان ژمارە بەکی زۆر لە پروونا کبیرانی کورد خۆیان بە لا پەرە ی جیاوازی ئەو
 مێژووەوە خەریک کردووە .

قۆناغی نوێی مێژووی کورد لە هەموو قۆناغەکانی تری زانستی پانە تر
 لێی کۆلراوە تەو کە ، بن گومان ، تەواو کردنی خۆتندنی بەرز لە دەرگا
 ئە کادیسی بەکانی جیهان لە لایەن دەستە بەک پروونا کبیری کوردەووە بە کێشکە لە
 هۆ گەرە کانی . عەبدولرحمان قاسملوو پەحمیمی قازی و عەزیز شەمزینی و

٢٦٨- پروانە : حەمام الدین علی غالب النقشبندی ، ملاحظات حول جوان
 القبيلة الكردية المنسية ومشاعر الجوانيين للدكتور مصطفى جواد ،
 « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، الممد الثاني ، ١٩٧٤ ،
 ص ٢٧٦ - ٢٨٢ .

کاوس قەفتان و ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر و جەین بارزانی و عەبدولجەبار
 قادرو سەید بارزانی و سیامەند زەید ئەحمەد عوسمان و ژمارە بەک لـ
 کوردەکانی سۆقیەت (٢٦٩) نامە ی زانستی یان بۆ لیکدانەوێ گەلیک لاپەرە ی
 جیاوازی میژووی نوێ کورد تەرخان کردوو . بزوتنەوێ رزگاربخوازی
 کورد پتر لە هەموو باسەکانی تری ئەو قۆناغە سەرئەجی ناوبراوانی پراکیشاوە .
 رەحیمی قازی، ئامۆزای قازی محەمەدو برای محەمەد حەسینی سەدری
 قازی وەزیری جەنگی کۆماری مەهاباد یە کەم پووناکییری کوردە کە نامە ی
 دوکتورای بۆ باسی میژووی کورد تەرخان کردوو . سالی ١٩٥٤ رەحیمی
 قازی لە باکو ی پایتەختی ئازەربایجانی سۆقیەت نامە ی دوکتورای بە ناوی
 « پارتی دیموکراتی کوردستان - رەهەری بزوتنەوێ رزگاربخوازی
 نەتەوێ کوردستانی ئێران (١٩٤٥ - ١٩٤٦) » یتشکەش بە زانکو ی
 کیرو ف کرد . نامە ی ناوبراو بە زمانی ئازەربایجانی بە کوردتە یەکی بە زمانی
 پرووسی چاپ کراوە (٢٧٠) .

نامە ی دوکتوراکە ی رەحیمی قازی برتییە لە یتشەکی و سنج بەشو
 ئەنجام کە هەموویان لە گەل سەرچاوە کاندای بەسەر یە کەووە ٣٣١ لاپەرە یان
 پرکردۆتەووە . ئەمانەش ناویشانی بەشەکانی یە : « بەشی یە کەم : بایەخی
 شۆرشێ ئۆکتۆبەری سۆشیالیستی مەزن و کاری بۆ سەر بزوتنەوێ
 رزگاربخوازی نەتەوێ کورد » ، « بەشی دوویم : گەشە کردنی بزوتنەوێ
 رزگاربخوازی نەتەوێ کوردستانی ئێران و دامەزراندنی پارتی دیموکراتی
 کوردستان » ، « بەشی سێیم : دامەزراندنی رژیمی دیموکراسی لە کوردستانی
 ئێران و تیکۆشانی لە ژێر ئالای پارتی دیموکراتی کوردستاندا » .

٢٦٩- نوایی بەتایبەتی دینەووە سەر باسی میژوونوو سە کوردەکانی
 سۆقیەت .

٢٧٠- کوردتە ی پرووسی بەکە ی کە سالی ١٩٥٤ لە باکو چاپ کراوە ٢٢ لاپەرە بە .

له راستیدا مه‌ودای ناوه‌رۆکی نامه‌که‌ی دوکتور ڤه‌م‌یم زۆر له ناو‌نیشانی سه‌ره‌که‌ی خۆ‌ی و ناو‌نیشانی به‌شه‌کانی فراوتره . له لاپه‌ره‌کانی به‌که‌م‌یدا گه‌ر‌اوه‌ته‌وه سه‌رده‌می زه‌ینه‌فون و ڤۆژگاری بلا‌وبوونه‌وه‌ی ئاینی ئیسلام . دوا‌ی ئه‌وه به‌دریژی باسی تیکه‌ل‌بوونی کوردستان به بازاری سه‌رمایه‌داریی جیهان و به‌به‌ره‌کاتی ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان له‌سه‌ر خا‌ک و سامانی و باری ژسانی سیاسی له‌ساله‌کانی شه‌ری به‌که‌می جیهاندا ده‌کا و ئینجا له لاپه‌ره‌ه‌فتاوه دینه سه‌ر باسی شو‌رشی ئوکتۆبه‌رو کاری بۆسه‌ر بزوتنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یی گه‌لی کورد . دوا‌به‌دوا‌ی ئه‌و باسه که نزیکه‌ی پا‌زده لاپه‌ره‌می گرتۆته‌وه قازی ده‌که‌وته گه‌یرانه‌وه‌ی پوخته‌ی میژووی پا‌ه‌په‌رین و بزوتنه‌وه گه‌وره‌کانی کورد له‌تیوانی شه‌ری به‌که‌م و دووه‌مدا .

له لاپه‌ره ١٣٠٠وه دوکتور ڤه‌م‌یم گه‌یشتۆته به‌شی دووه‌می نامه‌که‌ی و گه‌لیک زانیاری به‌نرخ‌ی ده‌رباره‌ی گه‌شه‌کردنی بزوتنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یی کوردی ئه‌یران و دامه‌زراندنی پارتی دیموکراتی کوردستان و خه‌باتی ئه‌و بلا‌وکردۆته‌وه . له سه‌ره‌تای ئه‌و به‌شه‌دا ڤه‌م‌یمی قازی به‌کورتی باسی ده‌ست‌تێخ‌وه‌ردانی نازی به‌که‌می ئه‌له‌مانیا له کاروباری ناو‌خۆ‌ی ئه‌یران له سه‌ره‌تای شه‌ری دووه‌می جیهاندا ده‌کا و وه‌ک ده‌لێ هیتله‌ری به‌کان بایه‌خی زۆریان دا‌بووه کوردستان و سیخوره‌کانیان چالا‌کانه له مه‌هاباد و کرمانشا و سنه له کاردا‌بوون . له‌وه‌ش خراپتر : سێ هه‌زار که‌س له و چوار هه‌زار کاربه‌ده‌ست و پشپۆرو شا‌ره‌زا ئه‌له‌مانی‌بانه‌ی سه‌ره‌تای چله‌کان له ئه‌یران کاریان ده‌کرد له کوردستان و ئازمه‌ربایجان بوون . ئه‌له‌مانه‌کان زۆر به‌په‌رۆشه‌وه ده‌یانویست نه‌ته‌وه‌کانی ئه‌یران و به‌ر له هه‌موان کورد و ئازمه‌ری بکه‌نه دارده‌ستی خه‌ریان بۆ په‌لاماردانی ئه‌رمه‌ستانی سو‌قیه‌ت (٢٧١) .

دوکتور رحیم سرتاپای نیوهی دووهی نامه‌کی بۆ باسی دامه‌زراندزو چالاکی به‌کانی کۆمه‌له‌ی و . ک . ه (ژیانه‌وه‌ی کورد) و ژێنامه‌ی قازی محهمهدو کۆماری مه‌هاباد ته‌رخان کردوو . له‌ویدا گه‌لیک زانیاری نوێ ده‌خوتنی به‌وه که په‌کیکیان ، به‌وتنه ، باسی قوتابخانه‌ی گه‌لاویژه . به‌ته‌نها ژماره‌ی شاگردانی ئهو قوتابخانه‌یه که مه‌هابادی به‌کان دایانه‌زراند نزیکه‌ی ۳۰۰ کس ده‌بوو به‌رامبه‌ر به ۴۹ کس که به‌ره‌وه له پینچ قوتابخانه‌دا به‌سه‌ریه‌که‌وه ده‌یانخوتند . گه‌لاویژ بێ بهره‌جلو به‌رگ و کتیب و ده‌فته‌ری به‌سه‌ر قوتابی به‌کانیدا ده‌به‌شی به‌وه (۲۳۲) .

هه‌رچه‌نده‌ رحیمی قازی هه‌موو مه‌به‌سته‌کانی به‌ دروستی نه‌یتکاومو چاوپۆشی له‌ هه‌ندێک هه‌له‌و که موکورتی کردووو جاروبار په‌تی بۆ هه‌ستی نه‌ته‌وه‌یی و تاییه‌تی شل کردووو که‌تر به‌ لای لیکداه‌وه‌ی زانستیانه‌دا دایشکاندوو ، به‌لام نامه‌ی دوکتوراکه‌ی بێ گومان به‌ره‌مه‌یتکی میژوویی بایه‌خداره .

دوکتور رحیم چه‌ند وتاریکی میژوویی به‌ رووسی و ئازهریایجانی له‌ ئۆرگانه‌ زانستی به‌کانی کۆری زانیاری ئازهریایجاندا بلاوکردۆته‌وه . هه‌روه‌ها به‌شێکی زۆر له‌ وتاره‌ میژوویی به‌کانی پۆژنامه‌ی « کوردستان » (۲۳۳) ئه‌و نووسینی . له‌ کۆتای شه‌سته‌کانیدا به‌ کوردی کتیبکی ۳۲۳ لاپه‌ره‌یی سه‌ربه‌خۆی ده‌رباره‌ی ژبان و خه‌باتی قازی محهمهد دانا که به‌داخه‌وه تائسته

۲۷۲ - بروانه لاپه‌ره ۱۹۷ و ۱۹۸ ی نامه‌ی دوکتوراکه‌ی .

۲۷۳ - مه‌به‌ست ئه‌و پۆژنامه‌ی « کوردستان » به‌ که له‌ سه‌ره‌تای کانونی به‌کمی سالی ۱۹۲۷ وه‌ ده‌سته‌یه‌ک پووناگیری کوردی ئیران له‌ژێر چلودتیری ی دوکتور عه‌لی گه‌لاویژو دوکتور رحیمی قازییدا له‌ باکوێ پایته‌ختی ئازهریایجانی سۆقیه‌ت بۆ ماوه‌ی نزیکه‌ی پازده‌ سال بلاوبن کردموه .

معرفتی بلاوکردنه‌وهی بۆ هه‌لنه‌که‌وتوووه (٣٧٤) . پیم‌وایه ده‌توانین
 « پیتسه‌رگه » که‌شی به‌یه‌که‌م چیرۆکی میژووپی دابتنین . له
 « پیتسه‌رگه » دا ره‌حیمی قازی به‌کوردی‌یه‌کی پاراوو شیوازکی شیرین
 و‌ته‌ی ژمانی سه‌ختو‌خه‌باتی ره‌وای چه‌وساوانی کوردستانمان بۆ
 ده‌کیشی (٣٧٥) .

دوکتور عه‌بدولپه‌حمان قاسلو چه‌ند به‌ره‌مه‌یتکی بایه‌خدا‌ری هه‌یه‌که
 تیاندا وه‌ستا‌یانه‌ باسه‌ میژووپی‌یه‌کانی کوردی تیکه‌ل به‌باری ژمانی
 کابووری و کومه‌لایه‌تی‌مان کردوووه . کتییی « کوردستانو کورد » شا‌کاری
 قاسلووه . ئەو کتییی‌ی که‌ نامه‌ی دوکتورا‌که‌یه‌تی (٣٧٦) بۆ‌یه‌که‌م‌جار سالی
 ١٩٦٤ به‌ژمانی سلۆفاکی له‌لایه‌ن « بنکه‌ی بلاوکردنه‌وه‌ی سیاسی » ی له
 براتسلووی چیکوسلۆفاکیا بلاو‌کرایه‌وه . دیسان هه‌ر له‌چیکوسلۆفاکیا بۆ
 سالی داها‌توو « کوردستانو کورد » به‌ژمانی ئینگلیزی بلاو‌کرایه‌وه‌و له
 له‌نده‌نیش بنکه‌ی کولتینز چاپی‌کرده‌وه ، سالی ١٩٦٨ به‌عه‌ره‌بی (٣٧٧) و‌پاش
 سالتیک له‌وارشاو به‌پۆلۆنیش بلاو‌کرایه‌وه . سالی ١٩٧٣ قۆره‌ی ژمانی
 کوردیش هات ، به‌سه‌ره‌رشته‌ی دوکتور عه‌بدولپه‌حمان قاسلو خۆی
 روونا‌کیری هیزا مامۆستا عه‌بدوللا حه‌سه‌ن‌زاده « کوردستانو کورد » ی

٢٧٤- پوونوووسی ده‌سنوووسی ئەو کتییبه‌ ئیسته‌ لای منه‌ که‌ پری‌به‌ له
 زانیاری میژووپی به‌که‌لک ، هیوادارم پۆژتیک بیت بتوانین سلۆوی
 بکه‌بنه‌وه .

٢٧٥- پروانه : دوکتور ره‌حیمی قازی ، پیتسه‌رگه . لاپه‌ره‌به‌که‌ له‌خه‌باتی
 نه‌ته‌وه‌ی کورد به‌رامبه‌ر نفلوه‌تو‌داگیر که‌ران له‌ده‌مووربه‌ری جمهووربه‌تی
 دیموکراتی کوردستانا ، به‌غنا ، ١٩٦١ ، ١٦٠ ل .

٢٧٦- دوکتور عه‌بدولپه‌حمان قاسلو خۆیتندی به‌مرزی له‌پراگی بایته‌ختی
 چیکوسلۆفاکیا ته‌واو‌کردوووه .

٢٧٧- ثابت منصور کرحووبه‌ به‌عه‌ره‌بی له‌کتییکی ٣٠٠ لاپه‌ره‌یی‌دا
 بلاوی‌کردۆته‌وه . سالی ١٩٧٠ چاپیکی کورت‌کرابوه‌ی « کوردستانو
 کورد » به‌عه‌ره‌بی له‌بیروت دیسان بلاو‌کرایه‌وه .

کرده کوردی به کی پاراوو ره وانو بنکه ی پیشه واش له کیتیکی ۴۰۰
لا په ریددا بلاوی کرده وه (۳۷۸) .

« کوردستان و کورد » جیگه ی شیای بو خۆی له کتیبخانه ی کوردی و
دهرونی پرونا کیری کوردو کتیبخانه ی رۆژه لاتناسیدا کردۆته وه . تائیته
چهند جارێک گۆڤارو رۆژنامه کانی خۆو بیانی ئه و کتیبه یان به رزرخاندو وه .
« کوردستان و نه ته وه ی کورد » و کورته باسیکی میژووی کوردو
« دابش کردنی کوردستان » و « ئاورپکی گشتی بو سه ر ئابووری
کوردستان » و « ئاورپکی گشتی بو سه ر میژووی کۆمه لی کورده واری » و
شیوازه کانی خاوه نداری زه وی و مولکانه و ئه مرازی کارو پایه ی ژبانی
دانشتوانی لادی و پیشه سازی و بازرگانی و باری دارایی و جیگه ی نهوت
له ئابووری نه ته وه ییدا و « گیرو گرفته کانی هه لدانی ئابووری » و « مه سه له ی
کورد له رۆژگاری ئه مرۆدا » و مافی ذیبا رکردنی چاره نووسی نه ته وه یی و
مه سه له ی کورد له باسه کانی « کوردستان و کورد » ن .

بو شی کردنه وه ی ئه و باسه وردانه قاسلو په نای بردۆته به ر گه لیک
سه رچاوه ی ره سه نو ده گهن ، وه ک خۆی ده لێ « هیچ کتیبکی گرنگو
سه رچاوه یه کی به زرخ نه بو وه که پیتوه ندی به کوردۆلۆژی به وه هه بی چاوی
پیتی نه که وتبێ » (۳۷۹) . ئه وه له گه ل بو چوون و لیکدانه وه ی وردی خۆی و
بیری زانستی نوێ قاسلو یان گه یاندۆته گه لیک ئه نجام و نر خاندنی دروست ،
به تایبه تی له و شوێنا نه ی کتیبه که یدا که بو لیکۆلینه وه ی دیارده ئابووری به کانی
کوردستانی ته رخان کردوون . پیم وایه قاسلو ده ی توانی له باسه
میژووی به کانی ش زیاتر قوول بیته وه ، تایبهت له و به شه ی کتیبه که یدا که بو

۲۷۸- پروانه : دوکتۆر عبدالرحمن قاسلو، کوردستان و کورد. لیکۆلینه و مه به کی
سیاسی و ئابووری ، بنکه ی پیشه و ما ، ۱۹۷۳ ، ۳۸۸ ل .
۲۷۹- هه مان سه رچاوه ، ل ۳ .

گوماری مه‌هابادی تهرخان کردووہ (۲۸۰) و بۆ خۆی له نزیکه‌وه ئاگاداری
یودلووه‌کانی به .

وێرای ئه‌وه له لاپه‌ره ده‌وله‌مه‌نده‌کانی « کوردستان و کورد » ا جار و بار
بۆ ده‌ه‌له‌ش به‌دی ده‌کری . بۆ ئه‌دمۆندس له‌وانه‌یه په‌وابی گه‌ر بلنج حاجی
قهری کۆبی سالی ۱۸۹۲ وه‌فاتی کردووہ ، به‌لام بۆ قاسطو ئه‌و قسه‌یه په‌وا
ی (۲۸۱) چونکه ده‌میکه به یاریده‌ی رۆژنامه‌ی « کوردسان » ئه‌و ساله له
سێرووی ئه‌ده‌بی کوردیدا به‌ته‌واوه‌تی ساغ کراوه‌ته‌وه که (۱۸۹۷)ه (۲۸۲) .
نمۆ ، نه‌ک شه‌مۆن ، نووسه‌ری گه‌وره‌ی کوردی سۆفیه‌ته نه‌ک شاعیر
ومک ئه‌و ده‌لج (۲۸۳) . چ خۆی و چ وه‌رگیتێ کارینکی زۆر باشیان کردووہ که
زماره‌یه‌ک زاراوی له باری نوێیان دارشتووہ (۲۸۴) ، به‌لام به‌وپاده‌یه‌ش
خرایان کردووہ کاتیک له‌بریتی باشوورو باکوورو میسۆپۆتامیا (جنوب و
شمال و بین النهرین)یان به‌کاره‌یتاوه (۲۸۵) .

نه‌وه‌ی شیخ عوبه‌یدوللای گه‌وره دوکتور عزیز شه‌مزیی که به‌سید
عزیز ناوی ده‌ر کردووہ سالی ۱۹۵۹ له ئامۆزگای رۆژه‌لاتناسیی سه‌ر
به‌کۆری زانیاری سۆفیه‌ت پروانه‌ی دوکتورای له‌ میژوودا وه‌رگرت .
(بزوتنه‌وه‌ی رزگاربخوازی نه‌ته‌وه‌یی گه‌لی کورد له‌تیوان سالانی ۱۹۴۲ و
۱۹۴۶دا) ناوی نامه‌ی دوکتوراکه‌ی شه‌مزیی به‌که کاتی خۆی رۆژنامه‌ی
(خه‌بات) به‌شی زۆری به‌ عه‌ره‌بی بلاو کرده‌وه . نامه‌ی ناوبراو که نزیکه‌ی

۲۸۰- هه‌مان سه‌رچاوه ، ل ۹۰ - ۹۸ .

۲۸۱- هه‌مان سه‌رچاوه ، ل ۳۴ .

۲۸۲- به‌وێنه‌ پروانه : « گۆفری کۆری زانیاری کورد » ، ژماره ۱ ، ۱۹۷۳ ،
ل ۴۰۳ - ۴۰۵ .

۲۸۳- دوکتور عبدالرحمن قاسطو ، سه‌رچاوه‌ی ناوبراو ، ل ۳۴ .

۲۸۴- له باشکۆبه‌کی سه‌ربه‌خۆدا ئه‌و زارلوانه‌یان به‌ عه‌ره‌بی و فارسی
لێکدلووه‌ته‌وه (پروانه ل ۳۶۵ - ۳۶۶) .

۲۸۵- ئه‌وانه ته‌نها نمونه .

۳۰۰ لاپه په پری به له بهلکه و زانیاری میژووی گرنکی که مزار او دمر بارمی به کیک له پژو گاره ناسکه کانی میژووی نوی کورد . وهک بهلکه لیرمدا یک راستی ده هینمه وه که پروونا کیرانی کورد کانی خوی له ریگهی بهر مه مه کی دوکتور شه مزنی به وه پینان زانی . وهک ناشکرایه بهر له شه پری دوومی جیهانو له سهره تایی نه شه په دا تورکیا پین پیچ و په نا به لای نه له مانیای نازینا ده پشکاند مه . نه وه هله وه سته ی تورکیا دوا به دوا ی سرکه و تنه زووه کانی نه له مانیای برینی ختی ماجینو و گرتنی پاریس و دامه زرانندی حکومتی فیسی له فهره نه هیندی تر په رنگی دایه وه . فون پاپنی بالیوزی نه له مانیای هیله ری له نه ستموول به راستی به چه پدا کنهی له ده سلاتی ناحه زانی نه له مانیادا ده کردو دوژمانیانی له پژوه لاتی نزیک و ناوه په سدا هانده دا . هه موان هاتبوژنه سهر نه و پروایه ی نه مژو نا سبه ی تورکیا نه داته پال نه له مانیای هاوپه یمانانی . ناله و کاته ناسکه دا قیرمه نی سهرۆکی به شی سیاسی و هه زارته هه ندمرانی نه له مانیای نازی له پاپورتیکی نه نیی زور گرنکی خویدا که پژوی دووی کانونی به که می سالی ۱۹۴۱ نووسیویه ده لئ گه ترسی بزوتنه و می نه ته و هی کورد نه بوایا تورکیا ده بیدایه پال نه له مانیای . شایانی باسه سؤ فیه ته کان له گه ل ته و او بوونی شهرو گرتنی بهرلیندا نه و پاپورتیه بان له گه ل زور بهلگهی نه نیی تر دا ده سکهوت که هه موویانان به سهریه که وه له چه ند بهر گیکدا به ناوی « ده کومیتته کانی و هه زارته هه ندمرانی نه له مانیای » وه بلا و کرده وه .

نامه ی دوکتور اکه ی شه مزنی گه لیک زانیاری به نرخی له و جۆرمی تیدایه . به لام به نه و په پری داخه وه کاتیک دانهری دپته سهر باسی کوماری مه هابادو تایبته سهر داره کانی به ده ستوری قیرجیلی کومیدیا که ی داتنی ، به لام به زور و بز مه به سیتیکی جیاواز ، ده تباته تاریک ستایتیکی دوا که و تووی پپ له جه ورو ستم و خور فروش^(۲۸۶) . له ویندا قازی محمده « دهره به گیتیکی

۲۸۶- به قایبه نی بروانه لاپه ۲۶۷ تا لاپه ۲۸۶ ی نامه ی ده کتور اکه ی هه نر بز شه مزینی .

۳۰۰ لاپه په پری به له بهلکه و زانیاری میژووی گرنکی که مزانراو دهر بارمی به کیک له پژوگاره ناسکه کانی میژووی نوئی کورد . وهك بهلکه لیرمدا يك راستی ده هینمه وه که پروونا کیرانی کورد کانی خوی له ریگهی بهر مه مه کی دوکتور شه مزنی به وه پیران زانی . وهك ناشکرایه بهر له شه پی دوومی جیهانو له سه رتهای نهو شه ردها تورکیا بی پیچ و په نا به لای نه له مانیای نازیدا ده یسکانده وه . نهو هه لوه سته ی تورکیا دوا به دوا ی سرکه و تنه زووه کانی نه له مانیای برینی خه تی ماجینو و گرتنی پاریس و دامه زرانندی حکومتی فیسی له فهره نسه هینده ی تر په رنگی دایه وه . فون پاپنی بالیوزی نه له مانیای هیتلری له نه سته موول به راستی به چه پدا کنهی له ده سله لاتی ناحه زانی نه له مانیادا ده کردو دوژمنانیانی له پژوه لاتی نزیك و ناوه رده ستدا هانده دا . هه موان هاتبوژنه سر نهو پروایه ی نه مژو نا سبه ی تورکیا نه داته پال نه له مانیای هاوپه یمانانی . ناله و کاته ناسکه دا فیرمه نی سه رژیکی به شی سیاسی وه زارته ی هه نده رانی نه له مانیای نازی له راپوړتیکی نه نیی زور گرنکی خویدا که پژوی دووی کانونی به که می سالی ۱۹۴۱ نووسیویه ده لپ گه ترسی بزوتنه وه ی نه ته وه یی کورد نه بوایا تورکیا ده ی دایه پال نه له مانیای . شایانی باسه سؤقیه ته کان له گه ل ته و او بوونی شهرو گرتنی بهرلیندا نهو راپوړته یان له گه ل زور بهلگهی نه نیی تر دا ده سکهوت که هه موویانیان به سه ریه که وه له چه ند بهر گیکدا به ناوی « ده کومیتته کانی وه زارته ی هه نده رانی نه له مانیای وه بلاو کرده وه .

نامه ی دوکتور اکه ی شه مزنی گه لیک زانیاری به نرخی له و جوری تیدایه . به لام به نه و په پی داخه وه کاتیک دانهری دپته سهر باسی کوماری مه هابادو تاییت سه رداره کانی به ده ستوری فی رجیلی کومیدیا که ی داتنی ، به لام به زور و بز مه به سیتیکی جیاواز ، ده تباته تاریکستایکی دواکه و تووی پر له جه ورو ستم و خور فروش^(۲۸۶) . له ویندا قازی محممد « دهره به گیتیکی

۲۸۶- به قایبه تی بروانه لاپه ره ۲۶۷ تا لاپه ره ۲۸۶ ی نامه ی ده کتور اکه ی هه نیز شه مزینی .

یەكجار گه‌وره‌یه « و پیاوی ئەمەریكایه ، حاجی بابەشیخی سەرەك وەزیران « نۆتەری پیاوه ئایینی یە گه‌وره‌كانو هاوێتی گیانی بە گیانی پەمزا شایه « و بە سەدان (بەلج بێ كەم و زیاد بە سەدان) میدالو نیشانی میریی بەسنگه‌وه‌یه ، ھەمە پەشید خانیش لە نەنەوێ ئاژاوه‌و گێرەشیونی لەسەر داوای ئینگلیزه‌كانی ئاغای بەولاوله‌ نه‌ كارێكی تری لەئەستۆدا یەو نه‌ بیرێكی تر لە شیکیا .

بێ گومان ئەو بەشە لە سەنگی زۆرو زخی بەرزى نامەكی دوكتور شەمزیی هیناوتە خوارێ . بەداخووه دوكتور عەزیز شەمزیی بەرھەمی میژوویی تری كەمە . پێم وایە لە بەشێك لە وتارە میژوویی یەكانی پۆژنامەیی « كوردستان » بەولاوله^(٢٨٧) بەرھەمیكی میژوویی تری ئەوتوی نرێ .

لاپەرەكانی میژووی نوێ و هاوچەرخی گەلی كوردو بەر لە ھەمویان بزوتنەوێ پزگاربخوازی كۆمەلانی خەلك لە دەمێكەو سەرنجی دوكتور كاوس قەفانیان پراگشاوه . زۆر بەسەر شۆرشێ چوارده‌یی گەلاوێژدا تێنەپەری كاتیك دوكتور كاوس بە ناوی كاكەیی پیتواریه‌وه لە نامیلكە یەكی ٣٠ لاپەرەیدا « شۆرشێ ئاگری داغ » ی بلۆكردەووه كە دەربارەیی یەكێك لە پاپەرینە گه‌وره‌كانی كوردی توركیا یە لە سەرەتای سسێ كاندای^(٢٨٨) . سەرچاوه‌یی سەرەكیی ئەو بەرھەمە كتیبه‌كەیی دوكتور بلەج شیركۆرێ كە وەك لە شوێنی خۆیدا وتمان « خۆبۆن » لە قاھیرە بە عەرەبی و فەرەنسی بلۆی كرده‌وه . بەھۆی « شۆرشێ ئاگری داغ » ھوێ زوربەیی پرووناكیرانی لای خۆمان بۆ یەكەمجار پوختە یەكی دروستی ئێسو پاپەرینە و ھۆ بزوتنەكانیان بە كوردی كەوتە بەردەست .

٢٨٧- پروانە پەراوتیزی ژمارە ٢٧٢ .

٢٨٨- پروانە : كاكەیی پیتواری ، شۆرشێ ئاگری داغ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ .

سالی ۱۹۶۰ کاوس قهفتان له گمل دهسته به ك لاوی كوردا چوه سۆڤهستان بۆ تهواو كوردنی خویندنی بهرز له یه كيك له دهزگا رۆژهه لاتناسی به كانی نهو ولاته (۲۸۹) . كاوس قهفتان و ماسارف خهزنه دار لنینگرادیان ههلبژاردو ههردوو كیان به سه ره پهرشتی . مامۆستا كوردۆی قیف كهوتنه ئاماده كوردنی نامه ی دوكتورا ، نهویان له سه ر میژووی نوئی كوردو نه میسیان ده رباره ی نه ده بی كوردی .

سالی ۱۹۶۴ كاوس قهفتان پروانامه ی دوكتورای وه رگرت و دوای نهوه بۆ ماوه ی سێ سالتیک هه ر له لنینگراد به كاری زانسته وه خه ريك بوو . به ره مه ی نهو سالانه ی نامه ی دوكتورا كهی و باسیکی گه و ره ی تر بوو (۳۰) كه هه ردوو كیانی بۆ لیکدانه وه ی چه ند لا په ره به کی با به خه داری میژووی بزوتنه وه ی نه ته وه یی كورد ته رخان كرددون . به یاری ده ی پتر له ۱۰۰ سه رچا وه و به لگه و نامه ی تابه تی و رۆژنامه و گوڤار كاوس قهفتان له ۲۳۷ لا په ره ی نامه ی دوكتورا كیدا توانیوه بگاته گلیك نه نجامی دروست ده رباره ی میژووی نوئی كوردو له وریگه وه په رده ی له رووی زۆر بیری هه له و رای چه وتی میژوونو وه شو قینی به كان هه لمالیوه و رووی راستی گه لیک به سه ره ات و روداوی كوردستانی به ده زگایه کی نه كادیسی بهرز سه لماندوه .

۲۸۹- دوكتور كاوس قهفتان سالی ۱۹۵۷ كۆلیجی په رو مرده ی له به غذا ته وار كرددو ده ورو به ری سێ سال له فیرگه ننه وندی به كانی سلیمانی جوگرافیار میژووی وانه وه . له رۆژانی خویندنی به وه له به غذا خولیا ی چیرۆکنووسی له میشکی دا . هه ر نهو ساش جاروبار وتاری له نیزگه ی كوردی به وه ده خویندوه .

۲۹۰- جگه له چیرۆكه كانی كه هه ر نهو سا به كیکینی له ژماره به کی گوڤاری « پرنسك » دا بلاو كرده وه .

دوای گه پانه وهی بو نیشان دوکتور کاوس قهفتان زنجیره بهک و تاری
 میرووی له گو قاره کوردی به کاندای ، تاییهت له « گو قاری کولجی
 نه بیات » دا بلا و کرده وه ، زور به یانی بو باسی میر نشینی بابان و فرمانیره و
 توداره کانی تهرخان کردوون (۲۹۱) و هه ولی داوه هو بزوتنه نه بیتراره کانی
 دووبه ره کی و ناکوکی تیوان سه زدارانی نه و میر نشینه بدوزیته وه و به رقیکی
 بیرۆزه وه ریسوای کردوون .

جارو بار ههستی نه ته وهی ناسک لای دوکتور کاوس زال ده بن و وای
 نه ده کا « ئاوردانه وهی راسته قینه له دوخی زهحهت کیشان » بو یه کیتی
 وهک به درخان پاشای گه و ره دروست بکات (۲۹۲) هه چه نده نه و ساکه نه نه و
 که سیکتی تری وهک نه وی کورد و ناکورد نه ده یا توانی و نه ده یا نفسامی
 ئاوری راسته قینه له دوخی زهحهت کیشان بده نه وه . هه ره نه وهسته ش
 وای له ده کا « زل کردنی » مه سه له ی ئاسووری به کانی لا په سندن نه بن
 هه چه نده ، وهک ده لێ ، « له رۆژانی رابوردوو و نویدا گه لیک روداوی له وه
 خویناوی تر رووی داوه و باسیش نه کراوه و گه و ره ش نه کراوه » (۲۹۳) وهک
 نه میان چاک و نه و یان خراپ بن ، به لام راسته که ی نه و یان چاک و نه میان خراپ و
 مایه ی شه رم و جیگه ی داخه هیچ روداویکی خویناوی له بهر هه ره مه به سیک
 بن بکری به ژیر لیه وه ، یا کاوس و ته نی « باسیش نه کری و گسه و ره ش
 نه کری » .

۲۹۱- بهوتنه بروانه : « چند سهرنجیک ده باره ی میر نشینی بابان » ، -
 « گو قاری کولجی نه ده بیات » ، به غله ، ژماره ۱۹ ، ۱۹۷۶ ، ل ۱۵۶ -
 ۱۷۲ ، « ئه و ره حمان پاشا له نای تهرانوودا » ، هه مان گو قار ، ژماره
 ۲۰ - ۲۱ ، ۱۹۷۷ ، ل ۷۱ - ۹۰ .

۲۹۲- بروانه : دوکتور کاوس قهفتان ، لیکۆلینه وه بیک ده باره ی بزوتنه وهی
 به درخان پاشا (۱۸۴۳ - ۱۸۴۷) ، « گو قاری کولجی نه ده بیات » ،
 ژماره ۱۷ ، ۱۹۷۴ ، ل ۷۲ .

۲۹۳- هه مان سه رچاوه ، ل ۷۸ .

دوكتور ئەحمەد عوسمان ئەبوبەكرىش خۆئىندى بەرزى لە مۆسكۆ
 تەواو كەردوووە بە ھەمان دەستور نامەى دوكتوراكەى بۆ بزوتنەوہى
 پزگارىخوآزى كورد لەتيوان سالانى ١٩٢٠ و ١٩٢٥ دا تەرخان كەردوووە ئەوئىش
 لەورۆژوہى گەراوہ تەوہ نىشتان بىن درىفنى چاكى لى كەردووہ بەلادا و قەلەمى
 پەنگىنى بۆ خزمەتى مېژووئى كورد خستۆتەكارو گەلىك بەرھەمى بەزخى
 پىشكەش بە كىتبخانەى مېژووئى كوردى كەردووہ كە زوربەيانى بە زمانى
 عەرەبى لە پۆژنامەى «التآخى» و «گۆقارى كۆپرى زانىارى كورد» و
 «گۆقارى كۆلىجى ئەدەبىيات» و «گۆقارى «الثقافە» دا بۆلۆ كەردووہ تەوہ .

ھەر وھا دوكتور ئەحمەد عوسمان سالى ١٩٧٣ بە عەرەبى كىتیبكى
 سەربەخۆئى ٦٠ لاپەرىمى بە ناوى «كوردى مىللى و برايم پاشا» وە
 چاپ كەرد (٢٩٤) . لەو بەرھەمەيدا بە يارىدەئى ١٨ سەرچاوہ كە يازدەيان
 ئىنگلىزى و پرووسىن كور تە باسىكى دەربارەئى مەلەندو ھەلس و كەوت و ناوى
 ھۆزو عىل و تىرەكانى مىللى و بەسەرھاتەكانىانى نووسىوہ . لەم چەندانەئى
 دوايشدا دوكتور ئەحمەد لە گۆقارى «الثقافە» دا زنجىرەبەك و تىارى
 دەربارەئى كوردستان دواى شەپى بە كەمى جىھان بۆلۆ كەردوہ (٢٩٥) كە پرن
 لە بەلگەئى گرنگ سەبارەت پوداوەكانى ئەو پۆژگارە پر ئال و گۆپرە . وەك
 دواى باسى دەكەين دوكتور ئەحمەد لە مەيدانى وەرگىرانىشدا خزمەتى
 كەم نىرە (٢٩٦) .

٢٩٤- بىروانە : الدكتور احمد عثمان ابو بكر ، اكراد الملى و ابراهيم باشا ،
 بغداد ، ١٩٧٣ .

٢٩٥- دوكتور ئەحمەد عوسمان ئەبوبەكرى ئەو زنجىرە و تارەئى لە گۆقارى
 «الثقافە» دا بە ناوى «كوردستان فى عهد السلام» موہ بۆلۆ كەردوہ
 (دەربارەئى بىروانە ئەو بەشەئى كىتیبەكەمان كە بۆ باسى بىبلىۆگرافىباى
 مېژوونووسى كوردىمان تەرخان كەردوہ) .

٢٩٦- بە پىئوستى دەزانم بۆ مېژوو ، تاوہ كو كاتى خۆئى دىئ لە ئىستەوہ
 بە كورنى ، چەند راستى بەك لىرەدا بخەمە بەرچاو . وەك لەسەر موہ و تەم
 ←

پښ گومان به ره مه کانی دوکتور نه محمد عوسمان له پرووی ناوهر وکړو
سرچاوه ده وله موندنو به هاو بایه خی باسه کانیان زوره ، به لام پیم وایه
پرووی دارشته وه که میک لاوازن ، وینه به کی ده وله موند له بیرو میسکی

دوکتور نه محمد عوسمان له مبدانی وهر گتیرانی میژوویشدا خزمه تی
که م نی به . په کیک لهو کتیبانه ی کردوونی به عره بی و زور به داخه وه
ناوه کو نیسته بلاونه کرلوه ته وه « عادات و رسومه تنامه » که ی مه لا
مه حمودی بایه زیدی به که له شوینی خویدا باسیمان کرد . سره تای
کانونی دووه می سالی ۱۹۷۸ ده تی عره بی به که ی دوکتور نه محمدیان
بو نر خاندن بو من نارد ، منیش پښ دواختن پرووی یازده ی کانونی
دووه می همان سال نه موه لامه م بایه وه :

« به ریز سر وکی به شی میژوو .

دوای سلو

کتیبی « عادات و تقالید الاکرا د » ی مه لا مه حمودی بایه زیدی که
دوکتور نه محمد عوسمان نه بوبه کر کردوویه به عره بی له هموو
پرویه که وه شایانی پشتگیری به . بایه خی کتیبی ناوبراو له موه دایه که
سرچاوه به کی په سنو گرنگه بو تیگه بشتنی که لیک لایسه نی
خوپره وشتی کوردان و هلس و که وتی هوزه کانیان له سده ی نوزده دا .
دانری بیلویکی به توانای نابینی بوو که پتوه ندی له گه ل زور ده سته
چینی جیاوازی هوزه کورده کانفا هه بوو . نه وه ش که نووسینی
« عادات و رسومه تنامه » له ژیر سر به رشتی و چاود تیری پروژه لاتناسی
به نلوبانگ نه لیکه ندمر جابدا بووه له نرخو به های زور تر ده کات . له
ده میکه وه نهو کتیبه سرنجی شاره زایانی پاکیشاوو بوته سرچاوه ی
که لیک لیکولینه مو نامه ی زانستی ، هروه ها پتر له ده سال له موه بهر
کرلوه ته پرووسی .

« عادات و رسومه تنامه » به جوریکی پیک و پیکو پښ هیچ لادانیک
له لایه ن دوکتور نه محمد عوسمانه وه کرلوه ته عره بی ، پتسه کی و
لیدوانه کانی وهر گتیر هه رچه نده که من به لام نهوی مه به سته
رای ده که پتین . ژماره به کی که م سرنجی تابه تیم هه به گهر پتستان
په سنده به خودی وهر گتیریان ده لیم و نهویش ده توانی نهوانه ی پښ بان
قابل دهی به ناسانی چاریان بکات . له گه ل ریزم »

خواه نیاندا به کهچی له دهر برین و کیشانیدا کورت دههینتی بویه کا خوتنه که متر پاده کیشی ، که ره سه به کی باش و به پیتری به دهسته و به به لام تاییسته به ته و اوه تی ئه و بهرگه نازداره ی پین نه چنیوه که خوی و هموو دلسوزیک ده یانه وی . به وینه به لای که مه وه چوار پینج به کی کیتی . « کوردی میلی » به که ی قسه ی نووسه رانی تره که بپ لیکدان ه وه و هه لسه نگاندنی

به ههمان ده ستور و هک سکر تیری گشتی کوری زانیاری کوردو و هک نرخینه زور به گهرمی پشتگیری ی چاپ کردنی کیتی « اکراد الهی و ابراهیم پاشا » که ی دوکتور ئه حه عوسمان ئه بو به کرم کردو نه نجام ئه وه بو کتیبه که سالی ۱۹۷۳ به یاریده ی کور چاپ کرا .

دیسان کاتی خوی بهر ههمه کانی دوکتور ئه حه دیان بو من و دور شاره زای تر نارد بو نرخاندن و من به دلی خوی و خوم و هموو دلسوزیکی ره من ، نهک ساخته ، وه لام دایه موو ته نانه ت نیشانی خوی شهیم دا . بو ههمان مه به سته به ههمان جهشن جاریکی تریش لیکولینه وه به کی تریم زور بهرز نرخاند .

پوژ هاتو پوژ پوژی تا پوژی نۆزده ی ته شرینی دووه می سالی ۱۹۷۹ ده سنووسی ئه و بهر ههمه م که له سهر چینی کریکاری عراقی نووسیومه بو لیکولینه وه پیتشکهش به به شی میژووی کولتجی ئه ده بیات کرا . له گه ل ئه وهش که دوانی خۆمانه پین بهزه پین بهر بوونه گیانی کتیبه که پین هیچ کومسیتیک ریکه ی خوی گرت و چاپ کرا و بووه به کیک له و ته نها دوو کتیبه ی سالی ۱۹۸۱ ده ههزار دانه یان لپ بلاو کرایه وه له به که م دوو مانگی دهر چونیدا زور به ی پوژنامه و کوفاره عراقی به کان (« الجمهوریة » و « العراق » و « الثقافة » و « وعی العمال » و « حراس الوطن » و « هر تر ») زور بهرز نرخاندیان و ته نانه ت پوژنامه ی « الجمهوریة » له ملوه ی حه فته به کدا دوو وتاری گهره ی دهر باره بلاو کرده وه (بروانه : « الجمهوریة » ، بغداد ، ۱ و ۹ کانون الشانی ۱۹۸۲) که پیم وایه بهر ئه وه شتی وای بو هیچ کتیبتیک نه کردوه . له ملوه ی مانکیکدا کوفاری « وعی العمال » بش دوو وتاری دوو نووسه ری جیاوازی دهر باره بلاو کرده وه (بروانه : « وعی العمال » ، بغداد ، الطبع ۶۴۵-۱۲ کانون الاول ۱۹۸۱ ، ص ۴۵-۴۶ ، الممد ۶۵ ، ۱۶ کانون الثانی ۱۹۸۲ ، ص ۴۸-۴۹) . گه لیک نامه ی نرخاندن دهر باره ی ئه و کتیبه م بو هات ، به کیکیان نامه ی میژوونووسی

یتویست وهك خۆیان بهك له دوای بهك ریزی کردوون . له چهند لاپه په بهکی کهمی نهو کتیبه یدا پتر له ۳۰ جار ده لپی میلینگن یا مارک سایکس یا نیکیتین یا لۆنگریگ یا ئەمین زه کی وتی و به دهیان دێر له دهقی قسه کایان ده هیئتیه وه . به هه مان ده ستوور له ههر ۲۵ به شه کهی زنجیره وتاره کهی « الثقافة » یدا زۆر به ده گهن ههست به بوونی دوکتۆر ئەحمده خۆی ده کهیت .

→
 به ناوبانگ عهبدو لمزاق حه سه نی به که به راستی شمرده کهم لیره دا پیا هه لدا نه بپه ئه ندازه کهی به پینمه وه . به بۆ نهی دهرچونی نهو کتیبه وه دوکتۆر مسته فا عه بدو لقا در نه جاری به رێ به رێ گهستی « مرکز دراست الخلیج العربی » به په سه می ده وه تی به سه ری کردم .
 ههر گیز نهمه زانی لهو هه لوه سه نی براده ره کورده کانم به رام بهر کتیبه کهم خراپ تریش هه به . به لام خوا کلریان راست کات دیسان ههر دوکیان تییان گه یاندم نه می به خمو چاوه پروان نا کرێ له ژباندا به ناسانی ده ستمو به خه تووشت دێ . ما وه بهك له مه و بهر داوای تهرقی بهم کرد بۆ پلهی « استاذ » ی ، به ره هه مه کانم نیرران بۆ سه شارهزا که زۆر به رزیان نر خاند بوون . دوای نه وه ، وهك بلا و بۆ وه منیش وهك هه موان بیستمه وه ، دوا یان له به کتیک له مامۆستا کورده کۆنه کانم کرد بوو به یاری دهی دوکتۆر نه حمده ههر نه وه نده بلتی که ئایا با سه کانم له دوو نامه ی دوکتۆرا کهم و ههر گیرا ون یا له گه لیان چیا وازن . مالکیان ئلوا به ههر دوو کیان ۶ لاپه ره تۆمه تیان بۆ پر کرد بوو مه وه که ده بوو زۆر به لای که مه وه بینه هۆی دهر کردم . هه چ کاتیک وهك نهو له بهر نه وه ش که به دێ ژایی ژبانم و تا نلوه ندی ته شری نی دووه می سالی ۱۹۸۱ نهو مامۆستا بهم له ریزی زۆرو خۆ شه و بیستی په سه ن به ولاره شتیکی تری له من نه دیوو . زۆر به نا چاری به حه فده لاپه ره وه لامم دانمه وه دوو شاره زای تر سه رتا پای راپۆرته کهی نهوانیان پهت کرد مه وه ئینجا با سه کانم نیرران بۆ سه شپۆر له دهره وهی عیراق که نهوانیش زۆر به رزیان نر خاند بوون ، به راده بهك ، وهك بیستمه وه تانیسته ده گهن نر خاندنی و یا بهرز له دهره وه بۆ کهس هاتۆت مه وه . هه ولدارم خۆینم ری به ریز له دوا رۆژیکی زوودا دێ ژیه ی نه م با سانه لهو کتیبمدا بخۆینیتمه وه که به نلوی « خه لك » مه وه ده ستم به دانسانی کرد مه وه . دلنیا م له وهی « خه لك » (الناس) پر ده بن له دهرس بۆ نه وهی نیرۆو دوا رۆژمان .

هیچ له راستی دوورناکه و مه وه گهر بلیتم ئەم وردە که مو کورتی بانه نه زۆرو نه کهم له زرخ و بایه‌خی به ره‌مه‌کانی دوکتور ئەحمەد عوسمان ئەبو به کر کهم‌ناکه نه وه . دلیام گه‌لیک به ره‌می به که لکی تر له خامی ئەو میژوو نووسه قالد بووه مان ، که به سه ره‌موو مه‌رجه پیتویسته‌کانی نووسینی میژوویدا زاله ، ده که ویته وه .

میژووی نوێ سه‌رنجی ژماره‌یه‌کی تر له پرووناکییرانی کوردی پراکیشاوه که هیچ کامیان له مه‌یدانی میژوو نووسیدا پسپۆر نین ، به‌لام دلسۆزی خستونی به سه‌ر ئەو ریگه‌ چاکه . عه‌بدولعه‌زیز یامولکی کورپی مسته‌فا پاشای به‌ناوبانگ جگه‌ له‌ و تاران‌ه‌ی زوو له‌ گوڤاری «ژین» ی ئەسته‌مولدا بلاوی کردوو نه‌وه‌و کاتی خۆی باسمان کردن سالی ۱۹۴۶ یش کیتی « کوردستان و شو‌رشه‌کانی کورد » ی به‌ زمانی تورکی له‌ تاران چاپ کردوو (۲۹۷) . له‌ و کتیبه‌یدا که ۹۵ لاپه‌ریه‌ عه‌بدولعه‌زیز یامولکی به‌ کورتی باسی پابوردووی کوردو سنووری نیشتمانی و پیتوه‌ندی به‌ئه‌رمه‌نه‌وه‌و کوردستان له‌ رۆژگاری زووی عوسمانی‌بانو سه‌رده‌می فه‌رمان‌په‌وایی سولتان عه‌بدولعه‌میدو تورکانی لاوو شه‌ری به‌که‌می جیهان و دوای سه‌رکه‌وتنی مسته‌فا که مالی کردوو . وادیاره‌ خاوه‌نی ئەو به‌ره‌مه‌ نیازی بووه به‌رگیتی تری بۆ باسی پرووداوه‌کانی کوردستانی ئێران و عیراق ته‌رخان‌بکات، به‌لام به‌داخه‌وه‌ نیازه‌که‌ی به‌جێ نه‌گه‌یاند (۲۹۸) .

خوالتخۆشبوو په‌مزی قه‌زاز سالی ۱۹۷۱ له‌ « بزوتنه‌وه‌ی کورد » ۱ باسی گه‌لیک پوداوی سیاسی کوردستانی تێوان ده‌ور و به‌ری نساوه‌ندی

۲۹۷- بروه‌انه : عبدالعزیز یاملکی ، کوردستان و کورد اختلا‌لری ، ته‌هران ، ۱۹۴۶ .

۲۹۸- له‌ پیتستی کتیبه‌که‌ی و کۆتاییدا یامولکی باسی ئەو نیازه‌ی کردوو (بروه‌انه لاپه‌ریه‌ ۲ و ۹۴ ی کتیبه‌که‌ی) .

سەدی تۆز دەو ناوەندی سەدی یستی کردوو (٢٩٩) . عوسمان عوزیریش
 بە ئەوپەری هەستو دلسۆزی یەو بەسی شیخ سەعیدی پیرانو
 شۆرشگیرانی دیار بە کرو خەباتی رێکخراوە سیاسی بە کانی کوردستانی
 تورکیای لە کتییکی سەربەخۆدا نووسیو (٢٠٠) . دەربارەی هەمان باسو
 دیار دە گرنه کانی ژیانی سیاسی ئەم چەندانە ی دوایی کوردی تورکیا
 ئەندازباری رووناکی سەلاح سەعدوللا زنجیرە بە و تاری با بە خداری لە
 پۆژنامە ی «التاخی» دا بلاو کردووە کە گەلێک زانیاری بە کەلکی کە مزانووی
 تیا یاندا تۆمار کردبوو (٢٠١) . دیسان هەر ئەو بە ناوی گاکان (گاوان) هەو بە
 زمانی ئینگلیزی کتییکی نازداری بە ناویکی نازدار تر هەو بلاو کردووە کە لە
 دەمی کە هەو سەرنجی پۆژە لاتناسانی پاکیشاوە و بۆتە سەرچاوە بوو
 نووسینە کانیان (٢٠٢) . سالی ١٩٥٩ هەمان کتییی بە دەسکاری بە کە هەو بە
 زمانی عەرەبی بە ناوی خۆی هەو ، بە لām لە ژێر ناو نیشایکی تر دا بلاو کردووە (٢٠٣) .
 هەندیک جار لای کاک سەلاحی دوورو وردبین هەستو زانست خراب
 تیکەل بە بەک دەبن . لای ئەو رژیسی پاشایەتی عیراق خزمەتی تەنھا
 « ئیمپریالیزم و زەویداره گەورە کانی باشووری ولاتی » دە کرد (٢٠٤) ، و بەک

٢٩٩- بروانە : رەهزی قەزلز ، بزوتنە هە ی کورد ، سلیمانی ، ١٩٧١ ،
 ٢٤٨ ل .

٢٠٠- بروانە : عوسمان عوزیری ، شۆرش دیار بە کر ، سلیمانی ، ١٩٦١ ،
 ٧٤ ل .

٢٠١- بروانە : «التاخی» ، صفحە الثقافة الكردية ، ٥ و ١٢ تشرین الثاني و
 ٣ و ١٠ کانون الاول ١٩٧٣ .

٢٠٢- بروانە :

S. S. Gavan, Kurdistan - divided Nation of the Middle
 East, London, 1958.

٢٠٣- بروانە : صلاح الدین محمد سەد الله ، کردستان والحركة الوطنية
 الكردية ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ٧٤ ص .

٢٠٤- هەمان سەرچاوە ، ل ٦٥ .

سەرک هۆزو زه ویداره گه وره کانی باکووری ولات ، واته دهره به گ کورده کان کهم له سایه ی ئه و پژیته دا حسابنه وه .

سالی ۱۹۶۰ که ریم زهند به عه ره بی کتیبی « بزوتنه وه ی پزگاریخوازی کوردستان و ئازهر بايجان » ی بلاو کرده وه (۳۰۵) . بایه خی ئه و کتیبه ی زهند له وه دایه که خاوه نی به شیکه ی زۆری ئه و رووداوانه ی باسی کردوون بۆ خۆی دیونی . جه بار جه باریش سالی ۱۹۶۹ بۆ به که م جار له به ره مه یه تکی سه ره به خۆی ۷۶ لاپه ره ییدا کورته ی میژووی ژيانو خه باتی ده سته یه ک ئافره تی ناوداری (۳۰۶) وه ک حه پسه خانی نه قیبو قه ده م خه یرو عادلخانی جافو ئه ختاری هاوسه ری هونه ره ندی نیشتمانپه ره ره ره شۆل و خانزادو په وشه ن به درخانی خیتزانی جه لادته به درخانو چه ند ئافره تی به ناوبانگی تری کوردی نووسیوه (۳۰۷) .

پۆژنامه نووسی کوردی به کیکه له و لاپه رانه ی میژووی نوئی کورد که ماوه یه که سه رنجی روونا کیرانی کورد راده کیشی ، ئه وانه ی توانیویه ت ئایته هه ندیک لایه نی به باشی روون بکه نه وه . عه لئه ددین سه جادی و جه بار جه باری و جه مال خه زنده دارو دوکتور که مال فوئادو محهمه دی مه لا که ریم و دوکتور مارف خه زنده دارو دوکتور عیزه ددین مسته فا په سوئو محهمه سعید حه مه که ریم و ژماره یه ک روونا کیرانی تری کورد هه ره به که یان به جۆرتیک لاپه ره ی جیاوازی ئه و میژوویه یان تو مار کردووه . به لام له گه ل

۳.۵- پروانه : کریم زهندي ، حركة كردستان واندر بايجان التحريرية ، السليمانية ، ۱۹۶۰ .

۳.۶- به هۆی هه له به کی چاپی بچوکه وه ناوی ئه م کتیبه ، به داخه وه ، له دوا لاپه ره ی ئه و کتیبه مئا که ماوه یه ک له مه و به ره به ناوی « ئافره ت له میژوودا » بلاوم کردموه چاپ نه بووه .

۳.۷- پروانه : جه بار جه باری ، ئافره ته ناوداره کانی کورد ، کهرکوک ، ۱۹۶۹ .

نوموش زوربه‌ی به‌ره‌مه‌کانیان له سنووری گێڕانه‌وه‌ی بیلێۆگرافی
مچرونه‌تهده‌ری .

سالی ۱۹۷۰ جه‌بار جه‌باری به‌که‌م کتیبی له مه‌یدانی میژووی
پۆژنامه‌نووسیدا بلاوکرده‌وه که پاش پینج سال هه‌ر بو خۆی
هدمکاری به‌کی که مه‌وه وه‌ری گێڕایه سه‌ر زمانی عه‌ره‌بی و چاپی کرد (۳۰۸) .
جمال خه‌زنه‌داریش به‌که‌م پرووناکیری کورده که به‌که‌م کتیبی بیلێۆگرافیایی
سه‌ربه‌خۆی ده‌باره‌ی پۆژنامه‌نووسی کوردی بلاوکرده‌وه (۳۰۹) . هه‌روه‌ها
جمال خه‌زنه‌دار له سێ به‌ره‌می سه‌ربه‌خۆی تر دا به‌ پێشه‌کی خۆیه‌وه وینه‌ی
ژماره‌کانی « پۆژی کوردستان » و « بانگی کوردستان » ه‌کانی شیخ مه‌حمود و
« پۆژی کورد » ه‌که‌ی ئه‌سته‌موولی چاپ کردوه (۳۱۰) .

سالی ۱۹۷۲ دوکتۆر که‌مال فوئاد وینه‌ی ۲۶ ژماره‌ی « کوردستان » ی
به‌که‌مین پۆژنامه‌ی کوردیی بلاوکرده‌وه (۳۱۱) . بێ گومان پێشه‌کی به‌که‌

۲۰۸- بروانه : عبدالجبار محمد جه‌باری ، میژووی پۆژنامه‌گه‌ری کوردی ،
که‌رکوک - سلیمانی ، ۱۹۷۰ ، ۱۹۰ ل ، جبار جه‌باری ، تاریخ الصحافة
الکرديه في العراق ، بغداد ، ۱۹۷۵ .

۲۰۹- بروانه : جمال خه‌زنه‌دار ، رابه‌ری پۆژنامه‌گه‌ری کوردی ، به‌غدا ،
۱۹۷۲ ، ۱۹۲ ل . زانیاری به‌ بیلێۆگرافیایی به‌کانی ناو ئه‌م کتیبه‌ به
کوردی و عه‌ره‌بی و ئینگلیزی بلاوکرلونه‌وه .

۲۱۰- بروانه : « پۆژی کوردستان » ، کوکردنهمو پێشه‌کی جمال
خه‌زنه‌دار ، به‌غدا ، ۱۹۷۲ ، ۱۷۶ ل . « بانگی کوردستان » ،
کوکردنهمو له‌سه‌ر نووسینی جمال خه‌زنه‌دار ، به‌غدا ، ۱۹۷۴ ،
۱۲۶ ل . « پۆژی کورد ۱۹۱۲ » ، بلاوکرده‌نهمو پێشه‌کی و
له‌سه‌ر نووسینی جمال خه‌زنه‌دار ، به‌غدا ، ۱۹۸۱ ، ۱۲۵ ل .

۲۱۱- بروانه « کوردستان » - به‌که‌مین پۆژنامه‌ی کوردی ۱۸۹۸ - ۱۹۰۲ ،
کوکردنهمو پێشه‌کی دوکتۆر که‌مال فوئاد ، به‌غدا ، ۱۹۷۲ ، ۱۰۴ ل .

لاپەرەیی بە کەمی دوکتۆر کە مال بە هیچ جۆر لە پرا دەمی بەرزیی کارە گەورە کە یەنە نێرە کە لە یە کەم رۆژی دەرچوونی یەو بەوتە سەرچاوە یەکی پەسەنی لیکۆلینەوێ مێژووی پۆژنامە نووسی و بزوتنەوێ پزگاریخواری کورد . هەرچەندە « کوردستان » وەك یە کەمین پۆژنامە زۆری لە سەر نووسراوە ، بەلام ئەو باسە هێشتا ئاو زۆر دە کیشی .

باسەکانی مێژووی نوێ بە گشتی و مێژووی بزوتنەوێ پزگاریخواری کورد بە تاییەتی سەرنجی گەلیک پوونا کبیری تریان پراکیشاوە . لێرەدا دلسۆزی خوالیخۆشبوو محمد توفیق وردی تاییەت خۆ دەنوێتی . ژمارە ی لاپەرە ی کتیبە کوردی یەکانی مامۆستا وردی بەتەنها لە هەزار تێپەر دە کات (۲۱۲) . وردی جگە لەوێ گەلیک و تاریشی لە پۆژنامەو گۆزارە کاندایا و کردۆتووە بەرەمی بە عەرەبیشی کەم نێرە کە بە شتیکی دەربارە ی مێژووی نوێی کوردە (۲۱۳) . ناوبراوشەش لە تۆز دە کتیبە کوردی یەکانی بۆ باسی مێژووی کورد تەرخان کردووە کە بە سەر یە کەووە ۲۸۷ لاپەرەن (۲۱۴) . وادیارە مەبەستی بەرودوای وردی باسی مێژووی کورد بوو

۲۱۲- بروانە : نەربمان ، بیلۆگرافیای کتیبی کوردی ، ل ۲۸۰ .

۲۱۳- بەوێنە بروانە : محمد توفیق وردی ، الاکرا د فی الاتحاد السوفیاتی ، بغداد ، بلا ، ۲۴ ص .

۲۱۴- دەربارە ی ئێو کتیبانە ی محمد توفیق وردی بروانە : نەربمان ، بیلۆگرافیای کتیبی کوردی ، ل ۸۸ ، ۹۶ ، ۱۲۵ ، ۱۲۶ ، ۱۲۷ ، ۱۳۱ .

تا کۆچی دوایی لە رۆژی دووی کانونی یە کەمی سالی ۱۹۷۵ دا خوالیخۆشبوو محمد توفیق وردی گەلیک دەردو ئازارو نەبوونی چێشت ، بەلام هیچ نەبتوانی دەستی لە خزمەتی نەدەبوو مێژووی کورد پێ هەلبگرێ . ئەدمۆن سەبری و دوکتۆر نیحسان فوناد وەك سەربازی تیکۆشەری مەبدانی خەباتی وشە ی پیرۆز باسیان کردووە (بروانە : الدكتور احسان فؤاد ، فی ذکری رحیل الکاتب محمد توفیق وردی ، - « العراق » ، ۲۳ شباط ۱۹۸۲) .

بقره کا بایہختیکی ئهوتوی به جۆری دارشستی بهرهمه کانی نه داوه و
ئیکدانه وهشی به جارتیک خستۆته لاه . له گه ل ئه وهش شاره زای چاک ده توانی
شت له نووسینه میژوویی به کانی هه لکرتنی .

کاری بیلۆگرافی و نرخاندن له میژوونووسی کوردیدا ههنگاوی کهمی
به ره و پیش ناوه . نووسینه کانی ئهم مهیدانه یه کجار گرنه (۲۱۵) کهم و پهرشو
بلاون (۲۱۶) . سه ره تایی هه فتاکان هه سین فه یزوللا جاف ههنگاویکی باشی نا
که دهیتوانی بیکاته بهردی بناغهی بهرهمیتیکی بیلۆگرافیایی گه وره . ئه وه بو
له ژماره یه کی گۆقاری « پۆژی کوردستان » دا ناوی پتر له ۵۰ بهرهم و
راپۆرت و پۆژنامه و گۆقاری به شیوازیکی زانستیانهی ورد بلاو کرده وه
کورتهی ناوه روۆک و باسی دانهرو بلاو که ره وه و شوین و کاتی چاپ کردنیانی
له گه ل نووسی (۲۱۷) .

دلسۆزیش له یه کهم ژمارهی گۆقاری « بهیان » دا به نیازی
روون کردنه وهی « لایه کی نه زازاوی میژووی نه ته وه که مان » باسی ژماره یه ک
سه رچاوهی میژوویی کردوه (۲۱۸) . دیسان دلسۆز « بۆ ئه وهی میژووی

۲۱۵- له ولاته پیتشکهوتوه کانا بایهخی زۆر به کاری بیلۆگرافی و نرخاندن
دهدهن چونکه دهبنه هۆی کهم کردنه وهی ئهرکی سه ره شانی زانایان .
له وجۆره ولاتانه گۆقاری زانستی ئهوتۆ هه به پاره ی نووسین ته نها بۆ
ئهو وتلرانه ته رخان ده کات که خاوه نه کانیان کتیبی نویمان پتی ده نه رخیتن .
۲۱۶- هه مرچه نده کاره بیلۆگرافی به کانی مامۆستا نه ربمان و کورده کانی
سۆفیه ت گشتین ، به لام میژوونووس ده توانی که لکی چاکیان لئ
بیتنی .

۲۱۷- بره وانه : حسین الجاف ، مراجع مختارة عن الثورة الكردية المعاصرة ،
« شمس کردستان » ، بغداد ، المجلد الاول ، حزيران ، ۱۹۷۱ ،
ص ۲۱ - ۲۸ . ئه وه نده ی من ئاگادارم خاوه نی ئهم بهرهمه له ناوه ندی
هه فتاکاندا بهرهمیتیکی بیلۆگرافی گه وره تری دانا که « کۆری زانیاری
کورد » لئێ کر به مو پیم وابه ئیسته نه کتیبخانه ی کۆردا هه لکیراوه .
۲۱۸- بره وانه : « بهیان » ، به غدا ، ژماره یه ک ، ته شرینی دووه می ۱۹۶۹ .
دلسۆز به کیکه له نژناوه کانی محهمه دی مه لا که ربم .

جۆره کا بایه خیتیکی ئەوتۆی به جۆری دارشستی به رهسه مه کانی نه داوه و
 نیکدانه وهشی به جارتیک خستۆته لاوه . له گهڵ ئەوهش شاره زای چاک ده توانی
 نت له نووسینه میژووویی به کانی هه لکرتنی .

کاری بیلێۆگرافی و نرخاندن له میژوو نووسی کوردیدا هه نگاوی که می
 به ره و پیش ناوه . نووسینه کانی ئەم مهیدانه یه کجار گرنگه (٢١٥) که م و پرش و
 بلاون (٢١٦) . سه ره تایی هه فتاکان هه سین فه یزوللا جاف هه نگاوتیکی باشی نا
 که ده یوانی بیکاته به ردی بناغهی به ره مه ییکی بیلێۆگرافیای گه وره . ئەوه بو
 له ژماره یه کی گۆقاری « پۆژی کوردستان » دا ناوی پتر له ٥٠ به ره مه م و
 راپۆرت و پۆژنامه و گۆقاری به شیوازیکی زانستیانه ی ورد بلاو کرده وه و
 کورته ی ناوه روۆک و باسی دانه رو بلاو که ره وه و شوین و کانی چاپ کردنیانی
 له گهڵ نووسی (٢١٧) .

دلسۆزیش له یه که م ژماره ی گۆقاری « به یان » دا به نیازی
 روون کردنه وه ی « لایه کی نه زانراوی میژوو ی نه ته وه که مان » باسی ژماره یه ک
 سه رچاوه ی میژووویی کردوه (٢١٨) . دیسان دلسۆز « بۆ ئەوه ی میژوو ی

٢١٥- له ولاته پیتشکه وتوه کانا بایه خی زۆر به کاری بیلێۆگرافی و نرخاندن
 دمه دن چونکه ده بنه هۆی که م کردنه وه ی ئەرکی سه ره شانی زانایان .
 له وجۆره ولاتانه گۆقاری زانستی ئەوتۆ هه به پاره ی نووسین ته نها بۆ
 ئەو وتلرانه ته رخان ده کات که خاوه نه کانیان کتیبی نوێیان پێ ده نه رخیتن .
 ٢١٦- هه مرچه نده کاره بیلێۆگرافی به کانی مامۆستا نه ریمان و کورده کانی
 سۆفیه ت گشتین ، به لام میژوو نووس ده توانی که لکی چاکیان لێ
 بیتی .

٢١٧- بره وان: حسین الجاف ، مراجع مختارة عن الثورة الكردية المعاصرة ،
 « شمس کردستان » ، بغداد ، المجلد الاول ، حزيران ، ١٩٧١ ،
 ص ٢١ - ٢٨ . ئەوه نده ی من ئاگادارم خاوه نی ئەم به ره مه له ناوه ندی
 هه فتاکاندا به ره مه ییکی بیلێۆگرافی گه وره تر ی دانا که « کۆری زانیاری
 کورد » لێی کریه وه و پیم وایه نیسته نه کتیبخانه ی کۆردا هه لکیراوه .
 ٢١٨- بره وان: « به یان » ، به غدا ، ژماره یه ک ، ته شرینی دووه می ١٩٦٩ .
 دلسۆز به کیکه له نازناوه کانی محمه دی مه لا که ریم .

نوی یشمان کویر نه بیته وه « له ژماره به کی تری هه مان گو قاردا. چه ند تیینی و
بیرینکی تایه تی خۆی. ده رپرپوه (۳۱۹) .

دوکتور ئەحمەد عوسمان ئەبو بەکرو زویر بیلال ئیسماعیل و کەمال
غەبارو عەبدولفەنی عەلی بەحیاو بەدری و حەسەن ئەحمەد جاف و فوئاد حەمە
خورشیدو محەمەدی مەلا کەریم و ژماره بەک رووناکییری تر له وتاری تایه تیدا
بەرەمی میژوویی خۆو بیگانەیان نر خاندووه . جینگە ی ئەو وتارانە لـ
پۆژنامە و گو قارە کاندایارە ، تایه ت له « التآخی » و « طریق الشب » و
« الثقافه » و « پۆژی کوردستان » و « بەیان » و « هاوکاری » و
« العراق » دا (۳۲۰) . بەلام زور بەی هەرە زۆری نر خاندنە کانسان تاوه کو
ئیستە ، بە دەستووری ئەو ریازە ی له پۆژه لات باوه ، برتین له گیرانه و ی
کورتە ی ناوه روکی بەرەمە کان خۆیان . جاری وا هە بە خۆشە و یستی یا رقی
نرخینەر زۆر زەق تیکەل بە نووسینە کە ی دەبێ . نر خاندن دەبێ
هە لـه نگانە ی بێ لایە نی رووی چاک و دەر خستی رووی لاوازو
کە مو کورتی بە کانی ئەو بەرەمە بێ کە دە نرخینری . جاروبار نر خاندنی له و
جۆرە بەر چاو دە کە و ی ، وهک ئەو دوو وتارە ی کاوه و هە لۆ له گو قاری
« بەیان » دا دەر بارە ی بەرگی بە کە می « چیم دی » بە کە ی ئەحمەد خواجا
بلاویان کردە وه (۳۲۱) .

۳۱۹- بروانه : « بەیان » ، ژماره چوار ، ۱۹۷۰ .

۳۲۰- بۆ نمونە بروانه نر خاندنی کتیبە کە ی دوکتور جە لیلی جە لیل دەر بارە ی
رپەرپینه گەوره کە ی شیخ عوبە یبوللاو کتیبە بە نلوبانگە ی رامبو (توما
بو) له لایە ن دوکتور ئەحمەد عوسمانه وه له ژماره بەکو پینچو شە می
سالێ ۱۹۷۱ ی گو قاری « پۆژی کوردستان » دا ، سا نر خاندنی
کتیبە کە ی زویر بیلال ئیسماعیل دەر بارە ی ئین خە لە کان له لایە ن
عەبدولفەنی عەلی بەحیاوه (بروانه : « العراق » ، ۱۳ کانون الاول
، ۱۹۷۹) .

۳۲۱- بروانه : کلوه ، بەرگی بە کە می چیم دی و چە ند سەرنجیکی پە خنە

وهرگیرانی بهرهمی میژوویی له تیکرای میژوونوسی کوردیدا ههنگای باشتی ناوه . رهفیک حلی سالی ۱۹۳۴ به کم بهرهمی میژوویی کرده کوردی که برتری به له بهشیکی کیتیکی فره نسی ده باره می میژووی نومی عراق . ئەو کتیه که به بۆنه می وهرگیرانی عراق به ئەندامی کومه لی ههوه کانهوه ده رچووه باسی مه سه له می کوردیشی کردووه (۳۳) .

محمد فیداو قانعی شاعیرو که ریم زه ندو صلاح سه عدوللاو بورهان قانعی چند بهرهمیکیان ده باره می میژووی کۆن کردۆته کوردی . به که میان ئەو باسانه می میژووه که می توله تولا مه ردۆخی که پتوه ندی یان به کورده وه هیه له فارسی به وه وهری گیرا ونو به کوردی به کی ره وان به ناوی « میژووی کوردو کوردستان » وه سه ره تای سالی ۱۹۵۸ به یاریده می ره شید عارف له نوو بهرگدا که به سه ره که وه ۲۶۰ لاپه رهن چاپی کردوون (۳۳) . زور به می باسه کانی هه ردوو بهرگی « میژووی کوردو کوردستان » له رۆژگاری کۆن دمدوتین ، وه که پیدابوونی کوردو کوردستانی پیش عیساو مادو مادستان . زمانو ئاینو هۆزو تیره و ناودارانی کوردیش به شیکن له ناوه رۆکی ئەو بهرهمه .

سالی ۱۹۷۰ قانعی و که ریم زه ند « میژووی نه ژادو په یوسته گی کورد » می ره شید باسه می یان به کوردی بلاو کرده وه که باسی په گزو ریشه می کوردو

لن گرتن ، - « به یان » ، ژماره سی ، نیسانی ۱۹۷۰ ، ل ۲۸-۳۱ ،
 ۲۸ - ۳۹ ، هه لۆ ، ریبون کردنه وه به که ده باره می هه ندیک له باسه کانی
 چیم دی ، - « به یان » ، ژماره پینج ، کانوونی نووه می ۱۹۷۱ ،
 ل ۲۶ - ۲۸ .

۲۲۲- بروانه : رهفیک حلی ، خلاصه می مسئله می کورد ، موصل ، ۱۹۳۴ .
 ۲۲۳- ههردووکیان له بهغلا چاپ کراونو به ناوی گۆفاری « هیوا » وه
 بلاو کرلونه وه .

دانشتوانی دیرینی زاگروس و گهله ناری به کان ده کات (۳۲۴) . به داخهوه
 نهوان دهقی فارسی ئسه و کتیه یان وه رنه گیراوه که نریکه ی ۲۵۰
 لاپه ریه (۳۲۵) ، کوردی به که ی قانیع و زه ند هه مووی به سه ربه که وه ۱۱۲
 لاپه ریه . بچ گومان بایه خی وه رگیرانه که زور زیاتر ده بوو گهر له پتسه کی
 یا په راوتزی کتیه که یاندا پیری خویان ده رباره ی را چه وته کانی یاسمی
 ده ربربایه . کاتی خوی قه نانی کوردو (کوردوئیث) له وتاریکی سه ربه خودا،
 که دواپی دینه وه سه ر باسی ، به وردی به رپه رچی یاسمی داوه ته وه .

سالی ۱۹۷۸ بورهان قانیع به ره میتکی میژووی زور گهره ی له
 به رگیکی قه شه نگدا پیشکش به کتیخانه ی کوردی کرد . نه و به ره مه
 کتیه به هاداره که ی روزه لاتناسی به ناوبانگی سوئیه ت پرؤفسور ئیگر
 میخایله فیچ دیا که نه قه که سالی ۱۹۵۶ به زمانی رووسی بلاوی کردو ته وه و پاش
 ماوه به ک کراوته فارسی و نه ویش له میانه وه « بچ ده سکاری و گورین »
 وه ری گیراوه ته سه ر کوردی به کی شیرین و پارا (۳۲۶) . هه رچه نده بورهان
 قانیع نه یتوانیوه له باسه کانی « میدیا » بدوی که نه ویش کاریکی هه روا
 ئاسان نی وه و پیژوری تایه تی بچ ده وی (۳۲۷) ، به لام به ره می کاره که ی
 به کجار په سه نده و به راستی شایانی قه درو ریزه .

۳۲۴- بروانه : ره شید یاسمی ، میژووی نه زانو به یوه سه ته گی کورد ، سلیمانی ،
 ۱۹۷۰ .

۳۲۵- بروانه : ره شید یاسمی ، کردو پیوستگی نزادی و تاریخی او ، تهران .
 ۳۲۶- بروانه : ئی . م . دباکونوف ، میدیا ، برهان قانع له فارسی به وه
 کردوبه تی به کوردی ، به غلدا ، ۱۹۷۸ ، ۸۸۷ ل .

۳۲۷- تله وکو ئیسه میژووی میدیا و ماده کان به تمه لووه تی ساغ نه بوته وه ؛
 گه لیک له باسه کانی بینه و به ره ی زوربان له سه ره .

بایه‌خی گوره‌ی کتیبه‌کی دیاکه‌نه‌ف بو کورد له‌وه‌دایه‌ که ، پیم‌وایه ،
 تائسته‌ باشترین پوخته‌ی وینه‌ی ژبانی ژبایی سه‌ربه‌خۆی میس‌دی‌یه‌کانی
 بایره‌ گوره‌یان ده‌خاته‌ به‌رچاوو به‌په‌چه‌وانه‌ی گه‌لیک میژوو‌نوس‌ی‌تره‌وه
 میژووی ده‌سه‌لاتو فه‌رمانه‌وایان ناکاته‌ به‌شیک له‌ میژووی
 هه‌خامه‌نه‌شی‌به‌کان . جگه‌ له‌ دوو‌ لایه‌ نه‌ گرنگه‌ له‌ کتیبی « میدیا » دا‌گه‌لیک
 زانیاری که‌م‌زانراو ده‌رباره‌ی به‌سه‌ره‌اته‌ گوره‌کانی نه‌و رۆژگاره‌و هۆزو
 گه‌له‌کانی ناوچه‌ی زاگرو‌س ده‌خوینی‌به‌وه ، نه‌وانه‌ی له‌زیکه‌وه‌ پتوه‌ندیان به‌
 نه‌زادو رابوردووی کورده‌وه‌ هه‌به‌ .

پتویسته‌ نه‌وه‌ش بلتین که‌ دیاکه‌نه‌ف کتیبه‌کی ته‌نها بو‌ پسپۆرانی میژوو
 دانه‌ناوه ، به‌لکو ویستوو‌یه‌ زانیاری‌یه‌کانی ناوی به‌جۆرتکی ره‌وان بخاته‌
 به‌رده‌ست هه‌موو نه‌وانه‌ی خوینده‌وه‌ی نه‌و جۆره‌ باسانه‌یان مه‌به‌سته . خوا
 هه‌لناگری بورهان قانیمیش له‌ وه‌ر‌گه‌یرانه‌که‌یدا به‌پیتی توانا نه‌و لایه‌نه
 گرنگه‌ی ره‌چاو کردوو‌ه‌و ویستوو‌یه‌ کارینکی نه‌وتو بکا که‌ خوینه‌ری کورد
 به‌ناسانی له‌ ناوه‌رۆکی کتیبه‌که‌ تی‌بگا‌و به‌وجۆره‌ توانی دیاری‌یه‌کی به‌نرخ
 پشکه‌ش به‌ کتیبخانه‌ی کوردی به‌گشتی و کتیبخانه‌ی میژوو‌یی کوردی
 به‌تایه‌تی بکات .

دوای جه‌لادته‌ به‌درخان دوو‌ رووناکی‌ری ترمان دیسان پوخته‌ی
 سه‌کانی زه‌ینه‌فونیان ده‌رباره‌ی کورد بو‌ گه‌یرا‌وینه‌وه ، به‌که‌میان سه‌لاح
 سه‌عدوللای زاوای و دووه‌میان که‌ریم زه‌نده . سه‌لاح سه‌عدوللا سالی
 ۱۹۷۳ نه‌وبه‌شانه‌ی « نه‌ناباسیس » که‌ پاسی کوردستانی دێرین ده‌که‌ن له‌
 ئینگلیزی‌یه‌وه‌ کردنی‌به‌عه‌ره‌بی‌و له‌ نامیلکه‌یه‌کی ۴۶ لاپه‌ره‌یی سه‌ربه‌خۆدا
 بلاوی‌کردنه‌وه . و‌ابزانه‌ نه‌و کاره‌ی مامۆستا سه‌لاح له‌ هه‌موو کاره‌کانی
 نه‌وانی به‌ر له‌و زیاتر سه‌رنجی رووناکی‌ری کوردی بو‌ زه‌ینه‌فونو نه‌ناباسیس

پراکیتشا ، تاییهت له بهرئهوهش که وهرگتیر ناویشایتیکی نوئی سهرنج پراکیتشی
بۆ نامیلکه کهی ههلبژاردوه (۳۲۸) .

ههرچی کهریم زهنده بهر لهو به کوردی ههمان باسی له فارسی بهوه
وهرگرتووهو له گوڤاری « پۆژی نوئی » دا بلاوی کردۆتهوه (۳۲۹) . وتاره کهی
زهند ههرچهنده دهقی تهواوی قسهکانی زهینهفون نی بهوه له شوینی ناسکدا
دهسکاری کراوهو ناوی لێ گوڤرپراوه ، بهلام یه کهم گتیرانهوهی پهوانی
کوردی ئهوه سهرگوزوشته دتیرینهیه که شوینی له میژووی کۆنی کوردا
تاییهتی به .

وهرگتیرانی کوردی له مهیدانی میژووی سهده ناونجی بهکاندا هیشتا زۆر
کز و لاوازهو شتیکی ئهوتوی لهوه زیاتر نی به که تاییسته له گهل ناوی
میژوونونوسانی کوردا خستومانهته بهرچاو . ههژاری شاعیر جگه له
« شهرنامه » کهی شهرهفخانی بدلیسی که له شوینی خۆیدا بهدریژی
باسمان کرد « هۆزی له بیر کراوی گاوانو گاوانی به بهناوبانگهکان » ی دوکتور
ستهفا جهودایشی کردۆته کوردی بهکی پهوانو له گهل یتشهکی بهکی ده
لاپههیدا سالی ۱۹۷۳ له پرتگی « کۆری زانیاری کورد » هوه
بلاوی کردهوه (۳۳۰) . « چمکینک له میژووی ههورامانو مهريوان » که
مههمدی مهلا کهریم له فارسی بهوه کردوویه به کوردی و سالی ۱۹۷۰ له
کیتیبکی پهنجالاپههیدا بلاوی کردۆتهوه باسی ژمارهیهک له پیاوه

۳۲۸- پروانه : زینفون ، مسیره العشرة الاف عبر کردستان ، ترجمه صلاح
سعد الله ، بغداد ، ۱۹۷۳ (من مطبوعات « التآخی ») . سن ههزار
دانهی لێ چاپ کراوه .

۳۲۹- پروانه : کریم زهندهی ، کوردستان له بادداشتی سههلهشکری بۆنانی
ئهگزینافون ، - « پۆژی نوئی » ، ژماره ۳ ، حوزهیرانی ۱۹۶۰ ،
ل ۲۵ - ۲۹ .

۳۳۰- ۱۰۵ لاپهه به . ههژار شیمهکانی دیسان به شیمه دارشتوونهوه .

تایینی به کانی ناوچه‌ی هورامان و موکریان نه ده‌ور و به‌ری کۆتایی سه‌ده
 ناوچه‌ی به کاندا ده‌کات (۳۳۱). کاکه همه دوو وتاری جه‌میل به‌ندی رۆژ به‌یانشی
 له فارسی به‌وه کردووه به کوردی و له «گۆفاری کۆری زانیاری کورد» ا
 بلاوی کردووه نه‌ته‌وه، به‌که میان ده‌رباره‌ی «میرنشینی به‌نی عیار و ده‌وله‌ته‌که‌یان
 له رۆژئاوای ئێراندا» به‌وه دووه‌میان له‌سه‌ر «دینه‌وه‌رو ناوداران» به‌ (۳۳۲) .

میژوو نووسه موسلمانه‌کان هه‌ریه‌که‌یان به‌جۆرتیک باسی کورد و ناوچه
 کورده‌واری به‌کانیان کردووه . نووسینه‌کانی ئه‌وان سه‌رچاوه‌ی په‌سه‌ن بۆ
 لیکدانه‌وه‌ی میژووی سه‌ده ناوچه‌ی به‌کانی گشت رۆژه‌لآت . کۆکردنه‌وه‌و
 و مرگێران و لیکدانه‌وه‌ی ئه‌و به‌شانه‌ی کتێبه‌ میژوویی به‌ کۆنه ئیسلامی به‌کان
 که باسی کورد ده‌که‌ن ئه‌رکیکی گه‌وره‌و پێوسته بۆ پروون کردنه‌وه‌ی گه‌لیک
 لایه‌نی رابوردووی کورد و کوردستان .

له مه‌یدانی و مرگێرانیشدا دیسان میژووی نوێ شوونی به‌که‌می
 گرتۆته‌وه . محهمه‌دی مه‌لا که‌ریم و جه‌لال ته‌قی و شیخ مارفی قه‌ره‌داغی و
 دوکتۆر ئه‌حمه‌د عوسمان ئه‌بو به‌کرو دوکتۆر کاوس قه‌فتان و ژماره‌یه‌ک
 پرووناکییری تر به‌پیتی توانا که‌م و زۆر کتێبخانه‌ی میژوویی کوردی‌یان
 ده‌وله‌مه‌ند کردووه . به‌که‌میان له‌ کوردی به‌وه بۆ عه‌ره‌بی و له‌میان‌وه‌ بۆ
 ئه‌ویان چه‌ند به‌ره‌مه‌یتی و مرگێراوه‌ که «میژووی میرانی سوران» ه‌که‌ی
 حسین حوزنی موکریانی به‌کیکیانه (۳۳۳) . پاش ماوه‌یه‌ک «کوردستان له

۲۲۱- له کتێبی «نور الانوار» ی عه‌بلولصه‌مه‌د سه‌ید صالحی مورادی به‌ره
 وه‌ری گێرلومو له به‌غدا چاپی کردووه .

۲۲۲- بروه‌انه: «گۆفاری کۆری زانیاری کورد»، به‌رگی پینجه‌م ، ۱۹۷۲ ،
 ل ۴۷۹ - ۵۰۵ ، به‌رگی شه‌شهم ، ۱۹۷۸ ، ل ۵۴۳ - ۵۹۱ .

۲۲۳- بروه‌انه : حسین حوزنی المکریانی ، موجز تاریخ امراء سوران ، نقله‌ الی
 العربیة محمد الملا عبدالکریم ، بغداد ، بلا ، ۸۹ ص . وه‌ک خۆی ده‌لێن
 سالی ۱۹۶۸ چاپی کردووه .

ساله کانی شهری به که می جیهاندا «شی کرده عه ره بی و له رینگه ی « کوری زانیاری کورد» هوه بلاوی کرده وه (۳۳۴) . ههروه ها کاکه همه له عه ره بی هوه چند به ره میکی ده باره ی میژووی نوئی پروسیا وه رگیپراوه ته سسر کوردی (۳۳۵) .

پرووناگیری کورد چاک ده زانی وه رگیپراوه کانی کاکه همه ج له کوردی به وه بو عه ره بی و ج له عه ره بی هوه بو کوردی چند ره وانو ریتکویتیکن ، به لام به داخه وه خانه ی نه وه رگیپره گه وره به مان به و جوره ی پیوسته هه رگیز په پره ویی مه رجه زانستی به کانی هونه ری وه رگیپران ناکات . به وینه که « میژووی میرانی سوران » ه که ی حسین حوزنی موکریانی کردوته عه ره بی هه ره له خوره وه وشه ی (کورته) ی خستوته پال ناوه عه ره بی به که ی و کردوویه ته « موجز تاریخ امراء سوران » ، ته نانه ت بن نه وه ی له هیچ شویتیکی کتیه که شدا بلن کاریکی وام کردووه . هه رچه نده ناوی کتیه که به و « موجز » هوه زور زیاتر له گه ل ناوه روکیدا ده گونجی ، به لام نه و کاره به پیودانی زانست په وانی به (*). جگه له وه کاکه همه زور ده گمن له ناوه روکی نه و به ره مانه ی وه ریان ده گیری ده دوی . به وینه ته نها چوار په راویزی وه رگیپ سرتاپای ۸۹ لاپه ره که ی میژووی میرانی سورانیان

۳۳۴- بروانه : الدكتور کمال مظهر احمد ، کردستان فی سنوات الحرب العالمية الاولى ، ترجمة محمد الملا عبدالکریم ، بغداد ، ۱۹۷۷ ، ۱۶ ص .

۳۳۵- بروانه : « لینی میهن » ، به غدا ، ۱۹۷۰ ، ۱۱۴ ل . « شوپشی ۱۹۰۵ - ۱۹۰۷ » ، به غدا ، ۱۹۷۵ ، ۳۰ ل .

(*) لهم چهنانندا کاکه همه پینی پراگه بلاندم که نه و « میژووی میرانی سوران » ه که ی له چاپیکی کونی روژگاری ماموستا حوزنی به وه کردووه به کوردی و له ویدا وشه ی « موجز » هه به . من بهش به حالی خوم نه و چاپهم نه دیوه . جا گهر واپن و ، دینزه واشه ، نهوساکه په خنه به کی تر له گوردنی کاکه همه ده نالن ، ده بو له پیتشه کیی وه رگیپراوه که بدا نه و راستی به مان بو پروون بکاته وه .

پازاندۆتهوه که ئەوانیش سیانیان سەرپشبین . دیسان زوربەهی وەرگیرانه کانی
کاکهحه مه پتووستیان به پتسهکی شیوو گونجاوه له گهڵ ناومرۆکی ئسو
به رهه مانهی وەریان ده گپیری . لیره شدا دیمه وه سەر « میژووی میرانی
سۆران » که دوو وشه پتسهکی بۆ نه نووسیوه ، هیچ نه بێ بۆته وهی به
خوینهری عه ره ب بلی مامۆستا حسین حوزنی موکریانی کۆیه ! .

با ئەوهش بلیم که من ئەم ورده تییینی یانه ته نه ا له به ره ئه وه ده خه مه به رچاو
چونکه دلنیا م له وهی خامهی ره نگینی کاکهحه مه هیتا ژۆری له باردایه ،
ئه گنا هیچ کامیک له ره خه کانم له وانه نیره له پایهی به رزی ئه و پروونا کپیره
چالاکه مان که م بکاته وه (۳۳۶) .

گه ره ئه وانهی له میژوودا پشپۆرنو تا ئیسپۆکه ، به داخه وه ، په رنگیان
هه به وه ده نگیان نیره ، وه ک جه لال ته قی ئه ندازیار خۆیان هیلک کردبایه
هه له بت کتیبخانهی میژوویمان ئیسته رازاوه تر ده بوو له وهی هه یه (۳۳۷) .
سالی ۱۹۷۰ جه لال ته قی به کیک له به ره مه نایابه کانی کوردناسی سوۆقیه تی
به ناوبانگ نه فتوللا ئه رۆنه فیچ خالفینی کرده کوردی و له کتیبکی ۲۲۰
لا په ره ییدا بلاوی کرده وه . که م به ره می میژووی تائسته توانیوی به وه ک

۳۳۶- کاکهحه مه ئه وه نه دهی به سه که ژماره ی لا په ره ی ته نه ا کتیبه کوردی به کانی
تاوه کو ئیسته له دوو هه زار تپه ری کردوه . به پتی بیلپۆگرافیا که ی
مامۆستا نه ریمان که سالی ۱۹۷۷ چاپ کراوه کاکهحه مه ۱۲ کتیبی
کوردی و ۱۸۸۲ لا په ره ی هه به وه هه شته مین شوینی له ناو نوو سه رانی
کوردا به رکه و تووه (بروانه : « بیلپۆگرافیای کتیبی کوردی ۱۸۷۸ -
۱۹۷۵ » ، ل ۲۶۲ و ۲۸۱) .

۳۳۷- ریتکه به خۆم ده ده م لیره دا به نا شکرا گله یی ته نه ا له دوکتۆر جه بار
قادر بکه م چونکه پتیه ندیم له گه لی له سه ر بناغه ی مامۆستایی و برای
داریژراوه . له ماوه ی دولده سه له ی ژبانی مامۆستاییم له زانکوی
به غدا ژۆر ده گه من تووشی فوتابی لیها تووی وه ک ئسو ها تووم .
ژۆریشم ده ره باره ی له مامۆستا و ها وه له کانم بیستۆته وه ، بۆیه کا پتیم
سه به ره گرتی به ختی میژوونووسی کوردی وا له عاستیا چۆته به ستن .

کتیبه‌کە‌ی خالفین باسی سەرەتای چاوتیپیرینی دەولەتە گەرەکان لە سامان و -
 شوێنی ستراتیژی کوردستانمان بۆ شی بکاتەو ، ئەو باسە گرنگە‌ی زۆر -
 بەداخووە تاووە کو ئیستە بە باشی لە خۆی و ئەنجامەکانی تینە گەشتوین ،
 لەبەر ئەوە جەلال تەقی چاکی کردوووە ئێ و کتیبه‌ی خالفینی کردۆتە گولر ،
 سەردەستە‌ی وەرگیراوەکانی . تەنها ئەوە نەدەهەبە کە لە وەرگیرانی ناوی
 کتیبه‌کەدا ، پێم وایە ، کە مینک کەوتۆتە هەلەووە چونکە « بەربازا کوردستان » ی
 پرووسی بە هیچ جۆر « خەبات لە پێی کوردستاندا » بۆ ناوەرۆکی کتیبه‌کە‌ی
 خالفین ناگەتینی (٣٣٨) . بێ گومان دەولەتە گەرەکان خەباتیان لە پێی
 کوردستاندا نەکردوو ، ئەوان لەسەر خاڵ و سامانی لە زۆرانبازی و
 دووبەرەکی و مل ملاتییدا بوون ، ئەوە‌ی خالفین لە هەرشت زیاتر بایەخی
 پێداووە هەولی داووە لایەنە شارراووەکانی بدۆزیتەووە . هەرچەندە ئێ و
 هەلەبە‌ی جەلال تەقی تیکەل بە بەرھەمی میژوویی تێمان بوو (٣٣٩) ، بەلام
 دوکتور ئەحمەد عوسمان ئەبو بەکر دروست ناوی کتیبه‌کە‌ی کردۆتە عەرەبی :
 « الصراع علی کردستان » (٣٤٠) . وەک لە بەشی یە کەمدا وتیمان جەلال تەقی
 شەرەکانی ئەسکەندەری گەرەشی لە سەرچاوە بەکی رەسەنی کۆنەووە کردوووە
 بە کوردی .

« کوردستان و کیشە‌ی کورد » کە‌ی میخائیل سیمیۆنە فیچ لازەر تیف (٣٤١)

٣٣٨ - پروانە : ن . ١ . خالفین ، خەبات لە پێی کوردستاندا ، وەرگیرانی
 جەلال تەقی ، سلیمانی ، ١٩٧٠ .

٣٣٩ - بەوتنە پروانە : « گۆفاری کۆلیجی ئەدەبیات » ، ژمارە ١٧ ، ١٩٧٤ ،
 ل . ٨ ، پەرلوئیزی ژمارە ٨ ، ژمارە ١٩ ، ١٩٧٦ ، ل . ١٧٠ ، پەرلوئیزی
 ژمارە ١٠ ، ژمارە ٢٠ - ٢١ ، ١٩٧٧ ، ل . ٩١ ، سەرچاوە‌ی ژمارە ٩ .

٣٤٠ - ن . ١ . خالفین ، الصراع علی کردستان ، ترجمة الدكتور احمد عثمان
 ابو بکر ، بغداد ، ١٩٦٩ .

٣٤١ - سالی ١٩٦٤ لە مۆسکو چاپی بەکەمی ئەو کتیبه‌ی لازەر تیف لە ٤٠٠
 لاپەرەدا بلاو کرابوو . چاپی دووھەمی سالی ١٩٧٢ بە دەسکاری بەکی
 کەمەووە لەزێر ناوی « مەسەلە‌ی کورد ١٨٩١ - ١٩١٧ » ل . ٤٧٢
 لاپەرەدا دێسان لە مۆسکو بلاو کرابوو .

که به راستی له وینهی که مه و ته و او که ری کتیه که ی خالینه له ده می که وه
 سه رنجی دوکتور کاوس قهفتان و جهودت بیلال ئیسماعیلی پراکشاووه ،
 به که میان کردوویه ته کوردی و به شنی زوری له ئیزگه وه و به شی که می له
 رۆژنامه و گۆقاره کاندایلاو کردۆته وه و نیازی به به سه ر به که وه له کتییکی
 سه ر به خۆدا چاپی بکات . هه رچی جهودت بیلال ئیسماعیل زنجیره به کی به
 عه ره بی له بلاو کردۆته وه . باسه کانی ناو ئه و کتیه ی لازه ریتف پیوستیان
 به لیدوان و روون کردنه وه ی زۆره .

کتیی « کورد » ی مینورسکی که دوکتور مارف خه زنده ار کردوویه ته
 عه ره بی^(۲۴۲) و تایهت ئه و به شی کتیه گه وه که ی ئه ولیا چه له بی که سه عید
 ناکام کردوویه به کوردی^(۲۴۳) له و سه رچاوانه ن که که ره سه ی باش ئه دن
 به ده ست میژوو نو سه وه .

وهك وتمان پروونا کیرانمان ده یا توانی له ریگی وه رگپرانه وه
 کتیه خانه ی میژوویمان ده وه له مه ندر بکه ن . گه لیک به ره می به که لك هه ن
 که خۆ بیگانه زۆر که میان ده رباره ده زانن ، تایهت ئه وانه یان که نو سه رانی
 کورد به زمانی تر دایانان ، وهك کتیه نایابه که ی دوکتور نوری ده رسیمی
 که سالی ۱۹۵۲ له هه له ب به تورکی چاپی کردووه و گه لیک زانیاری به که لك و
 ده گه نی ده رباره ی خه باتی کوردی تورکیا تیدا بلاو کردۆته وه (۳۴۰
 لاپه ره به)^(۲۴۴) .

۲۴۲- پروانه : ف . ف . مینورسکی ، الاکراد . ملاحظات وانطباعات ، ترجمه
 وعلق علیه و قدّم له الدكتور معروف خزندهار، بغداد ، ۱۹۶۸ ، ۹۸ ص .

۲۴۳- « کورد له میژووی دراوستیکانیدا . سیاحه تنامه ی ئه ولیا چه له بی ی » ،
 وهرگپرانی سه عید ناکام ، له چاپکراوه کانی « کوپی زانیاری کورد » ،
 بهغدا ، ۱۹۷۹ ، ۳۷۵ ل .

۲۴۴- پروانه : Dr. Vet. M. Nuri Dersimi, Kurdistan Tarihinde Dersim, Halap, 1952.

تایسته چند جارێك دهنگی میژوو نووسی کورد له کۆنگره تایه تی و گشتی به کاندا بهرز بوته وه . میژوو نووسه کورده کانی سۆقیهت و له سهرو هه مویانه وه ماموستا کورد دۆیته به شداری له و کۆپه زانستی یانه دا ده که ن که دهزگا رۆژه لاتناسی به کانی ئه و ولاته ده یانه ستن . له به که م کۆبوونه وه ی گشتی ئه و کۆنگره گه وره به دا که ئامۆژگای گهلانی ئاسیای سه ر به کۆپی زانیاری سۆقیهت له ۲۲ وه تا وه کو ۲۶ ی مایسی سالی ۱۹۶۲ له باکو گرتی دوکتور په حیمی قازی دووم و تاری به م ناوه وه خوینده وه : « لیکۆلینه وه ی میژووی بزوتنه وه ی نه ته وه یی — پزگاریخوازی گه لی کورد » . هه ر له و کۆپه دا دوو کوردناسی سۆقیهتی دوو و تاری تریان ده رباره ی میژووی کورد پیتشکه ش کرد ، به که میان دوکتور خالفین بوو که باسی « بلاو بوونه وه ی ده سه لاتنی به ریتانیا » ی به ناو کوردستانی سه ده ی توژده میندا کردو دووه میشیان رۆژه لاتناسی ئه رمه نی دوکتور گ . ب . ئاکۆپۆف بوو که وتاره که ی بۆ باسی « په ره سه ندنی پتوه ندی سه رمایه داری له کوردستانی ئیران » دا ته رخا ن کردبوو .

له رۆژی ۲۵ وه تا وه کو ۳۰ ی مارتی سالی ۱۹۷۳ له به خدا کۆنگره به که ی میژووی گه وره به سترا که ژماره به که ی زۆر له میژوونووسانی عیراق و عه ره ب و جیهان تییدا به شدار بوون . کاره زانستی به کانی کۆنگره به سه ر سنج لیژنه دا دابه ش کران : فه له ستین و خلیج ، ئیمپریالیزم و بزوتنه وه ی پزگاریخوازی نه ته وه یی ، که له پووری عه ره ب .

له لیژنه ی « ئیمپریالیزم و بزوتنه وه ی پزگاریخوازی نه ته وه یی » دا که من سه ره په رشتیم ده کرد چه ند جارێك باسی میژووی کورد ها ته پیتشه وه . دوکتور ئه محمده عوسمان ئه بو به کر و تاری « چه ند لایه تیکی مه سه له ی کورد به ر له

شعری به کەمی جیهان» ی پیشکەش بەو لیژنە یە کرد (٢٤٥) . منیش باسیکم
دەربارە ی سـروشتی بزوتنەوە ی رزگار یخوازی – نەتەوە یی کورد (٢٤٦)
خوێندەوە (٢٤٧) کە بوو هۆی لێدوا ئێکی گەرم (٢٤٨) .

لە دوا رۆژی کۆبوونەووە کاندای لێژنە یە کی تایبەتی بۆ دەرشتی بێرە کانی
کۆنگرە دانرا کە ئەمانە ئەندامی بوون : پروفیسۆر جاک بیژک (فەرەنسە) ،
پروفیسۆر کیسیلۆف (بەکیەتی سوێد) ، پروفیسۆر فلایش هامنەر
(ئەلمانیای) ، دوکتۆر محەمەد ئەنێس (میسر) ، دوکتۆر نیکولا زیادە (لۆبنان) ،
دوکتۆر سەعد زەغلول (میسر) ، دوکتۆر عەبدولوەهاب کە یالی (فەلەستین) ،
دوکتۆرە خەیری بە قاسمی بە (فەلەستین) ، دوکتۆر فەیسەل سامیر (عێراق) ،
مامۆستا محەمەد توفیق حەسین (عێراق) ، دوکتۆر حەسین ئەمین (عێراق) ،
دوکتۆر عەبدولئەمیر محەمەد ئەمین (عێراق) و من . من پوختە ی کاری
لیژنە کە ی خۆم بەم جۆرە پیشکەش بە لیژنە ی دەرشتی بێرە کانی کۆنگرە
کرد :

« بەشداریانی کارە کانی لیژنە کە مان ، لیژنە ی ئێمە یالیزم و بزوتنەوە ی
رزگار یخوازی نەتەوە یی ، بایەخی زۆری خەباتی گەلانیان دیار کرد و بێرە کانی

٢٤٥ – رۆژنامە ی « التآخی » دەقی وتارە کە ی بلاو کردموه (بـروانە :
« التآخی » ، ٢ نیسان ١٩٧٢) .

٢٤٦ – سەرەتا نیازم نەبوو هیچ پیشکەش بکەم ، بەتایبەتی چونکە
بێرە کانی بوو « کۆمەڵی پووشنیری کورد » نەرمکی باسی مێژووی کورد
لە کۆنگرە کەدا بگریته ئەستۆی خۆی (بروانە : « التآخی » ، ١ آذار
١٩٧٢) ، بەلام کە ئەویان نەبوو ناچار منیش ئەو باسەم پیشکەش کرد .
٢٤٧ – نلوی وتارە کەم « الابعاد والملاحم الاساسية لحركة التحرر الوطني
للشعب الكردي » بوو کە « التآخی » دەقە کە ی بلاو کردموه (بروانە :
« التآخی » ، ٨ نیسان ١٩٧٢) .

٢٤٨ – خۆی لێخۆشبوو سەلاحەد دین بەبطارو یوسف ئێبراهیم بەزبە گۆ دوکتۆر
نەزلر حەدیسیو دوکتۆر بەهجەت کەمیل تکریتی لەوانە بوون کە لە
باسە کانی وتارە کە دووان (بروانە : « التآخی » ، ١ نیسان ١٩٧٢) .

نابج بزوتنه‌وهی رزگاربخوازی عه‌رب له بزوتنه‌وه رزگاربخوازه‌کانی جیهان
 جیا بکریته‌وه . هه‌روه‌ها تیگه‌یشتی سروشتی نیۆکۆلۆنیالیزم و پيسواکردنی
 به ئه‌رکیکی پیوست ده‌زانن چونکه نیۆکۆلۆنیالیزم مه‌ترسی به‌کی گه‌وره‌و
 سامناکه بۆ گه‌لان . به هه‌مان ده‌ستور به‌شدارانی کاره‌کانی لیژنه‌که‌مان
 بایه‌خیکی زۆریان به خه‌باتی هاوبه‌شی عه‌رب و کورد داو به‌یاننامه‌ی
 میژوویی نازاری به‌رز نرخاندو گه‌لیک ستایشی پیوه‌ندی میژوویی به‌تین و
 تیکه‌لیی چاره‌نووس و به‌رژه‌وه‌ندی به‌کانی تیوان دوو گه‌لی برا عه‌رب و
 کوردیان کرد . دلیاین له‌وه‌ی ناتوانی ئه‌رکه‌کانی رزگاریی راسته‌قینه‌و
 نه‌ه‌یشتی دواکه‌وتوویی و دا‌پ‌رین که بوونه‌ته شه‌ق‌لی دیاری کومه‌لگای
 عه‌رب ، جج به‌جج بکرتین بچ هیتانه کایه‌ی مه‌رجه پیوسته‌کانی که بریتین له
 دانی سه‌ربه‌ستی به کومه‌لانی خه‌لک بۆ ده‌رپ‌رینی خواست و ویسته‌کانی له‌گه‌ل
 یه‌کگرتی هیژه نیشتمانی و پیشکه‌وتنخوازه‌کانی عه‌رب و بلاو‌کردنه‌وه‌ی
 زانستی ئه‌فسانه‌په‌وتین بۆ نه‌ه‌یشتی هه‌ر کوسیتک هه‌ب‌ن له به‌رده‌م
 سه‌رفرازبوونی کومه‌لایه‌تی و رووناک‌بیریدا » .

له‌سه‌ر پ‌یشنیری من و پ‌شتگیری گه‌رمی خوالیخۆش‌ب‌وو دوکتور
 عه‌بدولوه‌هاب که یالی و جاک ب‌یرکو کیسیلۆف و دوکتور محهمه‌د ئه‌نيس و
 دوکتور نيقولا زیاده‌و دوکتور فه‌یسه‌ل ساميرو مامۆستا محهمه‌د توفیق
 حه‌سین لیژنه‌ی دا‌ر‌شتی پ‌ریاره‌کانی کۆنگره‌ بایه‌خ‌دان به‌ لیکۆلینه‌وه‌ی
 که له‌پوورو میژووی کوردی کرده به‌ندی هه‌وته‌می پ‌ریاره‌کانی که له
 دواکو‌بوونه‌وه‌ی گ‌شتی کۆنگره‌دا خۆیندرایه‌وه‌و دوا‌یش بلاو‌کرایه‌وه‌ .

هه‌ر ئه‌وساله‌ش میژوونووسی کوردی دیسان بوونی خۆی سه‌لماند ،
 به‌لام ئه‌مجاریان له کۆبوونه‌وه‌یه‌کی جیهانی گه‌وره‌تردا . به‌بۆنه‌ی یادی ۱۵۰
 ساله‌ی دامه‌زراندنی رۆژه‌ه‌لاتناسی فه‌ره‌نسی و یادی ۱۰۰ ساله‌ی به‌ستی
 یه‌که‌م کۆنگره‌ی رۆژه‌ه‌لاتناسی له پاریس ، له ۱۶ و ۱۷ تاوه‌کو ۲۲ ته‌مموزی

سالی ۱۹۷۳ له سۆربۆنى پاریس کۆنگره به کی گه وره به ستره که نزیکه ی سنج هزار زاناو پسیوری ده یان ولات له کاره کانیدا به شدار بوون . ئەم کوردانهش وهك وهفدیکی زانستی سه ره به خو ئاماده ی کۆبوونه وه کانی کۆنگره بوون : دوکتوره نه سرین فه خری ، هه ژاری شاعیر ، دوکتور ئیحسان فوئاد ، دوکتور شه فیق فه زاز ، دوکتور عیصه ت شه ریف وانلی ، دوکتور محمه د نوری عارف ، دوکتور موزه فه ر نه قشه ندی و من .

پۆژی ۱۹ی ته مموز به کیك له کۆره کانی کۆنگره به سه ره په رشتی تو ما بو او یاریده ی دوکتوره جۆیس بلۆ بۆ کوردناسی ته رخا ن کراو پینج باسی تیدا خو ئیندرا به وه ، باسیکی دوکتوره نه سرین فه خری ده رباره ی رێژمانی کوردی و باسیکی دوکتور ئیحسان فوئاد ده رباره ی کارکردنی ئەده بی ئەوروپایی له په خشان ی کوردی و باسیکی دوکتور محمه د نوری عارف ده رباره ی کارکردنی زمانو ئەده بی فارسی له زمانو ئەده بی کوردی دا له گه ل دوو باسی میژووی که به کیکیان دوکتور عیصه ت شه ریف پیتشه کی کردو ده رباره ی کشانی کوردستان به ره و پۆژئاوا له تیوانی سه ده ی ده به مین و پا زده میندا بو ، ئەوی تریشیان وتاریکی من بوو ده رباره ی « کیشه کانی نووسینه وه ی میژووی گه لی کوردو ئه ره که کانی کۆری زانیاری کورد » .

به شدارانی کۆره که له چه ند مه سه له به کی میژووی تری کورد کۆلینه وه .

به کیکیش له بریاره تاییه تی به کانی کۆنگره ده رباره ی دامه زرانندی « کۆمه له ی کوردناسی جیهانی » بوو که له دوا کۆبوونه وه ی گشتیدا وهك به کیك له ئەنجامه کانی کۆنگره خو ئیندرا به وه . هه رچه نده به هۆی مردنی تو ما بو او ه که به سه رۆکی کۆمه له که هه لبژێردرا ، له گه ل چه ند هۆیه کی تری ئاشکرا هه و کۆمه له تا ئیمرۆکه هه یچی بۆ نه کراوه ، به لام ته نها بریاری دامه زرانندی

له کۆنگره به کی جیهانی گه وره دا دهسکه و تیکی گه وره بوو بو کوردناسی به گشتی (۳۴۹) .

روونا کیرانی کوردی سۆفیهت گه لیک خزه تیان یتشکesh به میژوونوسی کوردی کردوو . له بیسته کانهوه دهست کرا به چاپ کردنی ژماره به ک کتیبی میژووی تایه تی بو فیر گه کوردی به کانی ئه رمه نستان . به ره مه زوو کانی شاملو ف ده چنه خانه ی سه رچاوه ی میژووی شه وه (۳۵۰) . ج ئه وو ج پرۆفیسۆر حاجی به جندی و جاسین جه لیل له سه ره تای سی به کانه وه چه ند به ره میکی میژووی بان کردۆته کوردی .

له دوا ی چه کانه وه میژوونوسی کوردی سۆفیهت ره نگ و بۆی تایه تی خۆی وه مرگرت . کوردۆتیتف لسم مه بدهانه شدا دهنگی زولاله و به ره مه کانی هه رچه نده له که مو کورتی بن به ش نین ، به لام جینگه یان زۆر دیاره ، تایه ت چونکه زور به یانی بو به ره په رچ دانه وه ی ئه و میژوونوسانه ته رخا ن کردوو که له به ره مه کانیاندا به رام بهر میژووی کورد به هه له دا چوون (۳۵۱) . سالی ۱۹۵۴ له وتاری « شتواندن میژووی کورد له

۳۴۹- بو درتیزی ئه و با سانه بروانه : « براه تی » ، به غدا ، ژماره ۶۴ ، ۱۷ ی ئابی ۱۹۷۳ ، « التاخی » ، ۵ و ۸ اب ۱۹۷۳ .

۳۵۰- به کیک له و به ره مه مانه ی نلوی « دهر باره ی مه سه له ی دهره به گی له نلو کوردا » به که سالی ۱۹۳۴ بو به که م جار به زمانی رووسی بلاوی کرده موو منیش سالی ۱۹۷۷ کردمه عه ره بی (بروانه : ۱ . شاملوف ، حول مسأله الاقطاع بین الكرد ، ترجمه و کتب مقدمته و علق علیه الدكتور کمال مظهر احمد ، بغداد ، ۱۹۷۷ ، ۱۰۲ ص) .

۳۵۱- دوا ی گه رانه وه ی له به کیه تی سۆفیهت نوکتۆر ئه و په رحمانی حاجی مارف زور به ی ئه و به ره مه مانه ی ماموستا کوردۆتیتفی کرده کوردی بو له کتیبیکی سه ره بخۆدا بلاوی کردنه وه (بروانه : پرۆفیسۆر قه نانی کوردۆ (کوردۆتیتف) ، هه ندیک بیرو بلوه پی هه له له باره ی زمان و میژووی کورده وه ، له چاپ کر لوه کانی « کۆری زانیاری کورد » ، به غدا ، ۱۹۷۳ - ۱۹۷۴ ، ۱۶۶ ل .) .

مێژوونووسی بۆرجوازیی فارسیدا « کوردۆئیتف زۆر به توندی وه لآمی
 پهشید یاسهیی داوه تهوه و سه لماندوو په که کتیه کهی (۲۰۲) بۆ مه بهستیکی
 سیاسی رووت ، بۆ به زۆر کردنی کورد به فارس دازاوه . ئه مه یان ،
 بێ گومان ، راست و دروسته ، به لام مامۆستا کوردۆ له وه لامدانه وه کهیدا
 زۆر جار ئیرانی و فارسی کردۆته به که که پێم وایه په شهید یاسهیی بۆ دوو
 مه بهستی جیاوازی به کارهێنان ، یا هیچ نه بێ زۆر جار ههست به و جیاوازی به
 ده کری ئه گهرچی خۆشی ئه وهی نه و بستین .

به هه مان ده ستور کوردۆئیتف به ره بهرچی پای ژماره به که له کوردناسانی
 سۆفیه تی سه بارهت به نه ژادی کورد داوه تهوه ، تایهت هی قه لچیتسکی و
 ئاکرپوف (۲۰۲) . له و جۆره به ره مه مانهیدا قه ناتی کوردۆ زۆر جار په ناده باته
 بهر سروشت و تایه تی به کانی زمانی کوردی بۆ زیاتر سه لماندنی په گهزی
 په سه نی کورد . به وینه په شهید یاسهیی زۆر له سه ره ئه وه په ویشتوو که گوایه
 جیاوازی له تیوانی کوردی و فارسیدا نی به ، کوردۆش و ئیرای ئه وهی
 سه ره به خۆیی ته وای زمانی کوردی له هه موو په ویه که وه ده سه لیتنی ئینجا
 ئه وه دیتته وه یاد په شهید یاسهیی که په کیه تی زمان به لگه ی به رودای په کیه تی
 نه ته وه بی نی به و باشترین نمونه ی ژیا نیش بۆ ئه و په راستی به نه رو بیج و
 دانیار که په کانی که موویه کی باریک له ئه و رو پادا لیتکیان جیا ده کاته وه و به
 به که زمانیش ده دوین و ئینجا دوو نه ته وهی جیاوازیش پێک ده هیتن !

۲۰۲- مه بهست « کردو پیوستکی نژادی و تاریخی او » که له پێشهیدا
 باسیمان کرد (بڕوانه په راوێزی ژماره ۲۲۵) . که لپاکوف سالی ۱۹۴۳
 ئه و کتیه ی په شهید یاسهیی کوردۆته په ووسی بۆ به کارهێنانی
 په وژه لانتناسانی سۆفیهت . ده سنووسی ئه و وه رگێترانه له کتیه خانه ی
 نامۆزگای په وژه لانتناسی - لقی لیتننگراد هه لگه لوه .

۲۰۳- ئه و په یانه ی کوردۆئیتف بۆ لیتکۆلینه وهی زانستی تایه تی بووه ، بۆ په کا
 تاییسته به په ووسی بلاونه کرلونه وه ، به لام دوکتۆر ئه و په رحمانی حاجی
 ملرف وه ری گێترانه ته سه ره زمانی کوردی ، ئه وهی بابه خی کتیه که ی
 زبانه کر دووه (بڕوانه ل ۱۲۱ - ۱۶۶ ی کتیه که ی) .

دوکتور جلیلین جاسم (۲۵۴) ژماره یەك بەرھەمی چاکی دەربارەمی میژووی نوئی کورد بلاو کردۆتەووە که لە گەل بەرھەمەکانی خالفین و لازەر یقدا تا رادە یەکی زۆر زنجیرە یەکی پێکەووە بەستراو دروستدەکن .

لە یەکەم بەرھەمی میژووی گەورەیدا دوکتور جلیل باشتترین لیکۆلینەووەی دەربارەمی راپەرینە فراوانەکی شیخ عوبەیدوللای شەمزنی پێشکەش کردووە . ئەو بەرھەمی (۲۵۵) که لە کتیپکی سەر بەخۆدا سالی ۱۹۶۶ بە رووسی بلاوی کردۆتەووە پوختەمی بەشیکی سەرەکی نامەمی دوکتوراکە بەتی که سالی ۱۹۶۳ بە ناویشانی «بزوتنەووەمی رزگار یخوازی کورد لە پەنجاکانەووە تاووە کو هەشتاکانی سەدەمی تۆز دە» پێشکەش بە ئامۆزگای رۆژووەلاتناسی سەر بە کۆری زانیاری سوئەتی کرد . زۆر لایەنی ئەم کتیپە سەرئەج رادەگێشن ، تایبەت چونکە دانەری دەستی گەیشتۆتە گەلیک سەرچاوەمی رەسەن و دەگەنو (۲۵۶) توانیوی بە بگاتە زۆر ئەنجامی ورد که هیچ گوما تیک لە سروشتی ئەو راپەرینە گەورەیدا ناهیلن . ناوی باسە سەرەکی بەکانی کتیپە که بۆی هەبە بیرنکی گشتی دەربارەمی ناوەرۆکی بداتە خوینەر : بەشی یەکەمی باسی باری ژبانی ئابووری و کۆمەلایەتی کورد لە نیووەمی دوووەمی سەدەمی تۆز دەمیندا دەکات ، بەشی دوووەمی پێوەندی کورد بە شەری سالی ۱۸۷۷ - ۱۸۷۸ ی تیوان رووسیا و تورکیای عوسمانی روون دەکاتەووە ، بەشی سێیەمی ئەو روداوانە دەگیریتەووە که رینگەیان بۆ بەرپابوونی راپەرینی سالی

۲۵۴ - دوکتور جلیل کۆری نووسەری بەناوبانگ جاسم جلیل . جەمیلەمی خۆشکی و دوکتور ئۆردووخانی برایشی خزمەتبان زۆرە ، پیم وایە بنەمالەمی جاسم جلیل زیاتر لە هەموو خیزانە کوردەکانی ئەرمەنستان نەربینی کوردەواریان پاراستووە .

۲۵۵ - پروانە : جلیل جلیل ، راپەرینی کوردەکان سالی ۱۸۸۰ ، بە زمانی رووسی ، مۆسکو ، ۱۹۶۶ ، ۱۲۲ ل .

۲۵۶ - وەك سەرچاوە نەرشیفی بە کۆنەکانو بەرھەمی ئەرمەنی بەکان . ژمارەمی سەرچاوە ئەرمەنی بەکانی « راپەرینی کوردەکان » بەتەنها حەقدەن .

۱۸۸۰ خوش کرد ، بهشی چواره میشی دیته سهر باسی نهو راپه رینه ی عوسمان به گو حسین به گی کورانی به درخانی گه وره سالی ۱۸۷۸ له جزیر به رپایان کرد ، بهشی داهاتووی کتیه که باسی نهو هه راوبگرانه ده کات که ناوچه ی هه کاری یان گرته وه و ئینجا له لاپه ره ۷۳ و دوکتور جلیل ده گاته مه به ست و ده کویته شی کردنه وه ی به سه رها ته کانی « راپه رینی کورد به سه رۆ کایه تی شیخ عوبه یدوللا له ئیران سالی ۱۸۸۰ » . له کوتابی کتیه که شیدا دوکتور جلیل جلیل ۲۰ به لگو ده کومینتی به کجار گرنگی بلاو کردۆته وه که هموو یان ره وایی راپه رینه که ی شیخ عوبه یدوللا ده سه لین ، نهو راپه رینه ی نه به ک کاتدا رۆژنامه ئینگلیزی به کان به کاری دهستی رووسو رۆژنامه سه رووسی به کانیش به پیلانی ئینگلیزان داده نا - گوپی خاوه نه کانیان سپر له نور بی - فامین ا .

دووم کتیبی میژووی دوکتور جلیل جلیل ده رباره ی « کورده کانی ئیر اتوری عوسمانی له نیوه ی به که می سه ده ی تۆزده میندا » به (۴۰۷) . له کتیه یدا دوکتور جلیل به پشتیوانی ۱۶۴ سه رچاوه ی هه مه چۆر که دیسان به لگو ده کومینته ده گمه نه کانی ئارشیفه زۆره کانی مۆسکوو لیتینگرادو تبلیسی پایته ختی گورجستانو به ره هه مه ئه رمه نی به کان برپه یان ، توانوی به زنجیره به ک باسی گرنگی میژووی کورد له سه رده میتکی زۆر ناسکدا روون بکاته وه ، وه ک سروشتو خه باتو چاره نووسی میرنشینه ناوداره کانی بابانو بادینانو سۆرانو بۆتانو هه کاری ، جگه له بزوتنه وه چه کداره کانی نهو رۆژگاره که راپه رینه کانی به درخانی گه وره و میری ره واندزو یه زدان شیر

۲۵۷ - سالی ۱۹۷۳ له مۆسکوو به رووسی چاپ کرلوه ، ۲۰۰ لاپه ره به . من پیتشه کیو بهشی به که می نهو کتیه م کردنه عمه به یو کانی خۆی له رۆژنامه ی « التاخی » دا بلاوم کردنه وه (بروانه : « التاخی » ، ۱ و ۱۵ و ۲۲ و ۲۹ تشرین الاول و ۵ و ۱۲ تشرین الثانی و ۱۰ و ۳۱ کلون الاول . (۱۹۷۳) .

له سهروو هموويا نهوون . به ياريدى گه ليك به لگه ي نه زانراو جهليل
 جهليل توانيوى به سروشتى دروستى راپه رينه گه ي يزدان شيرمان بو
 دياربكات كه به هوى رابه كى سه ريتى دوكتور بله چ شيركوه (٢٥٨) دلى
 رووناكبرى كوردى لى ره نجابوو . هر له سه ره تاشوه دوكتور جهليل بارى
 ژيانى ئابوورى و كومه لايه تى و ناوچه ي هوزه گه وره كانى كوردستانى ناو
 ئيمپراتورى عوسمانى له كوتاي سده ي ههژده و نيوى يه كه مى سده ي
 توژده داسى كردوته وه و به وچوره رينگه ي بو تيگه يشتى باشتى باسه كانى
 ناو كتيه كه ي خوش كردوو .

جگه له و دوو كتيه ي و به ره مه ئه ده بى به زوره كانى (٢٥٩) دوكتور
 جهليل جهليل زنجيره به ك و تارى ميژوويشى بلاو كردوته وه ، وهك
 « ده رباره ي بارى ژيانى كومه لايه تى و ئابوورى كوردى توركيه له نيوى
 دووه مى سده ي توژده ميندا » و « كوردو شه رى سالى ١٨٧٧ - ١٨٧٨ ي
 تىوان رووسياو توركيه » . هه روه ها دوكتور جهليل گه ليك بايه خى به ژيانى

٢٥٨- يزدان شير (عزالدين شير) خزمى نزيكى به درخانى گوره بوو .
 « ده رده كورد » بووه هوى ناكو كى بان له كاتىكى ناسكدا ، نه وه ي دوكتور
 بله چ شيركو به خيانه ت و به كيك له هوكانى ژيركه وتنى به درخانى
 داناوه (بروانه : الدكتور بله چ شيركوه ، انقضيه الكردية ، ص ٤٤-٤٥) .
 به لام زورى نه برد يزدان شير له عوسمانى به كان هه لكه رابه وه
 راپه ريتى گه وره ي دژيان به ربا كرد . له به شى حموته مى كتيه كه بدا
 دوكتور جهليل باسى نه و راپه رينه ي كردوووه گه ليك زانبارى
 نه زانراوى ده رباره بلاو كردوته وه .

٢٥٩- وهك كتيه ي « زارگوتنا كوردا » (فولكلورى كوردى) كه سالى
 ١٩٧٨ له موسكو له گه ل دوكتور ئوردوخانى برابدا له دوو به رگدا
 چاپيان كردوو (به رگى به كه مى ٥٠.٨ و به رگى دووه مى ٥٢٤ لاپه رهن) .
 سالى ١٩٧٢ ش هه ر دوو كيان كتيه ي گه وره يان ده رباره ي به ندى
 پيشنيانى كوردى بلاو كردوه كه ١٥ هزار دانهى لى چاپ كراره .
 ئه مچوره به ره مه مانه ش ، بن گومان ، كه ره سه به كى باش ئه دن به ده ست
 ميژوونوو سه وه .

پرووناكبيرى كورد داوهو زۆر بهرهم و بهلگه كوردى كۆنى كۆكر دۆتوه و
 ژماره بهك له رۆژنامه و گۆفاره كوردى به زووه كانى دهسكه و توه (٣٠) . له م
 مهيدانه شدا جهليل جهليل بهرهمى هيزاي كه م نيه . له وتارى « گۆفارى
 رۆژا كورد وهك سەرچاوهى لىكۆلینه وهى بیری كۆمه لایه تى سیاسى كوردی
 سهره تاي سه دهى نيست » زۆر لایه نى كه م زانراوى به كه م گۆفارى
 رۆژنامه نووسى كوردى شى كوردۆتوه (٣١) . هر به و دهستوره ش گه لىك
 زانبارى به نرخی ده رباره ی « كوردستان » ی به كه مین رۆژنامه ی كوردی له و
 وتاره يدا بلاو كوردۆتوه كه ناوى ناوه « له میژووی پهیدا بوونی چاپه مه نی
 سیاسى كوردی » . له ویدا ئه و پرپاره ی سولتان عه بدولحه میدی بلاو كوردۆتوه
 كه عه بدولپه حمان به درخان به خۆفرۆش داده نى چونكه دهست له ده ر كوردنى
 « كوردستان » هه لناگرى و ناگه ریته وه ئهسته موول بۆ ئه وه ی بكریتسه
 كار به ده ستى كى گه وره . دیاره ده بوو بیری سولتان و این ، ده شجوو
 رۆژه لانتاسى كه وهك ماكاش گه لىك ستایشى ئه و پرووناكبیره دلسۆزه بكات

٣٦٠- زۆر به داخمه دوكتور جهليل ئه و بهرهم و بهلگه ده گه نانه ی له
 حوت پرپاسكه نا قايم كردوو مو هه زارو بهك مووروى چاومزارى پسا
 هه لواسيون ، نه و كاره ی ، وهك به خۆيم گوتوو ، له ره فتارى زانای
 ره سه ن دووره .

٣٦١- له و وتاره يدا دوكتور جهليل به هه له داچوو كه ده لى ره فیسق
 حلمى دمورى له دامه زراندى كۆمه لى « هيو » ی ئهسته موولدا زۆر
 بووه (پروانه : جهليل جهليل ، گۆفارى رۆژا كورد وهك سەرچاوه ی
 لىكۆلینه وهى بیری كۆمه لایه تى و سیاسى كوردی سهره تاي سه ده ی
 نيست ، - « ولاتانو گه لانى رۆژه لانى نرلىكو ناوه راست » ، زنجیره ی
 حه وته م- كوردناسى ، به رتفان ، ١٩٧٥ ، ل ٧٤) . سەرچاوه ی
 دوكتور جهليل بۆ ئه و قسه به ی لا په ره ٦١ ی ژماره به كى سالى ١٩٦٠ ی
 گۆفارى « رۆژى نوێ » به ، به لام « رۆژى نوێ » مه به ستى ئه و كۆمه لى
 « هيو » به به كه سالى ١٩٣٨ له عیراق دامه زرىنراو ره فیسق حلمى
 سه رۆكى بالا ی بوو نهك ئه و كۆمه له ی دهسته بهك قوتایی كورد سالى
 ١٩١٢ له ئهسته موول هه ر به و ناوه وه د! بانمه زراند .

که به دلچسپی فراوانه و دهستی یاریده‌ی فیروونی نه‌ده‌بی کوردی بو درخ
کردوو .

میژوی هره نوی کوردو تایهت بزوتنه‌وی رزگاربخوازی کومه‌لانی
خه‌لکی کوردستان له‌دوای شهری به‌که‌می جیهانه‌وه سرنجی ژماره‌به‌که له
میژوونوسانی کوردی سؤقیه‌تیاں راکیشاوه که دوکتور شاکرو مگزیان
(شاکرو میجوی خودو) له هه‌موویان چالاکو به‌ره‌مدارتره . دوکتور
شاکرو که سالی ۱۹۳۰ له گوندی نه‌له‌گه‌ز له ناوجهرگی کورده‌واری
نهره‌نستانی سؤقیه‌تدا له‌دایک‌بووه له سهره‌تای ژبانی کاریه‌وه یتکه‌ل به
کوری پروناکیری کوردی نه‌و ولاته بووه . دوای نه‌وه‌ی سالی ۱۹۵۲
به‌شی میژوی ناموزگی پوره‌رده‌ی نابوقیانی له یریتقان ته‌واو‌کردو بو
ماوه‌ی سئ سال هر له نه‌له‌گه‌ز ماموستایی کرد له سهره‌تای سالی ۱۹۵۵‌وه
بووه به‌یکه‌که له نووسهرانی رۆژنامه‌ی «پری یا تازه» (ریگه‌ی نوی) و پاش
سایک کرا به‌یاریده‌ری سرنوسری نه‌و رۆژنامه‌به .

له سالی ۱۹۶۰‌وه دوکتور شاکرو بووه به‌یکه‌که له فرمانبهرانی به‌شی
کوردی تازه دامه‌زرتراوی ده‌زگی رۆژه‌لاتناسی کوری زانیاری
نهره‌نستانی سؤقیه‌ت^(۳۲) . له‌وساوه خزمه‌ته زانستی‌به‌کانی
ده‌ست‌په‌ده‌کن . دوکتور شاکرو تاییسته دوو کتیبو ده‌یان وتاری
بلاو‌کردۆته‌وه که هه‌موویانی بو لیکدانه‌وی بزوتنه‌وی نه‌ته‌وه‌یی -
رزگاربخوازی کورد ته‌رخان کردوو ، نه‌و باسه‌ی سرنجی دوکتور شهره‌ف
نهری‌زانو دوکتور چاچانی کارلینو ژماره‌به‌کی‌تر له پروناکیرانی کوردی
سؤقیه‌تی راکیشاوه . دوکتور شهره‌ف له چهند لایه‌تیکی ژبانی نابووری و

۳۶۲- نه‌و ده‌زگابه‌ سالی ۱۹۵۸ دامه‌زرتراو سالی ۱۹۷۱ کرا به‌ ناموزگابه‌کی
سهره‌خۆ که له پینج به‌ش بیتکه‌تووه : ولاتانی عهره‌ب ، تورکیا ،
نیران ، رۆژه‌لاتی کۆنو کوردناسی .

کۆمه‌لایه‌تیش له کوردستان کۆلیوه‌ته‌وه . چاچانی کارلینیش که به‌کینکه له نوسه‌رو ئه‌دیبه ناسراوه کورده‌کانی ئهرمه‌نستان به‌کینک له به‌رهمه گه‌وره‌کانی خۆی بۆ باسی کوردی ده‌رسیم له کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده‌وه ڤه‌رخان کردووه .

هرچی دوکتۆر خالیدی مورادی چه‌تۆ (چه‌تۆتییف) ی سه‌رۆکی به‌شی کوردیی ئامۆژگای پۆژه‌هلاناسیی ئهرمه‌نستانی سۆفیه‌ته له هر باسینک زیاتر بایه‌خی به‌ میژووی کورده‌کانی سۆفیه‌ت و کارکردنی شۆپرسی ئۆکتۆبه‌ر له بزوتنه‌وه‌ی سیاسی کورددا داوه . چه‌تۆ سالی ۱۹۶۵ له یریتقان به‌ زمانی رووسی کتیبی « کوردی ئهرمه‌نستانی سۆفیه‌ت » ی بلاو کرده‌وه (۲۳) که به‌ دیاری پیتشکه‌شی « هاوڕێه‌تی دوو گه‌لی ئهرمه‌ن و کورد » ی کردووه .

له و کتیبه‌یدا چه‌تۆتییف گه‌لینک به‌لگه‌و زانیاری و ژماره‌ی ده‌رباره‌ی ژبانی ئابووری و رووناکیری و کۆمه‌لایه‌تی کوردی ئهرمه‌نستان و میژووی ئال و گۆره‌کانیانی بلاو کرده‌وه ، ئه‌وانه‌ی ئاشکرا جیاوازی بێ سنووری تیوان ئیپرۆو رابوردووی ئه‌و به‌شه‌که‌می کورد ده‌خه‌نه به‌رچاو . له‌گه‌ل ئه‌وه‌ش سێ ژماره‌ی به‌شی به‌که‌می ئه‌و کتیبه‌ زۆر سه‌رنج راده‌کیشن . له‌ لاپه‌ره تۆدا دوکتۆر چه‌تۆتییف ده‌لێ به‌یتی سه‌رژمیری سالی ۱۹۵۹ کوردی سۆفیه‌ت ۵۹ هزار که‌سن که ۲۶ هزاریان له ئهرمه‌نستان و ۱۶ هزاریان له گورجستان (جۆرجیا) و ئه‌وانی تریان له ئازهربايجان و تورکمانیا و شوینی تر

۲۶۲- ئه‌و کتیبه‌ ۱۵۲ لاپه‌ره‌به‌و چاکترین سه‌رچاوه‌به‌ ده‌رباره‌ی کوردی سۆفیه‌ت به‌گه‌شتی و کورده‌کانی ئهرمه‌نستان به‌تایبه‌تی . وه‌ک له‌سه‌ره‌وه وتمان دوکتۆر خالید چه‌تۆتییف نووسینی ده‌رباره‌ی کارتی کردنی شۆپرسی ئۆکتۆبه‌ر له‌ خه‌باتی میله‌تی کورددا زۆره (به‌وینه‌ پروانه : خ . ۲۰ . چه‌تۆتییف ، شۆپرسی ئۆکتۆبه‌رو کوردی به‌کبه‌تی سۆفیه‌ت ، - « ولاتانو گه‌لانی پۆژه‌هلانی نزیکو ناوه‌راست » ، زنجیره‌ی حه‌وته‌م - کوردناسی ، ل ۱۵ - ۲۶) .

دەژین . كەچى پاش تەنھاسى لا پەرى ئەم دوو ژمارە بە دەخوئىنەو : سەرەتاي سەدى تۆزدە ژمارەى كوردەكانى ئەرمەنستان ۱۰۷۳۷ كەس بوو ، بەلام تا كۆتايى ئەو سەدى بە ژمارەيان گەيشتە ۳۶۱۸۸^(۳۶۴) . كەوابىن بە ھەر يۆداتىك بىتوي دەبوو سالى ۱۹۵۹ ئەو ژمارە بە لە ۶۰ ھەزار تىپەربكات نەك يىتە سەر ۲۶ ھەزار !

ھەرچۆن بىن دەسكەوتەكانى ميژوونووسى كوردى سۆفیت گەلىك ديارنو كەلىتىكى گەورەيان لە كىيخانەى ميژووبى ھەموو پۆژھەلاتدا پر كۆر دۆتەو . لە گەل ئەوش ھىشتا زۆر لەو ميژوونووسى بە چاوە پروان دەكرى ، تايەت لە بەرئەو ھى جىگەى چاودىرى زانا كار بە دەستەكانى ئەرمەنستان .

وەك وتان بەشيك لە بەرھەمە ئەدەبى بەكانى مامۆستايان حاجى بە جندى و جاسمى جەليل و ئۆردوخانو ژمارە بەكى تر لە پروناكىرە كوردەكانى سۆفیت دەستەدەن بىنە سەرچاوەى ليكۆلىنەو ھى گەلىك لا پەرى كەمزانراوى ميژووبى كورد . بەويەنە دوكتور ئۆردوخان تايستە ژمارە بەكى بەكجار زۆر گۆرانى و لاواندەو ھى كوردى ناوچەى جياوازى كوردستانى كۆكردۆتەو^(۳۶۵) كە پىرن لە باسى بەسەرھات و روداوى ھەمەجۆرى دوا ۳۵۰ سالى كوردستان . وەك ئۆردوخان بۆ خۆى دەلى ئەو گۆرانى يانەى كۆى كوردوونەو بەيخيان زۆرە بۆ ليكدانەو ھى بزوتنەو و پاپەرىنەكانى

۳۶۴ - خ . م . جەتۆيىف ، كوردى ئەرمەنستانى سۆفیت ، ل ۹ و ۱۲ .
 ۳۶۵ - تا سەرەتاي ھەفتاكان دوكتور ئۆردوخان پىر لە ۱۵۰ گۆرانى كۆكردۆتەو (پروانە : ئۆردوخانى جاسمى جەليل ، دەربارەى ليكۆلىنەو ھى گۆرانى بە ميژووبى بە كوردى بە باوەكان ، - « ھەمە كۆرى زانستى نامۆزگاي پۆژھەلاتناسى كۆرى زانىارى سۆفیت - لى لىنىنگراد » (كورتەى باسەكان) ، بە زمانى پووسى ، لىنىنگراد ، ۱۹۷۱ ، ل ۸۶ .

یزدان شیرو سعیدی پیران و سمکۆو ئارارات و تەنانەت شیخ
محمود و خلیل خۆشەوی و شۆرشە گەرەکانی تیش (٣٦٦) . بن گومان ئەو
کەرمی دوکتۆر ئۆردوخان شایانی زخاندنی بەرزە چونکە ، وەك کاتی خۆی
وتان ، گۆرانی و لاواندەنەوی کوردی سەرچاوەیەکی میژوویی رەسەنن ،
قەرە کارکردنیان فرمایکی پتویتی زانستی و نەتەوەیی .

پتەواوە میژوونووسی کوردی بەگشتی دەتوانن کەلکی زۆر لە
مەهەمە میژاکانی زانا کوردەکانی سۆقیەت وەر بگرن .

ئەنجام

ھەموو باسەکانی ئەم کتیبە ، نەك تەنھا باسەکانی بەشی یەكەم و دووھەمی ،
باہەخی زۆری میژوو لە ژبانی مرۆڤ و گەلاندا نیشان دەدەن . میژوو ،
پێم وایە ، یەكەم دەرسی گەورە ی ژبانە ، تاییەت بۆ ئەوانە ی جلەوی کاریان وا
بەدەستەوہ . ئەرماندۆ ساپۆری میژوونووسی ئیتالیایی باشی بۆچووہ كە
دەلنی :

« میژوو ھەرگیز ناتوانن بریتی بن تەنھا لە میژووی ئابووری یا
سیاسەت یا ئەدەب یا ھێ تر ، میژوو سەرتاپای ھەموو ئەوانە یە
بەسەر یەكەوہ » (١) .

پۆژبەرۆژ باہەخی میژوو لە ژبانی مرۆڤدا زۆر تر دەبن . ھیچ لە خۆپرای
نی یە كە ئیسرۆ كۆچی دوایی میژوونووسی كی بە ناوبانگ بەرپادە ی مردنی
پیاوی كی سیاسی گەورە دەنگ دەداتەوہ (٢) .

دەربارە ی میژوونووسی كوردیش ھەر ئەو ئەندە دەتوانم بلیم كە
چرۆ یە كی ناسکی دەسپێژو پەرور دە ی ئارەقی ناوچەوانی دلسۆزانە !

١ - پروانە : ف . ی . بووتینبورگ ، كەلەپیاوانی رینسانس ، بە زمانی
رووسی ، لیتینگرلاد ، ١٩٧٦ ، ل ٣١ .

٢ - بەوینە پروانە ئەو پتارە ی رۆژنەمە ی « الجمهورية » بەبۆنە ی مردنی
میژوونووسی ئەماریکایی گەورە ، خاوەنی دەیان بەرگی « میژووی
ژبانی » دیوارنەوہ بلاوی کردۆتەوہ (« الجمهورية » ، بغداد ، ٢٧ کانون
الثانی ١٩٨٢) . كۆچی دوایی تۆببێی لە ھەموو جیھاندا دەنگی داہموہ .

کورتە ی

بیلیۆگرافیای میژوونووسی کوردی

بێ گومان دانانی بیلیۆگرافیایه کی گشتی بۆ میژوونووسی کوردی کارێکی زۆر پێوسته که بۆی ههیه تا پراڤهیه کی باش ئه رکێ سه رشانێ میژوونووسانی خۆو پێگانه ئاسان بکات . کارێکی وه ها له سنووری ئهم به ره مه دا نیه ، به لام وه ک هه نگاوی به کم هه ول ده ده یین پوخته به کی بیلیۆگرافیای میژوونووسی کوردی لێ ره دا پێشکه ش بکه یین . به لای ئێمه وه ده توانی ئه و به ره مه مانه ی پرونا کبیرانی کورد به هر زمانیک بۆ پروون کردنه وه ی لایه تیکێ میژووی کورد دایانئاوه یا وه زمان گێراوه یا لێکیان داوه ته وه بخرنه پال میژوونووسی کوردی به وه .

له به ره ئه وه ی ئه و به ره مه مانه ی له م بیلیۆگرافیایه دا ناویان ها ته وه زۆر نین به پێوستمان نه زانی به پیتی چه رخ و قوناغ یا باسو ناو مرۆک بلاویان بکه ینه وه ، هر به پیتی زمان جیامان کردوونه وه . ته نها ناوی ئه و و تاران ه شان تو مار کردووه که لاما ن وایه بایه خی زانستی یان زۆره ، یا له پێگه یانه وه ده توانین با شتر له پرووی جیاوازی میژوونووسی کوردی بکه یین . هه رو ه ها ناوی ئه و به ره مه مانه شان تو مار کردووه که له وانه یه ته نها به شێکیان با سی میژوو بکات ، یا وه ک سه رچا وه ی میژووی و ئابووری و کومه لایه تی و ئه ده بی و هی تر بایه خی ان بۆ کاری میژوونووس ه یین ، وه ک به ره مه ی به پیتی ما مۆستا شا کیر فه تاح .

دووباره‌ی ده‌که‌ینه‌وه که ئەم بیلێزگرافیا به تەنھا هەنگاوێکی سەرەتایی‌بو و هیچ دوور نەبە که موکورتیی زۆری پێدا بێت ، بەلام لەو دنیایێن که کەلکی بۆ پرووناکبیر بەگشتی و بۆ میژوونووسی بەتایبەتی دەبێت . پێم وابە میژوونووسانمان دەتوانن ژمارە بەک بەرھەمی بیلێزگرافیا بێ سەر بەخۆ دا بێت ، وەک « بەرھەمی میژوونووسانی ^(۱) کورد بە زمانی عەرەبی » و « بەرھەمی میژوونووسانی کورد بە زمانی فارسی » و « بەرھەمی میژوونووسانی کورد بە زمانی تورکی » و « بەرھەمی میژوونووسانی کورد بە زمانی پوووسی » و « بەرھەمی میژوونووسانی کورد بە زمانە ئەوروپاییەکان » و میژوونووسی کوردی لە ھەر کام لە پۆژنامە و گۆزارە کوردی بەکاندا ، یا ھەر پۆژنامە و گۆزارتێک بە ھەر زمانێک بایەخی تایبەتی دا بێت بۆ میژووی کورد ، وەک « خەبات - النضال » و « التآخی » و « العراق » .

بە پێوستی دەزانین سەرئەجی خۆتەر بۆ ئەم لایەنەکانی خوارەوه رابکێشین :

● ژمارە بەک بەرھەمی گشتی نووسەرانی کوردمان تۆمار کردووە بەو نیازەکانی پادەیی پێشکەوتن و جۆری بایەخ پێدانی میژوونووسی کوردی بەگشتی نشان بدەین .

● بۆ پاراستنی بەکیتی ناوێکان و بۆ ئەوێ خۆتەر باشتەر لە پادەیی خزمەتی میژووی زانا ناسراوێکانمان تێبگات لەو شوێنەکاندا کە بە پێوستان زانیووە دەستکاری ناوی دلنەرانێ بەرھەمەکانمان کردووە . بەوێنە ژمارە بەک لە وتارەکانی کوردۆتیی بە ناوی (قەتایێ کوردۆ) وە بلۆکراوێنە ، ئێمە لەو شوێنەکاندا وەک ئەوانی تر کردومان تە کوردۆتیی . گەر بە پێوستان زانیوێت کەمێک دەستکاری پێتووسی بەرھەمەکانیشمان

(۱) دەتوانی بوتری بەرھەمی میژووی پرووناکبیرانی کورد .

کردووہ . وامان نہ کردایہ ٹھو و تکچوونہی بہ تاییہ تی بۆ ناوہ کان پتوستہ
دمشیتوا .

● بہ پیتی توانا ہولم داوہ ناوی ہموو کتیبہ میژوویری بہ کان تۆمار
بکم ، بہ لام وتارہ میژوویری بہ کانی ناو گۆفارو پۆژنامہ کان ہلہیزاردہنو
دوور نی بہ وتاری بایہ خدارم بہ سردا تیبہ پریج ، یا دەستم پیایدا پانہ گہ یشتیب ،
چونکہ راستیکہی بہ شی زۆری ٹھم بیلیژگرافیا بہ بریتی بہ لو بہ رہمانہی
کہ بۆ کاری زانستی خۆم کۆ کردوونہوہ یا بہ تاییہ تی لای خۆم ناویانم تۆمار
کردووہ .

● بہ شیک لو بہ رہمانہی دہربارہی فۆلکلۆرو پەندی پشینیان
تۆمارمان کردوون چونکہ کہ لکیان بۆ میژوونوس زۆرہ ، بہ لکو دەچنہ
خانہی سەرچاوی پەسنی ہندیک باسی میژوویری بہ وہ . ہر وہا بہ پیتی
توانا ہولمان داوہ ناوی ٹھو بہ رہمانہش تۆمار بکہین کہ بۆ لیکدانہومی
لایہنی جیاوازی میژووی کورد کہ لکیان ہہوہ خواوہ نہ کانیان کوردن . بہ وتہ
ماموستا ٹھمہد خواجا لہ وتاری « گۆشتی بۆ تۆ ئیسقانی بۆ من » دا (۲)
چہند ژمارہ بہ کی بہ کہ لکی دہربارہی پیشہ گری کوردستانی دوا قۆناغی
نہرمان پمواپی عوسمانی بہ کان ہیناوہ تہوہ کہ بۆ میژوونوس کہ لکدارن ،
ہرچہ نہ ناوی وتارہ کہ بۆ خۆی لہ دوور شہوہ ٹھو بۆنہی لیج نایہت .

● لہو شوینانہدا کہ بہ پتوستمان زانیوہ کورتہ پروون کردنہوہ بہ کمان
خسترتہ تہک بہ رہمانہ کان .

● مہ بہ ست لہ (بچ) ی کوردی و (بلا) ی عہرہ بی نہ بوونی شوین یا
سالی چاپہ . (ل) کورت کراوہی لاپہرہی کوردی و (ص) کورت کراوی
(صفحہ) ی عہرہ بی بہ .

(۲) پروانہ : « دہ فتمری کوردمولوی » ، ژمارہ ۳ ، مایس - ئاغبستۆسی
۱۹۷۰ ، ل ۴۵ - ۴۸ .

● هەر بەرھەمیتێک لە ناوەڕۆکی کتێبە کەماندا ناوی ھاتبێ خۆتەرمان
 گێڕاوەتەووە بۆ لاپەرە یا لاپەرەکانی . لای ئەو جۆرە بەرھەمانەووە نووسراوە:
 پروانە ل . . . هەر نووسەرتکیش لە بەرھەمیتێک زیاتری ھەبێ ناویمان بەجیا
 لەسەرەووە نووسیوە بۆ ئەوێ بەپیتی ژمارەیی بەرھەمەکانی ناوی دووبارە
 نەیتەووە .

لە کۆتاییشدا دەتێم ھیوادارم لە ھیچ کامێک لە لایەنەکانی « مێژوو » نا
 ھەلەبەھ یا کەمتەرخەمی بەکی ئەوتۆم بەسەردا تێنەپەربین . ئەوی لە وێژو
 توانایدا بوو گەرمو وستم بەرھەمیتکی بەکەلکەو باپەخ پیتشکەش نەوی
 ئیمێروو ھیوای دواڕۆژمان بەگەو دیسان پەنا دەبەمەووە بەر بلوکی گەورەیی
 مێژوونووسی کوردی شەرەفخانێ بەلیسیو لە زمان ئەوی پایە بڵندەووە
 منیش دەتێم :

« لە زاناوانی پیاوچالکو دلیاکو بەو ج دەپارێتەووە زۆر بەوردی
 لە نووسینە کەم وردبێنەووە ئەگەر پەشتیوی بەکیان بەرچاو کەوت
 بە شێوەیەکی مەردانە بەراوردی بکەن . خۆ ئەگەر ھەلەو
 لەبەرچوو تیکم لەسەر دەدۆژنەووە ھەر بە گالتە پێچ کردنو تیزو
 تەشر لێم نەقۆژنەووە ، پیاوەتیم لە گەل بکەنو بە پارچەبەکی
 چاکترو بە بزگوریتکی تازەترو پاکتر بۆم پینە بکەن » .

(۱) بە زمانی کوردی

۱ - ئارشاك سافراستیان ، مێژووی کوردو کوردستان ، ھەبدوللا شالی
 کردوو بە کوردی ، سلێمانی ، ۱۹۶۰ ، ۱۶۲ .

کورتەبەکی ناوەڕۆکی کتێبە نایابەکی ئارشاك سافراستیان
 « کوردو کوردستان » (۳) نەك دەقی .

(۲) پروانە :

A. Safrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948, 108 pp.

۲ - نازان . هه‌لۆ خان ، « گه‌لۆیژ » (۲) ، ژماره ۶ ، حوزه‌یرانی ۱۹۴۵ ، ل ۲۵ - ۲۸ .

دهرباره‌ی فهرمانی‌هوانی هه‌لۆ خانی میری ئهمرده‌لانه له کوتایی سهدی ده‌بهمین و سه‌ره‌تای سهدی بازده‌مینی کۆچیدا .

۳ - فاکری ، ئاورێک له شه‌ڕشه‌که‌ی دیاربه‌که‌ر ، « رۆژی نوێ » (۵) ، ژماره ۵ ، سالی ۲ ، خه‌رماتان ۲۵۷۳ ک - ئاب ۱۹۶۱ ، ل ۱ - ۶ .

۴ - « ئامانجه‌گانی شه‌ڕش » ، به‌غدا ، ۱۹۶۰ ، ۸۸ ل . له بلاوکراوه‌کانی وه‌زاره‌تی ئیرشاده .

۵ - « ئامانجه‌گانی شه‌ڕش » ، به‌غداد ، ۱۹۶۱ .

۶ - « ئاو په‌شهی پوسی سوور » ، سلیمانی ، ۱۹۴۰ ، ۱۲ ل . (۱) .
دهرباره‌ی پروانه : نه‌ریمان ، بیلێۆگرافیای کتیبی کوردی ، ل ۵۵ .

۷ - ئاوی ن . ، پایه‌ی به‌رزی مسته‌فا پاشا ، « گه‌لۆیژ » ، ژماره ۴ ، نیسانی ۱۹۴۵ ، ل ۱۹ - ۲۰ .
دهرباره‌ی مسته‌فا پاشا بامولکی به .

۸ - « ئه‌قۆم له‌ مێژوونا » ، کمال جه‌لال غه‌ریب کردووبه‌ به‌ کوردی ، سلیمانی ، ۱۹۶۸ ، ۶۸ ل .

۹ - « حمه‌د تاقانه » ، نه‌مین نه‌یزی - به‌هره‌وه‌میریکی کوردی له‌ بیرکراو ، « به‌یان » (۶) ، ژماره ۳۵ ، نیسانی ۱۹۷۶ ، ل ۳۵ - ۴۰ .

ئهمه‌د جه‌زراوی :

۱- بنچینه‌ی جه‌ماوه‌ران بۆ چاره‌سه‌رکردنی مه‌سه‌له‌ی کورد ، « رۆشنیری نوێ » (۷) ، ژماره ۵۱ ، گه‌لۆیژی ۱۹۷۶ ، ل ۴ - ۶ .

(۴) گۆفار ، به‌غدا ، ژماره‌ به‌کی کانونی به‌که‌می سالی ۱۹۳۹ و دوا ژماره‌ی ئابی ۱۹۴۹ دهرچوون .

(۵) گۆفار ، سلیمانی ، ژماره‌ به‌کی مارتی ۱۹۶۰ و دوا ژماره‌ی ئابی ۱۹۶۱ دهرچوون .

(۶) گۆفار ، به‌غدا ، ژماره‌ به‌کی تشرینی دووه‌می سالی ۱۹۶۹ دهرچو . تا ئیسته‌ش « ده‌زگای رۆشنیری و بلاوکردنه‌وه‌ی کوردی » بلاوی ده‌کاته‌وه .

(۷) گۆفار ، به‌غدا ، ژماره‌ سفری رۆژی بازده‌ی تشرینی دووه‌می ۱۹۷۳ دهرچو . تا ئیسته‌ش « ده‌زگای رۆشنیری و بلاوکردنه‌وه‌ی کوردی » دهری ده‌کات .

له ههمان ژماره دا هه مان وتار به سه ره بيش پلاو كر اوته وه
(پروانه : ل ۱۶ - ۱۷) .

۱۱- كيشه ي كورد له به ياننامه ي نازاره وه هه تا كوژنو مي ، - « پوژن بيري
نوڤي » ، ژماره ۶ ، شوباتي ۱۹۷۶ ، ل ۷-۸ ، ۲۸ .
هه مان وتار له هه مان ژماره ي هه مان كوژناردا به سه ره بيش
پلاو كر اوته وه (ل ۹ - ۱۰) .

له محمد خواجا :

۱۲- چيم دي ، بهرگي به كهم ، به خدا ، ۱۹۶۸ ، بهرگي دووهم ه سليتماني ،
۱۹۶۹ ، بهرگي ستيه ، سليتماني ، ۱۹۷۰ ، بهرگي چواره م ، سليتماني ،
۱۹۷۳ .

هه چوار بهرگي « چيم دي » به سه ره كه وه ۷۰۰ لاپه ره ده بن .
« چيم دي » نلويكي له بارو كوردي به كني په يي ره وانه .
هه لكوو كاوه نر خاندو يانه . ده به ره ي پروانه ل ۱۷۹ .

۱۳- ده شتي قهراج ، - « كه لاويژ » ، ژماره ۱۲ ، كانوني به كسي ۱۹۴۸ ،
ل ۲۱ - ۲۵ .

۱۴- كه نجينه كانو ولات ، - « ده فتمري كورده واري » (۸) ، ژماره ۱ ، كانوني
دووهمي ۱۹۷۰ ، ل ۷ - ۱۱ .

۱۵- كوژني پوژنو ئيسقاني پوژن ، - « ده فتمري كورده واري » ، بهرگي
سه زيهم ، مابيس - ئافستو سي ۱۹۷۰ ، ل ۴۵ - ۴۸ .

باسي پيشه گه ربي ناوچه ي سليتماني پيش شمري به كسي
جيهان ده كات .

۱۶- له محمد سالار ، سالم له تاي ته رازوودا ، سليتماني ، ۱۹۶۸ ، ۴۸ ل .

له محمد هوسمان نهويه گر ، دوكتور :

۱۷- ئابا ميژووي كورد نوو سه راهه وه ۴ ، - « ده فتمري كورده واري » ،
ژماره ۱ ، كانوني دووهمي ۱۹۷۰ ، ل ۸۵ - ۸۸ .

۱۸- كوردستان له په يمانى سايكس - بيكوو سازانو ف - پاليولو گدا ، -
« پوژي كوردستان » (۹) ، ژماره ۷ ، مابيس ۱۹۷۲ ، ل ۵۰ - ۵۱ .

(۸) « كومه له نووسينيك » بوو له شيوه ي كوژناردا ده ره ده چو . سه ن ژماره ي
لن چاپ كرا .

(۹) كوژنار ، به خدا ، ژماره به كي حوزه يراني سالي ۱۹۷۱ ده ره چو . سا
ئيسه ش نلو ناوه به كوردي وه سه ره ي ده ره ده چو .

- ۱۹- موعاده‌له‌ی نوو پتوه‌ندی‌به‌ی له‌ نیوان میژووی زاینیو کوچی‌دا هه‌به‌ ،
 «گوفاری کولیتیجی ئه‌ده‌بیات» (۱۰) ، به‌غداد ، ژماره‌ ۲۰ - ۲۱ ، ۱۹۷۷ ،
 ل ۶۷ - ۶۹ .
- ۲۰- ئه‌حمهد فه‌ره‌ادی ، سه‌ره‌لیتر به‌ره‌له‌ستی هولاکو ده‌کا ، « پۆزی
 کوردستان » ، ژماره‌ ۲ ، سالی ۲ ، ل ۳۹ - ۴۰ .
- ۲۱- « ئه‌دیبی به‌ناوبانگی کورد صالح زه‌کی به‌گی صاحبقران» ، «گه‌لاویژ» ،
 ژماره‌ ۳ ، مارتی ۱۹۴۵ ، ل ۱ - ۵ .
- به‌بۆنه‌ی کوچی دوابی صالح زه‌کی به‌گه‌وه‌ «گه‌لاویژ»
 بلۆی کردۆنه‌وه‌ .
- ۲۲- « ئه‌رمهن وه‌ته‌نی قه‌ومیان چۆن دوست‌کرد» ، - حسین حوزنی
 موکریانی کردوویه‌ به‌ کوردی ، «گه‌لاویژ» ، به‌شی به‌گه‌م : ژماره‌ ۱ ،
 کانونی دووه‌می ۱۹۴۴ ، ل ۵۴ - ۵۷ . به‌شی دووه‌م : ژماره‌ ۳ ، مارتی
 ۱۹۴۴ ، ل ۴۳ - ۴۷ .
- ۲۳- فه‌ژده‌ر ، سلیمانی ، « پۆزی نوێ» ، ژماره‌ ۵ ، سالی ۲ ، خه‌رمه‌مان
 ۲۵۷۳ ک - ئاب ۱۹۶۱ ، ل ۷۶ - ۸۰ .
- ۲۴- « ئه‌شکه‌وته‌گه‌ی گونفۆک» ، به‌غداد ، ۱۹۵۱ ، ل ۲۴ .
 باسی شوینه‌واریکی نزیك ناکرێ به‌ . به‌کر دلیر له‌ عه‌ره‌بی‌به‌وه
 کردوویه‌ به‌ کوردی . ده‌رباره‌ی پروانه : ل ۱۷۵
- ۲۵- « ئه‌مه‌ر فه‌رسه‌لان» ، که‌رکوک ، ۱۹۵۶ ، ل ۸۸ .
 هه‌لی «باپر ئاغا له‌ فارسی‌به‌وه‌ به‌ هۆنراوه‌ کردوویه‌ به‌ کوردی .
- ۲۶- « ئه‌مه‌ین زه‌کی کوچی کرد» ، «گه‌لاویژ» ، ژماره‌ ۷ ، ته‌مموزی ۱۹۴۸ ،
 ل ۵۴ - ۶۴ .
- ژینامه‌ی مامۆستا ئه‌مه‌ین زه‌کی به‌ ، «گه‌لاویژ» به‌ بۆنه‌ی کوچی
 دوابی‌به‌وه‌ بلۆی کردۆنه‌وه‌ .
- ۲۷- ئه‌مه‌ین فه‌زی ، انجمن ادبیان کرد ، استمول ، ۱۹۲۰ ، ۱۴۷ ل . (۴) .
 باسی مه‌ولانا خالیلو نالی و شیخ ره‌زای تاله‌بانیو سالمو
 مه‌وله‌ویو ژماره‌به‌ک شامیری تری کوردو به‌ره‌مه‌یان ده‌کات .
-
- (۱۰) گوفار ، زانکۆی به‌غدا ده‌ری ده‌کات . له‌ ژماره‌ پازده‌به‌وه‌ (۱۹۷۲)
 به‌شیکێ بۆ زمانی کوردی سه‌رخان کرد .

شارمزایان گه لیک جار باسی ئەم کتیبەیان کردووێ بەرز
نرخاندویانە .

۲۸- ئەنۆمەر مەحمود عەبدوڵلا ، پۆژنامەی کوردستان پێشەنگی کاروان
پۆژنامەگەری کوردی بە ، - « ناسۆی زانکۆی » (۱۱) ، ژمارە ۷ ،
سالی ۲ ، مایسی ۱۹۷۸ ، ل ۸۳ - ۸۵ .

۲۹- ئەنۆمەرەحمەن ، چوار دەوی ئەمموز ، سلیمانی ، ۱۳۶ ل .
دەربارەی شۆرش گۆرەیی فەرەنەبە .

ئەنۆمەرەحمەن حاجی مەرف ، دوکتۆر :

۳۰- بزانی بەگیزارۆف دەربارەی کورد چینی نووسبووە ؟ - « بەیان » ، ژمارە
۳۴ ، مارتی ۱۹۷۶ ، ل ۱ - ۴ .

۳۱- چی لە بارەی زمانی کوردییەوه نووسراوە ، بەغداد ، ۱۹۷۴ ، ۷۰ ل .
لە چاپکراوەکانی « کۆری زانیاری کورد » .

۳۲- کارە زانستی بەکانی پیۆتەر لیترخ ، « بەیان » ژمارە ۳۲ ، کانونی بەکەمی
۱۹۷۵ ، ل ۱ - ۵ .

۳۳- کورتەبەکی میژووی نووسینی کوردی بە ئەلفوبیتی عەرەبی - « کۆفاری
کۆری زانیاری عێراق . دەستەی کوردی » (۱۲) ، بەرگی هەشتەم ، ۱۹۸۱ ،
ل ۶۶ - ۱۲۰ .

۳۴- لە بارەی کوردناسییەوه لە روسیاو بەکیتی سۆفیت ، - « کۆفاری کۆری
زانیاری کورد » (۱۳) ، بەرگی دووهم ، بەشی بەکەم ، ۱۹۷۴ ،
ل ۴۹۹ - ۵۶۸ .

۳۵- « ئنجیلا لۆفا » ، بیروث ، ۱۹۵۳ ، ۲۰۸ ل .

(۱۱) کۆفار ، سەرەتا زانکۆی سلیمانیو دوایی زانکۆی مەلاحەددین چاپی
دەکرد . جارێکا وەستاوه . ژمارە بەکی مانگی مایسی سالی ۱۹۷۷
چاپکرا .

(۱۲) کۆفار ، بەغدا . دەربارەی بروانە بەراویزی داهاو .

(۱۳) « کۆری زانیاری کورد » لە بەغدا چاپی دەکرد . بەرگی بەکەمی سالی
۱۹۷۳ دەرچوو . تا سالی ۱۹۷۸ شەش بەرگی هەشت ژمارەیی بەو نۆمۆه
لێ دەرچوو . لە سالی ۱۹۸۰وه « کۆفاری کۆری زانیاری عێراق -
دەستەی کورد » جێگەیی گرتەوه . ئەمیان تا ئێستەش دەردهچن .

تۆردىنچى جەلىل :

- ۳۶- بەندى پىشنيان ، بەرپوان ، ۱۹۶۹ ، ۲۲۲ ل . (۴) .
۳۷- دلۆكيت جماعتا كوردا ، بەرپوان ، ۱۹۶۴ ، ۲۲۴ ل .
۳۸- ئىحسان شىبىزاد ، دامىزاننى « كۆپى زانىبارى كورد » ، - « كوفارى
كۆپى زانىبارى كورد » ، بەرگى بەكەم ، بەشى بەكەم ، ۱۹۷۲ ، ل ۲-۸ .
ئىحسان فوناد ، دوكتور :

۳۹- ئىدەبى كوردى لە لاي پۆزەھەلانسەكان ، - « پۆشنىرى نوئى » ، ژمارە
۶۸ ، حوزەيرانو تەموزى ۱۹۷۸ ، ل ۷۶-۷۷ .

۴۰- بىر مەرى شەش سالەي « پۆشنىرى نوئى » ، - « پۆشنىرى نوئى » ،
ژمارە ۷۸ ، كانونى بەكەمى ۱۹۷۹ ، ل ۶-۷ .

ھەمان ژمارە وتارى دەستەي نووسەرانو ھەسەن ھارفو
زادوق آدمو مەھمود زامدارى بە بۆنەي بىر مەرى دەرجونى
بەكەم ژمارەي « پۆشنىرى نوئى » ۋە بلۆكردۆتەۋە .

۴۱- سەردەمى پۆشنىرى ، - « پۆشنىرى نوئى » ، بەشى بەكەم : ژمارە ۷۰ ،
ئەبلولو تشرىنى بەكەمى ۱۹۷۸ ، ل ۵۹-۶۱ . بەشى سوۋەم : ژمارە ۷۲ ،
شوباكى ۱۹۷۹ ، ل ۴۷-۵۱ .

۴۲- ئىبراھىم ئەھمەد ، زانى گەل ، سەلىمانى ، ۱۹۷۴ ، ۲۵۴ ل .
دوكتور كەمال فوناد پىشەكى بۆ نووسىۋە .

۴۳- ئىبراھىم غومەر ، كورد لەناو ئاينو مېژوددا ، سەلىمانى ، ۱۹۷۲ ،
ل ۱۳۴ .

دەربارەي پروانە : ل ۲۰۲ .

۴۴- ئىبراھىم نادىرى ، سەھەنجامى ھەلى موراد خانى بەختىبارى ، -
« گەلاۋىز » ، ژمارە ۴ ، نىسانى ۱۹۴۴ ، ل ۱۹-۲۱ .

۴۵- ئىسماعىل قالى ، سەھەتەيت كەفن . سەھەتەيا ھەمكىن ئاكرەبى ، -
« پۆشنىرى نوئى » ، ژمارە ۸۸ ، ئابو ئەبۇلى ۱۹۸۱ ، ل ۷۲-۷۴ .

ئىسماعىل ھەقى شاۋەبىس :

- ۴۶- پروپوچى پىشنيان ، بەغداد ، ۱۹۳۸ ، ۴۸ ل .
۴۷- خەباتى گەلى كورد لە پۆزەكانى جەنگى گىتتى بەكەمىندا لە دەرمەمو
خوۋەمەي كوردستان ، - « پۆزى نوئى » ، ژمارە نو ، سەرمەموز ۲۵۷۲ك
كانونى بەكەم ۱۹۶۰ ز ، ل ۲۴-۳۰ .

٤٨- شۆڤرى قوچگىرى ، « رۆزى نوئى » ، بەشى بەكەم ، ژمارە ٣ ، سالى ٢ ،
جۆزەردان ٢٥٧٣ ك- حوزەيران ١٩٦١ ز ، ل ٩٠ - ٩٨ . بەشى دوومە ،
ژمارە ٤ ، سالى ٢ ، پوئپەر ٢٥٧٣ ك- تەمموز ١٩٦١ ز ، ل ١ - ٧ .
بەشى سىيەم ، ژمارە ٥ ، سالى ٢ ، خەرمەنان ٢٥٧٣ ك- ئاب ١٩٦١ ز ،
ل ١٨ - ٢٨ .

٤٩- قسەى پىشنيان ، بەغداد ، ١٩٣٣ ، ٥٩ ل .
٥٠- كۆمەلى كوردستان ، « رۆزى نوئى » ، ژمارە شەش ، گەلاوئىز ٢٥٧٢ ك-
ئەبلوول ١٩٦٠ ز ، ل ٤٢ - ٤٥ .

٥١- كۆمىتەى ئىستىقلالى كوردستان ، ژمارە ١ ، سالى ٢ ، خاكەتو
(نەورۆز) ٢٥٧٣ ك- مارت ١٩٦١ ز ، ل ٢٠ - ٢٤ .

٥٢- مەلا سەلىم ئەفەندى ، « رۆزى نوئى » ، ژمارە هەشت ، خەزگومر
٢٥٧٢ ك- تەشرىنى دوومە ١٩٦٠ ز ، ل ٢١ - ٢٨

مەبەست مەلا سەلىم خىزانى بەكە بەر لە شەرى بەكەمى جىهان
بە چەند مانگىك راپەرى .

٥٣- مەر عبدالرزاق بەدرخان ، « رۆزى نوئى » ، ژمارە حەوت ، رەزبەر
٢٥٧٢ ك- تەشرىنى بەكەم ١٩٦٠ ز ، ل ٥٠ - ٥٣ .

٥٤- ئىسماعىل رەسول ، باسگىك دەربارەى گەشەكردنى ئابورى لە كوردستانى
غىراقدا . شىمو روخسارى ئابورى كوردستان لە سەدەى نۆزدەمىندا ،
« رۆشنىرى نوئى » ، ژمارە ٨٢ ، تشرىنى بەكەمى ١٩٨٠ ، ل ١ - ٦ .

٥٥- « ئىمىر بالىزم » ، بەغداد ، ١٩٤٧ ، ٣٢ ل .
شىخە محەمەد (شىخە شەل) لە « مستلزمات كفاحنالوطنى »
فەهەموە كەدووبە بە كوردى .

٥٦- « ئىنجىلى موفەدەس » ، نىيۆ يۆرك ، ١٩٥١ ، ٣٠٠ ل .

٥٧- براجىكشۆر شاسترى ، ئەوى لە چىن دىومە ، بەغداد ، ١٩٥٧ ، ١٠٠ ل .
لە بلۆكرائوۋە كانى بالىۆزخانەى وڵاتە بەگگرتوۋەكانى
ئەمىرىكايە لە بەغدا . ناوى وەرگىرى لەسەرنى بە .

٥٨- « بەرگوتىكى خەرمانى كوردناسى ئەوروپاندا » ، بەغداد ، ١٩٧٤ ،
ل ١٦٠ .

سەن وتارى دوكتۆر ئەوپرەحمانى حاجى مەلا مەرفىو دوكتۆر
جەمال نەبەزو مامۆستا كوردۆئىيە دەربارەى كوردناسى . لە
چاپكەرلۆۋەكانى « كۆرى زانىبارى كورد » .

۵۹- « بریارو پاسپورتی به کاتی کوئنگروی به کمی مه لاکتی کوردستان » ، -
« برابهنی » (۱۴) ، ژماره ۷ ، سالی ۱ ، خولی بووم ، تشرینی به کمی
۱۹۷۰ ، ل ۲۴ .

۶۰- « بریاری نهنجومه نی همرماندهی شورش لهبابهت مافه خوتنهواری به کاتی
نه تهموی کوردهوه » ، - « ده فتمری کوردهواری » ، ژماره ۱ ، کانونی
دووه می ۱۹۷۰ ، ل ۴ - ۶ .

۶۱- ب . ع . ی . ۰ ، شتکاری میژووی ، - « گلاویژ » ، ژماره ۱۲ ، کانونی
به کمی ۱۹۴۳ ، ل ۵۷ - ۵۹ .

مه بهستی له « شتکاری میژووی » (المادیة التاریخیة) به .
۶۲- به کر دلیو ، نامیلکهی رهش . لابه ره بهک له میژووی دیار به کر ، -
« رۆژی کوردستان » ، ژماره ۷ ، سالی ۱ ، مارتی ۱۹۷۱ ، ل ۵۷-۵۸ .

۶۳- « بهاهانلو دهوری نوی » ، بهغداد ، ۱۹۳۳ ، ۳۳۶ ل .
له نووسینی (ج . ۱ . سیلمنت) . محمود جهودهت
کردوویه به کوردی . باسی بابو به هایی به .

۶۴- به هوره ، به کیتی ئافره تانی کوردستان ، - « هلوکاری » (۱۵) ، ۲ ی کانونی
دووه می ۱۹۷۱ .

سەرۆکی به کیتی زه کن نیسماعیل حه قی باسی میژووی
« به کیتی ئافره تانی کوردستان » و چالاکیانی ده کات .

پورهان قاتیع :

۶۵- بنچینه کومه لابه نی به کاتی ئافره تی لادی نشینی کوردهواری ، بهغدا ،
۱۹۷۹ ، ل ۴۸ .

۶۶- کورته بهک له یاره ی پیشه ی هونه ری بو ده ستکردی ماده کانه وه ، - « به بان » ،
ژماره ۴۹ ، ما یسی ۱۹۷۸ ، ل ۶۷ - ۶۹ .

۶۷- کومه لکای سه ره تایی سه رزه مینی ماده سه چهرخی بهردو بهردومس
(ئانیولیت) دا ، - « به بان » ، ژماره ۵۲ ، تشرینی دووه می ۱۹۷۸ ،
ل ۶۴ - ۶۵ .

(۱۴) پاشکوی رۆژنامه ی « التآخی » بو ، له خولی دووه میدا (ژماره به کی
هوزه برانی ۱۹۷۰) له شیه ی کوفاردا دهرده چو .

(۱۵) رۆژنامه ، بهغدا ، ژماره به کی ۹ ی کانونی دووه می سالی ۱۹۷۰ دهرچو .
تانیسته ش بلاو ده بیتموه .

٦٨- «به‌بانه میژوویری به‌گهی یانزه‌ی مارت» ، - «برابه‌تی» ، ژماره ١ ، سالی ١ ، خولی دووهم ، حوزه‌ی بران ١٩٧٠ ، ل ٦ - ٨ .

٦٩- «به‌باننامه‌ی شتیخ سه‌عیلی بیران» ، - «رۆزی نوێ» ، ژماره‌ی حموت ، روزه‌ی ٢٥٧٢ ک - ته‌شرینی به‌گه‌م ١٩٦٠ ز ، ل ٣٦ - ٣٩ .

٧٠- «بیلیۆگرافیا کتیبیتا کوردیی به‌سۆڤیتین» (سالتید ١٩٢١ - ١٩٦٠) ، حازر کر ن . ١ . نه‌لیکسانیان ، به‌ریوان ، ١٩٦٢ ، ل ١٢٤ .

بیلیۆگرافیا که له دوو به‌ش پیکهاتوو ، به‌شی به‌گه‌میان نلوی کتیبه‌ی کوردی به‌گانه به‌زمانی کوردی و به‌شی دووهمیان نلویانه به‌زمانی رپووسی . نه‌نوهر قادر محمهد (نه‌نوهر جاف) نلوه‌رۆکی نه‌و کتیبه‌ی خستۆته‌ی سه‌ر پینوسی لای خۆمانو «واتای هه‌ندێ وشو په‌سزی لیکدلووه‌توه» (پروانه : «گۆفاری کۆری زانیاری کورد» ، به‌رگی چوارهم ، ١٩٧٦ ، ل ٤٠١ - ٤٣٢ ، به‌رگی پینجهم ، ١٩٧٧ ، ل ٣١٢ - ٣٤٢) .

٧١- «بیر گه‌نوه له کورد» ، باب‌ه‌ علی له ئینگلیزی به‌وه کړنوویه به‌ کوردی (١٦) ، - «گه‌لاویژ» ، ژماره ١١ ، ته‌شرینی دووهمی ١٩٤٤ ، ل ١ - ١١ .

٧٢- «بیر و باوه‌ری نازییه‌کان به‌رامبه‌ر ئاینه‌کان» ، به‌غداد ، ١٩٤٢ ، ل ١٨ . بآلیۆزخانه‌ی به‌ریتانی له به‌غدا دزی نه‌له‌مانیای هیتلری بلۆی کردۆته‌وه .

٧٣- «بیر هومری نۆزده‌ی حوزه‌ی بران» ، - «رۆزی نوێ» ، ژماره‌ی سێ ، جۆزمردان ٢٧٥٢ ک - حوزه‌ی بران ١٩٦٠ ز ، ل ١ - ٥ .

٧٤- «پارتی دیموکراتی کوردستان . ریکه‌راوی نه‌ورویا ، له پیناوی ماله نه‌توره‌تی به‌گانی گه‌لی کورد ، له پیناوی دیموکراسی له عه‌راقدا» ، بچ ، مایسی ١٩٦٢ .

٧٥- «پارتی دیموکراتی کوردستان . ده‌رباره‌ی پیتوستی بوونی پارتی پیتشه‌رومان» ، سلیمانی ، ١٩٦٠ .

٧٦- «پاراستنی پاشماوه‌ی کۆنمان له گاری کۆردا» ، - «گۆفاری کۆری زانیاری کورد» ، به‌رگی به‌گه‌م ، به‌شی به‌گه‌م ، ١٩٧٣ ، ل ٣٨٠ - ٤١٨ . نه‌و وتاره‌ی من نوسیومه . باسی «وه‌قنامه‌ی عه‌بلوله‌رحمان

(١٦) له گۆفاری "Blackwoods Magazine" ی ئه‌مه‌ریکایی به‌وه وهری گرتوووه .

پاشای بابان «و «خو» ده‌ستخه‌نی حاجی كاك نه‌حمادی
 شیخ «و شیخ ره‌زای تاله‌بانی و به‌که‌م ژماره‌ی «کوردستان» ی
 به‌که‌مین پرژنامه‌ی کوردی و «شهره‌فنامه» و «مژوو ئورگانی
 کومه‌له‌ی کوردستان» و گۆفاری «گرو گالی مندالانی کورد»
 ده‌کات .

۷۷- پاکیزه‌ ره‌فلیق حیلمی ، دوکتوره ، پرژمانو میژووی زمانی کوردی ، -
 «ده‌فتیری کورده‌واری» ، ژماره ۱ ، کانونی دووه‌می ۱۹۷۰ ،
 ل ۲۳ - ۴۰ .

۷۸- «پاله‌وانی زهند» ، به‌غداد ، ۱۹۵۶ ، ۱۴۹ ل .
 حه‌سه‌ن فه‌می جاف له‌ فارسی‌به‌مه کردوویه به‌ کوردی .

۷۹- پشکو ، کورد له‌ ئینسیکلۆپیدیای تورکیدا ، - «گه‌لویژ» ، ژماره ۲ ،
 شوباتی ۱۹۴۴ ، ل ۱۵ - ۱۹ .

۸۰- په‌فیکین فه‌ی ، شۆرش ۱۹۰۵ - ۱۹۰۷ پرێگا بوخۆش‌که‌ری شۆرش
 ئۆکتۆبه‌ری مه‌زن بوو ، محهمدی مه‌لا که‌ریم کردوویه به‌ کوردی ، -
 «پرژوی کوردستان» ، ژماره ۲۷ ، ۱۹۷۵ ، ل ۳۵ - ۴۰ .

۸۱- پلوتارک ، شه‌ره‌کانی ئه‌سکه‌ندهری مه‌کلۆنی ، جه‌لال ته‌قی کردوویه به‌
 کوردی ، سلیمانی ، ۱۹۷۳ ، ۹۱ ل .

۸۲- «پۆسته‌ی کورده‌واری» ، - «گه‌لویژ» ، ژماره ۳ ، مارتی ۱۹۴۸ ،
 ل ۱۳ - ۲۳ .

ده‌باره‌ی نه‌وه‌فله‌انه‌ی کوردستانه‌ که‌ بو زیاره‌تی گۆری
 شه‌هیدانی راپه‌رینی ۱۹۴۸ هاتوونه‌ته‌ به‌غدا‌ی پاته‌خت .

په‌مه‌تێرد :

۸۳- دوازده‌ سواره‌ی مه‌ریوان ، سلیمانی ، ۱۹۳۵ ، ۲۷ ل .
 ۸۴- شیوه‌نی ئه‌مین زه‌کی ، - «گه‌لویژ» ، ژماره ۷ ، ته‌موزی ۱۹۴۸ ، ل ۲۴ .
 به‌بۆنه‌ی کۆچی ده‌وایی ئه‌مین زه‌کی میژوونووسی گه‌وره‌مانه‌وه
 گوتویه . تیییدا ده‌لێن :

گۆماری کوردی تاریخ‌ه‌لپیچرا
 به‌رده‌ی ره‌ش به‌روی ئه‌ده‌بدا کیشرا

۸۵- نه‌ورۆژ ، - «گه‌لویژ» ، ژماره ۳ ، مارتی ۱۹۴۳ ، ل ۱۰ - ۱۲ .

۸۶- «پیشه‌وای به‌رزى كوردستان جهنابى قازى محمد» ، - «مه‌لاله» (۱۷) ،
ژماره ۲ ، خاكه‌نپوهى ۱۳۲۵ ، ل ۱ - ۲ .

۸۷- تاهير نه‌محمد حوتزى ، ميتزوى كۆبه ، به‌غداد ، ۱۹۶۲ ، ل ۱۰۶ .

۸۸- «تخفه‌ مظفر به‌ زمانى كوردى موگرى» ، گردارى ئوسكerman ،
به‌رلين ، ۱۹۰۵ ، پيشه‌كردو ساخردنمروه هيتانمروه سهر ريتنوسى كوردى
هين موكرىانى ، به‌غدا ، ۱۹۷۵ ، ل ۱۶۶ .

له چاپكروه‌كانى «كۆرى زانبارى كورد» .

۸۹- «تورجه‌مى ژيانى ساموستا مه‌لا محمدى كۆبى» ، - «كه‌لاويز» ،
ژماره ۱۱ ، تشرى نوومى ۱۹۴۴ ، ل ۴۵ - ۵۶ .

به‌ ناوى كوفارى «كه‌لاويز» خزيموه بلوكروه‌ته‌وه . بسو
دوو به‌پته‌ى حاجى قادرى كۆبى ده‌ستى پىن‌كردوو كه‌ له
نامه‌به‌كيدا بو مه‌لا مه‌بدوللاى جه‌لى‌زاده‌ى نووسيووه ده‌لى :

» به‌غبرى جه‌دى ئيوه كۆبه‌ دانسا

له كوردستان بناغه‌ى عىلمى دانسا «

۹۰- توفيق لهفتان، ميتزوى حوكمدارانى بابان له قه‌لاجوان تادروست‌كردنى
شارى سوله‌يمانى ۱۰۸۰ - ۱۰۹۹ كۆچى ، ۱۶۶۹ - ۱۷۸۴ زابىن ،
به‌غدا ، ۱۹۶۹ ، ل ۶۸ .

توفيق وهبى :

۹۱- بىچو بناوانى زمانى كوردى له تويكله گوتزى‌كيدا ، - «كه‌لاويز» ، به‌شى
به‌كه‌م : ژماره ۳ ، مارى ۱۹۴۳ ، ل ۳۹-۴۹ . به‌شى نووم : ژماره ۴ ،
نيسانى ۱۹۴۳ ، ل ۳۵-۴۰ . به‌شى سيبه‌م : ژماره ۵ ، مايسى ۱۹۴۳ ،
ل ۳۵ - ۴۰ . به‌شى چوارم : ژماره ۷ ، تهموزى ۱۹۴۳ ، ل ۴۳-۴۶ .
ده‌بارهى بروانه : ل ۱۷۵ .

۹۲- قستىك له كوردستاندا ، به‌غداد ، ۱۹۴۷ ، ل ۱۸ .
باسى قسنه‌كه‌ى قزقاپانى شاره‌نوور ده‌كات . هه
بلاوكروه‌كانى كوفارى «ده‌نگى گيتى تاز» به‌ .

(۱۷) هه‌ كوفاره‌كانى مه‌بابده ، له بۆكان چاپ ده‌كرا . ژماره به‌كى ره‌شمى
۱۳۲۴ - سهره‌تلى مارى ۱۹۴۶ ده‌رجو .

تۆمبا بوا :

۹۲- ژبانی کوردمواری ، گۆپینی حمه سمید حمه کریم .
۹۴- کوردتاسین ، وهرگیتیر : دوکتور نوری تاله‌بانی ، - « ده‌فتیری
کوردمواری » ، بامرگی سئیم ، مایس - ئافستۆسی . ۱۹۷۰ ،
ل ۱۴۱ - ۱۴۹ .

۹۵- « تۆماریک دهرباره‌ی تیبی مؤسیقای سلیمان » ، ناماده کردنی نه‌حلام
مه‌نسورو پیاچوونموه‌ی یاسمین مه‌حمود به‌رزنجه‌یی ، - « به‌یان » ،
ژماره ۵۲ ، تشرینی سووه‌می ۱۹۷۸ ، ل ۸۳ - ۱۱۲ .

۹۶- « ته‌بوری له‌نگی توستینهر » ، - « گه‌لاویژ » ، ژماره ۱۰ ، تشرینی
به‌کمی ۱۹۴۵ ، ل ۲۴ - ۲۸ .
ف . ر . له‌ گۆفاری « ورتد دابجیت » ی وهرگرتوه .

جه‌بار جه‌باری :

۹۷- ئافره‌نه‌ ناوداره‌کنی کورد ، کمرکوک ، ۱۹۶۹ ، ل ۷۶ .
دهرباره‌ی بروانه : ل ۲۲۸ .

۹۸- لاپه‌به‌به‌که‌ له‌ میژووی پۆژنامه‌گه‌ری کوردی له‌ شاری کمرکوک ،
« به‌یان » ، ژماره ۱۲ ، ۱۹۷۴-ز - ۲۶۷۴ ی کوردی ، ل ۱۳ ، ۱۸ .

۹۹- میژووی پۆژنامه‌گه‌ری کوردی ، کمرکوک - سلیمان ، ۱۹۷۰ ، ل ۱۹۰ .
دهرباره‌ی بروانه : ل ۲۲۹ .

۱۰۰- جگه‌رخوین ، گوته‌ی پیتشیا ، شام ، ۱۹۵۷ ، ل ۶۴ .
به‌ پیتی لاتیینی چاپ کرلوه .

۱۰۱- جه‌لال ده‌بیاف ، دیمترۆف ، به‌فداد ، ۱۹۷۲ ، ل ۵۶ .

۱۰۲- جه‌مال بابان ، مامه‌باره‌ پیاویکی راستو سه‌یر بوو . پوون کردنموه‌ی
هه‌ندیك کله‌وقوژبنی تاریك له‌ ژبانی یاره ، - « به‌یان » ، ژماره ۱۲ ،
۱۹۷۴-ز - ۲۶۷۴ ی کوردی ، ل ۷ - ۱۰ . دیسانموه‌ دوآنزه‌ سواره‌ی
میریوان ، ژماره ۱ ، ۱۹۷۲ ، ل ۱۶ - ۱۷ .

جه‌مال هه‌زنه‌دلار :

۱۰۳- جارێکی تریش دهرباره‌ی مامۆستا نه‌جه‌مه‌دین مه‌لا ، - « عراق » (۱۸) ،
ژماره ۱۲ - ۱۳ ، شوباتو ئاداری ۱۹۷۸ ، ل ۲۰ .

(۱۸) باشکۆی پۆژنامه‌ی « العراق » .

کورتەى ژبنامەى مامۆستا مەلا نەجمەدینە کە بۆ خۆى سالى
۱۹۴۵ لە دەفتەریكى شیعردا نووسىوی بە .

۱-۴- راپەرى پۆژنامەگەرى کوردى ، بەغدا ، ۱۹۷۳ ، ۱۹۲ ل .
دەربارەى پروانە : ل ۲۲۹ .

۱-۵- مێژووی پۆژنامەگەرى کوردى ، - « دەفتەرى کوردەوارى » ، ژمارە
۱ ، کلونى دوومی ۱۹۷۰ ، ل ۱۰۷ - ۱۱۰ .

۱-۶- ناوی نووسەر و تارەکانى دوو بەرگی سالى بەکەم دووم لە گۆفارى
« پۆژى کوردستان » ، - « پۆژى کوردستان » ، ژمارە ۶ ، تشرینی
دوومی ۱۹۷۳ ، ل ۶۸ - ۷۲ .

۱-۷- جەمال شالى ، شۆپشیکى نوێ لە کوردستاندا ، سلیمانى ، ۱۹۷۱ ،
ل ۱۱۲ .

۱-۸- جەمال نەبەز ، دوکتۆر ، کورتە مێژوویەکی کوردناسی لە ئەلەمانیادا ، -
« گۆفارى کۆری زانیاری کورد » ، بەرگی دووم ، بەشى بەکەم ، ۱۹۷۴ ،
ل ۴۱۳ - ۴۹۸ .

۱-۹- جەمیل صائب ، لە خەوما ، پیشکەش کردنو لیکۆلینەوهى جەمەل
بابان ، بەغدا ، ۱۹۷۵ .

۱۱- « جەنگۆهریکى فیتنامى » ، محەمەدى مەلا گەرىم لە عەرەبى بەوه
کردووبە بە کوردى ، بەغداد ، ۱۹۷۰ ، ۱۷۴ ل .

۱۱۱- جەوارى ن . ، کلایید جماعەتا کوردا ، بەریوان ، ۱۹۶۰ ، ۶۱ ل .

۱۱۲- « جەواھیر لال نەهرو » ، - « گەلاوێژ » ، ژمارە ۴ ، نیسانی ۱۹۴۸ ،
ل ۱۱ - ۱۴ ، ۴۱ - ۴۳ .

ناوی کەسى بەسەرەوه نی بە . لە نووسینی مێژوونووسیتى
سۆفیتی بەوه وەرگیراوه کە وا دبارە کراوته عەرەبى .

۱۱۳- جومە محەمەد محەمود ، ژبانی پیتەمبەرى نازدارمان ، سلیمانى ،
۱۹۷۵ ، ۱۰۸ ل .

۱۱۴- « چەپکێک لە قەسەکانى مەلا » ، بەغداد ، ۱۹۷۲ ، ۳۵۸ ل .

لە بلاو کراوه کانی « کتیبخانەى بیری نوێ » بە . ناوی وەرگیرى
لەسەر نی بە . وا پێ دەچێ دەستەبەك فە عەرەبى بەوه
کردیتیانە کوردى .

- ۱۱۵- چوق ، چند کورد گلاویژ ده‌خویننه‌وه ، - « گلاویژ » ، ژماره ۶ ،
 حوزه‌یرانی ۱۹۴۴ ، ل ۱۴ - ۱۶ .
- ۱۱۶- « چمکیک له میژووی هه‌ورامان » ، محمەدی مه‌لا کەریم له فارسی‌به‌وه
 ک‌ریو‌به به کوردی ، به‌فداد ، ۱۹۷۰ ، ۴۹ ل .
 ده‌باره‌ی بروانه : ل ۲۳۶ - ۲۳۷ .
- ۱۱۷- « چمگیز خان » ، ن . ۱ . له ئینگلیزی‌به‌وه وه‌ری‌گیراوه ، -
 « گلاویژ » ، به‌شی به‌که‌م : ژماره ۵ ، مایسی ۱۹۴۳ ، ل ۷ - ۱۱ .
 به‌شی دووه ، ژماره ۶ ، حوزه‌یرانی ۱۹۴۴ ، ل ۲۳ - ۲۷ .

حاجیا جنسی :

- ۱۱۸- فۆلکلۆرا کرمانجا ، به‌ریوان ، ۱۹۳۶ ، ۶۶۴ ل .
 له‌گه‌ل ئه‌مینێ ئه‌فدال دابناوه .
- ۱۱۹- کلامید جماعه‌تا کوردابه لیریکی‌ین ، - « کوفاری کۆری زانیاری کورد » ،
 به‌رگی دووه ، به‌شی به‌که‌م ، ۱۹۷۴ ، ل ۶۶۴ - ۷۵۰ .
- ۱۲۰- کلامید جماعه‌تا کوردابه لیریکی‌ین ، به‌ریوان ، ۱۹۷۲ ، ۲۴۰ ل .
 دوکتۆر مارف خه‌زنه‌دار نر‌خاندوویه (به‌روانه : « رۆژی
 کوردستان » ، ژماره سێ ، ئاداری ۱۹۷۳ ، ل ۳۴ - ۳۷) .
- ۱۲۱- کلامی جماعه‌تا کورمانجا ، به‌ریوان ، ۱۹۳۶ ، ۱۶۴ ل .
 ده‌باره‌ی به‌ندی پێشنیاوه .
- ۱۲۲- حامید هه‌ره‌ج ، ریتنوسی کوردی له سه‌ده‌به‌که‌نا ، به‌فدا ، ۱۹۷۶ ،
 ۴۲ ل .
 له چاپکراوه‌کانی « کۆری زانیاری کورد » .

حه‌سه‌ن فه‌همی جاف :

- ۱۲۳- چه‌ن وه‌لاریکی به‌نرخ‌ی پیاوه گه‌وره‌کانی تاریخ ، - « گلاویژ » ، ژماره ۸ ،
 ئه‌می ۱۹۴۴ ، ل ۱۹ - ۲۶ .
- ۱۲۴- شازاده‌ی بتلیس ، - « گلاویژ » ، ژماره ۷ ، ته‌مبوزی ۱۹۴۳ ،
 ۴۷ - ۵۲ .
 ده‌باره‌ی بروانه : ل ۱۴۲ .

۱۲۵- عالی مورد خانى زهند ، - « گلاویژ » ، ژماره ۴ ، نیسانی ۱۹۴۵ ،
ل ۱ - ۶۰ .

دەربارەى پروانە : ل ۱۴۳ .

۱۲۶- کەرىم خانى زهند ، - « گلاویژ » ، ژماره ۱۰ ، تشرینی بەگەمى ۱۹۴۳ ،
ل ۱ - ۶ .

دەربارەى پروانە : ل ۱۴۳ .

۱۲۷- لطفلى خانى زهند ، - « گلاویژ » ، ژماره ۱ ، کانونی دووهمى ۱۹۴۴ ،
ل ۵ - ۱۱ .

دەربارەى پروانە : ل ۱۴۳ .

۱۲۸- مێژووی خوێمار ، - « گلاویژ » ، ژماره ۱۲ ، کانونی بەگەمى ۱۹۴۴ ،
ل ۱ - ۱۰ .

دوو پەرلوویزی هی ئەمین زەکیو بەکیکیان هی ئەلانەددین

سەجادی بە - دەربارەى پروانە : ل ۱۴۳ .

۱۲۹- حەسەن قزنجی ، شاعیری میلیو بەناوبانگی کورد ههزار ، - « ههلاهه » ،
ژماره ۳ ، بانسەری ۱۳۲۵ ، ل ۱۶ - ۱۹ .

حەسەن حوزنی موکریانی :

۱۳۰- اقتصادبانی نیشتمان و کۆمەڵی کوردان ، - « پوناکی » (۱۹) ، ۳۱ ی
تشرینی بەگەمى ۱۹۳۵ ، ل ۱۴ - ۱۵ .

بە ناوی ح.ح. پەنجەرەمەهە بلۆی کردۆتەمەه . بەشی هەرە
زۆری وتارەکانی « پوناکی » نووسینی حەسەن حوزنی
موکریانی ، بۆیەکا بەشیکیانی بە ناوی خۆیەمەه
بلۆنە کردۆتەمەه . لەو ژمارەبە « پوناکی » دا کە پۆزی ۱۹ ی
کانونی بەگەمى ۱۹۳۵ چاپکراوە پینچ وتاری بلۆکردۆتەمەه ،
بەکیکیان دەربارەى ناپلیۆنو بەکیکیان دەربارەى مۆسۆلینی بە .

۱۳۱- ئاوپێکی باشمەه ، بەرگی بەگەم ، پەواندز ، ۱۹۲۹ ، ۳۷ ل . ، بەرگی
دووم ، پەواندز ، ۱۹۳۰ ، ۶۹ ل . ، بەرگی سێبەم ، پەواندز ، ۱۹۳۱ ،
ل ۵ .

(۱۹) گۆفار ، هەولێر - ژماره بەکی ۲۴ ی تشرینی بەگەمى ۱۹۳۵ چاپکرا .

باسی ژماره بیه میرنشینی کوردو میژووی هملیتر و شارفوزور
له سده ناونجی به کاندای ده کات . له بریتی بهرگ یا بهش
(به ند ی به کار هیناوه .

۱۳۲- به کورنی هه لکه موتی دیریککی له پۆژنامه کانموه ، بهغدا ، ۱۹۴۷ ، ۴۱ ل .
دهرباره ی مههاباده . ژماره بیه وینه ی میژووی له گه
بلاو کردۆه وه .

۱۳۳- پیشکهن ، پهواندن ، ۱۹۲۷ ، ۵۳ ل .

۱۳۴- تاریخی حوکمدارانی بابان ، پهواندن ، ۱۹۳۱ ، ۱۷۳ ل .

۱۳۵- جهمالهدینی نهوغانی ، - « گهلاویژ » ، بهشی بهکهم : ژماره ۱۰ ،
تشرینی بهکسی ۱۹۴۴ ، ل ۱ - ۸ . بهشی دووهم : ژماره ۱ ، کانونی
دووهمی ۱۹۴۵ ، ل ۷ - ۱۴ .

۱۳۶- غونجه ی به هارستان ، خهلب ، ۱۹۲۵ ، ۱۹۴ ، ل (۴) .

دهرباره ی پروانه : ل ۱۶۸ .

۱۳۷- کوردستانی موکریان . نهترۆپاتین ، پهواندن ، ۱۹۲۸ ، ۴۷۲ ل .
ناترۆپاتهکان یا نهترپاتهکان یا ئادۆربيجان زاراویکی کونه له
به لکه گریکی و په هله وی و نهرمه نی و سرباینیکاندا به کار
هینراوه . له سهرده می کۆن و سده ناونجی به کاندای به
ناوجه به ده گوترا که نیسته شاخهکانی تالش و مهلبهندهکانی
دهور و بهری پۆباری ئاراس و گۆمی ورمج پیکده هینین ، واته
میدایای بچوک یا میدایای باکور که سده ی چواره می پیتش
عیسا نهترۆپات فرمانهروای بو و ناوی لهوساوه به سهر
ناوجه که شدا دابرا . نلوی ئازهر بایجان له ناترۆپاتهکانه وه
هاتوه . حهین حوزنی موکریانی بهکهم میژوونووسی کورده
نهو زاراوه ی به کار هیناوه .

۱۳۸- کورد له روسیه ، - « گهلاویژ » ، ژماره ۶ ، حوزهرانی ۱۹۴۴ ،
ل ۲۵ - ۲۹ .

۱۳۹- کوردو نادر شا ، پهواندن ، ۱۹۳۴ ، ۹۰ ل .

۱۴۰- کوردی زهند ، پهواندن ، ۱۹۳۴ ، ۹۱ ل .

۱۴۱- لاپه ره بیه له دیریککی کوردستانی موکریان ، بهغدا ، ۱۹۴۷ ، ۳۶ ل .

۱۴۲- میژووی میرانی سوران ، پهواندن ، ۱۹۳۵ ، ۱۱۲ ل . ، چاپی دووهم :
هملیتر ، ۱۹۶۲ ، ۱۲۶ ل .

۱۴۳- نهژادو بنهچه که ی کورد ، - « پوناکی » : بهشی بهکهم ۲۴ ی تشرینی
بهکهمی ۱۹۳۵ ، ل ۷ - ۹ . بهشی دووهم ۳۱ ی تشرینی بهکهمی ۱۹۳۵ ،

۱ - ۵ . بهشی سیهام ، ۲۹ی تشرینی دووهمی ۱۹۲۵ ، ل ۱-۲ .
 دهمبارهی میژووی کونی کورده . سه‌چاوه‌ی نهم‌نوی
 کتیبی سترابونی زانای جوگرافی به‌کاره‌یتناوه . پیوه‌ندی
 کورد به‌کارده‌خموه نیشان دهدات . به‌سره‌چی لیترخ
 دهداتموه که کوردی گه‌راوه‌تموه سه‌ر کلدانی .

هه‌مین په‌شوانی :

- ۱۴۴ - حاجی قادری کۆبی مامۆستاو رابهری نته‌وه‌ی کورده ،
 « کاروان » (۲۰) ، ژماره ۷ ، نیسانی ۱۹۸۳ ، ل ۲۴ - ۳۱ .
- ۱۴۵ - کورته باسیک له‌سه‌ر نه‌ورۆژ ، « کاروان » ، باشکۆی ژماره ۶ ،
 ئاداری ۱۹۸۳ ، ص ۳۹ - ۴۷ .
- ۱۴۶ - هه‌مین عارف ، حیکابه‌تی دهرکردنی ژماره (سفری) « پۆشنبری
 نوێ » ، « پۆشنبری نوێ » ، ژماره ۷۸ ، کانۆنی به‌که‌می ۱۹۷۹ ،
 ل ۱۰ - ۱۳ .
- ۱۴۷ - هه‌مدون ، شه‌ری پیشو ، « گه‌لاویژ » ، ژماره ۴ ، سالی ۷ ،
 نیسانی ۱۹۴۶ .
- ۱۴۸ - « حیزبی دیموکراتی کوردستان » ، « کوردستان » (۲۱) ، ژماره ۱ ،
 سه‌رماوه‌زی ۱۳۲۴ ، ل ۱۱ - ۱۲ .
- ۱۴۹ - خالفین ن . ۰۱۰ ، خه‌بات له‌پێی کوردستاندا ، وهرگه‌یرانی جه‌لال ته‌قی ،
 سلێمانی ، ۱۹۷۰ ، ۲۲۰ ل .
 دهم‌بارهی بروانه : ل ۲۳۹ - ۲۴۰ .
- ۱۵۰ - خالیدی چه‌تۆ ، کوردی نهم‌نستانی سه‌رفیتی ، وهرگه‌یرانی دوکتۆر
 عیزه‌ددین مسته‌فا په‌سه‌ول ، « پرابه‌تی » ، ژماره ۱ ، سالی ۱ ، خولی
 دووهم ، حوزه‌برانی ۱۹۷۰ ، ل ۲۶ - ۲۸ .
 به‌شیکه‌ له‌کتیبی نلوبرلو له‌پووسی‌به‌وه کردوویه به‌کوردی .
 بروانه ژماره ۸۷۰ .

(۲۰) گۆفاری نهم‌نداریتی گشتیی پۆشنبری و لاوانه . ژماره به‌کی مانگی
 تشرینی به‌که‌می ۱۹۸۲ دهرچو .

(۲۱) گۆفار ، مه‌هاباد . بلاوکه‌رموه‌ی بیرى پارتی دیموکراتی کوردستان بوو .
 ژماره به‌کی ۱۵ی سه‌رماوه‌زی ۱۳۲۴ ، ۶ی کانۆنی به‌که‌می ۱۹۴۶ دهرچو .

- ۱۵۱- « خهباتی کریکاران » ، سلیمانی ، ۱۹۷۳ ، ۱۷۶ ل .
 ۱۵۲- « خهباتی گهلی کورد له یادداشتهکانی نهحمهد تهقیبا . لاپهڕه بیه له شۆرشهکانی شیخ محمودو سیمکوو ههستانه گهلی رهواندز » ، رێژک خستن و ناماده کردنی بۆ چاپ جهلال تهقی ، سلیمانی ، ۱۹۷۰ ، ۹۲ ل .

دهرباره‌ی پروانه : ل ۷۷۹

- ۱۵۳- « خهبری سلیمان و خهلیلی جنیدی ، ئیزدیانی له بهر رهوشنایا ههندهک تیکستید ئابنچ ئیزدیان ، بهغداد ، ۱۹۷۹ ، ۲۱۶ ل .
 له چاپکراوه‌کانی « کۆری زانیاری کورد » .
 ۱۵۴- « خلاصه‌ی مسئله‌ی کورد » ، کۆرینی رفیق حلی ، موصل ؛ ۱۹۳۴ ، ۳۲ ل .

له فهره‌نسی بیهوه کردوو به کوردی (۲۲) .
 درباره‌ی پروانه : ل ۲۳۳ .

- ۱۵۵- « دیاکونوف ئی ، م . ، میدیا ، برهان قانع له فارسی بیهوه کردوو به کوردی ، بهغداد ، ۱۹۷۸ ، ۸۸۷ ل .
 درباره‌ی پروانه : ل ۲۳۴ - ۲۳۵ .

- ۱۵۶- « درباره‌ی چهند مهسهله بیهکی تیۆری » ، بهغداد ، ۱۹۷۴ ، ۴۳ ل .
 له بلاو کراوه‌کانی بالیۆزخانه‌ی کوربای دیموکراسی به له بهغدا .
 ۱۵۷- « دهرسیم ، مهلا محمادی کۆری ، - « رۆژی نوێ » ، ژماره جهوت ، رهبهر ۲۵۷۲ ک - تهشرینی بهگه‌م ۱۹۶۰ ، ل ۷۶ - ۸۱ .
 ۱۵۸- « دهستووری کۆمه‌له‌ی خوێندکارانی کورد له ئه‌وروپا » ، - « برابه‌تی » ، ژماره ۱ ، سالی ۱ ، خولی دووهم ، کانونی دووهم ، ۱۹۷۱ ، ل ۱۷ - ۱۸ .

- ۱۵۹- « دهسه‌لاتی سوڤیهت و باوری ئاڤریت » ، بهغداد ، ۱۹۷۴ ، ۱۶ ل .
 سامی به چاوشلی له عه‌ره‌یی بیهوه کردوو به کوردی .
 ۱۶۰- « دلسۆز ، بۆ ئه‌وه‌ی میژووی نوێ بێشمان کۆپه‌نه‌بیته‌وه » ، - « به‌یان » ، ژماره ۶ ، ۱۹۷۰ ، ل ۶ - ۷ .
 دلسۆز به‌کیک له نازناوه‌کانی محمادی مه‌لا که‌ریمه .
 درباره‌ی پروانه : ل ۲۳۱ - ۲۳۲ .

“L' Iraq et la Société des Nations”.

(۲) به‌شیکه له‌م کتێبه :

- ۱۶۱- دلسۆز ، پارتیکی سیاسی تورك بریار له سسر بوونی نه نهوهی کورد نه دات ، - « براهتی » ، ژماره ۱۳ ، سالی ۱ ، خولی دووم ، نیسانی ۱۹۷۱ ، ل ۳ - ۴ ، ۲۰ ، ۴۹ .
 « پارتی کریکاران » ی تورکیابه .
- ۱۶۲- دلسۆز ، تا گربداغ چوین ، - « گلاویژ » ، ژماره ۹ - ۱۰ ، ئه بلول - تشرینی به کهمی ۱۹۴۷ ، ل ۴۱ - ۴۹ .
- ۱۶۳- دلسۆز ، نهونی عراق له بیره وه تا دهربا ، - « گلاویژ » ، ژماره ۶ ، حوزه برانی ۱۹۴۷ ، ل ۲۲ - ۲۲ ، ۶۵ ، ۶۶ .
 له عه ره بی به ره کراوه به کوردی (۲۳) .
- ۱۶۴- دلشاد ، هوشی مینه یا نیو سه ده خه بات ، - « براهتی » ، ژماره ۷ ، سالی ۱ ، خولی دووم ، تشرینی به کهمی ۱۹۷۰ ، ل ۱۰ - ۱۲ ، ۱۴ .
 دلشاد نازناوی خوالیخو شبو ئه حمه ده نه فوره .
- ۱۶۵- دیمیترواف ، دهرباره ی کادیر ، جه لال ده بیاغ کردو به سه کوردی ، به غداد ، ۱۹۷۲ ، ل ۱۶ .
- ۱۶۶- « پاپهرینه گانی بارزان به واتهی هه مندیك له به شدار بووه گانی » ، کو کردنه وه ی قه نالی کوردۆ ، ناماده کردنو بلاو کردنه وه ی دوکتۆر کاوسی قه فتان ، - « پۆژی کوردستان » ، ژماره ۱۵ ، کانوونی دوومی ۱۹۷۴ ، ل ۴۶ - ۴۹ .
- ۱۶۷- « پاپۆرتیک دهرباره ی فیتستیفالی ده یه می لاوانو لوتاییانی گیتی » ، به یامنیتری گو فاری « پۆژی کوردستان » جه مال خه زنه دار ناماده ی کردوه ، - « پۆژی کوردستان » ، ژماره ۶ ، تشرینی به کهم دوومی ۱۹۷۳ ، ل ۵۲ - ۵۶ .
- باسی چالاکی نوینهرانی « به کیتی لاوانی دیموکراتی کوردستان » له فیتستیفالی ناوبراو ده کات که کوتایی ته مموز - سه ره تایی ئایی سالی ۱۹۷۳ له به رلین به ستره .
- ۱۶۸- « پاپۆرتیک دهرباره ی کۆمیتهی ناوهندی » ، به غداد ، ۱۹۷۲ ، ل ۱۶۲ .
 دهرباره ی کۆنگریسی پینجه می « پارتی کار » ی کوریا به . ناوی وه رگیزی له سه رنی به . له بلاو کراوه گانی « کتییخانه ی بیری نوێ » به .

(۲۳) دهرباره ی ده تی عه ره بیی نه و وتاره بروانه : « المعلم الجديد » (مجلة) ، بغداد ، نیسان ۱۹۴۷ .

۱۶۹- رفوف سلیم ، مهلا ، کوردستان و نایینی ئیسلام ، بهفداد ، ۱۹۷۰ ،
۱۳۲ ل .

۱۷۰- پهحمی ع ، ژئی بز شریف پاشا ، « ژین » (۲۴) ، عدد ۲۲ ، ۱۳۳۵ ،
ص ۱۵-۱۶ .

شیمره بهسهر شریف پاشای بهناوبانگدا ههلهراوه .

پهحمی قازی ، دوکتور :

۱۷۱- پیشمهگه . لاپهپه به که له خهباتی نهتهوهی کورد بهرامبر ناخواهتو
داگیر کهران له دهورو بهری جمهوری بهتی دیموکراتی کوردستانا ، بهفدا ،
۱۹۶۱ ، ۱۶۰ ل .

دهربارهی پروانه : ل ۲۱۵ .

۱۷۲- قازی موحه محمد ، دهسنووس .

دهربارهی پروانه : ل ۲۱۴-۲۱۵ .

۱۷۳- « پهسافی » ، « گهلاویژ » ، ژماره ۴ ، نیسانی ۱۹۴۵ ، ل ۵۴-۶۰ .
کورتی ژینامهی شامیری عهههیی کوردی نهژاد مهعروف
پهسافی به که خزی حهزی کردوه هه به عههه ناوبیرتی .

۱۷۴- پهشید شهفور ، کوردو نهلهستین ، « گهلاویژ » ، ژماره ۱۱ ، تشرینی
دوهمی ۱۹۴۷ ، ل ۲۵-۲۹ .

کوتایی وتاره کهی بهم جۆره هیتناوه : « پایهدار بیت نهفهلای
کهلان له پتی نازادی و سهه بهخۆیی بانا . بژی بهکیتی کوردو
عهههه . بروخی ئیستیمار ، نهژی سهه یونیتی ، بژی
دیموکراتی » .

۱۷۵- پهشید کهویم ، بیرهوهی ، سلیمانی ، ۱۹۶۰ ، ل ۶۴ .

بیرهوهی ژبانی مامۆستایی خۆبهتی . گوران پیسهکی بز
نوو سیوه .

۱۷۶- پهشید نهجیب ، نهمین زهکی ، « گهلاویژ » ، ژماره ۷ ، تههموزی
۱۹۴۸ ، ل ۴۹-۵۲ .

بهبۆنهی کۆچی دوابی مامۆستا نهمین زهکی بهوه
بلاوی کردۆتهوه .

(۲۴) گۆزار ، نهستهموول ، ژماره بهکی له گهل تهواوبوونی شههری بهکمی
جیهاندا دهرچو .

- ۱۷۷- رهشید یاسمی ، میتزوی نهژادو په بوهه سته می کورد ، قابیح و کهریه
 زهند کردوویانه به کوردی ، سلیمانی ، ۱۹۷۰ .
 دهرباره می پروانه : ل ۲۳۲ - ۲۳۴ ، ۲۴۶ - ۲۴۷ .

رههقی حیلمی :

- ۱۷۸- شیمرو نهده بیاتی کوردی ، بهغداد ، ۱۹۴۱ ، ل ۱۵۰ .
 ۱۷۹- یادداشت ، بهشی ۱ - ۴ ، بهغدا ، ۱۹۵۶ ، بهشی ۵ ، بهغدا ، ۱۹۵۷ ،
 بهشی ۶ ، بهغدا ، ۱۹۵۸ .

- بهسر بهکوه ۶۳۷ لاپهرن ، بهکیتکه له سهرجاوه
 رهسه نهگانی لیکدانه وهی راپهرینه گانی شیخ مهحمود .
 دهرباره می پروانه : ل ۱۷۸ - ۱۷۹ .
 ۱۸۰- بهک له دوا می بهک ناوابوونی چوار نهستیره له ناسمانی کوردستاندا ، -
 « گهلاویژ » ، ژماره ۲ ، شوباتی ۱۹۴۹ .

به بونه می کچی دوا می نسمن زه کی و زیوه وو بیتکه سو
 دلداره وه نویسیوی به .

رههقی چالاک :

- ۱۸۱- کوردو به کبته عه رب ، - « گهلاویژ » ، ژماره ۴ ، نیسانی ۱۹۴۴ ،
 ل ۱ - ۹ .

- لیدوانه له وتاره کی عه لی کهمال ، (پروانه ژماره ۳۱۰) .
 ۱۸۲- مشتیک خول ، - « گهلاویژ » ، ژماره ۹ ، نهیلولی ۱۹۴۴ ، ل ۲۱ - ۲۲ .

پارچه بهک په خسانی میتزویی رازاوه به . چالاک به کیتکه
 لهوانه می ، بهداخه وه ، نه نيمه و نه خوی نرخیمان نهزانی .

رههزی قهزاز :

- ۱۸۳- بزوتنه وهی کورد ، سلیمانی ، ۱۹۷۱ ، ۲۴۸ ل .
 دهرباره می پروانه : ل ۲۲۶ - ۲۲۷ .
 ۱۸۴- داستانی دوو پاله وان ، بهغداد ، ۱۹۶۸ ، ۹۶ ل .
 داستانی فهقن نهحمه دی دارشمانه به .
 ۱۸۵- سهلاحه دین شیاوی شانازی به بو کورد ، - « پۆزی کوردستان » ،
 ژماره ۲ ، سالی ۲ ، ل ۶۱ - ۶۲ .

۱۸۶- میژووی کوردو کوردستان له چهند دپریکدا . جهنگی بهگمی جیهان و
هانی سویندخواران بۆ ئهسته موول . باری سیاسی له کوردستانی
ژورودا ، - « برابهنی » ، ژماره ۱۳ ، سالی ۱ ، خولی دووم ، نیسانی
۱۹۷۱ ، ل ۳۱ - ۳۲ .

۱۸۷- « پۆژی کوردستان » ، کۆکردنهوهو پیتشهکیی جهمال خهزنهدار ، بهغدا ،
۱۹۷۳ ل ۷۶ .
دهربارهی بروانه : ل ۲۲۹ .

۱۸۸- « پۆژی کورد ۱۹۱۳ » ، بلاوکردنهوهو پیتشهکیی لهسهرنووسینی جهمال
خهزنهدار ، بهغدا ، ۱۹۸۱ ، ل ۱۲۵ .
دهربارهی بروانه : ل ۲۲۹ .

۱۸۹- « پۆژی نوی » ، ژماره ده ، بهفرانبار ۲۵۷۲-کانونی دووم ۱۹۶۱ ز .
بهشی زۆری وتارو لاپههکانی بۆ میژووی « کۆماری مههاباد »
تفرخان کراوه .

۱۹۰- « پونگی پیتویان » ، سلیمانی ، ۱۹۴۰ ، ل ۱۴ .
له بلاو کراوهکانی کۆفاری « دهنگی کیتی تازه » به . باسی
هۆکانی بهزیابوونی شهزی دوومی جیهان دهکات .
دزی هیتلهزی بهکانه .

۱۹۱- « پوون کردنهوه بهک دهربارهی میژووی پۆژنامه نهیینی بهکان » ،
« برابهنی » ، ژماره ۱۱ ، سالی ۱ ، خولی دووم ، شوباتی ۱۹۷۱ ،
ل ۲۹ .

پوون کردنهوه بهکی ماموستا صالح حهیدهری به دهربارهی
پۆژنامهی « بزگاری » . ههله بهکی منی راست کردنهوه .

۱۹۲- « زارگوتنا گوردا » ، کتیبی بهگم ، مۆسکو ، ۱۹۷۸ ، ل ۵۰۸ . ، کتیبی
دووم ، مۆسکو ، ۱۹۷۸ ، ل ۵۳۴ .

گهورهترین بهرهمی فۆلکلۆری کوردیه ، جوته برا دوکتۆر
کۆردیخانن جهلیل و دوکتۆر جهلیلی جهلیل کۆیان کردنهوهو
پیکیان خستوهو لیتی دواونو پیتشهکییان به کوردی به
پووسی بۆ نووسیوه . تهنا گۆرانی به میژووی بهکانی ۶۵
لاپهه بهکان پر کردنهوه (کتیبی بهگم ل ۲۵۶ - ۲۲۱) .
ئهوانی تری داستانو شیوهنو پهندو مهتلو مهتهلوکی
همه جۆرن که ئهوانیش بابهخیان بۆ میژوونووس کم نی به .
(زارگوتنا) یان له بریتی « فۆلکلۆر » بهکار هیتاوه که له وشه
(زار) و (گوتن) هوه دایانرشتوه .

۱۹۳- « زانکۆی سلیمانی » ، - « رۆشنبیری نوێ » ، ژمارەی نایبەتی ،
تەمموزی ۱۹۷۸ ، ل ۵۱ - ۵۷ .

۱۹۴- زەرەدەشت ، کوردایەتی بزوتنەوهو پروا و رۆژنیمە ، بەغداد ، ۱۹۶۰ ،
ل ۱۱۲ .

زەرەدەشت ناوی خواستەنێی دوکتۆر جمال نەبەزە .

۱۹۵- « زەرەدەشت » ، ئیبراھیم عومەر لە عەرەبی بەوه کردووێ بە کوردی ،
بەغداد ، ۱۹۶۷ ، ل ۱۶۴ .

۱۹۶- « زەرەدەشت » ، شاکیر فەتاح لە عەرەبی بەوه کردووێ بە کوردی ،
بەغداد ، ۱۹۶۷ ، ل ۸۳ .

۱۹۷- زەکی محمد سەدەقە ئامیدی ، شوێنەواریت ئامیدی ، - « بەیان » ،
ژمارە ۴۷ ، شوباتی ۱۹۷۸ ، ل ۷۶ - ۸۰ .

زویتر بیلال ئیسماعیل :

۱۹۸- لاپەرەیک لە مێژووی کۆنی کوردستان (مەننا ئیەکان یان مانێهەکان) ، -
« رۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ۸۱ ، حوزەبیران - تەمموزی ۱۹۸۰ ،
ل ۴۹ - ۵۱ .

۱۹۹- مێژووی کۆنی کوردستان . نائیری یان نائیریەکان ، - « رۆشنبیری
نوێ » ، ژمارە ۸۸ ، ئابو ئیلوولی ۱۹۸۱ ، ل ۳۲ - ۳۷ .
دەربارەی پروانە : ل ۲۰۱ .

۲۰۰- زوھیر ئەحمەد ئەلقەیسسی ، کە لە پووری ئەدەبی عەرەب و کوردی
هاوبەش ، - « رۆشنبیری نوێ » ، ژمارە ۶۵ ، کانوونی دووهم و شوباتی
۱۹۷۸ ، ل ۵۶ - ۵۹ .

۲۰۱- زیوەر ، شارێکی کوردستان ، - « گەلاویژ » ، ژمارە ۶ ، حوزەبیرانی
۱۹۴۴ ، ل ۳۱ - ۳۳ .

۲۰۲- « زیوەر » ، « گەلاویژ » ، ژمارە ۱ ، کانوونی دووهمی ۱۹۴۹ ،
ل ۴۱ - ۵۰ .

بە ناوی خاوەنی بلاو کراوەتەرە .

ساجید ئاواره :

۲۰۳- لە بەرھەمی کەشتی نوح ، سلیمانی ، ۱۹۶۸ ، ل ۸۰ .

کورتە یۆنانەیی نەجمەددین مەلا لە باسەکانی بە

۲۰۴- لیکۆلینەرە لە ئەدەبی نوێی کورد ، سلیمانی ، ۱۹۶۷ ، ل ۸۸ .

سادق بهانه‌دین نامیدی :

- ۲۰۵- نه‌حمده‌ئێ خان‌ئێن نهمر ، - « گۆفاری کۆری زانیاری کورد » ، به‌رگی دووهم ، به‌شی به‌که‌م ، ۱۹۷۴ ، ل ۷۶۹ - ۸۲۷ .
- ۲۰۶- جه‌لادەت به‌درخان ، - « گۆفاری کۆری زانیاری عیراق . ده‌سه‌تی کوردی » ، به‌رگی چه‌وه‌م ، ۱۹۸۰ ، ل ۲۵۵ - ۲۸۶ .
- ۲۰۷- سه‌ره‌ۆستانێ کێشو و نه‌هاندنێ مه‌لایێ جزیری ، - « گۆفاری کۆری زانیاری کورد » ، به‌شی به‌که‌م : به‌رگی سه‌یه‌م - به‌شی به‌که‌م ، ۱۹۷۵ ، ل ۲۴۳ - ۳۰۲ . به‌شی دووهم : به‌رگی سه‌یه‌م - به‌شی دووهم ، ۱۹۷۵ ، ل ۲۵۹ - ۴۱۶ . به‌شی سه‌یه‌م : به‌رگی چه‌واره‌م ، ۱۹۷۸ ، ل ۹۷ - ۱۵۴ .
- ۲۰۸- سه‌به‌دایێ ژێهاتی و خوگۆرکهری کوردو کوردستان نه‌نوه‌ر مانی ، - « پۆژی کوردستان » ، ژماره‌ ۳-۴ ، ئابو ئه‌یلولی ۱۹۷۱ ، ل ۵۳ - ۵۵ .
- ۲۰۹- مه‌لی چه‌ریری ، - « ده‌فته‌ری کورده‌واری » به‌رگی سه‌یه‌م ، مایس - ئاگستۆسی ۱۹۷۰ ، ل ۶۱ - ۷۷ .
- ۲۱- سالار مسته‌فا قه‌مه‌دانی ، زوبان چه‌ون په‌یدا بوه‌ ، سلیمان ، ۱۹۵۸ ، ل ۲۸ .

سالح چه‌به‌هری :

- ۲۱۱- بزوتنه‌وه‌ی نیشتمانپه‌روه‌ری چه‌ون په‌یدا بوو ، - « که‌لاویژ » ، ژماره‌ ۵ ، مایسی ۱۹۴۴ ، ل ۲۶ - ۲۷ .
- ۲۱۲- یادداشتیک ده‌رباره‌ی حیزبی رزگاری کورد که له‌ سالی ۱۹۴۵ له‌ کوردستانی عیراقدا دامه‌زرا ، - « ده‌فته‌ری کورده‌واری » ، ژماره‌ ۱ ، کانونی دووهمی ۱۹۷۰ ، ل ۴۷ - ۵۵ .

سالح قه‌فتان :

- ۲۱۳- به‌ په‌یابونی ئایینی ئیسلام بوچ که‌یانی ئاری کون روخواه‌ ، - « که‌لاویژ » ، ژماره‌ ۵ ، مایسی ۱۹۴۳ ، ل ۱ - ۶ .
- ۲۱۴- به‌راوردیکی ته‌ئریخی ، سلیمان ، ۱۹۳۶ ، ل ۱۸ .
ده‌رباره‌ی پروانه : ل ۱۷۶ .
- ۲۱۵- په‌ندی تاریخی ، به‌غداد ، ۱۹۳۷ ، ل ۶۰ .
ده‌رباره‌ی پروانه : ل ۱۷۶ .

- ٢١٦- کۆچ و پەوی ئە قوامی کۆن تاریخی هیناوه نه کایهوه ، « گهلاویژ » ،
 ژماره ١- ٢ ، کانونی دووهم - شوباتی ١٩٤١ ، ل ٣٠ - ٣٤ .
- ٢١٧- له بابەت پەیاپوینی نەتەوهی قەفقاسی و ئاری یهوه ، « گهلاویژ » ،
 ژماره ١١- ١٢ ، تشرینی دووهم - کانونی یه کەمی ١٩٤٢ ، ل ٢٩-٣٤ .
- ٢١٨- له ولاتی گۆله زەنبه تی سپیدا ، بهغداد ، ١٥٧ ل .
 له عەرەبی یهوه کردوو یه به کوردی و یه کێک له باسه کانی
 دەربارە ی به ند وەرگرتنه له میژوو .
- ٢١٩- میژووی نەتەوهی کورد . حاله تی سیاسی ، میژووی ، کۆمه لایه تی ،
 ئاوه دانی گه لی کورد له سه ره ئای میژوو هوه ، بهغدا ، ١٩٦٩ ، ل ٤٠٥ .
 دەربارە ی پروانه : ل ١٧٧ - ١٧٨ .
- ٢٢٠- نەتەوهی کورد تورکمان نین ، سلیمانی ، ١٩٥٩ ، ل ٣٥ .
 دەربارە ی پروانه : ل ١٧٧ .
- ٢٢١- نظریه ی پەیدا بوونی ئە قوامی هندو ئه وروپایی ، « گهلاویژ » ، ژماره ٥٦ ،
 مایس - حوزە برانی ١٩٤٢ ، ل ١٤ - ٢٠ .
- ستالین :
- ٢٢٢- له بنچینه کانی له نینبەت ، حه سین عارف له عەرەبی یهوه کردوو یه
 به کوردی ، سلیمانی ، ١٩٦٦ ، ل ٣٢ .
- ٢٢٣- لیتنیزم ، ١٩٥٦ ، ل ٥٠ .
- ٢٢٤- مه سه له ی نیشتمانی ، نافیع یونس له عەرەبی یهوه کردوو یه به کوردی ،
 بهغداد ، ١٩٦٠ ، ل ٥٦ .
- ٢٢٥- « سترانی ژارگوتنا گوردا یه تاریقی » ، دوکتۆر ئوردیخانن جلیل
 کۆی کردوونه وه لێیان دوا وه پێشه کیی بۆ نووسیون . شوکور مسته فار
 نه نومر قادر محمد هیناویانه ته سه ر پێنووسی کوردی ئه مرۆ
 مغهره تکیان بۆ کردووه ، بهغدا ، ١٩٧٧ ، ل ٥٢٠ .
 له چاپکراوه کانی « کۆری زانیاری کورد » .
- ٢٢٦- « سه رجمی به ره می گۆران . بهرگی یه کهم : دیوانی گۆران » ، محمدی
 مه لا کریم کۆی کردوونه وه ئاماده ی کردووه و پێشه کی و په راویزی بۆ
 نووسیوه ، بهغدا ، ١٩٨٠ ، ل ٥٦٠ .
 له بلاو کراوه کانی « به کیتی نووسرانی کورد » .

- ۲۲۷- «سەرئۆچئۆکی مارکسی - لېنینی» ، سلیمان ، ۱۹۶۰ ، ۴۸ ل .
 له عەرەبى بەوہ کراوہ بە کوردی . له نووسینہ کانى ستالین و
 چاپکراوہ کانى رۆژنامہى « نازادى » بە .
- ۲۲۸- « سەرھاتیا ئوردییا سۆرۈ پریا وى دەوینا » ، بەرئۆوان ، ۱۹۳۴ ،
 ۱۰۹ ل .
- دەربارہى لەشکرى سوورہ . شەمریخ تيمور کردوویہ بە
 کوردی .
- ۲۲۹- «سەرھاتیا کارل مارکس» ، بەرئۆوان ، ۱۹۳۲ ، ۶۴ ل
 نوری و جاسم جەلیل کردوویانہ بە کوردی .
- ۲۳۰- « سلیمانى سالى ۱۹۱۸ » ، - « بلیتسہ » ، ژمارہ ۵ ، کانونى بەکسى
 ۱۹۵۹ ، ل ۶۱ - ۶۴ .
- مامۆستا عەبدوللا شالى له ئینگلیزی بەوہ کردوویہ بە
 کوردی . بەشیکە له کتیبەکەى ئەدمۆندس « کوردو تورکو
 عەرەب » (۲۵) .
- ۲۳۱- سەمىعی بانەبى ، شیخ ، باوەرى ئابین ، رەواندز ، ۱۹۲۷ ، ۱۳ ل . (۵)
 چاپى نووہ ، بەغداد ، ۱۹۳۵ ، ۱۲ ل .
- ۲۳۲- « سوکرات لە بەردەم دادگاڤا » ، سلیمان ، ۱۹۶۸ ، ۳۹ ل .
 نووسینئۆکی ئەفلاتونہ ، شاکیر فەتاح لە عەرەبى بەوہ کردوویہ
 بە کوردی .
- سەید محەمەد حەمیدی :
- ۲۳۳- زانایانى کورد . ابن خلکان ، - « کوردستان » ، ژمارہ ۳ ، خاکەلیتوہى
 ۱۹۶۶ ، ل ۲ .
- سەرچاوہى « التاريخ الاکبر فى طبقات العلماء و اخبارهم » .
- ۲۳۴- زانایانى کورد . ابن الصلاح و ابن شداد ، - « کوردستان » ، ژمارہ
 ۶ - ۷ ، پۆشپەر - گەلاوئۆزى ۱۳۲۵ ، ل ۱ - ۲ .
- ژینامەبانى له « فەرھەنگ نامەى سەمیدی نفیسی » بەوہ
 وەرگرتوہ .

(۲۵) پروانہ :

C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and
 research in North - Eastern Iraq, London, 1957.

۲۳۵- زانایانی کورد . شاعیری میلی به ناوباتگ حزره تی نه بولحه سه نی سه یفی قازی ، « کوردستان » ، ژماره ۴ ، بانمه پ - مایسی ۱۹۴۶ ، ل ۱-۲ .
دمر باره ی پروانه : ل ۱۴۵ .

۲۳۶- سهید عبدالرحیم مولوی ، المعیة المرضیة القاهرة ، ۱۸۲ ل . (۴) .
به ره مه میکی نایینی به . نالابه ره ۱۳۰ ی به کوردی و نه وی تری به فارسی به .

۲۳۷- سیفال ، چند تیئوریکی زانیاری ، مچه له عه ره بی به وه کردو به به کوردی ، به غداد ، ۱۹۶۰ ، ۴۸ ل .

۲۳۸- « شاری گه رگوله له میژوونا » ، « برابه تی » ، ژماره ۱ ، سالی ۱ ، خولی دووه ، حوزه برانی ۱۹۷۰ ، ل ۲۰-۳۱ ، ۴۱ .

۲۳۹- « شاعیری میلی و به ناوباتگ سیف القضاة » ، « هه لاله » ، ژماره ۲ ، خا که لیه وی ۱۳۲۵ ، ل ۹-۱۳ .

مه به ست نه بولحه شهن سه یفی قازی به . شیعه کانی سه ناره رۆک له شیعی مه لای گه وده ده کهن .

۲۴۰- شاکر خه سباله ، کوردو مه سه له ی کورد ، سلیمانی ، ۱۹۶۱ ، ۴۸ ل .
دوکتور نه مین موتا بچی له عه ره بی به وه کردو به به کوردی (۲۶) . به کیکه له و به ره مه مه عه ره بی بانه ی دۆستانه میژووی کوردی نر خاندو وه .

شاکر هه تاح :

۲۴۱- ناره تی کورد ، به غداد ، ۱۹۵۸ ، ۷۸ ل .
ره و شهن به در خانو چه سه خانی نه قیب له با سه کانیین .

۲۴۲- بیکه س ، سلیمانی ، ۱۹۷۴ ، ۳۱ ل .

۲۴۳- چارلسی به که م ، سلیمانی ، ۱۹۷۰ ، ۳۹ ل .

۲۴۴- دامووی موکریانی ، سلیمانی ، ۱۹۷۲ ، ۳۰ ل .

دمر باره ی پروانه : ل ۱۷۴ .

۲۴۵- زیوهر ، سلیمانی ، ۱۹۷۴ ، ۳۱ ل .

۲۴۶- فۆلتیر ، سلیمانی ، ۱۹۷۰ ، ۴۸ ل .

(۲۶) پروانه :

الدكتور شاکر خصباك ، الكرد والمسألة الكردية ، بغداد ، ۱۹۵۹ .

- ۲۴۷- کوماری نهفلاتون ، سلیمانی ، ۱۹۶۹ ، ل ۶۲ .
- ۲۴۸- گاریبالدی ، سلیمانی ، ۱۹۶۸ ، ل ۲۸ .
- ۲۴۹- گهشتی بۆمهله بجهو ههورامان ، سلیمانی ، ۱۹۷۳ ، ل ۵۳ .
- ۲۵۰- گهشتی پینجوبین ، سلیمانی ، ۱۹۷۳ ، ل ۵۰ .
- ۲۵۱- گهشتی سرۆچك ، سلیمانی ، ۱۹۷۲ ، ل ۴۰ .
- ۲۵۲- گهشتی شارباژێر ، سلیمانی ، ۱۹۷۲ ، ل ۳۰ .
- ۲۵۳- گموره پیاوان ، بهغداد ، ۱۹۴۸ ، ل ۱۱۶ .
- ژینامه‌ی غاندیو نه‌دیسونو گوتینبورگ و مارکونیو کولۆمبسه .
- ۲۵۴- مه‌دام کوری ، سلیمانی ، ۱۹۶۸ ، ل ۳۶ .
- ۲۵۵- مه‌لا کاکه حه‌مه ، سلیمانی ، ۱۹۷۲ ، ل ۳۰ .
- ۲۵۶- میژووی که‌ریم خانی زه‌ند له چه‌ند دێریکا ، - « برابه‌تی » ، ژماره ۱۰ ، سالی ۱ ، خولی دووهم ، کانونی دووهمی ۱۹۷۱ ، ل ۴۱ .
- ۲۵۷- میژووی کورد له چه‌ند دێریکا ، - « برابه‌تی » ، ژماره ۱۱ ، سالی ۱ ، خولی دووهم ، شوباتی ۱۹۷۱ ، ل ۴۳ .
- ۲۵۸- به‌زیدیه‌کانو ئابینی به‌زیدی ، سلیمانی ، ۱۹۶۹ ، ل ۱۵۲ .
- ۲۵۹- « شرفنامه‌ی شه‌رف خانی به‌لیسی سه‌ژار کردویه به‌ کوردی » ، نه‌جاف ، ۱۹۷۵ ، ل ۱۶۰ + ۶۷۶ .
- له چاپکراوه‌کانی « کۆری زانیاری کورد » . ده‌باره‌ی پروانه : ل ۱۰۴ ، ۱۲۵ - ۱۲۶ .
- ۲۶۰- « شروفا کرنا ئینقلابا سالا ۱۹۰۵ » ، به‌ریوان ، ۱۹۳۳ ، ل ۱۶ .
- حاجیا جندی کردویه به‌ کوردی . ده‌باره‌ی شوێشی سالی ۱۹۰۵ ی گه‌لانی پووسیا به .
- ۱- شه‌ریف خاله‌ بازبانی ، مه‌لا ، فه‌زای به‌درو حونه‌ین ، که‌رکوک ، ۱۹۵۵ ، ل ۱۰۴ .
- ده‌باره‌ی پروانه : نه‌ریمان ، بیلێوگرافیای کتیبی کوردی ، ل ۷۶ .
- ۲۶۱- شوان ، ناویستا ، - « رۆژی نوێ » ژماره ۴ ، سالی ۲ ، پووشپه‌ر ۲۵۷۳ ک - ته‌موز ۱۹۶۱ ز ، ل ۳۱ - ۳۲ .

۲۶۴- « شۆپرشى بەرزان » ، سلیمانی ، ۱۹۵۹ ، ۶۵ ل .
کتیبه‌که‌ی هه‌مزه‌ عه‌بدووللايه ، موحه‌رهم محهمه‌د ئەمین له
عه‌ره‌به‌یه‌وه کردوو به کوردی .

۲۶۵- « شۆپرشى ۱۹۰۵-۱۹۰۷ » ، محهمه‌دی مالا که‌ریم کردوو به کوردی ،
به‌غدا ، ۱۹۷۵ ، ۳۰ ل .

دهرباره‌ی بروانه : ل .

شوگرووللابان :

۲۶۶- صلاح‌الدین قاره‌مانی کورد ، تاران ، ۱۹۶۰ ، ۱۳۷ ل . (۴) .

۲۶۷- کوردو نه‌ته‌وايه‌تی ئێران ، تاران ، ۱۹۶۰ ، ۱۷ ل . (۴) .

۲۶۸- شوگریه‌ په‌سول ، دوکتۆره ، میژووی کوکردنه‌وه‌و لیکۆلینه‌وه‌ی په‌ندی
پیتشینانو قسه‌ی نه‌سته‌قی کوردی و هه‌لسه‌نگاندنی ئه‌و کارانه‌ی تا
ئێستا له‌م مه‌یدانه‌دا کراون ، - « گوڤاری کۆری زانیاری کورد » ،
به‌رگی چواره‌م ، ۱۹۷۸ ، ل ۱۵۵ - ۲۳۱ .

۲۶۹- شوگور مسته‌فا ، نه‌ورۆز له‌ نه‌ده‌به‌ی گه‌لاندا ، - « ده‌فته‌ری
کورده‌واری » ، به‌رگی دووهم ، مارت - نیسانی ۱۹۷۰ ، ل ۴۲ - ۵۰ .

۲۷۰- شێرکۆ بێتکه‌س ، کاوه‌ی ئاسنگه‌ر ، سلیمانی ، ۱۹۷۱ ، ۲۳۰ ل .
دوکتۆر ئیحسان فونلاد پیتشه‌کی بۆ نووسیه‌وه .

۲۷۱- « شېخ له‌ئینی حه‌فید » ، نووسینی ئۆرخانی غالب ، - « کاروان » ،
ژماره‌ ۸ ، مابسی ۱۹۸۳ ، ل ۶ - ۹ .

۲۷۲- « شېخ مه‌حمودی نهمر » ، - « رۆژی نوی » ، ژماره‌ جهوت ، په‌مبه‌ر
۲۵۷۲ ک - ته‌شرینی به‌که‌م ۱۹۶۰ ، ل ۱ - ۸ .

۲۷۳- صلاح‌الدین محهمد سع‌د الله ، شۆپرشه‌که‌ی عیراق و مه‌سه‌له‌ی کورد ،
وه‌رگێتر محهمدی مه‌لا که‌ریم ، - « هیوا » ، ژماره‌ ۸ ، سالی ۲ ، شوباتی
۱۹۵۹ ، ل ۱۷ - ۳۴ .

۲۷۴- « سه‌لاحه‌ددین و نه‌ه‌لی خاج » ، - « گه‌لاویژ » ، به‌شی به‌که‌م : ژماره‌ ۶ ،
حوزه‌یرانی ۱۹۴۹ ، ل ۱ - ۸ ، ۵۷ - ۶۱ . به‌شی دووهم : ژماره‌ ۷ ،
ته‌مموزی ۱۹۴۹ ، ل ۱ - ۱۲ . به‌شی سێیه‌م : ژماره‌ ۸ ، ئابی ۱۹۴۹ ،
ل ۱ - ۱۵ .

له‌گه‌ل لێدوانه‌کانی محهمه‌د عه‌لی عه‌ونی له‌ کتیبه‌که‌ی ئەمین
زه‌کی « تاریخ الدول والامارات الکرديه » وه‌ دیسان کراوه‌ته‌وه
به کوردی .

- ۲۷۵- « صلاح‌الدین و فیتلی بهنگ کیشان » ، بهغداد ، ۱۹۵۷ ، ۱۵۶ ل .
 ا . ب . هه‌وری له عه‌ره‌بی‌یه‌وه کردوو‌یه به کوردی .
- ۲۷۶- عاسم هه‌یه‌وری ، لاپه‌ره‌یه‌کی شارراوه له میژووی خه‌بانی نه‌ته‌وابه‌تی
 شاری هه‌ولێتر . بیره‌وه‌ریی ئاهه‌نگی نه‌ورۆزی ۱۹۴۶ ، - « ده‌فته‌ری
 کورده‌واری » ، به‌رگی دووهم ، مارت - نیسانی ۱۹۷۰ ، ل ۸ - ۱۴ .
- ۲۷۷- عبدالرحمن قاسملو ، دوکتۆر ، کوردستانو کورد . لیکۆلینه‌وه‌یه‌کی
 سیاسی و ئابووری ، پێ ، « بنکه‌ی پێشه‌وا » ، ۱۹۷۳ ، ۳۸۸ ل .
 ده‌رباره‌ی پروانه : ل ۲۱۵ - ۲۱۷ .
- ۲۷۸- عبدالرحمن گۆمه‌شینی ، جولانه‌وه‌ی جوتیاران له کوردستانی عیراقد ، -
 « براهه‌تی » ، ژماره ۱ ، سالی ۱ ، خولی دووهم ، حوزه‌یرانی ۱۹۷۰ ،
 ل ۴۶ ، ۴۹ .
- ۲۷۹- عبدالصمد محمد ، میژووی جولانه‌وه‌ی ژنان له سه‌ده‌ی (عصری) تازه‌دا ، -
 « گه‌لاویژ » ، ژماره ۹ - ۱۰ ، ئه‌یلول - تشرینی به‌که‌می ۱۹۴۲ ،
 ل ۶۲ - ۶۸ .
- ۲۸۰- عبیدولخالق عه‌لاه‌دین ، به‌سه‌ره‌ات و ژینی مه‌لا محمه‌دی کۆبی ،
 نه‌جاف ، ۱۹۷۴ ، ۱۱۰ ل .

عبیدوله‌قیب یوسف :

- ۲۸۱- پزیشکی له‌ناو کورده‌واریدا ، - « پۆشنبیری نوێ » ، ژماره ۸۸ ، ئابوو
 ئه‌یلولی ۱۹۸۱ ، ل ۶۸ - ۷۱ .
- ۲۸۲- شیوه‌ی که‌له‌گی له هونه‌ری ئاوه‌دانکردنه‌وه‌ی کوردیدا ، - « کاروان » ،
 ژماره ۲ ، تشرینی دووهمی ۱۹۸۲ ، ل ۱۶ - ۲۲ .
- ۲۸۳- کۆبه و شوپینه‌واره به‌نه‌خشه‌کانی ، - « پۆشنبیری نوێ » ، ژماره ۷۲ ،
 شوباتی ۱۹۷۹ ، ل ۲۶ - ۳۱ .
- ۲۸۴- عبیدوله‌سه‌تار تاهیر شه‌ریف ، حاجی قادر . شاعیری شوێر شکیرو
 پێشکه‌وتنخوازو دیموکراتی نه‌ته‌وه‌ی کورد ، بهغدا ، ۱۹۷۷ ، ۱۰۸ ل .
 دوکتۆر مارف خه‌زنه‌دار پێشه‌کی بۆ نووسیه .

عبیدوله‌زیز پاره‌زانی :

- ۲۸۵- ژبانی پێغه‌مبه‌ری مه‌زن محمه‌د (د.خ.) ، سلیمانی ، ۱۹۷۴ ، ۵۱۲ ل .

- ۲۸۶- نمونه‌یک له ئیسلام ، کەرکوک ، ۱۹۶۸ ، ۱۹۲ ل .
- ۲۸۷- عبدالقادر محمد علی قره‌حەسنی حەساری ، شەجرە ی پیتەمبەر ، بەغداد ، ۱۹۳۷ ، ۲۰ ل .
- ۲۸۸- عەبدوللا صالح ، ناگری جەزنی نەورۆز پەوابە بانا ، سلیمانی ، ۱۹۷۱ ، ۱۹ ل .
- ۲۸۹- عبدالحسن هوشیار ، مەولانا خالیدی شارەزوری ، « گەلاویژ » ، بەشی بەکەم : ژمارە ۳ - ۴ ، مارت - نیسانی ۱۹۴۲ ، ل ۷۶ - ۷۸ .
بەشی دووهم : ژمارە ۵ - ۶ ، مایس - حوزەبرانی ۱۹۴۲ ، ل ۹۳ - ۹۵ .
- ۲۹۰- عەرەب شەمۆ ، قەلای دمدەم ، بەغداد ، ۱۹۷۵ ، ۳۳۶ ل .
شکور مستەفا هیتناویتی بە سەر شتیوەی کرمانجی خواری .
له چاپکراوه‌کانی « کۆری زانیاری کورد » .
- ۲۹۱- « عەقیدە ی کوردی مەولانا خالیدی نەقشەبەندی » ، محمدی مەلا کریم سافی کردووەتووە و پێشەکیی بۆ نووسبووە و پەراویژی بۆ کردووە ، - « کۆفاری کۆری زانیاری عێراق . دەستە ی کوردی » ، بەرگی هەشتەم ، ۱۹۸۱ ، ل ۱۹۹ - ۲۲۲ .
- ۲۹۲- « عەرەب ئینین » ، بەریوان ، ۱۹۳۰ ، ۲۰ ل .
ژینامە ی ئینینە عەرەبی شەمۆ (شامیلۆف) کردووبە بە کوردی .
- ۲۹۳- « عەبدولواحید نوری » ، - « بیری نوێ » ، ۲۹ ی تەمموزو ۲۶ ی ئابی ۱۹۷۸ .
- لهو دوو ژمارە بەدا زنجیرە بەک و تار دەربارە ی پوناگیری پێشکە و تنخواز مەبدولواحید نوری بلاو کراوەتووە ، دوایان دێدە نیی تایبەتین له گەل نەفیم بە دەوی و حەمید عەلی عارفی هاویرو هاوتەمەنی .
- ۲۹۴- « عەزیز خانی سەرداری موکری . خانەوادە ی موکری » ، - « هەلالە » ، بەشی بەکەم : ژمارە ۲ ، خاکە لێوە ی ۱۳۲۵ ، ل ۲۲ - ۲۴ . بەشی دووهم : ژمارە ۳ ، بانمەری ۱۳۲۵ ، ل ۱۲ - ۱۳ .
عەلا ئەدەبێ سەجادی :
- ۲۹۵- ئەدەبی کوردی نوێ و لیکۆلینمۆ له ئەدەبی کوردی ، بەغداد ، ۱۹۶۷ ، ۳۴۸ ل .

- ٢٩٦- ئەدیبی بەناوبانگی کورد پیرمێرد ، - « گەلاوێژ » ، ژماره ٨ ،
 ئاگستۆسی ١٩٤٣ ، ل ١ - ١٦ .
- چالاکی سیاسی پیرمێرد لە ئەستێمۆل و فیرگە
 « زانستی » و « ژانامە » و « ژبان » و « ژین » لە باسەکانین .
- ٢٩٧- جەژنی نەورۆز ، - « گەلاوێژ » ، ژماره ٤ ، نیسانی ١٩٤٤ ، ل ٤٢-٤٨ .
 باسی نەورۆزی سالی ١٩٤٤ دەکات .
- ٢٩٨- جەژنی نەورۆز ، - « گەلاوێژ » ، ژماره ٤ ، نیسانی ١٩٤٥ ، ل ٤٢-٤٧ .
 دەربارە (ئاهەنگی نەورۆزی سالی ١٩٤٥) کە لە هۆلی
 فەیسەلی دووهم لە بەغدا کراوە .
- ٢٩٩- جەژنی نەورۆز ، - « گەلاوێژ » ، ژماره ٤ ، نیسانی ١٩٤٧ ، ل ٤١-٤٧ .
 سەرەتای بۆ بەرپەرچدانەوهی وتاری یەکیک لە « ژانامە
 بەغدا » یەکان تەرخان کردووە (٢٧) . ئەمجاریان جگە لە بەغدا
 باسی ئاهەنگی نەورۆزی کۆیە و هەولێر کفری و پەواندزیش
 دەکات .
- ٣٠٠- دەقەکانی ئەدەبی کوردی ، بەغدا ، ١٩٧٨ ، ٢٢٠ ل .
- ٣٠١- پۆشنیری کۆن و نوێ لە کوردستاندا و پلە و ئەو پۆشنیریە لە
 دەروە ، - « کۆفاری کۆری زانیاری کورد » ، بەرگی چوارەم ، ١٩٧٦ ،
 ل ٥٠ - ٧٠ .
- ٣٠٢- شۆرشەکانی کورد ، بەغدا ، ١٩٥٩ ، ٣٦٤ ل .
 دەربارە پروانە : ل ١٨٢ - ١٨٤ .
- ٣٠٣- کوردی بەناوبانگ . هەلی کەمال بەگ ، - « گەلاوێژ » ، ژماره ٧ ،
 تەمموزی ١٩٤٣ ، ل ١ - ٩ .
- ٣٠٤- گەشتیک لە کوردستان ، بەغدا ، ١٩٥٦ ، ١٤٦ ل .
 دەربارە پروانە : ل ١٨٢ .
- ٣٠٥- لە سولهیمانی بە هەلهبجەوه ، - « گەلاوێژ » ، ژماره ٩ - ١٠ ،
 ئەبلول - تشرینی بەگەمی ١٩٤٧ ، ل ٧٥ - ٨٦ .
- ٣٠٦- لە هەولێر ، - « گەلاوێژ » ، ژماره ١١ ، تشرینی دووهمی ١٩٤٧ ،
 ل ٦٠ - ٦٤ .

(٢٧) ناوی « ژانامە » کە نەبردووە .

- ۳۰۷- محمەد ئەمین زەکی بەگ ، - « گەلاویژ » ، ژمارە ۶ ، حوزەبیراڤ .
 ۱۹۴۳ ، ل ۱ - ۸ .
- ۳۰۸- مێژووی ئەدەبی کوردی ، چاپی یەکەم ، بەغدا ، ۱۹۵۲ ، ۶۴۳ ل .
 چاپی دووەم ، ۷۰۶ ل .
 دەربارەیی پروانە : ل ۱۸۲ .

عەلی کەمال :

- ۳۰۹- اصلاحات لە کوردستان ، - « گەلاویژ » ، ژمارە ۷ ، تەمبوزی ۱۹۴۴ ،
 ل ۴۳ - ۵۱ .
- ۳۱۰- کوردو بەکیەتی عەرەب ، - « گەلاویژ » ، ژمارە ۱۲ ، کانونی یەکەمی
 ۱۹۴۳ ، ل ۱ - ۶ .
 پروانە ژمارە ۱۸۱ .
- ۳۱۱- عوسمان عوزێری ، شۆڕشی دێباربەکر ، سلیمانی ، ۱۹۶۱ ، ۷۴ ل .
 دەربارەیی پروانە : ل ۲۲۷ .
- ۳۱۲- عومەر حەسەن دەولەت ، محمود جودت ، - « رۆژی نوێ » ، ژمارە ۵ ،
 سالی ۲ ، خەرمانان ۲۵۷۳ ک - ئاب ۱۹۶۱ ز ، ل ۸۶ - ۸۸ .
- ۳۱۳- « عومەر خەيام » ، سلیمانی ، ۱۹۷۲ ، ۵۲ ل .
 شاکیر- فەتاح لە عەرەبی-یەوه کوردووبە بە کوردی .
- ۳۱۴- عومەر شیبخەللا ، بەندی کوردی ، هەولێر ، ۱۹۷۲ ، ۱۰۰ ل .
- ۳۱۵- عومەر مارف بەرزنجەیی ، مەحمود خانی دزلی و لاپەرەبەک لە مێژووی
 کورد ، - « رۆژی کوردستان » ، ژمارە ۴ ، سالی ۲ ، ل ۴۱ - ۴۴ .
- ۱۳۱۵- عوسمان صەبری ، بەزیدی ، - « پروناهی » (*) ، ژمارە ۱۹ ، ۲۰ ، ۲۱ ی
 ۱۹۴۳ .

ع . و . نوری (عەبدولواحید نوری) :

- ۳۱۶- بەرهو پروناکی ، بەغدا ، ۱۹۴۲ ، ۲۰ ل .
 باسی ژمارەبەک لە شۆڕشە گەوره‌کانی جیهان دەکات .
- ۱۳۱۶- ژان ژاڤ پۆسۆ ، - « گەلاویژ » ، ژمارە ۷ ، تەمبوزی ۱۹۴۴ ،
 ل ۱۲ - ۱۶ .

(*) کۆفار ، شام . ژمارە بەکی رۆژی ای نیسانی ۱۹۴۲ دەچو .

- ۳۱۷- له ریکای سەرکەوتنی ئینسانا ، بەغدا ، ۱۹۴۳ .
 له تورکی بەوه کردووبه به کوردی . « فاشیزم » به کێکه له
 باسه کانی .
- ۳۱۸- عیزه ددین فهیزی ، پوژنامهی ههولیترو تانی کردنه وه له
 پوژنامه گه ریدا ، - « ناسۆی زانکۆیی » ، ژماره بهک ، سالی { ،
 ۱۹۸۰ ، ل ۸۰ - ۸۹ .

عیزه ددین مستهفایه رسول ، دوکتور :

- ۳۱۹- ئه ده بی فۆلکلۆری کوردی . لیتۆلینه وه ، بهغدا ، ۱۹۷۰ ، ۱۶۴ ل .
 به کێکه له بهر هه مه هه ره چاکه کان دهر باره ی فۆلکلۆری
 کوردی . میژوو نووس ده توانێ که لکی باشی لێ وه گری .
- ۳۲۰- فه قن ته بران . ژبانو به ره مه ی ، - « گو فاری کولتیی نه ده بیات » ،
 ژماره ۱۵ ، ۱۹۷۱ - ۱۹۷۲ ، ل ۴۷۶ - ۵۰۶ .
- ۳۲۱- عه لی به مرده شانی . ژبانو به ره مه ی ، - « گو فاری کولتیی نه ده بیات » ،
 ژماره ۱۶ ، ۱۹۷۳ ، ل ۳۱ - ۵۸ .
- ۳۲۲- عه لی هه ریری ، - « ده فته ری کورده واری » ، ژماره ۱ ، کانونی دووه می
 ۱۹۷۰ ، ل ۹۸ - ۱۰۶ .
- ۳۲۳- « فه زای جه به ل ئو هو د » ، که رکوک ، ۱۹۵۶ ، ل ۸۰ .
 دهر باره ی به روانه : نه ریمان ، بیللیۆ گرافای کتیی کوردی ،
 ل ۸۰ .
- ۳۲۴- « غه زه واتی محه مه د جه نیفه » ، که رکوک ، ۱۹۵۶ ، ل ۱۰۴ .
 عه لی که مال با پیر ئاغا له فارسی به وه به شیعر کردووبه
 به کوردی .
- ۳۲۵- غه هور په شهید داراغا ، نه حه ی ناسری هونه رمه ند ، سلیمان ی ،
 ۱۹۷۱ ، ل ۶۰ .
- غه هوری مه رزا که ریم :
- ۳۲۶- شوکری فه زلی نه ستیره به کی گه شی ناسمانی نه ده بی کوردو عه ره به ، -
 « به بیان » ، ژماره ۴۹ ، مایسی ۱۹۷۸ ، ل ۱۲ - ۱۳ .
- ۳۲۷- کوردی و مه روانی و کتیی یاری ، - « پوژنیری نوی » ، ژماره ۸۲ ،
 نه بلول - تشرینی به که می ۱۹۸۰ ، ل ۵۶ - ۵۹ .

۲۲۸- کۆنگرەى يەكەمى لاوان ، سلیمانى ، ۱۹۵۹ ، ۴۰ ل .
۲۲۹- یادگارى لاوانو ديارى لاوان . چاویگىرائىتک بە بەرى پۆشنىبرى
كوردستانی عراقدا لە سالەکانى «سى» دا ، بەغدا ، ۱۹۷۸ ، ۵۶ ل .
لە چاپکراوه کانى « کۆرى زانیارى کورد » . سەرچاوه بەکى
بە کەلکە پۆ لیکدانەوهى چەند لا بەنىتکى ژبانى کوردهوارى لە
سى بەکاندا .

۲۳۰- فاضل ، ئاورىتک لە شۆرشە مەزنەکەى عراق ، بغداد ، ۱۹۵۸ ، ۶۸ ل .
کامیل ژىر پىشەکى پۆ نووسىوه .

۲۳۱- فایق هوشیار ، لەنبن ، - « گەلاویژ » ، ژمارە ۵ - ۶ ، مایس -
حوزەبرانى ۱۹۴۲ ، ل ۸۱ - ۸۷ .
بە ناوی ف . هوشیارهوه بلارى کردۆتهوه .

۲۳۲- « فایلیکى تاپەتى . لە پىرهوهى ۷۲ سالەى لەداىک بوونو پانزە سالەى
کۆچى دواى شاعىرى مەزەمان گۆرانغا » ، - « پۆشنىبرى نوێ » ، ژمارە
۶۴ ، کانونى يەكەمى ۱۹۷۷ ، ل ۴۹ - ۸۰ .

« گۆران لە چەند دىترىکدا » و « گۆران پىشەنگى قوتابخانەى
نوێى شىبرى کوردى » ی محەمەدى مەلا کەرىم و « چەند
سەرنجىتک لە گۆرانى لوتکە » ی شىرکۆ بىکەس لە باسە
سەرەکى بەکانى ئەو فایلەن .

۲۳۳- « لەتەحى قەلاى خەبەر » ، کەرکوک ، ۱۹۵۵ ، ۱۶۰ ل .
بە هۆنراوه باسى شەرى خەبەر دەکات . ناوی دانەرى
لەسەرنى بە .

۲۳۴- فەرەيدون عملى ئەمین ، چەند سەرنجىتک لە پىرهوتى نەمر ، بەغدا ،
۱۹۷۱ ، ۵۶ ل .

دەربارەى پروانە پەراویزى لا بەرە ۱۶۷ .
۲۳۵- فوناد حەمە خورشید ، گۆران کىن ؟ ، - « بەیان » ، ژمارە ۲۴ ،
مارتى ۱۹۷۶ ، ل ۵ - ۷ .

قادر خەفاف :

۲۳۶- بەغداى پۆزانى پابوردوو ، - « گەلاویژ » بەشى يەكەم : ژمارە ۵ ،
مایس ۱۹۴۶ . بەشى دووهم : ژمارە ۶ ، حوزەبرانى ۱۹۴۶ . بەشى
سێهەم : ژمارە ۷ ، تەمموزى ۱۹۴۶ . بەشى چوارەم : ژمارە ۸ ، ئابى

۱۹۴۶ . بهشی پینجهم : ژماره ۱۰ ، تشرینی به کهمی ۱۹۴۶ .
دەربارەى ژینامەو بەشیک له گەشتەکەى کلۆدیۆس جیمس
پریچە که سالی ۱۸۲۰ هاتۆتە کوردستان . پروانە ژمارە ۴۱۰ .
۳۳۷- به دواى کتیبەکەى مێجەر سۆندا ، - « گەلاویژ » ، ژمارە ۹ ، نەیلوی
۱۹۴۵ ، ل ۴۱ - ۴۹ .

قادر خەفاف بە پیتی بۆچوونی خۆی هەولێ داوێ دلسۆزانه له
پێگەى باسەکانی ناو کتیبەکەى مێجەر سۆنمەو بێرازی
« دەردە کورد » بکات .

۳۳۸- کتیبەکەى مێجەر سۆن به کورتی ، - « گەلاویژ » ، بهشی به کهم :
ژماره ۴ ، نیسانی ۱۹۴۵ ، ل ۱۱ - ۱۹ . بهشی دووهم : ژماره ۵ ،
مایسی ۱۹۴۵ ، ل ۱۸ - ۶۰ . بهشی سێبهم : ژماره ۶ ، حوزەبرانی
۱۹۴۵ ، ل ۱ - ۱۰ . بهشی چوارهم : ژماره ۷ ، تەمبوزی ۱۹۴۵ ،
ل ۱۳ - ۲۵ .

کورتەى کتیبە بەناوبانگەکەى مێجەر سۆنە (۲۸) . وەرگیر
کۆتایی دوا بهشی به کورتەى ژینامەى سۆن هیتاره . دەربارەى
پروانە : ل ۱۴۰ - ۱۴۱ .

۳۳۹- « قانونی ئەساسی عێراق » ، بەغداد ، ۱۹۲۵ ، ۲۷ ل .

۳۴۰- « قانونی هەلبژاردنی شیوری » ، بەریوان ، ۱۹۳۴ ، ۱۵ ل .
دەربارەى یاسای هەلبژاردنی شورەوی به .

۳۴۱- « قانونی هەلبژاردنی مبعوث » ، سلیمانی ، ۱۹۲۵ ، ۲۶ ل .

۳۴۲- « قەڵای دەمەو خانى لەپزیرین » ، تاران ، ۱۹۶۹ ، ۶۸ ل . (۴) .
هەزیرى ئیبراھیمی لـ نووسینیکی ئۆسکەرمانەو
وهری گێراوه .

(۲۸) پروانە :

E. B. Soane, To Mesopotamia and Kurdistan in disguise, with
historical notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of
Kurdistan, London, First Edition 1912, Second Ed. 1926
(421 pp.).

disguise به داخموه له پەراوتیزی ژماره ۸۱ ی لاپەرە ۱۴۱۱ دا له برینی
به ههله disguise چاپ کراوه .

۲۴۳- « فوناهه کانی گۆرانی کۆمهل » ، جلال ده‌بیاغ کردوویه به کوردی ،
سلیمانی ، ۱۹۷۲ ، ۶۶ ل .

۲۴۴- کامبل تۆمبۆن ، چۆن هیماکانی نووسینی یزماری شی کرانهوه ، محهمد
ساله‌بی وه‌ری گێراوه ، « پۆشنیری نوێ » ، ژماره ۸۰ ، مایسی
۱۹۸۰ ، ل ۶۲ - ۶۵ .

۲۴۵- کامهران ، محهمد قودسی نهر ، سلیمانی ، ۱۹۵۹ ، ۳۱ ل .

کاووس قهفتان ، دوکتۆر :

۲۴۶- بزوتنه‌وه‌ی یزگاریخوای کورد له پیناوی ئۆتۆنۆمیدا ، ده‌سنووس .
ده‌سنووسه له نیوان ۱۹۶۴ - ۱۹۶۷ دا نووسراوه . (۲۵۰)
لاپه‌ره ده‌بێ . بریتی به له پێشه‌کی (۱۸ ل .) و پینج به‌ش .
له ئارشینی نامۆزگای پۆژه‌هلاناسی کۆپی زانیاری
سۆقیهت - لقی لێننگراد هه‌لگه‌راوه . به کوردی و عه‌ره‌بی
دایناوه .

۲۴۷- چهند سه‌رنجێك ده‌رباره‌ی میرنشینی بابان ، « کوفساری کۆلیجی
ئه‌ده‌بیات » ، ژماره ۶۹ ، ۱۹۷۶ ، ل ۱۵۶ - ۱۷۲ .

۲۴۸- شوێشی ناگری داغ ، سلیمانی ، ۱۹۶۰ ، ۳۱ ل .
به ناوی کاکه‌ی پێبواره‌وه بلاوی کردۆته‌وه . ده‌رباره‌ی
بروانه : ل ۲۱۹ .

۲۴۹- شیخ عبدالسلامی دووه‌م و بزوتنه‌وه‌ی یزگاری کورد له سه‌ره‌تای
سه‌ده‌ی بیسته‌وه هه‌تا شه‌ری گیتی به‌که‌م ، « به‌یان » ، به‌شی
به‌که‌م : ژماره ۵ ، ۱۹۷۱ ، ل ۴۵ - ۴۷ . به‌شی دووه‌م : ژماره ۱ ،
۱۹۷۲ ، ل ۴۱ - ۴۵ .

۲۵۰- کاوه ، به‌رگی به‌که‌می چیم دی و چهند سه‌رنجێکی په‌خه‌ لێن‌گرتن ،
« به‌یان » ، ژماره سێ ، نیسانی ۱۹۷۰ ، ل ۲۸ - ۳۱ ، ۳۸ - ۳۹ .
ده‌رباره‌ی بروانه : ل ۲۳۲ - ۲۳۳ . له ژماره پینجی سالی
۱۹۷۱ ی هه‌مان کوفاردا مامۆستا نه‌حمه‌د خواجا وه‌لامی
داوه‌تموه (ل ۵۰ - ۵۱ ، ۵۲) .

۲۵۱- « گراستاپۆر کۆلۆمبس » ، به‌ریوان ، ۱۹۳۵ ، ۳۱ ل .

ده‌رباره‌ی ژبانه‌ی ده‌ربه‌وانی ئی탈یایی به‌ناوبانگ کریستۆفه‌ر
کۆلۆمبس و دۆزینه‌وه‌ی « جیهانی نوێ » ئه‌مه‌ریکایه .
ر . درامبیان کردوویه به‌کوردی .

۳۵۲- کهریم حوسین ، ههولتر به رهه لستی هولاکو دهکات ، - « یۆژی کوردستان » ، ژماره ۵ ، ئابی ۱۹۷۳ ، ل ۴۴ - ۴۶ .

۳۵۳- کهریم حیسامی ، کاروانتیک له شه هیدانی کوردانی ئیران ، یخ ، ۱۹۷۱ .
له بلاو کراوه کانی « بنکه ی پیتشهوا » به . ژینامه ی قساز
محهمدهو سه دری قازی و مهلا ناواره له باسه کانین . حه سه نی
قزلجی پیتشه کی یۆ نویسیوه .

کهریم زهند :

۳۵۴- ئابین و باوه له کوردستاندا ، سلیمانی ، ۱۹۷۱ ، ل ۹۲ .
ده باره ی بروانه : ل ۲۰۲ .

۳۵۵- به کورتی جوغرافیای کوردستان ، سلیمانی ، ۲۵۷ ی کوردی ، ل ۲۰ .

۳۵۶- جوغرافیای کوردستان به کورتی ، سلیمانی ، ۱۹۷۰ ، ل ۲۰۰ .

۳۵۷- کوردستان له یادداشتی سه ره لشکری یۆنانی نه گزینافون ، - « یۆژی

نوی » ، ژماره ۳ ، حوزه یرانی ۱۹۶۰ ، ل ۲۵ - ۲۹ .

ده باره ی بروانه : ل ۲۳۵ - ۲۳۶ .

۳۵۸- میلهتی کورد ، بهغداد ، ۱۹۷۰ ، ل ۱۵۷ .

کهریم شارهزا :

۳۵۹- کۆبه و شاعیرانی ، بهغداد ، ۱۹۶۱ ، ل ۹۸ .

حاجی قادری کۆبی و مه لای گه وره و دلدار له باسه کانین .

۳۶۰- کۆبه و کاروانی ناوازو گۆرانی کوردی ، - « یۆشنبری نوی » ، ژماره

۸ ، مایسی ۱۹۸۰ ، ل ۴۸ - ۶۱ .

۳۶۱- « کلامتید جماعه تا کوردا » ، حازر کر جه میله جه لیل ، بهریوان ، ۱۹۶۴ .

ل ۱۶۴ .

۷۵ گۆرانی فۆلکلۆری به که ژماره به کیان گۆرانی میژووین .

وهک « خانی کورد - دمدم » و « خه لیل بهگ » . کتیبه کی

پیتشکهش کردووه بهوانه ی گیانیان له پیتساوی نیشتماندا

بهخت کردووه .

۳۶۲- کهمال فوناد ، دوکتۆر ، کۆمه له و ریتکخراوه کانی کورد له نه وروبا ،

سلیمانی ، ۱۹۷۲ ، ل ۲۴ .

کهمال مهزهر نهحمهد ، دوکتور :

۳۶۳- نافرته له میژوودا . کورته باستیکی میژوویو کومه لایه تی ، بهغدا ،
۱۹۸۱ ، ل ۸۴ .

« نافرته تی کورد » له باسه کانی به (ل ۷۴ - ۸۰) .
پیشکەش کراوه به « نافرته تی سه ره به زوی کورد ، بهو دایک و
خوشک و کێژه دلسۆزانه ی سه ره مان پێرسان گه بشتۆته
کهشکه لانی فه له ک » (ل ۴) .

۳۶۴- نوکتۆ به رو مه سه له ی کورد ، - « براهه تی » ، ژماره ۹ ، سالی ۱ ، خولی
دووه م ، کانونی به که می ۱۹۷۰ ، ل ۴ - ۱۲ .

۳۶۵- « تیگه بشتنی راستی » و شوینی له رۆژنامه نووسی کوردیدا ، بهغداد ،
۱۹۷۸ ، ل ۳۱۶ .

له چاپکراوه کانی « کۆپی زانیاری کورد » . دوو باشکۆی
له گه لدا به ، به که میان بۆ « ناوو شوین و کانی ده رجوونی
رۆژنامه کوردی به کان » و دووه میان بۆ « ناوو شوین و کانی
ده رجوونی گو فاره کوردی به کان » ته رخا ن کراوه (ل ۲۱۷ -
۲۶۱) . کورته ی ناوه رۆکی کراوه ته سه ره بی (ل ۲۶۲ -
۲۷۹) (۲۹) .

۳۶۶- چمکیک له میژووی به که م چاپخانه ی کوردی له شاری سلیمان ، -
« رۆشنیری نوێ » ، ژماره ۷۷ ، تشرینی به که می ۱۹۷۹ ، ل ۳۱ - ۳۴ .
۳۶۷- چهند راستی به کی نوێ ده رباره ی به که م گو فاری کوردی ، -
« رۆشنیری نوێ » ، ژماره ۷۱ ، تشرینی دووه م و کانوونی به که می
۱۹۷۸ ، ل ۸ - ۱۰ .

(۲۹) مامۆستا یان مه سه ود محمه دو عه بدو نر ه زاق حه سه نه ی و دوکتۆره
شو کریه ره سه ول و دوکتۆر نه وره حمانی حاجی مارف و دوکتۆر جه لیل
که ماله ددین و عومه ر مارف به رزنجی و عه بدو لره قیب یوسف و فونادی حه مه
خورشید و ژماره به ک نووسه ری تر نر خاندوویانه . عه بدو لره قیب یوسف
به به ره مه یکی بێ که لک و ناپیویستی داناوه (به روانه : « العراق » ، ۲ آب
۱۹۸۰) . له وه لامیدا « نامه به کی کراوه » م ناراسته ی پونا کبیری کورد
کرد (به روانه : « رساله مفتوحة الى المثقف الكردي » ، - « الثقافة » ،
العدد العاشر ، تشرین الاول ۱۹۸۰ ، ص ۷۷ - ۹۱) .

- ۳۶۸- چند لاپه په بیه له میژووی چینی کړتیکاری کورد ، - « پوښنډیری نوټ » ، ژماره ۷۲ ، شوباتی ۱۹۷۹ ، ل ۸ - ۱۴ .
- ۳۶۹- دهرباره ی پاپه پینه گوره که ی کلونو دووهمی ۱۹۴۸ او شوینی گلی کورد تیدا ، - « براهتی » ، ژماره ۱۱ ، سالی ۱ ، خولی دووهم ، شوباتی ۱۹۷۱ ، ل ۴ - ۱۵ .
- ۳۷۰- دهرباره ی سروشتی پاپه پینه گوره که ی سالی ۱۹۲۵ له کوردستانی تورکیادا ، - « پوژی کوردستان » ، ژماره ۲ ، تموزی ۱۹۷۱ : ل ۴۶ - ۵۵ .
- ۳۷۱- دوری کورد له میژووی شارستانیتیدا ، - « بلیته » (۳۰) ، بهشی بهکم : ژماره ۵ ، کانونی بهکمی ۱۹۵۹ . بهشی دووهم : کانونی دووهمی ۱۹۶۰ .
- ۳۷۲- سرنجیکی میژووی له زمانه کهمان ، - « بلیته » ، ژماره ۳ ، تشرینی بهکمی ۱۹۵۹ ، ل ۳۵ - ۴۲ .
- ۳۷۳- سرنجیکی نوټ بهرامبر بهیمانی سیفهره مهسه له ی کورد ، - « براهتی » ، ژماره ۷ ، سالی ۱ ، خولی دووهم ، تشرینی بهکمی ۱۹۷۰ ، ل ۱۵ - ۱۹ .
- ۳۷۴- « شوپشی بیست » . هژکانی ، نه نجامه کانی ، بابه خی ، - « کاروان » ، ژماره ۱۰ ، ۱۹۸۳ .
- ۳۷۵- شوینی میله تنی کورد له شوپشی بیستا ، - « براهتی » ، ژماره ۴ ، سالی ۱ ، خولی دووهم ، نهیلولی ۱۹۷۰ : ل ۲۲ - ۲۶ .
- ۳۷۶- فاتمه محی الدین ، - « پوښنډیری نوټ » ، ژماره ۷۳ ، ناداری ۱۹۷۹ ، ل ۱۵ - ۱۸ .
- ۳۷۷- کام ریگه ؟ ، بهشی بهکم ، - « بهیان » ، ژماره ۲ ، ۱۹۷۲ ، ل ۱ - ۶ ، ۳۱ . بهشی دووهم ، ژماره ۸ ، ۱۹۷۳ ، ل ۷ - ۱۰ .
دهرباره ی میژووی کوردی شووره وی به .
- ۳۷۸- کوردستان له ساله کانی شهری بهکمی جیهاندا ، بهفدا ، ۱۹۷۵ ، دوازه + ۱۹۸ ل .

(۳۰) جفاتی ماموستایان - لقی سلیمانی ده ری ده کرد . ژماره بهکی نسابی ۱۹۵۹ ده رچو .

له چاپکراوه کانی « کۆری زانیاری کورد » ه . جگه له پيشه کړو
 نه نجام و سه چاوه و ناوو شوین به شه کانی تری کتیبه که له سڅ
 زنجیره و تاري سه به خادا بلا و کراونه وه (پروانه : « گوفاری
 کۆری زانیاری کورد » ، بهرگی به کهم ، بهشی به کهم ، ۱۹۷۳ ،
 ل ۲۷۴ - ۲۰۱ ، بهرگی دووهم ، بهشی به کهم ، ۱۹۷۴ ،
 ل ۱۷۹ - ۲۵۵ ، بهرگی سییهم ، بهشی دووهم ، ۱۹۷۵ ،
 ل ۷۵ - ۱۵۷) .

۳۷۹- « کوردستان و کیشهی کورد » دهستکه و تیکی گه وره ی کوردناسی
 سۆفیتنه ، - « برابتهی » ، بهشی به کهم ۲۶ ی مایس و بهشی دووهم ۲ ی
 حوزه بران و بهشی سییهم ۱۶ ی حوزه بران و بهشی چوارهم ۲۳ ی
 حوزه بران و بهشی پینجهم ۷ ی ته مموزو بهشی شهشم ۱۴ ی ته مموزی
 . ۱۹۷۲

دهرباره ی کتیبه هیتراکه ی م.س. لازه ریغه .

۲۸۰- کوردستان ولاتی راپهرین و نه فسانه و هیوا ، - « برابتهی » ، ژماره ۶ ،
 سالی ۱ ، خولی دووهم ، تشرینی به کهمی ۱۹۷۰ ، ل ۱۷ - ۱۸ .

دهرباره ی کتیبیکی وینسه داری دوو رۆژنامه نووسی
 چیکو سلۆ فاکیا یی به .

۲۸۱- کوردو کوردستان له ئینسیکلۆ بیدیای میژووی سۆفه تیدا ، - « بهیان » ،
 ژماره ۱ ، ۱۹۷۲ ، ل ۲۰ - ۲۳ .

۲۸۲- کورد لای گهر دلیفسکی ، بهشی به کهم ، - « گوفاری کۆری زانیاری
 عراق - دهسته ی کورد » ، بهرگی دههم ، ۱۹۸۳ ، ل ۲۱۸ - ۲۵۲ .

۲۸۳- کۆماری مه هاباد و کتیبه که ی « ئیگلتن » ، - « بهیان » ، ژماره ۵ ، کانونی
 دووهمی ۱۹۷۱ ، ل ۱ - ۸ .

دهرباره ی کتیبه که ی کونسولی نه مه ریکایی له ته وریتز ولیهم
 ئیگلتنه که له سه مه هاباد دایناوه (۳۱) .

۲۸۴- ماتینه مدهران یا گوهه ریکی گه وره ی رۆژه لات ، - « بهیان » ، تشرینی
 به کهمی ۱۹۷۵ ، ل ۷ - ۱۰ .

(۳۱) پروانه :

W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, 1963, 142 pp.

باسی دەسنووسی «تاریخی دەنایله» ی عەبدولەزاق بەگی
کۆری نەجەف قولى خانى دونبولى و «تاریخی بەنى ئەردەلان» ی
خەسرەوی کۆری محەمەدی بەنى ئەردەلانی و دەسنووسیکی
«شەرەفنامە» ی تێدابه .

کوردۆییتف ل. ل. (قەناتی کوردۆ) ، پرۆفیسۆر :

۲۸۵- ئی . ئا . ئۆریلی و کوردناسی ، وەرگیتران و لیدوانی ئەورەحمانی حاجی
مارف ، - «گۆفاری کۆری زانیاری کورد» ، بەرگی سییەم ، بەشی
یەکم ، ۱۹۷۵ ، ل ۱۱۳ - ۱۴۲ .

۲۸۶- تیبینی ل- لیکدانەوه بەگی زانیاری بەکانی کەزەنفۆن لەبابەت
کاردۆخەکانەوه ، دوکتۆر مارف خەزەندار لە پرووسی بەوه کوردووبە بە
کوردی ، - «دەفتەری کوردەواری» ، ژمارە ۱ ، کانونی دووهمی
۱۹۷۰ ، ل ۱۲۱ - ۱۲۶ .

۲۸۷- کۆمەلە تیکستی فۆلکلۆری کوردی . لە زاری کوردەکانی سۆفیتەوه
تۆمارکراوه ، هێنانە سەر پینوسی کوردی و ساغ کردنەوه و وشە
لیکدانەوه شوکور مستەفاو ئەنوەر قادر محەمەد (جاف) ، پیشەکی و
پیاچوونەوهی دوکتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف ، بەغدا ، ۱۹۷۶ ،
ل ۲۷۴ .

لە چاپکراوەکانی «کۆری زانیاری کورد» .

۲۸۸- گۆرانی و حیکایتی کوردی ، بەریوان ، ۱۹۶۹ ، ل ۲۲۰ .

۲۸۹- لەبابەت نفیسکار ، زمان و ئەلفبای پەرتوکی دینی ئیزیدیان ، -
«گۆفاری کۆری زانیاری کورد» ، بەرگی یەکم ، بەشی یەکم ، ۱۹۷۳ ،
ل ۱۳۲ - ۱۷۹ .

۲۹۰- نوسراوەکانی لیترخ لەبارەى کوردەوه ، - «گۆفاری کۆری زانیاری
کورد» ، بەرگی دووهم ، بەشی یەکم ، ۱۹۷۴ ، ل ۶۲۴ - ۶۶۴ .

۲۹۱- هەندیک بیروباوەری هەلە لە بارەى زمان و میتۆوی کوردەوه ، دوکتۆر
ئەورەحمانی حاجی مارف کوردووبە بە کوردی ، بەغدا ، ۱۹۷۳ - ۱۹۷۴ ،
ل ۱۶۶ .

لە چاپکراوەکانی «کۆری زانیاری کورد» . دەربارەى
پروانە : ل ۲۴۶ - ۲۴۷ .

۳۹۲- « کورد لای بیگانه » ، - « گلاویژ » ، بهشی بهکم : ژماره ۱ ، کانوی دووهمی ۱۹۴۸ ، ل ۴۱ - ۴۸ . بهشی دووهم : ژماره ۲ ، شوپانی- ۱۹۴۸ ، ل ۱ - ۷ . بهشی سیتیهم : ژماره ۳ ، مارتی ۱۹۴۸ ، ل ۲۵ - ۲۹ .

بج ناوی وهرگیر بلاوگراوه تهوه . له کتیبی « کمینه کانی جیهانی عمره ب » ی نه لیترت حوژانی بهوه وهرگیراوه (۳۲) .
دهرباره ی پروانه : ل ۱۴۲ .

۳۹۳- « کورد لای بیگانه » ، - « گلاویژ » ، ژماره ۱۱ ، تشرینی دووهمی ۱۹۴۳ ، ل ۴۳ - ۴۵ .

بیری (عبدالرحمن عزام) دهرباره ی مه سه له ی کورد که تشرینی به کمی سالی ۱۹۴۳ له کوفاری « الهلال » ی میریدا بلاوی کردوتهوه .

۳۹۴- « کورد له کهیموه خمریکه » ، بهغداد ، ۱۹۲۷ ، ل ۱۵ .
وتاریکی پوژین پاشای نرمنی به که سالی ۱۹۲۵ له پوژنامه ی « دروؤشاک » دا بلاوی کردوتهوه . جمال عیرفار کردووبه به کوردی .

۳۹۵- « کورد له میژووی دراوسیتکانیدا . سیاحه نامه ی نهولیا چهلیمی » ، وهرگیرانی سه عید ناکام ، بهغدا ، ۱۹۷۹ ، ل ۳۷۵ .
له چاپگراوه کانی « کوی زانیاری کورد » . دهرباره ی پروانه : ل ۲۴۱ .

۳۹۶- « کورد له ولاتی که لاتیدا » ، وهرگیر حه سن فهمی جاف ، - « گلاویژ » ، ژماره ۶ ، حوزه برانی ۱۹۴۸ ، ل ۲۱ - ۳۲ ، ۴۱ .
له فارسی بهوه له کتیبی « زندگانی نادر شاه » (ژبانی نادر شای نورالله لارودی بهوه گراوه به کوردی .

۳۹۷- « کوردستان » ، « گلاویژ » ، ژماره ۳ ، مارتی ۱۹۴۴ ، ل ۲۷-۲۹ .
دهرباره ی کورده به گشتی . له ژماره ۵۳ ی سالی ۱۹۴۴ ی کوفاری « اخبار الحرب » هوه وهرگیراوه .

۳۹۸- « کوردستان » - به که مین پوژنامه ی کوردی ۱۸۹۸ - ۱۹۰۲ ، کوکردنموه و پیتشه کی دوکتور کهمال فوناد ، بهغدا ، ۱۹۷۲ ، ل ۱۰۴ .

(۳۲) پروانه :

A. H. Hourani, Minorities in the Arab World, London, 1947.

سەرچاوه به کێ په سه نو بایه خداره بو لیکدانه وهی زور لایه نی
میژووی نوی کوردو کوردستان ، به تایه تی سه ره نای خه باتی
ئینتیلجینسیای کورد . ده براره ی بروانه : ل ۲۲۹ - ۲۳۰ .

۳۹۹- « کوردستانی ئه مرۆ . په یمانی کوردو نازمه ربایجان » ، - « هه لاله » ،
ژماره ۳ ، بانه مه پری ۱۳۲۵ ، ل ۱ - ۴ .

۴۰۰- « کوردو کوردستان » ، سلیمان ، ۱۹۷۱ ، ۴۳ ل .
ئه نوهر محهمه د قه رده داغی له ئینگلیزی به وه کردو به
به کوردی .

۴۰۱- « کوردو کوردستان له نیگای چهند گهرینه به کێ پوژاوا یی به وه » ،
شوکور مسته فا له تورکی به وه کردو به به کوردی ، - « گوژاری
کۆری زانیاری عراق . ده سته ی کورد » ، به شی به که م : به رگی
هه شته م ، ۱۹۸۱ ، ل ۱۲۱ - ۱۵۸ . به شی دووهم ، به رگی ده به م ،
۱۹۸۳ ، ل ۱۵۴ - ۱۹۲ .

۴۰۲- « کوردی عراق » ، - « گه لوتیز » ، ژماره ۵ ، مایسی ۱۹۴۸
ل ۱۷ - ۲۲ .

وتاری ف. ستۆکه که عومهری حه من ده ولت له
گوژاری « المتع العربی » به وه وه ری گرتو وه .

۴۰۳- « کوردی عراق » ، مه جید سه عید کردو به به کوردی ، « گه لوتیز » ،
به شی به که م : ژماره ۷ ، ته مموزی ۱۹۴۵ ، ل ۵۹ - ۶۷ . به شی
دووهم : ژماره ۸ ، ئابی ۱۹۴۵ ، ل ۵۹ - ۶۱ . به شی سێهه م : ژماره
۱۰ ، تشرینی به که می ۱۹۴۵ ، ل ۱ - ۱۱ .

له « گوژاری جوگرافیا یی » وه مرگرتو وه (۳۳) . ده براره ی
بروانه : ل ۱۴۰ - ۱۴۱ .

۴۰۴- « کۆمه لو ئه حزابی سیاسی کورد ده رابوردو نا . باسیکی
میژووی » ، - « هه لاله » ، ژماره ۱ ، په شه می ۱۳۲۴ : ل ۱۴ - ۱۵ .

۴۰۵- « کۆنگره ی به که می ئا فره تانی کوردستان » ، - « برابته ی » ، ژماره ۱ ،
سالی ۱ ، خولی دووهم ، تشرینی به که می ۱۹۷۰ ، ل ۳۱ .

(۳۳) بروانه :

J.C.A. Johnson, The Kurds of Iraq.— "Geographical Maga-
zine", April 1940.

٤٠٦- کونگ یوشینگ ، پلانیتک له زدی گهئى چین ، کەرکوک ، ١٩٥٨ ، ل ٣٠ .

محهمەدی مهلا کهریم نه عهره‌بى‌به‌وه کردوویه به کوردی .

٤٠٧- کیم نیل سۆنگ ، دهرباره‌ی بیروباوه‌ری زوجه ، به‌غداد ، ١٩٧٣ ، ل ٤٢ .

له بلاو کراوه‌کانی « کتیبخانه‌ی بیری نوێ » به . پیم وایه دارای شیخ نوری (دارۆ) له عهره‌بى‌به‌وه کردوویه به کوردی .

٤٠٨- گرشاسب ح . مهلا عه‌لیی شنۆیی شیخانی ، « نیشتمان » . ژماره ٧ - ٩ ، خا که‌لیوه - بانه‌مه‌ر - جۆزه‌ردانی ١٣٢٣ ، ل ٣١ .

٤٠٩- « گرتگرتنی نه‌و کتیبانه‌ی له‌سه‌ر کوردو کوردستان چاپ‌گراون به زمانی بیگانه » ، نه‌وه مه‌حمود له ئینگلیزی به‌وه کردوویه به کوردی ، - « به‌یان » ، ژماره ١ ، ١٩٧٢ ، ل ٢٥ - ٢٨ .

له کوفاری « کوردستان » ی نۆرگانی « کومه‌له‌ی خۆپندکارانی کورد له نه‌وروپا » وه‌ه‌ری‌گرتووه .

٤١٠- « گه‌شتی کلۆدیۆس ریچ له کوردستان » ، ناجی عه‌باس کردوویه به کوردی . - « گه‌لاویژ » ، به‌شی یه‌که‌م : ژماره ٨ ، ئابی ١٩٤٧ ، ل ١ - ١٣ . به‌شی دووه‌م : ژماره ٩ - ١٠ ، ئه‌بلول - تشرینی یه‌که‌می ١٩٤٧ ، ل ١ - ١٦ . به‌شی سێه‌م ، ژماره ١١ ، تشرینی دووه‌می ١٩٤٧ ، ل ١ - ١٤ .

به‌شیکن له کتیبی « چیرۆکی موقیمیتک له کوردستان » ی کلۆدیۆس جیمس ریچ (٣٤) . دهرباره‌ی بروانه : ل ١٤٠ .

٤١١- « گه‌شتی له کوردستان هه‌شتا سال له‌مه‌وهر » ، ناجی عه‌باس کردوویه به کوردی ، - « گه‌لاویژ » ، به‌شی یه‌که‌م : ژماره ٥ ، مایس ، ١٩٤٥ ، ل ٦٦ - ٦٨ . به‌شی دووه‌م ، ژماره ٦ ، حوزه‌برانی ١٩٤٥ ، ل ١٢ - ٢٤ . به‌شی سێه‌م : ژماره ٧ ، ته‌موزی ١٩٤٥ ، ل ٤١ - ٤٨ . به‌شی چواره‌م : ژماره ٨ ، ئابی ١٩٤٥ ، ل ١ - ١٠ . به‌شی پێنجه‌م :

C.J. Rich, Narrative of a Residence in Koordistan, and on the site of Ancient Nineveh, with Journal of a voyage down the Tigris to Bagdad, and an account of a visit to Shirauz and Persepolis, Vols. I-II, London, 1836, 398+410 pp. (٣٤)

ژماره ۹ ، نەیلولی ۱۹۴۵ ، ل ۲۵ - ۲۲ . بەشی شەشەم : ژماره ۱۰ ،
تشرینی بەگەمی ۱۹۴۵ ، ل ۴۱ - ۴۸ . بەشی حەوتەم : ژماره ۱۱ ،
تشرینی دووهمی ۱۹۴۵ ، ل ۵۹ - ۶۷ . بەشی هەشتەم : ژماره ۱۲ ،
کانونی دووهمی ۱۹۴۵ ، ل ۴۱ - ۴۵ .

بەشتیکن لە کتیبی « ژبانیکی سەرەتایی لەناو کورد » ای
میچەر فەردریک میلینگن (۳۵) کە سالی ۱۸۶۹ هاتۆتە
کوردستان . دەربارەیی پروانە : ل ۱۲۹ - ۱۴۰ .

— ۱۲ — « گواستنهوهی تهرمه‌گهی مامۆستا نه‌جم‌دین مه‌لا بۆ نه‌زم » ،
« براهتی » ، ژماره ۱ ، سالی ۱ ، خولی دووهم ، حوزه‌برانی ۱۹۷۰ ،
ل ۴۲ - ۴۵ .

لاپەرەبەکی زیرینی وە فاداری بە لە میژووی کوردا .

— ۱۳ — گۆفلان ، جەلالی ، « گەلاویژ » ، ژماره ۲ ، شوباتی ۱۹۴۵ ، ل ۱۲ - ۱۴ .
بەراویزیکی مامۆستا نەمین زەکیی لە گەلدابە .

— ۱۴ — گیقارا ، شەری پارتیزانی ، بێن ، ۱۹۷۲ ، ل ۶۹ .
پزگار کردووێ بە کوردی . لە بلاوکراره‌کانی « بنکەیی
پیشه‌وابە » .

— ۱۵ — « لە پیناوی بەهێژ کردنی یه‌کیتی نیشتمانینا » ، بەغداد ، ۱۹۵۹ ، ل ۷۶ .
لە سالتیکدا دوو جار چاپ کراوه .

— ۱۶ — « لە دەرەبەگیتی بەوه بۆ دەسمایه‌داری » ، عەونی یوسف لە ئینگلیزبەوه
کردووێ بە کوردی ، « گەلاویژ » ، بەشی یه‌گەم : ژماره ۸ ، ئابی
۱۹۴۴ ، ل ۴۳ - ۵۰ . بەشی دووهم : « بەره‌و بازرگانی » ، ژماره ۹ ،
نەیلولی ۱۹۴۴ ، ل ۹ - ۱۵ . بەشی سێهەم : « بەره‌و شارەوه » ،
ژماره ۲ ، شوباتی ۱۹۴۵ ، ل ۴۴ - ۵۰ .

— ۱۷ — « لە گەروی هیتلەرەوه » ، سلیمانی ، ۱۹۴۰ ، ل ۱۴ .
لە بلاوکراره‌کانی « دەنگی گیتی تازه » یه . هیرشه بۆ سەر
نازی بەکانی ئەلەمانیا .

— ۱۸ — « لە مامۆستا نەمره‌گانمان . خواجه‌فەندی » ، « دەنگی
مامۆستا » (۳۶) ، ژماره ۲ ، سالی ۱ ، مایسی ۱۹۷۱ ، ل ۴۶ - ۴۸ .

F. Millingen, Wild life among the Koords, London, 1870, (۳۵)
XIII+380 pp.

« (۳۶) کۆرگانی » یه‌کیه‌نی مامۆستایانی کوردستان - لقی سلیمانی « بوو . ژماره
یه‌کی شوباتی ۱۹۷۱ دەرچوو .

- ٤١٩- « له وتاره گانی سهروگی کومار » ، بهغداد ، ١٩٦٩ ، ٢٢ ل .
له بلار کراوه گانی و مزاره تی روشنبیری به .
- ٤٢٠- « له به کیتی سو فیعت گهراومه تهوه » ، بهغداد ، ١٩٦١ ، ٤٢ ل .
دوکتور فوناد مهجید فهروج به ناوی ماموستایه کهوه باسی
گهشتیکی خۆی بۆ ولاتی شووره وی ده کات .
- ٤٢١- لین پیاو ، سهرکه وتنی جهنگی گهل ، سلیمانی ، ١٩٧١ ، ١١٢ ل .
دارای شیخ نوری شیخ صالح (دارۆ) له عه ره بی به وه
کردویه به کوردی .
- ٤٢٢- لیتین ، هاوبه شیتی بۆرژوازی بچوک و پرۆلیتاریا ، سلیمانی ، ١٩٧٣ ،
٤٨ ل .
- ٤٢٣- « لینینی مهزن » ، محهمدی مهلا کهریم کردویه به کوردی ، بهغدا ،
١٩٧٠ ، ١١٤ ل .
- ٤٢٤- لیو شلو شی ، نۆمه بیعت و نه ته وایه تی ، سلیمانی ، ١٩٦٠ ، ٦٤ ل .
گۆران له عه ره بی به وه کردویه به کوردی .
- ٤٢٥- « ماتهم » ، « گهلاویژ » ، ژماره ٩ - ١٠ ، نه یلول - تشرینی به که می
١٩٤٧ ل ٦٨ - ٧٠ .
ده باره ی کوچی دوابی ماموستا حه یب حوزنی موکریانی به .
- ٤٢٦- « ملاف بهرزنجی میژووی ژبانی به ده سفه تی خۆی ئه نووسیته وه » ،
« ده فته ری کورده واری » ، بهرگی دووه م ، مارت - نیسانی ، ١٩٧٠ ،
١٤٥ - ١٥٢ ، بهرگی سه یه م ، مایس - ئاغستۆسی ، ١٩٧٠ ،
١٥٢ - ١٥٩ ل .
- له بهرگی سییه می « ده فته ری کورده واری » دا ناویشانی
ژبانه که ی شیخ ملاف بۆته « میژووی ژبانی شیخ ماری
بهرزنجی » . به سروانه ژماره ٤٣٤ .

ملاف خه زنه دار ، دوکتور :

- ٤٢٧- ببلیۆگرافیای کوردی ، « رۆژی کوردستان » ، ژماره ٧ ، مایسی
١٩٧٢ ، ٤١ - ٤٥ .
- ٤٢٨- « رۆژی کورد » و « شه فهق » له تو ماری زانستی و بیره وه ری دا ،
« رۆژی کوردستان » ، ژماره ٥٤ ، ناداری ١٩٧٩ ، ل ٣٧ - ٤٢ .

- ٤٢٩- ژبانی کوردناس و زانابانی کوردی ئه‌ورویا . قه‌ناتی کوردۆ ، - «پۆژی کوردستان» ، ژماره ٢ ، ته‌مموزی ١٩٧١ ، ل ٣٧ - ٤٤ .
- ٤٣٠- شیعری سیاسی کوردی له کوردستانی عیراقدادا ماوه‌ی نێوان هه‌ردوو جه‌نگی گیتی ، - «گوفاری کۆلیجی ئه‌ده‌بیات» ، ژماره ١٥ ، ١٩٧١ - ١٩٧٢ ، ل ٥٠٧ - ٥٤٧ .
- ٤٣١- عه‌ره‌یی شه‌مۆ ، - «پۆژی کوردستان» ، ژماره ٦ ، تشرینی به‌گه‌م دووه‌می ١٩٧٢ ، ل ٣٥ - ٣٩ .
- ٤٣٢- عه‌لی ته‌ره‌ماخی و ده‌سنووسه‌که‌ی ، - «ده‌فته‌ری کورده‌واری» ، به‌رگی دووه‌م ، مارت - نیسانی ١٩٧٠ ، ل ١٤٢ - ١٤٤ .
- ٤٣٣- لاپه‌ره‌بیته‌ک له‌ میژووی شاری هه‌ولێری خۆشه‌ویست ، - «به‌یان» ، ژماره ١٢ ، ١٩٧٤ - ١٩٧٤ ی کوردی ، ل ٢ - ٤ .
- ٤٣٤- ملاف به‌رزنجی میژووی ژبانی به‌ ده‌سخته‌ی خۆی ده‌نووسیتته‌وه ، - «پۆژی کوردستان» ، ژماره ٤١ ، ئابی ١٩٧٦ ، ل ٣٧ - ٣٩ .
- ته‌واوکه‌ری ئه‌و دوو به‌شه‌به‌که‌ له‌ «ده‌فته‌ری کورده‌واری» دا ده‌رباره‌ی وێنامه‌ی شیخ مازنی به‌رزنجی بلاوکه‌راوه‌وه (به‌روانه‌ ژماره ٤٢٦) .
- ٤٣٥- هه‌ندێ ده‌سنووسی کوردی مینۆرسکی له‌ لیتینگرادو دوو پۆژنامه‌ی «کوردستان» له‌ ئه‌سته‌موول ، - «پۆژی کوردستان» ، ژماره ٤٣-٤٤ ، کانونی به‌گه‌می ١٩٧٧ ، ل ٣٨ - ٤٦ .
- وێنه‌ی ژماره‌ هه‌شت و نوێ «کوردستان» ی ئه‌سته‌مولی له‌ گه‌لدابه .
- ٤٣٦- «مافی برینه‌وه‌ی دواپۆژ» ، سلێمانی ، ١٩٧٢ ، ل ٦٢ .
- موحه‌ره‌م محمه‌د ئه‌مین له‌ عه‌ره‌یی به‌وه‌ کردوویه‌ به‌ کوردی .
- «مافی برینه‌وه‌ی دواپۆژ» واته‌ (حق تقریر المصر) .
- ٤٣٧- «مانیفیسته‌ کۆمۆنیستا» ، به‌ریوان ، ١٩٣٤ ، ل ٧١ .
- ر. درامبیان کردوویه‌ به‌ کوردی .
- ٤٣٨- «مانیفیستی حیزبی کۆمۆنیست» ، به‌فداد ، ١٩٧٠ ، ل ١٢٦ .
- م . ا . پوه‌ند کردوویه‌ به‌ کوردی .

ماو تسی تۆنگ :

- ۴۳۹- چاره کردنی ناکۆکه کانی ناو گهل ، سلیمانی ، ۱۹۶۰ ، ل ۹۰ .
محمددی مهلا کهریم له عهرهبی بهوه کردوویه به کوردی .
- ۴۴۰- دۆستو دوژمنان کین ، سلیمانی ، ۱۹۵۹ ، ل ۲۴ .
ئه مینی میرزا کهریم اله عهرهبی بهوه کردوویه به کوردی .
- ۴۴۱- « مه بدهنه بنه مه تهیه گانی فهلسه فه » ، سلیمانی ، ۱۹۶۰ ، ل ۱۰۴ .
موحیرهم محمدد ئه مین له عهرهبی بهوه کردوویه به کوردی .
- ۴۴۲- « مه تنی به ایمانی به کیتی و برابتهی حکومه تی ملی کوردستانو
نازه ربایجان » ، « هه لاله » ، ژماره ۳ ، بانهمه ری ۱۳۲۵ ، ل ۸-۴ .
ده تی کوردی به لکه به کی گرتگی رۆژگاری مه هابه ده .
- ۴۴۳- مه جید سه عید ، فۆلتیر ، « گه لویژ » ، ژماره ۱۱ ، تشرینی دووه می
۱۹۴۷ ، ل ۱۶ - ۲۱ .
له ئینگلیزی به وه وه ری گرتوود .
- ۴۴۵- مه جید نه دیم ، میسۆپۆتامیا و سه رده مه تاریک و پونا که کان ، -
« به بیان » ، ژماره ۵۲ ، تشرینی دووه می ۱۹۷۸ ، ل ۶۰ - ۶۳ .
- ۴۴۶- مه چه ، میر کچان ، به غداد ، ۱۹۶۰ ، ل ۳۰ .
نافره تی کورد به کیکه له باسه کانی .
- ۴۴۷- م. ح. ، کوردی به ناو بانگ - مهلا ماره فی کۆکی ، « هاوار » (۳۷) ،
ژماره ۱ ، رهبه ری ۱۳۲۴ ، ل ۷ - ۸ .
- ۴۴۸- « محمد امین زکی » ، له سه ر ئه رکی علاه الدین سجادی له چاپ دراوه ،
به غدا ، ۱۹۴۸ ، ل ۸۰ .
- ناونیشانی ناوه وه ی کتیه که « یادی کۆچی ئه مین زه کی » به .
- ۴۴۹- مه جید عومه ر ، قه لاتنی هه ولتیر و پرۆژه ی ریکه خستنی ، هه ولتیر ، ۱۹۷۱ .
له لاپه ره دووبه وه تاوه کو لاپه ره بازده ی کورته ی ژینامه ی
مامۆستا ئه مین زه کی به وه نه وی تری بریتی به له و وتارو
بروسکانه ی له کۆبوونه وه ی چله ی میژوو نووسی گه وره ماندا
به کوردی و عهرهبی خوینراونه ته وه .

(۳۷) کوفار ، مه هاباد ، ژماره به کی رهبه ری سالی ۱۳۲۴ ، نه بول - تشرینی
به که می سالی ۱۹۴۵ ده رچو .

محمد نهمین زهکی :

- ۴۴۹- تاریخی ولاتی سلیمانی ، بغداد ، ۱۹۳۹ ، ۲۹۴ ل .
درباره‌ی پروانه : ل ۱۶۳ .
- ۴۵۰- خلاصه‌ی کی تاریخی کوردو کوردستان ، بهرگی به‌کهم ، بغداد ، ۱۹۳۱ ،
۳۹۸ ل . بهرگی دووهم ، بغداد ، ۱۹۳۷ ، ۴۳۱ ل .

له مه‌هاباد « انتشارات سیدیان » هردوکیانی به‌سهر به‌کهم
به ژرفیت چاپ کردۆته‌وه (پروانه : محمد امین زکی ، کوردو
کوردستان ، انتشارات سیدیان ، مه‌هاباد ، بچ ، ۳۹۸ +
۴۳۱ ل .) . به بۆنه‌ی چل ساله‌ی دهرچونی به‌وه دوکتۆر
نه‌محمد عوسمان وتاریکی له « التآخی » دا بلاوکردۆته‌وه
(۳۱ تشرین الاول ۱۹۷۱) . دهرباره‌ی پروانه : ل ۱۶۱ -
۱۶۳ ، ۱۶۵ .

- ۴۵۱- دوو ته‌قلای بچ سود ، بغداد ، ۱۹۳۵ ، ۶۹ ل .
یا دداشتیکه سالی ۱۹۳۰ پیشکشی میری کردووه و کاتی
خۆی ته‌ده‌غه‌کراوه .

- ۴۵۲- زمانی کوردی ، - « گه‌لاویژ » ، ژماره ۳ ، مارتی ۱۹۴۳ ، ل ۱ - ۹ .
۴۵۳- کوردی به‌ناوبانگ ، - « گه‌لاویژ » .
له ژیر نهم ناوه‌دا مامۆستا نهمین زهکی له سالی دووهمی
« گه‌لاویژ » موه زنجیره‌یه‌ک وتساری دهرباره‌ی ناودارانی
کوردستان بلاوکردۆته‌وه که دوایی له کتیبیکی سه‌ربه‌خۆدا
کۆی کردنه‌وه . دهرباره‌ی پروانه : ل ۱۶۳ .

- ۴۵۴- محاسبه‌ی نیابت (بۆ موه‌کیله موخترمه‌کام) ، بغداد ، ۱۹۲۸ ،
۳۱ ل .
دهرباره‌ی پروانه : ل ۱۵۵ .

- ۴۵۵- نه‌ورۆز ، - « گه‌لاویژ » ، ژماره ۱ ، کانونی دووهمی ۱۹۴۳ ، ل ۴-۷ .
پیشکشی کردووه به « بیرمیردی خۆشه‌ویست » .

محمد نهمین کاردۆخی :

- ۴۵۶- خه‌سه‌و خانی والی ، - « گه‌لاویژ » ، ژماره ۱۲ ، کانونی به‌کهمی ۱۹۴۴ ،
۵۱ - ۵۵ .
- ۴۵۷- ژنه کوردی به‌ناوبانگ . مه‌ستوره ، - « گه‌لاویژ » ، ژماره ۵ - ۶ ،
مایس - حوزه‌یرانی ۱۹۴۲ ، ل ۷۷ - ۷۸ .

محمد مهین منگوری :

۴۵۸- زیربنای نامیدی ، نهجف ، ۱۹۷۱ ، ۵۲ ل .
درباره‌ی قاره‌مانیتی کچه کوردیکه له پرۆژگاری بلاوونوهی
ئیسلامه‌بدا .

۴۵۹- فه‌پرۆز خانی پشتکو ، نهجف ، ۱۹۷۱ ، ۸۴ ل .
۴۶۰- ماهرکو ، سلیمانی ، ۱۹۷۱ ، ۷۱ ل .
درباره‌ی کچه کوردیکی قاره‌مانه .

۴۶۱- محمد بهاول‌الدین مه‌لا صاحب ، پیشه‌وا قازی محمهدو کوماری
مه‌هاباد ، سلیمانی ، ۱۹۷۱ ، ۱۱۲ ل .
دروست به‌بره‌ویی کات و شوینی له باسه‌کانیدا کردوه .

۴۶۲- محمد توفیق ، خیزان (عائله) چون په‌یدا بووه ، - « گه‌لاویژ » ،
ژماره ۶ ، حوزه‌برانی ۱۹۴۴ ، ل ۴۹ - ۵۲ .

محمد توفیق وردی :

۴۶۳- چونی بارزانیانی قاره‌مان بو به‌کیه‌تی سۆفیه‌ت، به‌غدا، ۱۹۶۱ ، ۸۰ ل .
۴۶۴- خانزادو له‌شکری ، به‌غداد ، ۱۹۶۰ ، ۳۱ ل .
۴۶۵- دهرستیک له‌ جوغرافیای کوردستان ، - « گروگالی مندالانی کورد » ،
ژماره ۲ ، جۆزمردانی ۱۳۲۵ ، ل ۴ .

ته‌نها ووردیی له‌سه‌ر نووسراوه . (پاشاو) ی بو‌مانای
(خلیج) به‌کار هیتاوه .

۴۶۶- سه‌ره‌تابیک له‌ میتژووی کورد ، به‌غداد ، ۱۹۵۷ ، ۳۸ ل .
میتژۆکه‌ی مه‌ردۆخ سه‌رچاوه‌ی سه‌ره‌کی‌به‌تی .

۴۶۷- شۆرشی چوارده‌ی ته‌موز میتژووی عیرانی گۆری ، به‌غداد ، ۱۹۵۸ ،
ل ۱۶ .

۴۶۸- فولکلۆری کوردی ، به‌شی به‌که‌م ، به‌غداد ، ۱۹۶۱ ، ۶۸ ل . ، به‌شی
دووه‌م ، به‌غداد ، ۱۹۶۱ ، ۶۴ ل . ، به‌شی سیتیهمو چواره‌م ، نه‌جف ،
۱۹۷۱ ، ۱۲۸ ل .

۴۶۹- قه‌لای دمدم ، به‌غداد ، ۱۹۶۰ ، ۶۰ ل .

۴۷۰- مامه‌یاره‌ی قاره‌مان ، به‌غداد ، ۱۹۶۱ ، ۶۲ ل .

۴۷۱- مه‌لا ئاواره‌ی قاره‌مان ، نه‌جف ، ۱۹۷۲ ، ۵۰ ل .

درباره‌ی ژبانو به‌ره‌می « بوژی نهمرو قاره‌مانی نه‌توهی
کوردی ئیران مه‌لا ئاواره‌ی به‌ (لاپه‌ره‌ی به‌که‌م) .

محمدی خال ، شیخ :

- ۴۷۲- پندی پیشیان ، چاپی یه کم ، بهغداد ، ۱۹۵۷ ، ۱۹۲ ل . ، چاپی دووهم ، سلیمانی ، ۱۹۷۱ ، ۵۰۶ ل .
- ۴۷۳- پیغمبر ، - « گلاویژ » ، ژماره ۲ ، شوباتی ۱۹۴۷ ، ل ۱-۷ .
- ۴۷۴- سید جمالوددینی نه ففانی ، - « کوفاری کوری زانیاری کورد » ، بهشی به کم : بهرگی سییهم ، بهشی دووهم ، ۱۹۷۵ ، ل ۱۵۸ - ۲۰۶ . بهشی دووهم : بهرگی جوارهم ، ۱۹۷۶ ، ل ۸ - ۴۹ .
- ۴۷۵- شیخمولای خهربانی ، - « گلاویژ » ، ژماره ۲ ، شوباتی ۱۹۴۵ ، ل ۱۵ - ۱۹ .
- ۴۷- عبدالرحمن بهگی بابان ، - « بهیان » ، ژماره ۱۸ ، تشرینی به کممی ۱۹۷۴ ، ل ۱ - ۲ .
- ۴۷۷- فهسه نهی نایینی نیسلام ، سلیمانی ، ۱۹۳۸ ، ل ۶۱ .
- ۴۷۸- مفتی زه هاری ، بهغداد ، ۱۹۵۳ ، ل ۱۴۰ .
- ۴۷۹- مفتی زه هاری ، - « گلاویژ » ، ژماره ۸ ، ئابی ۱۹۴۹ ، ل ۱۹-۲۱ .

محمد پیرسول (هاوار) :

- ۴۸۰- پیرمیردی نمر ، بهغداد ، ۱۹۷۰ ، ۴۵۵ ل .
- گه لیک زانیاری به که لکی ده باره ی ژینامه ی پیرمیردو جلاکی به زوره کانی تیدابه ، به تایبه تی نه وان بهیان که پیوهندی بان به پیرمیردی یوژنامه نووسه هه به و میژوونوس ده توانن که لکیان لئ وه گرئی .
- ۴۸۱- نامه به کی گوران بو پیرمیرد ، - « ده فتمری کوردمواری » ، بهرگی دووهم ، مارت - نیسانی ، ۱۹۷۰ ، ل ۱۲۴ - ۱۲۹ .
- ۴۸۲- محمد سعید سه لیم ، ناوی بتلیس له چیه وه هاتوه ، - « یوشنبیری نوی » ، ژماره ۷۷ ، تشرینی به کممی ۱۹۷۹ ، ل ۳۱ - ۳۴ .
- ۴۸۳- محمد صالح دیلان ، شیخ محمودی زیندو ، بهغدا ، ۱۹۵۸ ، ۵۹ ل .
- ۴۸۴- محمد صالح سعید ، له ماموستا نمره کانمان . پیرموهری ماموستا عبدالواحد نوری ، - « بلیسه » ، ژماره ۱ ، ئاغستوسی ۱۹۵۹ ، ل ۴۲ - ۴۳ .

٤٨٥- محمد قهره دافی ، کوردی به ناوبانگ ، - « گلاویژ » ، ژماره ١١
تشرینی دووهمی ١٩٤٣ ، ل ١ - ٥ .

ژینامهی شیخ تقی الدینی کوردی عوسمانی کوردی ئه وریه حمانی
کوردیی - شاره زه وری به .

٤٨٦- محمد قزلبجی ، چل فرمودهی پتیمبر ، به غداد ، ١٩٣٥ ، ٤٤ ل .
٤٨٧- محمد مستهفا - جهمه بۆر (هۆشهنگ) ، شوپینه واری کوردی له
ژووروی ئه فریقادا ، - « بهیان » ، ژماره ٤٦ ، کانونی دووهمی ١٩٧٨ ،
ل ٦ - ١١ .

محمد مدی مهلا کهریم :

٤٨٨- بۆ ئوهی میژووی نوێ بیشان کویره نه بیته وه ، - « بهیان » ، ژماره
چوار ، ١٩٧٠ .

به ناوی دلسۆزه وه بلاوی کردۆته وه . ده باره ی بروانه :
ل ٢٣١ - ٢٣٢ .

٤٨٩- حاجی قادری کوبی ، به غداد ، ١٩٦٠ ، ٩١ ل .
٤٩٠- کوردایه تی کامل ژیر له ژیر نه شتیری به کالا کردنه وه دا ، به غداد ، ١٩٦١ ،
١٤ ل .

٤٩١- لایه کی نه زانراوی میژووی نه ته وه که مان ، - « بهیان » ، ژماره یهك ،
تشرینی دووهمی ١٩٦٩ .
به ناوی دلسۆزه وه بلاوی کردۆته وه . بروانه : ل ٢٣١ .

٤٩٢- له بیر مه وری ١٢ هه می شوپشی چوارده ی ته موزدا ، - « بهیان » ،
ژماره ٤ ، ١٩٧٠ ، ل ٤ - ٥ ، ٣٥ .

٤٩٣- نیکیتین له مه سه له ی کورد ئه بوئ ، - « بهیان » ، ژماره ١ ، ١٩٧٢ ،
ل ٤ - ٦ .

٤٩٤- محمد موگری ، دوکتۆر ، کوردانی یا (ترانه ی کوردی) ، تاران ،
١٩٥٠ ، ١٩٢ ل . (٢) ، ١٩٦٠ ، ١٩٣ ل . (٢) .

٤٩٥- مه حمود ئه حمهد ، قاره مانی کورد شیخ مه حمودی نهر ، -
« بلیسه » ، ژماره ٣ ، تشرینی به که می ١٩٥٩ ، ل ٦ - ١٤ .

٤٩٦- مه حمود جهوده ت ، پۆله نده وه یا له مستان ، به غداد ، ١٩٤٠ ، ٢٣٧ ل .
باسی میژووی پۆله نده ده کات .

٤٩٧- مه محمود خاوەر ، كوردی به ناویانگ ، « گهلاویژ » ، ژماره ١١ - ١٢ ،
تشرینی دووهم - کانونی یه کممی ١٩٤٢ ، ل ١ - ٢ .

مه محمود مهلا عیزهت :

٤٩٨- دیبلۆماسیەتی بزوتنهوهی کوردایهتی ، سلیمانی ، ١٩٧٣ ، ٧٢٢ ل .
٤٩٩- نهوڕۆزو بزوتنهوهی کوردایهتی ، « برابیهتی » ، ٢ی حوزه برانی
١٩٧٢ .

كاك مه محمودی مهلا عیزهت لیتكۆلینهوه به کێ باشی دهربارهی
« کوماری مه هاباد » داناوه که هیتشتا ده سنووسه .

٥٠٠- مه یوانی ت. ب. ، دوکتۆر ، علوم له کوردستاندا ، بهشی یه کم :
« نهار » (٣٨) ، ژماره ١٨ ، ١٩٤٩ . بهشی دووهم : « گهلاویژ » ،
ژماره ٨ ، ئابی ١٩٤٩ ، ل ١٥ - ١٨ .

٥٠١- « مسئلهی کوردهکان » ، بهغداد ، ١٩٤٧ ، ١٧ ل .
عهبدو القادر حیشمهت له ئینگلیزی بهوه کردووه به کوردی .
له بلاو کراوه کانی کوفاری « دهنگی گیتی تازه » به .

٥٠٢- « مستهفا پاشای یامولگی و دهوڕگیترانی له بزوتنهوهی پۆشنیری گهلی
کورد » ، « رۆژی کوردستان » ، ژماره ٦٤ ، تشرینی دووهم - کانونی
یه کممی ١٩٨١ ، ل ٦٨ - ٧١ .
زۆر لهوه دهچێ ناوی نوسهری له کاتی چاپدا پهڕیج .

٥٠٣- مستهفا جهواد ، دوکتۆر ، هۆزی له بیر کراوی گاوانو گوانی سه
به ناویانگهکان ، ههزار کردووه به کوردی ، له چاپکراوه کانی « کۆپی
زانباری کورد » ، بهغدا ، ١٩٧٣ ، ١٠٨ ل .
دهربارهی پروانه : ل ٢٣٦ .

٥٠٤- مستهفا رابهر ، میژووی سینهماو هونهره کانی ، سلیمانی ، ١٩٦٧ ،
٦ ل .
خالید دلیر بیشهکی بۆ نووسیوه .

٥٠٥- مستهفا شیخ نعمه الله ، جوغرافیای کوردستانی عیراق ، بهشی
١ - ١٢ ، « گهلاویژ » ، ژماره ٩ - ١٢ ، ١٩٤١ ، ١ - ١٢ ، ١٩٤٢ ،
١ - ٣ و ٥ و ٩ ، ١٩٤٣ .

(٣٨) کوفار ، بهغدا ، ژماره یه کی . ٣٠ مارتی ١٩٤٨ دهڕچو . ١٥ ی شوباتی
١٩٤٩ داخرا .

۵.۶ - **مستەفا صالح کەریم** ، شەهیدانی تەلای دمدەم ، سلیمانی ، ۱۹۶۰ ، ۱۰۶ ل . ، چاپی دووهم ، بەغدا ، ۱۹۸۲ ، ۵۶ ل .
شوکور مستەفا پیتشەکی بەکی نازداری بۆ چاپی دووهمی نووسیوە .

۵.۷ - **مستەفا عەبدوڵلا** ، بەرەو پێبازی ئیسلام ، کەرکوک ، ۱۹۷۰ ، ۲۱۲ ل .
۱۵.۷ - **مستەفا عەسکەری** ، ئاوێردانەو بەک لە بزوتنەو هی « هەتە » ، محمدی مەلا کەریم پیاچوو تەو و دایرشتوو تەو و پیتشەکیی بۆ نووسیوە و پەرەوتیزی بۆ کردوو ، بەغدا ، ۱۹۸۳ ، ۸۴ ل .

لەم بەرەمەیدا کاکە حمە بەیرمویی مەرجه زانستیکانی بە دروستی کردوو . دوو پاشنبەندی مامۆستا هەمزە عەبدوڵلا و دوکتۆر عیزەددین مستەفا رەسوولی لەگەڵ .

مەسعود محمد :

۵.۸ - حاجی قادری کۆبی ، بەغدا ، بەشی بەکەم ، ۱۹۷۲ ، ۴۱۴ ل . بەشی دووهم ، ۱۹۷۴ ، ۳۳۵ ل . بەشی سێیەم ، ۱۹۷۶ ، ۴۲۱ ل .
لە چاپکراوەکانی « کۆری زانیاری کورد » .

۵.۹ - کەیفی جوانرۆیی ، « دەفتەری کوردهواری » ، بەرگی دووهم ، مارت - نیسانی ، ۱۹۷۰ ، ل ۱۹ - ۴۱ .

۵.۱۰ - « مەسلو مەتلوکێ کوردا بە زمانێ کوردی و یووسی » ، موسکۆ ، ۱۹۷۲ ، ۴۵۶ ل .

۲۲۱۹ بەندی پیتشینیانی کرمانجی و سۆرانی جووتە برا دوکتۆر کۆردیخانێ جەلیل و دوکتۆر جەلیل جەلیل کۆیان کردوونەو و پێکیان خستوون و کردویان بە یووسی و پیتشەکییان بە یووسی و بە کوردی بۆ نووسیون . لە پیتشەکی کتیبە کە یاندا دەلین دەسنووستیکی « بەندی پیتشینیان » ی کوردی لێ « ماتینەدەران » ی بەرێفان هەبە کە پتر لە ۲۵۰ سال لەمەوبەر دانراوە . ژژنامە « التآخی » پۆژی ۱۷ ی مایسی ۱۹۷۳ نرخان دووبە .

۵.۱۱ - « مشاهیر الكرد و کردستان فی المهد الاسلامی » ، « گەلاوێژ » ، ژمارە ۵ ، مایسی ۱۹۴۷ ، ل ۴۱ - ۴۵ .

نرخاندنی ئەو کتیبە ی مامۆستا ئەمین زەکی بە کە بە ناوی « ناو دارانی کوردو کردستان لە دەوری ئیسلامدا » سالی

۱۹۴۵ دایناووه دوایی سانجھی کچی کردووبه ته عه ره بی و
محمد علی عهونی پیاچوته وه . پروانه ژماره ۵۳ .

۵۱۲- **مصالح جهلالی** ، دۆخی ئابوری و کومه لایه تی جیهانی عه ره ب پیش
دهرکه وتی ئیسلام ، - « رۆژی کوردستان » ، ژماره ۶۴ ، تشرینی
دووه م - کانونی به که می ۱۹۸۱ ، ل ۴۱ - ۵۱ .

۵۱۳- **مهعرف جیاوولک** ، ههزار بیتۆ به ند ، به غداد ، ۱۹۳۸ ، ل ۹۱ .
۵۱۴- **مهعرف قهره داغی** ، بارزان و نهینه کانی ، به غداد ، ۱۹۵۹ ، ل ۱۵۴ .
۵۱۵- **مهغید فانه کالی** ، جوئاری کورد چۆن ئهژی و چی ئهوی ؟ ، -
« کوردستان » ، ژماره ۶- ۷ ، پوشه ز - گه لاویژی ۱۳۲۵ ، ل ۹- ۱۰ .
۵۱۶- **ملا محمود بایزیدی** ، عادات و رسوماتنامه اکرادیه ، موسکو ، ۱۹۶۳ ،
دهقی کوردی به که ی ل ۷۳ - ۲۰۲ .
دهرباره ی پروانه : ل ۱۳۰ - ۱۳۱ .

۵۱۷- « **موحا که می لوسی سازدههم** » ، ف . ه . کردووبه به کوردی ، -
« گه لاویژ » ، به شی به که م : ژماره ۹ ، ئیلولی ۱۹۴۵ ، ل ۱ - ۱۱ .
به شی دووه م : ژماره ۱۱ ، تشرینی دووه می ۱۹۴۵ ، ل ۱۵ - ۲۸ .
به شی سییه م : ژماره ۱۲ ، کانونی به که می ۱۹۴۵ ، ل ۷ - ۱۷ .
ف . ه . فایق هوشیاره . له کتیبی « دیوان التحقیق
والحاکمات الکبری » وهی وهرگرتووه .

موحه ره م محمد نه مین :

۵۱۸- کوردایه تی ، - « برابته تی » ، ژماره ۱۳ ، سالی ۱ ، خولی دووه م ،
نیسانی ۱۹۷۱ ، ل ۴ - ۶ .

۵۱۹- بادی راپه رینه که ی شه شی ئیلولی ۱۹۳۰ ، - « رۆژی نوچ » ، ژماره
شه ش ، گه لاویژ ۲۵۷۲ ک - ئیلوول ۱۹۶۰ ز ، ل ۱- ۴ .

موحسین محمد حسین ، دوکتۆر :

۵۲۰- دموری قه لای هه ولتیر له پاراستنی شاره که دا له میژووی نیسلامدا ، -
« گوئاری کولتییی ئه ده بیات » ، ژماره ۲۳ ، ۱۹۷۹ .
دهرباره ی پروانه : ل ۲۰۳ .

۵۲۱- کوژرانی سولتانی خوارزمی به ده سته کوردیک ، - « گوئاری کولتییی
ئه ده بیات » ، ژماره ۹ ، ۱۹۷۶ ، ل ۱۱۷ - ۱۵۲ .
دهرباره ی پروانه : ل ۲۰۶ .

۵۲۲- « مهودای میژووی ناکوکی عمره بئو فارس » ، - « رۆشنیری نوی » ،
ژماره ۸۸ ، نابر ئیلولی ۱۹۸۱ ، ل ۲۲ - ۳۷ .

موکهرهه تاله بانى ، دوکتور :

۵۲۳- کههر خان ، رۆلهی نازای کورد ، - « رۆژی کوردستان » ، ژماره ۵۴ ،
ئاداری ۱۹۷۹ ، ل ۳۴ - ۳۶ .

۵۲۴- لاپه ره بهک له خه بانى نهتهوهی کورد له سالی ۱۹۲۰دا ، - « دهفتهری
کوردهواری » ، ژماره ۱ ، کانونی دوومی ۱۹۷۰ ، ل ۱۸-۲۳ .

۵۲۵- « مولودنامهی کوردی » ، کهرکوک ، ۱۹۵۷ ، ۸۲ل .
ناوی دانهری له سه ره بی به .

مومتاز هه بههری :

۵۲۶- دلدار ۱۹۱۸ - ۱۹۴۸ ، - « دهفتهری کوردهواری » ، بهرگی دووهه م،
مارت - نیسانی ۱۹۷۰ ، ل ۱۳۰ - ۱۳۸ .

۵۲۷- مه لای گهره مه لا محهمه دی کۆبی (۱۸۷۶ - ۱۹۴۳) ، پیداجوونهوهی
کههریم شارهزا ، ههولیر ، ۱۹۷۵ ، ۷۰ل .

دوکتور عیزه ددین مسته فاره سول پیتشه کیی بۆ
نووسیوه (۳۹) .

۵۲۸- « میژووی جولانهوهی مامۆستایان » ، سلیمانی ، ۱۹۵۹ ، ۴۰ل .
عوسمان عوزیری له عهره بی بهوه کردووه به کوردی .
میژووی چالاکیی مامۆستایانی لههستان (پۆلونیایه) به .

۵۲۹- « میژووی شه ری نههلی سه لیب » ، سلیمانی ، ۱۹۵۹ ، ۱۷۰ل .
محهمه د جهیل عوسمانی له عهره بی بهوه کردووه به کوردی .

(۳۹) کاتی خۆی من پیتشنیاری نووسینی ئەم بهرههههه بۆ کاک مومتاز
هه بههری کرد ، نویش داوای لی کردم من پیتشه کیی بۆ بنووسم ، بهلام
له ترسی تانهی ئەو دوان سیانهی به چرای رۆن گهرچه کهوه به داوای
شتیکدا ده گهرین له سه رمی بکه نه مال داواکهی کاک مومتازم ، به داخهوه ،
پهت کردهوهو بۆ خۆبشم ناوی دوکتور عیزه ددینم بۆ پیتشنیار کرد .
وا دیاره سالی ۱۹۷۵ نه ده بوو کاک مومتاز ئەم راستی به له بهرههههه کهیدا
پوون بکانهوه !

۵۲۰- مینۆرسکی ف . ، گوران ، ناجی عهباس کردوو به کوردی ، -
« گهلویژ » ، بهشی به کم : ژماره ۵ ، مایسی ۱۹۴۴ ، ل ۱ - ۱۰ .
بهشی دووم : ژماره ۶ ، حوزه برانی ۱۹۴۴ ، ل ۱ - ۱۰ . بهشی
سییم : ژماره ۷ ، تهموزی ۱۹۴۴ ، ل ۱ - ۷ . بهشی چوارهم :
ژماره ۸ ، ئابی ۱۹۴۴ ، ل ۱ - ۱۶ . بهشی پینجهم : ژماره ۹ ، ئیلولی
۱۹۴۴ ، ل ۱ - ۱۷ .

سالی ۱۹۴۳ مینۆرسکی ئهو وتاره ی به ئینگلیزی
بلاو کردۆتهوه (۴۰) . دهرباره ی پروانه : ل ۱۳۹ .

ناجی عهباس نهحمهد ، دوکتۆر :

۵۲۱- گۆچهری و ترانس هیومانس له پارێزگهی سوله بمانی و ههولتیر ، -
« گۆفاری کۆری زانیای کورد » ، بهرگی دووم ، بهشی به کم ، ۱۹۷۴ ،
ل ۳۶۳ - ۴۱۲ .

۵۲۲- لاپه ره به کی زیرین له تاریخی اربیل ، - « گهلویژ » ، ژماره ۱ - ۲ ،
کانونی دووم - شوباتی ۱۹۴۱ ، ل ۱۰ - ۱۷ .
دهرباره ی پروانه : ل ۱۴۰ .

۵۲۳- هۆزی فهزوللا (فیض الله) به گی بانی بۆکان ، - « گۆفاری کۆری
زانیاری کورد » ، بهرگی پینجهم ، ۱۹۷۷ ، ل ۶۳ - ۱۱۲ .

۵۲۴- ناکام ، چهند بیره وه ره به ک له رۆژانی ئیشکردن له گهل پیره میتیدی
نهمردا ، - « براهه تی » ، ژماره ۲ ، سالی ۱ ، خولی دووم ، تهموزی
۱۹۷۰ ، ل ۱۱ - ۱۳ .
له نووسینه کانی سه عید ناکامه .

۵۲۵- « نامیلگهی کومه لایه تی » ، موصل ، ۱۹۳۴ ، ۲۱ ل .
وتاریکی فهبله سوفی دیار به کزی (ضیاء کۆک ئالپ) ره فیهق
حیلمی له تورکی بهمه کردوو به کوردی .

۵۲۶- « نهجمه دین مهلا - ئهو مرقعه ی که به دلسۆز بهمه خزمه تی گه له که ی
خۆی کرد » ، - « عیراق » ، ژماره ۴ ، ۲۱ حوزه برانی ۱۹۷۷ ، ل ۴ .

(۴۰) پروانه:

"Bulletin of the School of Oriental and African Studies",
London, Vol. XI, Part 1, 1943.

نه‌جهمه‌دین مه‌لا :

- ۵۳۷- سه‌ید نه‌حمه‌دی بابه‌ ره‌سول ، - « پوژی نوئی » ، ژماره‌ نو ، سه‌رم‌اوه‌ز
۲۵۷۲ك - كانونی به‌که‌م . ۱۹۶۰ز ، ل ۹-۱۱ .
- ۵۳۸- شاری سلیمانی . نه‌وسای و ئیستای ، - « پوژی نوئی » ، ژماره
شه‌ش ، گه‌لاویژ ۲۵۷۲ك - نه‌یلوول ۱۹۶۰ ز ، ل ۷-۱۳ .
- نه‌ریمان (سته‌های سه‌ید نه‌حمه‌د) :
- ۵۳۹- بیلژی‌گرافیای کتیبی کوردی (۱۷۸۷ - ۱۹۷۵) ، به‌غدا ، ۱۹۷۷ ،
ل ۲۸۸ .
- له‌ چاپکراوه‌کانی « کۆری زانیاری کورد » . بابه‌خی بۆ
میژووونوس زۆره .
- ۵۴۰- پینووسی کوردی له‌ په‌گو پيشمه‌وه ، به‌غدا ، ۱۹۸۱ ، ل ۶۷ .
- ۵۴۱- کتیبخانه‌ی کوردی ، که‌رکوک ، ۲۵۷۱ ی کوردی - ۱۹۶۰ ی زاینی ،
ل ۷۴ .
- به‌که‌م به‌ره‌می بیلژی‌گرافیایی به‌ سه‌رانی .
- ۵۴۲- مامۆستای نه‌مر ، به‌غداد ، ۱۹۷۱ ، ل ۸۲ .
- ژینامه‌ی مه‌لا کاکه‌ همه‌ی حاجی سه‌یفوللابه .
- ۵۴۳- مه‌لا کاکه‌ همه . مامۆستایه‌کی نه‌مری بچ‌هاوتا ، - « به‌یان » ، ژماره‌ ۴ ،
۱۹۷۰ ، ل ۸ ، ۲۸ .
- ۵۴۴- نه‌ژاد توفیق م . ، مه‌ولانا خالید ، - « ژین » ، ژماره‌ ۱ . ، شوباتی
۱۳۳۵ ، ل ۱ - ۵ .
- ده‌باره‌ی بروانه : ل ۱۳۵ .
- ۵۴۵- « نه‌ژادی کورد » ، به‌کر دلیر له‌ ئینگیزی به‌وه‌ کردووبه‌ به‌ کوردی ، -
« گه‌لاویژ » ، ژماره‌ ۸ ، ئابی ۱۹۴۹ ، ل ۲۳ - ۲۸ .
- ده‌باره‌ی بروانه : ل ۱۴۰ - ۱۴۱ .
- ۵۴۶- نه‌سرین فه‌خری ، دوکتۆره ، سه‌ره‌تای بلاووبونه‌وه‌ی نووسینی کوردی و
دانانی کتیب بۆ ریزمانی کوردی ، - « براه‌تی » ، ژماره‌ ۴ ، سالی ۱ ،
خولی دووه‌م ، نه‌یلولی ۱۹۷۰ ، ل ۴۶ - ۴۷ .
- ۵۴۷- نوری جه‌واری ، که‌لامید جماعه‌تا کوردایی یا گوڤه‌نده ، به‌ریوان ،
۱۹۶۴ ، ل ۱۱۰ .
- ۵۴۸- نوری شبنج جه‌لال ، ناهه‌نکی نه‌موژی سالی ۱۹۳۰ له‌ چه‌مه‌نال ، -
« ده‌فتەری کوردیه‌واری » ، به‌رگی دووه‌م ، مارت - نیسانی ۱۹۷۰ ،
ل ۸۷ - ۸۸ .

۵۴۹- جولاندهی نیشتمانی له کوردستانا ، بهشی سه‌که‌م ، -
 « بلیسه » ، ژماره ۲ ، ئه‌یلولی ۱۹۵۹ . بهشی دووهم ، - « بلیسه » ،
 ژماره ۳ ، تشرینی به‌که‌می ۱۹۵۹ . بهشی سیه‌م ، « بلیسه » ، ژماره ۴ ،
 تشرینی دووهمی ۱۹۵۹ . بهشی چواره‌م ، - « بلیسه » ، ژماره ۵ ، کانونی
 به‌که‌می ۱۹۵۹ . بهشی پینجه‌م ، - « بلیسه » ، ژماره ۶ ، کانونی
 دووهمی ۱۹۶۰ .

پیم وایه (نون) نوری عه‌لی ئه‌مینه .

۵۵۰- چواره‌دی گه‌لاویژ له میژوودا ، - « بلیسه » ، ژماره ۱ ، ئاغستۆسی
 ۱۹۵۹ ، ل ۱۳۶ .

دهرباره‌ی ژماره‌به‌که‌ی روداری میژوویی عراقی هاوچه‌رخه .

۵۵۱- نیکۆڵۆ مه‌کیافیلی ، میر . له‌گه‌ل لیکۆلینه وه‌به‌کی دوکتۆر کمال مظهر
 احمددا ، وه‌رگیرانی له‌ عه‌ره‌به‌ی به‌وه حسین عارف ، به‌غداد ، ۱۹۸۲ ،
 ل ۲۶ .

۵۵۲- هادی چاوشلی ، لاپه‌ره‌به‌که‌ له‌ میژوو و ژبانی کۆمه‌لابه‌تی شاری
 هه‌ولێر ، زنجیره‌به‌که‌ وتاره‌ له‌ گۆفاری « رۆژی کوردستان » دا
 بلاوی کردۆته‌وه . به‌شی هه‌وته‌می : ژماره ۲۷ ، ۱۹۷۵ ، ل ۵۷-۶۱ .

۵۵۳- « هاوبه‌یمانیتی کریکارو فه‌لاح » ، به‌غداد ، ۱۹۶۱ ، ل ۳۲ .
 چهند وتاریکی لێنینه . ناوی وه‌رگیرانی له‌سه‌رنی به .

هه‌ره‌کۆل نازیزان (جه‌لادته‌ به‌درخان) :

۵۵۴- کاردۆخو ولانی کاردۆخان ، - « هاوار » (۴۱) ، ژماره ۳۲ ، ای ئه‌یلولی
 ۱۹۴۱ ، ل ۴-۷ .

به‌پیتی لاتینی چاپ‌کراوه . ده‌رباره‌ی بروانه : ل ۱۳۷ .

۵۵۵- کلاسیکه‌ن مه‌ ، - « هاوار » ، ژماره ۳۳ ، ای ئۆکتۆبه‌ری ۱۹۴۱ ،
 ل ۶-۱۴ .

به‌پیتی لاتینی چاپ‌کراوه . ده‌رباره‌ی بروانه : ل ۱۳۷-۱۳۸ .

(۴۱) گۆفار ، شام . به‌درخانیه‌کان ماوه‌ی پازده‌ سال بلاویان کرده‌وه . ژماره
 به‌کی رۆژی ۱۵ مایسی سالی ۱۹۳۲ ده‌رچو .

۵۵۶- کوردو کوردستان بچافی بیانیان ، - « هاوار » ، بهشی بهکهم :
ژماره ۱۹ ، ۱۷ ی نیسانی ۱۹۳۳ ، ل ۱ - ۲ . بهشی دووهم : ژماره ۲۳ ،
۲۵ ی تهمموزی ۱۹۳۳ ، ل ۱ - ۳ . بهشی سییه : ژماره ۲۴ ، ۱ ی
نیسانی ۱۹۳۴ ، ل ۱-۳ .

بهشی دووهم و سییه می به پیتی لائینی چاپ کراوه .
دەرباره‌ی پروانه : ل ۱۳۷ .

۵۵۷- « هه‌لبژارده له شیعری فۆلکلۆری کوردی » ، نووسین و کۆکردنه‌وه‌ی
فاروق حەفید زاده ، بهرگی بهکهم ، سلیمانی ، ۱۹۸۲ ، ۴۰۰ ل .
مه‌به‌ست فاروقی شیخ محهمەدی به‌رزنجی به .

۵۵۸- هه‌لقۆ ، یوون کردنه‌وه‌یه‌ک دەرباره‌ی هه‌ندیک له باسه‌کانی چیم دی ، -
« به‌یان » ، ژماره پینج ، کانونی دووهم ۱۹۷۱ ، ل ۳۶ - ۳۸ .
دەرباره‌ی پروانه : ل ۲۳۲ - ۲۳۳ .

۵۵۹- همزه عبدالله ، شۆرشى بارزان ، موحه‌ره‌م محهمەد نه‌مین له
عه‌ره‌بی‌یه‌وه کردوویه‌ته کوردی ، سلیمانی ۱۹۵۹ ، ۶۵ ل .

۵۶۰- هیتمن ش . ، شیخ یوسف شمس‌الدین البرهانی ، - « نیشتمان » ،
ژماره ۷ - ۹ ، خاکه‌لیتوه - بانه‌مه‌ر - جۆزمردانی ۱۳۲۳ ، ل ۶-۷ .

۵۶۱- هیتنی هه‌رۆلد هه‌نسن ، کچانی کورد . گه‌شتیک له‌ناو ئافره‌تانی
موسلمان له کوردستان ، دوکتۆر ناجی عه‌باس نه‌حمەد وه‌ری گیتراوه‌ته
سه‌ر کوردی ، به‌غدا ، ۱۹۸۰ ، ۲۰۴ ل .

له چاپکراوه‌کانی « کۆری زانیاری کورد » . ده‌قی ناوی
کتیبه‌که به‌ئینگلیزی « کچانی خوا » به . دەرباره‌ی پروانه :
ل ۱۴۰ .

۵۶۲- هیوا عمر احمد ، حه‌سن زیره‌ک ، چاپی دووهم ، به‌غدا ، ۱۹۷۷ ، ۵۲ ل .
۵۶۳- « وتاریک له‌باره‌ی تاریخی گوڤارو رۆژنامه‌ی کوردی‌یه‌وه » ، -
« گه‌لاویژ » ، ژماره ۴ ، نیسانی ۱۹۴۵ ، ل ۲۱ - ۲۵ .

وتاریکی ئینگلیزی لۆرانس راینه که یوسف مه‌له‌ک کردوویه
به عه‌ره‌بی و قادر فه‌زایش له عه‌ره‌بی‌یه‌وه کردوویه‌ته
کوردی (۴۲) . دەرباره‌ی پروانه : ل ۱۴۱ - ۱۴۲ .

(۴۲) دەرباره‌ی ده‌قی وتاره‌که پروانه :

“Journal of the Royal Central Asian Association,” London,
September 1944, pp. 313 - 314.

۵۶۴- « و تاریکی شتیخ سه عیدی پیشه‌وای ئینقیلابی میلیی کورد » ، -
« نیشتمان » ، ژماره ۷ - ۹ ، خاکه‌تیوه - بانهمه - جزیره‌ردانی
۱۳۲۳ ، ل ۴ .

دەرباره‌ی پروانه : ل ۱۴۵ - ۱۴۶ .
۱۵۶۴- « و درۆ ویلسن » ، - « گه‌لاویژ » ، ژماره ۹ ، ئه‌یلولی ۱۹۴۵ ،
ل ۵۱ - ۵۵ .

کورتی ژینامه‌ی تۆماس و درۆ ویلسنی سه‌ره‌ک کۆماری
به‌ناویانگی ولاته به‌نگرتوووه‌کانی ئهمه‌ریکایه (۱۸۵۶-۱۹۲۴) .
۵۶۵- « یادی پیره‌مێرد » ، به‌غداد ، ۱۹۵۱ ، ل ۱۱۸ .
له چاپکراوه‌کانی « یانه‌ی سه‌رکه‌وتن » .

۵۶۶- « یادی لیتین » ، سلیمانی ، ۱۹۷۰ ، ل ۹۰ .
په‌شید هه‌ورامی و ساجید ئاواره له عه‌ره‌بی‌هوه کردوویانه
به کوردی . ژینامه‌ی لیتین له باسه سه‌ره‌کی‌به‌کانی‌به .

۵۶۷- « یادی هه‌شتاو به‌ک سه‌له‌ی پۆژنامه‌نووسی کوردی » ، ئاماده‌کردن و
پیشکesh کردنی حه‌مه سعید حه‌مه کریم فرج ، سلیمانی ، ۱۹۷۹ ،
ل ۴۴ .

۵۶۸- « یاسای ئۆتۆنۆمی بو ناوچه‌ی کوردستان » ، به‌غداد ، ۱۹۷۴ ، ل ۳۱ .
له بلاوکراوه‌کانی وه‌زاره‌تی پراگه‌باندنه .

۵۶۹- یان ف . ، چه‌نگیز خان له‌ناوبه‌ری گه‌لان ، عومهر محهمه‌د ئه‌حمه‌د
(هۆمه‌ر) کردوویه به کوردی ، نه‌جه‌ف ، ۱۹۷۳ ، ل ۲۱۸ .

یادانه‌ی رضانی که‌له‌ور :

۵۷۰- په‌رهبه‌ک له تاریخی که‌له‌ور ، - « گه‌لاویژ » ، ژماره ۱۱ ، تشرینی
دووه‌می ۱۹۴۴ ، ل ۲۵ - ۲۸ .

۵۷۱- له سه‌رئه‌نجامی پادشایه سه‌فاریه‌یل : - « گه‌لاویژ » ، ژماره ۴ ،
نسانی ۱۹۴۴ ، ل ۲۹ - ۳۰ .

له سه‌رو ناوی وتاره‌که‌وه نووسراوه : « وه زوان کوردی
که‌له‌ور » .

۵۷۲- « په‌که‌م ئاده‌میزاد که‌ پیتی نایه سه‌ر مانگ » ، که‌مال جه‌لال غه‌ریب له
عه‌ره‌بی‌هوه کردوویه به کوردی ، سلیمانی ، ۱۹۷۰ ، ل ۵۴ .

۵۸۰۔ احمد قاقانه ، شعراء العصر التركي الاخير ، ترجمه بتصرف حسين احمد (الجاف) ، « العراق » ، ۳ ايار ۱۹۷۹ .

باسی ژماره بهك شاعیری كوردی وهك فانی و یومنی و نهمین
فهیزی و خالیص و عیلمی و شیخ رهزای تاله بانی دهكات كه
له بهرگی به كه می نه م كتیبه تورکی بهی و هرگرتووه :
"Son Asır Türk Shairleri", Istanbul, 1969.

احمد عثمان ابو بكر ، الدكتور :

- ۵۸۱۔ اكراد الملی و ابراهیم پاشا ، بغداد ، ۱۹۷۳ ، ۶۰ ص .
دەرباره‌ی پروانه : ل ۲۲۲ ، ۲۲۴ - ۲۲۵ .
- ۵۸۲۔ الاكراد والحق ، « یۆزی كوردستان - شمس كردستان » ، العدد
۵ - ۶ ، تشرين الاول و تشرين الثاني ۱۹۷۱ ، ص ۱۹ - ۲۱ .
دەرباره‌ی پروانه : ل ۲۳۲ .
- ۵۸۳۔ بعض اوجه المسألة الكردية بعد الحرب العالمية الاولى ، « التآخي » ،
۲ نيسان ۱۹۷۳ .
- نهر و تاره به كه دوكتور نه محمد یۆزی ۲۷ی مارتی ۱۹۷۳ له
« كونگره‌ی میژووینی جیهانی » له به غدا خویندی بهوه .
دەرباره‌ی پروانه : ل ۲۴۲ - ۲۴۳ .
- ۵۸۴۔ حركة التحرر الوطني للشعب الكردي ۱۹۰۰ - ۱۹۲۵ . بحث سياسي
اقتصادي ، « التآخي » .
- به شیكه له نامه‌ی دوكتور راکه‌ی كه سالی ۱۹۷۰ به زنجیره
له ژماره کانی « التآخي » دا بلاوی کردموه .
- ۵۸۵۔ حركة الشيخ محمود والعلاقات اللولية ، « مجلة المجمع العلمي
الكردي » ، المجلد الاول ، العدد الاول ، ۱۹۷۳ ، ص ۷۳۰ - ۷۴۱ .
- ۵۸۶۔ كتاب « الاكراد » دراسة تاريخية سياسية ، « یۆزی كوردستان -
شمس كردستان » ، العدد ۵۷ ، كانون الثاني - شباط ۱۹۸۰ ،
ص ۱۱ - ۱۵ . القسم الثاني ، العدد ۵۸ ، آذار ۱۹۸۰ ، ص ۱۱ - ۱۴ .
دەرباره‌ی كتیبه‌كه‌ی حه‌سه‌ن عه‌ره‌فه‌یه (۴۴) ، نهك حه‌سه‌ن

(۴۴) پروانه بهراویزی ژماره ۲۳۱ی لابه‌ره ۱۹۷ .

عارفه وهك دوكتور نه حمده ده لئی. زۆرمان كه وتووینه ته هه مان
هه له وه . به كێك له بابه خه كانی كێبێ ناوبرلو له مووه هاتوو
كه خاوهنی له پۆزگاری به هههوی به كاندا نه فسهریکی گهوره
بووه دهستی له داسر كاندنهوهی بزوتنهوهی پزگاریخوای
كوردی ئێراندا هه بووه .

۵۸۷- كتاب « الشعب الكردي » وتطوره الاجتماعي ، - « پۆزی كوردستان -
شمس كردستان » ، العدد ۵۳ ، كانون الثاني ۱۹۷۹ ، ص ۵ - ۹ .

كێبێ « گهلی كورد » به زمانی فهرهنسی دوكتور مهسعود
فانی سالی ۱۹۳۳ له پاریس بلاوی كردۆتهوه . فانی كانی
خۆی والی بووه .

۵۸۸- كردستان في وثائق لجنة كنف كراين ، - « پۆزی كوردستان - شمس
كردستان » ، العدد السابع ، آذار ۱۹۷۲ ، ص ۱۱ - ۱۲ .

۵۸۹- الكرد في كتابات المسلمين الاوائل . ذكر مواطن وطوائف الاكراد ، -
« مجلة كلية الآداب » ، العدد ۲۴ ، ۱۹۷۹ .

۵۹۰- محمد ابن آدم - العالم الكردي الكبير ، - « پۆزی كوردستان - شمس
كردستان » العدد السادس ، تشرين الاول وتشرين الثاني ۱۹۷۳ ،
ص ۲۳ - ۲۵ .

۵۹۱- المسألة الكردية في عهد السلام . بعد الحرب العالمية الاولى ، -
« الثقافة » (۴۵) ، الحلقة الاولى : العدد الثامن ، آب ۱۹۷۹ ،
ص ۴۲ - ۴۸ . الحلقة ۲۶ : العدد الخامس ، ايار ۱۹۸۳ ، ص ۵۷ - ۶۴ .
دواي ناویشانی بۆته « كردستان في عهد السلام » . هیتستا
ماوی به . دهبرارهی بروانه : ل ۲۲۲ ، ۲۲۵ - ۲۲۶ .

۵۹۲- هل نتذكر الشيخ عبدالسلام البارزاني ، - « پۆزی كوردستان - شمس
كردستان » ، العدد الخامس ، آب ۱۹۷۳ ، ص ۲۵ - ۲۶ .

۵۹۳- اسماعيل چول ، اليزيدية قديما و حديثا ، بيروت ، ۱۹۳۴ ، ۱۳۴ ص .
له بلاو كراوه كانی زانكۆی نه مهريکی به له بیروت . میژوونووسی
به ناوبانگی عمره ب (قسطنطين زريق) سه مهريه رشتی
چاپ كردنی كردوووه . سن به شه . باسی ئایین و دابو نه رپتی
به یزیدی بان ده کات . دانهری ئیسماعیل چول سالی ۱۸۸۸
له دایک بووهو سالی ۱۹۳۳ کۆچی دوايی كردوووه .

(۴۵) کوفار ، به غدا .

٥٩٤- اسماعيل رسول ، بحث عن التطور الاقتصادي في كردستان العراق ، « رۆژی کوردستان - شمس كردستان » ، العدد الاول ، حزيران ١٩٧١ ، ص ١٦ - ٢٠ .

٥٩٥- « اصواء على بعض مشاكل الاصلاح الزراعي في كردستان » ، « الكادر » (٤٦) ، العدد الحادي عشر ، ايار ١٩٧٢ ، ص ٤٠-٤٦ .

اتور المائي :

٥٩٦- الاكراد في بهدينان ، الموصل ، ١٩٦٠ .
تمر الربيكاني نرخاندوويه (بروانه : « التآخي » ، ٢٨ تشرين الاول ١٩٧٠) .
دەربارەي بروانه : ل ١٨٠ - ١٨١ .

٥٩٧- محاضرة عن الاكراد في الصين ، بغداد ، ١٩٥٩ .
دەربارەي بروانه : ل ١٨٠ - ١٨١ .

٥٩٨- « اول جمعية كردية في السليمانية » ، « العراق » ، ٢٨ تموز ١٩٧٧ .

٥٩٩- اكرم عبدالوهاب محمد امين ، اللطف الداني من مناقب الشيخ نورالدين الربيكاني ، الموصل ، ١٩٨٢ ، ٧٢ ص .

بكر دلم ، المهندس :

٦٠٠- بين « ذمبي و سمرا و پيتنجوين و زمانكو » في التاريخ ، « رۆژی کوردستان - شمس كردستان » ، العدد السابع ، آذار ١٩٧٢ ، ص ٢٥ - ٢٦ .

٦٠١- قناة « باقيان » في كردستان اقدم قناة في التاريخ ، « رۆژی کوردستان - شمس كردستان » ، العدد الثامن ، ميس ١٩٧٢ ، ص ٢٢ - ٢٣ .

٦٠٢- بلهج شيركوه ، الدكتور ، القضية الكردية ، القاهرة ، ١٩٣٠ ، ١١٢ ص .
دەربارەي بروانه : ل ١٨٩ ، ١٩٠ .

٦٠٣- بهاءالدين نوري ، ايام صعبة ، بغداد ، ١٩٧٥ ، ٢٠٨ ص .
گه ليتک لابهني ژباني سياسي کهرکوکو سليمانی له کوتایي چلهکانو سه ره تاي په نجاکاندا تۆمار کردوو .

(٤٦) له شتیهي کوفاردا پارتي ديموکراتي کوردستان له نيوهي بهگه می ههفتاگاندا له بهغدا چاپی ده کرد .

- ٦٠٤- بيل . سي . تي ، رواندوز عام ١٩١٩ ، عرض فؤاد حمه خورشيد ، -
« العراق » ، ٢١ ايار ١٩٧٩ .
- دەربارەى راپۆرتىكى تايبه تى به كه ئىنگليزه كان كاتى خۆى له
بهغدا چاپيان كردوه (٤٧) .
- ٦٠٥- « باشای کویره - مير محمد » ، - « الناخی » ، ١ نيسان ١٩٧٢ .
- ٦٠٦- « تاريخ الاستشراق والدراسات العربية والكرديّة في المتحف الآسيوي
ومعهد الدراسات الشرقية في لينينغراد ١٨١٨-١٩٦٨ » ، تاليف مجموعة
من المستشرقين السوفيت ، ترجمه وعلق عليه وقدم له الدكتور معروف
خزندهار ، بغداد ، ١٩٨٠ .
- ٦٠٧- « التجاهل المقوت » ، بغداد ، ١٩٥٥ ، ١٥ ل .
كورتە باسیتکه دەربارەى بارى كورد به گشتى و چهوساندنەوهى
نەتەوهى و پيلانە ئىمپىريالى به كان دۆى به تايبه تى .
- ٦٠٨- « تطور الحركة التعاونية الزراعية في كردستان » ، - « الكادر » ، العدد
الثامن ، شباط ١٩٧١ ، ص ٥٢ - ٥٦ .
- ٦٠٩- « تناسب القوى الطبقيه في حركة التحرر الوطني في كردستان العراق
١٩١٨ - ١٩٢٢ » ، - « الكادر » ، العدد التاسع ، تموز ١٩٧١ ،
ص ١١ - ١٩ .

توفيق وهبي :

- ٦١٠- اصل تسمية كركوك ، بغداد ، ١٩٥٨ ، ١٦ ص . مستل من مجلة
« الكاتب » ، العدد الاول ، حزيران ١٩٥٨ .
- ٦١١- اصل الاكراد و لغتهم ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني
العدد الثاني ، ١٩٧٤ ، ص ١ - ٢٥ .
- لاپەرەكانى بەشى عەرەبىي ئەو ژمارەبەى « گۆفارى كۆرى
زانبارى كورد » ديسان له بهكهوه دەست پێدەكاتهوه .
- ٦١٢- التون كوبرى ، بغداد ، ١٩٥٨ ، ٢٨ ص . مستل من « مجلة المجمع
العلمي العراقي » .
دەربارەى پروانە : ل ١٧٥ .

(٤٧) دەقى ناوئيشانى راپۆرتەكه بهم جۆرەبه :

“Report on Rowanduz District and situation in Northern
Kurdistan”, Baghdad, 1919, 5 pp.

٦١٣- الانحدار التاريخي لاسم كركوك ، - «التأخي» ، ١٧ كانون الاول ١٩٧٣ .
كورت كراوهي ثمو وتارهي ماموستا توفيق وههبي به كه له
ژماره بهكي حوزه يراني سالي ١٩٥٨ ي كوفاري «الكاتب» دا
بلاوي كردۆتهوه .

٦١٤- سفرة من «دهر بهندي بازيان» الي «ملهي تاسلوجه» ، بغداد ، ١٩٥٧ ،
٣٦ ص .

٦١٥- «قهلاجوان» ومعناه ، - «التأخي» ، ٨ تشرين الاول ١٩٧٣ .

تۆما بوا :

٦١٦- لمحة عن الاكراد وحالتهم الاجتماعية والادبية والثقافية ، ترجمة محمد
شريف عثمان ، النجف ، ١٩٧٣ ، ١٥٢ ص .
عبدولفه تاح على به حيا نر خاندوويه (بروانه : «التأخي» ،
٣ حزيران ١٩٧٣) .

٦١٧- الاكراد : ترجمة اواز زهنگنه ، بغداد ، ١٩٧٦ .

٦١٨- جيلر جباري ، تاريخ الصحافة الكردية في العراق ، بغداد ، ١٩٧٥ .
دهر بهندي بروانه : ل ٢٢٩ .

٦١٩- جليلي جليل ، الدكتور ، اكراد الامبراطورية العثمانية في النصف الاول
من القرن التاسع عشر ، ترجمة وتعليق الدكتور كمال مظهر احمد ، ٦
حلقات ، - «التأخي» ، ١ و ٥ و ١٢ و ٢٦ تشرين الثاني و ١٠ و ٣١
كانون الاول ١٩٧٣ .

دهر بهندي بروانه : ل ٢٤٩ - ٢٥٠ .

جمال بابان ، المحامي :

٦٢٠- اشتقاق الاسماء الكردية ، - «التأخي» ، ٥ آب ١٩٧١ .

٦٢١- اصول اسماء المدن والمواقع العراقية ، للجزء الاول ، بغداد ، ١٩٧٦ ،
٤١٠ ص .

له چاپكراوه كاني «كوري زانياري كورد» . سه برى بۆلاني
نر خاندوويه (بروانه : «العراق» ، ٢٤ كانون الثاني ١٩٧٧) .

٦٢٢- السليمانية من نواحيها المختلفة ، - «مجلة المجمع العلمي العراقي»
الهيئة الكردية» ، المجلد الثامن ، ١٩٨١ ، ص ٣٢٦ - ٤١٩ .

٦٢٢- شيء عن الرحالة اوليا چلبى ، - « رۆژى كوردستان - شمس كردستان » ، العدد ٣٥ ، شباط ١٩٧٦ ، ص ١٨ - ٢٠ .

جمال خزندهار :

٦٢٤- فهرس باسماء كتاب ومقالات مجلدي السنة الاولى والثانية من مجلة شمس كردستان ، - « رۆژى كوردستان - شمس كردستان » ، العدد السادس ، تشرين الاول والثاني ١٩٧٣ ، ص ٢٩ - ٣٢ .

٦٢٥- مرشد الصحافة الكردية ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ١٩٢ ص .
دهربارهى پروانه : ل ٢٢٩ .

جمال رشيد احمد ، الدكتور :

٦٢٦- دراسات حول وثائق هورمان ، - « كاروان - المسيرة » ، العدد العاشر ، ١٩٨٣ .

دهربارهى سنج به لكهى كۆنن كه بهر له شهري به كه مى جيهان له هورامان دۆزراونه ته وه . دوانيان به پىتى گريكى و به كيكيان به پىتى نارامى نووسراونه وه . بابه خيان به كجار زۆره چونكه وشهى كوردى و گريكى و نارامى كۆن بو دارشنى ناومرۆكيان به كار هينراوه . ميژدوى هرسيتكيان ده گه ريتنوه سه دهى به كه مى پيش عيسا .

٦٢٧- دراسة عن تاريخ كردستان في العصور القديمة ، - « ئۆتۆنۆمى - الحكم للذاتى » ، العدد الثالث ، ١٩٨٢ ، ص ٨٤ - ٨٧ .

٦٢٨- دور « الكيرت » في التاريخ الكردي ، - « كاروان - المسيرة » ، العدد الثالث ، كانون الاول ١٩٨٢ ، ص ١٠٣ - ١١٢ .

٦٢٩- علاقة الكرد بالكردوخيين ، - « ناسۆى زانكۆبى - آفاق جامعية » ، المجلد السابع ، العدد الاول ، ١٩٨١ ، ص ٤٣ - ٦٥ .

٦٣٠- مفهوم الكرد و الكرمانج في التاريخ ، - « رۆشنىبرى نوڤى - الحقف الجديد » ، العدد ٨٣ ، ١٩٨١ (عدد خاص) ، ص ١٩ - ٢٥ .

له وهزى روناكبرى كوردى له ههولير (نيسانى ١٩٨٠)
خويتندوبه وه .

٦٣١- « جمعية الطلبة الاكراذ في اوروبا » ، - « لناخى » ، ١٤ آب ١٩٧٣ .

٦٢٢- « جمعية الطلبة الاكراد في اوروپا » ، - « التآخي » ، ٢ ايلول ١٩٧٣ .
٦٢٣- « جمعية الطلبة الاكراد في اوروپا » ، - « خبات - التضال » ، ٧
مارت ١٩٦٠ .

٦٢٤- « الجمعية الكردية اللبنانية الخيرية » ، بيروت ، بلا ، ٥٦ ص .
٦٢٥- « جولة في كتاب ادكار بالانس عن الاكراد » ، عرض وتطبيق حسين احمد
الجاف ، ، - « رۆژی كوردستان - شمس كردستان » ، العدد ٥٤ ،
آذار ١٩٧٩ ، ص ٢٣ - ٢٤ .

٦٢٦- « حركة الشيخ محمود الحفيد والعلاقات الدولية » ، - « الكادر » ،
المدد الاول ، تشرين الثاني ١٩٧٠ ، ص ٧١ - ٨٢ .

٦٢٧- « حزب الكاژيك الكردي » ، اوروپا (٤) ، ١٩٥٩ ، ٢١ ص .
« الكاژيك في سطور ومعلومات اخرى » له باسه
سمره كمي به كاني به .

حسام الدين علي غالب النقشبندي :

٦٢٨- الكرد في الدينور وشهرزور خلال القرنين الرابع والخامس الهجريين ،
رسالة ماجستير في التاريخ الاسلامي ، بغداد ، ١٩٧٥ ، ٢٨٤+١٨ ص .
دمبارهي بروانه : ل ٢١٠ - ٢١١ .

٦٢٩- ملاحظات حول جاوان القبيلة الكردية المنسية ومشاهير الجاوانيين
للدكتور مصطفى جواد ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ،
العدد الثاني ، ١٩٧٤ ، ص ٢٧٦ - ٢٨٢ .
دمبارهي بروانه : ل ٢١١ .

حسين احمد جاف :

٦٤٠- دور الشعب الكردي في ثورة العشرين الوطنية التحررية ، - « العراق » ،
٢٩ حزيران ١٩٧٨ .

٦٤١- صفحات مشرقة من تاريخ الاسرة البدرخانية ، - « كاروان - المسيرة » ،
العدد الثالث ، كانون الاول ١٩٨٢ ، ص ١٠٠ - ١٠٢ .

٦٤٢- حسين الجاف ، مراجع مختارة عن الثورة الكردية المعاصرة ، -
« رۆژی كوردستان - شمس كردستان » ، العدد الاول ، حزيران ١٩٧١ ،
ص ٢١ - ٢٨ .

مهبهست حسين فهيزوللا جافه . دمبارهي بروانه : ل ٢٣١ .

٦٤٢- حسين حزنى الكرمانى ، موجز تاريخ امراء سوران ، نقله الى العربية محمد الملا عبدالكريم ، بغداد ، بلا ، ٨٩ ص .
دەربارەى پروانە : ل ٢٣٧ - ٢٣٩ .

٦٤٤- حسين علي شانوف ، الدكتور ، شعر الشاعر الكردي المعاصر عبدالله گوران ، ترجمة شكور مصطفى ، بغداد : ١٩٧٥ ، ١٩٦ ص .

حسەین عەلى شانوف (كوردنۆغلى) له كوردەكانى نازەربايجانى سۆفیه ته . شاعیرىكى لیتاتوووه . ئەم كیتیبەى نامەى دوكتوراكەبەتى كه به نازەرى فووسرلووه كوردەى به رووسى چاپ كرلوه .

٦٤٥- « حمەدى بابان » ، - « التآخى » ، ١٨ شباط ١٩٧٤ .

٦٤٦- همە پۆر ، شكري الفضلي ، - « العراق » ، ٨ آب ١٩٧٧ .

٦٤٧- اسماعيل هيعرى النظام ، اليزيدية ، - « پۆزى كوردستان - شمس كردستان » ، العدد السابع ، اذار ١٩٧٢ ، ص ١٣ - ١٥ .

٦٤٨- خالفين ن . ١٠ ، الصراع على كردستان . المسألة الكردية في العلاقات الدولية خلال القرن التاسع عشر ، ترجمة الدكتور احمد عثمان ابو بكر ، بغداد ، ١٩٦٩ ، ١٦٨ ص .
دەربارەى پروانە : ل ٢٤٠ .

٦٤٩- خليل اسماعيل محمد ، نضاء خانقين . دراسة في جغرافية السكان ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ٣١٨ ص .

نامەى ماجستىرى به . پۆزى ١٨ى شوباتى ١٩٧٤ كوردەى له « التآخى » دا بلاوكرلوه ته وه .

٦٥٠- « خوبون . الكرد ازاء العفو العام التركي سنة ١٩٣٣ » ، بلا .
به خسهى ژماره ههشتى كۆمهلهى خوبونه .

٦٥١- فانتسینگ ب . م . ، الرحالة الروس في الشرق الاوسط ، ترجمة وتعليق الدكتور معروف خمزندهار ، بيروت ، ١٩٨١ ، ٢٢٤ ص .
باسى ژماره به كى زۆر له شارو ناوچه كوردەوارى كانى تىدايه .

رفیق حلمی :

٦٥٢- الاكراد منذ فجر التاريخ الى سنة ١٩٢٠ ، الموصل ، ١٩٣٤ .
نەژادى كوردو جوگرافىاى كوردستان و زمان و نەدەبى كوردى و ئەحمەد پاشاى بابان و بەدرخانى بەكان و شىخ عوبەيدوللاى شەمزىنى له باسەكانىن .

٦٥٣- مذكرات ، ترجمها جميل بندي الروياني ، بغداد ، ١٩٥٧ ، ١٠٧ ل .
دهرباره‌ی پروانه : ل ١٨٦ .

٦٥٤- مقالات ، بغداد ، ١٩٥٦ ، ٨٠ ص .

بهرپرچ دانه‌وی نووسینتیکی محمد شوکری سه‌کبانه که
به فهره‌نسی سالی ١٩٣٣ ده‌باره‌ی مه‌سه‌له‌ی کوردنه پاریس
بلاوی کردۆته‌وه . وه‌لامه‌که‌ی مامۆستا ره‌فیک حیلمی سه‌ره‌نا
به تورکی بووه و سالی ١٩٥٤ کردووبه‌ته عه‌ره‌بی و بسه
زنجیره‌به‌ک وتار له رۆژنامه‌ی « ایام » دا بلاوی کردۆته‌وه .

٦٥٥- روشن بفرخان ، صفحات من الادب الكردي ، بيروت، ١٩٥٤ ، ٧٠ ص.
کورتی ژینامی ژماره‌به‌کی زۆر له شامیره ناوداره‌کانی
کوردی تیدابه .

٦٥٦- ریبو ، الاکراد ، دمشق ، ١٩٦٩ ، ٨٣ ص .

رێبهر نازناوی دانه‌ری‌به . نه‌ژادو ژماره‌و زمانو دابو نه‌ریتو
بزوتنه‌وه‌کانی کورد له باسه سه‌رکی‌به‌کانی‌به .

زیر بلال اسماعیل :

٦٥٧- ابن خلکان ، - « رۆژی کوردستان - شمس کردستان » ، العدد الاول،
حزیران ١٩٧١ ، ص ٢٩ - ٣١ .
دهرباره‌ی پروانه : ل ٢٠٧ .

٦٥٨- ابن خلکان . ابو العباس شمس‌الدین احمد بن محمد بن ابی بکر بن
خلکان ، بغداد ، ١٩٧٩ ، ١٢٠ ص .

عه‌بدولفه‌نی عه‌لی به‌حیا نرخان‌دووبه (« العراق » ، ١٣ کانون
الاول ١٩٧٩) . ده‌باره‌ی پروانه : ل ٢٠٧ .

٦٥٩- ابن المستوفي الاربلي ، - « رۆژی کوردستان - شمس کردستان » ،
العدد الثاني ، تموز ١٩٧١ ، ص ٢٨ - ٣١ .
دهرباره‌ی پروانه : ل ٢٠٧ .

٦٦٠- ابن المستوفي وتاریخ اربیل ، - « العراق » ، ١٢ تشرین الاول ١٩٨١ .

٦٦١- اسماء في نصوص قديمة ، - « کاروان - المسيرة » ، العدد السادس ،
آذار ١٩٨٣ ، ص ٩٥ - ١٠٢ .

٦٦٢- تاریخ اللغة الكردية ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ٧٢ ص .

- ٦٦٣- كهف شاندر ، - « پۆژی كوردستان - شمس كردستان » ، العدد ٤ - ٣ ، آب وايلول ١٩٧١ ، ص ٢١ - ٢٣ .
دهرباره‌ی پروانه : ل ٢٠١ .
- ٦٦٤- محمد بن آدم ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » المجلد الخامس ، ١٩٧٧ ، ص ٤٥٠ - ٤٧٨ .
- ٦٦٥- مدخل الى مصادر تاريخ الكرد ، - « كاروان - المسيرة » ، العدد الاول ، تشرين الاول ١٩٨٢ ، ص ٨٢ - ٨٧ .
- ٦٦٦- من شعوب زاگروس القدماء . الكاشيون ، - « پۆژی كوردستان - شمس كردستان » ، العدد الثالث ، آذار ١٩٧٣ ، ص ١٩ - ٢٢ .
- ٦٦٧- المؤرخ ابن خلكان ، - « كاروان - المسيرة » ، العدد الرابع ، كانون الثاني ١٩٨٣ ، ص ٩٥ - ١٠٢ .
- ٦٦٨- الميديون وقيام الدولة الميديية ، - « پۆژی كوردستان - شمس كردستان » العدد السابع ، آذار ١٩٧٢ ، ص ١٧ - ٢٠ .
دهرباره‌ی پروانه : ل ٢٠١ .
- ٦٦٩- نوروز . نبذة تاريخية ، - « كاروان - المسيرة » ، ملحق العدد السادس ، آذار ١٩٨٣ ، ص ٦١ - ٦٤ .
- ٦٧٠- زهدي الفاودي ، الاكراد في العصور القديمة ، - « التآخي » ، ١٢ تشرين الثاني ١٩٧٣ .
- ٦٧١- زينفون ، مسيرة العشرة آلاف عبر كردستان ، ترجمة صلاح سمدالله ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ص ٤٨ .
- دهوروبه‌ری کوتایى سالى ١٩٧١ به زنجيره‌يك و تيار له « التآخي » دا بلاوى كرده‌وه . من نرخاندمه (« التآخي » ، ٢١ كانون الاول ١٩٧٣) .
دهرباره‌ی پروانه : ل ٢٣٥ - ٢٣٦ .
- ٦٧٢- سامعيل مجيد فرج ، الدكتور ، لمحات عن الاصلاح الزراعي في كردستان ، - « پۆژی كوردستان - شمس كردستان » ، العدد ٣ - ٤ ، آب وايلول ١٩٧١ ، ص ١٥ - ١٧ .
- ٦٧٣- سليم سلطان ، آراء في سبيل المحل السلمي للقضية الكردية ، منشورات « دار الثورة » ، بغداد ، بلا ، ٦٣ ص .
بيتم وايه سليم سولطان حميد عوسمانه .
- ٦٧٤- « سنجار في التاريخ » ، - « التآخي » ، ٢٩ تشرين الاول ١٩٧٣ .

٦٧٥- شاميلوف ا. ، حول مسألة الاقطاع بين الكرد ، ترجمة وتقديم وتطبيق الدكتور كمال مظهر احمد ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ٦٠٦ ص .

له پرووسى يموه كراوته عمره بى . دمبراره بى پروانه : ل ٢٤٦ .

٦٧٦- « الشرفنامه في تاريخ الدول والامارات الكردية . الفه باللغة الفارسية الامير شرف خان البديسي ، نقله الى اللغة العربية وعلق عليه جميل بندي روزباني » ، بغداد ، ١٩٥٣ ، ٤٨٠ ص .

به ياريدى « كورى زانيارى عراق » چاپ كراوه . دمبراره بى پروانه : ل ١٨٤ - ١٨٥ .

٦٧٧- « شرفنامه . الفه بالفارسية شرف خان البديسي . ترجمه الى العربية محمد علي عوني . راجعه وقدم له يحيى الخشاب » ، الجزء الاول ، القاهرة ، بلا ، ٤٨ + ٥٢٦ ص .

له سر داواى وهزاره تى پمرومردوه فيتر كردنى ميسرى كراوته عمره بى . دمبراره بى پروانه : ل ١٩٢ - ١٩٣ .

٦٧٨- « الشيخ محمود الحفيد ١٨٨١ - ١٩٥٦ » ، « التآخي » ، ١٤ تشرين الاول ١٩٧٠ .

سه روتاره به بونه بى چوارده مين سالى كوچى دواى شتخموه .

٦٧٩- صالح حيدري ، دور الصحافة الكردية السرية في العمود الرجعية والدكتاتورية ، « العراق » ، ٢١ نيسان ١٩٧٧ .

٦٨٠- صامد الكردستاني ، كفاح الاكراد ، بيروت ، ١٩٥٦ ، ٤٨ ص .
دمبراره بى خباتى كورد دوى به يمانه نيمپريالى به كانه . پيم وابه (صامد الكردستاني) دوكتور جمال نه بهزه .

٦٨١- « صفحات مشرقة من تاريخ الصحافة الكردية القومية . خمسون عاما على صدور مجلة « به يژه » ١٩٢٧ - ١٩٧٧ » ، اعداد ممتاز الحيدري ، « العراق » ، ١٤ شباط ١٩٧٧ .

٦٨٢- « صفحات من نضال الامة الكردية - كومه لى ژباني كوردستان » ، ترجمة حسين الجاف ، « رۆژى كوردستان - شمس كردستان » ، المجلد ٣ - ٤ ، آب واپلول ١٩٧١ ، ص ٢٧ - ٣٠ .

وهرگيتر حهين فه يزوللا جافه . له كتيبه كهى وليم نيگلتنى وهرگرتووه كه كونسولى نه ميريكا بى بوو له نه وريز . پيم وابه « ژ . ك . » كورت كراوه بى (ژبانوه بى كورد) واته « البحث

الكردي « به نك (ژبانی كوردستان) واته « حياة
كردستان » . دهرباره‌ی ناوی كتیبه‌كه پروانه ژماره ۲۸۳ .

۶۸۳- ص. ۶۰ ، من رواد الصحافة الكردية حسين ناظم ، - « العراق » ،
۲۴ كانون الثاني ۱۹۷۷ .

پيم وابه ص . ك . كورت كراوه‌ی « صحفى كردستانی » به و
چاروبار ماموستا جهمال بابان به و نساوه وه بهرهمی
بلاو كردۆتموه .

۶۸۴- صلاح عرفان، پیرمیرد شاعر الحكمة والجمال وعاشق الطبيعة والوطن،-
« التأخي » ، ۱۷ كانون الاول ۱۹۷۳ و ۲۱ كانون الثاني ۱۹۷۴ .

صلاح‌الدین محمد سمائله ، المهتمس :

۶۸۵- الثورة العراقية والقضية الكردية ، بلا ، ۶۰ ص .
به پۆنیۆ چاپ کرلوه . وتاریکی ئەندازیار صلاح سه‌عدوللایه
كه پۆژی هه‌قه‌ی كانونی دووهمی سالی ۱۹۵۹ له هه‌ندن له
كۆبونمویه‌کی قوتایی به عیرانی به‌كاندا خۆینسلووویه‌تموه .
محهمدی مه‌لا كه‌ریم كردووویه به كوردی (پروانه :
« هیوا » ، سالی دووهم ، ژماره ۸ ، مارتی ۱۹۵۹ ،
ل ۱۷ - ۳۴) .

۶۸۶- « كردستان » - الجريدة الكردية الاولى ، - « التأخي » ، ۲۲ نيسان
۱۹۷۳ .

ده‌قی ناومرۆکی ژماره به‌كو كورت‌ه‌ی ناومرۆکی جه‌ند
ژماره‌یه‌کی تری « كردستان » ی به‌كه‌مین پۆژنامه‌ی كوردی
كردۆته عمره‌یی .

۶۸۷- كردستان والحركة الوطنية الكردية ، بغداد ، ۱۹۵۹ ، ۷۴ ص .
دهرباره‌ی پروانه : ل ۲۲۷ - ۲۲۸ .

۶۸۸- المسألة الكردية في تركيا . مرحلة جديدة ، ۵ حلقات ، - « التأخي » ،
۵ و ۱۲ و ۲۶ تشرين الثاني و ۳ و ۱۰ كانون الاول ۱۹۷۳ .
بهرهمیکی بایه‌خداره . به‌شی زۆری زانیاری به‌كانی بو خۆی
كۆی كردوونوه . دهرباره‌ی پروانه : ل ۲۲۷ .

۶۸۹- عبدالرحمن قاسملو ، الدكتور ، كردستان والاکراد . دراسة سياسية
واقتصادية ، ترجمة ثابت منصور ، بلا ، ۱۹۷۶ ، ۳۰۶ ص .
دهرباره‌ی پروانه : ل ۲۱۵ - ۲۱۷ . بشروانه ژماره ۲۷۷ .

٦٩٠- عبدالرحمن مزوري ، ملاحظات حول كتاب « اللطف الداني في مناقب الشيخ نورالدين البريفكاني » ، - « كاروان - المسيرة » العدد السابع ، نيسان ١٩٨٣ ، ص ١١٣ - ١١٥ .

عبدالرحمن معروف ، الدكتور :

٦٩١- ما كتب عن اللغة الكردية ، ترجمة محمد امين غفور الهوراماني ، بغداد ، ١٩٧٨ ، ٦٢ ص .

٦٩٢- موجز تاريخ وضع القواميس الكردية، - « مجلة المجمع العلمي الكردي »، المجلد الثالث ، العدد الاول ، ١٩٧٥ ، ص ٧٠٥ - ٧٢٨ .

عبدالرشيد يوسف :

٦٩٣- الدولة الدستورية في كردستان الوسطى . دراسة تاريخية واقتصادية واجتماعية وحضارية ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٧٢ ، ٢٨٢ ص . ، الجزء الثاني ، بغداد ، ١٩٧٥ ، ٤٩١ ص .

ح . باجهلان نرخاندوويه (« التآخي » ، ٢٤ آذار ١٩٧٣) .
دمبراهي بروانه : ل ٢٠٨ - ٢١٠ .

٦٩٤- فن العمارة والزخرفة في كردستان . الطراز المعماري والزخارف في طوبله ، - « كاروان - المسيرة » ، العدد السابع ، نيسان ١٩٨٣ ، ص ١٢٣ - ١٢٨ .

٦٩٥- كتابة فريية في كردستان ، - « التآخي » ، ٢٤ نيسان ١٩٧٣ .
٦٩٦- كردستان ومكتبة نوزي الاثرية واقدام خريطة طوبوغرافية معروفة ، - « التآخي » ، ٢١ كانون الثاني ١٩٧٤ .

٦٩٧- من اعلام الكرد . الملا احمد الزفكني في سطور ، - « يوؤي كردستان - شمس كردستان » ، العدد ٥٤ ، آذار ١٩٧٩ ، ص ٢٥ - ٢٦ .

عبدالستار طاهر شريف :

٦٩٨- تلريخ الحزب الثوري الكردستاني ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ١٨٢ ص .
به يوؤيو جاب كراوه .

٦٩٩- المجتمع الكردي . دراسة اجتماعية ثقافية سياسية ، بغداد ، ١٩٨١ ، ص ١٠٢ .

- ٧٠٠- موجز تاريخ الحزب الثوري الكردستاني ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ٥٥ ص .
٧٠١- **عبدالعزیز یاملكی** ، كشف القناع عن بعض الوقائع العراقية . مذكرات
ياملكی في العراق ، بغداد ، ١٩٥٧ ، ٥٦ ص .

ژبنامه‌ی خزوی و دامه‌زاندنی له‌شکری عیراقی و راپه‌ڕینه‌کانی
سلیمان له‌ بابه‌ سه‌ره‌کی به‌کلین .

عبدالفتاح علي يحيى :

- ٧٠٢- الشبك في كتاب « الاكراد » للدكتور شاکر خصباك ، - « التآخي » ،
١٠ آيار ١٩٧٣ .

- ٧٠٣- الشعب الكردي وثورة العشرين ، - « التآخي » ، ٣٠ حزيران و ٢ تموز
١٩٧٣ .

- ٧٠٤- **عبدالله امين آغا** ، بلدة آسكي موصل . تاريخها وآثارها ، الموصل ،
١٩٧٤ ، ١٩٢ ص .

باسی دانیشتوانی ناوجهی ناسکی موسلی نیتوان هه‌ولیترو
موسل ده‌کات .

- ٧٠٥- **عبدالله محمد حماد** ، معلومات نادرة عن اربيل قبل قرن ، - « كاروان
المسيرة » ، العدد الخامس ، شباط ١٩٨٣ ، ص ٩٥ - ٩٩ .

- ٧٠٦- **عبدالوهاب عبدالرحيم هموند** ، موقع الهموند في النضال التحريري
للشعب الكردي ، - « التآخي » ، ٥ آيار ١٩٧٣ .

- ٧٠٧- « **عزالدين فيضي** » - ملف ارشيفي اعده ابو عمار ، - « العراق » ، ١٧
كانون الاول ١٩٨١ .

عزالدين مصطفى رسول ، الدكتور :

- ٧٠٨- **احمدي خاني** (١٦٥٠ - ١٧٠٧) شاعرا ومفكرا ، فيلسوفا ومتصوفا ،
بغداد ، ١٩٧٩ ، ٥٠٤ ص .

نامه‌ی دوکتۆرای ناوک (علوم) ه‌که‌به‌ی که به‌ پووسی دایناوه .
فونادی همه‌ خورشید نرخانفویه (بروانه : « العراق » ،
١٤ کانون الثاني ١٩٨٠) .

- ٧٠٩- **خاني و حياکه** ، - « پۆزی کوردستان - شمس کوردستان » ، العدد
١٥ ، کانون الثاني ١٩٧٤ ، ص ٩ - ١٤ .

٧١- حول الصحافة الكردية ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ٣٨ ص .
٧١١- عبدالله كوران ، - « الغد » ، آيار ١٩٦٤ .
٧١٢- الواقعية في الادب الكردي ، بيروت ، ١٩٦٦ .
نامه دوكتورا كه به مني كه به دووسى دابناوه و سالى ١٩٦٣
ته و اووى كرد .

٧١٣- « المشائر الكردية » ، ترجمه و علق عليه فؤاد حه خورشيد ، بغداد ،
١٩٧٩ ، ١٦٠ ص .

له پاپورتىكى تايه تى ئىنگليزه كانه وه كرد و ويه ته كوردى .
ده فى نونيشانى راپوته كه بهم جوړه به : « تيبينى ده باره ي
هوزه كانى كوردستانى باشوور (له نيوانى زابى كه ووه و
دياله دا) . دايه ريه نوينى مدهنى ، به بغداد ، حوزه يرانى
١٩١٩ « (٤٨) .

٧١٤- « المشائر الكردية في اعالي وادي الرافدين » ، تاليف ئى . جى . نار ،
اعداد و ترجمه حسين احمد الجاف (٤٩) ، - « العراق » ، ٢٨ حزيران
١٩٨٠ .

٧١٥- عصمت شريف واتلى ، الدكتور ، انتقال البلاد الكردية نحو الغرب بين
القرنين العاشر والخامس عشر للميلاد ، - « التآخي » ، ٢٢ تشرين
الاول ١٩٧٣ .

كوردى ته و تاره به مني كه تمموزى سالى ١٩٧٣ له
كونكره ي روزه له لانسالى له پارس خويندى به وه . ده باره ي
بروانه : ل ٢٤٥ .

٧١٦- علي جبار ، المسألة الكردية في العراق ، - « الوقت » ، بيروت ، آب -
اوغسطس ١٩٦٢ ، ص ٨٢ - ٩٢ .
بيتم وابه على جبار خوالى خوشبوو جمال حه بدمرى به .

"Notes on the Tribes of Southern Kurdistan (between the (٤٨)
Great Zab and the Dialah), Civil Commissioner's Office,
Baghdad, June 1919".

(٤٩) نونيشانى كتبه كه به ئىنگليزى بهم جوړه به :
"Notes on Kurdish Tribes on and beyond the borders of the
Mosul Vilayat and westward to Euphrates", Baghdad 1919,
31 pp.

علي سينو الكوراني :

- ٧١٧- زرادشت والزرادشتية ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثالث ، العدد الثاني ، ١٩٧٥ ، ص ٥٧٧ - ٥٩٤ .
دمبارهي پروانه : ل ١٩٨ .
- ٧١٨- اللر و لرستان ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، العدد الثاني ، ١٩٧٤ ، ص ١٠٨ - ١٨١ .
لاپره كاني بهشي عمره بيئي نسه و ژملوه بهي « موفاري كوري زانباري كورد » ديسان له به كه وه ده ست پيچ ده كانه وه . دمبارهي وتاره كه و خاوه ني پروانه : ل ١٩٨ .
- ٧١٩- من عمان الى العمادية او رحلة في كردستان الجنوبية ، عمان ، ١٩٣٩ ، ص ٢٧٢ .
نه خسه به كي كهوره ي له كه له . دمبارهي پروانه : ل ١٩٤ - ١٩٧ .
- ٧٢٠- علي كمال ، نقد وتحليل كتاب « الحركة القومية الكردية » ، بلا ، ١٦ ص .
واپي ده چي له بيروت چاپ كراين . به كورتي بهر بهر چي هه له كهوره كاني نه دمۆن غره بب ده دانه وه (٥٠) .
- ٧٢١- عمر معروف البرزنجي ، عبدالواحد نوري ، - « المراق » ٣ تموز ١٩٧٨ .
- ٧٢٢- « عن الواقع الاقتصادي في كردستان » ، - « الكادر » ، العدد الثامن ، شباط ١٩٧١ ، ص ٥٩ - ٦٧ .
- ٧٢٣- فخر محسن ، لمحات خاطفة من تاريخ الصحافة الكردية ، - « التاخي » ، ١٥ حزيران ١٩٧١ .

فاضل كريم :

- ٧٢٤- خاتمين خلال ربع قرن (١٩٠٠ - ١٩٢٥) ، خمس حلقات ، - « التاخي » ١٠ و ١١ و ١٢ و ١٣ و ١٤ حزيران ١٩٧٣ .
- ٧٢٥- ملاحظات حول كتاب « الاكراد » ، - « التاخي » ، ١ آذار ١٩٧٣ .
دمبارهي « الاكراد » هكي دوكتور شاكير خه سباكه .

(٥٠) ادمون غريب ، الحركة القومية الكردية ، بيروت ١٩٧٣ ، ١٦٣ ص .

٧٢٦- فرانتس هينفريك وايسباخ ، الكاردوخيون ، ترجمة ودراسة الدكتور جمال رشيد ، - « مجلة المجمع العلمي العراقي - الهيئة الكردية » ، المجلد العاشر ، ١٩٨٣ ، ص ٣٤١ - ٣٦٨ .

فؤاد حمه خورشيد :

٧٢٧- اربيل مدينة عمرها خمسة آلاف سنة ، - « التآخي » ، ٢٩ آب ١٩٧١ .

٧٢٨- اسماء الرقوق المكتشفة بمنطقة هورامان ، - « العراق » ، ١٣ تشرين الاول ١٩٧٧ .

دهرباره‌ی پروانه : ل ٢٠١ - ٢٠٢ .

٧٢٩- الاسم كورد وارتباطاته الفلولوجيه ، - « رۆژی كوردستان - شمس كردستان » ، العدد ٦٢ ، ١٩٨١ .

٧٣٠- الاكراد . دراسة علمية موجزة ، بغداد ، ١٩٧١ ، ٨٠ ص .
دهرباره‌ی پروانه : ل ٢٠١ - ٢٠٢ .

٧٣١- انتشار الكرد في المصور القديمة ، - « رۆژی كوردستان - شمس كردستان » ، العدد ٥٩ ، ايار ١٩٨٠ .

٧٣٢- البختيارية وبعض الملاحظات ، - « رۆژی كوردستان - شمس كردستان » ، العدد ٦٤ ، ١٩٨١ .

٧٣٣- بنات الله ، - « العراق » ، ١٤ تموز ١٩٧٧ .

دهرباره‌ی كتيبى « كچانى خوا » ي هينى هارالد هانسنه .
ناوبراو نافره‌تیکى پىچورى دانيمارکيه ماوه‌به‌کى له‌ناو
كوردمواريدا بردۆته سهر . ههمان كتيبى كه دوكتور ناجى
عه‌يباس كردوويه به كوردى (دهرباره‌ی پروانه : ل ١٤٠) .

٧٣٤- التنظيم الاجتماعى والاقتصادى لاکراد راواندوز ، - « العراق » ، ٥ شباط ١٩٧٩ .

دوزباره‌ی كتيبى ي . ر . ليجه(٥١) .

٧٣٥- التوزيع الجغرافى للهجات اللغة الكردية ، - « مجلة المجمع العلمي الكردى » ، المجلد الثالث ، العدد الثانى ، ١٩٧٥ ، ص ٦١٢-٦٣٣ .

E.R. Leach, Social and Economic Organisation of the (٥١)
Rawanduz Kurds, London, 1940.

- ٧٣٦- جذور الاكراد التاريخية ، - « التآخي » ، ١٣ و ٢٠ ايلول ١٩٦٨ .
- ٧٣٧- حجم القرية الكردية والعوامل الجغرافية المؤثرة فيه ، - « رۆژى كوردستان - شمس كردستان » ، الممدد ٤١ ، آب ١٩٧٦ ، ص ١٩ - ٢٣ .
- ٧٣٨- حلبجه في عام ١٩١٩ ، - « للعراق » ، ٢ تموز ١٩٧٩ .
- ٧٣٩- حياة المرأة الكردية ، - « العراق » ، ٢٠ كانون الاول ١٩٧٦ .
- دهرباره‌ى دووهم كتيبى هينى هارالد هانسنه (٥٢) .
- ٧٤٠- شانيدر شنب الزهور الاول ، - « العراق » ، ٢٠ كانون الثاني ١٩٧٧ .
- دهرباره‌ى كتيبى « شانيدور كهلى به كهم گول » ي رالف سۆليكى به (٥٣) .
- ٧٤١- صحيفة « رۆژ كردستان » واحداث كوردستان الجنوبية ١٩٢٢ - ١٩٢٣ ، - « التآخي » ، الحلقة الاولى ، ١٨ نيسان ، والحلقة الثانية ١٩ نيسان ١٩٧٣ .
- ٧٤٢- الصناعة البرادوستية ، - « العراق » ، ١٩ ايار ١٩٧٧ .
- دهرباره‌ى نامه به كى دوكتورابه كه بيتشكهش به به كيك له زانكوكانى ولاته به كگرتوووه كانى نه مهربكا كراوه .
- ٧٤٣- كردستان تتحدى التتار ، - « التآخي » ، ٢٦ آيار ١٩٧١ .
- ٧٤٤- الاكراد في العصر الاسلامي ، - « التآخي » ، ١٨ تشرين الاول ١٩٦٨ .
- ٧٤٥- كردستان في القرن الثامن عشر ، - « التآخي » ، ١٧ آيار ١٩٧١ .
- ٧٤٦- كردستان وبلدان الخلافة الشرقية ، - « التآخي » ، ٢٣ شباط ١٩٦٨ .
- دهرباره‌ى كتيب به كى مارك سايكسه (٥٤) .
- ٧٤٧- كردستان والغزو السلجوقي ، - « التآخي » ، ٢٨ نيسان ١٩٧١ .
- ٧٤٨- كردستان والغزو المغولي ، - « التآخي » ، ١٧ شباط ١٩٦٩ .
- ٧٤٩- مخلفات العصور القبتاريخية في جبال كردستان ، - « العراق » ، ١ تموز ١٩٨١ .
- ٧٥٠- معركة دربندى خان عام ١٩١٩ - نظرة عامة في تكتيكها وسترابجيتها ، - « التآخي » ، ١٣ ايلول ١٩٧٢ .

- H.H. Hansen, The Kurdish Woman's life, Kobenhavn, 1961. (٥٢)
- R.S. Solecki, Shanidar the first flower people, New York, 1971. (٥٣)
- M. Sykes, The Caliphs Last Heritage. A short history of the Turkish Empire, London, 1915. (٥٤)

- ۷۵۱- الموقع الجغرافي لکردستان ، - « التآخي » ، ۲۸ كانون الثاني ۱۹۷۴ .
- ۷۵۲- الميجر نوئيل في كردستان ، - « العراق » ، ۲ حزيران ۱۹۷۷ .
 باسی يادداشته کانی ميچهر نوئيلی به ناوبانگه . به پيتی
 به لکه به کی تابه تی که له له نده نه وه بو کاک فونلا هاتوه
 ئيموارد وليهم چلريس نوئيل ناوی ته ولوی به (۵۵) .
- ۷۵۳- نافذة على اصل الاكراد ، - « للتآخي » ، ۹ آيار ۱۹۶۷ .
- ۷۵۴- « قانون الحكم الذاتي لمنطقة كردستان » ، - « پژوی كردستان -
 شمس كردستان » ، المجلد ۴۷ - ۴۸ ، تموز ۱۹۷۷ ، ص ۲۸ - ۳۱ .
- ۷۵۵- « قصة الارض في كردستان » ، - « الكادر » ، المجلد التاسع ، تموز
 ۱۹۷۱ ، ص ۵۷ - ۹۶ .
- وتاریکی به که لکه بو ليکدانمهی ميژووی ئالوگوری زهوبلاری
 کورده واری له سهردهمی نویتا .
- ۷۵۶- « النفسية الكردية امام الراي العام العربي » ، بلا ، ۴ ص .
 کومه له وتاریکی پژنامه لوبنانی به کانه .
- ۷۵۷- کامل حسن عزيز البصر ، الدكتور ، نهروز من الاجواء الميثولوجية
 الاسطورية الى الحقائق التاريخية واللغوية ، - « ناسوی زانگویی -
 آفاق جامعية » ، المجلد الاول ، آيار ۱۹۷۷ ، ص ۷ - ۱۰ .
- ۷۵۸- « الكرد إزاء العفو العام التركي سنة ۱۹۳۳ » ، بلا ، ۲۴ ص .
 له چاپکراوه کانی « کومه لی خۆییون » . نیوهی به عهدهمی و
 نیوه که می تری به تورکی به .
- ۷۵۹- کریم حسامی ، فاقلة من شهداء كردستان ايران ، ترجمة نزار محمود ،
 بغداد ، ۱۹۷۳ ، ۱۰۹ ل .
- دهربارهی کوردستانی ئیرانه له ساله کانی شهري دووهمی
 جیهانداو باسی مه هابانو زبانی گوردی ئیران له پژگاری
 محهمد رفا شادا ده کات . (نزار محمود) دوکتور عیزه مدین
 سنه فاره سوله .
- ۷۶۰- کریم زهنسی ، حركة كردستان واغزبایجان التحریرية ، السليمانية
 . ۱۹۶۰ .
- دهربارهی پروانه : ل ۲۲۸ .

كمال خياط ، الدكتور :

- ٧٦١- القطاع الزراعي في العراق . مسح شامل لموارده وتقييم اساليب تنميته ، بغداد ، ١٩٧٠ ، ٢٨٧ ص .
- ٧٦٢- مسح اقتصادي اجتماعي لاحدى قرى محافظة السليمانية . قرية حاصل ، السليمانية ، ١٩٧٣ ، ٤٨ ص .
له كمال دوكتور محمد به كرزدا دايناوه .
- ٧٦٣- واقع التخلف في الريف الكردي . بعض اسبابه وسبل معالجته ، - « التأخي » ، ١٣ تموز ١٩٧٠ .

كمال مظهر احمد ، الدكتور (٥٦) :

- ٧٦٤- الابعاد واللامح الاساسية لحركة التحرر الوطني للشعب الكردي ، - « التأخي » ، ٨ نيسان ١٩٧٣ .
- بيتشكش به كوئنگرهى ميژوونووسى جيهانى له بهفدا كرا .
دمبرارهى پروانه نل ٢٤٣ .
- ٧٦٥- الاستاذ اسماعيل حقي شاوهيس بروي صفحات من نضال الشعب الكردي ، - « التأخي » ، ١٥ تشرين الاول ١٩٧٣ .
بهشى زورى بادداشته كاني خواليخوشبو ئيسماعيل شاوهيسم تلاموكردووه . تا ئيسته جهند جارتيك له نووسينه كانمدا كهلكم لى بان ومهركرتووه .
- ٧٦٦- اضواء على قضايا دولية في الشرق الاوسط ، بغداد ، ١٩٧٨ ، ٢٩٦ ص .
- ٧٦٧- اكتوبر والمسألة الكردية ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، - « الثقافة الجديدة » ، بغداد ، العدد ٢٩ ، تشرين الاول ١٩٧١ .
- ٧٦٨- « انتفاضة كانون » نقطة تحول كبرى في حركة التحرر الوطني للشعب العراقي ، - « التأخي » ، ٢٧ كانون الثاني ١٩٧١ .
- ٧٦٩- اول مدرسة كردية في ايران ، - « التأخي » ، ٢٠ تشرين الثاني ١٩٧٣ .
- ٧٧٠- بكر صدقي والقضية الكردية ، - « التأخي » ، ١٣ كانون الثاني ١٩٧٤ .

(٥٦) به شتيك له وتاره كانم به بن نلوى خوڤو به شتيكيانم به نساوى (ك)موه بلاو كردوئموه . لهبر جهند هويبه كى تيكمل كه ليتم له وتاره كاني خوڤم تلامار نه كردووه .

- ٧٧١- تقييمات المؤرخين لانفاضة عام ١٩٢٥ الكبرى ، - «التأخي» ، ٢٩ آب ١٩٧٣ .
- ٧٧٢- تناسب القوى الوطنية في حركة التحرر الوطني للشعب الكردي ، - «التأخي» ، القسم الاول (١٩١٨ - ١٩٣٢) ، ١١ تموز ١٩٧١ ، القسم الثاني (١٩٣٢ - ١٩٥٨) ، ٢١ تموز ١٩٧١ .
- ٧٧٣- ثورة العشرين في الاستشراق السوفيتي ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ٩٦ ص .
دمبارهي كورد پروانه : ل ٧١ - ٧٩ ، ٨٥ - ٨٦ .
- ٧٧٤- جمعية «هاوار» ومجلة «بشكو» ، - «التأخي» ، ١١ شباط ١٩٧٤ .
- ٧٧٥- حول الاقطاع ودراسه في العراق ، - «آفاق عربية» (٥٧) ، الممد الرابع ، ١٩٧٥ ، ص ٢٢ - ٢٩ .
- ٧٧٦- حول الشرفنامه والطبعة الكردية لهذا الاثر التاريخي الخالد ، - «التأخي» ، ٢٠ تشرين الثاني ١٩٧٣ .
- ٧٧٧- حول مشاكل دراسة تاريخ الشعب الكردي ومهمات «الجمع العلمي الكردي» ، - «التأخي» ، ١٣ آب ١٩٧٣ .
ده تي نهو وتلره به كه نهموزي سالي ١٩٧٣ به ئينكليزي پيشكش كرا به كونكره ي رۆژه لاتناسي له پارس .
دمبارهي پروانه : ل ٢٤٣ .
- ٧٧٨- دراسة سوفيتية عن «ثورة العشرين» ، - «التأخي» ، ٣٠ حزيران ١٩٧٠ .
- ٧٧٩- دور الاكراد في ثورة العشرين ، - «التأخي» ، ١ تموز ١٩٧٠ .
- ٧٨٠- دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية ، بغداد ، ١٩٧٨ ، ١٩٦ ص .

ماموستابان حيلمي على شريفو عه بدولر مزاق نه لحه سه نو
زوبير بيلال ئيسماعيلو حهين جهليلو دوكتور جهليل
كه ماله ددينو عه بدولر قيب يوسفو فوناد حه مه خورشيلو
ژماره به كي تر نر خانلو ويانه . عه بدولر ه قيب يوسف دمبارهي
نوسيو به ده لئ : « . . ان لم يكن موضوع بحه كله مزورا
فيه تزوير كثير لعقائو تلريخيية » («العراق» ، ٢ آب
١٩٨٠) . دمبارهي وه لامس من پروانه : «رسالة مفتوحة الى
المثقف الكردي» ، - «الثقافة» ، الممد العاشر ، تشرين
الاول ١٩٨٠ ، ص ٧٧ - ٩١ .

(٥٧) كوفار ، بهغنا . ژماره به كي نه يلولي سالي ١٩٧٥ دمرچو .

- ٧٨١- شاوہیس ومجلة « هوک » الارمنية ، - « التآخي » ، ٢١ كانون الثاني ١٩٧٤ .
- ٧٨٢- صفحات من تاريخ انتفاضة عام ١٩٢٥ الكبرى ، ٨ حلقات : - « التآخي » ، ٢٥ و ٢٧ حزيران و ٢ و ٤ و ١٠ تموز ١٩٧٢ و ٢١ و ٢٥ آذار و ٢١ نيسان ١٩٧٢ .
- ٧٨٣- الطبقة العاملة العراقية . التكون وبدايات التحرك ، بيروت ، ١٩٨١ ، ٢٨٦ ص .
- ٧٨٤- علي سيدو الكوراني ، - « التآخي » ، ٥ تشرين الثاني ١٩٧٣ .
- ٧٨٥- الكرد وثورة العشرين ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد السادس ، ١٩٧٨ ، ص ٤٩٧ - ٥٤٢ .
- ٧٨٦- كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، بغداد ، ١٩٧٧ ، ٤١٦ ص .
- له جابكراوه كانى « كورى زانيسارى كورد » . دهر بارهى بروانه : ل ٢٣٧ - ٢٣٨ .
- ٧٨٧- « كهلاويژ » في لقاء مع الاستاذ علاء الدين سجادي ، - « التآخي » ، ١ تشرين الاول ١٩٧٣ .
- ٧٨٨- مرة اخرى حول تناسب القوى الطبقية في حركة التحرر الوطني للشعب الكردي في العراق ، ٣ حلقات ، ٦-٨ كانون الاول ١٩٧١ .
- ٧٨٩- من تاريخ الاستشراق الروسي واللوفيتي ، - « آفاق عربية » ، العدد ١٢ ، ١٩٨١ ، ص ٢٦ - ٤١ .
- ٧٩٠- من تاريخ تكوين الطبقة العاملة العراقية ، - « التآخي » ، ١ آيار ١٩٧١ .
- ٧٩١- من تاريخ صحافة ثورة العشرين ، - « دراسات في التاريخ والآثار » (٥٨)، العدد الثاني ، ١٩٨٢ ، ص ٣٥ - ٧٠ .
- ٧٩٢- نظرة جديدة إزاء معاهدة سيفر والمسألة الكردية ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، - « الثقافة الجديدة » ، العدد ٥٢ ، ايلول ١٩٧٣ .
- ٧٩٣- وثائق وحقائق جديدة من حركات الشيخ محمود ، - « التآخي » ، ٨ تشرين الاول ١٩٧٣ .

(٥٨) آكوفلارى « كومهلى ميژوو و شويتنه وار » ، له بهغدا جاپ ده كرى .

- ٧٦٤- وثيقة جديدة عن تأثير اكتوبر على نضال شعبنا ، - « التأخي » ، ٧ تشرين الثاني ١٩٧١ .
- ٧٦٥- وزير معارف حكومة الشيخ محمود . مؤسس « جمعية كردستان » وصحيفة « بانكي كردستان » ، - « التأخي » ، ٢٨ كانون الثاني ١٩٧٤ .
- دهرباره‌ی مسته‌فا پاشا بامولكي به .
- ٧٦٦- كمال نوري معروف ، قبيلة « لولو » وآثارها الخالدة ، - « العراق » ، ١٠ آيار ١٩٨٠ .
- ٧٦٧- « لقاء مع مصنف حروف (زاري كرماتجي) » ، اعداد فرياد محمد ، - « العراق » ، ٢٨ تموز ١٩٧٩ .
- ٧٦٨- « لمحات من تاريخ الحزب الديمقراطي الكردستاني » ، بغداد ، ١٩٧٣ ، ٦٢ ص .
- له بلاوكراره‌كاني « به‌كيتي قوتايياني كوردستان » .

محسن محمد حسين ، الدكتور :

- ٧٩٩- ابن الاثير يؤرخ حوادث عصره غير السياسية ، - « مجلة المجمع العلمي العراقي - الهيئة الكردية » ، المجلد العاشر ، ١٩٨٣ ، ص ٤٦٢ - ٤٦١ .
- ٨٠٠- اربيل في العهد الاتابكي ٥٥٢ - ٦٣٠ هـ / ١١٢٨ - ١٢٢٢ م . بحث في اوضاع اربيل السياسية والاقتصادية في العهد الاتابكي ، بغداد ، ١٩٧٦ ، ٤٣١ + ٦ ص .
- دهرباره‌ی پروانه : ل ٢٠٢ .
- ٨٠١- الجيش الايوبي في عهد صلاح الدين . تركيبه . تنظيمه . اسلحته ، رسالة دكتوراه تقدم بها الى كلية الآداب - جامعة بغداد ، ١٩٨٠ ، ١ - ط + ٨٢ + ١١ ص .
- فوناد حه‌مه خورشيد نرخاندوويه (« العراق » ، ٧ كانون الاول ١٩٨١) . دهرباره‌ی پروانه : ل ٢٠٣ ، ٢٠٥ - ٢٠٦ .
- ٨٠٢- العز الضربير الاصيلي ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، العدد الخامس ، ١٩٧٧ ، ص ٤٣٩ - ٤٤٦ .
- دهرباره‌ی پروانه : ل ٢٠٣ .
- ٨٠٣- قراءة ثانية لما كتب عن تلريخ اربيل في العهد الاتابكي ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الرابع ، ١٩٧٦ ، ص ٥٢٠ - ٥٣٢ .
- دهرباره‌ی پروانه : ل ٢٠٣ .

- ٨٠٤- مدفن السلطان مظفرالدين بين الحقيقة والوهم ، - «كاروان-المسيرة» ،
العدد الاول ، تشرين الاول ١٩٨٢ ، ص ٧٧ - ٨١ .
- ٨٠٥- المشطوب الهكاري . سيرة مجاهد ، - «مجلة المجمع العلمي العراقي .
الهيئة الكردية» ، المجلد الثامن ، ١٩٨١ ، ص ٣٠١ - ٣٢٥ .
دمبارهي بروانه : ل ٢٠٥ - ٢٠٦ .
- ٨٠٦- مظفرالدين كوكبري حين طرد من أربيل ، - «مجلة المجمع العلمي
العراقي . الهيئة الكردية» ، المجلد السابع ، ١٩٨٠ ، ص ٤٦٦-٤٨٨ .
- ٨٠٧- موضوعان (٥٩) في التاريخ الكردي ، بغداد ، ١٩٧٦ ، ٧٤ ص .
له چاپکراوه کانی کوفاری «پۆزی کوردستان» . دمبارهي
بروانه : ل ٢٠٦ .

محمد امين زكي :

- ٨٠٨- تاريخ الدول والامارات الكردية في العهد الاسلامي ، ترجمة محمد علي
عوني ، القاهرة ، ١٩٤٥ .
- ٨٠٩- تاريخ السليمانية وانحائها ، نقله الى اللغة العربية وعلق عليه محمد جميل
بندي الزولبياني ، بغداد ، ١٩٥١ ، ٣١٦ ل .
دمبارهي بروانه : ل ١٦٣ ، ١٨٥ .
- ٨١٠- خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الآن ،
نقله الى العربية وعلق عليه محمد علي عوني ، القاهرة ، ١٩٣٩ ،
٤٧٢ + ١ - ح + ٦٤ ص ، الطبعة الثانية : بغداد ، ١٩٦١ .
دمبارهي بروانه : ل ١٩١ .
- ٨١١- مشاهير الكرد وكردستان في الدور الاسلامي ، نقلته الى العربية كريمته ،
الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٤٥ ، الجزء الثاني ، بغداد ، ١٩٤٧ .
مه بهست له وهرگيتر سانيحه نه مين زه کي به .

محمد البريفكاني :

- ٨١٢- الاكراد في القرن العشرين ، بغداد ، ١٩٦٨ .
- ٨١٣- حقائق تاريخية عن القضية البارزانية ، بغداد ، ١٩٥٣ .
- ٨١٤- نغشات القلم ، بغداد ، ١٩٥٠ ، ٧٠ ص .
به شيکی باسی ژماره بهک له شوێشه گهواره کانی کورد ده کات .

(٥٩) به داخموه له بهراويزی ژماره ٢٥٦ ی لاپه ره ٢٠٦ دا له بريتي
(موضوعان) به هه له (موضوعات) چاپکراوه .

محمد توفيق وردى :

- ٨١٥- الاكراد في الاتحاد السوفيتي ، بغداد ، بلا ، ٢٤ ص .
دەربارەى پروانە : ل . ٢٣٠ .
- ٨١٦- صفحات من نضال الشعب الكردي في ايران . الاكراد الفيلينيون في التاريخ ، الطبعة الاولى ، بغداد ، ١٩٥٨ ، ٥٢ ص . ، الطبعة الثانية ، بغداد ، ١٩٧١ ، ٣٦ ص .
- لوپستانو لوړى پچوكو راپه پړينى شا وپړدى خانو سمايل
خان و هوزه فهيلى به كان له ياسه سره كى به كانين .
- ٨١٧- قافلة الشهداء الاكراد والشعوب الايرانية ، بغداد ، ١٩٧٢ ، ٤٨ ص .
به وپنهوه له مه هابادو قوربانى به كانى ده دوى .
- ٨١٨- كردستان المناضلة ، بغداد ، ١٩٥٩ ، ٤٠ ص .
به وپنهوه باسى كورتهى ميژووى كوردو شـوړشه كانى
كوردى توركي ده كات .
- ٨١٩- مدينة كوينجق والمصلح الاجتماعي ابراهيم صابر والي ، بغداد ،
١٩٧٢ ، ٥٢ ص .
- وپړاى ژبنامه و چالاكى به كانى نبيراهيم وهلى باسى ميژووى
شارى كويبه و ژماره بهك له ناودارانى وهك حاجى قادري
كويرو مهلا محمدهدى جهلى زاده (مهلاى گوره) او زهكى
نه محمد هه نارى ده كات .

محمد جميل بنمي الروزياني :

- ٨٢٠- امارة بني عيار وحكومتهم في غربى ايران ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، -
« مجلة الجمع العلمي الكردي » ، المجلد الخامس ، ١٩٧٧ ،
ص ٤٧٩ - ٥٠٨ .
- ٨٢١- بنديجين (مندلي) في التاريخ قديما وحديثا ، - « مجلة الجمع العلمي
العراقي . الهيئة الكردية » ، المجلد السابع ، ١٩٨٠ ، ص ٣٠٥ - ٤٣٩ .
- ٨٢٢- داقوق « دقوقاء » في التاريخ ، - « مجلة الجمع العلمي العراقي -
الهيئة الكردية » ، المجلد العاشر ، ١٩٨٣ ، ص ٣٦٩ - ٤٦٤ .
- ٨٢٣- دينوز و مشاهيرها ، ترجمة محمد الملا عبدالكريم ، - « مجلة الجمع
العلمي الكردي » ، المجلد السادس ، ١٩٧٨ ، ص ٥٤٣ - ٥٩١ .

محمد الخال ، الشيخ :

٨٢٤- البيتوشي ، بغداد ، ١٩٥٧ ، ٣٠٤ ص .
جگه له ژبنامه‌ی بهیتوشی و نووسینه‌کانی باسی ژماره‌یه‌ک
له مزگه‌وته‌کانی کوردستان و گوره‌پیاوانی کردوو .

٨٢٥- مخطوطات مكتبة الشيخ محمد الخال في السليمانية ، - « مجلة الجمع
العلمي الكردي » ، المجلد الاول، العدد الاول، ١٩٧٣ ، ص ٦٢٥-٦٦٥ .

٨٢٦- مخطوطات مكتبة الشيخ محمد الخال في السليمانية ، - « مجلة الجمع
العلمي الكردي » ، المجلد الثالث، العدد الاول، ١٩٧٥ ، ص ٦٦٢-٧٠٤ .

٨٢٧- مخطوطات مكتبة الشيخ محمد الخال في السليمانية ، - « مجلة الجمع
العلمي الكردي » ، المجلد الثاني، العدد الثاني، ١٩٧٤ ، ص ٦٠-١٠٧ .
لایه‌یه‌کانی به‌شی عمره‌یی ئه‌و ژماره‌یه‌ی « گوفاری کوری
زانباری کورد » دیسان له به‌که‌وه ده‌ست‌په‌نده‌کانه‌وه . کاتی
خۆی من پیتشباری نووسینی ئه‌و وتاره‌م کرد .

٨٢٨- الشيخ معروف النودهی البرزنجی ، بغداد ، ١٩٦١ ، ٢٢٨ ص .
به یاریده‌ی « کوری زانباری عراق » چاپ‌کراوه . جگه له
ژبنامه‌ی شیخ مارفی نۆدیۆو رۆژگاری ئه‌و باسی بابانه‌کانو
شیخ مه‌حمودو شاری سلیمانیش ده‌کات . به‌رزنجی نازناوی
راستو حه‌فید نازناوی ده‌ستکردی بنه‌ماله‌ی شیخانی
سلیمانی به .

٨٢٩- محمد رسول هاور ، پهرمه‌رد و الصحافة ، - « التآخي » ، ١٧ حزيران
١٩٧٠ .

٨٣٠- محمد شفیق الزیباری ، الاحوال اللریة والایخبار المسکیة فی السلسلة
الزیباریة ، الموصل ، ١٩٣٥ ، ١٣٥ ص .
ده‌باره‌ی زیبارو زیباری به‌کلن و ناودارانیانه .

محمد شیرزاد :

٨٣١- المجاهد الكردي امین بروسک و لجنة فلسطين الدولية ، اربیل ١٩٤٧ ،
٢ ص .

٨٣٢- نضال الاكراد ، القاهرة ، ١٩٤٦ ، ٤٦ ص .
سهرچاوه‌به‌کی بایه‌خداره . گه‌لیک به‌لکه‌ی میتزووپی گرنکی
یتدابه . محمد شیرزاد نلوی خواسته‌نبی زه‌به‌ ئه‌حمه‌د
هوسمانه .

١٣٣- محمد الفزلي ، التعريف بمساجد السلیمانية ومدارسها الدينية ، بغداد ، ١٩٣٨ ، ٥٣ ص .

ژینامه‌ی ژماره‌یه‌ک له زانا ئایینی به‌کانی کوردستان و میژووی
شاره‌زوورو قه‌لاجوان و میرنشینی بابانو مزگه‌وت به‌کانی
سلیمانی له باسه سه‌رکی به‌کانین .

٨٣٤- محمد علي القره‌داغي (٦٠) ، الشيخ عبدالله الخريزاني من خلال مخطوطات
مكتبه ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الثاني ، العدد
الثاني ، ١٩٧٤ ، ص ٢٣٩ - ٢٧٥ .

٨٣٥- محمد كريم فتح الله ، المسألة الكردية . آراء وملاحظات ، بغداد ،
١٩٧٣ ، ٥٦ ص .

محمد الملا عبدالكريم العرس :

٨٣٦- الصحافة الكردية . درب شائك ومسيرة مجيدة ، - « التأخي » ،
١٥ حزيران ١٩٧٠ .

٨٣٧- الصحافة الكردية في العراق ، - « التأخي » ، ١٥ حزيران ١٩٧١ .
به ناوی (م) موه بلاوی کردۆتوهوه .

٨٣٨- عرض مقتضب للصحافة الكردية العلية ، - « التأخي » ، ١٥ حزيران
١٩٧٠ .

٨٣٩- لمحات عن جوانب من الثقافة الكردية ، - « العلوم » ، بيروت ، العدد
١٢ ، كانون الاول ١٩٦٧ .

٨٤٠- « نزار » الصحيفة السياسية الكردية العلية الاولى في العراق ، -
« التأخي » ، ١٥ حزيران ١٩٧١ .

٨٤١- محمود حسن شنوبی ، الرد على الكوسموبوليتية ، بلا ، ٣٢ ص .
پتیم وابه نووسینی عه‌بدولره‌حمان زه‌بیچی به‌ر له‌سه
شۆرشێ گه‌لاوێژی ١٩٥٨ له‌ سوره‌ جایی کردوهوه .

(٦٠) ماموستا محمد علي قه‌ره‌داغي به‌كيكه له‌و پووناكيره كوردانه‌ی
ده‌توانن له‌ مه‌بدانی تو‌مارکردن و لیدوانی میژووی ده‌سنووسه‌کانی
کوردستان و ژینامه‌ی خاوه‌نه‌کانیان و نه‌و جو‌ره‌ باسانه‌دا خزمه‌تی به‌که‌لك
پیشکەش میژووونوووسی کوردی بکات .

٨٤٢- محمود زاهدان ، نصف قرن مع محور الامية في كردستان . « كومه‌لی زانستی كوردان » ، - « العراق » ، ٥ تموز ١٩٨٠ .

٨٤٣- « مذكرات مامون بك بن بيگه بك » ، نقلها إلى العربية وعلق عليها محمد جميل الروزياني وشكور مصطفى ، بغداد ، ١٩٨٠ ، ٩٥ ص .
له چاپكراوه‌كلنی « كۆری زانیاری عراق - ده‌سته‌ی كورد» ،

مسعود محمد :

٨٤٤- حول مسأله حمله سرجون في كردستان ، - « التآخي » ، ٢٦ آب ١٩٧١ ، ص ٨ .

٨٤٥- ممدوح سليم - ربع قرن من النضال الكردي الذؤوب ، - « مجلة الجمع العلمي الكردي » ، المجلد الخامس ، ١٩٧٧ ، ص ٥١٣-٥٠٩ .

مفروف جياوك :

٨٤٦- القضية الكردية ، بغداد ، ١٩٢٥ ، ١١٥ ص .
ناوه‌رۆکی وه‌لامه بۆ نووسینیکی نه‌ه‌ستاس ماری كه‌رمه‌لی .
به ناوی (جياوك الكردي) به‌وه بلاوی كردۆته‌وه .

٨٤٧- ماساة بارزان المظلومة ، بغداد ، ١٩٥٤ .

٨٤٨- نیابنی في ١٩٢٨ - ١٩٣٠ ، بغداد ، ١٩٣٧ ، ٢٤٠ ص .
وتلرو قسه‌كانی به له په‌رله‌ماندا . كه‌لیك باسی هه‌ولیترو
پیتوینسی به‌كاتی تیدابه . نیشته‌جێ كردنی ئاسووری به‌كانو
چالاکی به‌كانی له‌شكر له زیبارو عه‌ممادی به له باسه‌كانین .

مفروف خزنه‌دار ، الدكتور :

٨٤٩- الشعر السياسي الكردي في كردستان العراق بين الحربين العالميتين ، -
« یۆزی كوردستان - شمس كردستان » العدد الثالث ، آذار ١٩٧٣ ،
ص ١٦ - ١٨ .

٨٥٠- مخطوطات فريدة ومطبوعات نادرة ، الجزء الاول ، بغداد ، ١٩٧٨ ،
ص ٨٦ .

٨٥١- مفید حاجی ، حسین حزنی الكریانی ، - « العراق » ، ٢٤ ایلول
١٩٨١ .

٨٥٢- « مقمة في اصل الشعب الكردي » ، اعداد ا . ف . ، - « رۆژی کوردستان - شمس کوردستان » ، العدد ٤٣ - ٤٤ ، كانون الاول ١٩٧٧ ، ص ٢٠ - ٢٣ .
ا . ف . دوکتور نبحان فوناده .

مكرم الطالباني ، الدكتور :

٨٥٣- ابراهيم خان نائر من کوردستان ، بغداد ، ١٩٧١ ، ١٠٤ ص .
دمبارهي براييم خاني دهلۆيه . نهريمان نرخواندوييه
(بروانه : « التاخي » ٧ آذار و ١١ نيسان ١٩٧١) له ههمان
رۆژنامهدا دوکتور موکهره ميبش وهلامی داوه تهوه (« التاخي » ،
٢٢ آذار ١٩٧١) .

٨٥٤- الثروة الزراعية في كوردستان ، - « رۆژی کوردستان - شمس کوردستان » ، العدد الاول ، حزيران ١٩٧١ ، ص ٧ - ٨ .

٨٥٥- دروس وعبر من انهيار التمرد الرجعي في كوردستان ، - « رۆژی کوردستان - شمس کوردستان » ، العدد ٢٧ ، ١٩٧٥ ، ص ١ - ٢ .
به ههله نووسروه سالی ١٩٥٧ .

٨٥٦- ملا شريف ، الصداقة العربية الكردية ، موصل ، ١٩٥٨ ، ٢٤ ص .
٨٥٧- « المنطلقات البدئية للحزب الديمقراطي الكردستاني » ، بغداد ، ١٩٧٨ ،
٥٠ ص .

٨٥٨- « المنهاج والنظام الداخلي لاتحاد الادباء الاكراد » ، - « رۆژی کوردستان - شمس کوردستان » ، العدد ٤٩ ، شباط ١٩٧٨ ،
ص ٢٥ - ٢٩ .

٨٥٩- « المنهاج والنظام الداخلي لجمعية الثقافة الكردية » ، - « رۆژی کوردستان - شمس کوردستان » ، العدد ٤٩ ، شباط ١٩٧٨ ،
ص ٣٠ - ٣٤ .

٨٦٠- « للنهاج والنظام الداخلي للحزب الديمقراطي الكردستاني - ايران .
الفره الكونفرانس الثالث للحزب » ، بلا ، ١٩٧١ ، ٢٩ ص .

٨٦١- « المؤتمر الثالث للحزب الديمقراطي الكردستاني (ايران) » ، رمزبر
١٣٥٢ - ايلول ١٩٧٣ ، بلا ، ٥٢ ص .

٨٦٢- « المؤتمر المحلي الاول للمطمين الاكراد في شقلاوه » ، بغداد ،
١٩٥٩ ، ٤٠ ص .

له بلاو کراوه کانی رۆژنامهی « نازادی » به .

٨٦٢- « موجز تاريخ الحزب الديمقراطي الكردستاني حتى نهاية المؤتمر الثالث » ، - « الكادر » ، العدد الثامن ، شباط ١٩٧١ ، ص ٧١-٨٢ .
زنجيره بلك وتارى گرنکه « الكادر » له ژماره ههشتى به وه دهستى كرده بلاكوردنه وهى .

٨٦٤- مينورسكى ف . ، الاكراڊ احفاد الميدين ، ترجمة وتعليق الدكتور كمال مظهر احمد ، - « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الاول ، العدد الاول ، ١٩٧٣ ، ص ٥٥٢ - ٥٦٦ .

٨٦٥- مينورسكى ف . ف . ، الاكراڊ . ملاحظات وانطباعات ، ترجمه وعلق عليه وقدم له الدكتور معروف خزندهار ، بغداد ، ١٩٦٨ ، ٩٨ ص .
دهبرارهى پروانه : ل ٢٤١ .

٨٦٦- « النظام الاساسي والناخلي لنادي جمعية الارتقاء الكوردي » ، بغداد ، ١٩٣٠ ، ١٣ ص .

دهبرارهى « يانهى سرکهوتنى كوردان » ي بهغدايه .

٨٦٧- « النظام السياسي والناخلي للجمعية الخيرية لمطونة فقراء الاكسراد بالجزيرة » ، بيروت ، ١٩٣٢ ، ٣٤ ص .
به عهدهى و كوردي و فنهه نسي به .

٨٦٨- نيگيتين ف . ، العائلة البارزانية ، ترجمة الدكتور كاوس قفطان ، - « رۆژى كوردستان - شمس كردستان » ، العدد الخامس ، آب ١٩٧٣ ، ص ١٩ - ٢٢ .

هادي رشيد چاوشلي :

٨٦٩- الحياة الاجتماعية في كردستان ، بغداد ، ١٩٧٠ ، ١٦٠ ص .
٨٧٠- القومية الكردية وتراثها التاريخي ، بغداد ، ١٩٦٧ ، ١٢٤ ص .

وهزارهتى ئيرشاد چاوشلي كردوه . واتاي نهته وهى كوردو جوگرافياى كوردستانو ميژووى كونو ميرنشينه كلنى كوردو ژبانى كورده وارى دواى شهري به كه مى جيهان له باسه كانين .

٨٧١- مشاكل للعراق الداخلية مع الايام ، بغداد ، ١٩٦٧ ، ٩٦ ص .
له بهشى چواره مبدا باسى مهسه لهى كورد ده كات .

٨٧٢- هاشم طه عقراوي ، الاسس النفسية والاجتماعية للقبائل الكردية ، كركوك ، ١٩٧١ ، ١٦٠ ص .

ژبانى ئايينى و كومه لابهتى و پتوه ندى دمه به مى له ناو هۆزه كورده كاندا له باسه كانين .

(۳) به زمانی تورکی و نثری و فارسی

- ۸۷۳- احسان نوری ، ویلسون پرنسیپی و کوردلر ، - « ژین » عدد ۱۵ ، ۲۰ ،
مارت ۱۳۳۵ ، ل ۲ - ۵ .
- باسی کوردو چوارده خاله به ناوبه نگه کی و درو ویلسنی
سره ک کوماری ولانه به ککرتووه گانی نهمریکایه . بابخی له
هموو ریووبه که وه زوره . له وانه به نووسری ئیحسان نوری
باشا بن .
- ۸۷۴- احمد شریفی ، عشایر شکاک و شرح زندگی آنها به رهبری اسحاقیل
اغا سمکو ، طهران ، ۱۳۴۸ ، ۷۴ ص .
درباره ی ئیسماعیل ناغای شوکاکه (سمکو) به .
- ۸۷۵- امیر بدرخان ، حاصلاتی کردستانک عزم قوی جمعیتنه عائددر ، ناشری :
کردار جمعیتی نامنه ، مطبعة اجتهادده طبع لولونمشدر .
- ۸۷۶- « تورک عفو عمومی فارشیسنده کوردلر سنه ۱۹۳۲ » ، کورد
خویبون جمعیتی نشریاتندن ، عدد ۸ ، ۲۴ ص .
له چاپکراوه گانی « کومه لی خزیبون » . نیوه ی به عره بریو
نیوه که ی تری به تورکی به .
- ۸۷۷- « جلد دوم از کتاب شرف نامه تالیف شرف خان بن شمس الدین بدلیسی
که باهتمام اقل عباد ولادیمیر ملقب ولیامینوف زدنوف در محروسه
پتربورغ در دار الطباع اکادمیه ایمراطوریه سنه ۱۸۶۲ عیسوی مطابق
سنه ۱۲۷۸ هجری مطبوع گردید » ، ۲۰۸ ص .
درباره ی پروانه : ل ۱۰۴ - ۱۲۶ .
- ۸۷۸- « جلد یکم از کتاب شرف نامه تالیف شرف خان بن شمس الدین بدلیسی
که باهتمام اقل عباد ولادیمیر ملقب ولیامینوف زدنوف در محروسه
پتربورغ در دار الطباع اکادمیه ایمراطوریه سنه ۱۸۶۰ عیسوی مطابق
سنه ۱۲۷۶ هجری مطبوع گردید » ، ۵۶ ص .
درباره ی پروانه : ل ۱۰۴ - ۱۲۶ .
- ۸۷۹- حسین علی شانوف ، عبدالله گوران پویزیسنده نوفاترلوغ مسلسی ، -
« خبرلری » ، باکو ، ۱ ، ۱۹۶۴ ، ص ۵۷ - ۶۵ .
پروانه ژماره ۶۰۲ .

- ۸۸۰- **دخیم قزوی** ، سوئیت ئیتیفاننده کوردشوناسلفن انکشافی و وزیرفیری حقنده ، - « خبرلری » ، باکو ، عدد ۲ ، ۱۹۵۹ ، ص ۱۳۱-۱۴۲ .
 دهرباره‌ی کوردناسیی سوئیتنو ئهرکه‌کانی به .
- ۸۸۱- **وشید یاسمی** ، کردو بیوستگی نژادی و تاریخی او ، تهران ، ۴ ، ۲۴۶ ص .
- خلوه‌نی ماموستای زانکوی تارانه . دهرباره‌ی پروانه :
 ل ۲۲۳ - ۲۲۴ ، ۲۴۶ ، ۲۴۷ .
- ۸۸۲- **سیهورگی حطی** ، کردلرده/ضروب امثال ، - « ژین » ، عدد ۱۹ ، ۲۲ مایس ۱۳۳۵ ، ص ۹-۱۱ .
 دهرباره‌ی به‌ندی‌پیشنیانی کورده .
- ۸۸۳- **شیلاتکی زاده ایوب صیری** ، کوردلر تاریخی بر ملندر ، - « ژین » ، عدد ۱۸ ، ۸ مایس ۱۳۳۵ ، ص ۹-۱۱ .
- ۸۸۴- **عبدالمنزیر یاملکی** ، کوردستان و کورد اختلالری ، جلد ۱ ، تهران ، ۱۹۴۶ ، ۹۵+۶ ص .
 دهرباره‌ی پروانه : ل ۲۲۶ .
- ۸۸۵- **« قیام شیخ عبدالله شمزینی در کوردستان »** ، به اهتمام عبدالله مردوخ کوردستانی ، تهران ، ۲۵۳۶ ، ۱۱۰ ص .
 دانهری کتیبه‌که ناوی ئه‌سکه‌ندهر قوردیانه .
- ۸۸۶- **« کرد تعمیم معارف جمعیتی بیاننامه‌سی »** ، - « ژین » ، عدد ۱۰ ، ۲ شباط ۱۳۳۵ ، ص ۱۰-۱۶ .
 بابه‌خی میژوویی زۆره . برۆگرامی کومه‌له‌ی نابوبراوی ئه‌گه‌له که بریتی به له ۲۰ خال .
- ۸۸۷- **« کرد طبه هیوی جمعیتی بیاننامه‌سی »** ، - « ژین » ، عدد ۲۲ ، ۱۳۳۵ ، ص ۱۲-۱۳ .
 له همان ژماره‌دا به کوردیش به ناوی « به‌یانلما جفانا فقیه هیوی کوردان » وه بلۆکراوه‌توره (ل ۱۴ - ۱۵) . بابه‌خی میژوویی زۆره .
- ۸۸۸- **« کوردستان »** ، - « ژین » ، عدد ۱۰ ، شباط ۱۳۳۵ ، ص ۶-۹ .
 باسی سروشتو ژماره‌و ره‌وشتی دانیشتوانی ده‌کات . وا دباره محمده ساکن نووسیوی به له « ئه‌سکلۆپیدیای به‌ریتانی » وه‌رگرتوره .

۸۸۹- کهمال مهزهر نه‌محمد ، عراق کوردستانده میلی ازادلیق حرکتین سببری حقنده (۱۹۱۸ - ۱۹۳۲) ، « خبیرلری . سوفیت نازربایجان عیلمر نه‌کادیمیاسنن » ، باکو ، نمره ۲ ، ۱۹۶۶ ، ص ۳۷ - ۴۳ .

دەربارە‌ی هۆ بزۆینه‌کانی بزوتنه‌وه‌ی یزگاربخوای کوردی عراقه له یۆژگاری فه‌مانه‌ه‌وایی ئینگلیزدا .

۸۹۰- « کورد مسئله‌سی بر اجنبی نقطه نظرندن . ممتاز مستشرق موسیو باسیل نیکیتینیک دیگسیونر دیپلوماتیکه کورد مسئله‌سی حقنده نشر اولنان مقاله سنک ترجمه‌سی » ، ناشری : حاجو اغا ، شام ، ۱۹۳۴ ، ل ۴ .

له بلوکراوه‌کانی « کتبخانه‌ی هاوار » . له کوتابی کتبه‌که‌دا نامه‌به‌کی باسیل نیکیتین بۆ جه‌لادەت به‌درخان به فه‌ره‌نسی چاپ‌کراوه (ل ۳۵ - ۴۰) .

۸۹۱- کوردی بتلیسی ، کوردلر (ایران) ی دکلمبدر . ۹۰ ، « ژین » ، عد ۱۸ ، ۸ مایس ۱۳۳۵ ، ص ۱ - ۸ . عدد ۱۹ ، ۲۲ مایس ۱۳۳۵ ، ص ۵ - ۸ .

۸۹۲- لاو رشید ، کوردلرده ضروب امثال ، « ژین » ، عدد ۸ ، کانون ثانی ۱۳۳۵ ، ص ۱۲ - ۱۵ .
دەربارە‌ی به‌ندی‌پیشینیانی کوردی به .

۸۹۳- محمد ساکن ، کردستان اثار قدیمه‌سی ، « ژین » ، عدد ۱۱ ، ۱۵ شباط ۱۳۳۵ ، ل ۳ - ۶ ، عدد ۱۲ ، ۲۵ شباط ۱۳۳۵ ، ص ۱ - ۴ .
باسی زمانو ئایینی کوردو ئیدریسی بدلیسی و به‌درخان پاشا ده‌کات . له پیرستی وتاره‌که‌دا ناوی به‌و جۆره‌ی سه‌ره‌وه هاتوه ، له فلویشه‌وه بۆته : « کورد تاریخندن . اثار قدیمه‌سی » . وا دیاره ته‌واو‌کهری وتاری « کوردستان » ه‌که له ژماره ده‌ی هه‌مان گۆفاردا بلوکراوه‌ته‌وه (بروانه ژماره ۸۸۸) .

۸۹۴- مه‌وح سلیم ، کوردستان تعالی جمیئنده برمصاحبه ، « ژین » ، عدد ۲۲ ، ۱۳۳۵ ، ص ۱ - ۷ .

بایه‌خی بۆ میژووی ریکخراوه کوردی‌به‌کانی دوای شه‌ری به‌که‌می جیهان‌و دیار‌کردنی چالاکیی ده‌سته‌ی یونا‌کیری کورد له‌و قوناغه‌دا زۆره .

۸۱۵- نژاد توفیق م . سلیمانیهلی ، حضرت مولانا خالد ، - « ژین » ، عدد ۲ ، ۱۰ شباط ۱۳۳۵ ، ص ۱ - ۵ .
ژینامه‌ی مه‌ولانا خالیدی نه‌قشبه‌ندی به .

۸۱۶- Nuri Dersimi, Kurdistan Tarhinde Dersim, Halep, 1952, 342 S.

سەرچاوه‌به‌کی بابه‌خداره بۆ لیکدانه‌وه‌ی میژووی نوێ و
هاوچهرخی کوردی تورکیا . دهربره‌ی بروانه : ل ۲۴۱ .

۸۱۷- یاملکی‌زاده عبدالعزیز ، کرد تاریخندن بابان خاندانی ، - « ژین » ،
عدد ۱۱ ، ۱۵ شباط ۱۳۳۵ ، ص ۱-۲ .
مه‌به‌ست له‌ دانهری عه‌به‌ولمه‌عزیز یامولکی‌به‌ به‌شی‌تری هه‌به‌ .

(۴) به‌ زمانی رووسی

۸۱۸- فەشەڕیان ش . چ . ، بزوتنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یی - دیبوکراسی له‌ کوردستانی
عیراق ۱۹۶۱ - ۱۹۶۸ ، مۆسکۆ ، ۱۹۷۵ ، ۱۶۸ ل .

۸۱۹- فەهوه‌ دلسۆز ، کیشه‌ی دیارکردنی چاره‌نووسی گه‌لی کورد له‌ به‌ر
پۆشنایی قانونی نیتوان ده‌وله‌تاندا ، مۆسکۆ ، ۱۹۷۱ ، ۳۹ ل .
کورتە‌ی نامه‌ی دوکتۆراکه‌به‌تی .

۱۸۹۹- فەهوه‌حماتی حاجی مارف ، میژووی لیکۆگرافیای کوردی و
مه‌رجه‌کانی دانانی فه‌ره‌هنگی رووسی - کوردی ، لنینگراد ، ۱۹۷۲ ،
۲۱ ل .

کورتە‌ی نامه‌ی دوکتۆراکه‌به‌تی .

تۆردیخان جاسه‌فیح جه‌لیلۆف (تۆردیخان جه‌لیل) :

۹۰۰- خانی له‌پ زیرین (دمدم) - داستانی قاره‌مانیتی کورد ، لنینگراد ،
۱۹۶۱ ، ۲۰ ل .

کورتە‌ی نامه‌ی دوکتۆراکه‌به‌تی .

۹۰۱- خانی له‌پ زیرین (دمدم) - داستانی قاره‌مانیتی کورد ، مۆسکۆ ،
۱۹۶۷ ، ۲۰۶ ل .

« نه‌سانی میژوویی داستانی خانی له‌پ زیرین » و « خسته‌

سه‌رو بلاو بوونه‌وه‌و میژووی تۆمارکردنی داستانی خانی له‌پ

زیرین » و « ناوه‌روکی داستانی خانی له‌پ زیرین و چه‌ند

قابه‌تی‌به‌کی هونه‌ری ئه‌و » باسه‌ سه‌ره‌کی‌به‌کانین .

۹.۲- دهمبارهی لیکولینموی گورانی به میژووی به کوردی به بلوه کان ، -
« هموتم کوری زانستی نامۆزگای رۆژه لاتناسبی کوری زانیاری
سۆفیت - لقی لنینگراد » (کورته باسه کان) ، لنینگراد ، ۱۹۷۱ .
دهمبارهی بروانه : ل ۲۵۴ .

۹.۳- ئیحسان فوناد ، هونری حاجی کوی و شوینی له نهدهی کوردیدا ،
مۆسکو ، ۱۹۶۶ ، ل ۱۶ .
کورتهی نامهی دوکتوراکه بهتی .

۹.۴- بهرزانی س . ا . ، باکلان ی . ، خهباتی کوردی عراق ...
(۱۹۶۳ - ۱۹۶۴) ، مۆسکو ، ۱۹۶۴ .

کورتهی نامهی دوکتوراکه یانه . ههلهی زۆری تیدا به . له
پرووی سهرجاومه لوازه . فاریزۆف که من له نووسینهکانی
خۆمدا ریسوام کردوه لای ئهوان به کیکه لهو میژوونوسانهی
به باشی میژووی کوردیان لیکداوه تهوه (ل ۶) . (بروانه
ژماره ۹۳۴) .

۹.۵- « بیلۆگرافیای کتیبی کوردی سۆفیتی (سالانی ۱۹۲۱-۱۹۶۰) » ،
ئاماده کردنی ن . ا . ئه لیکسانیان ، بهریفان ، ۱۹۶۲ ، بهشی پرووسی
ل ۷۳ - ۱۲۱ .

جهیلی جهلیل :

۹.۶- خهباتی رزگاربخوای کورد له په نجاکانموه تلهوه کو ههشتاگانی سهدهی
نۆزده ، مۆسکو ، ۱۹۶۳ ، ل ۲۰ .
کورتهی نامهی دوکتوراکه بهتی .

۹.۷- رابهرینی کورده کان سالی ۱۸۸۰ ، مۆسکو ، ۱۹۶۶ ، ل ۱۳۲ .
دوکتور ئه حمهد عوسمان ئه بوبه کو نر خان دوویه (بروانه ژماره
بهکنو پینچ و شهشی سالی ۱۹۷۱ ی گو فاری « رۆزی
کوردستان ») . دهمبارهی بروانه : ل ۲۴۸ - ۲۴۹ .

۹.۸- کوردهکانی ئیمپراتوری عوسمانی له نیوهی بهکمی سهدهی
نۆزده میندا ، مۆسکو ، ۱۹۷۳ ، ل ۲۰۰ .

من نر خان دوومه (بروانه : « التاخی » ، ۱ تشرین الاول
۱۹۷۳) . ههروهها پیتشه کیو بهشی بهکمی کردۆته عهرمبی و
دیشان له « التاخی » دا بلاوم کردۆتهوه . دهمبارهی بروانه :
ل ۲۴۹ - ۲۵۰ ، ههروهها بروانه ژماره ۶۱۹ .

۹۰۹- کوفاری «رۆژا کورد» وەڵام سەرچاوەی لیتکۆلینەوێی بیری کۆمەڵایەتی و سیاسیی کوردیی سەرەتای سەدەی بیست، «ولاتان و گەلانی رۆژەهلانی نزیک و ناوەڕاست»، زنجیرەی حوتەم، کوردناسی، بەریتان، ۱۹۷۵، ل ۷۱-۹۰.

دەربارەی پروانە: ل ۲۵۱.

چەتۆتیی خ ۰ م ۰ (خالیی موراوی چەتۆ):

۹۱۰- بەشداری کوردی بەکیتی سۆفیت لە شەری گەورەیی نیشتمانیدا
۱۹۴۱- ۱۹۴۵، بەریتان، ۱۹۷۰، ل ۱۷۲.

۹۱۱- شۆرشێ ئۆکتۆبەری کوردی بەکیتی سۆفیت، «ولاتان و گەلانی رۆژەهلانی نزیک و ناوەڕاست»، زنجیرەی حوتەم، کوردناسی، بەریتان، ۱۹۷۵، ل ۱۵-۲۶.

دەربارەی پروانە: ل ۲۵۲.

۹۱۲- کوردی ئەرمنستانی سۆفیت، بەریتان، ۱۹۶۵، ل ۱۵۲.

دەربارەی پروانە: ل ۲۵۳-۲۵۴.

۹۱۳- **چەچانی** ۰ ۱۰، بەلگەیی بەنرخ دەربارەی پێوەندی ئەرمن و کورد، «ولاتان و گەلانی رۆژەهلانی نزیک و ناوەڕاست»، زنجیرەی حوتەم، کوردناسی، بەریتان، ۱۹۷۵، ل ۲۲۶-۲۴۸.

وتارەکە بە ئەرمنییەو کورتەبەکی رووسی لەگەڵدا بە دەربارەی چەند بەلگەبەکی بایەخدارەکە لە «ماتینەدەران» دۆزیوونێوە. بەکێکیان کە سالی ۱۹۰۸ نووسراوەتەوه دەربارەی پێوەندی سەرداریکی کورده بە ناوی شیخ ئیسماعیلەوه لەگەڵ سەردارانی ئەرمنداو هەول دانی بۆ کردنەوهی قوتابخانەی کوردی بە باربەدەیی ئهوان.

۹۱۴- **حاجیا جنسی**، دەربارەی مەسەلەی شێوازە کوردی بەکانی داستانی رۆستەمی زالی، «ولاتان و گەلانی رۆژەهلانی نزیک و ناوەڕاست»، زنجیرەی حوتەم، کوردناسی، بەریتان، ۱۹۷۵، ل ۱۶۸-۱۹۱.

وتارەکە بە ئەرمنییەو کورتەبەکی رووسی لەگەڵدا بە.

۹۱۵- **حەسین بارزانی**، خەباتی پارت و ریکخراوه کۆمەڵایەتیگانی کورد لە پێناوی چاره سەرکردنی کێشەیی کوردا، نامەیی نوکتورا، ۱۹۷۱، ل ۲۶۰.

کورتەیی لە ۳۰ لاپەرەدا چاپ کراوه.

۹۱۶- علی شانۆف (گوردنۆغلو) ، شیمیری شاعیری کوردی هاوچهرخ
عهبلوللا گۆران ، باکو ، ۱۹۶۶ ، ۲۴ ل .
کورتی نامهی دوکتۆراکه به تی .

۹۱۷- خهزنهدار م . ، کورتی میژووی ئهدهبی کوردی هاوچهرخ ، مۆسکو ،
۱۹۶۷ .

مه بهست دوکتۆر مارف خهزنهداره . نامه ی دوکتۆراکه به تی که
به کتیب چاپ کراوه . به شیتیکی دهبراره ی میژووی
پۆژنامه نووسی کوردی به .

په حیمی قازی :

۹۱۸- پارتی دیموکراتی کوردستان - په ههبری بزوتنهوهی یزگاربخوای
نهتهوهی کوردستانی ئیران (۱۹۴۵ - ۱۹۴۶) ، باکو ، ۱۹۵۴ ، ۲۳ ل .
کورتی نامهی دوکتۆراکه به تی . دهبراره ی پروانه :
ل ۲۱۲ - ۲۱۴ .

۹۱۹- لیکۆلینهوهی میژووی بزوتنهوهی نهتهوهی یزگاربخوای گهلی کورد ، -
« کۆری لیکۆلینهوهی باسه میژووی و ئه بووریکانی نهفغانستان و ئیرانو
تورکیا . کورتی وتاره کان » ، مۆسکو ، ۱۹۶۲ ، ل ۹-۱۰ .

کۆری ناوبراو له باکو ی پایتهختی ئازهره بایجانی سوؤفیت له
نیوانی ۲۲ و ۲۶ ی مایسی سالی ۱۹۶۲ دا به ستره . دووم
وتاره بوو که له به کهم کۆبونهوهی گشتی ئه کۆره دا
خویندرابهوه . دهبراره ی پروانه : ل ۲۱۲-۲۱۴ .

شاگۆری خهۆی محۆ (مگوبان) :

۹۲۰- بزوتنهوهی نهتهوهی یزگاربخوای کورد له عیراق دوا ی شمیری دوومه ی
جیهان ، کورتی نامهی دوکتۆرا ، بهریقان ، ۱۹۶۳ .

۹۲۱- چند لابه نیتیکی رووی نیتودهوله تی بزوتنهوهی نهتهوهی یزگاربخوای
کوردی عیراق ، - « به خشی زانیاری به کومه لابه تیکان » - ئۆرگانی
کۆری زانیاری ئهرمه نستانی سوؤفیت ، ژماره ۵ ، ۱۹۶۸ ، ل ۶۹-۷۷ .
کورتی له کۆری « به کیه تی سوؤفیت و لاتانی پۆژه لانی
زیلک و نومه راست » خویندۆتهوه که پۆژانی ۱۰ او ۱۱ ی
شوباتی ۱۹۶۷ پۆژه لاتناسان له لیتینگراد به ستوبانه .

شامیلوف ا. (عربی شمع) :

- ۹۲۲- دهمبارهی مه‌له‌ی دهم‌به‌گی له‌ناو کوردا ، به‌رێفان ، ۱۹۳۶ .
به‌روانه ژماره ۶۳۳ .
- ۹۲۳- دهمدم ، مۆسکو ، ۱۹۶۹ ، ۲۰۶ ل .
داتهر خۆی له‌گه‌ل ن . گۆرسکه‌یادا له کوردی به‌وه کردوویانه
به‌پووسی و پێشه‌کی به‌کی به‌سۆزی بۆ نووسیوه . ۳۰هه‌زار
دانه‌ی لێ چاپ کرلوه .
- ۹۲۴- شوکره‌ په‌سول ئیبراهیم ، به‌ندی پێشینیان و قسه‌ی نه‌سته‌تی کوردان ،
مۆسکو ، ۱۹۷۷ ، ۲۱ ل .
کورتی نامی دوکتۆراکه‌به‌تی .
- ۹۲۵- عادل هه‌سهن حوسنی ، کیشه‌ دیمۆگرافیکانی کوردستانی عێراق ،
مۆسکو ، ۱۹۷۲ ، ۲۲ ل .
کورتی نامی دوکتۆراکه‌به‌تی .
- ۹۲۶- عه‌بدوڵجه‌بار قادر غه‌فور ، بزوتنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌ی کوردی تورکیا له‌ نیوان
هم‌دوو شه‌ری جیهانیدا ، مۆسکو ، ۱۹۷۷ ، ۱۹ ل .
کورتی نامی دوکتۆراکه‌به‌تی .
- ۹۲۷- عزیز شه‌مزنی ، بزوتنه‌وه‌ی پزگاریخوای نه‌ته‌وه‌ی گه‌لی کورد له
نیوان سالانی ۱۹۴۲ و ۱۹۴۶ دا ، مۆسکو - لنینگراد ، ۱۹۵۹ ، نزیکه‌ی
۳۰ ل . ، نامی دوکتۆرا .
کورتی چاپ کرلوه . به‌شیک له‌ پۆژنامه‌ی « خه‌بات » دا به
عربی بلۆکرلوه‌ته‌وه . دهم‌بارهی به‌روانه : ل ۲۱۷-۲۱۹ .
- ۹۲۸- عه‌سکەرۆف شامیل سه‌لیم ئوغلو ، شیمری شاعیری کوردی هاوچهرخ
جگه‌رخوین ، باکو ، ۱۹۶۹ ، ۲۶ ل .
کورتی نامی دوکتۆراکه‌به‌تی . خاوه‌نی کوردیکی دل‌سۆزو
شاعیریکی لیها توده . بروژنامه‌ی سێ نامۆزگای وه‌رگرتوه .
- ۹۳۰- علی عه‌بدوڵکه‌ریم علی ، جوگرافیای فیزیایی عێراق ، مۆسکو ،
۱۹۶۶ ، ۱۹ ل .
کورتی نامی دوکتۆراکه‌به‌تی . به‌شیک دهم‌بارهی ناوچه
کوردمواریتیکانه .

۹۲۱- **عەلی گەلاویژ (سەلاحووف)** ، پێتوهندی و هەرزیری لە کوردستانی ئێرانی ئیسراێدا ، باکو ، ۱۹۵۵ ، ۲۱ ل .
کورتە نامە دوکتۆراکەبەتی . خاوەنی لە هۆزی فەزوللا بەگی بە ، نابووری ناس و شاعیریکی ئیتمانووه .

عیزەدین مستەفا پەسول :

۹۲۲- **ئەحمەدی خانی** - شاعیر و موفەکیری کورد (۱۶۵۰ - ۱۷۰۷) ، مۆسکو ، ۱۹۷۷ ، ۳۵ ل .

کورتە نامە دوکتۆرای نلوك (علوم) هەکەبەتی .

۹۲۳- **ریالیزم** لە ئەدەبی کوردی نوای شەری خووه می جیهاندا (**البر** رۆشنایی بەرهمه کانی کوردستانی عراقدا) ، باکو ، ۱۹۶۳ ، ۱۹ ل .
کورتە نامە دوکتۆراکەبەتی .

۹۲۴- **فاریزۆف ا. و. و.** ، شوینی بزوتنهوی نەتەوهی پزگاریخوای کورد لە خەباتی گەلانی رۆژهەلاتی نزیك و نلوهراستدا دزی ئیمپریالیزم ، مۆسکو ، ۱۹۵۳ .

کورتە نامە دوکتۆراکەبەتی . هەلەگی گەورە تیئدایه .
من چەند جارێک لە نووسینه کانی خۆمدا بەرپه جیم داوه تەوه .

۹۲۵- **گەرمی ئەبویی** ، هونەری شاعیری پێشکەوتنخوازی هاوچەرخی هەزار ، ئێنیکراد ، ۱۹۶۳ ، ۱۳ ل .
کورتە نامە دوکتۆراکەبەتی .

۹۲۶- **کەمال محەمەد سەعید خەیات** ، ئالوگۆره کشتوکالی بەکانی عراق لە ۱۹۴۵ تاوه تاوه کو ۱۹۶۵ ، مۆسکو ، ۱۹۶۶ ، ۱۸ ل .
کورتە نامە دوکتۆراکەبەتی .

کەمال مەزھەر ئەحمەد :

۹۲۷- **بزوتنهوی نەتەوهی پزگاریخوای کوردستانی عراق** ۱۹۱۸ - ۱۹۳۲ ، باکو ، ۱۹۶۷ ، ۱۸۴ ل .
نامە دوکتۆراکەبەتی وەك کتیب چاپ کراوه .

۹۲۸- **بزوتنهوی نەتەوهی پزگاریخوا لە کوردستانی عراق** لە ۱۹۱۸ تاوه تاوه کو ۱۹۵۸ ، کورتە نامە دوکتۆرای نلوك ، مۆسکو ، ۱۹۶۹ ، سێ بەرگه ، ۷۳۵ ل .

همان سال کورتە نامە دوکتۆراکەبەتی لە مۆسکو چاپ کراوه ، ۴۶ ل .

۹۳۹- چند لابه‌نیکی دروست‌بوونی چینی کریکار له عراقدا ، - کتیبی « دروست‌بوونی چینی کریکاری ولاتانی ناسیو نه‌فهریقا » ، مۆسکو ، ۱۹۷۱ ، ل ۳۷ - ۵۱ .

۹۴۰- دهرباره‌ی کتیبی امین سامی الفمراوی (۶۱) : قصة الاكراد في شمال العراق (۶۲) ، - گوڤاری « گهلانی ناسیو نه‌فهریقا » ، مۆسکو ، ژماره ۶ ، ۱۹۶۹ ، ل ۲۰۲ - ۲۰۳ .

۹۴۱- دهرباره‌ی کتیبی ماتقییف (به‌رمه‌تای) وی . ی . ی . مار یوچنا ، مه‌سه‌له‌ی ناسوری‌به‌کان له سالانی شه‌ری به‌که‌می جیهانو ساله‌گانی دوای نه‌و (۱۹۱۴ - ۱۹۳۳) ، - گوڤاری « گهلانی ناسیو نه‌فهریقا » ، مۆسکو ، ژماره ۶ ، ۱۹۷۰ ، ل ۱۶۴ - ۱۶۶ .

۹۴۲- دهرباره‌ی کیشه‌ی ناسوری‌به‌کانی عراق (۱۹۱۸ - ۱۹۳۲) ، گوڤاری « هم‌واله‌کانی کۆری زانیاری ئازمه‌باجانی سۆفتیتی » ، باکو ، ژماره ۲ ، ۱۹۶۹ ، ل ۳۰ - ۴۰ .

۹۴۳- دهرباره‌ی میژووی به‌که‌م رۆژنامه‌ی کوردی ، - گوڤاری « گهلانی ناسیو نه‌فهریقا » ، مۆسکو ، ژماره ۴ ، ۱۹۶۸ ، ل ۱۶۱ - ۱۶۴ .

۹۴۴- رۆژنامه‌نووسنی پێشکه‌وتنخوازی کوردو شوپشی ئۆکتۆبهری مەزن، - کتیبی « شوپشی ئۆکتۆبهری مەزن و خه‌باتی گهلانی رۆژه‌لانی نزیکو ناوه‌راست » ، باکو ، ۱۹۶۷ ، ل ۱۴۸ - ۱۶۰ .

۹۴۵- مان‌گرتنی کریکارانی نه‌ونی که‌رکوک له سالی ۱۹۴۶دا ، - گوڤاری « گهلانی ناسیو نه‌فهریقا » ، مۆسکو ، ژماره ۶ ، ۱۹۶۸ ، ل ۵۵ - ۶۲ .

کوردی‌قیف له . له . (له‌مانی کوردی) :

۹۴۶- نه‌کادیمی ئۆره‌بیللی و کوردناسی ، - « گوڤاری میژوو و زمانه‌وانی » ، به‌ریقان ، ژماره ۱ (۶۰) ، ۱۹۷۳ ، ل ۶۱ - ۷۰ .

۹۴۷- دهرباره‌ی ده‌قه‌ ئابینی به‌ نووسراوه‌ و سمرزاره‌کانی کورده‌ به‌زیدی‌به‌کان، - « پاشماوه‌ نووسراوه‌کان و کیشه‌کانی میژووی یووناکبیری گهلانی رۆژه‌لات » ، کورته‌ی باسه‌کانی نۆبه‌مین کوبونه‌وه‌ی زانیاری نامۆزگای

(۶۱) به‌رهمی له‌و جۆره‌م زۆره ، لیره‌دا ته‌نها چهند نمونه‌به‌کی که‌میسان ده‌هینه‌ره .

(۶۲) القا‌ره ، ۱۹۶۷ .

پۆژه‌لاتناسی کۆری زانیاری سۆفیت - لقی لیتینگراد ، لیتینگراد ،
۱۹۷۳ ، ل ۶۱ - ۶۵ .

۹۴۸- کاره‌کانی پ. ی. لیرخ له کوردناسیدا. دهرباره‌ی لیتکۆلینه‌وه‌ی میژووی
کورد له پووسیدا ، له کتیی « کورته میژووی پۆژه‌لاتناسی
پووسی » ، مۆسکۆ ، ۱۹۵۹ .

۹۴۹- کوردناسی ، - « موزه‌خانه‌ی ناسیای - لقی لیتینگرادی نامۆزگای
پۆژه‌لاتناسی کۆری زانیاری سۆفیت » ، مۆسکۆ ، ۱۹۷۲ ،
ل ۲۸۶ - ۲۹۹ .

به‌کیکه لهو به‌شانه‌ی دوکتۆر مارف خه‌زنه‌دار له کتیی
نوبراوه‌وه کردووبه‌ته‌عه‌ری (بروانه ژماره ۵۶۴) .

۹۵۰- گه‌شه‌کردنی کوردناسی سۆفیتی - « ده‌فته‌ری زانیانی نامۆزگای
پۆژه‌لاتناسی کۆری زانیاری به‌کیه‌تی سۆفیت » ، به‌هرگی
بیستوپینجه‌م ، مۆسکۆ ، ۱۹۶۰ .

۹۵۱- کورد ، - « گهلانی ناسیای پیشه‌وه (۶۳) » ، مۆسکۆ ، ۱۹۵۷ .

۹۵۲- گه‌یکگوس (گوس) ن . قه‌فتان ، راپه‌رینه‌کانی ۱۹۰۰ - ۱۹۴۵
لاپه‌ره‌به‌کی پرشنگذاری خه‌باتی نه‌تووه‌یی رزگاربخوای گه‌لی کوردن ،
لیتینگراد ، ۱۹۶۳ ، ل ۲۳۷ .

نامه‌ی دوکتۆراکه‌به‌تی . کورته‌ی چاپ‌کراوه (۱۸ ل) .

۹۵۳- مه‌جید حمید عه‌لی عارف ، نه‌تۆگرافای کوردی ناوچه‌ی سلیمانی له
عیراق ، مۆسکۆ ، ۱۹۷۶ ، ل ۲۵ .

کورته‌ی نامه‌ی دوکتۆراکه‌به‌تی .

۹۵۴- ملا محمود بایزیدی ، عادات و رسوماتنامه‌ی اکراڤیه ، وه‌رگیران و
پیشه‌کری لیدوانی م. ب. رودینکو ، مۆسکۆ ، ۱۹۶۳ ، به‌شی
پووسی به‌که‌ی ل ۲ - ۶۹ .

دهرباره‌ی بروانه : ل ۱۲۰ - ۱۳۱ .

(۶۳) پیم وایه زاراوی « ناسیای پیشه‌وه » ته‌نها له زمانی پووسیدا به‌کار
ده‌هینری .

(۵) به زمانی نینگیزی و فهرستی و نهلماتی

Bedir Khan, Emir Kamuran:

Kurdish Question, Paris, 1960. -۹۵۵

La Question Kurde, Paris,?, 16 pp. -۹۵۶

"De la Question Kurde. La loi de déportation et de dispersion des Kurdes", 1934, 40 pp. -۹۵۷

له بلاو کرلوه کانی « خویبون » .

Gavan S. S., Kurdistan. Divided Nation of the Middle East. London, 1958. -۹۵۸

دهرباره‌ی پروانه : ل ۲۲۷ - ۲۲۸ .

Ghassemiou A.R., Kurdistan and the Kurds, Prague, 1965. -۹۵۹

دهرباره‌ی پروانه : ل ۲۱۵ - ۲۱۷ .

"Interview sur le Kurdistan et la Question Kurde donnée par Ismet Chériff Vanly", Berlin, 1960, 28 pp. -۹۶۰

Jamal al-Haldar, The Kurdish Question in Iraq and the common struggle against imperialism for consolidation of the Iraqi Democratic Republic, "Iraqi Review", Vol. I, No. 2, 1959. -۹۶۱

Jamal Khaznadar, Kurdish Journalism: Guide, Baghdad, 1973, 192 pp. -۹۶۲

دهرباره‌ی پروانه : ل ۲۲۹ .

"Kurdische Handschriften", beschrieben van Kamall Fuad, Wiesbaden, 1970. -۹۶۳

"Memorandum sur la situation des Kurdes et leurs revendications", Paris 1948, 51 pp. -۹۶۴

یادداشتیکه به‌دوخانی به‌کان داویانه به کومه‌لای نه‌توره
به‌کگرتوره‌کان و دموکله‌ته گه‌وره‌کان .

"Memorandum sur les revendications du Peuple Kurde" - ۱۶۵
Paris, 1919.

یادداشت‌های شه‌ریف پاشاییه که سالی ۱۹۱۹ پیشک‌ه‌شی
کۆنگره‌ی ناشینی پاریسی کرد .

Nafle Yunis, Anniversary of a Kurdish Paper, "Iraqi Review" - ۱۶۶
Vol. I, No. 29, 1960.

دەرباره‌ی رۆژنامه‌ی « نازادی » به .

Nebez J., Kurdistan und seine Revolution, Munich, 1972. - ۱۶۷

Siyamend Othman:

"Le Kurde et le sang versé des Arméniens" par K.M. Ahmad. - ۱۶۸
Apercu general du texte et du sujet. Mémoire Pour le
D.E.A., Paris, 1981, 153 pp.

دەرباره‌ی پروانه : ل ۲۸ - ۳۰ .

Participation des Kurdes dans le massacre Arméniens-1915.- - ۱۶۹
"Critique Socialiste", Syros 44, Arménie du génocide á
l'explosion, Paris, pp. 31-46.

Taufik Wahby, The remnants of Mithraism in Hatra and Iraqi - ۱۷۰
Kurdistan and its traces in Yazidism. The Yazidis are not
devil-worshippers,- "Kurdistan", Vol. XIII, 1969, pp. 18-19.

"The massacres of Kurds in Turkey", Cairo, 1928. - ۱۷۱

له بلاو کراوه‌کانی « خۆیون »

Vanly I.C.:

۱۷۲ Aspects de la question nationale Kurde en Iran, Paris,
1959, 30 pp.

Le Kurdistan irakien. Étude de la Revolution de 1961. - ۱۷۳
Neuchâtel, 1970.

- Revolution of Iraqi Kurdistan, published by the Committee of the defence of the Kurdish People rights, April, 1965. -١٧٤**
- Survey of the National Question of Turkish Kurdistan with historical background, S.I., 1972. -١٧٥**
- The war of national liberation of Iraqi Kurdistan - "Revolution- Africa, Latin America, Asia", Vol. 1, No. 4-5, Aug. 1963. -١٧٦**

پیرستی ناوهکان (*)

نه بوله عالی شه مسددین بهگ :	ابن الاتیر :
. ۱۰۶	. ۱۰۱ - ۱۰۲
نه حمید بهگی توفیق بهگ :	ابن خلکان :
. ۱۹۴	. ۹۹ ، ۱۰۳ - ۱۰۴ ، ۱۴۵
نه حمید تهقی :	ابن الصلاح :
. ۲۷۷ ، ۱۷۹ ، ۱۵۳	. ۱۴۳ ، ۱۴۵
نه حمید خواجه :	ابن المستوفی :
. ۲۵۹ ، ۲۳۲ ، ۱۷۹ ، ۱۵۳	. ۹۹ ، ۱۰۲ - ۱۰۳
. ۲۶۲	نارارات ، راپهرینی :
نه حمید شریفی :	. ۲۵۵
. ۳۵۳	نارشاك سافرستیان
نه حمید شوگری (دوكتور شو) :	. ۲۶۰
. ۱۴۹ (پ) ، ۱۵۰ (ن . پ) ،	ناری :
. ۱۵۱	. ۱۳۹
نه حمید عوسمان نه بویه کر ، دوكتور :	نازا سندی ن :
. ۱۹۹ ، ۲۱۲ ، ۲۲۲ - ۲۲۶	. ۱۳۸
(ن . پ .) ، ۲۳۲ ، (ن . پ .) ، ۲۳۷ ،	ناکویوف ب :
. ۲۴۰ ، ۲۴۲ - ۲۴۳ ، ۲۶۲ - ۲۶۳ ،	. ۲۴۲ ، ۲۴۷
. ۳۰۹ ، ۳۲۳ - ۳۲۴ ، ۳۳۰ ، ۳۵۷ ،	نامینه خانی جاف :
نه حمیدی خانی :	. ۱۴۳
. ۱۳۸ ، ۳۱۴ ، ۳۳۶ ، ۳۴۱ ،	نایه توللا مردوخ :
. ۳۶۱	. ۲۳۳

(*) تۆمارکردنی ناوی شوینو هۆزم به پتویست نازانی چونکه « میژوو » زیاتر بۆ باسی ناوداران و هک له مهلبندو ولاتان . لسه ناوهکانیشدا تهنا نهوانه یان تۆمارکراون که پتوهندی یان به میژوونووسی کوردی و کوردناسی بهمه هه به ، وانه بویه لیسته که به کجار قه به دهمده چو . مه بهست له (پ) پهراویزو (ن . پ) پهراویزو نلوهه که ، (ن - و) بش کورد کرلوهی نازنوه .

یرمیرد :
 ، ۱۵۸ ، (پ) ، ۱۴۹
 ، ۳۱۱ ، ۳۰۹ ، ۲۹۱ ، ۲۶۹ ، (پ) ۱۶۷
 . ۲۴۸ ، ۲۳۴ ، ۲۲۱
تاهیر بهجت مریوانی :
 . ۱۵۰
تھا مزمہ رمائی :
 . ۱۸۱
توفیق و مہبی :
 ، ۱۵۸ ، (پ) ۱۵۱ ، ۱۴۴ ، ۱۲۸
 ، ۱۷۴ - ۱۷۵ (ن . پ .) ، ۲۷۰ ،
 . ۳۶۵ ، ۳۲۷ - ۳۲۶
توما بوا (رامپورنو) :
 ، ۲۷۱ ، ۲۴۵ ، (پ) ۲۳۲ ، ۱۹۷
 . ۳۲۷
جاسمی جلیل :
 . ۲۸۵ ، ۲۵۴ ، (پ) ۲۴۸ ، ۲۴۶
جبار جباری :
 ، ۲۷۱ ، ۲۲۹ ، (ن . پ .)
 . ۳۲۷
جبار قائد ، دوکتور :
 ، ۲۰۰ ، (پ) ۲۱۲ ، ۲۳۹ ، (پ)
 . ۳۶۰
جگرخوین :
 . ۳۶۰
جلادت بدرخان (ہمرہ کول نازران) :
 ، ۱۲۳ ، ۱۲۷ ، ۱۸۱ ، (پ) ،
 ، ۲۳۵ ، ۲۲۸ ، (ن . پ .) ، ۱۸۹ - ۱۸۷
 . ۳۵۵ ، ۳۲۰ - ۳۱۹
جلال تھلی :
 . ۲۴۰ - ۲۳۹ ، ۲۳۷
جلیلی جلیل ، دوکتور :
 ، ۲۲۲ ، (پ) ۲۴۸ - ۲۵۱ ، (ن . پ .) ،
 . ۳۵۸ - ۳۵۷ ، ۳۲۷ ، ۳۱۴
جگرخوین :
 . ۲۷۱

بدرخان پاشا :
 ، ۱۳۷ ، ۱۳۴ (بزوتنموی)
 ، ۱۸۷ ، (پ) ، ۲۲۱ ، ۲۴۹ ، ۲۵۰ ، (پ)
بدرخانی بہکن :
 ، ۱۳۷ ، (پ) ، ۱۴۴ ، ۱۵۳
 ، ۱۸۳ ، ۱۸۷ ، ۱۸۸ ، ۱۹۰ ، ۱۹۷ ،
 . ۳۶۴ ، ۳۲۹ ، (پ) ۳۱۹
بدری (محمد بدری) :
 . ۲۳۲
برایم پاشای میلی :
 . ۲۲۳ ، ۲۲۲
بہ کر دلیر :
 ، ۱۴۰ ، ۱۴۱ ، ۲۶۳ ، ۲۶۷ ،
 . ۳۲۵ ، ۳۲۲
بلج شترکوه ، دوکتور :
 ، ۲۵۰ ، ۲۱۹ ، ۱۹۰ ، (پ) ۱۸۱
 . ۳۲۵
بورابوز :
 . ۱۸۱
بورہان قانع :
 ، ۲۳۴ ، ۲۳۵ - ۲۳۶ ، ۲۶۷ ،
 . ۲۷۷
بہیتوشی :
 . ۲۴۸
بیتفود :
 . ۱۵۸
بیتکسی :
 . ۱۵۸
« پارتی دیموکرائی گوردستان » :
 ، ۲۴۵ ، ۲۶۸ ، ۲۱۳ ، ۲۱۲
 . ۳۵۹ ، ۳۵۲ ، ۳۵۱
پشکو :
 . ۱۴۳

حبه‌سه خانی نه‌قیب :
 . ۱۸۸ (پ) ، ۲۲۸
 حسام علی غالب نه‌قشبه‌ندی :
 . ۲۱۱ - ۲۱۰ (ن.پ.) ، ۳۲۹
 حسنین به‌گئی یزدی :
 . ۱۲۰
 حسنین فهیمی جاف :
 . ۱۴۲ ، ۲۷۲ - ۲۷۴ ، ۳۰۲
 حسنین قزلجی :
 . ۲۷۲ ، ۲۹۷
 حسینی کوری نورمدین :
 . ۱۲۰
 حسنین نه‌محمد جاف :
 . ۲۲۲ ، ۲۲۳ ، ۲۲۹ ، ۳۲۷
 حسنین بارزانی ، دوکتور :
 . ۲۱۲ ، ۳۵۸
 حسنین به‌گئی به‌درخان :
 . ۲۴۹
 حسنین حوزنی موگرانی :
 - ۱۶۶ ، ۱۵۳ ، ۱۴۴ ، ۱۳۸
 ۱۷۴ (ن.پ.) ، ۱۸۱ ، ۲۱۱ ، ۲۳۷
 ، ۲۲۸ ، ۲۲۹ ، ۲۷۴ - ۲۷۶ ، ۳۳۰ ، ۳۳۰
 . ۳۵۰
 حسنین رهشوانی :
 . ۲۷۶
 حسنین عارف :
 . ۲۷۶ ، ۲۱۹
 حسنین علی شاتوف :
 . ۲۳۰ ، ۲۵۲ ، ۳۵۹
 حسنین فهیزوگلا جاف :
 . ۲۳۱ ، ۳۲۹ ، ۳۲۳ - ۳۳۴
 حمیدی بابان :
 . ۱۶۱ (پ)
 حممه رهشید خان :
 . ۲۱۹

جمال بابان :
 . ۲۷۱ ، ۳۲۷ - ۳۲۸ ، ۳۳۴
 جمال حبه‌پوری :
 . ۳۲۷ ، ۳۶۴
 جمال خزنه‌دار :
 . ۲۲۸ ، ۲۲۹ (ن.پ.) ، ۲۷۱ -
 . ۲۷۲ ، ۲۸۱ ، ۳۲۸ ، ۳۶۴
 جمال رشید نه‌محمد ، دوکتور :
 . ۲۰۰ (ن.پ.) ، ۳۲۸ ، ۳۳۹
 جمال شالی ، پاریزور :
 . ۱۴۶ (پ) ، ۲۷۲
 جمال نهبز ، دوکتور :
 . ۲۷۲ ، ۳۲۳ ، ۳۶۵
 جمیل بهندی پوژبه‌یانی :
 ، ۱۲۵ ، ۱۵۳ ، ۱۶۵ ، ۱۸۲
 - ۱۸۴ ، ۱۸۶ (ن.پ.) ، ۲۰۲ -
 ، ۲۳۷ ، ۳۲۱ ، ۳۳۳ ، ۳۴۶ ،
 . ۳۵۰ ، ۳۴۷
 جمیلی جلیل :
 . ۲۴۸ (پ) ، ۲۹۷
 جودت بیلال نیسماعیل :
 . ۲۴۱
 جوسی بلو ، دوکتوره :
 . ۲۴۵
 چاچانی کلرین ، دوکتور :
 . ۲۵۲ - ۲۵۳ ، ۳۵۸
 حاجی بابا شیخ :
 . ۲۱۹
 حاجیره (حاجیا) جندی :
 ، ۲۴۶ ، ۲۵۴ ، ۲۷۲ ، ۲۸۷
 . ۳۵۸
 حاجی قادری کوی :
 ، ۲۱۷ ، ۲۷۰ ، ۲۹۷
 . ۳۱۲ ، ۳۱۴ ، ۳۴۷

دلسۆز (ن-و) :
 ۲۲۱ - ۲۲۲ (ن.پ.) ۲۷۷-
 ۲۷۸ .
 دیاکنهف ، نیگر میخایلهفیج :
 ۲۰۰ (پ) ، ۲۴۴-۲۳۵ ، ۲۷۷ .
 رهیمی لازی ، نوکتور :
 ۱۹۹ ، ۲۱۱ ، ۲۱۲ - ۲۱۵ (ن)
 .پ. ، ۲۴۲ ، ۲۷۹ ، ۳۵۴ ، ۳۵۹ .
 رهشول :
 ۲۲۸ .
 رهشید عارف :
 ۲۳۳ .
 رهشید نهجیب :
 ۱۵۷ ، ۲۷۹ .
 رهشید یاسمی :
 ۲۲۲ ، ۲۴۷ (ن.پ.) ، ۲۸۰ ،
 ۳۵۴ .
 رهفیق چالاه :
 ۲۸۰ .
 رهفیق حیلمی :
 ۱۵۳ ، ۱۵۸ ، ۱۷۸-۱۷۹ ، ۱۸۶ ،
 ۱۹۴ ، ۱۹۵ ، ۲۲۲ ، ۲۵۱ (پ) ، ۲۷۷ ،
 ۲۸۰ ، ۲۲۳-۲۲۱ .
 رمزی قهزاز :
 ۲۲۶-۲۲۷ ، ۲۸۰-۲۸۱ .
 رودینکو م.پ. :
 ۱۲۷ (ن.پ.) ، ۱۳۰ (پ) ، ۳۶۳ .
 رۆستم خانی کویری نهحمده خانی
 دونهولی :
 ۱۳۱ ، ۱۳۲ .
 رهوشمن بهدرخان :
 ۱۸۷ (پ) ، ۲۲۸ ، ۲۳۱ .
 ریج ، کۆدیۆس جیسی :
 ۱۴۰ ، ۱۴۱ ، ۳۰۴ .
 زهکی نهحمده ههناری :
 ۳۴۷ .

حه سمید حه کریم :
 ۲۲۸ ، ۲۷۱ ، ۳۲۱ .
 حمید عوسمان :
 ۳۲۲ .
 « حیزی دیموکراتی کوردستان » :
 ۲۷۶ .
 حیلمی عالی شهریف :
 ۳۴۲ .
 خالفین ، نهفتوللا نهرونهفیج :
 ۲۳۹ - ۲۴۰ ، ۲۴۱ ، ۲۴۲ ،
 ۲۷۶ ، ۳۲۰ .
 خالیدی مورادی چه تو (چه توئیف) :
 نوکتور :
 ۲۵۳ - ۲۵۴ (ن.پ.) ، ۲۷۶ ،
 ۳۵۸ .
 خان نهحمده خان :
 ۱۰۵ .
 خازاد :
 ۱۹۶ ، ۲۲۸ ، ۳۱۰ .
 هسه روی کویری محمدهی بسنی
 نهردلان :
 ۱۳۱ .
 خلیل خوشموی :
 ۲۵۵ .
 خواجا ههنسی :
 ۳۰۵ .
 « خۆبون » :
 ۱۸۸ ، ۱۸۹ ، ۲۱۹ ، ۳۱۹ ، ۳۲۰ ،
 ۳۵۲ ، ۳۶۴ .
 هارای شیخ نوربی شیخ صالح (دارق) :
 ۳۰۴ ، ۳۰۶ .
 ههرسیم (ن-و) :
 ۱۴۷ .
 دلدار (ن-و) :
 ۳۱۶ .

سولتانی (نو) :
 . ۱۴۴

سون ، میجر :
 . ۲۹۵ ، ۱۹۸ ، ۱۴۱

سیامند زهید عوسمان :
 . ۳۶۵ ، ۲۱۲ ، ۲۹

سهید محمندی حمیدی :
 . ۲۸۵ ، ۱۴۵

سهی محمندی میری هکاری :
 . ۱۱۲

سهیفی قازی :
 . ۲۸۶ ، ۱۴۵ (ن.پ.)

شازادهی بدلیس :
 . ۱۴۲

شاکرزی محوی خلی (مکزیان) ،
 دوکتور :
 . ۲۵۹ ، ۲۵۲

شاکیر خهساله ، دوکتور :
 . ۲۸۶

شاکیر فهتاح :
 . ۱۷۴ (پ.) ، ۲۵۷ ، ۲۸۲ ، ۲۸۶-
 . ۲۸۷

شامیل عهسکهزوی ، دوکتور :
 . ۳۶۰

شهرهف نهشریان ، دوکتور :
 . ۳۵۶ ، ۲۵۲

شهرهفخانی بدلیسیو «شهرهفنامه» :
 . ۳ ، ۸-۷ ، ۹۹ ، ۱۰۴-۱۲۹

، ۱۳۲ ، ۱۲۸ ، ۱۶۲ ، ۱۶۴ ، ۱۷۳ (ن.پ.) ،
 . ۱۸۰ ، ۱۸۴ ، ۱۸۵ ، ۱۸۶ ، ۱۹۰ (پ.) ،
 . ۱۹۱ ، ۱۹۲ ، ۲۳۶ ، ۲۶۰ ، ۲۸۷ ، ۳۰۱

شهریف پاشا :
 . ۳۵۳

شهریف پاشا :
 . ۳۶۵

زهکیه نیسماعیل حهقی :
 . ۳۰۳

زوبیر بیلال نیسماعیل :
 . ۲۰۱ ، ۲۰۳ ، ۲۰۶-۲۰۷ (ن.پ.) ،
 . ۲۲۲ (ن.پ.) ، ۲۸۲ ، ۳۲۱-۳۲۲ ،
 . ۳۴۳

زیرنوف ، قلیامینوف :
 . ۱۱۲ (پ.) ، ۱۱۶-۱۱۷ ، ۱۲۳ ،
 . ۱۸۱ (پ.) ، ۱۸۴ ، ۱۹۲ (ن.پ.) ، ۳۵۲

زهینهفون (کهزنهفون، کسانهفون) :
 . ۲۷ ، ۴۸-۴۹ ، ۱۳۷ ، ۲۱۳ ، ۲۳۵-
 . ۲۳۶ (ن.پ.) ، ۲۹۷ ، ۳۰۱ ، ۳۳۲

زیور :
 . ۲۸۲

ژوله (ژیانوهی کورد) :
 . ۲۱۴

ساجید ناواره :
 . ۲۲۱ ، ۲۸۲

سامال مجید فرج ، دوکتور :
 . ۳۳۲

سانبچه نهمین زهکی :
 . ۱۰۷ ، ۱۵۳ (پ.) ، ۱۵۵ (پ.) ،
 . ۳۴۶ ، ۳۱۵ ، ۱۶۵ ، ۱۵۷

سهرداز رهشید :
 . ۱۸۳

سهعید ناکام :
 . ۲۴۱ ، ۳۰۲ ، ۳۱۷

سهلام :
 . ۱۶۴ ، ۱۵۸

سمایی بایزهی :
 . ۱۲۸

سککو ، سمایل ناغا :
 . ۲۵۵ ، ۱۸۳

سورهیا بهدرخان :
 . ۱۹۲

- شەشى رەشى نەيلول :
١٤٧ (پ) .
- شەفيق قەزاز ، دوكتور :
٢٤٥ .
- شەمسى م. دوكتور :
١١٧ (ن.پ.) ، ١١٨ (پ) ، ١٢٤
- شۆرشى ئاگرى داغ :
٢٩١ .
- شۆرشى قوچگىرى :
١٤٨ .
- شوكور مستەفا :
٢٨٨ ، ٢٩٠ ، ٣٠١ ، ٣٠٣ ، ٣١٤ ، ٣٢٠ ، ٣٣٠ .
- شېخ سەئىدى پىران :
١٤٧ ، ٢٢٧ ، ٢٥٥ ، ٢٦٨
- (بەياننامەى) ، ٣٢١ .
- شېخ عوبەيدوللاى شەمزىنى :
٢١٧ ، ٢٢٢ (پ) ، ٢٤٨ ، ٢٤٩ ، ٢٥٤ ، ٢٣٠ .
- شېخ لەتيف :
٢٨٨ .
- شېخ مارفى قەرداغى :
٢٢٧ .
- شېخ مارفى نۆدى :
٢٤٨ .
- شېخ مەحمود :
١٤٧ (ن.پ.) ، ١٥٠ ، ١٨٣ ، ٢٥٥ ، ٢٨٨ ، ٣١١ ، ٣١٢ ، ٣٢٢ ، ٣٢٣ ، ٣٤٥ ، ٣٤٤ ، ٣٢٩ .
- شېخ نورى شېخ صالح :
١٤٧ .
- شېركو بېكەس :
٢٨٨ .
- صادق بەھائەدىن نامبىدى :
٨٢٨ .
- صالح جەيدەرى
٢٨٣ ، ٢٣٣ .
- صالح قەفتان :
١٣٩ ، ١٥٠ ، ١٥١ ، ١٥٣ ، ١٧٥ -
١٧٨ (ن.پ.) ، ٢١١ ، ٢٨٢ - ٢٨٤ .
- صەلاھەددىنى نەبىوى :
١٣٣ ، ١٣٤ ، ١٣٨ ، ١٤٨ ، ١٤٩ ،
١٦٨ (بانەى) ، ٢٠٢ ، ٢٠٥ ، (لەشكرى) ،
٢٠٦ ، ٢٨٨ ، ٢٨٩ ، ٢٤٥ .
- صەلاح سەئىدوللا ، نەندازيار (تافان) :
٢٢٧ ، ٢٢٣ ، ٢٣٥ - ٢٣٦ (ن.پ.) ،
٢٨٨ ، ٢٢٢ ، ٢٣٤ ، ٣٦٤ .
- صەلاح عىرفان :
٣٢٤ .
- ضياء شەرف خان :
١٠٧ .
- عادل جەسەن جوسنى ، دوكتور :
٣٦ .
- عادلە خانى جاف
٢٢٨ .
- عەبدولرەحمان بەدرخان :
٢٥١ .
- عەبدولرەحمان قاسطو ، دوكتور :
١٩٩ ، ٢١١ ، ٢١٥ - ٢١٧ (ن.پ.) ،
٢٨٩ ، ٢٣٤ ، ٣٦٤ .
- عەبدولرەحمان مزورى :
١٨١ (پ) ، ٣٣٥ .
- عەبدولرەزاق بەدرخان ، مير :
١٤٧ .
- عەبدولرەزاق بەگى كورى نەجەف
قولى خانى دىبولى :
١٣١ ، ١٣٢ .
- عەبدولرەزاق جەسەنى :
١٥٣ ، ١٨٣ ، ١٨٥ ، ٢٢٥ (پ) ،
٢٩٨ (پ) ، ٢٤٣ .

- عبدالرفیق یوسف:
- ۲۰۳ ، ۲۰۷-۲۱۰ (ن.پ.ن) ، ۲۹۸ ، ۲۸۹ (پ) ، ۳۳۵ ، ۳۴۳ .
- عبدولسه تار تاهیر شریف:
- ۲۸۹ ، ۳۳۵-۳۳۶ .
- عبدولمیز یامولگی:
- ۱۲۶ ، ۱۲۸ ، ۲۲۶ (ن.پ.ن) ، ۳۵۴ ، ۳۵۶ .
- عبدولقمنی علی بهیا:
- ۲۲۲ (ن.پ.ن) .
- عبدولفتاح علی بهیا:
- ۳۲۷ ، ۳۳۶ .
- عبدولقادر قزاز:
- ۱۴۲ .
- عبدوللا حسن زاده:
- ۲۱۵ .
- عبدوللا رفزانمزدور:
- ۱۴۶ (پ) .
- عبدوللا شالی:
- ۲۶۰ ، ۲۸۵ .
- عبدوللا مردوخ:
- ۳۵۴ .
- عبدوللای جلی زاده، مولا:
- ۲۷ .
- عبدولحسین هوشیار هورامانی:
- ۱۳۹ ، ۲۹۰ .
- عبدولواحد نوری (ع.و. نوری):
- ۲۹۰ ، ۲۹۲ ، ۳۱۱ .
- عرب شهمق (عربی شهمق، شامیلوف):
- ۲۴۶ ، ۲۹۰ ، ۳۰۷ ، ۳۲۳ ، ۳۶۰ .
- عزیز شهمزنی ، دوکتور:
- ۱۹۹ ، ۲۱۱ ، ۲۱۷-۲۱۹ (ن.پ.ن) .
- ۳۶۰ .
- علائدین سجادى:
- ۱۲۸ ، ۱۳۹ ، ۱۵۳ (ن.پ.ن) ، ۲۱۱ ، ۲۲۸ ، ۲۹۰-۲۹۲ ، ۳۴۴ .
- علی حمیری:
- ۱۳۷ .
- علی سیدو تۆرانی:
- ۱۵۳ ، ۱۸۷ ، ۱۹۲-۱۹۸ (ن.پ.ن) ، ۳۳۸ ، ۳۴۴ .
- علی شتوی شیخانی:
- ۱۴۵ .
- علی عبدالکرم، دوکتور:
- ۳۶۰ .
- علی کمال:
- ۷ ، ۲۶ ، ۱۵۸ ، ۱۸۲ (پ) ، ۲۹۱ ، ۲۹۲ ، ۳۳۸ .
- علی گلویژ ، دوکتور:
- ۲۱۴ (پ) ، ۳۶۱ .
- علی موراخان زمند:
- ۱۴۳ .
- عوسمان بهگی بهرخان:
- ۲۴۹ .
- عوسمان صبری:
- ۱۳۳ ، ۱۴۴ ، ۱۴۵ ، ۱۴۸ ، ۱۶۶ ، ۱۸۷ ، ۲۹۲ .
- عوسمان عوزیری:
- ۲۲۷ ، ۲۹۲ ، ۳۱۶ .
- عومر مارف بهرنجی:
- ۲۹۲ ، ۲۹۸ (پ) ، ۳۳۸ .
- عومر وهجی:
- ۱۹۲ .
- عومری قازی:
- ۱۳۲ - ۱۳۳ .
- عمونی یوسف:
- ۳۰۵ .

- عیزمدین فهیزی :
 . ۲۹۲ ، ۲۳۶
- عیزمدین مستهفا رهسول ، دوکتور:
 ۲۱۶،۲۱۴ ، ۲۹۳ ، ۲۷۶ ، ۲۲۸
 (پ) ، ۲۳۶ - ۲۳۷ ، ۲۴۱ ، ۲۶۱ .
 عیصمت شریف وائلی ، دوکتور :
 - ۲۴۵ ، ۲۳۷ ، ۲۶۴ ، ۳۶۵ -
 . ۳۶۶
- غهفور میزاکریم :
 . ۲۹۳ - ۲۹۴
- غیاسمدینی کوری صلاحمدینی
 نهیویی :
 . ۱۰۳
- فاروق حهفیزاده :
 . ۳۲۰
- فاریزوف ا . و . :
 . ۳۵۷ ، ۳۶۱
- فاضل کریم :
 . ۳۳۸
- فایق هوشیار :
 . ۱۳۹ ، ۲۹۴
- فهرج الله زهکی کوردی :
 . ۱۸۴
- فهرهبدون علی نهمین :
 . ۱۶۷ (پ) ، ۲۹۴
- فرین خ . د . :
 . ۱۲۲ ، ۱۲۳
- فهقی تهران :
 . ۱۲۸
- فهیمی فهفتان :
 . ۱۷۷ (پ)
- فوناد حمه خورشید :
 ۲۹۸ ، ۲۹۴ ، (پ) ۲۰۳ ، ۲۰۱
 (پ) ، ۳۲۶ ، ۳۲۷ ، ۳۳۹ - ۳۴۱ ،
 . ۳۴۲
- فوناد مهجید فهرج ، دوکتور :
 . ۳۰۶
- فهیصل سامیر ، دوکتور :
 . ۲۴۴ ، ۲۴۳
- فاندر خهفانف :
 . ۲۹۵ - ۲۹۴ ، ۱۴۰
- فازی نهحمیدی غهفاری :
 . ۱۲۵
- فازی محممد :
 ، ۲۷۰ ، ۲۱۸ ، ۲۱۲ ، ۱۴۶
 . ۲۹۷
- فانیع :
 . ۲۳۴ ، ۲۳۳
- فهدی جان :
 . ۱۵۸ ، ۱۸۸ (پ)
- فهدم خهیر :
 . ۲۲۸
- فاسیلیتا :
 . ۱۰۴ (پ) ، ۱۱۵ ، ۱۱۶ ، ۱۲۴
- فیلچیتسکی :
 . ۲۴۷
- « کازیک » :
 . ۳۲۹
- کامهران :
 . ۱۴۶ (پ)
- کامهران عالی بهدرخان :
 . ۳۶۴
- کاوسی فهفتان ، دوکتور :
 ۲۱۹ ، ۲۱۲ ، ۱۹۹ ، (پ) ۱۷۷ -
 ۲۲۱ (ن . پ .) ، ۲۳۷ ، ۲۴۱ ،
 . ۳۶۳ ، ۳۵۲ ، ۲۹۶
- کاوه (ن . و) :
 . ۲۹۶ ، ۲۳۲
- کریم نهیویی ، دوکتور :
 . ۳۶۱

«کومه‌لی کوردستان» :
 . ۱۴۷ ، ۱۴۸
 «کومه‌له‌ی کوردناسی جیهانی» :
 . ۲۴۵ - ۲۴۶
 «کومیت‌هی ئیستیقلالی کوردستان» :
 . ۱۴۸
 گهرلیتسکی :
 . ۸۷ ، ۹۸
 گوران ، عبدوللا :
 ، ۲۹۴ ، ۳۰۶ ، ۳۱۱ ، ۳۳۷
 . ۳۵۹
 لازمریف ، میخائیل سیمیونه‌لیج :
 . ۲۴۰ - ۲۴۱ ، ۳۰۰
 لطفلی خانی زند :
 . ۱۴۳
 ماجید مسته‌فا :
 . ۱۹۵
 مارف بهرنجی :
 . ۳۰۷ ، ۳۰۶
 مارف خه‌زنه‌دار ، دوکتور :
 ، ۲۲۰ ، ۲۲۸ ، ۲۴۱ ، ۳۰۱
 ، ۳۳۰ ، ۳۲۶ ، ۳۰۷ - ۳۰۶
 . ۳۵۰ ، ۳۵۲ ، ۳۵۹ ، ۳۶۳
 ماکاشی :
 . ۲۵۱
 ماه شه‌رف خان :
 . ۱۳۱
 مه‌جید حمید عارف ، دوکتور :
 . ۳۶۳
 مه‌جید سعید :
 . ۱۴۰ ، ۱۴۱ ، ۳۰۳ ، ۳۰۸
 مه‌جید نه‌دیم :
 . ۳۰۸
 مه‌جید یعقوبی :
 . ۱۴۹ ، ۱۵۱

کهریم حیسامی :
 . ۲۹۷ ، ۳۴۱
 کهریم خانی زند :
 . ۱۴۳ ، ۱۹۶ ، ۲۸۷
 کهریم زند :
 ۱۴۶ (پ) ، ۱۴۹ (پ) ، ۲۰۲ ،
 ، ۲۲۸ ، ۲۳۳ ، ۲۳۴ ، ۲۳۶ ،
 . ۲۹۷ ، ۳۴۱
 کهریم شاره‌زا :
 . ۲۹۷ ، ۳۱۶
 که‌له‌ور (نو) :
 . ۱۵۸ (ن . پ .)
 که‌مال جه‌لال غه‌ریب :
 . ۳۲۱
 که‌مال خه‌یان ، دوکتور :
 . ۳۴۲ ، ۳۶۱
 که‌مال غه‌مبار :
 . ۲۳۲
 که‌مال فوناد ، دوکتور :
 ۲۲۹ - ۲۳۰ ، ۲۹۷ ، ۳۰۲ -
 . ۳۰۳ ، ۳۶۴
 که‌مال نوری مه‌عروف :
 . ۲۰۰ ، ۳۴۵
 کوردوئی‌تف (ه‌نه‌تی کوردو) :
 - ۲۴۶ ، ۲۴۲ ، ۲۳۴ ، ۲۰۰
 ، ۲۴۷ (ن . پ .) ، ۲۵۸ ، ۳۰۱
 . ۳۰۷ ، ۳۶۲ - ۳۶۳
 کوردی به‌لیسی (نو) :
 . ۱۳۶
 کوماری مه‌هاباد :
 . ۲۱۴ ، ۲۱۷ ، ۲۱۸
 «کومه‌له‌ی خویندکارانی کورد لـا
 نه‌ورویا» :
 . ۱۳۲ - ۱۳۴

محمد علی عاونی :
 ۱۲. (پ) ، ۱۲۵ ، ۱۵۲ (ن.پ.) ،
 ۱۵۸ ، ۱۶۵ ، ۱۸۴ ، ۱۸۷ ،
 ۱۸۹ - ۱۹۳ (ن.پ.) ، ۲۱۵ ،
 ۲۳۳ ، ۲۴۶ .
 محمد علی قمروداغی :
 ۲۴۹ (ن.پ.) .
 محمد فیبا :
 ۲۳۳ .
 محمد قزلبچی :
 ۳۴۹ .
 محمد کریم فتح الله :
 ۳۴۹ .
 محمدی خال ، شیخ :
 ۱۵۸ ، ۳۱۱ ، ۳۴۸ .
 محمدی مولا کریم (کاکه جمعه) :
 ۲۲۸ ، ۲۳۱ (پ) ، ۲۳۲ ، ۲۳۶ -
 ۲۳۹ (ن.پ.) ، ۲۷۳ ، ۲۸۴ ،
 ۲۸۸ ، ۲۹۰ ، ۳۰۴ ، ۳۰۶ ،
 ۳۰۸ ، ۳۱۲ ، ۳۱۴ ، ۳۲۰ ،
 ۳۳۴ ، ۳۴۲ ، ۳۴۴ ، ۳۴۷ ،
 ۳۴۹ ، ۳۸۳ .
 محمد نوری عارف ، دوکتور :
 ۲۴۵ .
 محمود جهودت :
 ۲۶۷ .
 محمود زامدار :
 ۳۵۰ .
 محمود مولا عزیزت :
 ۳۱۳ .
 مهدوش :
 ۱۴۷ .
 مستفا پاشا یامولکی :
 ۲۲۶ ، ۳۴۵ .

محمد نهمین زهکی (نهمین زهکی) :
 ۱۰۷ ، ۱۲۸ ، ۱۳۹ ، ۱۵۳ -
 ۱۶۶ (ن.پ.) ، ۱۷۶ ، ۱۷۷ -
 ۱۷۸ ، ۱۸۰ ، ۱۸۴ ، ۱۹۰ ،
 ۱۹۱ ، ۲۱۱ ، ۲۲۵ ، ۲۶۳ ،
 ۲۶۹ ، ۲۹۲ ، ۳۰۵ ، ۳۰۸ ،
 ۳۰۹ ، ۳۱۴ - ۳۱۵ ، ۳۴۶ .
 محمد نهمین سعید رهبانی :
 ۱۴۹ (پ) .
 محمد نهمین کاردوخی :
 ۱۳۹ ، ۳۰۹ .
 محمد نهمین مهنگوری :
 ۳۱۰ .
 محمد بریفکائی :
 ۳۴۶ .
 محمد بهگ :
 ۱۰۵ .
 محمد بهگی نهمین بهگی میرزا :
 ۱۲۱ .
 محمد بن آدم :
 ۳۲۲ ، ۳۳۲ .
 محمد توفیق حسین :
 ۲۴۴ ، ۲۴۴ .
 محمد توفیق وردی :
 ۲۳۱ - ۲۳۲ (ن.پ.) ، ۳۱۰ ،
 ۳۴۷ .
 محمد حسینی سهدری قازی :
 ۲۱۲ .
 محمد رسول ، هاوار :
 ۳۱۱ ، ۳۴۸ .
 محمد ساکن :
 ۳۵۴ ، ۳۵۵ .
 محمد شیبیرزاد (زهید نهمین)
 عوسمان :
 ۳۴۸ .

مورد خان :
 . ۱۲۸
 موزه مهر نه‌قشبه‌ندی ، دوکتور :
 . ۲۴۵
 مه‌ولانا خالیدی نه‌قشبه‌ندی
 شاره‌زوری :
 ، ۱۸۸ ، ۱۴۳ ، ۱۳۹ ، ۱۳۸
 . (پ) ، ۲۵۶ ، ۲۱۸
 موکه‌رهم تاله‌بانی ، دوکتور :
 . ۲۵۱ ، ۲۱۶
 مومتاز جه‌یدموری :
 . ۲۳۳ ، ۲۱۶ (ن . پ)
 میدی ، میدی‌به‌گان :
 . ۲۳۲ ، ۱۴۳ ، ۱۰۰ ، ۴۶
 میر یرایی گورگیلی :
 . ۱۱۴
 میر شه‌مسهدین :
 . ۱۰۵
 میری روه‌انوز (میر محمد - پاشا
 گویره) :
 . ۳۲۶ ، ۱۹۶ ، ۱۸۳ ، ۱۴۵
 میلینگن ، فهرده‌ریک :
 . ۲۰۵ - ۲۰۴ ، ۱۳۹
 میتورسکی ، فلادیچیر :
 ، ۱۳۳ ، ۱۲۹ ، ۱۵۰ (ن . پ) ،
 ، ۲۴۱ ، ۲۰۱ ، ۱۶۲ ، ۱۶۱
 . ۳۵۲ ، ۲۱۷ ، ۲۰۷
 ناجی عباس ، دوکتور :
 - ۳۰۴ ، ۱۴۰ (ن . پ) -
 . ۲۳۹ ، ۲۱۷ ، ۲۰۵
 نه‌جه‌مدین مه‌لا :
 . ۲۱۸ - ۲۱۷ ، ۲۰۵
 نهریمان (مستفای سید نه‌محمد) :
 . ۲۳۱ (پ) ، ۲۱۸

مسته‌فا شیخ نعمة الله :
 . ۱۶۵ (پ) ، ۲۱۳
 مسته‌فا صالح کهریم :
 . ۲۱۴
 مه‌سعود محمد :
 ، ۱۱۸ (پ) ، ۲۹۸ (پ) ، ۲۱۴ ،
 . ۲۵۰
 مصلح جه‌لالی :
 . ۲۱۵
 مه‌عروف جیاوک :
 . ۲۵۰ ، ۱۵۸ ، ۱۸۸ (پ) ، ۲۱۵ ،
 مه‌عروف فهرده‌غی (شیخ مارفی
 فهرده‌غی) :
 . ۲۱۵ ، ۲۳۷
 مه‌لا سلیم نه‌فهنندی :
 . ۱۴۸
 مه‌لا شریف :
 . ۲۵۱ ، ۲۲۷
 مه‌لا کاکه‌جه‌مه :
 . ۲۱۸
 مه‌لا محمدی کوی (مه‌لای گوره) :
 ، ۱۴۷ ، ۲۷۰ ، ۲۷۷ ، ۲۱۶ ،
 . ۲۴۷
 مه‌لا مه‌حمودی بایزیدی :
 ، ۱۲۵ ، ۱۲۶ (ن . پ) ،
 ، ۱۲۷ - ۱۳۱ (ن . پ) ، ۱۶۹ ،
 . ۲۱۳ (پ) ، ۲۱۵ ، ۳۶۳
 مه‌مدوح سلیم :
 . ۲۵۵ ، ۲۵۰
 موهرهم محمد نه‌مین :
 ، ۲۰۸ ، ۲۰۷ ، ۲۸۸ (پ) ،
 . ۲۱۵
 موحسین محمد حسین ، دوکتور :
 ، ۲۰۶ - ۲۰۳ (ن . پ) ، ۲۱۵ ،
 . ۲۴۶ - ۲۴۵

- نژاد توفیق سلیمانیهلی :
 . ۳۵۶ ، ۳۱۸
- نسرین فخری ، دوکتوره :
 . ۳۱۸ ، ۲۴۵
- نوری دهرسیمی ، دوکتور :
 . ۲۴۱
- نوری جواروی :
 . ۳۱۸
- نوری سعید :
 . ۱۲ - ۱۲ ، ۲۵ - ۲۶ ، ۱۵۶
- نوری علی نمین :
 . ۳۱۹
- نوری کاکه حمه :
 . ۱۴۹
- نیزامی گمنجهوی :
 . ۱۸ (پ)
- نیکیتین ، باسیل :
 ، ۲۱۲ ، ۲۲۵ ، ۱۷۳ ، ۱۶۲
- هادی چاوشلی :
 . ۳۵۵ ، ۳۵۲
- هزار :
 ، ۱۰۴ (پ) ، ۱۰۷ ، ۱۰۸ (پ) ،
 ، ۱۱۵ ، ۱۱۸ (ن.پ.) ، ۱۲۵ -
 . ۲۸۷ ، ۲۴۵ ، ۲۳۶ ، ۱۲۶
- هلقو خان :
 . ۱۴۳ ، ۱۲۸
- هلقو (نو) :
 . ۲۲۰ ، ۲۳۲
- همزه عبدالللا :
 . ۳۲۰ ، ۳۱۴ ، ۲۸۸
- هندو - نهروپایی :
 . ۱۳۹
- ههوری (نو) :
 . ۱۵۸
- هیمن :
 . ۲۲۰ ، ۲۷۰ ، ۱۱۸ (پ)
- بهحیا خهشاب :
 . ۳۲۳ ، ۱۹۲
- بەزدان شیر :
 . ۲۵۰ ، ۲۴۹ (ن.پ.) ، ۲۵۵
- بەزیدی بهکان :
 ، ۱۴۵ ، ۱۸۱ ، ۲۰۲ ، ۲۷۷ ،
 ، ۲۸۷ ، ۲۹۲ ، ۳۰۱ ، ۳۲۴ ،
 . ۳۶۵ ، ۳۶۲
- یوسف شهسهددینی بورهانی ،
 شیخ :
 . ۱۴۵
- یوسف مهلهک :
 ، ۱۸۸ ، ۱۴۱ (ن.پ.) ، ۱۴۰ -
 . ۳۲۰

پیرست

پیشه کی
 بهشی به کم : چمند تیبینی به ک دهر باره ی میژوو
 ۶ ۵
 ۲۶ ۷

میژوو چی به . دووبات کردنه وه له میژوودا . په وره وه ی
 میژوو . کنی خاره نی میژوو . دهوری سه روک له
 میژوودا . ناپلیون و محمه د عالی گوره . سه رنجی
 جه ماله ددینی نه فغانی . قوناغه کانی میژوو . حوکمی
 میژوو . تالیران و میرا بۆ . ستیفان زیقایغ و ماری
 نه نتوانیت . کریستوف کولومبس . دیسان کوردو
 کوشتاری نهرمن . سلاویک بۆ عالی که مال . لوبسی
 چوارده . موزه خانه ی لوفهر .

بهشی دووهم : میژووی میژوو
 ۹۸ ۲۷
 سه ره تای میژوو

نیپوس . گیلگامیش . نه لیا دهو ئودیسای هومیرۆس .
 رامایاناو مه هابه هاراتی هندۆسه کان . دۆرگی
 نه تلانتیس . گورانیی فولکلوری . کونفوشیۆس .
 نارام سین له قهره داغ . هیرودۆت . فوکیدیت .
 زه بنه فون . پلوتارخ . دهوری رۆمان و چینی به کان . ۵۰ - ۲۷

میژوو له قوناغی دهره به گی و سه رده می رینساندا
 کلیتیه و میژوو . ئیبن خه لدون . رینسانس
 (بوژانه وه) و میژوو . مه کیافیتلی و گو یجاردینی .

لۆرینزۆ فالاو « به خشی قوسته نتین »
 میژوو له سه رده می شوپشه بۆر جوازی به گوره کاند
 توماس هۆبس . فیکو . قوناغه کانی شارستانه تی .
 میژوو لای زانیاری په روه رانی سه ده ی هه ژده . جان
 جاک رۆسۆو فۆلتیرو کانت و مۆنتسکیۆ .

زانیاری په روه رانی سه ده ی نۆزده
 ۶۴ - ۵۷

رێبازی رۆمانسی له میژوودا
 دوو رێبازی رۆمانسی . ناشتی لای مایستر .
 شانگوبریان . ده سه کوه ته کانی رێبازی رۆمانسی . بیۆکو

٦٥-٦٦

نیبور . فوتابخانه‌ی رانکه . هیلینیزم

میژوو له تهرارووی سۆشیالیزمی یۆتۆپی و ریپازی لیبرالیدا
سان سیمۆن . هیزه بزۆینه‌کانی میژوو . خهباتی

٧١-٧٢

چینایه‌تی

میژوو لای هیکل و مارکس
یۆنانی کۆن لای هیکل . ناکۆکی به‌کانی ناو کۆمه‌ل . گیانی

٧٤-٧٧

گه‌ل . دېسان خهباتی چینایه‌تی

زانستی میژوو له نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌دا

گۆفارو رییکخراوی میژوویی . پیتی هیرۆگلیفی و میخی .
میژوونووسانی ئەله‌مان . دووه‌م شوێشی ئەمه‌ریکا .

٧٦-٨٦

بورکخاردت . مۆرگان و ماوریر

زانستی میژوو دوا‌ی شه‌ری به‌کمی جیهان

یه‌کیه‌تی میژوونووسان . موزه‌خانه‌و موزه‌خانه‌ی
به‌ریتانیا . کۆنگره‌ی میژوونووسان . بلۆک و فیفسر .

٨٧-٩٨ تارلین و بارتۆلدو کراچکۆفسکی . گهردیفسکی و کورد

٩٩-٢٥٥

به‌شی سیتیهم : کوردو میژوو

سه‌ره‌تا

ابن الاثیر . ابن المستوفی . ابن خلکان . شه‌ره‌فنامهو

٩٩-١٣٢

شه‌ره‌فخان . مه‌لا مه‌حمودی بابه‌زبیدی

پۆژنامه‌نووسی کوردی و میژوو

میژوو لای « کوردستان » و « کۆمه‌له‌ی خۆپندکاران » .

« پۆژی کورد » و « ژین » و « تیکه‌بشینی راستی » .

هه‌ره‌کول نازیزان با جه‌لادت به‌دوخان . گۆشه‌کانی

« گه‌لاویژ » . هوسمان سه‌بری و « پوناھی » .

سه‌لاحه‌ددینی ئەبووبی . هه‌نگاوی گه‌وره‌ی « پۆژی

نۆی » . پۆژنامه‌ی « زبان » و مینۆرسکی . سه‌لاحه‌ددین

١٣٢-١٥٢

لای پۆژنامه‌نووسی کوردی . پیغه‌مبه‌رو کورد

ده‌سته‌ی دووه‌می میژوونووسانی کورد

ئهمین زه‌کی . حه‌سین حوزنی و زارلوه میژوویی به‌کان .

صالح قهفتان و دهرسیکی گه وره . ره فیسق حیلمی و
نه حمه د قه قی و نه حمه د خواجاو یادداشتنوسی . لای
چیا نه نومر مائی . سه جادی و پروژبه یانی . پۆله ی
بموره فای بنمهاله ی به درخان . نه فسه ری ون محمه د

علی عهونی . گه شته که ی علی سیدۆ گۆرانی ۱۹۸-۱۵۲
دوا کورته ی لاپه ره ی میژوونوسی کوردی نوق

میژووی کون . همولترو صلاحه ددین و سه سه ده
ناونجی به کانی کوردستان . نهوانه ی پهنگیان سه سه ده
دهنگیان نی به . قازی و شه مزینی و قاسلو . به ره سه مه کانی
قهفتان و عوسمان . سه سه ده قای په خسه ی میژووی .
وهرگیره کانمان و میژوو . دهنگی میژوونوسی کوردی

له کۆنکره کاندای . میژوونوسه کورده کانی نه ره نهستان ۲۵۵-۱۹۹

۲۵۶

نه انجام

۳۶۶-۲۵۷

کورته ی بیلیۆگرافای میژوونوسی کوردی

۳۸۱-۲۸۰

پیرستی ناوه کان

سوپاسی زورم

● بۆ بەرپازان ئەمیندارو کاربەدەستانی « ئەمینداریتی گشتی
یۆشئیری و لاوان » .

● بۆ هونەرمەندی لیبھاتوو ، ھاوڕێی خوشەویست یوسف الصائغ
کە ئەو وینە پر لە سۆزە یۆ بەرگی « مېژوو » کیشا .

● بۆ کاک طارق علي حمد (ئەبو زیاد) ی بەرپۆه بەری چاپخانە ی
« آفاق عربیە » و تییکارانی کاک رحومی صافی (ئەبو زوھیر) و
کاک صبحی فرج (ئەبو شوکور) کە لە ئەمەل ھەموو دێرو پیتیکی
« مېژوو » دا وا رەفتاریان کرد وەک بەرھەمی شەونخونی خۆیان
بن ، ئەوانە ی هیچ وشە بەکی رازاوە ی وەفاو ریز بۆ ی نی بە
ھەستی پێزانینم بەرامبەریان دەر بیری .

● بۆ برا یانی خوشەویستم کاکە ھەمو دوکتۆر ئەو پەرحمانی حاجی
مارف کە سێبەری ھەستی پر لە دئسۆزی یان بۆتە خێرو بەسەرما
پژاوە ! ، خوا لە وینە یان زۆر کات .

الدكتور كمال مظهر احمد

التاريخ

دراسة موجزة لعلم التاريخ والكرد والتاريخ

بغداد ١٩٨٣

له كتيبخانهى نيشتمانى بهفدا
وملره (٨٤٣) ى سالى ١٩٨٣ ى دراوه نى

نرخى دینار و نیویکه

مطابع دار آفاق عربیة - بغداد

د . که مال مه ز شهر شه حمه د

خه باتی
رزگاریخوازی
کورده و
نازهر
له ئیران

وهرگیرانی له عه ره بییه وه

نازاد عوبید صالح

دوکتۆر کهمال مهزههر نهحمهد

خهباتی بزگاریخوازی کورد و نازهر له ئیران

نازاد عوبید صالح

کردوویه بهکوردی

ناوی کتیب: خهباتی پژگاریخوازی کورد و نازهر له نئیران
نووسینی: د. کهمال مهزهر نهحمهد
گۆپینی بۆ کوردی: نازاد عویتد صالح
بلاوکراره‌ی ئاراس- ژماره: ۲۴۹
دهرهتانی هونه‌ری: حاجی دلاوهر
به‌رگ: ئاراس نه‌کرهم
نووسینی سه‌ر به‌رگ: محهمهد زاده
هه‌له‌گری: شتیزاد فه‌قی ئیسماعیل
سه‌ریه‌رشتیی کاری چاپخانه: ئاوره‌حمانی حاجی مه‌حموود
چاپی یه‌که‌م، هه‌ولتیر- ۲۰۰۴
له کتیبخانه‌ی به‌رتوه‌به‌رایه‌تیی گشتیی پژوهشیری و هونه‌ر له هه‌ولتیر ژماره (۹۴) ی سالی
۲۰۰۴ ی دراوه‌تتی

وشه پیدک

خوتنه ری خوشه ویست...

نه وهی به رده ستت دوو به شی (شه شه م و حه وته م) ی کتیبی
(دراسات فی تاریخ ایران الحدیث والمعاصر) ی ماموستای
میژوونوس دوکتور که مال مه زهر نه حمه ده که سالی
۱۹۸۵ به زمانی عه ره بی بلا بوته وه.

نه وهی راستی بی له گه ل خوتندنه وهی کتیبه که نه و دوو به شه
پتر سه رنجیان پاکیشام، پرواشم و ابوو که هیتند ده هیتن
بکرتنه کوردی بویه به ناگاداری دوکتور و به گویره ی توانا
وهرم گیتران، به و هیوایه ی بی که تک نه بی و وهر گیترا نه که ش
به دلی ماموستا دوکتور که مال بی، منیش توانیسم
خزمه تیکی بچووک بکه م.

نازاد

پیشهگی

که مال مدزههر

له ئیران پتر له ۳۰ نه تهوه و گهل و که مینه و دهستهی نه سنی جیاواز دهژین، زۆریه ی هه ره زۆریان سه ر به ره گه زی ئاری و سامی و تورکن. فارس و نازه ر و کورد به ریز، چ به ژماره و چ به سه نگی ئابووری و کۆمه لایه تی و سیاسی له ریزی هه ره پی شه وهن، دوا ی ئه وان عه ره ب و گه یلان و مازه نده رانی و تورکمان و به ختیاری و تات و تالیش و ئه رمه ن و ئاشووری و گورج و نه فغان و تاجیک و خه زه ر و هی تر دین. له به ر ژماره یه ک هۆی جیاوازی ره وا و نا ره وا میژووی هیچ کامیتک له و نه ته وه و گهل و که مینه نه به را ده ی میژووی فارس لیتی نه کۆلرا وه ته وه، جگه له وه ی جاری وا هه یه لایه نی با یه خداری میژووی گه له نافارسه کان شتۆتیره وه. به داخه وه به شی کورد و تا را ده یه کیش نازه ر، که له گهل کورد دراوسێ و نزیکن، که م نییه، نه وه ی پالی پتوه نام له و کتیبه مدا که له به غدا سالی ۱۹۸۵ به زمانی عه ره بی به ناوی «دراسات فی تأریخ ایران الحدیث والمعاصر» وه بلاوم کرده وه، ناوړتکی تاییه تی له چهنه لایه نیتکی با یه خداری روودا وه نوێ و هاوچه ر خه کانی میژووی نه و دوو نه ته وه یه بده مه وه.

سه رچا وه کانی نه و دوو به شه ئینگلیزی و رووسی و فارسی و نازه ری و عه ره بی و کوردین، ژماره یه کیان له سه رچا وه کۆنه ره سه نه کانه، ئه وانی تریشیان بۆ نا وه ندی هه شتا کان سه رچا وه ی نوێ بوون، هه یانه به لگه نامه ی دیپلۆماسین، هه شیانه لیتکۆلینه وه و وتارن، جگه له زانیاری ده گمه نی ناو رۆژنامه و گوڤاره کان. هه لبه ت له ما وه ی حه قده سالی را بر دوو دا سه رچا وه ی نوێ هه مه جۆر ده ریا ره ی با سه میژووی یه کانی نه م دوو با به ته ده رچوون، زانیاری یه کانی نه وانه یان که ئیمه ده ستمان پیتیان را گه یشتو وه جه ختی سه رجه می بۆ چوونه کانی نه م به ره مه ده کهن، تاییه ت نه و لایه نه یان که سیاسه تی شوڤیتی ده سته فه رمان په روا کور تبه نه کان هه رگیز له خوتن و نه گبه تی و نه هاهمه تی و رق و کینه و ناکۆکی و مالتویرانی به ولا وه هه یچیان بۆ که سه نه هیتنا وه و، کاتی نه وه ها تو وه هه مو وان ده رس له تا قی کور دنه وه ده ول ته مه نده کانی را بر دوو وه ریگرن و ده سه بر داری عه قلی تاریک و کۆنه په رستی سه ده نا ونجییه کان بن و، ئیتر له وه بگهن که دیمو کراسی و یه کسانی و هۆشی ورد و له سه ره خۆ ده وای سه رجه می نه خو شیییه کوشنده کۆمه لایه تییه کانه، که بیگومان کیشه نه ته وه یییه دژا وه کان له پیتی پی شه وه یان دین.

پتویسته لیره دا سهرنجی خوئنه‌ری به‌ریز بۆ نه‌وه رابکیشین که ده‌بیت به‌چاوی سالی ۱۹۸۵، واتا کاتی دانانی کتیبه‌که به‌عه‌ره‌بی، سه‌یری گشت ژماره و ناماره‌کانی ناو نه‌م به‌ره‌مه و چهند زاراویکی وه‌ک ولاتی شووره‌وی و سوؤقت بکه‌ن، چونکه به‌وینه، ژماره‌ی کورد و نازه‌ری و گهلانی تری ئیران ئیستا گهلک له‌وه‌ی سالی ۱۹۸۵ پترن، یا نه‌وه‌ی که ده‌لین نازه‌ریايجانی باکوور به‌شیکه له ولاتی شووره‌وی بۆ نه‌وساکه ده‌شیت نه‌ک ئیستا، چونکه نه‌و به‌شهی نازه‌ریايجان له سه‌ره‌تای نه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی رابردووه‌وه بۆته کۆمارتیکی سه‌ره‌خۆ و یه‌کیتک له نه‌ندامه‌کانی کۆمه‌له‌ی نه‌ته‌وه یه‌کگرتووه‌کان.

به‌خته‌وه‌رم به‌وه‌ی نه‌و دوو به‌شهی کتیبه‌که‌م سهرنجی برای رووناکبیر کاک نازاد عوبیدیان راکیشاوه و کردوونی به‌کوردییه‌کی پاراو و ریکوپیک و له کتیبیتیکی سه‌ره‌خۆدا بلاویان ده‌کاته‌وه که هیوادارم سهرنجی رووناکبیرانی کورد رابکیشیت، تایبه‌ت نه‌وانه‌یان که له نه‌وه‌ی تازه پیگه‌یشتوو مانن و تینووی زانینی لاپه‌ره پر له شانازی و کاره‌ساته‌کانی نه‌ته‌وه‌که‌یانن.

بهائى يه كه م

هه ندى راستى ده بياردهى

هه باتى رزگاريفوازى كورد له ئيران

هه‌ندقی راسنی ده‌بارهی هه‌باتنی رزگارینه‌واری کوره له ئیران

کوردستانی ئیران له به‌شی باکوری رۆژئاوای ئیران هه‌لکه‌وتوو، له باکور و رۆژه‌ه‌لاته‌وه به‌خاکی نازه‌ریایجانی باشووره‌وه ده‌نووسیت، له رۆژه‌ه‌لاتیشه‌وه تا هه‌مه‌دان و له باشووریشه‌وه تا هه‌له‌ته‌کانی برۆ و شاهۆ و داله‌هۆ و درێژاییه‌کانی و له رۆژئاواشه‌وه تا سنووری رۆژه‌ه‌لاتی عیراق درێژ ده‌بیته‌وه. سه‌رچاوه‌کان له دیاریکردنی رۆبه‌ری تیک ناکه‌نه‌وه له نیوان چاره‌کتیک، که ژماره‌یه‌کی زۆره و (۱)، که‌متر له ده‌یه‌کی رۆبه‌ری ئیران که تیکرای له یه‌ک ملیۆن و ۶۰۰ هه‌زار کم ۲ تیده‌په‌ریت «د. عه‌بدولپه‌حمانی قاسملو رۆبه‌ری کوردستانی ئیران به‌ده‌ور رۆبه‌ری ۱۲۵ هه‌زار کم ۲ داده‌نیت». له دوا‌ی فارس و نازه‌ریایجانییه‌کان کورد سیتیهم زۆرینه‌ن له ئیران، هه‌روه‌ها سه‌رچاوه‌کان له خه‌ملاندنی ژماره‌شیان جیا‌وازن که به‌ سێ ملیۆن تا هه‌فت ملیۆن که‌سی ده‌خه‌ملیتن (۲)، به‌لام به‌مه‌زنده ژماره‌ی کورد له ئیران ئیستا که له پینج ملیۆن که‌متر نییه، به‌و کوردانه‌شه‌وه که له ده‌روه‌ی کوردستان داده‌نیشن «تاران‌ی پایته‌خت و نازه‌ریایجان و باکوری خۆراسان و کرمان و گه‌یلان و فارس و شوینه‌کانی دی» (۳) که نزیکه‌ی شه‌ش یه‌کی هه‌موو ژماره‌ی دانیشتوانی ئیران پیک دیتن (۴). به‌لام سه‌رچاوه په‌سمیه‌کانی ئیران له کۆتایی

(۱) ژماره‌ی ناوبراو له گوڤاری (۱م درمان). ژماره‌ی بیست و پینج. سالی دوهم، یه‌کی یۆنیۆ ۱۹۴۶، ل ۱۵۵ نووسراوه.

(۲) بۆ درێژی ئه‌و باسه پروانه:

سرتیب علی رزم آرا، جغرافیای نظامی ایران، کوردستان تهران: ل ۴-۵.
الدکتور عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و الأکراد، دراسة سياسية واقتصادية، ترجمة ثابت منصور، بیروت ۱۹۶۸، ل ۴-۶، ۱۱-۱۷؛ فؤاد حمه خورشید، الأکراد، دراسة علمية موجزة، بغداد، ۱۹۷۱ ل ۱۰، ۲۰-۲۱.

A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, pp 1-2.

(۳) هه‌ندقی سه‌رچاوه ئه‌و به‌شی گه‌لی کورد به‌چاره‌که ملیۆنیک داده‌نیتن.

(۴) له ناداری سالی ۱۹۷۴ دانیشتوانی ئیران گه‌یشته ۳۱.۸ ملیۆن که‌س.

پروانه: "Sovrimenay Iran" p. 16

سهردهمی په هلهوی ته نیا دان به ملیونیتیک کورد له نیران داده نین (۵). گهلی کورد له نیران به سهر نریکه ی ۳۰ هوز دابهش ده بیت، زوریه ی هره زوریان نیشه جین، به شیکیشیان نیوه کوجهرن و گهرمیان و کویستان ده کن. موکری و دیوکری و شکاک و که لهور و گوزان و بلباس و جه لالی و جوانپو له هوزه ناوداره کانی کوردی نیران. به لام گرن گترین مه لبه ندی گه وری شارستانی کوردستانی نیران، کرماشان و سنه و مه هاباد و ماکو و بانه و سه قز و نه غده و هندیکی دیکه ن. بو نه و هی بوچوونی گه شه سندننی دانیشستوانی شاره کورده واریبه کان له نیران نیشان بدهین نامازه به ژماره ی دانیشستوانی شاری کرماشان ده که یین که سالی ۱۹۵۶ گه یشته نریکه ی (۱۲۶) هزار کهس و سالی (۱۹۶۶) گه یشته (۱۸۸) هزار کهس و سالی ۱۹۷۰ گه یشته نریکه ی (۲۲۱) هزار کهس (۶).

له میژه فرمانپروا یه که له دوا یه که کانی نیران، نه خمینی و نهرساکي - (فرث) و ساسانی (۷) چاویان برپوه ته کوردستان که گه له که ی وه که لانی دیکه ی ناوچه که دوو چاری مهینه تی شهره به رده و امه کانی نه و فرمانپروا یانه له گهل یونان و رومان بیوون. بو زانیاری پتر ده کری نه و تابلویه ی که شارمو له و پیشه کیبه ی بو شاکاری میژووی (شهره فنا مه) ی کیشاوه، له سهر واقیعی سیاسی کوردستان له و هواره دا بوچوونیتیکي پروغان نیشان بدات. ههروه که نامازه ی بو ده کات له سهره تاوه، نه خمینیبه کان ده ستیان به سهر کوردستان داگرت و فرمانپروا ییان کردووه، پاشان که و ته ده ست نه سکهنده ری مه کدونی. دوا ی مردنه ناگاو یبه که ی له بابل که و ته ووه ده ست نه خمینیبه کان که نه و جار به هوی بنه مالیه ی نهرساکي نهرمن فرمانپروا یان کرد. پاشان نه سکهنده ری کوری مارک نه نتونیو دهستی به سهر داگرت و دوا ی ماوه یه که که و ته ووه ده ست نهرساکيبه کان، که جارتیک به ناوی (فرث) و جارتیکي دیکه به ناوی رومانه کان فرمانپروا ییان کرد.

نه و جا نوره هاته سهر ساسانیبه کان که له سهردهمی ههردوو شا نهرده شیر و شاهپور ده ستیان به سهر داگرت، پاشان رومانه کان هاتنه وه، نینجا ساسانیبه کان که به نوره له گهل

(5) Lbid. p. 34

(۶) نه و په رده سندننه رژه ییبه به ته نیا له نه نجامی گه شه سندننی سروشتی ناوه نه بوو، به لکو کوچکردن له لادیشه وه ده وری خوی هه بوو.

(۷) نه خمینیبه کان حوکمی نیرانیان له ماوه ی نتوان ههردوو سالی ۵۵۰ و ۳۳۰ پیش زاین کردووه، نهرساکي به - (فرث) هکانیش له سالی ۲۵۰ ی پیش زاین تا سالی ۲۲۴ ی پاش زاین، پاشان نوره ی ساسانیبه کان هات که له سالی ۲۲۴ تا سالی ۶۵۱ ی زاین فرمانپروا ییان کرد.

بیزه‌نتیبه‌کان ده‌ستیان به‌سردا گرت تا هه‌لهاتنی کازبوه‌ی نیسلام.

ئیدی له هه‌ینتیکه‌وه باپیرانی کورد گه‌لی جار دژی پاشاکانی نه‌خمینی و (فرث) و ساسانییه‌کان^(۸) و یۆنان و رۆمان و بیزه‌نتیبه‌کان راپه‌ریون. گه‌واهی فه‌یله‌سووف و سه‌رکرده‌ی یۆنانی زه‌ینه‌فۆن پیتش نزیکه‌ی ۲۴۰۰ سالی رابردوو بایه‌خیتکی میترووی تایبه‌تی له‌و باره‌یه‌وه هه‌یه. زه‌ینه‌فۆن له‌کتیبه‌که‌ی (ئه‌ناباسیس) په‌نجه‌ بۆئه‌وه راده‌کیشیت که کورده‌کان چهند نازاد و سه‌ربه‌خۆبوون و چۆن (میلیان بۆشا که‌ج نه‌کردوو) و به‌دریژیش باسی سوپاکه‌ی کردوو کاتێ به‌ناو خاکه‌که‌یاندا کشاینه‌وه و کورد چییان به‌سه‌ر هیتاوان. شاکانی ئیتران زۆر جار ناچار بوونه سوپای بی شومار بنیترنه کوردستان، خه‌لکی کوردستانیش هه‌میشه به‌رووی داگیرکه‌راندا راست بوینه‌ته‌وه و زیانی زۆریانی لی داوان^(۹). له‌سه‌ده‌کانی ناوه‌ندا ژماره‌یه‌ک میرنشینی کوردی سه‌ربه‌خۆ له‌ ئیتران په‌یدابوون، له‌وانه میرنشینی ره‌وادیه‌یه که مه‌لبه‌نده‌که‌ی ته‌وریز بوو، له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی ده‌یه‌مه‌وه تا سالی ۱۰۷۱-وه ژیا^(۱۰). میرنشینی شوانکاره‌ش له‌هه‌رتمی فارس، له‌سه‌ره‌تای چله‌کانی سه‌ده‌ی یازده‌مین تا ناوه‌راستی شه‌سته‌کانی سه‌ده‌ی چواره‌هه‌مین زاینی ژیاوه. هه‌روه‌ها بنه‌ماله‌ی فرمانه‌وا له‌میرنشینی شه‌دای که له‌سالی ۹۵۶ له

(۸) ره‌شید یاسه‌می، ماموستای پیتشو له‌زانکۆی تاران، له‌هه‌ولتکی نازانستانه‌ی نامانج روون، ره‌چه‌له‌کی ساسانییه‌کان ده‌باته‌وه سه‌ر کورد، پروانته؛ ره‌شید یاسه‌می، کرد و پیوستگی نژادی و تاریخی او، تهران، ل ۱۶۵ - ۱۷۴.

(۹) بۆدریژی ئه‌و باسانه پروانه:

Xenophon, Anabasis, Russian trans. by M. Maksimovich, Moscow - Leningrad, 1951, book III and IV; Xenophon, the Persian Expedition, trans. by R. Wamer, Baltimore, 1961, pp 97-148; B. Nikitine, Les Kurdes, Russian trans. By I. O. Farizov, Moscow, 1964, pp 97-243;

محمد أمين زكي، خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التاريخية حتى الآن، ترجمة محمد علي عوني، الطبعة الأولى، القاهرة، ۱۹۳۹، ص ۸۶-۱۲۹؛ سرتيب علي رزم آرا، جغرافياي نظامي ايران، كردستان، ل ۱.

(۱۰) به‌پیتی زانیاریه‌کانی محمه‌د نه‌مین زه‌کی، میرنشینی ره‌وادێ له‌سالی ۴۲۰ی کۆچی - ۱۰۲۹ی زاینی دامه‌زراره، فرمانه‌ه‌وايه‌تی تا سالی ۴۲۶ک-۱۰۳۵؛ خایاند، (کلیفورد آدموند بوسورث) ده‌لیت: «له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی چواره‌می کۆچی - سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی ده‌یه‌می زاینی په‌یدابوو، تا سالی ۴۶۳-۱۰۷۱.ز. ژیا.

نازه رایجان سه‌ری هه‌لدا به‌رچه‌له‌ک کورد بوون (۱۱).

سه‌رده‌می سه‌فه‌وییه‌کان (۱۵۰۲-۱۷۳۶) سه‌ره‌تایه‌کی نوێ بوو بۆ میژووی کورد له ئیتران، زۆریه‌ی لاپه‌ره‌کانی به‌قه‌وماوی خوێناوی و کاره‌سات پر بۆته‌وه. دامه‌زرتنه‌ری ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی شا ئیسماعیلی سه‌فه‌وی (۱۴۸۷-۱۵۲۴) رکی له هه‌موو شتیکی کورد ده‌بۆوه، ته‌نانه‌ت فه‌رمانی گرتنی نه‌و میره‌ کوردانه‌شی دا که هاتبوونه لای بۆ نیشاندانی گوێ به‌فه‌رمانی خۆیان، له جیتی نه‌وان قزلباشه‌کانی (۱۲) لایه‌نگیری خۆی له شوتنی دانان. ده‌ریاره‌ی نه‌و رۆژگاره‌ میژوونووسی ناوداری کورد محمه‌مه‌د نه‌مین زه‌کی ده‌لێت: «سه‌رده‌می شا ئیسماعیل بۆ کورد سه‌رده‌می سته‌م و زولم و زۆری و دوژمنکارییه‌کی سه‌خت بوو. چونکه کورد سوننی بوون، لیتیان نه‌مین نه‌بوو، پر وای پی نه‌ده‌کردن، بۆیه کۆی له هه‌یج هه‌لیک نه‌ده‌کرده‌وه بۆ نازادانی کوردان (۱۳).

عوسمانییه‌کانیش له مملاتی چاره‌نووسا‌زانه‌یان له‌گه‌ل ئیترانییه‌کان، زانیان چۆن نه‌و هه‌له بقۆزنه‌وه و میره‌ کورده‌کان به‌لای خۆیاندا رابکێشن. زۆری نه‌برد له هه‌موو لایه‌که‌وه کوردستان دژی فه‌رمانه‌روای سه‌فه‌وی راپه‌ری و شو‌رشیگێران ده‌سه‌لاتدارانی سه‌ر به‌شایان دوورخسته‌وه، له هه‌ر گوێ هه‌بان ده‌ریان ده‌په‌راندن. کاتی شا ئیسماعیل هه‌ولی دا نه‌و ناوچه کورده‌وارییانه‌ی له ده‌ستی دابوون وه‌ربگرته‌وه، رووی له هه‌ر لایه‌ ده‌کرد رووبه‌رووی به‌ره‌هه‌ستی سه‌خت ده‌بۆوه. کورده‌کانیش قوریانی زۆریان دا. گه‌مارۆدانی شاری دیاره‌که‌ر له‌لایه‌ن هه‌یزه‌کانی شاهه‌ سالتیکی پتر خایاند، ۱۵ هه‌زار که‌س له دانیشتووانی له‌ناوچوون. به‌دترایی سه‌رده‌می سه‌فه‌وی نه‌و وینه خوێناوییه‌انه زۆر جار دووباره‌ ده‌بوونه‌وه. له‌و شالاوه‌ی شا ته‌هماسبی یه‌که‌م له‌ سالی ۱۵۵۴ بۆ کوردستانی هه‌ینا، نه‌و رێگه‌یه‌ی گرتیه‌به‌ر نه‌وه‌ی ناوه‌دانی بی نه‌یه‌یشت، هه‌مووی کاول کرد. هه‌یزه‌کانی ته‌هماسب پاش که‌متر له‌ سالتیک دیسان گه‌رانه‌وه بۆ وێرانکردنی شاره‌ کوردییه‌کانی به‌دلیس و نه‌رجیش و مووش و هی دی «سه‌رله‌به‌ری کاول کردن و

(۱۱) بۆ دیتژی پروانه: محمدامین زکی، المصدر السابق، ل ۱۴۶-۱۴۷؛

C. E. Boswarth, Op. Cit., NN 36, 37, 39; Sharifli, Ogosudarstve Ravadiov - "Trudi Instituta Istorii Akademii Nauk Azerbajjanskay USSR", BAKU 1957, NXI.

شه‌ریفلی، ده‌ریاره‌ی ده‌وله‌تی ره‌وادێ «کاره‌کانی نامۆزگای میژووی سه‌ر به‌نه‌کادییای زانستی

نازه‌رایجانی سوؤیتی»، رووسی، باکو، ۱۹۵۷، ژماره‌ یازده.

(۱۲) رشید یاسمی، کرد و پبویستگي نژادی وتاریخی او، ل ۲۰۳.

(۱۳) محمدامین زکی، المصدر السابق، ص ۱۷۴.

کوشتاریکی زۆریشی له دانیشتووانیان کرد». دواى ئەویش سەرۆکی پاسهوانهکانى، کارهکهى بۆ تهواو کرد و بهناشرینترین شتیه و ترسناکترین وینه ههیزهکانى ئیتران «ئهوهنده کارى درندانه و شتیاوی دلپهقانهیان نهجم دا، تا وای له خهڵک کرد کردهوی درندانهی هۆلاکو و تهیمورهنگیان لهبیر بجیتتهوه»، پیاوهکانى تههماسب له رۆژتیکدا ٤٠٠ رۆلهی هۆزی دونبلییان کوشت، فهرمانى قهرکردنى ههموو ئه و دونبلییانه درا که له کۆشکی شاهانه کاریان دهکرد، لهبهر ئهوه ئه و دونبلییانهی به گیان مابوون ناچاربوون پهنا بیهنه بهرخابی عوسمانی (١٤).

کردهوهکانى شا عهباسی یهکهم (١٥٨٧-١٦٢٩) له کردهوهی پێشینهکانى کهمتر نهبوو، بهلکو له ههندی باردا زۆر لهوانیشی تێپهراند. ههر بهخودی خۆی بهسەرۆکایهتی سوپایهکی گهوره چوه خوی، لهوئێشهوه شالاری برده سهر مالهکانى هۆزی مهحمودی کورد، که مستهفا بهگی سەرۆکیان زۆر دلیرانه بهرگری له قهلاى ماکو کرد، ههروهک میتروونوسی ناواری شا ئهسکهندهر موشى (١٥) دانى پیتدا دهئیت سوپای ئیتران «هیچ خرابییهک نهما له و ولاتهدا نهیکات، له رادهبهدهر دزی و تالان و کاولکاریان کرد، خهڵکیکی یهکجار زۆریان لێ کوشتن»، چهند ههزار ئافرهت و مندالیان گواستهوه، وهک دیل رهفتاریان لهگهڵ دهکردن. له کانوونی یهکهمی سالی ١٦٠٨ سوپای شا ئابلقهیهکی مهحکهمی کورده برادۆستهکانى له قهلاى دمدمى بهناوبانگی نزیک ورمی دا و، چهند مانگیکی خایاند. «بههۆی ههترش و شهبهیخوونی کوردهکان بۆ سهر ئوردوگا پهژ و بلاوهکانى دهووربهری قهلا، سوپای ئیتران قوربانیهکانى زل و زیانیکی گهورهی لێ

(١٤) بۆ درێژهی رووداوهکانى کوردستانی ئیتران له سهردهمی سهقهوییهکان بهروانه؛ شهرفهخانی بهدلیسی، شهرفنامه، ههردوو چاپی، رووسی (وهرگێرانی. فاسیلیفا، مۆسکو ١٩٦٧) و کوردی (وهرگێرانی ههزار، بهغداد، ١٩٧٣)، محمدامین زکی، المصدر السابق. ل ١٧٤-٢١٦، رشید یاسمی. کرد و پهبیستیگی نژادی و تاریخی او، ل ٢٠٧.

(١٥) ئهسکهندهر بهگی تورکمان موشى (١٥٦٠ یا ١٥٦١-١٦٣٤)، میتروونوسی شا عهباسی یهکهم و نوسهری کتیبی (تاریخ عالم آرای عباسی) بهناوبانگه بهزمانی فارسی. ئه و کتیبه بایهختیکی میتروویی گهورهی ههیه لهبهر ئهوهی خاوهنهکهی ئه و رووداوانهی تۆماری کردوون بهچاوی خۆی بیینیونی، هاورپیهتی شای له شالار و گهشتهکانی کردووه، ههموو قهوماوهکانی کوردستانی سهردهمی شا عهباسی یهکهمی بهشتیهیهکی ناحهزانه تۆمار کردووه، ههمان شتیشی لهگهڵ قهوماوهکانی شێروان و جۆرجیا کردووه و بایهختیکی زۆری بهقهوماوهکانی نازهربایجانی نیشتمانی خۆی داوه.

کهوت». کوردهکان به سهرکردایه تی ئه میرخان تا دوا که سیان لێ قهرکردن بهرگریان له قهلاکهیان کرد...» کهس نه ما عهجه مهکان شهپیان له گهڵ نه کردبێ، ته ناندت نه گهر شهپنه که ریش با، به درندانه ترین شیتوه دهیان کوشتن، ئه و تراژیدیایه پاشان بووه داستانتیک رۆژهه لاتناسهکان پشیمان هه لگوت، نووسهران له سهریان نووسی (١٦). ئه وهی جیتی سه رنج بێ ئه و ناوچانهی بن دهستی ئیران له و ماوه یه دا زنجیره یه ک راپه رینی میلی له و هک ئه وهی له کوردستان قه و ما به خۆه بینی، له وانه ش راپه رینی تالش سالی ١٥٩٣، راپه رینی عه ره بستان سالی ١٥٩٦، له جۆرجیای رۆژهه لاتیش سالی ١٦٢٣-١٦٢٤، له نازه ریا یجان به سه ره و کایه تی کۆرتو غلو سالی ١٦١٠-١٦٣٠.

ماوه یه کی که م دوا ی کاره ساتی دمدم شا عه باس به خۆی سه ره کردایه تی هتیه کانی کرد دژی هۆزی موکری، پیاوه کانی شا قه سا بخانه یه کی گشتییان بۆ خه لکه که دامه زرانده «که سیان له کوشتاری گشتی نه بوارد»، هه زاران نافرته و مندالی ناوچه که یان ئیخسیر کرد، هه ر له سه ره ده می شا عه باسی یه که مدا ١٥ هه زار ماله کوردیان بۆ ناوچه ی خۆراسان راکوتیت (١٧).

له گه ل ئه و هه موو زه بر و زه نگه ش شا کانی سه فه وهی نه بیان توانی ده سه لاتیان به سه ره

(١٦) هه ردوو چیره و کتووسی کورد عه ره ب شامیلوف و مسته فا سالح که ریم رووداوه کانی داستانی دمدمیان به دوو چیره و کتوومار کردوه که شوتنیان له ئه ده بی کوردی هاوچه رخدا دیاره. چیره و که ی شامیلوف وه رگتیره اوه ته سه ر چه ند زمانیک، له وانه ش زمانی رووسی له سالی ١٩٦٩. وه رگتیره انه رووسییه که ی دمدم ده که ویتته ٢٠٦ لاپه ره و ٣٠ هه زار دانه ی لێ چاپ کراوه. له چیره و کی «شه هیدانی قه لای دمدم» ی چیره و کتووس مسته فا سالح که ریم تا ئیستا دوو چاپی بلاو کراوه ته وه. هه ره ها دکتور نۆز دیکانی جه لیلوف لیکۆلینه وه یه کی درێژی به زمانی رووسی ده رباره ی هه مان باهت بلاو کردۆته وه. به روانه:

O. J. Jalilov, *Kurdski giroechisici epos "zlatoruki khan"*, Moscow, 1967, pp 206.

هه ره ها به روانه: «بطولة الكرد في ملحمة قلعة دمدم» اعداد جاسم جلیل، ترجمة شکور مصطفی، تقديم ومراجعة الدكتور عزالدین مصطفی رسول، بغداد، ١٩٨٣.

(١٧) سه ره رای ئه و هه موو دلپه قی و بێ به زه بییه ی شا عه باسی یه که م زۆر به داخه وه توانی ژماره یه کی باشی سه ره کرده کورده کان به شیتوهی جۆراوجۆر به لای خۆیدا رابکیشی و توانایان بۆ خزمه تی ئامانجه کانی خۆی به کاریتی، به هتیری ئه و کوردانه ی رایگواسته خۆراسان جه نابی شا توانی راده یه ک بۆ هتیرشی یه ک له سه ره یه کی نۆزه که کان دابنیت که تا ئه و کاته بیبونه چقلی چاری سه فه و بییه کان له رۆژهه لاته وه.

کوردستاندا بیه پیتن، که ناوچه یه کی به فروانی به ره هه لستی دهسه لاتی شایان ده کرد، هه ندی به شی گرنگیش هه به سه ره خوی ته و او له شای ئیران ده ژیان. به قسه ی شه ره فغانی به دلیسی، بۆ وینه، له دوا دواییه کانی سه ده ی شازده مین دهسه لاتی هه لۆخانی سه رداری نه رده لان، سه ره خوی له شا گه یشته پله یه ک «وه سف نه ده کرا». هه روه ها میژوونوسی شا عه باسی یه که می ناوبرویش باسی نازناوه کانی خان نه حمده خان ده کات، که جیتی هه لۆخانی باوکی له میرنشینی نه رده لان گرتبۆوه و سوپایه کی هه بوو شا له په لاماره کانیدا په نای بۆ ده برد و پشتی پین ده به ست. له کۆشکی میرایه تییه که شیدا گه لن شاعیر ده وریان دابوو، به کرده وه کانیاان هه لده گوت. دوا ی مردنی شا عه باسیش خان نه حمده خان دراوی به ناوی خوی لیدا، فه رمانه وایانی ناوچه یه کی فراوانی هه ر له کرماشانه وه بگره تا ورمیتی داده مه زراند. به لام چاوی سه فی شای ئیران به وه هه لته ده هات، بۆیه سالی ۱۶۳۸-۱۶۳۹ هیرشی کرده سه ر. نه گه رچی خان نه حمده خان یارمه تی له سولتانی عوسمانیش وه رگرت، به لام له و شه رهی له سه ر لیوا ره کانی گۆمی مه ریوان قه وما، هیزه کانی له به رده م سوپای ئیران خوی نه گرت، خان نه حمده خان خۆشی په نای بۆ مووسل برد، له وی مایه وه تا فه رمانی خوی به جتی هیتنا (۱۸).

به هه رحال خه باتی کورد، هه روه ک خه باتی گه لانی دیکه ی ئیران، دوا دۆری نه بوو له لاوازکردن یا رووخانی ده ولته تی سه فه وی. نه و زولم و زۆرییه ی که کورده کان له سه رده می نادر شای نه فشاری (۱۹) (۱۷۳۶-۱۷۴۷) دوو چاری بوون زۆر جیاوازی له وه ی نازه ربایجانیه کان نه بوو (۲۰). هیزه کانی نادر شا تاوانی ناهه مواریان ده ره ق به کورده کانی موکریان و بۆتان و هه ولتیر و مووسل کرد، هه روه ها ده ره ق به رۆله کانی هۆزی دونبلیش که چه کیان له رووی هه لگرتبوو، له ناوه راستی سه ده ی هه ژده میندا راپه رینتیکی گه وره یان دۆی رۆتیه که ی به ریا کرد و بلتیه سی تا خۆی و سه لماس و ناوچه کانی دیکه ی

(۱۸) پروانه؛ «میژووی خه سه روه ی کویری محمه دی بدنی نه رده لان» به زمانی فارسی، لیکۆلینه وه وه رگتران و پیتشه کشردنی، ی. فاسیلیفا، مؤسکۆ ۱۹۸۴، ل ۷۸-۷۹ له پیتشه کی رووسی، ۵۷ (۱۱۲۷)، ۶۵ (۱۳۱) له ده فی نه و ده سنووسه ی له گه ل وه رگترانه رووسییه که بلاوکراوه ته وه.

(۱۹) هه رچه نده نازناوی شای له ۸ی ناداری سالی ۱۸۳۶ له خۆنا، به لام دهسه لاتی راسته قینه ی نادر شا پیتش نه و میژووه به شه ش سال دهستی پین کردبوو.

(۲۰) بۆ درتیه ی پروانه؛ بابه تی: «هه ندی راستی ده رباره ی خه باتی رزگاربخوازی نازه ربایجان له ئیران».

کورددهواری له ئیتران ته نییه وه (۲۱). له هه ندی ناوچه دا ته نانه ت نافرته و مند الیش له قه سابه خانه ی هیزه کانی نادر شا رزگاریان نه بوو.

میتروونوسی کورد محمه مد نه مین زه کی سه باره ت به زولم و سته می نادر شا دهره ق به گه لی کورد ده لیت: شاروه نییه که ره فتاری نادر شا له گه ل کورد هه رگیز باش نه بوو، بویه کورد یه کجار زور ده یانبوغزاند، ته نانه ت هونراوه یان به زاراوی گورانی کوردی له هه جووی نادر شا هونیه وه، به زوردار و دلره ق وه سفیان ده کرد (۲۲). نه وه ی شیایوی گوته نادر شا له کاتی شالاوه که ی له دژی کوردی خوراسان له رژی ۲۰ ی ته مموزی سالی ۱۷۴۷ کوزرا، که وه ک کورده کانی نه رده لان و شه ده لوو زه فهرانلو (۲۳)، به نیمچه سه ره خوئی مابوونه وه.

وتیرای شیتوازی تووندوتیری و زولم و زوری، کورده کانیش وه ک نازهریایجانییه کان هیزتکی کاریگه ر بوون له ژبانی سیاسی ئیتران، که له ناوه راستی شه سته کانی سه ده ی هه ژده مین محمه مد که ریم خانی (۲۴) پیشه وای هوزی زه ندی کورد (۲۵) ده سه لاتی له ئیتران گرت ه ده ست. لیته ش واقیعیته ک سه رنج راده کیتشیت که ره نگه له باری ده روونی که په وه هه لقوولابین، که چه وساندنه وه ی به رده وام له ناخی کورده کانی ئیترانی دروستی کردوه. نه گه رچی که ریم خان دادپه روه رترین ده سه لاتداره له میترووی ئیترانی نوئی، په یدا بووبی، ته نانه ت نه وروپاییه کان نازناوی «پاشای خیرخواز» (۲۶) یان یح دابوو، له سالی ۱۷۶۰ (۲۷) وه بووه یه که فه رمانره وای هه موو ئیتران، به لام نازناوی شای هه لته گرت، به لکو ناوی خوئی نا جیگر (وکیل) (۲۸)، له کاتیکدا که ریم خان نه و پیشه وای سه فه ویه ی داوای ته ختی ده کرد، خسته بووه زیندانه وه، له وه پیش له گه ل عه لی مه ردان خان لاگیریان کردبوو.

(21) "Vsemirnaya Istoria", Vol. V. p. 246.

(۲۲) محمدا مین زکی، المصدر السابق، ص ۲۳۰.

(23) P. Sykes, Op. Cit., p 291.

(۲۴) سالی ۱۷۰۴ یا ۱۷۰۵ له دایک بووه، سالی ۱۷۷۹ کۆچی دوایی کردوه.

(۲۵) هوزی زه ند له رژیئاوا و باشووری رژیئاوای ئیتران نیسته جین.

(26) The Good king.

(۲۷) جگه له ناوچه ی خوراسان که نه وه ی نادر شا، شا (رخ)ه کوتر فه رمانره وانی ده کرد.

(۲۸) مه به سته ی له جینشینی ته خت بوو.

فرمانپروایی زنده‌یبه‌کان زوری نه‌برد. پاش نه‌وهی که‌ریم خانی دامه‌زرتین له سالی ۱۷۷۹ کۆچی دواپی کرد، نه‌وزه‌ندیانه‌ی پاشی نه‌و هاتن له هه‌موو پروتیکه‌وه له ناستی نه‌و دانه‌بوون. بۆیه پیتشه‌وای قاجاریه‌کان ناغا محمهد خان نه‌و هه‌له‌ی قۆزته‌وه، توانی زنده‌یبه‌کان له‌ناو ببات، بۆ نه‌وهی له سالی ۱۷۹۶ سه‌رده‌میتکی نوێ له میتزوی ئیرانی نوێ ده‌ست بچ بکات که پیتی ده‌لتین سه‌رده‌می قاجاریه‌کان.

بچ هه‌لاوتردن گه‌لانی ئیران هه‌موویان له دلپه‌قی و پاشکه‌وتوویی قاجاریه‌کانیان چیتشت، ئیران له سه‌رده‌می نه‌وان بووه موسته‌عمه‌ره‌یه‌کی سه‌ر به‌ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌کان، ناغا محمهد خان که له شویتنیک‌ی دی نه‌و کتیبه‌ باسی دلپه‌قی بچ وینه‌یمان کرد (۲۹)، سه‌رده‌مه‌که‌ی به‌خوینرشتنی بچ په‌حمانه‌ی زنده‌یبه‌کان ده‌ست بچ کرد، هه‌رچه‌ند به‌قسه‌ی هه‌موو میتزوونووسانی ئیران و پۆژئاوا (۳۰) که‌ریم خانی زه‌ند ریزی لیتنا و چاوشی لی بوو، خوشکه‌که‌شی خواست، له کاروباری سیاسی گ‌رنگ راوێژی بچ ده‌کرد و درێژیی شازده سالان به (پاوشکار و بیرکردنه‌وه) له شیرازی پایته‌ختی زنده‌یبه‌کانی برده‌ سه‌ر.

به‌لام نه‌و ناغا محمهد خانه‌ی که میتزوونوسی ئیران سه‌عید نفیسی وه‌ک مرۆیه‌کی بووده‌له و دهم و چاو شه‌رانی وه‌سفی ده‌کات، له دلپه‌وه رقی له خه‌لک ده‌بۆوه، مرۆفیک بوو که رکی له یه‌کیک بووبایه‌وه لی خوشبوونی نه‌بوو. له پیتناو ته‌ختی فرمانپه‌روایی سلی له کوشتنی نزیکترین خزمی و خوشه‌ویسترین براده‌ری نه‌کرده‌وه (۳۱)، دلپه‌قی به‌رانبه‌ر زنده‌یبه‌کان له نه‌ندازه به‌ده‌ربوو، ته‌نانه‌ت نه‌وه‌ی هاوکاریشی کردبوون. دوا‌ی سه‌رکه‌وتنی له دوامین شه‌ری له‌گه‌ل لوتف‌عه‌لی خانی دوا فرمانپه‌روای زنده‌یبه‌کان، فه‌رمانی ناماده‌کردنی بیست هه‌زار جووته‌ چاوی دوژمنه‌کانی دا. هه‌ر که هه‌والی دیلکردنی خودی لوتف‌عه‌لی خانیان بۆ هیتنا، فه‌رمانی دا به‌و بۆنه‌یه‌وه سه‌ری شه‌ش هه‌زار

(۲۹) پروانه‌ بابه‌تی «من تاریخ الحروب الايرانية الروسية» له نه‌سلی کتیبه‌که «دراسات في تاریخ ایران الحديث والمعاصر»، به‌عه‌ره‌بی.

(۳۰) به‌وتنه‌ پروانه؛ سه‌عید نفیسی، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر. ل ۴۶، ۵۵، ۵۷

J. R. Perry, Karim Khan Zand. A history of Iran 1747 - 1779, Chicago - London, 1979, pp. 146 - 147; P. Sykes, Op. Cit., p. 298

(۳۱) سه‌عید نفیسی، تاریخ اجتماعی و سیاسی در دوره معاصر، ل ۵۲-۵۴.

دیلی زهندی بېرن (۳۲). نه خوښیې نه و کاربایه گه یشته پله یهک به خوئی مافوریکي گرانبه های پارچه پارچه کرد که کهریم خان له پاشی به جئ مابوو، ههروهک ده یگوت نه و روژانه ی به بیر دینیتته وه که ده چوو به ردهستی (۳۳). بو نه وهی گه وره یی خوئی بنوینتی گلکوکهی له گه ل گلکوی نادر شای نه فشاری گواسته وه و له به رده م کوسپی ده رکه ی کوشکه کی ناشتی. به لام ده کرا له وه که متر له ناغا محمه مد خانی قاجاری چاوه پروان بکرتت؟، هه ر نه و بوو له بیري نه چوو، توله له رو نفر و شتیکی شیرازی بکاته وه، که روژتیک له روژان به ر له وهی بیته سه ر ته خت فیتلی لی کردبوو. هه ر نه وه بوو جه عفر قولی خانی برای کوشت، هه ر له به ر نه وهی ویرابوو داوا بکات بیکه نه والی نه سفه هان، نه گه رچی به دل سوزیه کی بی هاوتا له روژانی مملاتنی له پیناوه ده سه لات پشتگیری کردبوو. ته نانه ت دایکیشی هه ل خه له تاند کاتنی لیتی وه شک که وتبوو، پاش پارانه وه یه کی زور، گفستی دایت که براکه ی له شه ویک زیاتر بو کاریکی گرنگ له تاران نامیتته وه، به راستیش گفسته کی برده سه ر، چونکه جه عفر قولی عه لی خان له شه ویک زیاتر له پایته ختی ولاته کی نه ماوه (۳۴). لیره ده بی دیاردی بو نه وه ش بکه ین له کاتیکدا ناغا محمه مد خان به و هه موو دلره قییه وه له گه ل زه ندییه کان ده جولایه وه، نه وا له گه ل هه ندی کوردی به ده سه لاتنی نیرانی، وه ک سادق خانی سه روکی هوزی شکاکی به ده سه لات، که ۱۵ هه زار چه کداری هه بوو، نیوانی خو ش بوو. ههروه ها خه سه ره وخانی میری نه رده لان، که به قسه ی پیرسی سایکس (۳۵) «له هه رتمیکی فراواندا سه ره به خو بوو» و بووه «پالپشتیکی به هیز بو ناغا محمه مد خان». کاتیکیش که ناغا محمه مد خان به رتگاوه بوو بو به سه ردادانی جورجیا سالی ۱۷۹۷ له شووش له ناو خیتوه ته که ی کوژرا، گومانی کوشتنی شا که وته سه ر سادق خانی شکاک، نه ویش له به ر چه ند هویه ک، گرنگترینیان داوای سادق خان بوو بو ته ختی پاشایه تی، نه وه جگه له دالده دانی نه و پاسه وانهی که شایان کوشتبوو. ئیدی کشایه وه بو نازه ربایجان و ده سه لاتنی خوئی به سه ر چه ند شاریکی

(۳۲) دکتر علی بیبا، تاریخ سیاسی و دیپلماسی ایران، جلد اول، ل ۳۵.

(۳۳) سعید نفیسی، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، ل ۵۵-۵۶، P. Sykes, Op. Cit., p. 298.

(34) J. R. Perry, Op. Cit., p. 147: p. Sykes, Op. Cit., pp. 295 - 296.

(35) P. sykes, Op. Cit., p. 291.

داسه پاند (۳۶). ههروهها سادق خان پتوه نندیسه کی به تینی به نازه ریا جانیسه کان و به جۆر جیهه کانیشه وه هه بوو که له سهروه بندی په لاماره که ی شای قاجار بو سه ر ولاته که بیان نه نجوومه نیکیان پتک هینا و بریاران دا په نا بهرنه هه ره هویه ک بو ئه وه ی نیرانیسه کان نه گه رینه وه ولاته که بیان و هه ول بو له ناو بردنی ناغا محهمه د خان بدنه، چونکه پروایان و ابوو هه ره که بکوژری ئیدی تارمایی داگیرکردنی نیرانیانی لی دوور ده که ویتته وه (۳۷).

دوای پتکدادانیتکی چه کدارانه له نزیک قه زویندا شکاکه کان له بهرده م هیزه کانی فته ح عه لی شا شکان که جیتی ناغا محهمه د خانی گرتبووه. بو چاره کردنی ته نگ و چه له مه ی نیتوان هه ره دوولا، جۆره سازشکاریسه کی رامیاری له نیتوان قاجاریه کان و شکاکه کان کرا، بریار درا سادق خان گه وه ره کانی شای کوژرا و بداته وه فته ح عه لی شای جیگری ناغا محهمه د و بهرانه ر به وه ش بیته فه رمانه ر وه ای (گرمرد) و (سه راب) (۳۸).

هه ره له و سهروه بنده شدا شا ده سه لاتی به سه ره هه رتیه کانی دیکه ی کوردستانی نیران رانه ده گه شت، بۆیه کا له ژیر ده سه لاتی شادا نه مابوون. ئه و گه ریده ئه و روپاییهانی له نیوه ی یه که مه ی سه ده ی نۆزه ده مین سه ریان له ناوچه که داوه، له وان هه مالکۆلی به ناویانگ و جینیشن (مقیم) ی به ریتانی له به غدا کلۆدیۆس جیمس ریج، خاوه ن گه شته به ناویانگه که ی بو کوردستان و ئیدی که ش، به درتیری باسی ده سه لاتی میری ئه رده لان (ئهمان-الله خان) ده کن، به پیتی وه سفی ئه وان حال و باری ئه وان له حال و باری پاشایان ده چوو، هه ره به پت لیتانی زۆریه ی ئه و بیانیهانی به چاوی خو بان دیتبوویان، له هه موو نیران هیه چ کۆشکیتکی دیکه جگه له کۆشکی شا نه بێ نه گه یشتۆته کۆشکی ئه مانوللاخان له سنه. له به ره ئه وه ی به قسه ی خو ی خاوه نی «ژماره یه کی زۆری که له مه تیرد و ئه سپی به نارامه»، بۆیه به ناو نه بێ سه ری بو شا شوپ نه کردووه. به رتیکه و تیش نه بوو که شوپشگتیه هیندیسه کان له تیکۆشان دژی به ریتانیسه کان، روو له شا و ئه مانوللاخان به یه که وه بکه ن بو ئه وه ی یارمه تییان بدات. وا چاکه په نجبه بو خه سه ره و خانی کوری ئه مانوللاخانیش درتژ بکه یین که ولیه خانمی کچی فته ح عه لی شای هینابوو، له پاش

(۳۶) ههروهها پروانه: بابتهی «من تاریخ الحروب الايرانية والروسية» له نسلتی کتیبه که به عاره بی. (37) Z. M. Sharashenidze, Iran vo ftoroi polovine XVIII veka, Tiflis, 1971, pp. 34 - 35.

ز. م شاراشینیدزی، نیران له نیوه ی دووه می سه ده ی هه ژده مین، کورته ی نامه ی دکتۆرا به زمانی رووسی، ته بلیس، ۱۹۷۱، ل ۳۴-۳۵.

(۳۸) دکتور علی بینا، تاریخ سیاسی و دیپلوماسی ایران، جلد اول، ۵۳ ل.

نهوهی میترده که می بووه میسر و دهسه لاتی پهره ی سه ند و بووه هوی نهوهی کاروباری کوردستانی بکه ویتته دهست «خه لکی نامۆ که به فارسی ده دوان» ههروهک دهق له دهسنووسی «میژووی خه سه روی کوری محهمه د به نی ئه رده لان» داها تووه و میژووی دانانی بو نه و سه رده مه ده گه ریتته وه (۳۹). هه ر نه وه ش ریتی بو ناسره دین شا (۱۸۴۸-۱۸۹۶) خو شکرد مامه چوست و چاپو که که ی، پازده مین کوری عه باسی میرزا (نائب السلطنة) ی ناودار، حاجی فه رهادی میرزا (معتمد الدولة) بکاته فه رمانه وه ای ئه رده لان له پاش کوچی دوایی نه مانوللا خانی دووه می کوری خه سه روخان له سالی ۱۲۴۸ ی کوچی (۱۸۶۷-۱۸۶۸) ی زایینی. به لام ناوچه ی هه ورامان سه ری بو تاران دانه نواند، ههروهک باسیل نیکتن ده لیت «چونکی نه وه له گه ل ئاکاری خه لکه که ی نه ده گونجا». (معتمد الدولة) زور به سه ختی توانی ده سه لاتی خو ی به سه ر نه و ناوچه یه دا به سه پینی که سه رۆکه کانیا ن بو ماوه یه کی دیکه ش به نیمچه سه ره خۆبی مابو نه وه (۴۰). راپه رینی شیخ عوبیدوللای کوری سه ید ته های شه مزینی (۴۱) سالی ۱۸۸۰ چله پۆیه ی ره نگدانه وه ی نا ره زایی کو رد بو له فه رمانه وه ای دو اکه وتووی شا کانی (ال قاجار) له ئیران. شیخ ده سه لاتی نایینی و دنیا یی زۆری له نیتو کورده کانی ناوچه ی به رفراوانی گۆمی وانه وه تا ناوچه ی ورمج و خوی و مه هاباد و ئه رده لان و زور ناوچه ی دیکه هه بو، (۲۰۰) گوندیا ن مولکی تایه تی خو ی بوون (۴۲).

(۳۹) تاریخ خسرو بن محمد آردلان، ل ۹۳.

(40) B. Nikitine, Op. Cit., pp. 257-258.

(۴۱) نه و نازناوه ی له گوندی شه مدینانی ناوچه ی هه کاریه وه بو ها تووه که شیخی تیدا ده ژیا.

(۴۲) ده رباره ی شیخ عوبیدوللا و راپه رینه که ی به وانه:

اسکندر قوریانس، قیام شیخ عبیدالله شمزینی در عهد ناصرالدین شا، به اهتمام عبدالله مردوخ کردستانی، تهران، ۱۳۳۶، هه رچه ند دانه ره که ی با به تی نییه به لام کتیه که زانیاری گرنگی تیدا یه که ده کرتیت بو لایه نه گرنکه کانی راپه رینی شیخ عوبیدوللا و نه نجامه کانی که لکیان لئ وه ریگرتیت!

Jalile Jalil, Vosstonie Kurdiv 1880 goda, Moscow, 1966.

جه لیلی جه لیل، راپه رینی کورده کانی سالی ۱۸۸۰، به زمانی رووسی، مۆسکو، ۱۹۶۶.

N. A. Khalphin, Barba za, Kurdistan, Moscow, 1963, pp. 108 - 132, 134 - 144.

ن. ک. خالفین، مملاتی له سه ر کوردستان، به زمانی رووسی، مۆسکو ۱۹۶۳، ل ۱۰۸-۱۳۴، ۱۳۴-۱۴۴.

دکتۆر نه حمه د عوسمان نه بو به کر وه رگرتانی عاره بی نه و کتیه ی له سالی ۱۹۶۹ و جه لال نه حمه د ته قیش وه رگرتانی کوردیه که ی له سالی ۱۹۷۰ بلا و کرده وه.

به‌گویره‌ی وه‌سفی کرزن شیخ عوبه‌یدوللا «پاشایانه ره‌فتاری ده‌کرد»، رۆژانه تیکرا پینج سهد تا هه‌زار که‌س له‌ دیوه‌خانه‌که‌ی سه‌ردانیان ده‌کرد. هه‌روه‌ها ده‌لئیت: خه‌ونی به‌نازادبوونه‌وه ده‌دیت «وه‌ک به‌ردی بناغه بو‌هیترش برده‌سه‌ر حکوومه‌تی ئیترانی... نگرین» (٤٣). له‌ ئیتران هه‌ر ته‌نیا چه‌وساندنه‌وه پالی به‌رۆله‌کانی گه‌لی کورده‌وه نه‌نا تا له‌ دوری شیخ کو‌بینه‌وه، به‌لکو و‌ترای نه‌وه، هه‌لسوکه‌وتی نمونه‌یه‌ک بوو جی‌اوازی ته‌واوی له‌گه‌ل به‌رپرسه ئیترانییه‌کانه‌وه هه‌بوو، به‌شایه‌تی هه‌مووانیش به‌رپرسه ئیترانییه‌کان بی‌بونه باریکی گران به‌سه‌ر شانی خه‌لکه‌وه. نه‌و زانیاریانه‌ی که ده‌گه‌یشته کونسولی به‌ریتانیان له‌ ته‌وریز نیشانیان ده‌دا، شیخ مردنی کردبووه سزای به‌رتیل خۆره‌کان. له‌و راپۆرتیه‌ی کونسول پتی ده‌لئیت «داگیرکردنی ئیتران له‌ لایه‌ن کورده‌کانه‌وه» شیخ عوبه‌یدوللا «مرۆقتیکی رووناکبیر بوو، هه‌ولتی ده‌دا به‌گویره‌ی توانا فیری بیر و شتوازی ژبانی کۆمه‌له‌ شارستانییه‌کان بی‌ت». هه‌روه‌ک سه‌رچاوه ئه‌رمه‌نییه‌کان و نه‌وانی دیکه‌ش ده‌یسه‌لئین، شیخ له‌لانی نایینییه‌وه ده‌مارگیر نه‌بوو، بو‌یه ئه‌رمه‌ن و ناسوورییه‌کان نه‌وه‌نده‌ی موسولمانه‌کان سۆزبان بو‌ی ده‌بزووت (٤٤). ئه‌رمه‌نییه‌ک ناوا وه‌سفی شیخ ده‌کات:

«مرۆقتیکی به‌رز، چه‌زی له‌ ئیشوکار بوو، سه‌رنجراکتیش و کاریگه‌ر بوو، ناسک و زیره‌ک بوو، هه‌میشه سۆزی باو‌کانه‌ی خۆی بو‌هه‌تیوو و بی‌هۆنه‌کان ده‌رده‌بهری. کورده‌کان له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه داده‌بارینه سه‌ر شه‌مدینان بو‌نه‌وه‌ی باسی کو‌یتره‌وه‌ری و نه‌و پاله‌په‌ستویه بکه‌ن که له‌سه‌ریان بوو، پرسیان یه‌ ده‌کرد و له‌ کیشه‌ نایینی و دنیا‌یییه‌کان رایان وه‌رده‌گرت. رتیزان ده‌گرت و به‌سه‌رۆکتیکی ئینسانی و دادپه‌روه‌ریان داده‌نا».

له‌و دوو نامه‌یه‌ی که بو‌میسنیتری ئه‌مریکی دکتۆر کو‌هران له‌ ورمی ناردبوو، پتیه‌ندییه‌کی باشیشی له‌گه‌ل هه‌بوو شیخ به‌خۆی رووداوی زۆری له‌ سته‌می ئیترانیان تۆمار کردبوو که پالیان به‌کوردیه‌وه ده‌نا به‌رووی تاران راپه‌رن. (٤٥) له‌ یه‌کتی له‌ نامه‌کانی که می‌ترووی ٢٥ی ئه‌یلوولی ١٨٨٠ی (٤٦) پتیه‌یه ده‌لتی له‌ سالی ١٨٧٩ (شجاع السلطنه) فه‌رمانی مردنی به‌سه‌ر په‌نجاکه‌س له‌ ده‌رویشه‌کانی داوه، زبانی زیاتر له‌ ١٠٠

(43) G. N. Curzon, Persia and Persian question, vol. I, p. 553.

(٤٤) بو‌درتیه‌ی نه‌و باسه‌ پروانه: J. Jalil, Op. Cit., pp 52 - 75

(45) G. N. Curzon, Op. Cit., P. 554.

(٤٦) بو‌درتیه‌ی ده‌باره‌یان پروانه: J. Jalil, Op. Cit., PP. 75 - 76, 105 - 107

وهك باوه گوايه رۆلى وههابييه كان له ناوچه كه دا ده گيت پت (٥٢). هه ندى راپۆرتى ديكه ش ناماژه بۆ ئه وه ده كه ن كه هه ندى له سه رۆك هۆزه عه ره به كان لايه نگيرى شتيخ عوبه يدولتايان كرده وه (٥٣). شۆرشگيتپان توانييان لاهجيان و سه رده شت له ني وه ي كه مى نه يلوولى سالى ١٨٨٠ رزگار بكن، پاشان روويان له مه هاباد كرد و (٥٤) نه و تيشيان رزگار كرد، له ٢٣ى نه يلوول چوونه ناو شنۆ، پاش چوار رۆژانيش چوونه ناو عه شتارۆخ. دواى ئه وه ي ورمى و ناوچه كانى ديكه شيان رزگار كرد؛ شۆرشگيتپان كه يشته نه دروازى ته ورتيز باره گاي جيتنشين (ولى العهد). ترس و له رز كه وته ناو دانيشتووانى شاره كه به هۆى دايرانيان له ناوچه كانى ده و روبه روه وه و دوو چارى برسپه تى بيون. جگه له وه ش خه لكتيكي زۆر يش په نايان بۆ بردبوو (٥٥). ناسره دين شا ده ترسا شۆرشگيتپان روو له تارانى پايتهخت بكن، بۆيه بۆ خو قورتار كردن هاناي برده بهر رووس و ئينگليز و عوسمانيه كان. ته زارى رووسيش له خواى ده ويست بۆ به ده نكه وه چوونى، فه رمانى دا هه ندى هيتى سوپا كه ي روو بكنه نه خچه وانى سه ر سنورى ئيران. له سه ر داواى رووس و به ريتانييه كان ده روازه ي بالا (باب العالى) ش هه ندى له هيتزه كانى له سه ر سنوره كانى ئيران قايم كرد (٥٦). له گه ل هه موو نه وه ش رۆژنامه كانى له نده ن پيشان له سه ر نه وه داده گرت، كه راپه رينى شتيخ عوبه يدولتلا فيتى ده ستى رووسه كانه ، به لام رۆژنامه كانى پترسبۆرگ به ته واوى پيچه وانه بوون، په نجه ي تاوانيان بۆ ئينگليز درتيز ده كرد. رۆژنامه ي (ديلى ته لگراف) ي له نده نى له وتارتيكيدا به ناوونيشانى «بۆجى كورد راپه رى» دووپاتى ده كرده وه «هۆى راپه رينه كه به مسۆگه رى رووسه كانن». هه مان كات رۆژنامه ي (قه فقاس) ي رووسيش ده يگوت شتيخ عوبه يدولتلا «توانى به هاندانى ئينگليز پال به كورده وه بنى راست بينه وه».

له ولاشه وه رۆژنامه نهرمه نييه كان دووپاتيان ده كرده وه كه گوايه توركه كان ده ستيان له راپه رينى كورده كاندا هه يه (٥٧). نهم جياوازييه گه وريه بۆ خو ي به لگه يه كى ته واوى

(52) N. A. Khalphin, OP. Cit. P. 116.

(53) Ibid, P. 126; J. Jalil, OP. Cit., P. 91

(٥٤) هه نيته كه به شارى مه هاباديان ده گوت سابلخ.

(٥٥) پروفيسور و مينورسكى، تاريخ تبريز، ترجمه و تحشيه عبدالعلى كارنك، ل ٧١.

N. A. Khalphin, OP. Cit., p. 127.

(56) J. Jalil, OP. Cit., P. 84.

(57) Ibid, PP. 99 - 100.

هه لقولانی راپه‌رینه‌که‌ی شیخ عوبه‌یدوللایه له ناخی ده‌روونی گهل و خاکی نیشتمان‌هوه.

تاران سوپایه‌کی گه‌وره‌ی (۲۰) هزار که‌سی به‌تۆپخانه‌وه، بۆ سه‌رکو‌تکردنی راپه‌رینه‌که‌ی شیخ عوبه‌یدوللا (۵۸) ته‌رخان کرد. له دواییدا ئیترانییه‌کان مه‌رامه‌کانیان به‌هاوکاری بیتگانه و ژماره‌یه‌کی زۆری به‌کرتیگه‌راوی ناوه‌خۆ نه‌نجام دا. لاوازی پتک‌خستن و ریزی شو‌رشگه‌تیران، هۆیه‌کی یاریده‌ری ژتیره‌کو‌تنی شیخی شه‌مدینان بوو. هه‌تزه‌کانی شا بۆ هه‌ر کوئی ده‌چوون په‌نایان ده‌برده به‌ر چه‌په‌لترین شیتو‌زی تۆقاندن ده‌ره‌ق به‌کو‌رد. لی‌ته‌دا به‌وه‌رگه‌تیرانی راپۆرتیکی دبلۆماسی نه‌یتی له‌و باره‌یه‌وه واز دینین که تیتیدا دووپاتی ده‌کاته‌وه، دامرکانده‌وه‌ی راپه‌رینه‌که‌ی هاوشانی قه‌سابخانه‌یه‌کی خو‌تئاوی بوو له کو‌ردستانی ئیتران و بووه‌ هۆی «کوشتنی هه‌زاران کو‌رد بێ گو‌تدانه ته‌مه‌ن و په‌گه‌ز و تالان‌کردن و سووتاندنی زیاتر له ۲۰۰ گو‌ندی کو‌رده‌واری» (۵۹).

پاش سه‌رنه‌که‌وتنی راپه‌رینه‌که‌ی شیخ عوبه‌یدوللا کشایه‌وه ناو خاکی عوسمانی، «له‌ژتیر فشاری ئه‌وروپاش بۆ سه‌ر ده‌روازه‌ی بالا» له ته‌مووزی ۱۸۸۱ بۆ نه‌سته‌نبۆل گوازیاره‌وه (۶۰) به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌ش به‌رته‌وه له پایته‌ختی عوسمانی پیتشو‌ازی لێ کرا، کاربه‌ده‌ستان چوونه دیدنه‌ی و خه‌لک رژانه شه‌قامه‌کان، تۆپیان به‌و بۆنه‌یه‌وه ته‌قاند؛ به‌لام شیخ، به‌قه‌سه‌ی س. ولسن، زوو تیتگه‌یشت که ئه‌و میوانی سو‌لتان نییه، به‌لکو ده‌س به‌سه‌ره له‌لای (۶۱). هه‌ر له‌به‌ر ئه‌وه‌ش شیخ عوبه‌یدوللا له پتیه‌ندیه‌یه نه‌یتییه‌کانی به‌رده‌وام بوو، به‌تاییه‌تی که ده‌یزانی بارودۆخ هه‌تشتا له‌باره بۆ درتیره‌پیدانی تیتکو‌شان. دوای له‌ناو‌بردنی بزوتنه‌وه‌که‌ی هۆیه‌کانی نار‌ه‌زایی و بیتزاری له‌نیو‌گه‌لی کو‌رد له ئیتران هه‌ر له زیادی بوون، ئه‌ویش به‌هۆی کو‌رتبینی سیاسی فه‌رمانه‌وه‌ایانی تاران. په‌نگه لی‌ته به‌س بێ په‌نجه بۆ ئه‌و بروسه‌که‌ی بالتیۆزی رووسیا له نه‌سته‌نبۆل بۆ وه‌زاره‌تی هه‌نده‌رانی ولاته‌که‌ی له‌و باره‌یه‌وه نار‌دووه درتیز بکه‌ین که ده‌لیت: فه‌رمانه‌وه‌ای ئیتران «نه‌ک هه‌ر هه‌یچی بۆ سووک‌کردنی باری سه‌رشانی کو‌رد نه‌کرد که به‌هۆی راپه‌رینی ئه‌و دواییه

(58) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. I, P. 554.

(۵۹) له N. A. Khalphin, OP. Cit., P. 133 وەرگیراوه.

(60) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. I., P. 554.

(۶۱) بۆ درتیره‌ی به‌روانه: J.Jalil., OP. Cit. P. 93.

بارودۆخیان تیکچوو بوو، بەلکو نیاز وایە باجی نوێی دیکەشیان بەسەردا
بەپیتن» (٦٢).

شیخ عوبەیدوللا بەزیرەکی لە ئەستەنبۆل هەلات. بەبۆنەی هاتنی جەژنی رەمەزان هەلی
بۆ هەلکەوت، رایگەیاندا کە نیازی وایە بەدرێژایی جەژن بچیتە خەلوەت بۆ خواپەرستان لە
ژووڕەکەیی، بۆیە نایەوێ کەس ببینیت، لەو لاشەووە بەنەیتنی لە ناوەرێستی ئابی
١٨٨٢ (٦٣) بەهۆی کەشتییەکی فەرەنسی و گوزەرنامە یەکی ساخته و بەجلوبەرگی
بازرگانێکی تورک، گەیشته بەندەری بوتی جۆرجیا تا لەوێیەو بەگەریتەووە کوردستان.

بەلام شیخ ئەو جارەش سەرەنەکەوت، پاش تێپەرپوونی چەند مانگێک بەسەر
هەلاتنەکەیی جاریکی دیکە دیل کرایەووە، لەسەر خواستی ناسرەدین شا سولتان
عەبدولحەمید پەریاری دا لەگەڵ ئەندامانی خێزانەکەیی، بۆ مەککە دووری بخاتەووە، لە
مانگی تشرینی یەکەمی سالی ١٨٨٢ لەوێ کۆچی دوایی کرد (٦٤).

بەنەمانی شیخ عوبەیدوللا لەسەر شانۆ دوایی بەخەباتی رزگاربخواری کورد نەهات،
بەلکە دوای تێپەرپوونی چەند سالیکی کەم، دووبارە هەلگیرسایەووە، ئەویش «وەک
بەرپەرچدانەووی هەولەکانی تاران کە دەیهووست فشار بخاتە سەر خۆیبوونی کورده
نیشتمانپەرەکان و زیاتر لەلانی ئابووری بیانرووتینتەووە» (٦٥). رۆڵەکانی هۆزی
دەشت لە دژی رەفتارەکانی فەرمانرەوای ورمێ میر جیهانسۆز میرزا راپەرین، حەسۆ بەگ
و بەدر بەگی کورانی حەسەن بەگ راپەریان دەکردن، حەسەن بەگ لە زینداندا گیانی

(62) N. A. Khalphin, OP. Cit., P. 134.

(٦٣) کیرزن پەنجە بۆ ئەو دەرت دەکا کە شیخ عوبەیدوللا لە ئەستەنبۆل لە ئابی سالی ١٨٨٢ هەلات،
بەلام دکتۆر جەلیلی جەلیلیش بەپالپشتی قسەیی س. ولسن دەلێت: شیخ لە کۆتایی تەعمووزی
هەمان سال هەلات، لەبەر ئەوەی رۆژی یەکەمی جەژنی رەمەزانی سالی ١٢٩٩ دەکاتە رۆژی
سازدەیی ئابی سالی ١٨٨٢، بۆیە مێژووی یەکەم راست ترە.

(64) G. N. Curzon, OP. Cit., Vol. I., P. 554.

بەپیتی سەرچاوەکانی دیکە شیخ لە مەدینەیی منەوهره کۆچی دوایی کردوود (بەروانە: الدکتۆر بلەج
شیرکوه، القضية الكردية، ماضي الكرد وحاضرهم، القاهرة، ١٩٣٠ ص ٤٨) باسل نیکتن
کەوتۆتە هەلەیهکی گەوره کاتێ دەنووسیت شیخ هەر لە ژاندا مابوو، لە دوای سەرکەوتنی
شۆرشێ نیستەحادییەکان لە سالی ١٩٠٨ گەراوێتەووە بۆ ئەوەی لەگەڵ شیخ عەبدولقادری کورپی
بژی.

(65) N. A. Khalphin, OP. Cit., p. 145.

سپارد، گری راپهرینی دهشت بهختیرایی ناوچه فراوانه‌کانی مه‌هاباد و سردهشتی گرتوه و فرمانپه‌وای ئه‌و ناوه‌عه‌توللا خان، که دیاره‌عه‌جه‌م بوو، ناچار بوو شار به‌جی به‌یتیت، شوپرشگتیران هه‌ره‌شه‌یان له‌ورمیش کرد، ده‌سه‌لاتداران نه‌یانتوانی سنووریک بو بهره‌لستی شوپرشگتیران دابنیتن و جموجولیان تا کوتایی سالی ۱۸۸۷ بهره‌وام بوو. حکومه‌تی ناسره‌دین شا ناچار بوو به‌ده‌نگ داخوازییه‌کانیانه‌وه به‌یتیت. عزه‌توللا خان فرمانپه‌وای سردهشتی دوورخسته‌وه و ئه‌حمه‌ده‌گی موکری له‌جیتی دانا، میر جیهانسوز میرزایشی له‌ورمی‌گواسته‌وه و فرمانپه‌وایه‌کی خه‌لکی ناوچه‌که‌ی له‌شوتینی دانا (۶۶).

کورد ده‌وریان له‌پرووداوه‌کانی شوپرش ده‌ستووری ئیرانی‌شدا (۱۹۰۵-۱۹۱۱) هه‌بوو، که هه‌رچهنده له‌دوو واقیعی دژ به‌یه‌ک ره‌نگی ده‌دایه‌وه، به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌ش له‌خاله بنه‌ره‌تییه‌کانی هۆ‌شاراوه‌کان به‌یه‌ک ده‌گه‌یشه‌وه. زۆریه‌ی زۆری جه‌ماوه‌ری کورد لایه‌نی شوپرشیان گرت، به‌لام هه‌ندئ لایه‌نی دیکه‌ی کوردی خاوه‌ن سه‌نگ و کاریگه‌ر له‌سه‌نگه‌ره‌که‌ی دی بوون. لیره‌دا ده‌مانه‌ویت بیروپه‌یه‌کی چروپه‌ر ده‌باره‌یان پیشکیش بکه‌ین. نه‌ده‌بوو هه‌یزه‌نیشتمانییه له‌راده‌به‌ده‌ری بیزاره‌کانی کورد له‌شوتنه‌واری بزوتنه‌وه‌ی شوپرشگتیری دووره‌په‌رتیز بن، که نامانجی هه‌لته‌کاندنێ رژی می‌دواکه‌وتوو قاجاری بوو. یه‌کیتک له‌به‌لگه‌کانی «ئه‌رشیفی سیاسه‌تی رووسیای ده‌ره‌وه‌ی سالی ۱۹۰۷» په‌نجه‌بو ئه‌وه‌را ده‌کیشیت که ۳۰ هه‌زار کوردی جه‌نگاوه‌ر له‌ناوچه‌کانی خوی و ماکو له‌دژی ئه‌و چه‌تانه‌ی که دوژمنانی شوپرش له‌و ناوچه‌نه‌ی دروستیان کردبوون به‌شداربوون، به‌نیازی زه‌بر لێدانیان. به‌لگه‌نامه‌یه‌کی دیکه‌ش له‌هه‌مان کۆمه‌له‌دا په‌نجه‌بو (ئه‌و یارمه‌تییه‌ زۆرانه‌ی) که «کورد ده‌یاندا شوپرشگتیران له‌ناوچه‌کانی ورمی و سابلاخ (مه‌هاباد) و سه‌لماس» (۶۷) درێژ ده‌کات، که هه‌ر هه‌موویان ناوچه‌ی کورده‌وارین. ده‌ستوورییه‌کان ژماره‌یه‌ک ئه‌نجوومه‌نیان له‌شاره‌ کورده‌واریه‌کانی، کرماشان و مه‌هاباد و سه‌نه و سه‌قز و بوکان و ئه‌وانی دیکه‌ دامه‌زاند. ئه‌نجوومه‌نی سه‌قز له‌هه‌موویان موکووتر

(66) Ibid, PP. 145 - 146.

(67) M. S. Lazarev, Kurdistan iKurdskaya Problema (90 - egodi xix veka - 1917), Moscow, 1964, p. 118.

م. س. لازاریف، کوردستان و مه‌سه‌له‌ی کورد (ئه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌مین تا سالی ۱۹۱۷) به‌زمانی رووسی، مۆسکو ۱۹۶۴، ل ۱۱۸، هه‌روه‌ها پروانه:

عبدالله رازی، تاریخ مفصل ایران از تاسیس سلسله ماد...، ل ۵۱۸-۵۱۹.

بوو بۆ داواکردنی مافه نه تهوايه تيبه کانی کورد له ئيران.

بهلام ههمان کات دوژمنانی شوڤش توانيان برتکی زۆری کورد بۆ لای خویان رابکيشن. سالار نهلدهولهی برای محمهده علی شای لیکهوتوو، له مملاتی بهردهوامی له پیناو تهختی پاشایهتی، توانی ئه و پتوهندیانهی له دهمی ولایت نشینه کهی سنهی رۆژگاری فهرمانهوای موزه فهردین شای باوکی، که له گهه چهندین سه رۆک هۆزی که لهوور و سنجاووی و جاف و زهنگه نه و موکری و ئهوانی دیکه، پیکه وهی نابوو بۆ سوودی خۆی به کاربیتیت.

سالار نهلدهوله دوو جارن داوای تهختی کرد، یه که میان له سالی ۱۹۰۷ که باوکی کۆچی دوایی کرد. دووه میشیان دوای بهر بابوونی ئه و ناژاوه بهر فراوانه ی له دوا هه واری ته مهنی شوڤشی دهستوریدا بوو به هاتنه وهی برا لیکهوتوو که ی له دوور خراوه یی، که وته وه. جاری دووه م پشتیووانی سالار نهلدهوله ئه و چهند ههزار کورده چه کدارانه ی سه ر به داودخانی که لهوور و علی خانی لورستانی و برتکی دیکه بوون (۶۸). له سه ره تاوه له هه مه دان نیشته جتی بوو، نازناوی نه بولفه تح شای قاجاری له خۆی نا، سولتانی عوسمانی شی له وه ناگادار کرده وه (۶۹)، فهرمانی بۆ هه مووان ده رکرد که پتوهندیان به تارانه وه بپرن و هه ره شه ی په لاماردانی لیکردن. کاتی له بهرده م به ختیاریه کانی لایه نگرانی شوڤش شکا، له گهه جهنگاوه رانی رووی له کوردستان کرد و شاری سنهی داگیر کرد و عه بدو لحوستین میرزا فرمای حاکی و پیاوه کانی ناچار بوون بکشینه وه کرماشان. له ۳ی نه یلوی ۱۹۱۲ سالار نهلدهوله کاربه دهسته ئیرانییه کانی لایه نگرانی نه حمده شای، به دهستوریه کانی شه وه، ناچار کرد کرماشان به جتی بهیلتن، یان په نا ببه نه

(۶۸) بۆ درێژهی پروانه:

دکتر نورالله دانشور علوی و مجاهد السلطان تاریخ مشروطه ایران. جنبش وطن برستان اصفهان و بختیاری، تهران، ۱۳۳۵، ۸۶ل-۱۱۳.

(۶۹) سالار نهلدهوله بروسکه یه کی بۆ سولتانی عوسمانی نارد پیتی راگه یاند که خۆی کردۆته شای ئیران، بهلام سولتان وه رامی بروسکه که ی نه دایه وه، پروانه:

«وه زاره تی هه نده ران، پتوهندی نیو دهوله تان له سه رده می نیمپریالییزم، به لگه نامه ی نه رشیفه کانی حکومه ته تی ته زاری و حکومه ته کانی ۱۸۷۸-۱۹۱۲»، به زمانی رووسی، زنجیره ی دووه م، بهرگی بیست، به شی یه که م (۱۴ی مایس - ۱۳ی ئابی ۱۹۱۲)، مۆسکۆ - لینینگراد، ۱۹۳۹، ۲۲ل.

بهر کونسولی تورکیا له‌شاره‌که (۷۰). ههر که فرمان فرما له‌راده دانان بۆ جوولانه‌وه‌کانی سالار نه‌لده‌وله و لایه‌نگرانی بیج هومید بوو، به‌بروسکه وازی له کار هیتنا (۷۱).

جموجۆله‌کانی سالار نه‌لده‌وله له کوردستان، رروس و به‌ریتانییه‌کانی وروژاند و داویان لی کرد چهک دابنی. به‌لام نه‌و به‌گوتی نه‌کرد (۷۲)، به‌ینیتیکی دیکه‌ش جموجۆله‌کانی به‌رده‌وام بوو، تا هیتزه‌کانی ئیران ناچاران کرد کرماشان و سنه و ناوچه‌کانی دیکه‌ی کورده‌واری به‌جی به‌یلتی، له دواییدا ناچار بوو چهک فری بدا و هه‌لبیتته ناو خاکی رروسیا (۷۳). به‌لام لیتره‌دا پیوسته ناماژه بۆ نه‌وه بکه‌ین که خربوونه‌وی نه‌و ژماره زۆره‌ی پیوانی هۆزه کورده‌کان له دهوری سالار نه‌لده‌وله له تاکامی پیوه‌ندییه‌کانی پیشووی نه‌بوو به‌سه‌رۆکه‌کانیا نه‌وه، به‌لکو کاره‌که زیاتر ره‌نگدانه‌وی باری ناره‌زایی کورد بوو له رژیمی قاجاری. هه‌ندیکیان ههر بۆیه دابوو یانه ته‌ک سالار نه‌لده‌وله تنیا له‌بهر نه‌وه‌ی داوای کرد باج نه‌دنه میری، به‌تاییه‌تی باجی بی ره‌زای خوی که تاران سالی ۱۹۱۰ به‌شیتوه‌یه‌کی گه‌وجانه به‌ته‌واوی مانای وشه به‌سه‌ریدا سه‌پاندن، نه‌و چه‌رده باجه نوتیه‌ی که به‌سه‌ر به‌ره‌می خوتی خۆمالیدا سه‌پیترا بوو شه‌ش هه‌نده‌ی نه‌و باجه بوو که به‌سه‌ر خوتی له ده‌روه هیتراودا سه‌پیترا بوو. به‌قسه‌ی پسپۆری دارایی نه‌میریکی (مۆرگان شوسته‌ر) که تاران بۆ چاک‌کردنی باری شپزه‌ی تابووری پرسی پیتکرد بوو، باجی خوی هیچ که‌لکی نه‌بوو جگه له «قه‌له‌ویوونی باجگره‌کان له‌سه‌ر حیسابی نه‌و (واته باجی خوی. و.)، چونکه نه‌وه‌نده‌ی نه‌وان کۆیان کرده‌وه پیتنج هه‌ندی نه‌وه بوو که یاسا داینابوو (۷۴).

فه‌رامه‌رز بزرگر ئیسماعیل رائینی پشکنه‌ری دارایی کوردستانی ئیران به‌ر له شه‌ری

(۷۰) دوی له‌ناوبردنی سۆرش ده‌ستووری سالار نه‌لده‌وله بۆ ماوه‌یه‌کی دیش له‌سه‌ر جوولانه‌وه‌کانی له کوردستان به‌رده‌وام بوو.

(۷۱) «وه‌زاره‌تی هه‌نده‌ران. به‌لگه‌نامه‌ی نه‌رشیفه‌کانی حکومه‌تی ته‌زاری و کاتی ۱۸۷۸-۱۹۱۷»، زنجیره‌ی دووهم، به‌رگی بیست، به‌شی دووهم (۱۴ ی تاب - ۱۷ ی تشرینی یه‌که‌می ۱۹۱۲) مۆسکۆ - لینینگراد - ۱۹۴۰، به‌لگه‌ی ژماره ۸۲۱.

(۷۲) هه‌مان سه‌رچاوه، زنجیره‌ی دووهم، به‌رگی نۆزده، به‌شی دووهم (۱۴ ی کانوونی دووهم - ۱۳ ی مایس ۱۹۱۲)، مۆسکۆ - لینینگراد، ۱۹۳۸، ل ۴۵۳ - ۴۵۴، به‌لگه‌ی ژماره، (۵-۸).

(۷۳) دکتر نورالله دانشور علوی، تاریخ مشروطه ایران، ل ۱۲۵.

(74) W. M. Shuster, The strangling of Persia, PP. 33-34.

یه که می جیهان، زانیاری وای لایه که دهقا و دهق نهوهی نیمه دهمانهویت پروون دهکاتهوه، راین دلایت، خه لکه که پتیمان خوشتر بوو خوئی به کار نه هیتن وهک لهوهی «میل بو نهو یاسا وشکه شور بکن»، ته نانهت له هندی ناوچه دا فروشتنی خوئی تا راده یه کی یه کجار زور کهم ببوه. نهو کار به دهسته ئیرانییه دوپاتی دهکاتهوه، بیتاری له باجی خوئی یه کتیک بوو لهو هویه بنه رتیبیانهی پالی به خه لکه وه دنا له کوردستان به ره لهستی حکومتهت بکن و «به بی هیج جوړه ترس و زور لیکردنیک» به شداری بزوتنه وهی سالار نه لده وله بکن. له کو تاییدا فه رامهرز بزرگر دوپاتی دهکاتهوه که کورده کان نهو بپارهی تاران به هله شاننده وهی باجی خوئی له سه ر پتیشیاری شوسته ر به ده سه که و تیکی مه شروته بیان نه ده زانی، به لکو «لایان و ابو نه مه له نه نجامی لایه نگرنتی سالار نه لده وله بووه که خه لکه که می له دانی باجی خوئی به خشی بوو... نه وان ده سه لاتی سالار نه لده وله یان وهک مروفتیکی به خوناز پی خوش بوو» (۷۵). به لام نهوهی به راستی جیی داخه (بیرم) خانی پتیشه وای گورهی نه رمه نیسه کان (۷۶) و یه کئی له نازترین سه ر کرده کانی شوژی ده ستوری که روتیکی له هه مووان گوره تری له لیختنی محمه د علی شا بینی بوو، له سه ر دهستی پیوانی هوزه کورده کانی لایه نگرانی سالار نه لده وله، لهو شه رهی رژی ۱۹ مایسی سالی ۱۹۱۲ قهوما، کوژرا و دهنگیکی گورهی له ناو ئیران و ته نانهت له دهره وهش دایه وه (۷۷).

نه گه رچی شوژی ده ستوری له ناوبراو، بزوتنه وه کانی سالار نه لده وله ش کو تابوون، به لام بهر له ده ستی کردنی شه ری یه که می جیهان ناوچه کورده وارییه کانی ئیران نارام نه بوونه وه. ره نگه لیره بهس بی په نجه بو نهوه درتژ بکه یین که نهو فه رمانه روا نوتیهی تاران

(۷۵) پروانه: مورگان شوستر، اختناق ایران، ترجمه ابو الحسین موسوی شوستری، با تصحیح و مقدمه و حواشی و اسناد محرمانه منتشر نشره در ایران توسط: فرامرز بزرگر اسماعیل راین، جاب دوم، تهران، ۱۳۵۱، ل ۹۳ - ۹۴.

(۷۶) بیریم یا (بیریم) خان له نه رمه نه کانی تورکیا بوو، په نای بو رشت هیتنا بوو له ئیران و خهریکی بازگانی بوو. له رژیگاری مه شروتییهت به گه رمی چوه ریزی شوژیگتیران، زور کارتیکه ر و رو نه رم و زور شاره زا و یه کجار نازاش بوو.

(۷۷) «وه زارتهی هنده ران، به لکه نامه ی نه رشیفه کانی حکومه تی کاتی ۱۸۷۸-۱۹۱۷»، به رگی بیستم، به شی یه که م، ل ۲۲، ۸۹ - ۹۱. به لکه نامه ی ژماره (۱۰۲)،

W. M. Shuster, OP. Cit, PP. 81, 86 - 87.

بۆ ورمیتی دانابوو دواى له ناوردنى مهشروتييهت، بهدرتزاى سى مانگ نهيتوانى بچيته بارهگاي كارهكهي له تهورتيز، نهويش بههۆي نهو ههرايهي ههينتيكه نهو ناوچهي گرتبوه (٧٨).

هه ره لهو ماوهيهدا لهسهه شانوئى راميارى و رووناكبيرى كوردستاني ئيران پياوئىكى ههلهكهوتوو پهيداوو، نهويش عهبدولپهزاق بهدرخان بوو كه ديوهخانى ناوهدانى بسووه يانهيهكى نهدهبى و مهكۆي بهيهكگهيشتنى نيشتمانپهروهه (٧٩)، له سهههتاي سالى ١٩١٣ كۆمهلتىكى رووناكبيرى له شارى خوئى دامهزراند، بهكه مين فيترگه ي كوردى له ئيران كردهوه، لهو پارهيهي كه خهلكى ناوچهكه خوئيان بهخشيبويان. عهبدولپهزاق بهدرخان گهلى جاران ههولى دا يارمهتى له رووسهكان دژى قاجارى و عوسمانيهكان وهريگرت، كه ناچاربان كرد له ژير پالنه پهستۆيان پهنا بهرته بهتهبليس له جورجيا و پاشانيش بۆ پاريس.

له سالانى شهري يهكه مى جيهان هه موو ههوليان دهدا، ههريهكه و بهشيوه ي تاييهتى خوئى، بيتزارى كورد بۆ بهرژه وهندى خوئى بقۆزتهوه. پياوهكانى موخابه راتى نهلمانيا (شيوئمان) و (ينيدرمائيز) و (زوگماير) چالاكى فراوانيان له ناو كوردهكانى ئيران نواند و سههههوتنى بهرچاربان وهدهست هينا» له بهر هۆي مهزهههه بى كوردهكان له زۆريه ي موسلمانانى ديكه ي ئيران بۆ دهوله تى عوسمانى به پهروشتتر بوون، ههروهك جورج لنشو فسكى دهلى (٨٠). لهو كوردهوانه ي نهلمانيههكان نهنجاميان دا بۆ راکتشانى كورد بهلاى خوئاندا ههوليان دا له كاتى شهه بهياننامه ي داخوازيانى كۆمهله ي ئيسلام و هه موو

(٧٨) پروانه:

Academic V. A. Gardleveski, Izbraine sochinenia, T. I. Moscow, 1960, PP. 174 - 175.

نهكادىبى ث. ا. گهردلئيفسكى، كاره ههلهيژارهكانى، بهزمانى رووسى، بهرگى يهكه، مۆسكۆ ١٩٦٠، ١٧٤٧-١٧٥٠.

(٧٩) بۆ درتيزه ي دهبارده نهو و چالاكويهكانى، پروانه: الدكتور كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ترجمه: محمد الملا عبدالكريم، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٤، ص. ٥٠، ٦٤، ١٠٢-١٠٤.

(80) G. Lenczowski, Russia and the West in Iran 1918 - 1948, New York, 1949. P. 150.

چاپه مه‌نیه‌کانی دیکه‌یان له سه‌رتاپای کوردستانی ئیتران بلاویکه‌نه‌وه^(۸۱). شیاری باسه رووسه‌کان سووسه‌ی چالاکیه‌کانی شیوگانیان به‌شیتویه‌کی تایبه‌تی ده‌کرد، هه‌ولیاندا به‌هۆی به‌رپر سه‌ ئیترانییه‌کان و سه‌ره‌ک هۆزه‌کانی لایه‌نگریان فشاری بخه‌نه سه‌ر به‌رله‌وه‌ی ناگری شه‌ر هه‌لبگیرستی^(۸۲)، له‌ سالانی شه‌ریشدا به‌هاوکاری ئینگلیزه‌هاوپه‌یمانیه‌کانیان زیاتر که‌وتنه‌ سوواخی چالاکیه‌کانی شیوگان له‌ ناوچه‌ی کرماشان، به‌هه‌ردوو بالتیۆزی رووس و به‌رتانیا داخوازییه‌کی هاوبه‌شیان پیشکیش به‌کاربه‌ده‌ستانی ئیتران کرد بو گرتنی^(۸۳). به‌کرتگیراوانی ئەلمانیا که‌ هه‌موو جوژه‌ پاره‌یه‌کی نه‌ختی ئیترانی و بیانییان پی بو، پتوه‌ندیان به‌گه‌وره‌ پیاوان و سه‌رۆک هۆزه‌کان ده‌کرد و زۆر به‌ده‌ست بلاوی لیتیان خه‌رج ده‌کردن و، توانییان زۆر له‌ سیاسیه‌کان بۆ لای خۆیان رابکێشن، له‌وانه‌ مسته‌وفی مه‌مالیک که‌ گفتی دا سویای ئیتران بخاته ژێر سه‌ریه‌رستی مارشالی ئەلمانی فون دیر گوئلتز Von der Goltz که‌ له‌ کووتایی سالی ۱۹۱۵ به‌فه‌رمانه‌ی گشتی ئەو هه‌تزه‌ تورکیانه‌ی له‌ عیراق کاریان ده‌کرد دامه‌زرا. گوئلتز به‌خۆی ناوچه‌ کورده‌هاوبه‌یه‌کانی ئیترانی له‌ کانوونی دووه‌می سالی ۱۹۱۶ به‌سه‌رکرده‌وه، چونکی ئومیدی به‌گفتی سویای ئیترانی هه‌بوو^(۸۴). له‌ هه‌مان کاتدا پروپاگه‌نده‌ی تورکه‌کان له‌نیو هۆزه‌کانی کاشان و کوردستان گه‌یشته‌وه‌ راده‌یه‌ک ببوه‌ جیتی نیگه‌رانی لیتپرسراوانی ئیترانی^(۸۵).

به‌لام نا‌په‌زایی په‌وای کورد باکی به‌و جوژه‌ چالاکیه‌انه‌ نه‌بوو، تا له‌ ده‌رفه‌تی نویدا له‌سه‌روبه‌ندی هه‌لبگیرسانی ناگری شه‌ری یه‌که‌می جیهان هاته‌ ئاراوه. له‌و سالانه‌دا کوردی ئیتران تیکۆشانیان به‌گه‌رمی ده‌ست پێکرد. له‌ زۆر ناوچه‌دا چه‌کیان دژی ده‌سه‌لاتدارانی

(۸۱) به‌کرتگیراوانی ئەلمانیا له‌ سه‌رتاپای ئیتران بلاویونه‌وه و له‌ هه‌لمه‌تی پروپاگه‌نده

گیره‌شیوتنییه‌کانیان دووپاتیان ده‌کرده‌وه که‌ گه‌لی ئەلمانیا و ئیمپراتۆره‌کیان (حاجی ولیهم!)

پابه‌ندی ریتوتنییه‌کانی ئیسلامه‌تییه. پروانه؛ P. Sykes, OP. Cit. PP. 442 - 443.

(۸۲) «وه‌زاره‌تی هه‌نده‌ران. به‌لگه‌نامه‌ی ئه‌رشیفه‌کانی حکومه‌تی ته‌زاری و حکومه‌تی کاتی

(۱۸۷۸-۱۹۱۷)» به‌رگی نۆزه، به‌شی یه‌که‌م، ل ۳۰۱، به‌لگه‌ی ژماره (۳۳۴).

(۸۳) هه‌مان سه‌رچاوه، زنجیره‌ی سێیه‌م ۱۹۱۴-۱۹۱۷، به‌رگی هه‌وتم، به‌شی یه‌که‌م (۱۴) کانوونی

دووم - ۲۳ی، (۱۹۱۵)، مۆسکۆ - لینینگراد، ۱۹۳۵، ل ۵۲۱-۵۲۲، به‌لگه‌ی ژماره

(۳۹۵).

(84) P. Sykes, OP. Cit. PP. 543 - 544.

(۸۵) «وه‌زاره‌تی هه‌نده‌ران، به‌لگه‌نامه‌ی ئه‌رشیفه‌کانی حکومه‌تی ته‌زاری و حکومه‌تی کاتی ۱۸۷۸-

۱۹۱۳»، زنجیره‌ی سێیه‌م، به‌رگی هه‌وتم، به‌شی یه‌که‌م، ل ۲۰۶-۲۰۷، به‌لگه‌نامه‌ی ژماره

. ۱۵۸

ئىران و داگیرکەرە بیانییەکان بەرزکردەو، لەو کاتەدا لە گۆرەپانی چالاکی نیشتمانی ژمارەیهک رووناکبیری کوردی ئىران پەیدا بوون، لەوانەش هەندێ کەسی بنەمالەى قازى بەناوبانگ لە مەهاباد و شیخ باباغەوسى ئابادی شاعیر، کە کۆمەڵەیهکی بچووکی دامەزراند و هەولێ دا پێوهندی بەرووسەکانەو بەکات، بەلام چالاکی کۆمەڵەکەى لەمەودایەکی تەسک دابوو، لە شاعیر خۆی و هەندێ لە هاوڕێ نزیکەکانی تێنەپەری. لەولاشەو زۆلم و زۆری داگیرکەرەکان، (٨٦) بەهەموو لایەنەکانیانەو، کاردانەو یەکی گەرەى لەنتیو لایەنە کوردییە جۆراوجۆرەکانی ئىران هێناکایەو، کە ناچار بوون پەنا بیەنە بەر چەک بۆ بەرگری کردن لە کەرەمەتیان. دانیشتوانی ناوچەى مەهاباد چالاکانە بەرێبەری پیاویکی ناسراوی وەک قازى فەتاحی (١٨٣٢-١٩١٦) برا بچووکی باپیری قازى محەمەدی ناودار بەرھەڵستی سویای عوسمانی و پاشانیش سویای رووسییان کرد.

لە سالانی شەڕ و بەدواوەش، کوردە نیشتمانپەرەکان رۆلی دیاریان لەو بزووتنەو شۆرشگێڕییەى بەرابەری میرزا کوچک خان لە ناوچەى گەیلانی باکووری ئىران تەقیەو گێرا. خەباتی نیشتمانپەرەکانی گەیلان بە (بزووتنەو یە جەنگەلییەکان)، واتە لێرەوارییەکان بەناوبانگە، چونکە شۆرشگێڕان لێرە چرەکانی گەیلانیان کردبوو بەنکەى چالاکییان. سەرکردایەتی و بنکەکانی بزووتنەو یە جەنگەلییەکان لە نەتەو یە جۆراوجۆر پێک هاتبوو، وێرای گەیلانییەکان (٨٧) ژمارەیهکی زۆری خۆبەخشکەری شار و

(٨٦) هەرچەندە ئىران بێ لایەنی خۆی راگەیاندا، بەلام بەدرێژایی سالانی شەڕی یەکەمی جیھان خاکەکەى بوو گۆرەپانی شەڕی ئىوان هەردوو بەرەى سویای شەڕکەر، بەخاکی کوردستانی ئىرانیشەو کە بەقسەى دکتۆر م. س. لازاریفی رۆژھەڵاتناس یەکەم پرۆشکی شەڕ لەوێبوو، لە پێش دەریای رەش لە رۆژھەڵاتی ناوہراستدا ھەلگیرساو.

(M. S. Lazarev, Kurdistan..., P. 299).

(٨٧) ھەرمی گەیلان ناوچەکانی ھەندا و لێواری باشووری رۆژئاوای دەریای قەزوین پێک دێنیت. روویتوی دەوروبەری ١٥ ھەزار کم ٢ دەبیت. ژمارەى دانیشتوانی ھەرمەکە لە دوو ملیۆن زیاترە (بەپیتی ناماری سالی ١٩٦٦ ژمارەیان گەیشتە ملیۆنیتیک و ٧٥٤ ھەزار کەس). رەشت و لاھیبجان لە شارە ناودارەکانی گەیلان، لێرەوار زیاتر لە ملیۆن و نیو ھەکتار رووبەری دادەپۆشت. زمانی گەیلانی سەر بەکۆمەڵە زمانی ھیندۆ ئوروپییە. لە سالی ١٣٧ تا سەدەى شازدەمین بەشەکانی رۆژھەڵاتی گەیلان دەولەتتیکى سەر بەخۆیان پێک دەھێناو لە سالی ١٥٩٢ سەفەویەکان توانیان دەسلەتاتی راستەقینەى خۆیان بەسەردا بسەپێن. خەلکی گەیلان جارەھای جار دژی حوکمی سەفەویەکان راپەرپون (لە سالانی ١٥٧٠-١٥٧١ و ١٥٩٢ و ١٦٢٩). گەیلانییەکان بەگەرەمی بەشداری شۆرشى دەستوورییان کرد. لە ٥ حوزەیرانی سالی ١٩٢٠ دامەزراندنی کۆماری گەیلانییان لە شاری رەشت راگەیاندا، بەلام ھێزەکانی ئىران لە ٢٩ ی ئیلوولی ١٩٢١ لەناویان برد.

ناوچه‌کانی دی چوونه پالیان به تارانی پایته‌خت و شاری ته‌وریزی نازه‌ریایجان و هندی ناوچه‌ی کورده‌واری و شوتینی دیکه‌شوه. نامانجی هاوبه‌ش نه‌وانه‌ی له سالانی شهری یه‌که‌می جیهان به‌یه‌که‌وه کۆکردبووه بو‌خه‌باتکردن دژی ئیمپریالیزم و داگیرکهران، له پیشه‌وه‌ی هم‌مووشیان رووس و ئینگلیز، له‌پیتناو مسۆگه‌رکردنی خۆبیوونی سیاسی بو‌ئیران. به‌شدارانی بزووتنه‌وه سوتندیان خوارد ریشیان نه‌تاشن هه‌تا نامانجه‌کانیان وه‌دی نه‌هیتن، له‌وه‌وه بووه نه‌ریت زۆر جار شو‌رشگیترا‌نی ئیران له‌وه‌دوا په‌یره‌ویان ده‌کرد (۸۸).

ئه‌وه‌ی پالی به‌خه‌لکه‌وه ده‌نا، به‌تایبه‌تیش جووتیاران، له‌ده‌وری بزووتنه‌وه‌که کۆبینه‌وه، دوویات کردنه‌وه‌ی سه‌رکرده‌کانیان بوو له‌سه‌ر پتویستی گه‌رانه‌وه بو‌سه‌ر ده‌ستوره‌کانی ره‌سه‌نی ئیسلامه‌تی، تا بیانکه‌نه‌چه‌ک بو‌خه‌بات دژی داگیرکهره بیانیه‌کان، تا نه‌دازه‌یه‌کی که‌میش دژی چه‌وسینه‌رانی ناوه‌وه. جه‌نگه‌لییه‌کان له‌دوا دواییه‌کانی سالی ۱۹۱۷ لیژنه‌یه‌کی تایبه‌تیان به‌ناوی (یه‌کیه‌تی ئیسلام) دامه‌زراند بو‌سه‌ره‌رشتی کردنی بزووتنه‌وه‌که‌یان. ئه‌وه‌ی جیتی گوته‌ نه‌لمانییه‌کان و عوسمانیه‌کان له‌سالانی شه‌ر چالاکانه کاریان بو‌خۆشکردنی پروپاگه‌نده‌کردن بو‌کۆمه‌له‌ی ئیسلامه‌تی له‌ناوچه‌ی گه‌یلان ده‌کرد، چونکه‌ نه‌وان ده‌یانزانی ده‌کرا، به‌هۆی جه‌نگه‌لییه‌کان زه‌برتک بسره‌وتنه‌وه‌ی رووس و ئینگلیزی دوژمنیان. ته‌نانه‌ت هه‌ندی ئه‌فسه‌ری وه‌ک ئه‌فسه‌ری عوسمانی (مقدم) حسه‌ین ئه‌فه‌ندی ته‌وریزیشیان نارده‌ ناوچه‌که‌یان، که‌ شاره‌زای ناوچه‌که‌ و کاروباری کورده‌واری بوو، به‌تایبه‌تیش چونکه‌ به‌شدارێ ئه‌و شه‌رانه‌ی کردبوو که‌ له‌نیوان هه‌یه‌کانی رووسیا و عوسمانی له‌کوردستان قه‌ومابوو (۸۹). ئیتحادیه‌کان و نه‌لمانییه‌کان به‌راستی تا‌را‌ده‌یه‌ک توانیان که‌لک له‌بزووتنه‌وه‌ی جه‌نگه‌لییه‌کان وه‌ریگرن، ته‌نانه‌ت میرزا کوچک خان هه‌ندی کۆمه‌له‌ی جه‌نگاوه‌ری نارد بو‌یارمه‌تیدانی هه‌یه‌کانی تورکیا و نه‌لمانیا له‌ناوچه‌کانی دیکه‌ به‌ناوچه‌ی کرماشانی کوردیشه‌وه.

(۸۸) بو‌دریژه‌ی ده‌باره‌ی بزووتنه‌وه‌ی جه‌نگه‌لییه‌کان به‌روانه:

ابراهیم فخرانی، میرزا کوچک خان سردار جنگل، تهران، ۱۳۴۴ شمسی؛

M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 259 - 269, 279 - 285, 293 - 299.

(89) M. N. Ivanoa, Natsionalno-osvoboditelnaya dvijenie v Irane, Moscow, 1961, P. 18.

م. ن. ئیفانووف، بزووتنه‌وه‌ی رزگاربخوازی نیشتمانی له‌ئیران، به‌زمانی رووسی، مۆسکۆ، ۱۹۶۱،

۱۸ل.

ژماره یه کی بهرچاوی جووتیاره کورده کان به گهرمی به شداری بزووتنه وهی جهنگه لیان کرد و چند کۆمه لئی دیکه شیان دابارینه سهر مه لبه ندی بزووتنه وه. خالۆقوریان بووه یه کئی له دیارترین رابه رانی بزووتنه وهی نزیک به میرزا کوچک خان، ههروه ها ژماره یه کی دیکه ی کوردی وهک که ریم خان و قه نبرخان و خالۆحشمهت و باباخان که له گه ل خالۆقوریان خزمایه تیان هه بووه له ریتی جهنگه لیبه کان به ده رکه وتن.

تا ده هات پایه ی خالۆقوریان له ریتی جهنگه لیبه کان به رز ده بووه، هه تا گه یشته پایه ی قۆمیسهر، که به رامبه ر به پله ی وه زیری جهنگه، به لام له کۆتاییدا له بزووتنه وه که جودا بووه و چووه ناو بازاری سازشکاری باوی نه و کاته و له و کاره سه ربا زیانه ی که دژی سمکۆ نه نجام دران کوژرا. سمکۆش پیاو تکی هه لکه وتووی دیکه یه که پاش ته و او بوونی شه ری یه که می جیهان نه خشی گه وره ی له خه باتی رزگار یخوازی کوردی ئیران گتیرا، نه و باسه ی دوایی ده گه رتینه وه سه ری.

بزووتنه وهی جهنگه لیبه کان پاش سه رکه وتنی شوپشی ئوکتۆبه ر و کۆتابوونی شه ری یه که می جیهان پیتی نایه هه وار تکی نوئی. له پینجی حوزه ران سالی ۱۹۲۰ کۆماری گه یلان پتیک هات. دوای کۆک کردنی ریزه کان یان شوپش گتیرانی جهنگه ل روویان له قه زوین کرد، تارانیش فه رمانی به قۆزاقه کان دا په لاماری جهنگه لیبه کان به دن، به لام خۆیان له به ر نه گرتن، ناچار بوون پاشه کشی بکه ن بو گونده کانی قه زوین و بلاوه ی لی بکه ن. مه ترسی له پایته خت نزیک بووه، تا وای لیتهات با لۆتیزی به ریتانیا ده ستووردی کرد له گواسته نه وهی باره گاهه ی بو نه سفه هان، بانقی شاهنشاش لکه کانی له ره شت و ته ور تیز داخست. به لام هیزه کانی به ریتانیا ی جتگی ره له قه زوین، نه یان هتشت جهنگه لیبه کان له تاران ی پایته خت بچنه پتیش (۹۰). و تیرای نه وه ش لاوازی هاو په یمانی نیوان هیزه نیشتمانی به کانی نه ته وه جیا جیا کانی ئیران که لیتیتیکی گه وره ی خسته به ره ی جهنگه لیبه کان، که توانرا بزووتنه وه که و کۆماره که یان له تشرینی یه که می سالی ۱۹۲۱ له ناو به دن. میرزا کوچک خانیش له کاتی راوانانی له لایه ن حکومه ته وه له کۆتایی تشرینی دووه می سالی ۱۹۲۱ له چیا ی تالش کوژراو سه ریان به ری و بر دیانه پایته خت (۹۱).

(۹۰) بو درتۆهی پروانه: حسن اعظام قدسی (اعظام الوزاره)، کتاب خاطرات من یا روشن شدن تاریخ

صد ساله، جلد دوم، تهران، ل ۱۰ - ۱۳.

(۹۱) هه مان سه رچاوه، ل ۱۷.

کوردی ئیتران هەر به تهنیا له ده می شهر له گه ل بزوتنه وهی جهنگه لیه کان به شداریان له ژبانی سیاسی ولات نه کردوه، به لکو به زۆر شتوهی جیا جیا هاو به شیان له خهباتی ئیترانییه کان کردوه. هەر که حکومه تی وسوق نه لده وله له سالی ۱۹۱۶دا پیتک هات نهوا مملاتی هیزه نیشتمانییه کان له دژی نهو حکومه ته تیژتر بوو، بو نه وهی نهو حکومه ته ناچار بکهن هه لبژاردنیکی نوێ بکات و داوا له شوورا بکهن کۆیتته وه، بو نه مهش کۆبون وهی جه ماوه ری له شاری کرماشان به ستران و دروشمیان بهو مانایانه وه بهرز کرده وه. شاعیری ناسراوی به نه ته وه کورد نه بولقاسم لاهوتی ده ورته کی به رزی لهو کۆبونه وان هدا گهرا (۹۲).

به سه رکه وتنی شوپشی نوکتۆبه ری سۆشیالستی و پاشان ته واوبوونی شه ری یه که می جیهان، خهباتی رزگاریخوازی گهلانی ئیتران پتی نایه وارته کی پتیه گه شتووتر له پیتشو (۹۳)، به خهباتی رزگاریخوازی کوردیشه وه، که نهو کاتی له زنجیره یه ک بزوتنه وه و راپه رینی نوێ خو ی نواند، وه ک جارانیس ده رژه انه دوو رتچکه ی له ئامانج ناکۆک و یه ک ده گیر له هۆ خه فه بزوتنه کانی. دوا ی شهر سه ره له نوێ سالار نه لده وله له سه ره شانۆ به ده رکه وته وه، به لام نهو جارهیان وه ک جاری پیتشو سه ره ک هۆزه کورده کانی هاو په میانی به گه رمی پیتشوازیان لی نه کرد، بو یه له به رده م هیزه کانی ئیتران خو ی نه گرت و هه لاته ناو خاکی عیراق و گیرا. له سه ر داخوازی حکومه تی ئیتران، که رازی بوو سامانه که ی بداته وه، بو حه یفا دوورخرایه وه (۹۴).

به ر له وهی شهر بپرتته وه سه ردار ره شیدی نه وهی نه مانوللا خانی به ناوبانگ جموجۆلی له ناوچه ی نه رده لان ده ست پت کرد، ژماره یه کی زۆری سه ره ک هۆزه کانی موکریان و هه ورامان و ناوچه کانی دیکه ی کورده واری له ده وری خرپوونه وه و، ههروه ها پیتوهندی به رووسه کان و سالار نه لده وله شه وه کرد (۹۵). ده سه لاتی سه ردار ره شید و لایه نگرانی به خیرایی په لی بو کرماشان و سنه و مه لبه نده کانی دیکه ی کوردستانی ئیتران هاویشته.

(۹۲) پروانه: M.N. Ivanova, OP. Cit., pp. 22-23.

(۹۳) پروانه: "هه ندی راستی ده رباره ی خهباتی رزگاریخوازی نازه ربایجان له ئیتران".
(94) P. Sykes, OP. Cit., pp. 430-431.

(۹۵) بو درتیه ی ده رباره ی نهو باسه پروانه: عه لانه دین سه جادی، شوپشه کانی کورد و، کورد و کۆماری عیراق، به غداد، ۱۹۵۹، ل ۷۱-۷۷.

به‌لام ئیترانیسه‌کان توانیان له شویاتی سالی ۱۹۲۰ له داوی کهن و بیگرن، که شهریف نه‌لده‌وله‌ی فه‌رمان‌په‌وای نه‌و کاتی سنه‌ بۆی نابۆوه. دواتر ده‌رفه‌تی دیکه‌ بۆ سه‌ردار په‌شید هه‌لکه‌وتن، به‌لام نه‌یتوانی رۆلتیکی دیار له‌ خه‌باتی رزگاریخوازی کورد له‌ ئیتران بیینی که‌ دوا‌ی شهر به‌شیتوه‌یه‌کی تایبه‌ت له‌و راپه‌رینه‌ گه‌وره‌یه‌ی سمکو رابه‌ری ده‌کرد خۆی نواند.

میترووی سه‌ره‌ل‌دانی ئیسماعیل ناغای شکاک، ناسراو به‌ سمکو بۆ سالانی پیتش شهر یه‌که‌می جیهان ده‌گه‌ریته‌وه، تایبه‌ت دوا‌ی نه‌وه‌ی کاربه‌ده‌ستانی ئیتران جه‌عفه‌ر ناغای برا گه‌وره‌یان له‌ سالی ۱۹۰۵ به‌فیتل کوشته‌ له‌به‌ر نه‌وه‌ی پیتوه‌ندی به‌شۆرشگێرانی ئیترانه‌وه‌ هه‌بوو. له‌ هه‌نگینه‌وه‌ سمکو پیتوه‌ندی به‌ عه‌بدوله‌زاق به‌درخان و پروسه‌کانه‌وه‌ هه‌بوو. که‌ به‌لگه‌نامه‌ دبلۆماسیه‌کانییان زۆر جار په‌نجه‌یان بۆ ناو و جموجۆله‌کانی راکیتشاهه‌ (۹۶). راپۆرتیکی تایبه‌تی پروس ده‌لتیت: "ناوی سمکو له‌ ده‌وره‌یه‌ی سالی ۱۹۱۴وه‌ له‌سه‌ر ئاستیکی فراوان له‌ فه‌رمانگه‌ دبلۆماسیه‌کانی پروس و به‌ریسانی و ئیترانی و تورکی ناسرابوو. له‌ بالیۆزخانه‌ی هه‌ر یه‌ک له‌و ولاتانه‌ و له‌ وه‌زاره‌ته‌کانی هه‌نده‌رانیشیان دۆسیه‌کی گه‌وره‌ ده‌رباره‌ی سمکو هه‌یه" (۹۷). «ئیسماعیل ناغا و هۆزی شکاک» راپۆرتیکی تایبه‌تی به‌زمانی پروسی، ل ۱، له‌ سالی ۱۹۶۸ د. عه‌لی گه‌لاویژی هاورێ، که‌ هه‌نوکه‌ له‌ کونجی زیندانه‌کانی ئیتراندا، دانه‌یه‌کی نه‌و راپۆرتی دامتی. «زۆر به‌داخه‌وه‌ له‌ سالی ۱۹۸۸ گیانی پاکی به‌خاک سپارد - وه‌رگێر».

بۆ نه‌وه‌ی سمکو «هه‌موو ده‌روازه‌کانی له‌ به‌رده‌م و الا بن» به‌قسه‌ی (مارتن فان برونسن)، له‌ سالانی شهر یه‌که‌می جیهان سیاسه‌تیکي تا راده‌یه‌ک هیتمانه‌ی گرتبه‌ر (۹۸). به‌لام دوا‌ی ته‌واوبوونی شهر سمکو بووه‌ دیارترین ماک (عنصر) له‌ خه‌باتی رزگاریخوازی کوردی ئیتران، نه‌و خه‌باته‌ی ناوه‌رۆکه‌که‌ی قوولتر و ئاماژه‌کانی پتر به‌ده‌ر ده‌که‌وتن، بۆ نه‌وه‌ی بیته‌ته‌ دیارده‌یه‌کی دیار له‌ میترووی سیاسی ئیتران، به‌تایبه‌تیش پاش په‌یدا‌بوونی په‌زاخان (دواتر شا) له‌سه‌ر شانۆ، که‌ به‌حوکمی بارودۆخی ئیتران سیاسه‌تیکي

(۹۶) به‌ وینه‌ په‌روانه: "وه‌زاره‌تی هه‌نده‌ران، به‌لگه‌نامه‌ی نه‌رشیفه‌کانی حکومه‌تی ته‌زاری و حکومه‌تی کاتی"، زنجیره‌ی دووه‌م، به‌رگی بیست، به‌شی یه‌که‌م، ل ۵۵-۷۷. هه‌ر دوو به‌لگه‌نامه‌ی ژماره ۸۰ و ۶۲.

(97) "Ismail Aga simko i plemia shkak, P. I.

(98) M. Van Bruinessen, Kurdish Tribes and the State of Iran. The Case of Simko's Revolt, p. 18.

نادیموکراتیبیانه‌ی دهره‌ق به‌کیتشه نه‌ته‌وایه‌تییه هم‌میشه هه‌لایسه‌کانی گرت‌به‌بر. وِپرای نه‌و هه‌لانه‌ی سمکۆ دهره‌ق به‌ناسووری و نازه‌ریایجانیه‌کان کردی (۹۹)، به‌لام هه‌لوه‌ستی له مافه‌ره‌واکانی نه‌ته‌وه‌که‌ی ناشکرا بوو، بۆیه هه‌رده‌م له سه‌نگه‌ری دژ به‌تاران بوو. نه‌و ناوه‌ی بۆ رۆژنامه‌که‌شی هه‌لبژاردبوو که له ورمی دهری ده‌کرد، وامان لئ ده‌کا پیتویست نه‌کات بچینه ناو درتۆه‌ی نه‌و لایه‌نه‌ی بابه‌ته‌که کتومت ناوی نابوو «رۆژی کورد و شه‌وی عه‌جه‌م» (۱۰۰).

سمکۆ بزوتنه‌وه‌کانی له ناوه‌راستی سالی ۱۹۲۱ ده‌ستپێکرد و ناوچه‌یه‌کی فراوانی رۆژئاوای گۆمی ورمیتی ته‌نی بوو. له سه‌ره‌تا سمکۆ توانی ده‌سه‌لاتی خۆی به‌سه‌ر شاری ورمیتدا به‌سه‌پیتنی که به‌کرده‌وه ببوه باره‌گای. دوا‌ی نه‌وه هیتزه‌کانی سمکۆ روویان له شاری مه‌هاباد کرد و رۆژی ۷ تشرینی یه‌که‌م چوونه ناوی پاش نه‌وه‌ی توانی هیتزکی گه‌وره‌ی جه‌ندریان به‌فه‌رمانده‌ی مه‌له‌ک زاده تیک بشکیتنی. له ماوه‌یه‌کی کورتدا شوێشگێرێان شاره‌کانی سه‌لماس و خوی و سه‌لدۆز و سه‌قز و بانه و ناوچه‌کانی دیکه‌یان پرژگار کرد (۱۰۱). له‌به‌ر نه‌وه‌ی هیتزه تایبه‌تییه‌کانی تاران توانایان نه‌بوو راپه‌رینی سمکۆ له‌ناوبه‌نه‌ن بۆیه هانا‌یان بۆ هه‌ندێ کوردی به‌ده‌سه‌لاتی وه‌ک خالۆ قوریان برد که په‌زاخان توانیبوو ویردانی بکړیت، هه‌روا نه‌میر نه‌رشه‌د میری کوردی سه‌ر به‌تاران که په‌زاخان نازناوی سه‌رداری پتی به‌خشی بوو، بۆ نه‌نجامدانی نه‌و کاره، نه‌وه‌ی دوا‌ییان به‌سه‌رۆکایه‌تی چهند هه‌زار به‌کرتیگه‌راویکی چه‌کدار رووی له مه‌هاباد کرد. له‌و چه‌ند شه‌رانه‌ی له تشرینی دووه‌می ۱۹۲۴ له‌گه‌ڵ شوێشگێرانی کرد، سه‌رکه‌وت. له ۱۵ کانوونی یه‌که‌م هیتزکی هاوبه‌ش له پیاوه‌کانی نه‌میر نه‌رشه‌د و جه‌ندرمه و قو‌زاق توانیان

(۹۹) به‌ترکی ناسووری (مار بنیامین شه‌معون)ی له‌گه‌ڵ ژماره‌یه‌کی زۆر له پیاوه‌کانی پاش چاوبیتکه‌وتنی له رۆژی ۳ مارتی سالی ۱۹۱۸، کوشت، هه‌روه‌ها له هه‌ندێ ناوچه‌شدا دلپه‌قانه له‌گه‌ڵ نازه‌ریایجانیه‌کان په‌فتاری کرد.

(۱۰۰) پاشان سمکۆ ناوی رۆژنامه‌که‌ی کرده (رۆژی کورد) ئینجا به‌ته‌نیا (کورد) له سه‌ره‌وه‌ی ناوی رۆژنامه‌که نووسیوی «واعتصموا بحبل الله جمیعاً ولا تفرقوا». بۆ درتۆه‌ی نه‌و بابه‌ته‌ پروانه: محمد تمدن، اوضاع ایران در جنک اول. تاریخ رضائیه، تهران، ل ۳۷۱ - ۳۷۲.

(۱۰۱) احمد شریفی، عشایر شکاک و شرح زندگی آنها به رهبری اسماعیل اغا سمکو، تهران، ۱۳۴۸، ل ۴۲ - ۴۳.

D. N. Wilber, Riza Shah Pahlavi. Resurrection and Reconstruction of Iran, New-York, 1975. P. 59.

مه‌هاباد بگره‌وه. دواى تىپه‌ربوونى تهنيا (۱۰) رۆژ شۆرشگىتران دژه هىرشىتىكى فراوانيان بۆ كرده‌وه، هممرو نهو ناوچانهى كه له دهستيان دابوو وهرىان گرتنه‌وه و زيانى گه‌وره‌يان له هىزه‌كانى دوژمن دا، نه‌مىر نه‌رشه‌دش له وشه‌رانهى دواييدا به‌سزاي خوى گه‌يشت (۱۰۲). پاشان خالتۆ قوربانيش له‌سه‌ر ده‌ستى شۆرشگىترانى سمكۆ كوژرا (۱۰۳).

ئا بهو جوژه پىتكدادان تا ناوه‌راستى ته‌عمووزى سالى تائنده له نىوان هه‌ردوولا به‌رده‌وام بوو، كاتى هىزه‌كانى حكومهت توانيان شۆرشگىتران به‌ه‌زىن و باره‌گاي سه‌ره‌كيسان له جه‌ه‌رىق لى داگىر بكهن، سمكۆ به‌ناى برده ناو خاكى توركيا، پاشان بۆ ناو خاكى عىراق و پىتوه‌ندى راسته‌وخۆ له‌گه‌ل به‌رىتانبه‌كان گرت، كه هه‌له‌ه‌ستيان له سمكۆ هه‌ندى لى وردبوونه‌وى ده‌وى. به‌ر له‌هه‌ر شت رۆژنامه‌كانى به‌رىتانيا سمكۆيان به‌دز و (رۆبين هودى) رۆژه‌ه‌لات له قه‌لم دابوو (۱۰۴). به‌سه‌ر كه‌وتنى هىزه‌كانى ئىيران به‌سه‌رىدا خۆش‌حال بوون (۱۰۵). به‌لام هه‌له‌ه‌سته‌كردنى ئىنگلىزى فىلتباز به‌شىتوه‌يه‌كى وردتر له‌سه‌ر زمانى نه‌دمۆندسى حاكىمى سىياسى نهو كاتهى كه‌ركوك بوو، هه‌ر له رتى نه‌و شىه‌وه پىتوه‌ندى به‌سمكۆوه ده‌كرا. پاشان نه‌دمۆندس ده‌نووسىت و ده‌لوت:

«پىتى سه‌ىر بوو (واته سمكۆ. -) كه ئىتمه نه‌وه‌نده بايه‌خ به‌فارسه‌كان ده‌ده‌ين، هه‌ر چه‌ند نه‌وان به‌درىژايى سنوور له‌گه‌ل توركه‌كان هاوكارى ده‌كهن، نهو توركانه‌ى ئىتمه‌يان له رواندز و رانبه وه‌ده‌رنا و هه‌تا ئىستاش به‌ناشكرا له‌گه‌لمان ده‌جه‌نگن. له‌ حالته‌ى پىتچه‌وانه‌ى نه‌مه نىازى نه‌بوو داواى په‌ناهه‌نده‌ى بكات، به‌لكو ده‌گه‌رايه‌وه ناو هۆزه‌كه‌ى تا به‌ته‌نیا كار بكات» (۱۰۶). هه‌ر واش بوو، سمكۆ كه توشى نائومىتدبىه‌كى گه‌وره ببوو

(102) D. N. Wilber, OP. Cit, P. 59; "The Near East and India", London, Vol, XXI, No. 556, January 5, 1922, PP. 2 - 3; No. 557, January 12, 1922, PP. 38 - 39.

(۱۰۳) ابراهيم فخرانى، مرزا كوچك خان سردار جنگل، ل ۳۴۷؛ عه‌لى سه‌نجه‌رى، له پىاوه ناو‌داره‌كانى كوورد مىرزا كوچك خان، رۆژنامه‌ى (ژين)، سلىمانى، ژماره (۳۲)، ته‌عمووزى ۱۹۷۱.

(۱۰۴) پروانه:

"The Near East and India", Vol XXIII, No. 888, January 5, 1928, P. 2

(105) "The Near East and India", Vol. XXI, No. 557, January 12, 1922, P. 39

(106) C. J. Edmonds, Kurds, Turks and Arabs. Politics travel and research in North-Eastern Iraq, London, 1957, P. 307.

له سیاسه‌تی به‌ریتانیا (۱۰۷)، سالی ۱۹۲۴ گه‌رایه‌وه کوردستانی ئیران، بۆ ئه‌وه‌ی سه‌رله‌نووی بۆ ماوه‌ی چه‌ند مانگی‌ک مملاتیی ده‌ست یه‌ بکاته‌وه، پاشان ناچار بوو له‌ژێر فشاری هه‌یزه‌کانی ئیران بۆ دوو‌هه‌مین جار ناوچه‌که به‌جێ به‌یلتیت. لێره‌دا هه‌واری یه‌که‌می بزووتنه‌وه‌کانی سمکۆ کۆتایی یه‌ دیت که به‌نرخه‌کی زۆر گران له‌سه‌ر تاران که‌وت (۱۰۸). له‌ خۆرا نه‌بوو که ره‌زاشا به‌دریژایی ژیا‌نی نه‌یتوانی، وه‌ک پسته‌ر نه‌فری (ده‌لیت): «کو‌رده سه‌ر ره‌قه‌کان و... سمکۆی پیشه‌وایان له‌بیر بکات که ریکه‌وت و ابوو دژی ئه‌و تیبکۆشیت له‌ رپه‌وی مملاتیی له‌پیتناو ده‌سه‌لاتدا» (۱۰۹).

بزووتنه‌وه‌کانی سمکۆ بۆ ماوه‌ی شه‌ش سالی دیکه‌ش له‌ نیوان هه‌لکشان و داکشاندا به‌رده‌وام بوو. هه‌ندی بزووتنه‌وه‌ی خۆجیتی دیکه‌شی هاوشان بوون، که به‌ده‌وری خۆی ره‌نگدانه‌وه‌ی بێزاری سه‌ختی کرده‌وه نادیموکراسیه‌کانی تاران بوو. کۆتایی مارتی ۱۹۲۹ هه‌رایه‌ک له‌ نزیک مه‌هاباد قه‌وما دژی «هه‌ولتی حکومه‌تی ئیران بۆ به‌زۆر له‌به‌رکردنی جلوه‌رگی فه‌ره‌نگی و له‌سه‌رکردنی شه‌پقه‌ی په‌هله‌وی» هه‌روه‌ک رۆژنامه‌ی بیانیه‌کان رایان ده‌گه‌یاند. ره‌زا شا ناچار بوو هه‌یزتیکی ۴ هه‌زار که‌سی بنی‌رتت بۆ له‌ناو‌بردنی نه‌یاری مه‌هابادیه‌کان که توانی‌بوویان فه‌رمانده‌ی نۆردووی ئیرانییه‌کان له‌ نازه‌ریایجان بیه‌تکن. هه‌یزه‌کانی ئیران توانییان بزووتنه‌وه‌که‌ی سه‌رکوت بکه‌ن و ژماره‌یه‌ک له‌ سه‌رکرده‌کانیان ناچاربوون په‌نا ببه‌نه به‌ر خاکی عێراق (۱۱۰). ده‌سه‌لاتدارانی شا سیاسه‌تی زه‌بروزه‌نگیان له‌ هه‌موو لایه‌ک په‌ره‌پیدا. پاشان ره‌زاشا توانی له‌ ناوه‌راستی ته‌مموزی سالی ۱۹۳۰

(۱۰۷) ده‌ریاره‌ی رای سمکۆ خۆی به‌رانه‌ر به‌نینگلیز و پروانه‌بوون پیتیان پروانه: یادداشته‌کانی نه‌حمه‌د ته‌قی که ماوه‌یه‌ک هاو‌پیه‌تی کرد «خه‌باتی گه‌لی کو‌رد له‌ یادداشته‌کانی نه‌حمه‌د ته‌قیدا. لاپه‌ره‌یه‌ک له‌ شو‌رشه‌کانی شیخ مه‌حموود و سمکۆ و هه‌ستانه‌که‌ی رواندز». ریکه‌خست و نامه‌کردنی بۆ چاپ جه‌لال ته‌قی، به‌غدا، ۱۹۷۰، ل ۷۰.

(108) "The Near East and India", Vol. XXII, No. 588, August 17, 1922, P. 202; No. 591, September 7, 1922, P. 307. O. S. melikov, Ustonovlenie dictaturi Riza Shaha V Irane, Moscow, 1961, PP. 88, 90.

(109) P. Aery, OP. Cit. P. 387.

(110) Report by His Majesty's Government in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the Council of the League of Nations on the administration of Iraq for the year 1929, London, 1930, PP. 39 - 40.

«العالم العربي» (جریده). به‌غداد، ۳ نیسان ۱۹۲۹.

پیلانیتیک له شاری شنۆرێک بخت، ژبانی سمکۆ و ۱۰ کەس له پیاوه‌کانی تیاجوو (۱۱۱). پاشان لاشه‌که‌ی گوازارایه‌وه گوندی جه‌ه‌ریق که یه‌که‌م پ‌ریشکی راپه‌رینه‌که‌ی لێ هه‌لگیرسا (۱۱۲).

دوای له‌ناوبردنی راپه‌رینه‌که‌ی سمکۆ یه‌کێک له‌ نزیکه‌کانی ره‌زاشا، به‌ناوی عه‌لی ده‌شتی، له‌به‌رده‌م په‌رله‌مانی ئیتران رایگه‌یاند که‌وا «له‌ ئیتران کیشه‌یه‌ک نییه‌ به‌ناوی کیشه‌ی کورد، کورد لێره‌ وه‌ک که‌مینه‌ی نه‌ته‌وه‌یی ره‌فتاریان له‌گه‌ل ناگریت» (۱۱۳). له‌و ساکه‌وه‌ ماوه‌ی کچی له‌ خه‌باتی رزگاریخوازی کوردی ئیتران ده‌ستی پێکرد. کوردستانی ئیتران به‌دریژی ده‌ سالی دوایی جگه‌ له‌ چه‌ند بزوتنه‌وه‌یه‌کی چه‌کداری بچووک نه‌بیت، به‌وتنه‌ ئه‌و بزوتنه‌وه‌ی جه‌عفهر سوڵتان رابه‌ری کرد و ناچار په‌نای برده‌ ناو خاکی عێراق له‌ ناوه‌راستی کانوونی دووه‌می سالی ۱۹۳۲ (۱۱۴) چی دیکه‌ی به‌خۆوه‌ نه‌دیت. که‌ ره‌زاشا له‌ سیه‌کان توانی پایه‌ی رژیمة دکتاتۆریه‌که‌ی بچه‌سپینیت شوژیتنییه‌تی تاران ده‌ره‌ق به‌گه‌لانی نافارس زیاتر په‌ره‌ی سه‌ند، به‌گه‌لی کوردیشه‌وه‌، زیندانه‌کانی ولات به‌نیشتمانپه‌روه‌ران ناخران، به‌هه‌ندی له‌و سه‌روک هۆزانه‌شه‌وه‌ که‌ به‌شیه‌یه‌ک یا جوړتیکی دی دژی فه‌رمانه‌وه‌ی په‌هله‌وی نوێ ر‌اوه‌ستان، که‌ درژبوونه‌وه‌ی فه‌رمانه‌وه‌ی قاجاریه‌کان بوو له‌ زۆر خاڵ و روخساردا. (۱۱۵) نکۆلی له‌وه‌ ناگریت ناره‌زایی توندی سه‌روک هۆزه‌کان له‌ سیاسه‌تی نوێی رژیتم گرنگترین هۆ بوو پالی پیتیانه‌وه‌ دنا بکه‌ونه‌ به‌ره‌ی دژ به‌رژیم. به‌لام له‌ هه‌ندیکیاندا هه‌سته‌ی نه‌ته‌وايه‌تی ده‌وری خۆی هه‌بوو، دنا

(۱۱۱) «العالم العربي» له ۲۳ی ته‌مموز ۱۹۳۰.

(۱۱۲) سمکۆ له‌ناو کوردا زۆر خۆشه‌ویسته، شایانی باسه‌ که‌ هێزتیکی پیشمه‌رگه‌کانی کوردستانی ئیتران نیسته (سالی ده‌رچوونی کتێبه‌که - ۱۹۸۵ه)، به‌ناوی سمکۆه‌یه‌ و تایه‌رخانی کوری که‌ ته‌مه‌نی ده‌رووبه‌ری حه‌فتا ساله‌ رابه‌ری ده‌کات.

(۱۱۳) «مه‌حزه‌ری شوورای ئیتران له ۲۲ی تشرینی یه‌که‌می ۱۹۳۰» له:

R. Qazi, Kurdistan democrat partiaci Iran Kurdistaninda Kurd Khalginin milli azadlig harakatinin rahbari va tashkilaici 1945 - 1946, baku, 1954, P. 107.

ره‌حیمی قازی، حزبی دیموکراتی کوردستان رێکخه‌ر و رابه‌ری بزوتنه‌وه‌ی رزگاریخوازی نیشتمانی گه‌لی کورد له‌ کوردستانی ئیتران، به‌زمانی نازه‌ریایجانی له‌گه‌ل کورته‌ی به‌زمانی رووسی، نامه‌ی دکتۆرا، باکو، ۱۹۴۵، ل ۱۰۷.

(۱۱۴) به‌روانه: «العراق» (جریده)، بغداد، کانوونی الثانی، ۱۹۳۲.

(۱۱۵) بۆ درژیه‌ی ئه‌م باسه‌ به‌روانه: «رضا المازندرانی والعرش الایرانی» له‌ نەسلی کتێبه‌که‌ به‌عه‌ره‌بی.

رژیمی په هله وی لایه نی بنه رته تی پتوهندی دهره به گی پتیشووی پاراستبوو. هر چه نده نهو یاسای زهوی و زاری سالی ۱۹۲۸ دهرچوو هندی شوینه واری راسته و خووی له سهر قه واره ی رژیمی خیله کی به جیهیتشت، به لام له هه مان کاتدا دهسه لاتی مولکداره کانی له سهر زهوی به کان چه سپاند و له سنووریتی ته سک نه بیت هیچ کارتیکی وای نه کرده سهر پتوهندی مولکایه تی و شتواری به کاربردنی نهو زهوی به نه ی که پیش نهو میژوه هه بوون. نهو سیاسته ی ره زاشا که به «تهخته قاپۆ» ناسرابوو، مه بهستی له ناوبردنی ژبانی کوچه رایه تی بوو له نیو هوزه کانی ئیران، به هوی نهو کو سپانه ی دهه اته رتبان مه رداره کان زوره ی میته له کانیان له دهست دا، هندی کیان ژبانی شیان له دهست دا، بویه ده بوونه سوومانی ههر بزوتنه وه یه ک دژی ته ختی شا با. به راستیش دته اته کانی سهر به سنه و هه ورامان و مه ربوان زنجیره یه ک پایه رینی جووتیارانیان له نیوان سالانی ۱۹۳۶ و ۱۹۳۹ به خو وه بینی، که ریکخستن و توندوتو لیبیان له نیواندا لاواز بوو، بویه هیزه کانی شا توانیان به ناسانی به سهر و کایه تی جه نه رال نه میر نه حمه دی له ناویان به نه که هیچ دریخی له رشتنی خوینی بی تاوانانیش نه کرد (۱۱۶).

به پیتی چندین سهرچاوه (۱۱۷) کاربه ده ستانی ئیران له نیوان سالانی ۱۹۳۴ و ۱۹۴۰ دا به لایه نی که مه وه ۱۲۰ کوردیان له ناو زیندانه کانداه لواسی. شوینه واری نهو سیاسته شو قینییه له سهر باری روونا کبیری و تندرستی و کومه لایه تی گه لی کورد له ئیران رهنگی دایه وه. تا شه ری دووه می جیهان له هه موو به شه کانی باکووری ههریمی کوردستان، که له شاره کانی سهردهشت و سه قزو بانه و مه هاباد و شنو و لاهیجان و نه غه ده و بوکان و نه وانی دی پیک هاتبوو له فیرگه یه کی دوانا وهندی زیاتر نه بوو، گهرچی هه یینیکه ژماره ی دانیش تووانی نهو ناوچه فراوانه له ملیونیتیک کهس زتر ده بوو، به لام له ناوچه ی مه هاباد و ههر شهس سهد و په نجا دته اته کانی ته نیا پینج فیرگه ی سهره تایی لی هه بوو.

باری تندرستی کوردستانی ئیران له باری روونا کبیری چتر نه بوو، بو هه موو

(116) R. Qazzi, Op. Cit., P. 111.

(۱۱۷) دهر باری نهو راستیانه ی پتوهندیان به چه وساندنه وه ی نه ته وایه تی هه یه و گه لی ئیران پیش دامه زاندنی «کوماری مه هابادی خاوهن خودمختاری» دوو چاری ببوو له بنه رته وه پشتمان به نامه ی دکتورای دکتور ره جیمی قازی به ستوه که به دریژی له په راوتیری (۱۱۳) باسی کراوه.

دانشتوانی ناوچه‌ی مه‌هاباد، که ژماره‌یان نه‌و کاتی ده‌گه‌یشته ۲۰۰ هه‌زار که‌س، به‌ک نه‌خوشخانه‌یان بۆ ته‌رخان کرابوو، ژماره‌ی ته‌خته‌کانی له بیست ته‌خت پتر نه‌بوو، به‌پیتلیتانی رۆژنامه‌ی (که‌یهان)ی نیمچه‌رهمی له کانونی دووه‌می سالی ۱۹۵۱ ژماره‌ی ته‌خته‌ی نه‌خوشخانه‌کانی ناوچه‌ی کرماشان، که زۆر له ناوچه‌کانی دیکه‌ی کوردستانی ئیتران پیتشکه‌وتووتره، به‌زیاده‌وه ده‌گه‌یشته ده‌یه‌کی پیتوستی راسته‌قینه‌ی ناوچه‌که. دیاره‌ی نه‌مه‌ش نه‌نجامیکی سروشتی سیاسیه‌تی جیا‌وازییه به‌رانبه‌ر مروّقی کورد، که به‌دان پیتدانانی هه‌ر نه‌و رۆژنامه‌یه به‌شی کوردتیک له ته‌رخانی ته‌ندروستی (مخصصات الصحیة) ده‌گه‌یشته ۱٪ی به‌شی فه‌ردتیک ناوچه‌ی پیتشکه‌وتوو‌ه‌کانی ئیتران. جا بۆیه له خۆرا نییه رۆژنامه‌ی (سنندج) له ژماره‌ی رۆژی ۲۲ی خرداد ۱۳۳۱د، دان به‌وه‌داده‌نخ که‌وا «کوردستان به‌نه‌ندازه‌ی ۶۰ سال پیتش نیستا هیچ گۆزانی به‌سه‌ردا نه‌هاتوو». نه‌وه‌ش مانای نه‌وه نییه که باره‌که به‌گوتره‌ی نازه‌ربایجانیه‌کان یان عه‌ره‌ب و به‌لوچ و نه‌وانیش باشتره. جتی خۆیه‌تی له‌و باره‌یه‌وه په‌نجه بۆ نه‌وه رابکیتشن که‌وا تا سالی ۱۹۴۱ له ئیتران وه‌زاره‌تیک بۆ ته‌ندروستی نه‌بوو، به‌لکو به‌رتیه‌به‌راهه‌تیه‌کی سه‌ر به‌وه‌زاره‌تی ناوه‌خۆ سه‌ره‌پرشتی هه‌موو کاروبارتیکی ده‌کرد پیتوه‌ندی به‌ته‌ندروستییه‌وه هه‌بوویه له ئیتران، که توانای پزیشکایه‌تی به‌که‌متر له پیتوستی راسته‌قینه‌ی دانشتروان خه‌مل ده‌کرا (۱۱۸).

له سه‌رده‌می ره‌زاشادا کاربه‌ده‌ستانی ئیتران له سالی ۱۹۳۵ سیاسیته‌ی کوچ پیتکردنیان په‌یره‌و کرد و به‌شیکی زۆری رۆله‌ی هۆزی گولباغی و جه‌لالی و پیران و نه‌وانی دیکه‌یان بۆ سولتان ناوا و کرمان و شیراز گوازتنه‌وه. راکۆزتنی نه‌وانه له بارودۆختیکی زۆر ناهه‌موار به‌رتیه‌وه‌چوو، به‌دانپیانانی نه‌و نه‌فسه‌ره‌ی سه‌ره‌پرشتی گواستنه‌وه‌ی رۆله‌کانی هۆزی گولباغی دانشترووی ناوچه‌ی نیتوان سنه و سه‌قزی ده‌کرد، هه‌موو نه‌و مندال و ئافره‌ت و ژماره‌یه‌کی زۆری پیاوه‌کان له ریتگا گیانیان سپارد (۱۱۹).

له سالانی دوایی فه‌رمانه‌روایی ره‌زاشا چه‌وساندنه‌وه‌ی نه‌ته‌وه‌یی ده‌ره‌ه‌ق به‌هه‌موو گهلانی ئیترانی نافارس په‌ره‌ی سه‌ند، به‌وتنه له کوردستان کاربه‌ده‌ستان هه‌ولیاندا زمانی کوردی به‌کار نه‌هتیریت، تاییه‌ت له‌ناو فیترگه و فه‌رمانگه میریه‌کاندا، هه‌روه‌ها هه‌ولتی

(118) "Sovrimenay Iran", P. 519.

(۱۱۹) «کوردستان» (رۆژنامه)، مه‌هاباد، ۱۹ی مایسی ۱۹۴۶.

به زۆر له بهر نه کردنی جلوه‌رگی نه ته‌وايه‌تی درا، پیاوانی پۆلیس هه‌لیان ده‌کو تایه سه‌ر مزگه‌وته‌کانیش بۆ نه‌وه‌ی زۆر له گوندییه‌کان بکه‌ن و از له جلوه‌رگی نه‌ته‌وايه‌تی بیتن. هه‌روه‌ها ناوی ژماره‌یه‌کی زۆری شار و گوندی کورده‌واریان کرده فارسی، ناوی شاری ورمیتی ناسراو کرا په‌زائیه، سه‌لماس بووه شاهپور، ساین قه‌لا بووه شاهیندیر، چۆمی چه‌غه‌توو بووه زرینه‌رود.

شوئینه‌واری ئه‌و سیاسه‌ته په‌گه‌زه‌رستانه په‌لی بۆ لایه‌نی نابووریش هاویشته. کاربه‌ده‌ستانی تاران سیاسه‌تی جو‌داوازی ئاشکرایان له بواری نابووری ده‌ره‌ق به‌ناوچه‌کانی نافارس له ئیتران گرته‌به‌ر. له‌و دا ده‌ ساڵه‌ی فه‌رمانه‌وای په‌زاشا (٤) کارگه‌ی رستن و چنن و (٨) کارگه‌ی دروستکردنی شه‌کر و ژماره‌یه‌کی زۆری کارگه‌ی لۆکه و کارگه‌ی پاک‌کردنه‌وه‌ی دانه‌وتله و دروستکردنی جگه‌ره دامه‌زران، به‌شی نازه‌ریایجان و کوردستان دوو کارگه‌ی چکۆله‌ی دروستکردنی شه‌کر بوو، یه‌کیان له میانداو، نه‌وه‌ی دیکه‌یان له شاه‌اوا دامه‌زراند، نه‌گه‌رچی ئه‌و دوو به‌شه‌ی ولات هه‌تا هه‌نوکه‌ش له سه‌رووی هه‌موو شوئینه‌کانی دیکه‌وه‌ن له‌لانی به‌ره‌می کشتوکالییه‌وه، کوردستان له سه‌رووی ئه‌و ناوچه‌وه‌یه که توتوتن به‌ره‌م دیتن له ئیتران. نه‌وه‌ی شیای و باسیشه په‌زاشا خۆی زه‌وی کشتوکالی فراوانی له میانداو، شاه‌اوا و ناوچه‌کانی ده‌وروبه‌ریان هه‌بوو.

سیاسه‌تی ناوه‌نده فه‌رمانه‌واکان هه‌مو چین و توێژه‌کانی کۆمه‌لایه‌تییان له کوردستان خرۆشانده و بووه هۆیه‌کی یه‌کجار گرنگ بۆ دیارکردنی سروشتی خه‌باتی رزگاریخوازی کورد له‌و وا ره‌ می‌ژوویه‌ی پیشکه‌وتنیدا، که پاشان قازی محمه‌دی پیشه‌وا به‌روونی له زۆریه‌ی دوان و وتاره‌کانی (١٢٠) ده‌ریبی.

تا به‌و جوژه هه‌موو هۆیه‌کانی جولانه‌وه و ته‌قینه‌وه‌ی ناوه‌وه‌ی کوردستانی ئیتران له‌گه‌له‌نگیرسانی شه‌ری دووه‌می جیهان له ئاراد بوون، به‌لام فه‌رمانه‌وای دکتاتۆری په‌هله‌وی نه‌یه‌تشت نه‌وه‌نده‌ی بۆی کرا نه‌نجامه‌کانی سه‌ره‌له‌بدن. نه‌وه هه‌ر به‌کوردستانیشه‌وه به‌ند نه‌بوو، به‌لکو بووه دیارده‌یه‌کی گشتی که شوئینه‌واری سه‌رجه‌م ئیترانی گرته‌وه و له هیچ به‌شیکیدا تۆزقالتیک ده‌رفه‌تی خه‌باتی سیاسی ئاشکرا و نه‌یه‌نی نه‌یه‌تشته‌وه، ته‌نانه‌ت

(١٢٠) به‌ویته پروانه: «کوردستان»، ٢٩ می‌ی ١٩٤٦.

هیزه نیشتمانییه‌کان ناچار بوون لهو ماوه‌یه‌دا له‌سه‌ر شانۆی سیاسی خۆ‌یشارن‌ه‌وه. له کوردستانی ئێران بۆ ماوه‌ی بیست سالان ته‌نیا رێک‌خراویکی بچووک دروستبوو به‌ناوی «حزبی نازادیخوازی کوردستان» که عه‌زیز زهن‌دی، یه‌کێ له رووناکبیره به‌رزه‌کانی کوردستانی ئێرانی ئه‌و پۆژه بوو رابه‌ری کرد. زهن‌دی پێوه‌ندی به‌ژماره‌یه‌ک سه‌ره‌ک خێلی لیبرالی و رووناکبیری ناوچه‌ی مه‌هاباد کرد، هه‌ولیدا له‌گه‌ڵ نه‌رمه‌نییه‌کانی ته‌وریز رێک بکه‌ویت تا سوود له نه‌زمونه ده‌وله‌مه‌نده‌کانیان وه‌ریگریت، به‌لام به‌حوکمی سروشتی دروستبوونی و له بارودۆختیکی وا تۆقینه‌ردا، ئه‌و رێک‌خراوه نه‌یتوانی به‌جێته ناو پیزی جه‌ماوه‌ری کورده‌واری و چالاکی سنوورداری له شاری مه‌هاباد تینه‌په‌ری، له‌به‌ر ئه‌وه نه‌یتوانی کار بکاته سه‌ر په‌وتی رووداوه‌کانی کوردستانی ئێران، بۆیه چالاکیی ئه‌و حزبه دوو سال تێپه‌ری نه‌کرد (له ۱۹۳۹ تا ۱۹۴۱)، دوا‌ی ئه‌وه ئیتر له‌سه‌ر شانۆ بزر بوو.

به‌لام هه‌ر لهو ماوه‌یه‌دا هه‌ندێ هۆی ده‌ره‌کی دیار سه‌ریان هه‌ل‌دا که هاوشانی سه‌له گرنه‌که‌کان بوون له میژووی شه‌ری دووه‌می جیهان دا، که به‌شێوه‌یه‌کی راسته‌وخۆ نه‌نجامه‌کانی له‌گه‌ڵ واقیعی ناوه‌وه کاریان له‌یه‌ک ده‌کرد و رووداوی سیاسی گه‌وره‌ی لی هاتنه ئاراوه و شوینه‌واره‌کانی له ئێران ده‌رچوون و په‌لی بۆ ناوچه گرنه‌که‌کانی پۆژه‌هلانی ناوه‌راست هاویشت. له بیست و پینجی ئابی سالی ۱۹۴۱ هیزه‌کانی شو‌ره‌وی له باکووره‌وه و، هیزه‌کانی به‌ریتانیاش له رۆژئاوا و باشوور هاتنه ناو خاکی ئێران، وه‌زاره‌تی عه‌لی مه‌نسووری سه‌ر به‌ئه‌لمانیای هیتله‌ری دوا‌ی دوو پۆژ ده‌ستی له‌کار کێشاوه. په‌زاشا ناچاربوو له ۱۶ی ئه‌یلوولی هه‌مان سال له ته‌خت بیته خوارێ بۆ محه‌مه‌دی کوری. به‌و جو‌ره دوا‌یی به‌دکته‌تۆری په‌زاشا هات که بیست سالی په‌به‌قی بێ پسانه‌وه‌ی خایاند.

ئه‌و قه‌ومه‌وانه دۆختیکی له‌باریان بۆ چالاکی به‌ره‌هه‌ل‌سه‌تکاران و خه‌باتی گه‌لانی چه‌وساوه له ئێران هیناکایه‌وه، هیزه نیشتمانییه‌کان له تاران و شاره گه‌وره‌کانی ئێران جووله‌یان تی کهوت، نازه‌ریایجان و کورده‌کان به‌شێوه‌یه‌کی تاییه‌ت بزووتن.

ئه‌و رووداوانه بارودۆختیکی تاییه‌ت‌یان خولقاند، که تا راده‌یه‌ک له کوردستانی ئێران دژ به‌یه‌ک بوون. به‌شی باشوور (له ناوچه‌ی کرماشانه‌وه تا سه‌ن) که‌وته ژێر ده‌سه‌هلانی به‌ریتانیا، به‌شی باکووریشی، و اتا له باکووری مه‌هاباده‌وه به‌ره‌و ژوور که‌وته ژێر ده‌ستی شو‌ره‌وی، ناوچه‌ی نیشتمانییه‌کان به‌شاری مه‌هابادیشه‌وه بێ لایه‌ن مایه‌وه و به‌ناو سه‌ر به‌ده‌سه‌هلانی ناوه‌ندی تاران بوو. گه‌وره به‌رپرسیانی ئێران ناچار بوون شوینه‌کانیان له هه‌موو

ناوچه‌کانی کورده‌واری به‌جی بهیلتن که رووداوه‌کانی خیرا و یه‌ک له‌دوای یه‌ک بوون. له ۱۶ی نه‌یلوولی سالی ۱۹۴۲ «کۆمه‌له‌ی ژبیانه‌وه‌ی کورد» (۱۲۱) دامه‌زرا و له‌ مایسی سالی ۱۹۴۳ نۆزگانی خۆی به‌ناوی گۆفاری «نیشتمان» ده‌رکرد» (۱۲۲).

کۆمه‌له‌ی (ژ. ک) نوینه‌ری ده‌سته‌ی رووناکبیری کورد و هه‌لگرانی بیروباوه‌ری دایانمه‌زراند و له‌ سه‌ره‌تاوه‌ سه‌رکردایه‌تی به‌ده‌ست نه‌وانه‌وه‌ بوو، به‌لام بنکه‌کانی وێپرای رووناکبیران نوینه‌ری جووتیارانیشی گرته‌خۆ که کۆمه‌له‌ بایه‌خیکێ جووری نوێی پێدان، هه‌روه‌ک له‌ ژماره‌ پینجی گۆفاری «نیشتمان» دا هاتوه‌ کۆمه‌له‌ تا هاونی سالی ۱۹۴۳ توانی رێک‌خسته‌کانی له‌ هه‌موو لایه‌کی کوردستانی ئێران دایه‌زینیت تایه‌ت دوای نه‌وه‌ی ژماره‌یه‌ک موئکدار و سه‌ره‌ک خیتلی لیبرالی راکیشان. سه‌رکردایه‌تی کۆمه‌له‌ توانی قازی محهمه‌د، نه‌و پیاوه‌ ناوداره‌ی کورد، قایل بکات له‌ کۆتایی سالی ۱۹۴۴ بچیته‌ ریزی.

قازی محهمه‌د سه‌ر به‌بنه‌ماله‌یه‌کی ناسراوی ناوچه‌ی موکریانه، له‌ به‌هاری سالی ۱۹۰۰ له‌ شاری مه‌هاباد له‌ دایک بووه، زانسته‌ ئاینیه‌کانی له‌ سه‌ر ده‌ستی باوکی میرزا عه‌لی خوێندوه‌ که بووه‌ قازی موکریان. قازی محهمه‌د هه‌ر له‌ منداڵیه‌وه‌ چه‌زی له‌ نه‌ده‌ب ده‌کرد، هۆنراوه‌کانی شاعیری نوێخواز حاجی قادری کۆبی کاریان تیکرد. پاش نه‌وه‌ی فێری فارسی و عاره‌بی بوو، بایه‌خیکێ زۆری به‌ئه‌ده‌بی رۆژه‌ه‌لات دا. پاشانیش فێری زمانه‌کانی تورکی و ئینگلیزی و پرووسی و خه‌ریکی زانسته‌کانی میژوو و جوگرافیا و بێرکاری بوو. بیروباوه‌ر و خه‌باتی قازی فه‌تاحی شاعیر، که‌ برا بچووکی باپیری بوو، کاریان له‌ قازی محهمه‌د کرد، که‌ به‌ره‌هه‌تستی فه‌رمانه‌په‌وای قاجاریه‌کان و به‌رگری داگیرکردنی عوسمانی و پرووسه‌کانی له‌ کوردستانی ئێران کردبوو، له‌ کاتی به‌ره‌نگاریبوونه‌وه‌ی هێزه‌کانی ته‌زاری شه‌هید ببوو هه‌روه‌ک پێشتر ئاماژه‌مان بو‌کرد. یه‌که‌مین نه‌زموونی سیاسی له‌ ژبانی قازی محهمه‌د چوونه‌ ناو ریزی به‌رگریه‌رانی

(۱۲۱) به‌ (ژ. ک) یان هه‌ر به‌ته‌نیا به‌ (کۆمه‌له‌) ناسراوه‌.

(۱۲۲) دکتۆر ره‌حیمی قازی له‌ لاپه‌ره‌ ۱۵۰-۱۵۱ی نامه‌که‌ی که‌ بو‌وه‌رگرتنی بڕوانامه‌ی دکتۆرا پێشکیشی کردبوو (بڕوانه‌ په‌راوێزی ژماره‌ ۱۱۳- په‌نجه‌ بو‌ نه‌وه‌ راده‌کیشی که‌ کۆمه‌له‌ی (ژ. ک) له‌ حوزه‌یرانی سالی ۱۹۳۸ دامه‌زرا، له‌ سالانی شه‌رپدا چالاکێ ده‌ست پێ کردوه‌. وا پێده‌چێ که‌ دانه‌ و دامه‌زراندنی حزبی «نازادیخوازی کوردستان»ی به‌سه‌ره‌تای سه‌ره‌له‌دانی کۆمه‌له‌ دانابێ.

مه‌هاباد بوو دژی هیزه‌کانی عوسمانی داگیرکر له سالی ۱۹۱۵ که هیشتا ته‌مه‌نی نه‌گه‌یشتبووه پانزه سالان. هه‌روه‌ها بیروباوه‌ری دیوکر‌اسیش که به‌هۆی شۆپشی ده‌ستوری له‌بره‌ودابوو کاری تیکرد. هه‌روه‌ک «ئه‌نسکلۆپیدیای گه‌وره‌ی سوڤیه‌تی» ده‌لتی: قازی محهم‌د پیوه‌ندی به‌و شانه به‌لشه‌وی‌کانه‌شه‌وه هه‌بوو که له سالانی شه‌ری یه‌که‌می جیهان له ریزی هیزه‌کانی ته‌زاری جیتیگر له ئیتران کاریان ده‌کرد (۱۲۳). قازی محهم‌د له سالی ۱۹۲۲ ده‌ستی به‌ده‌رس و تنه‌وه کرد تا سالی ۱۹۲۶ به‌کارگیتی زانیاری له مه‌هاباد دامه‌زرا، کۆششی زۆری کرد بو کردنه‌وه‌ی ژماره‌یه‌ک فیترگه، له‌وانه‌ش یه‌که‌مین فیترگه‌ی کچان له ناوچه‌که. له سالی ۱۹۳۱ قازی محهم‌د گوازیاره‌وه بو پایه‌یی قازی موکریان، تا ته‌واوبوونی شه‌ر له‌و پایه‌دا مایه‌وه.

به‌هاتنه ریزی قازی محهم‌د بنکه‌ی کۆمه‌له‌ی (ژ. ک) به‌شپوه‌یه‌کی به‌رچاو فراوان بوو، به‌تایبه‌تیش دوا‌ی لیکه‌وتنی ره‌زاشا، ده‌ستی کرد به‌گه‌ران به‌نیوه‌هۆزه‌کانی موکریان، له کۆتایی کانونی یه‌که‌می سالی ۱۹۴۱ ژماره‌یه‌کی زۆری سه‌روکه‌کانی له مه‌هاباد له نیمچه کۆنگره‌یه‌کدا کۆکرده‌وه که چهند رۆژیکی خایاند، هه‌ولتیکی زۆری دا بو کۆکرده‌وه و یه‌که‌خستیان و بو‌ئه‌وه‌ی قسه‌یان یه‌ک بخت. هه‌ر بو هه‌مان مه‌به‌ست کۆنگره‌یه‌کی فراوانتری له تشرینی دووه‌می سالی ۱۹۴۲ به‌ست، نه‌وجاره‌یان سه‌روک هۆزه لیبرالییه‌کان و پروناکبیره شۆپشگیتیه‌کانی به‌یه‌که‌وه کۆکرده‌وه. ئه‌وه‌ی جیتی گوته‌ قازی محهم‌د نه‌و رۆژانه چیپۆکیکی به‌ناوی «سه‌لاح‌دین» دانا و ژماره‌یه‌ک پروناکبیری مه‌هاباد کردیانه شانۆگه‌ری و نیشان‌دانی سه‌رکه‌وتتیکی گه‌وره‌ی وه‌ده‌ست هینا (۱۲۴).

گواستنه‌وه‌ی سه‌رکرده‌یه‌تی کۆمه‌له‌ی (ژ. ک) بو قازی محهم‌د، که ناوی حزبی (بینایی) بوو، وه‌رامدانه‌وه‌یه‌کی سروشتی هاو‌پرتژه‌ی هیزه‌کانی ناو خه‌باتی رزگاریخوازی کورد له ئیترانی نه‌و رۆژه بوو، له‌و میژوه‌دا کۆمه‌له به‌کرده‌وه چوه‌ه چالاکی ناشکرایه‌وه.

(۱۲۳) «ئینسکلۆپیدیای گه‌وره‌ی سوڤیه‌ت» به‌زمانی رووسی، چاپی دوهم، به‌رگی بیست و هه‌شتم، ل. ۴۶۰.

(۱۲۴) پروانه:

O. L. Vilchevski, Mukrianski Kurdi (Ethnographicheski Ochirk), "Piredneasiatski Ethnographicheski Sbornik", T. I, Moscow, 1958. P. 220.

و. ل. فلیجیتسکی، کورده‌کانی موکریان، کورته‌ی نه‌تنۆگرافی، به‌زمانی رووسی، له کتییی «لیتکۆلینه‌وه‌ی نه‌تنۆگرافی ولاتانی ناسیای نزیک»، به‌شی یه‌که‌م، مۆسکۆ، ۱۹۵۸، ل. ۲۲۰.

قازی محمەد دوو جارێن سەردانی تارانێ کرد، لەو سەردانانە داخوایێهەکانی گەلی کوردی خستە بەردەم شا، هەرۆک پاشان بەخۆی رایگەیانند کە ئەو داوای لێ کردووە «بایەخ بەکاروباری پروناکییری و تەندروستی کورد بەدات لەباتی ناردنی توپ و تانک لە دژیان» (١٢٥). کۆمەڵەی (ژ.ک) لە دوادواییهەکانی شەڕ بەردەوام و چالاکانە لەپێناو فراوانکردنی بنکەکانی و چەسپاندنیان و بەرزکردنەوهی هۆشیاری لە پێزەکانی جەماوەر کاری دەکرد و بەم جۆرە ئاسۆیهکی نوێی لەبەردەم خەباتی رزگاریخوای کورد لە ئێران کردووە کە رەنگدانەوهی ئەو بارە دیموکراسییه نوێیه بوو کە ئێران و هەموو رۆژەهەلاتی ناوهراستی گرتبۆوه، ئەوهش هاوکاتی لەناوبردنی نازییهت و کۆتایی هاتنی شەڕی دووهمی جیهان بوو، بەتایبهتیش ئەو گۆرانکارییه بنه‌ره‌تییه خه‌یرایه‌ی که نازه‌ریایجانی دراوسی به‌خۆیه‌وه بینی، کاریان تی کرد (١٢٦). هەرۆه‌ها هه‌له‌وه‌ستی تارانیش رۆلتیکی گه‌وره‌ی له خه‌یرا هاته‌ پێشی قه‌وماوه‌کانی نازه‌ریایجان و کوردستاندا گه‌یرا. دوا‌ی سه‌رنه‌گرتنی سه‌ردانه‌کانی قازی محمەد بو تاران، کاره‌کان رێه‌وه‌ی دیکه‌یان گرتە‌به‌ر. له ١٦ی ئابی سا‌لی ١٩٤٥ له مه‌هاباد به‌یاننامه‌یه‌ک بلا‌وکرایه‌وه مۆزی ٧١ که‌سی به‌سه‌ره‌وه بوو، هه‌موویان له ئەندامانی (ژ.ک) و نوێنه‌ری توێژه کۆمه‌ڵایه‌تییه جۆرا‌وجۆره‌کان بوون، دامه‌زراندنی (حزبی دیموکراتی کوردستان) یان له ئێران تیتیدا رایگه‌یانند، که درێژبوونه‌وه‌ی شه‌رعی کۆمه‌ڵه‌ی (ژ.ک) بوو. حزب کۆنگره‌ی یه‌که‌می خۆی له‌نیوان ٢٥ تا ٢٨ی تشرینی یه‌که‌می ١٩٤٥ له مه‌هاباد به‌ست، نوێنه‌ری هه‌موو لک و رێک‌خراوه‌کانی ناماده بوون. کۆنگره‌ به‌رنامه و په‌یره‌وی ناوه‌خۆی حزبی دانا، قازی محمەد به‌سه‌رۆکایه‌تی حزب به‌رای گه‌ستی هه‌لبژێرا. به‌رنامه له چوار به‌ش پێک هاتبوو دابه‌شی سه‌ر ٢٢ ماده (١٢٧) کرابوو که سه‌روشتی دیموکراسییه‌ی حزبیان ده‌نواند، ئەویش پشتی به (هه‌ق و داد و شارستانیه‌ت) ده‌به‌ست (ماده‌ی دووهم).

حزب له به‌رنامه‌دا دووپاتی ده‌کرده‌وه که نامانجی بنه‌ره‌تی «دابینه‌کردنی مافه نه‌ته‌وه‌یییه‌کانه بو کوردستان له ناو سنووری ئێران» (ماده‌ی چواره‌م) حزب «هیچ دوژمنایه‌تی به‌رانبه‌ر حکومه‌تی ناوه‌ندی نییه، به‌لکو داوای ناشتی ده‌کات، گه‌لی کورد

(١٢٥) «کوردستان»، ژماره دوو، شه‌مه ١٣ی کانوون دووهمی ١٩٤٦.

(١٢٦) پروانه‌ بابه‌تی «هه‌ندێ راس‌تی ده‌ریاره‌ی خه‌باتی رزگاریخوای نازه‌ریایجان له ئێران».

(١٢٧) پروانه: «مه‌راسنامه‌ی حزبی دیموکراتی کوردستان»، مه‌هاباد، چاپخانه‌ی کوردستان، سه‌رماوه‌رز ١٣٢٤ هه‌تاوی.

که تا ئەو ڕۆژە دووچاری مالتویراتی ئیمپریالیزمی نگرسی بیژۆه... داوای مافی خۆی له خودموختاری دەکات» (مادهی شهشم). مادهی پینجهمی بهرنامه دهلیت، پتویسته خهبات له پیتناو دیموکراتی و ناشتی بکهین. حزب له بهرنامه کهیدا بۆ یه کهمین جار له کوردستانی ئێران، بایهخ بهههندی کیتشهی کۆمه لایهتی دهدا. مادهی دهیهمی بهرنامه دهلیت، ههول بدریت له پیتناو فراوانکردنی بهکارهیتنانی هۆیهکانی نوێی بهرهمههیتنان و مسۆگهرکردنی ساغکردنهوهی بهرهمی جووتیار، پیتشخستنی لادێ، سنوور بۆ کۆچکردنی جووتیاران دابنریت. مادهی دوازهی بهرنامه دهلیت، حزب بهرگری «له ژبانی چهوساوهکان و بهرژهوهندی سیاسی و ئابووری و تهندروستیان دهکات، بهی گوتدانه رهگهز و نهتهوه و ئاین». ههروا بهرنامه له مادهکانی دیکهیدا داوای پتویستی فراوانکردنی بنکه پیشهسازیهکان و لیدانی بهرژهوهندییهکانی ئیمپریالیزم و دانی مافی ئافرهت و پاراستنی مافی نازهربایجانیهکان و ئهرمهن و ئاسوورییهکان دهکات.

دامهزرانی (حزبی دیموکراتی کوردستان) خالی وهچهرخان بوو له خهباتی رزگاریخوازی کورد له ئێران، که خهریک بوو دهچوهه چوارچێوهیهکی رێک و دیار. له ۱۱ی کانوونی دووهمی سالی ۱۹۴۶ حزب (کوردستان)ی وهک نۆرگانی خۆی دهڕکرد که ڕۆژهک نا ڕۆژهک دهردهچوو بهرلهوه بهمانگیتیک گۆڤاریکی تیۆری بهههمان ناوهوه دهڕکرد. ههروهها حزب له بۆکان گۆڤاری (ههلاله)ی دهڕکرد، یهکیهتی لاوانی دیموکراتی کوردستانیش گۆڤاری (هاواری نیشتمان)ی دهڕکرد. لهسهه باسی ئهوه بابهتانهی که ڕۆژنامهکانی حزب دهیاننوسی بیریکی روونمان له نامانجه نوێکانی خهباتی رزگاریخوازی کورد له ئێران، پاش شهپی دووهمی جیهان بۆ دهردهکهویت. (کوردستان) و گۆڤارهکانی (ههلاله) و (هاواری نیشتمان) و ئهوانی دیکه وتاریان بهو سهههسانه بلاودهکردهوه: (دیموکراتی چیهه)، (سۆشیالیزم چیهه)، (سۆشیالیزمی زانستی)، (له پیتناوی نان)، (یهکگرتن)، (گهپی نازادی)، (کورد بۆچی راپهیری)، (زمان و نهدهبی کورد)، (ئیبینی خهلهکان)، (له یادی تۆلستۆی) و زۆر بابهتی دی.

له دواواییهکانی سالی ۱۹۴۵ خهباتی رزگاریخوازی نازهربایجان و کورد پیتی نایه ههوارتیکی ناسک. له دوازهی کانوونی یهکهمی سالی ۱۹۴۵ جهعغههر پیتشهوهری له تهوهریز دامهزراندنی (کۆماری دیموکراتی خودموختاری نازهربایجان)ی راگهیانند. له ۲۲ی کانوونی دووهمی ۱۹۴۶ قازی محهمهدهیش له کۆبوونهوهیهکی جهماوهری له مههاباد، دامهزراندنی (کۆماری دیموکراتی خودموختاری کوردستان)ی راگهیانند، که له میژرودا

به‌ناوی (کۆماری مه‌هاباد) (١٢٨) ناسراوه. قازی محهمه‌د زۆر جار دووپاتی ده‌کرده‌وه که بزووتنه‌وه‌که‌ی مه‌به‌ستی جیابونه‌وه نییه، به‌لکو نامانجی کۆتایی هێتانه به‌زولم و سته‌می سیاسه‌تی شوڤینیانه‌ی تاران به‌رامبه‌ر به‌گه‌لی کورد و دابینکردنی خودموختاری بۆی.

حکومه‌تی شا په‌نای برده به‌ر کرده‌وه‌ی جۆراوجۆر بۆ له‌ناوبردنی بزووتنه‌وه‌ی کورد له‌و قوناغه‌ی نوێیه‌یدا. پێش هه‌موو شتیک (قوام السلطنه‌ی) سهره‌ک وه‌زیران ویستی تۆی ناکۆکی له‌نیوان نازه‌ری و کورد به‌شێوه‌یه‌کی فیتلبازانه به‌هشیتینی. پیاوه‌کانی هه‌ولێ کرپنی هه‌ندی خۆفروش و ده‌ست رۆشستوی ناسراوی ناوچه‌که‌یان دا.

کاتی قازی محهمه‌د تیگه‌یشت که‌وا تاران به‌نیازه هێزه‌کانی به‌بیانوی سهریه‌رشته‌یکردنی هه‌لبژاردنی داها‌توو، بنیڕته نازه‌ریایجان و کوردستان، له‌ سهره‌تای کانوونی یه‌که‌می ١٩٤٦ کۆبوونه‌وه‌یه‌کی بۆ سهرکرده‌کانی بزووتنه‌وه به‌ست، تیییدا بریاردارا نه‌هیلن ئه‌و هێزانه بیته ناوچه‌ی کورده‌واری. هه‌ندی کاری به‌په‌له‌یان بۆ پته‌وکردنی شوینی شوڤیگێران له‌ سه‌قز و بانه و سه‌رده‌شت کرد (١٢٩). قازی محهمه‌د ته‌وریزشی له‌و بریاره ناگادار کرده‌وه، ئه‌وه‌ش وه‌ک جیبه‌جی‌یکردنی به‌نده‌کانی ئه‌و رێککه‌وتنامه‌ی له‌ ٢٣ی نیسانی سالی ١٩٤٦ له‌ نیوانیان مۆرکرا‌بوو. به‌لام خیانه‌تی هه‌ندی سهرکرده‌ی نازه‌ریایجانی وه‌ک جاوید و شبوستری و محهمه‌د بی ریا که‌ پێوه‌ندیان به‌تاران‌وه هه‌بوو، وای کرد نه‌خشه‌که سهر نه‌گرت، ئه‌وان حکومه‌تی (قوام السلطنه‌)یان به‌دریژی له‌ نیازه‌کانی مه‌هاباد ناگادار کرده‌وه، هه‌روه‌ها له‌ رادیوی ته‌وریز به‌یاننامه‌یه‌کی یه‌ک لایه‌نه‌یان په‌خش کرد، تیادا به‌ناو حکومه‌تی نازه‌ریایجان بریاری رێگه‌دانی هێزه‌کانی ئێرانیان بۆ هه‌ر لایه‌ک ده‌یانه‌ویت، بچن، راگه‌یانند. قاز محهمه‌دیش به‌بروسکه ناره‌زایی خۆی له‌ ١١ی کانوونی یه‌که‌م، واته‌ ته‌نیا رۆژیک دوا‌ی بلاوکردنه‌وه‌ی به‌یاننامه‌که (١٣٠) دژی ئه‌و بریاره‌ ده‌رپری.

(١٢٨) زۆر که‌س له‌سه‌ریان نووسیوه، بۆ درێژه‌ی بره‌وه‌:

W. Eagleton, The Kurdish Republic of 1946, London, New York Toronto, 1963, 142. PP.

(١٢٩) ئه‌و دانراوه‌ی که‌ باسی بزووتنه‌وه‌ی کورد له‌ ئێران ده‌که‌ن، ده‌لێن گوايه قازی محهمه‌د له‌ سه‌ره‌تاوه نه‌یده‌ویست به‌ر‌ه‌نگاری هێزه‌کانی ئێران بیته‌وه، راست ناکه‌ن.

(١٣٠) دکتۆر ره‌حیمی قازی، قازی محهمه‌د، ده‌سنووس، ل ٢٠٤ - ٢٠٧.

به پشتگیری ته‌واوی واشنتون و لهندهن هیزه‌کانی نئیران له چوار قۆله‌وه پروویان له نازه‌ریایجان و و کوردستان کرد. هیزتکی پینج هه‌زار که‌سی پرووی له قه‌زوبین و زه‌نجان کرد، هیزی دووهم که له پینج هه‌زار که‌س پتیک هاتبوو، پرووی له تیکانته‌په هه‌وشار کرد، هیزی سیتیهمیش له دوو هه‌زار که‌س پتیک هاتبوو، پرووی له ره‌شت و په‌هله‌وه‌ی کرد، دوا هیزیش که ده‌وروبه‌ری چوارده هه‌زار زه‌لام ده‌بوون پرووی له سه‌قز و بانه کرد. نیوه‌ی زیاتری نه‌و هیزانه به‌پالپشتی (۱۰۴) توپ و (۵۵) تانک و ژماره‌یه‌ک فرۆکه (۱۳۱) پروویان له ناوچه کورده‌واریه‌کان کرد. هیزه‌کانی نئیران تاوانی کوشنده‌یان دهره‌ق به‌نازه‌ریایجانی و کورده‌کان کرد (۱۳۲). هه‌روه‌ک له هه‌ندی سه‌رچاوه‌ی ناگاداردا هاتوه ژماره‌ی نه‌و دیموکراتیه‌ی له‌و رۆژه ناهه‌موارانه تیاچوون له ۱۵ هه‌زار که‌سی تیه‌په‌راند (۱۳۳). ژماره‌یه‌کی زۆرتیش گیران. پاش دادگاییه‌کی نه‌یتی و پرواله‌تی به‌ره‌به‌یانی ۳۰ مارتی ۱۹۴۷ فرمانی له سیداره‌دانیان به‌سه‌ر قازی محهمه‌د و سه‌دری قازی برای و نه‌ندامی په‌رله‌مانی نئیران و سه‌یفی قازی نامۆزای درا. به‌پیتی نه‌و زانیارییه‌ی له گوژاری (رۆژگاری نوێ) (۱۳۴) دا هاتوه، به‌کرگیراوانی واشنتون و لهندهن بی هه‌روه‌ه‌و له‌لیان دا قازی محهمه‌د بۆ لای خۆیان راکیشن، هه‌ر له‌به‌ر هه‌ندی سی مانگ زیاتر فرمانی جیه‌جیه‌کردنی له سیداره‌دانی خۆی و براکانی دواخرا (۱۳۵).

قازی محهمه‌د جوامیترانه رووبه‌پرووی مردن بۆوه. پاش چند سالان سه‌ره‌نگ نه‌میر په‌رویز که ناماده‌ی جیه‌جیه‌کردنی خنکانده‌که‌ی بیوو، ده‌نووسیت و ده‌لیت، قازی محهمه‌د نه‌یه‌تشت چاوی بیه‌ستنه‌وه، له دوا قسه‌کانی جه‌ختی له‌سه‌ر پتیوستی به‌رده‌وامی خه‌بات ده‌کرده‌وه، داوای له براکانی کرد، که (به‌را به‌حکومه‌تی نئیران نه‌که‌ن) (۱۳۶).

داوای له‌ناوبردنی مه‌هاباد سه‌رده‌می کپی له خه‌باتی رزگاریخوازی کورد له نئیران ده‌ستی پی کرد، نه‌وش هه‌روه‌ک خه‌باتی رزگاریخوازی نازه‌ریایجان. له هه‌مان کاتدا و له سه‌رده‌می محهمه‌د په‌زاشای دووهم شا و داوای په‌هله‌وی، هیچ نالوگوژتیک به‌سه‌ر

(۱۳۱) هه‌مان سه‌رچاوه، ل ۲۰۷.

(۱۳۲) دیسان پروانه؛ «هه‌ندی راستی ده‌ریاره‌ی خه‌باتی رزگاریخوازی نازه‌ریایجان له نئیران».

(۱۳۳) الدكتور عبدالرحمن قاسملو، کوردستان والاكراد، ص ۷۲.

(134) "Novaya Vermia", Moscow, April 15, 1947.

(۱۳۵) هیزه‌کانی نئیران له رۆژی ۱۷ی کانوونی یه‌که‌می سالی ۱۹۴۶ چوونه ناو شاری مه‌هاباد.

(۱۳۶) (نازادی)، ۸ی نیسان ۱۹۶۰.

سیاسه‌تی ده‌ولت به‌رامبەر به‌گهلانی نافارس دانه‌هات. هه‌رچه‌نده داها‌تی نه‌وت زیادی کرد، به‌لام ناوچه‌ی کورده‌واری هه‌ر به‌هه‌ژاری مایه‌وه، دوو‌جاری باریکی روونا‌کبیری و ته‌ندروستی و کۆمه‌لایه‌تی نا‌هه‌موار ببوو.

له‌ سالی ۱۹۶۶ راده‌ی نه‌خوتنده‌واری له‌نیتو دانیش‌تووانی لادتی کرماشان گه‌یشه ۸۸,۲٪، له‌ سنه ۹۲,۹٪ له‌ سه‌قز ۹۳,۱٪ و له‌ مه‌هاباد ۹۴٪. هه‌ر له‌و ساله‌دا ناوچه‌ی کورده‌واری وا له‌ ئیران هه‌بوو ژماره‌ی دانیش‌تووانیان له‌ بیست هه‌زار که‌س پتربوو به‌بێ نه‌وه‌ی یه‌ک پزیشکی لی‌ بیت، له‌ کاتیکدا وه‌ک رێژه هه‌ر ۴۸۰۰ که‌س له‌ دانیش‌تووانی ئیران پزیشکیکی به‌رده‌که‌وت. به‌پیتی ناماری ره‌سمی سالی ۱۹۶۶ زیاتر له‌ ۵۰٪ خیزانه کورده‌کانی ئیران، که‌ ژماره‌ی نه‌ندامانی هه‌ر یه‌کتیکیان ۵-۶ ده‌بوو، له‌ ژوو‌ریکدا ده‌ژبان، له‌ باریکدا که‌ زۆر جیا‌وازی له‌ دۆخی نه‌و خیزانه کورده ئیرانیانه نه‌بوو که‌ گه‌ریده‌ی فه‌ره‌نسی (هنری بندور) له‌ سالی ۱۸۸۷ وه‌سفیان ده‌کات. لیتکۆلینه‌وه‌ی ساده‌ی نه‌و زانیاریانه‌ی ناماری ره‌سمی له‌ کۆتایی سه‌رده‌می په‌هله‌وی به‌روونی بۆمان ده‌رده‌خات که‌وا که‌م شوین هه‌یه له‌ ئیران له‌ پاشکه‌وتن بگاته کوردستان (۱۳۷).

هه‌ر نه‌و واقیعه به‌ته‌نیا به‌سه بۆ نه‌وه‌ی پال به‌گه‌لی کورده‌وه بنی له‌ ئیران تاوه‌کو بداته پال سه‌نگه‌ری دژ به‌تاران، بۆ نه‌وه‌ی خه‌باتی (کورد) به‌رده‌وام بی که‌ دوای سه‌رنه‌که‌وتنی مه‌هاباد له‌ شیوه‌ی جو‌راوجۆر خۆی نواند و هه‌ندیکیان نویش بوون، نه‌وا دیموکراتییه‌کان دوای نه‌وه‌ی ریزه‌کانیان له‌ هه‌ندی ناوچه‌دا ریک خسته‌وه تیه‌ه‌لچوونه‌وه. به‌لام کاربه‌ده‌ستانی پزیم هه‌ولتی کوشتنی شایان له‌ پزۆی ۴ی شوباتی ۱۹۴۹ له‌ زانکۆی تاران به‌هل زانی بۆ نه‌وه‌ی زه‌بیریکی به‌هتیز به‌خیتۆینه‌ سه‌رجه‌م بزوو‌تنه‌وه‌ی نیشتمانی له‌ ئیران. له‌ کوردستاندا ژماره‌یه‌کی زۆری دیموکراتییه‌کان گیران و فه‌رمانی گرتنی له‌ گو‌تره‌یان بۆ ماوه‌ی جو‌راوجۆر به‌سه‌ردادان. به‌لام خیرا زۆر به‌ریتو‌جی (منطقی) وه‌لام درانه‌وه. نه‌وه بوو له‌ هه‌لبژاردنه‌کانی سالی ۱۹۵۲ پالیئوراوی حزبی دیموکراتی کوردستان له‌ مه‌هاباد و ناوچه‌کانی ده‌روبه‌ری، رێژه‌ی نیتوان ۸۰٪ و ۹۹٪ی ده‌نگی ده‌نگه‌رانی وه‌ده‌سته‌یتنا، به‌لام تاران هه‌لبژاردنه‌که‌ی هه‌له‌وه‌شانه‌وه، یه‌کتیکی دیکه‌ی له‌ جیگه‌ی نه‌و دانا. هه‌ر له‌و

(۱۳۷) بۆ درێژه‌ی پروانه:

A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 9 - 11 "Sovrimenay Iran", PP. 378 - 403.

ساله‌دا جووتیارانی ناوچه‌یه‌کی فراوانی نیتوان بۆکان و مه‌هاباد راپه‌رین، هیتزه‌کانی نیتران به‌درنده‌ترین شتیواز سه‌رکوتیکردن. کاتج بزوتنه‌وه‌ی موسه‌دیق ده‌ستی پتی کرد کورده‌کانی نیتران زۆر به‌گه‌رمی پشتگیرییان لتی کرد. له‌و را وه‌رگرتنه‌ی رۆژی ۳ی ئابی ۱۹۵۳ ده‌باره‌ی ئەو پیتشنیاره‌ی پتیه‌ندی به‌دیارکردنی ده‌سه‌لاته‌کانی شاهه‌بوو، به‌رتیه‌چوو، زۆریه‌ی زۆری ده‌نگده‌ره‌کان له‌ کوردستان به‌قازانجی پیتشنیاره‌که ده‌نگیان دا. بۆ نمونه له شاری مه‌هاباد له‌و پینج هه‌زار که‌سه‌ی به‌شداری را وه‌رگرتنه‌که‌یان کردبوو ته‌نیا دوو ده‌نگیان له‌ چاکه‌ی شا بوون (۱۳۸).

پاش به‌ستنی په‌یمانی به‌غدا رتیه‌وی نادیموکراتیانه‌ی حکومه‌تی شا زیاتر په‌ره‌ی سه‌ند و بووه‌ هۆی له‌دایکبوونی کاردانه‌وه‌یه‌کی به‌هیتز له‌نیتو نیشتمانپه‌روه‌رانی نیتران. کوردستانی نیتران په‌که‌م راپه‌رینی چه‌کدارانه‌ی دژی په‌یمانی ناوبراو به‌خۆیه‌وه‌ بینی. هۆزی جوانپۆی دانیشتیوی ناوچه‌ی باکووری کرماشان، که له‌ سالی ۱۹۵۰ داوای خودموختارییان بۆ گه‌لی کورد له‌ نیتران کردبوو (۱۳۹)، له‌ سه‌ره‌تای سالی ۱۹۵۶ له‌ دژی تاران راپه‌رین و دروشمیان دژی په‌یمانی به‌غدا به‌رزکرده‌وه، هه‌ندی هۆزی ده‌وره‌یه‌ی لایه‌نگری راپه‌رینه‌که‌یان کرد. له‌ چواری شویاته‌وه هیتزه‌کانی نیتران هیترشیککی به‌ریلاویان کرده سه‌ر ناوچه‌که، ژماره‌یه‌کی زۆری گونده‌کانیان کاول کرد. به‌سه‌دان جوانپۆییان گوشت و گرت و بریندار کرد، به‌هه‌زاران مندال و ئافره‌ت و پیریان ئاواره‌کرد (۱۴۰)، ته‌نانه‌ت سه‌رنجی رۆژنامه‌کانی جیهانیشی راکیتشا. له‌ ژماره‌ی رۆژی ۲۷ی شویاتی ۱۹۵۶ (لۆمۆندی) فه‌ره‌نسی باسی راپه‌رینی جوانپۆی دژ به‌په‌یمانی به‌غدا و به‌کاربردنی تۆپ له‌لایه‌ن هیتزه‌کانی نیتران بۆ سه‌رکوتکردنیان ده‌کات.

هه‌ر له‌و ماوه‌یه‌دا رتیه‌زیککی نوێ له‌ سیاسه‌تی نیتران به‌رانبه‌ر کیتشه‌ی کورد سه‌ری هه‌لدا، ئەویش هه‌ل‌دان بۆ پووچه‌لکردنه‌وه و که‌مکردنه‌وه‌ی رهنه‌نگدانه‌وه‌ی ناوه‌خۆیی، دکتۆر عه‌بدولپه‌حمان قاسملۆ ئەو کاردانه‌وه‌یه ئاوا ده‌ستنیشان ده‌کات که له‌ سه‌روه‌ندی

(۱۳۸) بۆ درتیه‌ی به‌روانه: A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 24-25.

(۱۳۹) به‌روانه: "Moyen-Orient", Paris October-November 1950.

(۱۴۰) بۆ درتیه‌ی راپه‌رینه‌که و سه‌رکوتکردنی و هه‌لوه‌ستی حکومه‌تی نوری سه‌عید لیتی به‌روانه «انتفاضة العراق الاخيرة»، بلا، ل ۲۷:

A. R. Ghassemlou, Iranian Kurdistan, PP. 25-26. p. Vanlly, Aspects de la Question Nationale Kurde en Iran, Paris, 1959, PP. 21 - 22.

شۆپرشى چواردهى گەلاوێژى سالى ۱۹۵۸ى عىراق بە دامەزراندنى ئىستىگەى كوردى لە قاهىرە سەرەتای ئەو رووكارە، لەو بارەىهەو پىشەوای كوردى ئىران دەلێت:

«حكومەتى ئىران ترستىكى وای لى نىشت كە وای لى كرد هەندى كاری وای بکات كە پىشتر نەكران، حكومەت گەشتىكى پروپاگەندەى لەسەرتاپای كوردستان كرد، بەدوایدا حەوت ملیۆن دۆلارى بۆ ئاوەدانکردنەوێ ناوچەكە تەرخان كرد، چالاكى پروپاگەندەى رەسمى تووندتر بوو، حەوت شەپۆلى ئىزگەى بەزمانى كوردى تەرخان كرد» (۱۴۱).

سىاسەتى نوێ نەیدەتوانى كار لە واقىعى خەباتى رزگارىخوазى كورد لە ئىران بكات، كە هىشتا هۆ رەسەنە خەفەبووگەكانى هەرمابوون و وەك پىشوش كاری خوێان دەكرد و بوونە هۆى تەقینەوێ راپەرىنىكى دىكە لە زستانى سالى ۱۹۶۷. كار بە دەستانى تاران دوای تىپەرىبوونى هەژدە مانگ بەسەر هەلگىرسانى ئىنجا توانىيان لە ناوى ببەن. بە لە ناو بردنى راپەرىنەكە، كوردستانى ئىران وەك جارێ لە دۆخىكى راستەقینەى گوێرى شۆپشگىرانه دەژیا. ئا بەو جۆرە خەباتى رزگارىخوазى كورد رۆلێكى كەمى نەگىرا لە شلۆكردنى بناغەى رزىمى پەهلەو، هەر وەك پىشان و ئىستاش لىكى بنەره تىبە لە رتەرەو بزووتنەوێ نىشتمانى گەلانى نەفارس لە ئىراندا.

بهشی دووهم

هه‌ندێ راستی ده‌رباره‌ی

خه‌باتی رزگایه‌وازی ئازده‌ربایه‌جانی

هەندق راستی دەربارەى هەبلى رزگایفوازی نازەریایجانى

نازەریایجان دەكەوێتە بەشى باشوورى رۆژھەلاتى ئەو مەلبەندەى بەپشتى قەفقاس ناسراوە، ئەم ولاتانە دەوریان داوە، لە باكوور داغستان، لە باكوورى رۆژئاوا جورجیا، لە باشوورى رۆژئاوا ئەرمینیا و تورکیا، لە باشووریش كوردستان. ھەروا بەشیكى بنەرەتیش لە لیتوارەكانى باشوور و رۆژئاواى قەزوين پێك دینیت كە بەگەرەترین دەریای داخراوى جیھان دەژمیریت (١٤٢).

رووبەرى نازەریایجان بەدەرووبەرى ١٨٦ ھەزار كم ٢ دەخەملىت، نزىكەى ھەشتا و ھەوت ھەزار كیلۆمەترى چوارگۆشەى دەكەوێتە ناو یەكیتى سۆقیەت (١٤٣)، ئەوى دىكەى دەكەوێتە ناو ئێران و بەشەكانى باكوورى رۆژئاواى پێك دینیت. ژمارەى نازەریایجانىھەكان ئیستا لە یەكیەتى سۆقیەت لە چوار ملیۆن (١٤٤) و لە ئێرانیش لە شەش ملیۆن تێدەپەرىت.

نازەریایجانىھەكان بەدانىشتوانى رەسەنى ئەو ناوچەى پێشان بەئەترۆپاتینا (١٤٥) و ئەلبانىای قەفقاسیا (١٤٦) دەناسرا، دەژمیردین. لە ماوەى میژووى دوور و درێژى نیتوان ھەزارەى یەكەمى پێش زایین و ھەزارەى یەكەمى پاش زایین تێكەڵ بەگرووبە بەرچەكەك ئێرانى و توركەكان بووین. لەنیتوانى ھەردوو سەدەى یازدەمى و سێزەدەمى زمانى نازەرى یەكگرتوو، لە ئەنجامى ھاتنى شەپۆلى ھۆزە تورك زمانەكان بۆ نازەریایجان (١٤٧) دروست بوو، كە زمانەكەیان گۆکردن و پێكھاتنى لە زمانەكانى دىكەى باوى ئەوى ئاسانتر بوو،

(١٤٢) درێژى لیتوارەكانى دەریای قەزوين نزىكەى ٧ ھەزار كم من دەبیت، زیاتر لە ٦ ھەزار كیلۆمەترى دەكەوێتە ناو یەكیەتى سۆقیەت، لە ھەزارى كەمترى دەكەوێتە ناو ئێران.

(١٤٣) ئەو بەشى نازەریایجان یەكێك لە كۆمارەكانى یەكیەتى سۆقیەت پێك دینى.

(١٤٤) سالى ١٩٦٥ ژمارەیان گەیشتە ٣ ملیۆن و ٦٠٠ ھەزار كەس.

(١٤٥) ئەترۆپاتین - ئەترۆپاتینا (Atropatene) ناویكى گریكى كۆنە، بەباشوورى نازەریایجانىان دەگوت، لە ئەسلدا واتەى ئەخمینییەكان دەگەبەنیت.

(١٤٦) ئەلبانىای قەفقاسیا یەكێك لە دەولتە كۆنەكانە كە لە رۆژھەلاتى پشت قەفقاس دامەزرا.

(١٤٧) تابیەت شەپۆلەكانى سەلجوقى.

دهولته تی مه غۆلی مایه وه تا حهفتاکانی سه دهی چواره مین. دوایی بووه پارچه بهک له ههردوو دهولته تی ناسراوی قهره قۆینلۆ و ئاق قۆینلۆ.

دامه زرانندی دهولته تی سه فهوی له سه ر خاکی نازه ریا ججان له سه ره تای سه دهی شازده مین، ده ورێکی گرنگی له میژووی نه و ولاته دا گپرا. دامه زرنی دهولته تی سه فهوی شا ئیسماعیل (۱۵۰۲-۱۵۲۴) دهستی به سه ر بهشی زۆری نازه ریا ججاندا گرت که بووه مه لبه ندی فه رمانه وایی نه و دهولته ته تازه یه ی رۆژه لاتی ناوه راست.

سه فه ویه کان له ماوه یه کی کورتدا توانییان نه وه ی له نازه ریا ججان ما بووه بیخه نه سه ر دهولته ته که یان و شاری ته ور تیزیشیان کرده پایته خت و زمانی نازه ریا ججانیشیان کرده زمان ره سمی کۆشک و سوپا و داموده زگاکانی کارگپری و ته نانه ت بۆ نامه گۆرینه وه ی ره سمیش له گه ل دهولته ته بیگانه کان. نازه ریا ججانییه کان دهستیان به سه ر زۆریه ی داموده زگاکانی دهولته تی سه فهوی داگرت. له ناوه راستی سه دهی شازده مین له سه ر جه م میره کانی دهولته ت که به ته نیا ۷۴ میر بوون ۶۹ یان نازه ریا ججانی بوون، هه ره ها پێژه یه کی به رزیشیان له ناو سوپای سه فهوی به نه فسهر و سه ر بازه وه پێک دههینا. بۆیه به رای هه ندی له میژوونوسان سوورکی نه ته وه یی دهولته تی سه فهوی له هه واری به راییدا، لیئورد بوونه وه ی پت دهوئ. پسپۆری ناسراوی لیئو کۆلینه وه کانی ئیران پرۆفیسۆر م. س. ن. ئیقانوڤ له و باره یه وه ده لیت: «نه گه رچی سه رده می سه فه ویه کان له میژووی ئیران، له سنوورێکی زۆر ته سک نه بی لیتی نه کۆلراوه ته وه، به لام ده کرتیت بلتین سه ره تا نه و دهولته ته هه رگیز دهولته تیکی ئیرانی نه بوو به مانای نه ته وایه تی» (۱۵۰) به لام نه م باری نه ته وه ییه ی دهولته تی سه فهوی ناوا درێژه ی نه کیشا. له سه رده می شا عباسی یه که مدا، که بۆ ماوه ی ۴۲ سالی (له ۱۵۸۷ تا ۱۶۲۹) فه رمانه وای ئیرانی کرد، نازه ریا ججانییه کان سه نگی پتیشوویان له دهولته تی سه فهوی له ده ست دا، شای ته مه عکار سه ر کرده نازه ریا ججانییه کانی له سوپا و پتیشه واکانیانی له کۆشک دوورخسته وه. له سالی ۱۵۹۸ پایته ختی ولاته که ی له قه زوین گواسته وه نه سفه هان که که وتۆته ناوه ندی مه لبه ندی فارس وه (۱۵۱). به خیرایش له و سه رده مه وه گه وه ره پیاوانی فارس جیی نازه ریییه کانیان گرته وه و به و جوړه نازه ریا ججان بووه هه ریمیکێ ناسایی له ناو ئیراندا. شان به شانی نه وه باری ئابووری نازه ریا ججان

(150) M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 61 - 62.

(151) "Vsemimaya Istoria", Vol. IV, Moscow, 1958, P. 561.

شپرزه بوو، گرفته‌کانی به‌هۆی مملاتی خوتناوی سه‌فه‌وی و عوسمانییه‌وه له‌پیتناو ده‌ست‌گرتن به‌سه‌ر ناوچه‌که‌دا، له پیتشه‌وه‌شیان نازهر‌یایجان، ئالتۆزتر بوون. هه‌روه‌ها سه‌فه‌وییه‌کان له سه‌رده‌می شا‌عه‌باسی یه‌که‌مدا سیاسه‌تی نگرسی کوچ پیتکردنیان ده‌ره‌ق به‌ره‌گه‌زه نافر سه‌کان ده‌ست پین کرد.

له سۆنگه‌ی ئه‌م هۆیانه‌وه بایه‌خی خه‌بات‌کردن دژی فه‌رمانه‌وا سه‌فه‌وییه چه‌وسینه‌ره‌کان هاته‌پیتشه‌وه، ده‌کرێ سه‌ره‌تای ئه‌و خه‌باته له سه‌رده‌می شا‌ئیسماعیلی سه‌فه‌وی ده‌ست‌نیشان بکه‌ین که سالی ۱۵۰۹ هه‌رشیکێ تووندی کرده سه‌ر دانیش‌توانی شابران و شیروان و ده‌ریه‌ند، گه‌رجی که‌م تواناش بوون به‌لام به‌ره‌ه‌لستیان کرد، به‌تایبه‌تی خه‌لکی ده‌ریه‌ند. هه‌یزه‌کانی شا پیتیان نه‌کرا ده‌ست به‌سه‌ر شاره‌که‌یاندا بگرن تا دوازه کونیان له‌بن دیواری قه‌لاکه‌ی نه‌کرد (۱۵۲). له سه‌رده‌می شا‌ته‌ه‌ماسی یه‌که‌میشدا (۱۵۲۴-۱۵۷۶)، که سه‌رچاوه‌کان وه‌ک مرۆفیکێ قرچۆک و ره‌زیل و بیتزراو (۱۵۳) وه‌سفی ده‌که‌ن،

راپه‌رینیکێ فراوان له شاری ته‌وریز و ناوچه‌کانی ده‌ورویه‌ری ته‌قییه‌وه، زۆرانبازه‌کانی (المصارعون) شار رۆلئیکێ سه‌رکرده‌یی دیاریان گیترا. به‌هاری سالی ۱۵۷۱ خه‌لکی ته‌وریز په‌نایان برده به‌ر چه‌ک و کاربه‌ده‌سته سه‌فه‌وییه گه‌وره‌کانیان شار به‌ده‌رکردن. له ماوه‌ی نزیکه‌ی دوو سالاندا شو‌رشگیترا ده‌ستیان به‌سه‌ر ته‌وریز و ده‌ورویه‌ری داگرت، هه‌یزه‌کانی شاش تا سالی ۱۵۷۳ پیتیان نه‌کرا وه‌ری بگرنه‌وه. دوا‌ی ئه‌وه‌ی شا ده‌ستی به‌سه‌ر ته‌وریز و ده‌ورویه‌ری دا گرته‌وه پتر له ۱۶۰ نیشتمانپه‌روه‌ری ئه‌و شاره‌ی له سیداره دا و فه‌رمانی دا لاشه‌کانیان له‌سه‌ر شه‌قامه‌کان و له‌به‌رده‌م ده‌روازه‌ی مزگه‌وته‌کاندا هه‌لواسرین. به‌لام له‌گه‌ل ئه‌وه‌ش شا ناچاربوو بو‌هتورکردنه‌وه‌یان خه‌لکی ته‌وریز له دانی (باجی دیوان) بیان به‌خشێ (۱۵۴).

له هه‌شتاکان و نه‌وه‌ده‌کانی سه‌ده‌ی شازده‌مین چه‌ند راپه‌رینی دیکه‌ی وه‌ک راپه‌رینی ته‌وریز له شیروان و تالش ته‌قینه‌وه، شو‌رشگیترا تالش توانییان تا نزیک نه‌رده‌بیل نازاد بکه‌ن، به‌لام له‌وی له‌به‌رده‌م هه‌یزه‌کانی شادا، که به‌ژماره و چه‌ک له‌وان به‌هه‌یزتر بوون، شکان. له‌و رۆژه‌وه و به‌درتزابی نیسه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی حه‌فده‌مین هه‌ر دوو ناوچه‌ی

(152) "Istoria Azerbaijan" T.I, Baku, 1958, P. 26.

(153) M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 62.

(154) "Vsemirnaya Istoria", Vol. IV, P. 560; "Istoria Azerbaijan", T. I, P. 250.

شیروان و تالش، بوونه دوو بنکه‌ی بنه‌رته‌ی به‌ره‌ل‌ستیکردنی ده‌سه‌لاتی سه‌فه‌وی. نه‌و دوو مه‌ل‌به‌نده و ناوچه‌کانی ده‌ورویه‌ریان، زنجیره‌یه‌ک راپه‌رینیان له سالانی ۱۶۱۴ و ۱۶۱۵ و ۱۶۲۹ و سالانی دیکه‌دا به‌خۆوه بینی. ته‌نانه‌ت شا‌عه‌باسی یه‌که‌م ناچار بوو به‌خۆی به‌سه‌ره‌و‌کایه‌تی هیتزکی گه‌وره بجیتته نازه‌ریایجان بو‌دامرکاندنه‌وی بزووتنه‌وه نه‌یاره یه‌ک له‌دوا یه‌که‌کان. هه‌موو جار‌تیکیش هیتزه‌کانی ئیتران په‌نایان ده‌برده به‌ر سه‌ختترین شتوازی سه‌ره‌کو‌تکردن له‌ دژی دانیش‌تووانی ناوچه‌که. کاتیک سالی ۱۶۲۹ پتر له ۳۰ هزار جووتیاری تالشی دژی ده‌ره‌به‌گه‌ فارسه‌کان راپه‌رین، هیتزکی گه‌وره‌ی میری بو‌له‌ناوبردی راپه‌رینه‌که‌یان زیاتر له‌ هفت هزار تالشی کوشت (۱۵۵). له‌ سالی ۱۶۷۱ و به‌دترژیای چه‌ندین سال، قه‌ره‌باغی دراوسیتی خه‌باتیکی چه‌کدارانه‌ی دژی شا و خانینه‌کانی ناوه‌خۆی لایه‌نگرانی به‌خۆوه‌بینی. به‌دانپسانانی پسپوره‌کان راپه‌رینه یه‌ک له‌دوا یه‌که‌کانی نازه‌ریایجانیه‌کان ده‌ورتیکی دیاریان له‌ لاوازکردن و رووخاندنی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی گتیرا و کردییه‌ نیچیرتکی ناسان له‌به‌رده‌م نه‌فغانیه‌کاندا و توانییان سالی ۱۷۲۲ له‌ناویبه‌رن.

نه له‌ سالانی که‌س به‌که‌س و پشتیوی نه‌فغان و، نه له‌ سه‌رده‌می نادر شای نه‌فشاری به‌ده‌سه‌لات (۱۷۳۶-۱۷۴۷) هیچ گۆزانی‌ک به‌سه‌ر دۆخی نازه‌ریایجانیه‌کاندا نه‌هات، به‌لکو به‌پیتچه‌وانه‌وه، کاروبار له‌ نازه‌ریایجان تا نه‌ندازه‌یه‌کی روون له‌ رۆژگاری فه‌رمانه‌روایی نه‌فشارییه‌کان له‌ ئیتران شپه‌ره‌تر بوو. به‌قه‌سه‌ی نه‌وانه‌ی به‌چاوی خۆیان بینویانه‌ فرۆشگا‌کان به‌بێ که‌لوپه‌ل مابوونه‌وه، ره‌زا قولی خانی کوری نادر شاش پاره‌یه‌کی یه‌که‌جار زۆری له‌ خه‌لکه‌که‌ خه‌ر کرده‌وه، خۆی له‌ ملیۆن‌تیک و نیو قرانی زیو ده‌دا (۱۵۶)، که‌ ته‌نانه‌ت به‌لای باوکیشیه‌وه، که‌ به‌زه‌یی به‌که‌سدا نه‌ده‌هاته‌وه، کارتکی زۆر سه‌یر بوو. فشاری باجدان به‌سه‌ر خه‌لکه‌که‌وه به‌هۆی جه‌نگه یه‌ک له‌دوا یه‌که‌کانی شای نه‌فشارییه‌وه بووه هۆی سه‌ره‌له‌دانی ته‌نگ و چه‌له‌مه‌یه‌کی نابووری سه‌خت له‌ ناوچه‌که‌دا. به‌پیتی به‌لگه‌نامه‌یه‌کی نه‌و سه‌رده‌مه‌ نرخ‌ی پیتداویستیه‌کانی ژیان به‌شیه‌یه‌کی خه‌یالی له‌ نازه‌ریایجان به‌رز بو‌ته‌وه. له‌ سالی ۱۷۳۷ برسییه‌تی بووه هۆی بلا‌بوونه‌وه‌ی نه‌خۆشی گرانه‌تا له‌ زۆریه‌ی ناوچه‌کانی نازه‌ریایجان. سه‌ره‌رای نه‌مانه‌ش نه‌فشارییه‌کان سیاسه‌تی

(155) "Istoria Azerbajjana", T. I. PP. 250, 275 - 276.

(۱۵۶) پاره‌یه‌کی زیوه، کیشی له‌نیوان (۵-۴،۵) گرام بوو.

کوچ پیکردنیان دهرهق به نازهریایجانیه کان نه نجام دا، بده یان هزارانیان لی راگوتیزتن بو ناوچه جیاجیایکانی نیران. بویه میژوونوسان، چله کانی سدهی ههژدهمین به دژوارترین سهردهمی میژووی نازهریایجان داده نیتن (۱۵۷).

به حوکمی هه موو نهو شتانه زور سروشستی بوو که خه باتی نازهریایجانیه کان دوا ی نه مانی سه فه و ییه کان شه قلیتکی فراوانتر له پیشوو بگریته بهر، به بی گویدانه زهر و زهنگ و دلرهقی بی نه ندازه ی نادر شا (۱۵۸). رهنگه نه و ونده بهس بی لهو باره یه وه په نجه بو نه وه رابکیشین که ههر چند نادر شا خهریکی شهر و شور و په لاماره کانی بوو، که گه یاندنییه ناو جهرگه ی هیند، به لام ناچار بوو به خوی رابه ری چوار هیرش بکات بو سهر کو تکردنی رابه رینه کانی خه لکی نازهریایجان، بی نه وه ی نه نجام میکی دیار بده دست بی تی (۱۵۹). محهمه د کازمی میژوونوسی تایبه تی نادر شا، په نجه بو تینی بزوتنه وه ی شور شگیتری نازهریایجان راده کیشیت له سهردهمی نه فشاریدا، که هندی له راپورته دیپلوماسییه تایبه تییه کانیش دوویاتی ده که نه وه (۱۶۰).

گرنگترین نهو رابه رینه ی له رۆژگاری فه رمانه وایی نادر شا له نازهریایجان ته قینه وه رابه رینی ناسته ر بوو حوزه رانی ۱۷۳۴، سالی داهاتوش رابه رینیکی دیکه ی به هیتز له ناوچه کانی دهوریه ری به دوا داهات. نادر شا خوی رابه ری دوو هیرشی گه وره ی کرد و نه ی توانی به سه ریاندا زال بیت. سالی ۱۷۳۸ دانیشتونانی قهره باغ و شهکی و شیروان و شوتنه کانی دیکه ی رابه رین. نادر شا هتیزیکی گه وره ی به سه رۆکایه تی نیبراهیم خانی برای له دژیان نارد، که لهو شه ره گه وره یه ی له نیوان هه ردوو لا، له رۆژی ۲۶ ی تشرینی یه که می هه مان سال قهوما، کوژرا. له بهر نه وه ی نادر شا هه نیتکه خهریکی هیرش برده سه ر هیند بوو، نه ی توانی هتیزی دیکه بو سهر کو تکردنی شور شگیترانی نازهریایجان ته رخان بکات، هه تا شوباتی ۱۷۴۱ سوپایه کی زور گه وره ی پتیک هاتوو له ۱۰۰ هزاره لام ناژوا به نامانجی له ناویردنی هه موو بنکه یه کی به ره له ستکاران له نازهریایجان و داغستان. به لام له گه ل نه وه ش دوو سالی نه برد کاتیک خه لکی شیروان و نه رده بیل و ناوچه کانی

(157) "Istoria Azerbaijan", T. I, PP. 321 - 343.

(۱۵۸). زوره ی نهو گه لانه ی نیوان قه ققاس و دیجله و سه ند دوو چاری دلرهقی و نازار و نه شه که نجه ی نادر شا بو نه وه.

(159) "Istoria Azerbaijan", T. I., P. 332.

(160) "Vesmirnaya Istoria", Vol. IV, PP. 245 - 246.

دی، یاخیبونی خویان دژی نادر شا راگه یاند، شورشگپران هیزه کانی شایان بهزاند و حه دیده رخانه سهر کرده شیان گوشت. له بهر نهوهی نهو ناوچه یهی نیتوان ناق سو و دهره بند کهوته دهست شورشگپران، شا سوپایه کی گهوره تری نارد بو له ناوردنی بزوتنه وه که یان. به فهرمانی نادر شا سهر یازه کان په نایان برده بهر شیوازی یه کجار درندانه له دژی تازه ریا جانیسه کان. به تنیا له دهره بند کیشی نهو چاوانه ی دهره نیران گه ییسه ۱۴ مهن (نزیکه ی ۴۰ کیلوگرام)، ههروا نهوانه ی له شیروان کوژران خوی ددها له ۱۵ ههزار کهس، له گه ل نهوهش بهرگری تازه ریا جانی بهردهوام بوو، نادر شا بهر لهوهی بکوژریت، ناچار بوو بهخوی سهر کرده تی هیرشی چواره م و دوا هیرش دژی خه لکه که ی بکات بی نهوهی دوا نامانجی به دهست بیتیت (۱۶۱).

دوای کوژرانی نادر شا به پیلاتیک شهوی ۹ ی شویاتی سالی ۱۷۴۷، سهر له نوی لاوازی کهوته وه ناو پایگاکانی دهولته تی نیران. دهسه لاتی ناوهندی وهک نه بووی لیتهات. له تازه ریا جانی ژماره یه کی زور میرنشین (خانه نشین) ی نیمچه سهر به خوی وهک قهره باغ و شهکی و شیروان و گه نجه و باکو و کوبا و دهره بند و تهوریز و نهرده بیل و مهراغه و قهره داغ و زور میرنشین دی په یدابوون، که به کرده وه ملیان بو شای نیران نه دا، به تنیا له سهردهمی کهریم خانی زهد نه بیت که له سالی ۱۷۵۰ وه تا کوچی دوایی له سالی ۱۷۷۹ دا بووه تاکه فهرانه وای نیران. بهلام له رۆژگاری قاجاریه کاندایسان کار له کار ترازوه. ناغا محهمه د خانی دامه زرتنه ری دهولته تی قاجاری سالی ۱۷۸۱ هیرشی کرده سهر تازه ریا جانی و توانی دهسه لاتی خوی به سهر ژماره یهک له خانه نشینه کانی تازه ریا جانی باشوردا بسه پیتن، بهدوو سالی تریش نهسته رتاوا و مازنده ران و گه یلانیسی داگیر کرد (۱۶۲).

دوای نهوهی ناغا محهمه د خانی قاجاری توانی دهسه لاتی خوی به سهر باشووری تازه ریا جاندایسه پیتن، نوره هاته سهر ناوچه کانی باکوور و یهک له دوای یهک دهستی به سهر داگرتن، که خراب به سهر ههردوو لایاندا شکایه وه، له بهر نهوهی نیبراهیم خانی

(161) Ibid, Vol, V, PP. 246 - 247; "Istoria Azerbaijana", T. I. PP. 324 - 329, 332.

(۱۶۲) ناغا محهمه د خانی قاجاری تا کوتایی سالی ۱۷۹۴ توانی دهسه لاتی خوی به سهر گشت مهلبنده کانی نیران بسه پیتن.

میری قهره باغ قابل نه بوو کوره که ی به بارمته بنیترته تاران، بویه ناغا محمه دخان هتیزکی (۸) هزار که سی نارد بو له ناوردنی میرنشینه که ی. قهره باغییه کان به هاریکاری جورجییه کانی (*) دراوستیسان هتیزه که ی ئیرانیان له شه ریتکدا که له نریک قه لای عه سکه ران قهوما شکاند. هاوینی سالی ۱۷۸۵ سویا به کی گوره ی قاجاری (۱۶۳) پرووی کرده قهره باغ، که مارو قه لای شووشی دا که ژماره ی به رگریکه رانی که یشتبوه ۱۵ هزار که س. پاش بوردو مانیکی سی روزه به توپ، که ماروی ۳۳ روزه ی شووش سهری نه گرت. داگیرکه ران هم موو شتویه که ی دزی و تالان و دلر قیسیان له گهل دانیشستوانی ناوچه بیتویه که ی به کارهیتنا (۱۶۴).

له روزه گاری قاجارییه کاند، چاره نووسی نازه ریا یجان به شتویه که ی راسته وخو به شه ریه کانی ئیران و پرووسیا و ناکامه کانییه وه به ندبوو (۱۶۵). نهو روزه انه بیتزاری نازه ریا یجان به وینه ی جوراوجور خو ی دنواند، له هم مووشیان گرن گتر هاوکاری کردنی ژماره ی که ی زوری روله کانی نازه ریا یجان بوو له گهل پرووسه کان له دژی ئیرانییه کان له هله وه ست و شوتنه حاسته مه کان، که به درتژی رواله ته کانیمان له با به تیکی پتیشتردا نیشان دا. (**)

وا نهو راستیانه ی خواره وهش ده خینه سهر نه وه ی له ویدا باسکراوه، که لیره دا مه غزای خو ی هیه، که نیمه لیره ده مانه وی لایه کانی روون بکه ی نه وه. له نیتوان سالانی ۱۷۹۷ و ۱۷۹۹ زور نیراو له هردوو میرنشینی قهره باغ و کویا سهردانی پرووسیا یان کرد بو نه وه ی داوای پارتیزگاری (الحما یه) بکه ن. له سهره تای شه ری ۱۸۰۴-۱۸۱۳ ی نیتوان پرووسیا و ئیران، ئیبراهیم خلیل خانی میری قهره باغ داوای یارمه تی له پرووسه کان کرد بو به ریه رچدانه وه ی ئیرانییه کان. که مه ترسی ئیران زیاتر له له میرنشینه که ی نریک بو وه له ۱۴ ی ئه یاری ۱۸۰۵ رتکه که وتننامه یه که ی له گهل سهر کرده ی نهو هتیزه پرووسیا نه ی له ویدیو قه فقاس کاریان ده کرد مور کرد. به پیتی به نده کانی میرنشینه که ی خسته ژیر پارتیزگاری

(*) نایان به گورجیش دیت. وه رگتیر.

(۱۶۳) سویای ناغا محمه د به پیتی هه ندی سهر جاوه له ۸۵ هزار زه لام پتکه هاتبوو.

"Istoria Azerbajjana", T. I. PP. 334 - 343, 372 - 376. (164)

(۱۶۵) بو درتژی ده ریا ریه یان پروانه با به تی «من تاریخ الحروب الایرانیة الروسية. صفحة من العلاقات

الدولية في الشرق الاوسط قبل ظهور الامبریالية» له نه سلی کتیبه که به عاره بی.

(**) پروانه: سهر جاوه ی پتیشوو. وه رگتیر.

رووسیا. هەر ئه‌و ئۆی ده‌می خانشین شەکی دراوستیشی هه‌مان هه‌نگاوی هه‌لینا (۱۶۶). کار هه‌ر به‌و نزیکبسونه‌وه به‌رچاوه‌ی نیوان لایه‌نه نازه‌ریایجان موسولمانه‌کان و رووسیای عیسیاییه‌وه نه‌وه‌ستا، به‌لکو له‌وه‌ش تێپه‌ری و کار گه‌یشه‌وه ئه‌وه‌ی سه‌رله‌نوی نازه‌ریایجانییه‌کان تاو بده‌نه‌وه چه‌ک له‌ دژی ئیترانییه‌ چه‌وسینه‌ره‌کان. جیتی خۆیه‌تی لیره‌ په‌نجه، له‌و باره‌یه‌وه، بۆ ئه‌وه رابکیتشین که میتروونوسی کۆشکی قاجاری میرزا فه‌یزوللا دان به‌و به‌رگریه‌ خۆراگریه‌ی خه‌لکی نازه‌ریایجان له‌به‌رده‌م هه‌زه‌کانی ئیتران بنیت، له‌ شه‌ری سالانی ۱۸۰۴-۱۸۱۳، ئه‌و راستیه‌ی که به‌لگه‌نامه تایه‌تیه‌یه‌کانی رووسیاش ئامازه‌یان بۆ کردووه له‌ کاتی شه‌ری ۱۸۲۶-۱۸۲۸، نازه‌ریایجانییه‌کان ده‌سته‌ی تایه‌تییان بۆ لێدانی سوپای ئیتران دروست کرد. کاتی عه‌باس میرزای جیتشین (ولی العهد) ناچار بوو له‌ پایته‌ختی ته‌وریز بکشیته‌وه، خه‌لکی شار ئه‌و سه‌ریازانه‌یان چه‌ک کردن که به‌جی مابوون، پاشان پێشوازی سوپای رووسییان کرد که له‌ دوا رۆژه‌کانی شه‌ره‌که هاتنه‌ ناو ته‌وریز (۱۶۷).

له‌ سۆنگه‌ی شه‌ره‌کانی ۱۸۰۴-۱۸۱۳ و ۱۸۲۶-۱۸۲۸ وه‌ نازه‌ریایجان بۆ نزیکه‌ی دوو به‌شی یه‌کسان که‌رت بوو، به‌شیکیان له‌ناو ئیتراندا مایه‌وه و هه‌ر له‌و وه‌خته‌وه به‌نازه‌ریایجانی ئیتران ناسراو، که‌وته به‌ر سیاسه‌تی شوڤینیانه‌ی فه‌رمانه‌روایانی ئیتران. ئه‌و واقیعه‌ بووه بزوتنی بنه‌ره‌تی خه‌باتی رزگاریخوازی نازه‌ریایجان، خسته‌یه سه‌ر ئه‌و باره‌ی که شوڤینیکی دیار له‌ میترووی ئیترانی نوێ و هاوچه‌رخ داگیر بکات. ئه‌و ولاته قه‌وموایه‌کی سیاسی گه‌وره‌ی به‌خۆیه‌وه نه‌دیتووه ئه‌گه‌ر نازه‌ریایجانییه‌کان ده‌ورته‌کی گه‌وره‌یان تیدا نه‌بوویت (۱۶۸).

کۆمه‌لێک هۆی کارلێککه‌ری نیوان خۆیان له‌ ده‌یه‌کانی دوایی سه‌ده‌ی نۆزده‌مین، وایان له‌ نازه‌ریایجانییه‌کان کرد بینه‌ نوکی یم له‌ بزوتنه‌وه‌ی نیشتمانیی ناو ئیتران. سیاسه‌تی فه‌رمانه‌روا شوڤینییه‌کانی ئیتران ده‌ره‌ق به‌نازه‌ریایجانییه‌کان په‌لی بۆ هه‌موو لایه‌نی سیاسی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی هاویشته‌، چه‌وساندنه‌وه‌یان پتر په‌ره‌ی سه‌ند، باری

(166) "Istoria Azerbajjana", T. I. PP. 381; T. II. Baku, 1960, PP. 6 - 7.

(167) Ibid, T. II., PP. 8 - 9, 37, 42.

(۱۶۸) له‌ نیوه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی نۆزده‌میندا، جۆره‌کییه‌ک له‌ خه‌باتی چه‌کدارانه‌ی نازه‌ریایجانییه‌کان و رۆله‌کانی دیکه‌ی گه‌لانی ئیتران ده‌بینریت.

نابوریان خراپتر بوو، دهیان هزاریان ناچار بوون سنووری دهولته تی رووسیا بپرن به دوای کار له نهوته لانه کانی باکو و شوتنه کانی دی. له کوتایی سده ی نۆزدهمین و سهره تای سده ی بیستهمین سالانه لانی کم ۲۰۰ هزار ئیرانی سنووریان ده پری، که زۆریه یان نازهریایجانی بوون. تنیا ژماره ی نهوانه ی له شاری ته وریزه وه به شتیه یه کی ره سمی (۱۶۹) له سالی ۱۸۹۱ چوونیه رووسیا گه یشته ۲۶۸۵۵ کس، نهو ژماره له سالی ۱۹۰۳ بیوته ۳۲۸۶۶ کس. به تنیا له سالی ۱۹۰۴ له ته وریزه و ورمن ۶۲۲۶۷ کس به شتیه یه کی ره سمی گه یشته رووسیا. هر له و ده مه دا سالانه ده وریه ی (۳۰) هزار کس به تنیا له ولایه تی نه رده بیل ده چوونه رووسیا (۱۷۰). نهوانه له نزیکه وه رۆله کانی به شی باکووری نیشتمانه که یان ده دیت، که که وتبووه بن ده سلاتی ده وله تیکی نه وروپایی و خهریک بوو ریگه یه کی باشی پیشکه وتنی ده پری، که نه ده کرا له گه ل نازهریایجانی باشووری پاشکه وتووی سده ناوه نجیسه کان دهینالاند، به ارورد بکرتت. نازهریایجانی باکوور خهریک بوو رواله تی نابوری و ژیاری و رووناکبیری و فیکری همه جۆری نوتی لی به درده که وتن، تایبته له ناو شاری باکویدا (۱۷۱)، که داموده زگا سه رمایه داریه کان له بهر سامانی نهوت ریچکه یان بوی به ستبوو و رووسه کان ده ستیان به دره هیتانی کردبوو. هر له سهره تای سده ی بیسته مه وه ژماره ی کرتکارانی نهو به شه ی نازهریایجان خۆی ده دا له ده وریه ی (۶۰) هزار کس. ماوه یه ک بهر له ته و او بوونی سده ی نۆزدهمین، له نازهریایجانی باکوور ده سته یه ک رووناکبیری و شیاری په یدابوون که راسته و خۆ بیری نه وروپایی کاری تی کردبوون و خاوه ن نه ده بیات و رۆژنامه ی تایبته تی خۆیان بوون. له شه قامه کانی باکووش ساختمانی نوئی و بانک و خانووی نوپرا و شتی دیکه ش به رزیونه وه. شتیکی سروشتی بوو که نهو دیاردانه جتیه نجه یان له سه ر و شیاری فیکری و سیاسی نازهریایجانییه کانی باشوور به جتی بیتلیت که به هۆی جۆرا و جۆره وه ده چوونه شاره کانی نازهریایجانی باکوور، تایبته که پتیه ندیان به که سوکار و هاوولاتییه کانی خۆیان له باشوور نه پری بوو، زۆریه ی نهوانه ی ده چوونه باکوور ختیزانه کانیان له گه ل خۆیان

(۱۶۹) ژماره یه کی زۆری نازهریایجانییه کان به شتیه یه کی ناشه رع ی له سنوور ده په ری نه وه.

(۱۷۰) بۆ درتیه ی پروانه:

S. Sh. Aslan, Obrozovaine Iranskay Partii "Ejtimain - Amion" (Mujahid), Baku, 1975, PP. 6 - 7.

(۱۷۱) باکو، هه نوکه پایته ختی کۆماری نازهریایجانی ناو یه کیده تی سوقیه ته.

نه ده برد. هوشیاره کانشیان پتوه ندییان به رتیکخستنه شورشگتیریه نه تیهیه کانی رووسیاوه هه بوو، به رتیکخستنه سوشیالیستییه کانشیه وه. وهک به لگه بۆ کارتیکردنی بیرى نهوان بۆ سهر هه موو ئیرانییه کان، له سهر نازه ریا جانییه کان به تابه تی، ده لئین هه ندیکیان یه کهم رتیکخستنی نیمچه کرتیکارتان بۆ ره نجده ران له ئیران دامه زراند و ناویان نا «پارتی کۆمه لایه تی ره مه کیسه کان»، «حزب اجتماعیون - عامیون» که رتیکخستنتیکی سوشیالیستی - دیوکراسی بوو. به رنامه و په پره وی ناوه خویان له ژیر کارتیکردنی سوشیالیسته رووسه کان دانا بوو. حزب بلاو کراوه کانی به ناشکرا له باکو چاپ ده کرد، له ویشه وه به نه تیه ده بردانه وه بۆ ناو ئیران، لکه کانشیه به سهر شاره کانی نازه ریا جیان و شوینه کانی دی دابه شیان ده کرد (۱۷۲)، به به ره همی فیکری پیتشکه وتوو ی روونا کبیره کانی باکووری وهک نه دیب و روونا کبیری گه وره میرزا عه لی ناخندۆف (۱۸۱۲-۱۸۷۸) شه وه (۱۷۳).

رۆژنامه کانشیان به روی زۆریان له نیو روونا کبیرانی نازه ریا جیان له ئیران په یدا کرد. بۆ وینه له سهر ناستیکی فراوان گوڤاری ره خه یی (هه لا نه سردین) که له ته بلیس به زمانی نازه ریا جیانی ده ره ده چوو، ده ستا و ده ستی پی ده کرا، که به شه تیاو تیکی گالته جاری به ره نگاری کیشه کانی ئیران ده بووه، پاشانیش شوینه وار تیکی گه وره ی له سهر رۆژنامه نووسی ئیران به جیه یشت. ره نگدانه وه ی نهو شتانه و ده وری دیاری نازه ریا جانییه کان له بزوتنه وه ی ئیرانی پیتش شوژی ده ستووری و له سه لئه کانی شویشیدا به رجه سته بوون. کاتج بزوتنه وه ی مانگرتنی گشتی له ناوه راستی سالی ۱۸۹۱ دژی دانی ودم (امتیاز) ی تووتن له لایه ن ناسره دین شا بۆ کۆمپانیای تالبووتی به ریتانی، ته قینه وه، نازه ریا جانییه کان له پیتشه وه ی نه وانه بوون که به ده نگ دروشمی

(172) A. Sh. Aslan, Op. Cit, PP. 12, 15; Sovrimenay Iran "Moscow, 1975, P. 142.

(۱۷۳) ده رباره ی کارتیکردنی گه وره ی له سهر بیروبا وه ری شورشگتیرانه ی ئیران به روانه:

A. M. Agahi, O Vlianii M. F. Akhundova na Razvitie progressivenay obshestvenay Misl V Irane, "Izvestia Akademii Nauk Azerbajjana USSR", N. 10, 1962, PP. 75 - 85.

دکتۆر ک. م. ناغاهی، ده رباره ی کارتیکردنی ناخندۆف له سهر په ره سه ندنی بیرى کۆمه لایه تی پیتشکه وتنخوازی له ئیران، گوڤاری «هه واله کانی نه کادیمیای زانستی نازه ریا جیانی سوڤیت»، ژماره: ده، ۱۹۶۲، ل ۷۲-۸۴، به روانه کسورته ی ژبانی ناخندۆف له نامیتلکه ی «ناخندۆف» وه رگتیرانی بۆ عه ره بی عه زه دین مسته فا ره سوول، باکو، ۱۹۶۲.

بزووتنهوه که چوون. له ۱۹ی تاب ته ورتیزیه کان خویشاندانیتکی فراوانیان پټکخست، شه قامه کانی شاری داگرت، به بهردهم کوشکی جینشینی (ولی العهد)ی فه رمانرپه وای ولایه تدا تپه پهرین، سویندیان خوارد که کونسولخانه ی بهریتانیا له ته ورتیز تیک بدن، نه گهر شا ودمه که ی هه لئه وه شیتیتته وه، ناگاداری و بانگه وازه کانی کۆمپانیای تالبوتیان دراند. رۆژانی مانگرتن ۲۰ هه زار ته ورتیزی چه کیان هه لگرت. ته ورتیز تاقه شار بوو که نوینه رانی تالبوت نه یانسونی بچنه ناوی، بۆ به ریه رج دانه وه ی نه وانه، ناسره دین شا هیتزه کانی بۆ له ناوبردنی به ره ه لستیی له ته ورتیز نارد و، ده یه ویست بیکاته ده رس بۆ نه وانه ی زات ده که ن به رهنگاری ودمه که ی بینه وه. به لام له دواییدا ناچار بوو په شیمان بیتته وه و ودمی به خشرا به کۆمپانیای بهریتانیا هه لئه وه شیتیتته وه (۱۷۴).

په نگدانه وه ی رواله تی نوئی ژبانی سیاسی له نازه ریا ججان له سالانی شوپش ده ستووری (۱۹۰۵-۱۹۱۱) به وه رچه رخانیتکی گه وره به رووی نیمپریالیزم و زۆرداری شا و گه وره ده ره به گه کان داده نریت. دروشمی دانانی ده ستوورتیکی دیموکراتی بۆ ولات به رزکرایه وه، نه و داخوازییه ی که لایهن و ده سته کۆمه لایه تییه جۆراوجۆره کان له ده وری خپر بیوونه وه.

نازه ریا ججانییه کان ده وری بنه ره تییان له هه موو هه واره کانی شوپشی ده ستووریدا گیترا. هه ر له سالی ۱۹۰۵ وه له هه واری ناماده کردن و ته قاننده وه کۆمه لیک (نه نجومه ن) کۆمه لئی نهیئی هاتنه مه یدان و چوزه ریان له نازه ریا ججان و ناوچه کانی دیکه ی باکوور ده رکرد. به نه ندامه کانیا ن ده گوت (موجاهید). ده توانین گرنگترین ئامانجه کانی نه و کۆمه له شوپشگیتیه نهیئیانه له و خالانه دا کۆ بکه ینه وه:

۱- دابینکردنی مافی هه لپژاردنی گشتی و به نهیئی ده نگدان بۆ هه موو رۆله کانی گه ل.

(۱۷۴) بۆ درتیه ی نه م باسه په وانه:

N. R. Keddie, Religion and Reblion in Iran. The Tobacco Protest of 1891 - 1892, London. 1966. PP. 39 - 40, 45 - 47, 55 - 59; 66 - 68 etc; L. M. Kulagina, Ekspasia Inostranovo Imperialisma V Iran..., "Ochirk Novay Istorii Irana", Moscow, 1978, PP. 161 - 165.

ل. م. کۆلاگینا، ده ست تپه وهدانی نیمپریالیزم له نیران و کردنی به نیمچه موسته عمه ره په ک (هه شتاکانی سه ده ی نۆزده مین - سه ره تای سه ده ی بیسته مین)، به زمانی رووسی، له کتیبی «کوته ی میترووی نیرانی نوئی» مۆسکو، ۱۹۷۸. ل ۱۶۱-۱۶۵. ب. و. لیبارتوویتش، خه بات دژی کۆلۆنیالیزم و ده ره به گ له نیران له نیوه ی دووه می سه ده ی نۆزده مین، کورته ی نامه ی دکتورای به زمانی رووسی، په ریقان، ۱۹۷۴، ل ۲۵-۲۶.

۲- دانی نهوهی پتی دهگوترا ههوت سهرهستییهکان بهگهل، که مهبهستیان له سهرهستی قسه و چاپ و دوان و کۆبوونهوه و مافی دامهزاندنی کۆر و کۆمهله و مانگترین و سهرهستییهکان کهسییهکان (الشخصیة) بوو.

۳- دهستگرتن بهسهر زهوییهکانی شا و کرینی زهویوزاری دهه بهگه گهورهکان و دابهشکردنی بهسهر جووتیاران دا.

۴- دیارکردنی رۆژی کار بهههشت سهعات.

۵- چاککردنی شتیوازی باجگری لهسهر بناغهی ریشهی سهر بهرهوژووور که لهگهله سامانی تاکه کهسی مرۆف و توانای دهگوئجیت.

۶- بلاوکردنهوهی فیتکردنی گشتی بهخۆرایی (۱۷۵).

نهو کۆمهلهانه بهروایان بهتوقاندنی تاکه کهسی ههبوو، وهک هۆبهک بۆ لهناوبردنی پرتیمی قاجاری و دامودهزگاگانی. بهکردهوهش موجاهیدهکانی. نهندامانی نهو کۆمهلهانه، فرمانی کوشتنی چهندین کاربهدهستی گهورهی کۆنهپهرستی وهک سهرهکی وهزیران نهتابهگی مهزنیان دا، که رۆژی ۳۱ی نابی سالی ۱۹۰۷ جهنگاوهریکی نازهریایجانی لهبهردهم ساختمانی نهنجومهن لهناو جهرگهی تارانای پایتهختدا کوشتی (۱۷۶)، ههروا له شویاتی سالی داهاتووش ههولیان دا محهمهد عهلی شا بکوژن، بۆمبایهکیان فرپدایه ناو کهژاوهکی له یهکتی له شهقامهکانی پایتهخت، که بهریتکهوت له مردنی مسۆگهر قورتاری بوو، چونکه له دهمی تهقینهوهی بۆمبایهکه نهو لهناو نهو عارهبانهی بۆی تهرخان کرابوو نهبوو.

سهرهتای شوړش زۆر کۆمهله «نهنجومهن»ی ئاشکرا پهیدا بوون که نهندامهکانیان بۆ سهرپهرشتیکردنی ههلبژاردنی نهندامانی شورا ههلهدهبژیران، نهوهش دواي نهوهی موزهفهردهین شا ناچار بوو قایل بی یهکهم دهستووور بۆ ولات دابنری له نهیلوولی ۱۹۰۶دا. بهلام نهو نهنجومهنانه بهخیرایی بوونه دامودهزگای سیاسی چهسپاو و خاوهن کیشی جهماوهری زۆر. یهکهم نهنجومهنی لهو جوژه بهناوی «نهنجومهنی میللی» له

(۱۷۵) بۆ دریشهی دهبارهی نهو کۆمهلهانه و چالاکییان، بهوانه:

M. S. Ivanov, Ochirk... pp. 209 - 210.

(۱۷۶) بکوژی نهتابهگی نهعهزم، ناسنامهیهکی لاجوو، نهوهی خوارهوهی تیندا نووسرابوو:

«عهباس ناغا. پارهگۆروه (صیرفی) نازهری، نهندامی نهنجومهن، جهنگاوهری گهل، ژماره،

«۴» بهوانه: P. Sykes, A History of Perisa, Vol, II., PP. 408 - 409.

تهوریز سهری هه‌لدا و خه‌لکه‌که‌ی له‌سه‌ر ئاستیکی فراوان به‌شدارى له هه‌لبژاردنى نه‌ندامه‌کانى کرد. ناوبانگى نه‌نجومهنى ته‌وریز گه‌یشته راده‌یه‌ک فه‌رمانه‌وه‌ای نازه‌ریایجان (ولى العهد محمد على میرزا) (۱۷۷)، که تا بناگویتى نقومى بیروباوه‌پرى کۆنه‌په‌رستى ببوو، ناچار بوو حسیبى تابه‌تى بو نه‌نجومهن و پیتشیناره‌کانى بکات. نه‌ندامانى نه‌نجومهن که موکورتیه‌کانى رژیمیان بئ سئ و دوو له چالاکی رۆژانه‌یان ریسوا ده‌کرد. ته‌نانه‌ت هه‌ندئ کارى گرنگیان له به‌رژه‌وه‌ندى جه‌ماوه‌دا کرد، بئ نه‌وه‌ی توژقالتیک گوئ بدنه‌ه داموده‌زگای حکومه‌تى شا. ده‌سته‌کانى نه‌نجومهن نرخیان بو پیتوستیه‌کانى ژبانى وه‌ک گوشت و نان دانا. ته‌رازوو پیتوه‌ریان ریکخست. دژایه‌تى بازاری ره‌شیان کرد. ده‌ستیان به‌سه‌ر دانه‌وتله‌ داگراوه‌کانى هه‌ندئ قۆلپدا گرت و پاشان به‌سه‌ر هه‌زارانى دانیشستوانى ته‌وریز و ده‌ورویه‌ریان دابه‌ش کرد. نه‌نجومهنى ته‌وریز نوینه‌رانى خۆى نارده‌ شار و گونده‌کانى نازه‌ریایجان به‌مه‌به‌ستى ورباگردنه‌وه‌ی خه‌لکه‌که‌ی و بلاوکردنه‌وه‌ی بیری شوپشگیتى ده‌ستورى له ناوباندا. نه‌نجومهن رۆژنامه‌یه‌کی هه‌بوو وه‌ک زمانحال، پیتیان ده‌گوت (نه‌نجومهن) هه‌ر جاره‌ی پینج هه‌زار دانه‌ی لئ چاپ ده‌کرا، نه‌و ژماره‌یه به‌گویره‌ی پیتوانه‌ی نه‌و رۆژگاره‌ مانای خۆى هه‌بوو (۱۷۸). هه‌روه‌ها نه‌نجومهن پیتناسى ده‌دایه نه‌ندامه‌کانى که دروشمى (دادپه‌روه‌رى، نازادى، یه‌کسانى، یه‌کیه‌تى) پیتوه‌ بوو، به‌و جۆره تا نه‌ندازه‌یه‌کی زۆر له یانه‌کانى شوپشى فه‌ره‌نسای ده‌کرد (۱۷۹).

ئابى ۱۹۰۷ (نه‌نجومهنى ته‌وریز) به‌ریارى محمه‌د عه‌لى شای نوتى ره‌تکرده‌وه که میر فه‌رمان فه‌رمای کردبووه فه‌رمانه‌وه‌ای نازه‌ریایجان، چونکه به‌ چوونى خۆى بو سه‌ر ته‌ختى شایه‌تى شوینه‌که‌ی به‌چۆلتى مابۆوه. هه‌ر نه‌و نه‌نجومهنه، نه‌ویش به‌هۆى نه‌ندامه نازه‌رییه‌کان ده‌ورى رابه‌رى له‌ناو شوورادا گیترا که به‌رده‌وام فشاریان ده‌خسته سه‌ر حکومه‌ت له‌پیناو دا‌بینکردنى دیموکراسى و دوورخستنه‌وه‌ی نه‌و کاربه‌ده‌سته گه‌ورانى

(۱۷۷) سالى ۱۹۰۷، دواى مردنى موزه‌فهرده‌دين شای باوكى، هاته سه‌ر ته‌خت، به‌محمه‌د عه‌لى شا ناسرا.

(۱۷۸) له سالانى شوپشى ده‌ستورى رۆژنامه‌نووسى نيران ليشاوتكى بئ وینه‌ی نه‌ک له میترووى نيران به‌لکو له میترووى زۆرى ولاته‌کانى دیکه‌ی رۆژه‌لات به‌خۆه‌بینى، ته‌نها له هه‌وارى یه‌که‌مى شوپش زیاتر له ۱۵۰ رۆژنامه و گوژار ده‌رچوون که هه‌ندیکیان به‌زمانى نازه‌ریایجانى بوون.

(۱۷۹) احمد کسروى، تاریخ مشروطه ایران، چاپ هفتم، تهران، ۱۳۴۶، ل ۷۲۲؛
P. Sykes, Op, Cit, Vol. II. P 408.

به‌کونه‌پرست ناسرابوون. (نه‌نجوومه‌نی ته‌وریز) به‌هۆی چالاک‌ی و ده‌سکه‌وته‌کانی بووه پیتشه‌نگ، شوپش‌گیتیران له‌شاره‌کانی ئیران چاویان لی‌ده‌کرد، هه‌روه‌ها ده‌وره‌مه‌زنه‌که‌ی سه‌رنجی چاودیره‌بیانییه‌کانی ڕاکتیشا. له‌پاپۆرتیتکی دبلۆماسی ڕووس که‌میژووی ۲۴ی ئابی ۱۹۰۸ی له‌سه‌ره‌له‌و باره‌یه‌وه‌ده‌لیت:

«راستییه‌که‌ی ماوه‌یه‌کی درێژه‌ده‌سه‌لات له‌ته‌وریز که‌وتۆته‌ده‌ست نه‌نجوومه‌نیکی ناوچه‌یی که‌له‌هه‌موو نه‌نجوومه‌نه‌کانی دیکه‌ی ئیران به‌ده‌سه‌لاتتیه‌و لکتیکیشی له‌تارانی پایته‌ختدا هه‌یه‌و هه‌موو نه‌ندامانی شووراش به‌قه‌سه‌ی ده‌که‌ن» (۱۸۰).

که‌محمد‌علی‌شا‌توانی‌زه‌برتیکی‌به‌هیتز‌بسه‌ره‌وینیتیه‌هیتزه‌دیوکراسییه‌کان‌له‌تارانی‌پایته‌خت،‌قورسایی‌خه‌باتی‌شوپش‌گیتیری‌که‌وته‌نازه‌ریایجان.‌له‌۲۳ی‌هوزه‌یرانی‌۱۹۰۸‌شا‌ده‌سه‌لاتی‌عورفی‌ل‌تاران‌را‌گه‌یاندا،‌به‌فه‌رمانی‌ئه‌ویش‌قوزاقه‌کان(۱۸۱)‌ساختمانی‌شوورایان‌بو‌ماوه‌ی‌چه‌ند‌سه‌عاتیک‌تۆبیاران‌کرد‌و‌ئه‌ندامه‌پادیکاله‌کانیش‌گیران،‌له‌گه‌ل‌گه‌ل‌له‌که‌سانی‌دیوکراسی‌که‌دوو‌چاری‌جۆره‌ها‌هه‌ره‌شه‌و‌نازار‌و‌ئه‌شکه‌نجه‌بوون،‌هه‌روه‌ها‌فه‌رمانی‌مردن‌ده‌ره‌ه‌ق‌چه‌ند‌ناودارتیکی‌وه‌ک‌پۆژنامه‌نووس‌و‌نووسه‌ری‌ناسراو‌«ملک‌المتکلمین»‌جیتبه‌جی‌کرا.‌ژماره‌ی‌قوربانییه‌کانی‌پۆردوومان‌و‌تۆقاندن‌به‌کوژراو‌و‌بریندار‌و‌زیندانی‌له‌چه‌ند‌سه‌د‌نیشتمان‌په‌روه‌ریک‌تیتپه‌ری‌کرد(۱۸۲).‌به‌ریه‌رچ‌دانه‌وه‌ی‌نازه‌ریایجان‌له‌سه‌ر‌پووداوه‌کانی‌پایته‌خت‌به‌په‌له‌و‌یه‌ک‌جار‌به‌هیتزیش‌بوو،‌له‌ریزی‌جه‌ماوه‌ری‌چه‌وساوه‌دوو‌سه‌ر‌کرده‌ی‌شوپش‌گیتیر‌سه‌تارخان‌و‌باقرخان(۱۸۳)‌سه‌ریان‌هه‌لدا،‌که‌له‌سه‌رتاسه‌ری‌ولات‌ده‌نگیان‌دایه‌وه‌.‌له‌پۆژی‌یه‌که‌می‌کووده‌تای‌شا‌به‌یه‌که‌وه‌بروسکه‌یه‌کیان‌بو‌شورا‌نارد‌و‌به‌ناوی‌نه‌نجوومه‌نی‌ته‌وریز‌دوو‌پاتیان‌کرده‌وه‌که‌زۆریه‌ی‌شاره‌کانی‌ئیران‌محمد‌علی‌شا‌به‌خانیی‌نیشتمان‌ده‌زانن(۱۸۴).

سه‌تارخان‌وه‌رزیزتیکی‌بچووک‌بوو،‌کاریگه‌ری‌زۆری‌له‌سه‌ر‌هاوه‌له‌کانی‌هه‌بوو،‌نازا‌و‌بویر‌بوو،‌به‌هیتز‌و‌به‌پرشت‌بوو،‌یه‌ک‌جار‌پاستگۆ‌بوو،‌هه‌میشه‌لایه‌نگری‌خه‌باتی

(۱۸۰) له M. Ivanov, Ochirk... P. 212 وه‌رگیراوه.

(۱۸۱) هیتزتیکی سه‌ربازی بوو له‌سه‌ر شتیه‌ی قوزاقه‌کانی ڕووس دامه‌زرابوو، یه‌کتیک له‌ئه‌ندامه‌کانی رابهری ده‌کرد، ئه‌فسه‌رتیکی ڕووسیش مه‌شقی پت ده‌کردن.

(۱۸۲) سه‌رچاوه‌کان به‌و ڕووداوانه‌ئه‌لین: (کووده‌تای محمد‌علی‌شا).

(۱۸۳) خه‌لکی په‌مه‌کی ناوی (خان)یان لی‌نابوون، وه‌ک ده‌رپینی ریز و خۆشه‌وستی بۆیان.

(۱۸۴) عه‌بدوللا رازی، تاریخ مفصل ایران از سلسله‌ماد تا عصر حاضر، ل ۵۲۱.

همژارانی نازهربایجانی ده کرد له پیتناو زهوی و ناندا (۱۸۵).

بۆیه ئاسایی بوو له گه‌ل ته‌قینه‌وه‌ی شوپشی ده‌ستووری به‌گهرمی به‌شداری له قه‌وماوه‌کانیدا بکات، ههر بۆیه شیایوی نه‌وه‌بوو شهره‌فی هه‌لبژاردنی نه‌ندامی شانازی بۆ «ئه‌نجوومه‌نی ته‌وریتزی» ی پێ ره‌وا ببینیت. سه‌تارخان جه‌نگاوه‌ره هه‌ره جه‌ربه‌زه‌کانی له ده‌وری خۆی کۆکرده‌وه، به‌گهرمییه‌وه داکۆکی له ده‌سکه‌وته‌کانی شوپش کرد، که بووه هۆی رق هه‌لسانی کۆنه‌په‌رستان، ته‌نانه‌ت شا پاره‌یه‌کی زۆری پاداشت ته‌رخان کرد بۆ نه‌وه‌ی که‌لله سه‌ره‌که‌ی بۆ بیتن. جج ناماژه پیتکردنه، ناوی سه‌تارخان له پۆژنامه نه‌وروپاییه‌کانیش ده‌نگی دایه‌وه، ناویان لیتناوو (گاریبالدی ئیتران)، جه‌ماوه‌ریش نازناوی به‌رز (سه‌رداری میلی) یان پێ به‌خشی، له هۆنراوی نوێی نازهربایجانی و هک قاره‌مانتکی میلی ناوی دیت (۱۸۶).

باقرخانی هاوڕیتی بیروباوه‌ڕ و چه‌کیشی کرتیکاریکی ئاسایی بوو، له کارگه‌ی به‌رد ده‌ره‌یتان کاری ده‌کرد. نازا و دل‌سۆز بوو. شوپشگێڕانی نازهربایجان نازناوی (پیشه‌وا‌ی میلی) یان پێ به‌خشی بوو.

نیشتمان‌په‌روه‌رانی نازهربایجان له ده‌وری نه‌و دوو سه‌رکرده‌ کۆبوونه‌وه، که به‌هۆیه‌وه راپه‌رینتکی گه‌وره له ته‌وریتز گه‌لاله‌ بوو، به‌تروپکی کاری شوپشگێڕی داده‌نێی له‌نێو شوپشی ده‌ستوریدا (۱۸۷)، دروشمه‌کانیشیان به‌راستی ده‌رپری قوولی ناوه‌رۆکیان بوو و سه‌رکرده‌کانیشیان ده‌رکیان به‌ته‌رکه‌کانی نه‌و هه‌واره‌یان ده‌بوو. داخوازی شوپشگێڕان به‌گه‌راندنه‌وه‌ی ده‌ستوو و داوا‌ی به‌ستنی ئه‌نجوومه‌نیتکی نوێ و ده‌رکردنی هه‌موو نه‌و بیانیا‌نه‌ی که له پۆژانی کوده‌تای حوزه‌ییرانی ۱۹۰۸ له تاران لایه‌نگیری محهم‌د عه‌لی شا و ده‌ورو به‌ره‌ کۆنه‌په‌رسته‌که‌یان کردبوو. به‌گه‌ردبوونه‌وه‌ی جه‌ماوه‌ر له ده‌وری نه‌و دروشمانه سه‌رکرده‌کانی راپه‌رین توانیان زه‌بر له دوژمنانی شوپش بده‌ن و له تشرینی

(۱۸۵) ده‌ریاره‌ی میژووی ژبانی سه‌تارخان و باقرخان و چالاکیه‌کانیان به‌روانه: محم‌د رضا عافیت، سردار ملی سه‌تارخان، به‌زمانی نازهربایجانی، باکی ۱۹۶۸؛ اسماعیل امیر خیزی، قیام ازربایجان و ستارخان، تبریز، ۱۳۳۹هـ، ل ۲-۷، ۲۱-۲۳؛ احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، ۱۹۱۱-۷۰۹؛ کریم طاهر زاده به‌زاد، قیام ازربایجان در انقلاب مشروطیت ایران، ۴۴۲-۴۴۷.

(۱۸۶) به‌روانه: محم‌د رضا عافیت، سردار ملی ستارخان، ل ۱۳۵ - ۱۴۹. س.
(187) "Sovrimenay Iran", P. 143.

به‌کمی سالی ۱۹۰۸ ته‌وریزیان لی‌ خاوتین بکه‌نه‌وه. شۆرشگیتیران ده‌ستیان به‌سه‌ر شتومه‌کی ناو جبه‌خانه‌ی تۆردووی حکومەت له‌ ته‌وریزدا گرت، که‌ پیکهاتبوو له‌ بیست هه‌زار تهنه‌نگ، له‌ گه‌ل ژماره‌یه‌ک تۆپ و هه‌ندێ نازوخه‌ (۱۸۸). هه‌روه‌ها شۆرشگیتیران کاروباری شاریان به‌جۆرتیک ریکخست، که‌ سه‌رنجی چاودیرانی بیانی راکیتشا. کاربه‌ده‌ستانی رووس که‌ پیشتر شۆرشگیتیرانیان ده‌بوغزانده‌ و پیلانیان له‌ دژیان ده‌گتیرا، له‌و راپۆرته‌ نه‌هینیانه‌ی ده‌یان نارده‌نه‌ پترسبۆرگ، دانیان به‌وه‌ داده‌نا که‌ بارودۆخی ناوچه‌که‌ له‌ژێر سایه‌ی کارگیتیری شۆرشگیتیران زۆر له‌وه‌وپیش باشتربووه‌. به‌ماوه‌یه‌کی که‌م شۆرشگیتیران توانییان چه‌ند ده‌سته‌ی تایبه‌تی پیک بیتن بۆ سه‌ره‌رشتیکردنی شاره‌وانی و فه‌رمانگه‌کانی بروسکه‌ و پۆسته‌ و دارایی و زانیاری و داد، سنووریان بۆ نه‌و قۆلبەر و ده‌ستپانه‌ی یارییان به‌پارووی گه‌ل ده‌کرد دانا، ده‌ستیان به‌سه‌ر شتومه‌کی شا و خزمه‌کانی له‌ ناوچه‌که‌دا داگرت، هه‌ندێ کاری پتووستیان دژی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی له‌ نازه‌ریایجان کرد، هه‌روه‌ها ده‌ستیان گرت به‌سه‌ر زه‌وی هه‌ندێ له‌و زه‌ویدارانیه‌ی سه‌ر به‌رووسیا بوون. کۆمپانیای ته‌لگرافی به‌ریتانیان ناچار کرد هه‌ندێ پاره‌ بداته‌ خه‌زینه‌ی شۆرشگیتیران. بایه‌خی زۆریان به‌به‌رگریکردن له‌ ته‌وریزدا. بۆ نه‌وه‌ش لیژنه‌یه‌کی تایبه‌تیان بۆ سه‌ره‌رشتیکردنی کاروباری شاره‌که‌ به‌ناوی (کمیسیون جنک) واته‌ کۆمیتیه‌ی جه‌نگ دانا و ریکخستنی کاروباری ده‌سته‌ خۆه‌خشه‌کانی (کتائب المتطوعین) ی خستبووه‌ نه‌سته‌وی خۆی و مه‌شقیان له‌سه‌ر به‌کاره‌ینانی چه‌ک و تۆپ به‌ئه‌ندامه‌کانی ده‌کرد. تا وه‌کو نه‌یلوولی ۱۹۰۸ ژماره‌ی خۆه‌خشه‌کان له‌ ناوچه‌که‌دا بپسوه‌ ده‌وروبه‌ری ده‌ هه‌زار که‌س (۱۸۹). شاهیتدی باوه‌رپیتکراو هه‌یه‌ که‌ کاروبار له‌ناو ته‌وریز و ده‌وروبه‌ری له‌ژێر سببه‌ری کارگیتیری شۆرشگیتیراندا ته‌واو هیتمن و نارام بوو (۱۹۰). کۆر و کۆمه‌ل و لایه‌نه‌کانی خه‌لکی نازه‌ریایجان له‌ هه‌موو شوتنیک هه‌والی راپه‌رینی ته‌وریزیان به‌دل خۆشییه‌وه‌ وه‌رده‌گرت.

(188) M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 228.

(۱۸۹) اسماعیل امیر خیزی، قیام ازربایجان و ستارخان، ل ۲۴۹ - ۲۵۰.

M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 228 - 229; H. Nazem, Russia and Great Britain in Iran (1900 - 1914), Teheran, 1975 P. 42.

(۱۹۰) پروانه:

W. M. Shuster, The strangling of Persia, story of European Diplomacy and oriental Intrigue that Resulted in the Denationalization of Twelve Million Mohammedans. A Personal Narrative, NewYORK, 1912, P. XI.

خۆبه‌خشه‌كان دابارينه سهر شار، به‌ماوه‌يه‌كي كه‌م ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه له گشت ناوچه‌كاني كارگيری نيران كه‌وته بن ده‌ستی شو‌رشيگيرانی ته‌وريز، كه يارمه‌تی به‌رچاويان له نازه‌ريايجانی باكووری برايان و شو‌رشيگيرانی نه‌وديو قه‌فقا‌سيش‌ه‌وه وه‌رگرت و ليژنه‌يه‌كي تايبه‌تيان بو چاپكردي بلاوكراوه‌ی شو‌رشيگيران دامه‌زراند بو. هه‌موو جو‌ره يارمه‌تییكيان به‌چه‌ك و ته‌قه‌مه‌نیش‌ه‌وه ده‌دانی و وێرانی نه‌مانه‌ش خۆبه‌خشه‌كان له ناوچه‌كاني نه‌وديو قه‌فقا‌سيش ده‌هاتنه ته‌وريز، كارگه‌ی چكۆله‌يان بو دروستكردي بو‌مبا و نارنجوك دامه‌زراند، نه‌خۆش‌خانه‌يه‌كيان بو چاره‌سهری نه‌خۆش و برينداره‌كاني خه‌لكی شار و ده‌وروبه‌ری دانابوو، له رۆژی ۱۴ ای (ذی القعدة) ۱۳۲۶ (۹ی كانوونی يه‌كه‌می ۱۹۰۸) به‌ناوی (مريضخانهء ملی)، واته نه‌خۆش‌خانه‌ی گه‌ل كرايه‌وه. هه‌روه‌ها به‌شداري راسته‌وخۆی شه‌ريان له دژی دوژمنانی شو‌رشيگيران كرد، زياتر له بيست خۆبه‌خشیان لی كوژراو، ناشتنيان بووه خۆيشان‌دانتيكي ميللی. زۆر ئاسایی بوو نه‌و كرده‌وانه رقی محمه‌د عه‌لی شا بو‌روژين، بۆيه شا داواي له خودی ته‌زار ني‌قولاي دووم كرد كه وا بكات به‌ر له‌م كرده‌وانه بگري‌ت، ته‌زاريش به‌راستی فه‌رمانی تووندي له‌و باره‌يه‌وه ده‌ركرد (۱۹۱).

راپه‌رینی ته‌وريز زايله‌ی له ناوچه‌كاني نه‌وديو قه‌فقا‌س و دوورتریش ده‌بيسترا. رۆژنامه‌ی (مساوات)ی هه‌فته‌انه له ژماره‌ی رۆژی ۱۴ی محه‌ره‌می ۱۳۲۷ ده‌قی نه‌و نامه‌يه‌ی كه (۷۵۸) خوتنكارای خانه‌ی هونه‌ر (دار الفنون) له مۆسكۆ بو سه‌تارخانیان ناردبوو بلاوكرده‌وه، تيبدا به‌گه‌رمی لايه‌نگيری خۆيان بو خه‌بات له پيتناو (به‌رزكرده‌وه‌ی ئالای نازادی) ده‌رپي بوو. له هه‌مان ژماره‌دا رۆژنامه‌كه نامه‌يه‌كي ديكه‌ی بلاوكردبووه كه «كۆمه‌لی خي‌رخوا‌زانی ژنانی ئيرانی ني‌شته‌جي له نه‌سته‌نبۆل» (الجمعية الخيرية للإيرانيات المقيمت في استنبول) بو سه‌تارخانیان ناردبوو. نامه‌كه دوايی به‌دوعای سه‌ركه‌وتنی (جه‌نگاوه‌رانی رتي خوا به‌سه‌ر گشت خائينانی گه‌ل و وێرانكه‌رانی ني‌شتمانی پيروژ» هاتبوو.

رۆژنامه‌ی (صبح) كه له نه‌سته‌نبۆل ده‌رده‌چوو وتاری لايه‌نگيری كردن له شو‌رشيگيرانی نازه‌ريايجانی بلاوكرده‌وه، داواي له خه‌لكيش ده‌كرد كه پيتاكيان بو كۆيكه‌نه‌وه. هه‌روه‌ك نيسماعيل نه‌مير خيزی، يه‌كێ له نه‌ندامانی (نه‌نجوومه‌نی ته‌وريز)، ده‌ليت رۆژگاری

(191) M. S. Ivanov Ochirk..., PP. 229 - 231.

شۆرشى دەستورى سروودىكى نىشتىمانى لە مەغرىب باوبو بەقارەمانىيەتى سەتارخانى ھەل دەگوت (۱۹۲). تىشكى رووداۋەكانى نازەربايجانى شۆرشگىتەر بەختىرايى گەيشتە ناۋچەكانى دىكەى ئىران بۆ ئەۋەى ئەو خاموشىيەى كودەتاي حوزەيرانى ۱۹۰۸ دروستى كىردبو، بىكاته لىشاۋىتكى شۆرشگىتەرى نۆى. لە كانونى دوۋەمى ۱۹۰۹ راپەرىنىتك لە ئەسفەھان بەرپاۋو، بوۋە ھۆى ئەۋەى دەسەلات لە شار و دەۋرۋەرى بەكەۋىتە دەست دەستۋورىيەكان، دۋاى ئەۋەى شا نەيتۋانى ھۆزى ناسراۋى بەختىراى لە دژى شۆرشگىتەرى تەۋرىز بەكارىننى ئەۋا رۆلەكانى داىانە پال شۆرشگىتەرى. خەلكى گەيلانىش خروشان، دەستۋورىيەكان دەستىيان بەسەر ناۋچەى باشۋوردا گىرت بەبەندەرى بەندەر عەباس و بوشەھرىشەۋە.

ئا بەو جۆرە دىسان مەترسى لە ھەموو لايەك ھەپەشەى لە تەختى محەمەد شاۋە كىرد و دەسەلاتى لە تەۋاۋى ناۋچەكانى ئىران لە دەست دابوو. بۆ بەرپەرىچدانەۋەى شۆرشگىتەرى شا پەناى برده بەر بەكارھىتەنى ھىز و دۋاكەۋتوتەرىن ھىزى دەربەگى لە دژيان بەگەرخست، بەچەتە و رىگىشەۋە. ھەۋلى دا زەبرى يەكەم لە شۆرشگىتەرى نازەربايجان بوەشىننى بۆ لەناۋبردنى بزۋوتنەۋەكەيان، ھىزىتكى گەۋرەى لەشكرى دەربەگە خۆفروشەكانى ۋەك رەھىم خانى كىردنە سەر. بەراستىش دوژمنان تۋانىيان جارىتكى دى دەسەلات بگىتەنەۋە سەر ھەندى ناۋچە و دەستىيان گىرت بەسەر رىگى گىرنگى جلفە - تەۋرىز كە ئەلقەى پىتۋەندى بنەپەتى نىۋان شۆرشگىتەرى و دىموكراسىيەكانى ئەۋدو قەققاس بوو. پىش ھاتنى شىۋاتى ۱۹۰۹ ئابلوۋقەيەكى مەحكەمى خۇدى تەۋرىزىيان دا، بەفەرمانى شا چەتە و رىگەكانىش بەشدارىيان تىدا كىرد، دانىشتۋانى تەۋرىز گىرۋدەى مەترسى كەمبۋونى نازۋوقە بوون (۱۹۳)، بەلام لەگەل ئەۋەش شۆرشگىتەرى دلەيرانە بەرگىيان لە دەستكەۋتەكانىيان كىرد، ھەرچى پىيان كىردىيان بۆ ئەۋەى بەرى شالاۋى دوژمن بگىرن. پىاۋەكانى سەتارخان و باقرخانىش زەبەرەكانىيان دەختىۋانە ھىزەكانى شا و لايەنگرانى، ھەرۋەھا شۆرشگىتەرى لايەنگرانى خۇيان دەناردە لاي سەربازەكان بۆ ئەۋەى پىتۋەندىيان پىتۋە بگەن.

(۱۹۲) اسماعيل امير خيزى، قيام ازربايجان و ستارخان، ل ۲۹۷-۲۹۸، ۳۰۳، ۳۹۶-۳۹۷.
 (193) M. E. Yapp. 1900 - 1921, The Last Years of Qajar Dynasty, "Twentieth Century Iran", New York, 1977, P. II; H. Nazem, OP. Cit., pp. 47 - 50.

کاتی که شاه و سهرکه و تنه‌ی ده‌یویست به‌دهستی نه‌هینا و مه‌ترسی شوپش هر مابوو، داگیرگرانی رووس و به‌ریتانیا به‌فریای که‌وتن، به‌تایه‌تیش له‌بهر نه‌وه‌ی له‌تسه‌نه‌کردنی شوپشی ده‌ستووری ده‌ترسان، که ره‌نگ بوو کار بکاته سهر نه‌توه‌کانی قه‌فقاس و هیندی دراوستی نیران، به‌سهرکه‌وتنی شوپشی نیت‌حداییه‌کان له‌تورکیا سالی ۱۹۰۸ هینده‌ی دی مه‌ترسییه‌که‌ی پتر بوو. نا به‌و جوړه فه‌رمانه‌وایانی پترسبورگ و له‌نده‌ن په‌رده‌یان له‌سهر رووی خو‌یان هه‌لمالی وه له‌نیسانی ۱۹۰۹ هیزه‌کانیان دابه‌زینه ناو خاکی نیران بو نه‌وه‌ی راسته‌وخو به‌شداری لیدانی بنکه‌کانی شوپش بکه‌ن. هیزه‌کانی به‌ریتانیا گه‌لیک شاری باشووری نیرانیا داگیر کرد، له‌کو‌تایی نیسانیش فه‌رمانه‌وایانی رووسیا رووی هیزه‌کانیان به‌سهرکردایه‌تی جه‌نه‌رال (سنارسکی Snarski) له‌توریز کرد به‌بیانوی قووتارکردنی نه‌و بیانیانه‌ی له‌وین و بردنی که‌لویه‌لی پتویست بو‌یان، له‌همان کاتدا هیزتیکی دیکه‌ی رووس نه‌رده‌بیلی داگیر کرد.

نه‌گه‌رچی رووسه‌کان ته‌وریزیشیان داگیر کرد، به‌لام نه‌ستارخان و باقرخانیاان گرتن (۱۹۴)، نه‌پیاوه‌کانیشیان یه‌کسه‌ر چه‌ک کرد، چونکه ده‌ترسان له‌و ناکامانه‌ی پیش بینان له‌نه‌نجامدانی کاری وا. به‌لام هر که کاروباریان بو هیتوه‌ر بو‌وه داوایان لیتکردن ته‌وریز به‌جی به‌یتلن، هه‌ردووکیان له‌گه‌ل به‌شیتک له‌پیاوه‌کانیان روویان له‌تارانی پایته‌خت کرد، جه‌ماوه‌ری شار وه‌ک قاره‌مان پیتشووزییان لیتکردن. سهرکرده‌کانی دیکه‌ی راپه‌رینیش ناچاربوون ولات به‌جی به‌یتلن و روو بکه‌نه نه‌سته‌نبول.

داگیرکردنی ته‌وریز له‌لایه‌ن هیزه‌کانی رووسیا هه‌ستی ده‌ستوورییه‌کانی ناوچه‌کانی دیکه‌شی خروشانند، بروسکه‌ی هه‌ره‌شه و نارزه‌زایی له‌ره‌شت و قه‌زوبن و نه‌سفه‌هان، و‌تپرای ته‌وریز، به‌سهر سهره‌ک وه‌زیراندا داباری، داوایان ده‌کرد میری ده‌ستویرد بکات بو کشانه‌وه‌ی به‌په‌له‌ی هیزه‌کانی رووسیا له‌ناوچه‌که (۱۹۵). پاش ماوه‌یه‌کی که‌م ته‌وریزیه‌کان دووباره ده‌ستیان دایه‌وه چه‌ک، وه‌ک هه‌ولتیک بو پاشه‌کشه پیتکردنی داگیرکه‌ران، بو زانینیش پیتشه‌وایانی ده‌ستووری هر له‌سهره‌تاوه جه‌نگاوه‌رانیاان راسپارد بوو که به‌ره‌نگاری هیزه‌کانی رووسیا نه‌بنه‌وه، چونکه سهرکرده‌کانی رووس دلنیا‌یان کردبوون که کاری نه‌وان ته‌نیا ریگا کردنه‌وه‌یه بو‌شار و گه‌یانندی یارمه‌تییبه بو

(۱۹۴) له‌سهره‌تاوه سهارخان و باقرخان په‌نایان برده به‌ر خانوی کونسولی عوسمانی له‌ته‌وریز.
(195) H. Nazem, Op. Cit, P. 51.

خه‌لکه‌که‌ی و مسوگه‌رکردنی کشانه‌وه‌ی بیتگانه‌کانه‌ لیتی، پاشانیش به‌بئ گیریوون خو‌بان ده‌کشیتنه‌وه. به‌لام پروسه‌کان مرخیان له‌ناوچه‌ی ته‌وریز خو‌ش کردبوو و له‌سه‌روه‌ندی گفتوگۆی به‌ستنی (په‌یمانێ تورکمانچای)ش داوایان کردبوو، بۆیه‌ نیازی کشانه‌وه‌یان پیتوه دیار نه‌بوو. هه‌ر به‌راستیش تا سالانی شه‌ری یه‌که‌می جیهان له‌وێ مانه‌وه، هه‌ر بۆشیان لوبایه‌ جیتی خو‌بان خو‌ش ده‌کرد. کاتی پیاوه‌کانی ره‌حیم خان له‌ ئه‌یلوولی ۱۹۰۹ په‌لاماری ئه‌رده‌بیلیان دا پترسبۆرگ نه‌وه‌ی کرده‌ بیانوو تا هیتزی تازه‌ بنیترنه‌ ناوچه‌که‌ و کشانه‌وه‌یان دو‌اخست له‌به‌رده‌م بئ ده‌سلاتی و که‌مه‌رخه‌می میری، خه‌لکی ته‌وریز خو‌بان هاتنه‌ مه‌یدان بۆ به‌ره‌نگاریوونه‌وه‌ی چه‌کدارانه‌ی هیتزه‌کانی رووسیا، هه‌رچه‌ند تواناشیان نه‌وه‌نده‌ نه‌بوو، له‌ ۲۷ی کانوونی یه‌که‌می ۱۹۰۹ جه‌نگاوه‌ران په‌لاماری ئه‌و هیتزانه‌ی رووسیایان دا که‌ له‌ دژی په‌لاماره‌که‌ی ئه‌وان (واته‌ جه‌نگاوه‌ران) ۱۰۰٪ حورمه‌تی شاره‌که‌یان شکاندبوو، به‌سه‌رۆکایه‌تی جه‌نه‌رال (فوربانووف Vorbanov)، چوونه‌ ناوی و فه‌رمانی خنکاندنێ ژماره‌یه‌ک جه‌نگاوه‌ریان دا (۱۹۶)،

له‌ کو‌تایی سالی ۱۹۱۱دا، به‌رگری نازه‌ریایجانیه‌کان دژی هیتزه‌کانی رووسیا ده‌ستی پئ کرده‌وه، ئه‌ویش له‌ ئه‌نجامی سه‌ره‌ل‌دانی ئه‌و ته‌نگ و چه‌له‌مه‌ سیاسیه‌ دژواره‌ی له‌ ئاکامی هه‌له‌وستی رووسیا دژ به‌هاتنی پسپۆری دارایی ئه‌مریکی شووشر، له‌ ئیتران ده‌نگی به‌ره‌له‌ستیکردنی که‌لوپه‌لی رووسیا به‌رزبووه. له‌ کو‌تایی کانوونی یه‌که‌م پیتک‌دانی راسته‌وخۆ له‌نیوان سه‌ریازه‌کانی رووس و خه‌لکی ته‌وریز و ره‌شت قه‌وماو بووه هژی که‌وته‌وه‌ی زیان له‌ هه‌ردوولا، که‌ سه‌رچاوه‌کان جیاوازن له‌ قه‌بالتدن، به‌لام نه‌وه‌ی سه‌رنج راده‌کیتشیت ته‌وریزییه‌کان لاشه‌ی سه‌ریازه‌ کوژراوه‌ رووسه‌کانیان له‌تویه‌ت کردبوو، ئه‌و کاره‌ی که‌ رۆژنامه‌ی تایمسی له‌نده‌نیش وینه‌کانی له‌ ژماره‌ی رۆژی ۱۵ی کانوونی دووه‌می ۱۹۱۲ بلاوکرده‌وه. ئه‌وه‌ش پالی به‌رووسه‌کانه‌وه‌ نا ره‌فتاری دل‌ره‌قانه‌ی ده‌ره‌ق به‌ته‌وریزییه‌کان بجولینه‌وه، ژماره‌یه‌کی زۆریان لیگرتن و درانه‌ دادگای تایبه‌تی که‌ بۆ ئه‌و مه‌به‌سته‌ پتک هاتبوو، فه‌رمانی مردنیان ده‌ره‌ق به‌ ۹ که‌س له‌ پیتشه‌وایانی به‌رزێ جه‌نگاوه‌رانی نازه‌ریایجان جیتبه‌جئ کرد و ناره‌زاییه‌کی تووندی له‌ناو خه‌لک له‌ ده‌ره‌وه‌ و ناوه‌ه‌ نایه‌وه (۱۹۷).

راپه‌رینی ته‌وریز و ئاکامه‌کانی له‌گه‌ل هه‌له‌وستی شا له‌ داگیرکردنی رووسه‌کان و

(۱۹۶) پروفیسور و. مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه و تحشیه عبدالعلی کارنگ، ل ۷۵.

(۱۹۷) بۆ درتژی پروانه: H. Nazem, Op. Cit, PP. 105 - 108.

خراپیبه‌که‌ی دۆخی ئیترانیان قلیشانده‌وه، جه‌نگاوه‌ران له‌ باکوور و باشوور پرووه و تاران بزووتن، محهم‌د عدلی شایان ناچار کرد واز له‌ ته‌خت بیستی بۆ نه‌حمه‌د پاشای کوپی که بووه دوپاشای قاجار و تا سالی ۱۹۲۵ (۱۹۸) فرمانپه‌وه‌ی ئیترانی کرد. شوژی ده‌ستووریش که نازه‌ربایجانیه‌کان هیزی بزوتنه‌ر و بنه‌ره‌تی بوون به‌ده‌ست تیه‌وه‌ردانی راسته‌وه‌خۆی داگیرکه‌رانی به‌ریتانی و، به‌تایبه‌تیش رووس و به‌هاوکاری له‌گه‌ل حکومه‌تی شا له‌ کوژیی سالی ۱۹۱۱ وای لیهاات بتوانیت کوژیی پی به‌یتریت.

به‌دامرکانده‌وه‌ی شوژی ده‌ستووری سه‌رده‌میکه‌ی کپ له‌ خه‌باتی رزگاربخوازی نازه‌ری ده‌ستی پی کرد، نه‌ویش وه‌ک سه‌رجه‌م بزوتنه‌وه‌ی نیشتمانی ئیتران. به‌لام هه‌نیکه‌ش زۆر جار ده‌نگی ناره‌زایی دژی بوونی رووسیا له‌ نازه‌ربایجان به‌رز ده‌بووه که به‌لگه‌نامه‌کانی دبلۆماسی نه‌ینی رووسیا له‌ جاریک زیاتر تووماری کردوون (۱۹۹)، هه‌ر هه‌مان بابه‌تیش لایه‌نه‌کانی دیکه‌ی له‌ ده‌وره‌به‌ری ئیتران وروژاند. له‌ چاوپیکه‌وتنیکه‌ی نیشوان وه‌زیری هه‌نده‌رانی تورکیا عاسم بیگ و بالیوژی رووسیا له‌ ده‌روازه‌ی بالا (جریکوڤ Chrikoff) وه‌زیر هیوای خواست که «به‌په‌له‌ چاره‌ی گرفتی ته‌وریز بکرت» ، به‌تایبه‌تی که دووپاتی ده‌کرده‌وه «نیگه‌رانییه‌کی گه‌وره‌ی خستوته‌ نیوان موسلمانه‌کانی تورکیا» (۲۰۰).

هه‌موو به‌لگه‌کان نیشانیان ده‌دا که فرمانپه‌وه‌ایانی رووسیا نه‌خشه‌یان داده‌نا تا ده‌ست به‌سه‌ر نازه‌ربایجانی باشووردا بگرن بۆ نه‌وه‌ی له‌ نزیکترین هه‌لدا بیخه‌نه سه‌ر ولاته‌که‌یان، بۆیه‌ ده‌بینین له‌سه‌ر ئاستیکه‌ی فراوان هانی هاو‌نیشتمانییه‌کانیان و نازه‌ربایجانه‌کانی لایه‌نگرانی خو‌یان و ئیترانییه‌کانی دیکه‌یان ده‌دا بۆ وه‌چه‌نگ خستی زه‌وی کشتوکالی. هه‌روه‌ک رۆژنامه‌ی (تایس)ی له‌نده‌نی له‌ ژماره‌ی رۆژی ۱۸ی حوزه‌ییرانی ۱۹۱۴ دووپاتی ده‌کاته‌وه و به‌پالپشتی سه‌رچاوه‌کانی په‌سه‌می ئیترانیش نزیکه‌ی سییه‌کی زه‌وییه‌کانی نه‌و ناوچه‌یه‌ که‌وتنه‌ بن ده‌ستی رووسه‌کان. هه‌ندی سه‌رچاوه‌ی دیکه‌ش په‌نجه

(۱۹۸) بۆ درێژه‌ی به‌روانه: P. Sykes, Op. Cit, PP. 419 - 420.

(۱۹۹) «وه‌زاره‌تی هه‌نده‌ران. پتیه‌ندییه‌ ده‌وله‌تییه‌کانی له‌ رۆژگاری ئیمپریالیزمدا. به‌لگه‌نامه‌کانی نه‌رشیفه‌کانی حکومه‌تی تزاری و حکومه‌تی کاتی ۱۸۷۸-۱۹۱۷»، زنجیره‌ی ژماره‌ سن، به‌رگی چواره‌م (۲۸)ی حوزه‌ییران - ۲۲ ته‌ممووز ۱۹۱۴، به‌زمانی رووسی، مۆسکو - لنینگراد، ۱۹۳۱، ل ۳۱۵-۳۱۸، به‌لگه‌نامه‌ی ژماره ۲۵۵.

(۲۰۰) هه‌مان سه‌رچاوه، به‌رگی نۆزده‌مین، به‌شی دووم (۱۴)ی کانوونی دووم - ۱۳ی مایسی ۱۹۱۲ مۆسکو، لنینگراد، ۱۹۳۸، ل ۱-۲، به‌لگه‌ی ژماره، ۳۴۶ و په‌راویزی ژماره ۲.

بۆ ئەو پراوە کیشن که دەرووبەری ۷۴٪ی خاوەن مولکەکان لە نازەریایجان لە کاتی شەری یەکەمی جیهاندا لە پەغایای پرووسیا لەوانە بوون که لە لایەن ئەووە پارێزگاری دەکران (۲۰۱). نا بەو جۆرە نازەریایجان ئیرانی پێش شەری یەکەمی جیهان بە پراستی بیووە ژێر دەستە ی پرووس، بە تاییە تیش دوا ی ئەووەی شو جاع ئەل دەو لە ی بە کەرتی گراوی خۆیان کردە والی که لە پرووسەکان پرووسیتەر بوو، ئەو ئەندە سستی لە هەلۆستەکانی دە نواند بە رادە یەک تە گەرە ی خستە بەر کۆ کردنە وە ی با ج لە نازەریایجان بۆ خەزینە ی ناوە ندی، که بە تاکە سەر چاوە دادە نرا، تاران دە سە لاتی خۆ ی لێ یە وە بە سەر ئە و مە لێ بە ن دە دا راپەر تێ تیت. هەر وە ها نە یهیتشت نازەریایجان بە شداری ئە و هە لێ ژاردنە نو تێ یە ی شو ورا بکات که ناداری ۱۹۱۴ دەستی پێ کرد (۲۰۲)، کاری گە یان دە رادە یە ک که ئە حمە د پاشا با لقی بوو پە لپی لە ئا هە نگ گیترا ن بە بۆ نە ی تاج لە سەر نا نییە وە گرت، بە ئاشکراش فەرمانی لە ویا ر یە وە دە رکرد (۲۰۳).

لە سالانی شەری یە کە می جیهان، نازەریایجان دوو چاری جۆرە ها مە ی نە تی بوو، تاییە ت که خا کە کە ی بوو مە ی دانی کارە سە ریا زییە کانی پرووسیا و تورکیا و ئە لمانیا، ئە وە سەر پرای کردە وە ی دە ستو پی تۆ وە ندی دە ر بە گە گە و رە کان، که بە پراستی بیوونە پێ گەر و، بە ئا رە زووی خۆیان دزی و تالانیان دە کرد. ئە وە ش بوو هۆ ی دروست بوونی گرتی گە و رە ی ئابووری، هە ژا رە کان گیرۆ دە ی بیوون. لێ رە بە سە ئا ما ژە بۆ نرخی گە نم لە تە وری ز بە کە ی ن که بۆ نزیکە ی ۲۰۰ هە ن دە ی نرخی پێش شە ر بە رز بیۆ وە (۲۰۴).

هەر چە ن دە هە لۆ سە ت سە خ تیش بوو، بە لام نیشتمانی پە ر وەرانی نازەریایجان مە ی دانی خە باتیان چۆ ل نە کرد که لە سالانی شە ردا شتێ وە ی جۆ را و جۆ ری گرتە خۆ و یە ک مە بە سستیان هە بوو. لە گە ل هە لگە ی سانی نا گری شە ر (حزبی موحا هیدی نازەریایجان) لە و پێ کخستنه سیاسی یانە بوو که چالا کانه بە شداری شوێ شی دە ستووری کرد بوو، چالاکی خۆ ی دە ست پێ کردە وە. لە سالانی شە ردا ئە ندامانی حزب هاری کاری یان لە گە ل ئە و هێ زانە ی تورکیا کرد که

(201) H. Nazem, Op, Cit, P. 128.

(202) Ibid, P. 157 - 158.

(۲۰۳) «وە زارە تی هە ن دە ران - بە لگە نامە ی نە ر شیفە کانی حکو مە تی کاتی»، زنجیرە ی سییە م، بە رگی چوارە م (۲۸ ی حوزە ی ران - ۲۲ ی تە مووزی ۱۹۱۴)، مۆسکۆ، لنین گراد، ۱۹۳۱، ل ۲۲۳، بە لگە ی ژمارە ۱۶۸.

(۲۰۴) پڕوانە: جیرائیل روئین دژ، انقلاب کبیر سوسیالستی اکتبر و جنبش خیابانی، «انقلاب اکتبر و ایران»، از انتشارات شعبه تبلیغات حزب توده ایران، باکو، ۱۳۴۶، ل ۲۹۳.

به‌شەکانی رۆژئاوای ئێرانیان داگیر کردبوو، چالاکى پرۆپاگەندەى کارىگەریان دژی دەسه‌لاتى ناوەندى و هاو‌پەیمانەکانى دەکرد. کە ئىتحدادىبەهەکان لە دروشمەکانى (یەکیەتى ئىسلام)ى ئایىنى هەلگەرانەو بە دروشمەکانى (یەکیەتى تۆرانىەت)ى نەتەوہى، ژمارەىەکی زۆرى نازەرباىجانەکانى ئىران بەدەنگیانەوہ چوون و وتاریان لە رۆژنامەکانیان بلاوکرده‌و و دووباتى تۆرانىیەتى خۆیان دەکرده‌وہ. هەر کە نازەرباىجانىیەکانى باکوور بەیارمەتى تورکيا (کۆمارى نازەرباىجان)یان پىش کۆتایى هاتنى شەر دامەزراڤان، داویان لە نازەرباىجانىیەکانى ئىران کرد بچنە تەکیان، دروشمى گواستەوہى پایتەختیان لە باکووہ بۆ تەوریز بەرز کردەوہ. رۆژنامەکانىشیان کە ژمارەکانیان دەگەشتە تەوریز و شارەکانى سنوور، برەوتىكى فراوانیان پەیدا کرد بوو، مژدەى هەمان بیروباوہ‌ریان پادەگەیانڤ، کە بووہ هۆى وروژانڤنى فەرمانرەوایانى ئىران و نیتەندە نەتەوہىیەکانى فارس. رۆژنامەکانى ئەمانىش بەرەنگارى بیروباوہ‌رى نازەرباىجانى جىساخواز بوونەوہ (٢٠٥).

لەگەڵ جارڤانى شەر «کۆمەلەى بلاوکرده‌وہى زانیارى» کۆبوونەوہىەکی نائاسایى لە تەوریز بەست بۆ و تووژ لەمەر هەلۆهست گرتنى ئەندامانى لە بارودۆخى نوئى، هەندىکیان دەیانەویست دۆخى شەر بۆ تەقاندنەوہى شۆرش لە نازەرباىجان بقۆزنەوہ، هەندىکی کەشیان دەیانەویست بەنە پال عوسمانىیەکان و ئەلمانىیەکان، تاقمى سىتیه‌مىش رای وابوو کە بەرژوہەند وا دەخوازىت هەلۆهستەکی بى لایەنیاڤ هەبىت. سى کەس لە بەرزترین ئەندامانى کۆمەل (محەمەد عەلى خان و میرزا رەزاخان تەربىت و محەموود غەنى زادە) سەریان لە بەرلین دا و بەهاوکارى لەگەڵ حەسەن تەقى زادە کۆمەلەىەکیان دامەزراڤان و گۆڤارىتىکى تايه‌تیاڤ بەناوى (کاوہ)وہ دەرکرد، ژمارەى یەکەمى مێژووى ٢٤ى کانوونى دووہمى ١٩١٦ى پىتوہ بوو، لە کىتەشە سىاسىیەکانى ئىران دەدوا. بەتەواو بوونى شەر کۆمەلەکەش بزر بوو، کارگىرپەتى (کاوہ)ش کەوتە دەست کەسانى ناڤەندام لە کۆمەل (٢٠٦).

سالانى شەرى یەکەمى جىهەان ئەستىرەى سىاسىیەکی لىبرال ناسراو بەشىخ محەمەد

(٢٠٥) بۆ درىژەى پروانە: فوزى خلف شوىل، ایران فى سنوات الحرب العالمىة الاولى، رسالە ماجستىر، کلیة الاداب، جامعە بغداد، ١٩٨٣، ص ١٨٣-١٨٤.

(٢٠٦) بۆ درىژەى پروانە: کرىم طاهر زادە بەزاد، قىام افرباىجان در انقلاب مشروطىت ایران، ل ٣٦٨-٣٧٦.

خیابانی بهرز بۆه، که بۆی لوا ده‌وریکی گه‌وره له میژووی ئیران به‌گشتی و میژووی نازه‌ریایجان به‌تایبه‌تی بگیتیت. محهمه‌د کوری حاجی عه‌بدو‌لحه‌مید، که به‌شیخ محهمه‌د خیابانی ناسراوه، سالی ۱۸۸۰ له گوندی خامنئی نزیک ته‌وریز له خیتزانیکی بازرگانی بچووک له دایک بوو، خووشی به‌گه‌نجی بازرگانی کردبوو (۲۰۷)، خیابانی هه‌ر له مندالییه‌وه چووته به‌ر خوتندن، (فقه و اصول و حکمه و کلام و علوم صرف)ی له ته‌وریز و بترۆفسک (*) خوتند. بووه‌ه‌رووناکبیرتیکی دیار، هه‌زی له فه‌لسه‌فه و میژوو نابووری و بیرکاری و گه‌ردووناسی ده‌کرد، سه‌ره‌رای زمانه‌که‌ی خۆی نازه‌ری و فارسی و تورکی و عاره‌بی و فه‌ره‌نسی ده‌زانی. خیابانی زیره‌ک و هیمن و دل‌سو‌ز بوو، دو‌انده‌ریکی بی‌وینه بوو، وشه‌کانی کاری له ناخی گو‌یگرانی ده‌کرد. رۆژنامه‌ی (تجدد) ناوا به‌توانای دو‌اندانی هه‌لده‌لتیت:

«وشه‌ جوانه‌کانی و رسته‌ه‌ پاراوه‌کانی وه‌ک ناوی روون به‌جو‌گه‌ی به‌خو‌ردا ده‌رۆیشان» (۲۰۸).

شیخ محهمه‌د خیابانی له‌ قوولایی دل‌ییه‌وه‌ه‌ پروای به‌ژیانی په‌رله‌مانی و به‌به‌هاکانی دیوکراسی و سه‌ره‌ستی تاک هه‌بوو، له‌ دژی هه‌موو جو‌ره‌کانی نازار و نه‌شه‌ک‌نجه‌ه‌ راوه‌ستا، له‌ دو‌ان و نووسینه‌کانی دو‌وپاتی ده‌کرده‌وه‌ که به‌رژه‌وه‌ندی گه‌ل و هاوولاتییه‌کانی له‌سه‌رووی هه‌ر به‌رژه‌وه‌ندییه‌کی دیکه‌وه‌یه (۲۰۹).

خیابانی زۆر به‌گه‌رمی به‌شداری شو‌ژی ده‌ستووری کرد، ده‌وریکی گه‌وره‌ی له‌ راپه‌رینی ته‌وریز گیترا، له‌ خولی دو‌وه‌می شو‌ورا له‌ سالی ۱۹۰۹ به‌نو‌یتنه‌ری نازه‌ریایجان هه‌لب‌تررا. له‌ کاتی ته‌نگ و چه‌له‌مه‌ی سالی ۱۹۱۱ خیابانی له‌ شو‌ورا به‌جه‌رگه‌وه‌

(۲۰۷) ده‌ریاره‌ی میژووی ژیانی خیابانی پروانه: «شیخ محمد خیابانی»، ازریایجان دموکراتیک قوه‌لری، (ازریایجان) روزنامه‌سینین نشریه‌سی، ۱۹۶۱، به‌زمانی نازه‌ریایجانی، ۱-۹ (پیشه‌کی)، بروفیسور مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه و تحشیه‌ عبدالعلی کارنگ، ۷۸-۷۹؛ N. S. Fatemi, Diplomatic History of Persia 1917 - 1923. Anglo - Russian power politics in Iran, New York, 1952, PP. 246 - 248, 250; M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 275.

(*) پایته‌ختی داغستانه، پاش شو‌ژی نوکتۆبه‌ر ناوه‌که‌ی پیتشووی مه‌جج قه‌لای لیتراوه.

(۲۰۸) له N. S. Fatemi, Op, Cit, P. 247 وه‌رگیراوه.

(۲۰۹) پروانه دو‌انه‌که‌ی له: س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، جاب اول، تهران، ۳۹-۲۴ل.

لایه‌نگری به‌ریج دانه‌وهی هه‌ره‌شهی رووسیای کرد، له‌گه‌ل سهره‌کی شوورا و گه‌وره لیپرسراوان مشتومرێکی دوور و درێژی ده‌ریاره‌ی نه‌و باسه‌ کرد، پاشان کۆبوونه‌وه‌یه‌کی فراوانی له‌ یه‌کێ له‌ گۆره‌پانه‌کانی تاران‌ی پایته‌خت بو‌ ماوه‌ی سه‌عات و نیویک به‌ست، تیتیدا په‌رده‌ی له‌سه‌ر سروشتی سیاسه‌تی حکومه‌تی شا و فه‌رمانه‌وه‌ایانی رووسیا به‌رانبه‌ر به‌نازه‌ریایجان هه‌لمالی (٢١٠) و له‌به‌ر نه‌وه‌ی ناچار بوو له‌ ترسی گرتن تاران به‌جێ بێتیت بو‌ جاری دووم چوه‌ داغستان، پیتوه‌ندییه‌کی به‌تینی به‌رووناکبیرانی شوپشگیتپی ناوچه‌کانی نه‌ودیوی قه‌فقاسی وه‌ک میرزا ره‌حیم تالبو‌قی به‌ره‌چه‌له‌ک ته‌وریزییه‌وه‌ هه‌بوو، نه‌وه‌ی نووسینه‌کانی ده‌ورێکی بالایان له‌ به‌رزکردنه‌وه‌ی وشیارا سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی له‌نیو رووناکبیرانی نازه‌ریایجانی ئیتران گیترا. له‌و وه‌خته‌وه‌ بیروباوه‌یه‌کانی خیابانی خه‌ریک بوو تا راده‌یه‌ک له‌ پای سۆشالیسته‌ دیوکراسییه‌کان نزیک ده‌بووه‌. ته‌نانه‌ت وای لیتهات بیته‌ سه‌ر نه‌و به‌روایه‌ که‌ پیتویسته‌ گه‌ل بو‌ به‌رژه‌وه‌ندی هه‌ژاران ده‌ست به‌سه‌ر ده‌سه‌لاتدا بگرتت بو‌ به‌رژه‌وه‌ندی هه‌ژاران (٢١١). پیتویسته‌ لیته‌دا په‌نجه‌ بو‌ نه‌وه‌ رابکیتشین که‌ خیابانی له‌ سروشتی ئینگلیز وه‌ک ده‌وله‌تییکی داگیرکه‌ر له‌و هه‌واره‌ی خه‌باتدا گه‌یشتبوو (٢١٢)، واته‌ له‌و کاته‌ی که‌ زۆر له‌سه‌رکرده‌ لیبرالییه‌کانی ئیتران به‌روایان وابوو که‌ ده‌کرتت له‌ خه‌باتیاندا له‌پیناو ده‌ستور پشت به‌له‌نده‌ن به‌سه‌رتیت، ته‌نانه‌ت کار گه‌یشه‌ نه‌وه‌ی باخچه‌ی بالتیۆزخانه‌ی به‌ریتانیا هه‌لبێترین بو‌ یه‌که‌م مانگترن که‌ به‌هه‌نگاوی یه‌که‌می شوپشی ده‌ستوری داده‌نرتت.

هه‌ر که‌ ناگری شه‌ری یه‌که‌می جیهان هه‌لگیرسا خیابانی گه‌رایه‌وه‌ ئیتران، چالاکی فراوانی درێ سیاسه‌تی شا و بوونی بیتگانه‌ له‌ ته‌وریتز نواند، دووچارا پراوانی کاربه‌ده‌ستانی ناوه‌خۆ بووه‌، که‌ ده‌ترسان لیبرالییه‌کان له‌ ده‌وری کۆبنه‌وه‌، که‌ تورکه‌کان سالی ١٩١٦ ته‌وریتزبان داگیر کرد، گرتیان و بو‌ قارسیان دوورخسته‌وه‌. به‌لام خیترا به‌ره‌لا کرا و گه‌رایه‌وه‌ ته‌وریتز و چالاکی سیاسی ده‌ست پێ کرده‌وه‌. له‌ رۆژی ٩ی نیسانی ١٩١٧ رۆژنامه‌ی (تجددی) ده‌رکرد و رووناکبیری شوپشگیتپی نازه‌ریایجان له‌ ده‌وری خپوونه‌وه‌. پاشان خیابانی ده‌سپیتشخه‌ری له‌ دامه‌زاندنی پارتی دیوکراتی نازه‌ریایجان کرد، یه‌که‌م

(٢١٠) هه‌مان سه‌رچاوه‌، ل ٢٤٤-٣٩.

(211) Sh. M. Badi, Op. Cit., P. 134.

(٢١٢) س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل ٤١.

کۆنگره‌ی دامه‌زرانی له کۆتایی ئابی ۱۹۱۷دا به‌ناماده‌بوونی ۴۸۰ نوێنه‌ر به‌ست، که نوێنه‌رانی خاوه‌ن زه‌وییه‌ لیربالییه‌کان و ڕووناکبیرانی شوێشگێڕ و بۆرجوازییه‌ نوێیه‌کان و هه‌ندێ کەسی هوشیاری کرێکار و پیشه‌گه‌ر و پیاوه‌ نایینییه‌ بچووک‌ه‌کان بوون (۲۱۳). شوێشی نوکتۆبه‌ری سۆشیالیستی بووه‌ نوخته‌ی گۆڕانیکی گرنگ له‌ خه‌باتی ڕزگاریخوازی نازه‌ریایجان له‌ ئێران. هه‌ر به‌کشانه‌وه‌ی هه‌تزه‌کانی ڕووسیا له‌ ته‌ورێز و نه‌رده‌بیل و شوێنه‌کانی دیکه‌ی نازه‌ریایجان، دۆخیکی له‌بارتر بۆ بزوتنه‌وه‌ی سیاسی له‌ دۆخی له‌به‌ره‌کترزانی ده‌سه‌لاتی ناوه‌ندی، که تاران گه‌یڕۆده‌ی بیوو هه‌تا ئاراوه‌. پاشان گۆڕانیکی فیکری به‌رچاویش به‌سه‌ر بۆچوونی سیاسی لایه‌نه‌ رادیکاله‌کانی نازه‌ریدا هات. پارتی دیموکراتی نازه‌ریایجانیش دروشمی دامه‌زراندنی ڕژیمی سۆشیالیستی به‌رزکرده‌وه‌، داوای کرد جه‌ماوه‌ر به‌شداری له‌ به‌رپه‌رده‌ی ده‌سه‌لاتی حوکم بکه‌ن (۲۱۴). به‌لام به‌رابه‌ر به‌وه‌، به‌ده‌رچوونی ڕووسیا له‌ یارییه‌که‌ ده‌روازه‌کانی ئێران له‌به‌رده‌م هه‌تزه‌ چاوپنۆکه‌کانی دی که‌وته‌ سه‌ره‌یشت. تورکه‌کان دیسان به‌شیتکی زۆری خاکی نازه‌ریایجانیان به‌ته‌ورێزیشه‌وه‌ داگیر کرده‌وه‌، دووباره‌ خه‌یابانی و هه‌ندێ له‌ هاوڕێکانی بۆ ورمی دوورخرانه‌وه‌. ئه‌لمانیه‌کان و ئەمریکیه‌کان و ئەوانی دیکه‌ش له‌ ناوچه‌ جوۆره‌جوۆره‌کانی ئێران جوۆله‌یان تیکه‌وته‌وه‌. به‌لام هه‌یج ده‌وله‌تیک نه‌وه‌نده‌ی ئینگلیز که‌لکی له‌و باره‌ نوێیه‌ی ئێران وه‌رنه‌گرت، به‌ته‌واوی مه‌یدانیان بۆ چۆڵ بوو تا پێیان له‌وئ به‌شیتوه‌یه‌که‌ چه‌سپ بکه‌ن که‌ له‌وه‌به‌ر وینه‌ی نه‌بیته‌، به‌تایبه‌تی داوای ئەوه‌ی ئەلمانیه‌یه‌کان و تورکه‌کان ناچاربوون وه‌ک ئەوانی دیکه‌ له‌ خاکی ئێران بکشینه‌وه‌، چونکه‌ له‌ شه‌ری یه‌که‌می جیهان به‌زببوون.

به‌ر له‌وه‌ی شه‌ری به‌دوو مانگ و شتتیک بپه‌رته‌وه‌، و سوق ئه‌لده‌وله‌ وه‌زاره‌تتیکي نوئی پێک هه‌تتا و هه‌یج کۆی له‌ هاوکاریکردن له‌گه‌ڵ به‌ریستانیه‌یه‌کان له‌ هه‌موو مه‌یدانیکدا نه‌کرده‌وه‌. ئەوه‌نده‌ به‌سه‌ر پراڤه‌وه‌ی شه‌ری تینه‌په‌ری بوو، حوکمه‌ته‌که‌ی په‌یمانیکي نوئی

(213) Sh. A. Tagieva, Natsionalo-Osvoboditelone Divijenie V Iranskom Azerbajjane v 1917 - 1920, Baku, 1956, PP. 44-48.

ش. ۱. تاگیه‌فا، بزوتنه‌وه‌ی ڕزگاریخوازی نیشتمانی له‌ نازه‌ریایجانی ئێران له‌ ۱۹۱۷-۱۹۲۰، به‌زمانی ڕووسی، باکو، ۱۹۵۶، ل ۴۴-۴۸؛ جبرائیل رونن دۆ، انقلاب کبیر سوشیالیستی اکتبر و جنبش خه‌یابانی، ل ۲۹۷.

(214) N. S. Fatemi, Op. Cit., P. 250.

له گه ل له ندهن مۆركرد، بهنده كاني مافي واي به ئينگليزدا ئيراني والي كرد كه له ژێر دهسته يي به ريتانيا بكات (215). به ستنی په يمانی نه نگلو - ئيراني شه پۆليكي ناره زايی توندى له نيتو ئيرانييه كان پهيدا كرد. به لام حكومه تى وسوق نه لدهوله په نای برده بهر زنجيره يه ك كاری وا كه سنور بو كاربگه رى به ره له سكارانى نيشتمانيي دابنيت. دهسه لاتی عورفی به سهر تارانى پايته ختدا سه پاند، بو ماوه يه كى دريژ و تا دواى سه عات 9ى شهو هاتوچۆ قه دهغه كرا، چالاكى حزبيي نه هيشت، سانسۆريكي توندى خسته سهر چاپكراوه كان و جموجۆلى ليبرالييه كان.

له هه مان كاتدا په ره سه ندى شوينه وارى جي په نجه ي ده ست تيوه ردانى به ريتانيا بووه باريكي گران به سهر شانى ئابوورى ئيران، كه به رده وام و به سه ختى دوو چارى پاشماوه ي ويرانه يي ئابوورى ببوو، نه وه ي سالانى شه ر بو ي به جيه تيشيتيبوو. هه روه ها برانى پتوه ندى بازرگاني له گه ل ر ووسيا كه 70٪ ي ته رازووى بازرگاني ده ره وه ي ئيراني پي ك ده هينا به رامبه ر ته نها 20٪ ئينگليز له گه رمه ي شه ردا (216)، كاري له دۆخى گشتى بازار كرد. بو يه بارى چينه هه ژاره كاني دى تيكچوو، شه قامى شاره كان به سوپا يه كى گه و ره ي ده رۆزه كه ر و بى كار ته نران، په و ك ر دن له لاديوه بو شار و هه ندى جاريش بو ده ره وه ي ولات، ببوو ديار ده يه كى كۆمه لايه تى باو و بلاو.

به ته و او بوونى شه ر نه و بارو دۆخه بووه هۆى ته قينه وه ي بارى سياسى له ولاتدا. له و ماوه يه دا زۆر شارى ئيران جموجۆلى جه ماوه رى و مانگر تنى كريكاران ه يان به خۆ وه بينى. هه له وه ست له نازه ربايجان زياتر له هه موو ئيران مۆركيكي كوشنده ي به خۆ وه گرت، راپه رينتيكي نو ي له سالى 1920 ته قيه وه و به ناوى (راپه رينى خيابانى) چووه ناو لاپه ره كاني ميژوو، له بهر نه وه ي شيخ محمه مد خيابانى رابه رى بوو، كه له رۆژى 9ى نيسان (217) و له كۆبوونه وه يه كى جه ماوه رى رايگه ياند، ولايه تى نازه ربايجان پتوه ندى خۆى به ده سه لاتی ناوه ندى دژ به ديمو كراتيه ت برى. دواى چه ند رۆژتيك نه خشه يه كى چاك ك ر دنى ده رياره ي كاروبارى رووناك بى رى و دارايى له نازه ربايجان راگه ياند،

(215) بو دريژى ده رياره ي پروانه: بابته ي (رضا المازندراني والعرش الايراني) له نه سلى كتيبه كه به زماني عاره يي (دراسات في تاريخ ايران الحديث والمعاصر).

(216) H. Nazem, Op. Cit., P. 173.

(217) به يتي هه ندى سه رچاوه رۆژى هه وتى نيسانه.

نه‌خوشخانه‌یه‌ک و سټی فیرگه‌ی نوتی له ته‌وریز دامه‌زراند که (المحمدیه) و (فیوضات) و (حکمت) بیون. گۆقاری (نازادیستان)ی بلاوکرده‌وه، که کاری په‌خشی (تیور) بیروباوهره‌کانی راپه‌رینی) خسته نه‌ستوی خوی. نرخه‌ی که ره‌سته‌ی پتیوستی ژبانی که م کرده‌وه، نازنای لایرد، نه‌خسه‌ی دامه‌زراندنی سویایه‌کی میلیلی دانا که ۱۲ هزار جه‌نگاوهری هه‌بی (۲۱۸). خیابانی هه‌وتی ده‌دا ناوچه‌کانی دیکه‌ی ئیرانیش هان بدا که به‌رووی وه‌زاره‌تی وسوق نه‌لده‌وله راپه‌رن. له ژماره‌ی رۆژی ۱۵ حوزیرانی ۱۹۲۰ی رۆژنامه‌ی (تجدد) ده‌نوسیت و ده‌لئت (بزوتنه‌وه‌ی ته‌وریز ناگادارکردنه‌وه‌ی چینی فه‌رمانه‌وه‌ی بۆگه‌نی تاران و نمونه‌یه‌کی چاکی هه‌ریمه‌کانی دیکه‌ی ولات بو) (۲۱۹).

خیابانی له نووسین و دوانه‌کانی رۆژانه‌یدا (۲۲۰) له‌سه‌ر پتیوستی (گۆرینی رژیمی حوکم له ئیران) موکریبو به‌رژیمیتیکی کۆماری که (نازادی و به‌های نه‌خلاق‌ی باشترو ناسانکردنی زۆرتری ده‌رفه‌تی خوتندن (به‌ده‌ست بیتی) (۲۲۱).

جه‌ماوه‌ری نازه‌ریایجان زۆر به‌گه‌رم و گورپیه‌وه پیتشوازی بزوتنه‌وه‌ی خیابانی کرد، زایه‌له‌ی شوژشگیتان له هه‌موو شوژتیک به‌رز بۆوه، تاییه‌ت له مه‌لبه‌ندی شاره‌کان (۲۲۲). شوژشگیتان ده‌ستیان به‌سه‌ر مه‌لبه‌نده‌کانی میری داگرت و هه‌موو فه‌رمانبه‌رانی سه‌ربه‌شایان ده‌رکرد، نه‌وانه‌ی دیکه‌ش چوونه ناو داموده‌زگا شوژشگیتیری نوتیه‌کان، له‌وانه جه‌ندرمه‌کان که ژماره‌یه‌کی باشی له به‌شدارانی شوژشی ده‌ستوری تیدا بو. شوژشگیتان ناویکی نوتیان بۆ رژیمه‌که‌یان و ناوچه‌ نازادکراوه‌کان هه‌لبژارد که (ازادیستان) بو، واته (نیشتمان یا ولاتی نازادی)، حکومه‌تییکی تاییه‌تیشیان له رۆژی ۲۴ی حوزه‌یرانی سالی ۱۹۲۰ بیتک هیتا، نوتنه‌رانی رووناکبیر و بازرگان و پیاوانی ئایینی و خاوه‌ن مولکه بچوکه‌کان به‌شداریان تیدا کرد. حکومه‌تی (ازادیستان) ئامانجه‌کانی له‌و خاله

(۲۱۸) س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ل ۴۰۷، ۴۹۵، ۴۹۶، Sh. A. Ta- gieva. Op. Cit., PP. 98 - 99.

(۲۱۹) له N. S. Fatemi, Op. Cit., PP. 251-252 و هه‌رگه‌راوه.

(۲۲۰) خیابانی ئیوارانی هه‌موو رۆژتیک دوانی بۆ خه‌لکی ته‌وریز ده‌دا (و. مینورسکی، تاریخ تبریز، ترجمه و تحشیه عبدالعلی کارنگ، ل ۷۹).

(221) G. Lenczowski, *Russia and West in Iran (1918 - 1948)*, New York, 1949, P. 61.

(۲۲۲) رژیمی خیابانی بایه‌خی ته‌واوی به‌زه‌وی نه‌دا، نه‌وه‌ش بووه هۆی دووره په‌رزی جه‌ماوه‌ری به‌رینی جووتیاران تا نه‌ندازه‌یه‌کی به‌رچاو له قه‌وماوه‌ی شوژشگیتیه‌کانی ته‌وریز.

سهره کیانهی خوارهوه کورت کردبۆوه:

- ۱- هه‌لگه‌په‌وه‌ی رژیمی شا و دامه‌زاندنی رژیمیکی دیموکراتی.
- ۲- دوا‌یی هه‌تانه‌ی به‌پاشکۆیه‌تی ئه‌یران به‌ده‌وله‌ته‌ گه‌وره‌ داگیرکه‌ره‌کانه‌وه.
- ۳- دانی خۆرپه‌ری به‌نازه‌ریایجانی ئه‌یران.
- ۴- دانی سه‌ره‌سته‌یه‌ی دیموکراتیه‌یه‌کان، چاک‌کردنی ئابووری و پرووناکبیری و شتی دیکه‌ش.

قه‌وماوه‌کانی نازه‌ریایجانی شۆرشگه‌په‌ر ترسیان خسته‌ دلی فه‌رمانه‌په‌واکان و هه‌موو کۆنه‌په‌رستانی ئه‌یران، بۆیه‌ په‌نایان برده‌ به‌ر ئه‌نجامدانی کرده‌وه‌ی په‌یوست بۆ سه‌رکوتکردنی بزوتنه‌وه‌ی نه‌شتمانی نازه‌ری په‌تیش ئه‌وه‌ی له‌ وه‌واره‌ کاربگه‌ره‌ نو‌یه‌یدا بیه‌ته‌ شۆرشه‌کی سه‌رتاسه‌ری وه‌ک شۆرشه‌ی ده‌ستووری (۲۲۳). نه‌خشه‌ی حکومه‌تی شا دژی (ازادیستان) راسته‌وخۆ له‌لایه‌ن باله‌یۆزخانه‌ی به‌ریتانیا له‌ تاران په‌شتیوانی له‌ی کرا، نه‌خوازه‌ که‌ لایه‌نیه‌کی گه‌وره‌ی ده‌نگی ناره‌زایی شۆرشگه‌په‌رانی نازه‌ریایجان دژی بوونی به‌ریتانیا بوون له‌ ولاته‌دا، تابه‌ت دژی په‌یمانی سالی ۱۹۱۹ که‌ چه‌ند جار له‌ دوانه‌کانی خه‌یابانی و له‌سه‌ر لاپه‌ره‌کانی رۆژنامه‌ی (تجدد) (۲۲۴) ناوی هاتوه‌وه. بۆیه‌ شه‌تیکی سه‌روشتی بوو به‌ریتانیه‌یه‌کان دژایه‌تی راپه‌رینه‌ی خه‌یابانی بکه‌ن، به‌قسه‌ی عه‌لی نازه‌ری دانه‌ری کتیبی (هه‌ستانی شه‌خ مه‌مه‌دی خه‌یابانی له‌ ته‌وریز) (۲۲۵)، ئه‌دمۆندسیان به‌تایبه‌تی بۆ ناوچه‌که‌ نارد (بۆکاره‌کی ته‌یکده‌رانه‌). کاربه‌ده‌ستانی ئه‌یران به‌هاندانی به‌ریتانیه‌یه‌کان پرۆیاگه‌نده‌ی درۆوده‌له‌سه‌یان ده‌ریاره‌ی خه‌یابانی بلاوکرده‌وه‌، به‌جیاخوازیان تاوانبار ده‌کرد، ئه‌گه‌رچی داخوازییه‌کانی بریتی بوون له‌ خودموختاری که‌ به‌ته‌واوی له‌گه‌ڵ ناوه‌رۆکی ماده‌ی بیست و نۆیه‌مین یاسای پاشکۆیه‌ی ده‌ستووری ئه‌یران په‌تیک بوو (۲۲۶).

تاران په‌یلاتیه‌کی فه‌یلاوی بۆ له‌ناو بردنی راپه‌رینه‌ی خه‌یابانی دانا. (مخبر السلطنة هیدایه‌) یان به‌حاکمی نو‌ی گشته‌ی له‌سه‌ر نازه‌ریایجان دانا، ئه‌وه‌ی هه‌ولتی ده‌دا خۆی له‌ کراسی په‌کته‌کی په‌روا به‌بهریروباوه‌ری لیه‌رالی بوو نیشان بده‌ا. هه‌یه‌تیکی قۆزاق تا نازه‌ریایجان

(۲۲۳) له‌ و ماوه‌یدا ناوچه‌کانی دیکه‌ی ئه‌یرانیش جموجۆلی شۆرشگه‌په‌ریان ته‌یکه‌وت، په‌رواده‌کانی نازه‌ریایجانیش کاری له‌ هه‌ندیکه‌یان کرد.

(224) M. S. Ivanov, ochirk..., PP. 275 - 276.

(۲۲۵) س. علی ارزی، قیام شه‌خ مه‌مه‌دی خه‌یابانی در ته‌ریز، ل ۴۱۳.

(226) Sh. M. Badi, Op. Cit., PP. 136 - 137.

له گه‌لی هاتن، له نزیک ته‌وریز ئوردووی هه‌لدا. حاکمی گشتی نوێ که‌وته گفتوگۆیه‌کی (دۆستانه) له‌گه‌ڵ سه‌رکرده‌کانی راپه‌رین، له‌ بنه‌وه‌ش پیتوه‌ندی گومان لیکراوی له‌گه‌ڵ که‌سانی کۆنه‌په‌رست ده‌به‌ست و ویزدانی که‌سه‌سه‌ بو‌ده‌له‌کانی ده‌کپی، ئه‌وانه‌ی خۆیان کوتابووه‌ ریزی شو‌رشگێران. به‌دریژی ده‌ رۆژی وتووێژیش، به‌دیقه‌ت قایمه‌کاریه‌کانیان ده‌رس کرد، به‌جۆرتک که‌ دلنیا‌یی خسته‌ دل و گیانی خیابانی و هاو‌پێکانی. له‌ دواییدا (مخبر السلطنة) له‌ به‌ره‌به‌یانی ۱۲ی ئه‌یلوولی ۱۹۲۰ زه‌بیرکی نا‌کاوی سه‌ره‌وانده شو‌رشگێران، له‌گه‌لیا ده‌ستیان به‌سه‌ر بنکه‌کانی شو‌رشگێراندا گرت و زیاتر له‌ ۳۰۰ خانووی سه‌رکرده‌کانی راپه‌رینیان داگیرکرد و زۆریه‌یان کۆژان و ئه‌وانی دیکه‌ش گیران. خیابانی خۆی نه‌دا ده‌ست، له‌گه‌ڵ هه‌ندی له‌ لایه‌نگرانی بۆ ماوه‌ی دوو رۆژ به‌رگری کرد، تا به‌ناپه‌سه‌ندترین شتیه‌ له‌سه‌ر ده‌ستی په‌لامارده‌ران له‌ رۆژی ۱۴ی ئه‌یلوول کۆژرا (۲۲۷)، بۆ ئه‌وه‌ی سه‌رده‌میکی خاموشی دیکه‌ی نوێ له‌ خه‌باتی رزگاریخوازی تازه‌ریایجان له‌ ئێران ده‌ست پێ بکات.

راپه‌رینی خیابانی هه‌رچه‌ند سه‌ری نه‌گرت، به‌لام یاریده‌ی به‌رزبوونه‌وه‌ی وشیا‌ری شو‌رشگێری له‌ ناوچه‌کانی دیکه‌ی ئێراندا، بووه‌ یه‌کتی له‌ هۆکانی رووخانی وه‌زاره‌تی (وثوق الدوله)ی سه‌ر به‌به‌ریتانی له‌ ناوه‌راستی سا‌لی ۱۹۲۰. وێرای ئه‌وانه‌ش راپه‌رین هاوبه‌شی له‌ ریسواکردنی که‌موکورتیه‌یه‌کانی حوکمی قاجاری کرد، که‌ دوای شه‌ر به‌ته‌واوی ئاپه‌رووی له‌به‌رچاوی ئێرانییه‌کان له‌ده‌ست دا‌بوو، دۆخیک‌ی له‌بارت‌ری لا‌بردنی بۆ ره‌خساند، ئه‌وه‌ی ره‌زا مازنده‌رانی (پاشان په‌هله‌وی) زانی چۆن بۆ له‌ناو‌بردنی حوکمی ئه‌حمه‌دشا به‌کاری بێنیت، به‌وه‌ش دوایی به‌سه‌رده‌می قاجارییه‌کان له‌ میژووی ئێرانی نوێ هات له‌ رۆژی ۳۱ی تشرینی یه‌که‌می ۱۹۲۵، بۆ ئه‌وه‌ی سه‌رده‌میکی نوێی دیکه‌ له‌ میژووی هاوچه‌رخ‌ی (ئێران) ده‌ست پێ بکات له‌ رۆژی ۱۲ی کانونی یه‌که‌می ۱۹۲۵، که‌ ره‌زاشا دامه‌زرین و یه‌که‌م شای بوو (۲۲۸).

به‌ر له‌وه‌ی ره‌زاشا به‌چهند سا‌لیک بێته‌ سه‌ر ته‌خت توانی بزووتنه‌وه‌ و راپه‌رینه‌کانی شو‌رشگێرانی گه‌لانی ناپارس له‌ ئێران دل‌په‌قانه‌ سه‌رکوت بکات، بۆیه‌ سا‌لانی حوکمه

(۲۲۷) بۆ درێژی پروانه: س. علی ازری، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، ۶۴۸-۶۵۲؛ جبرائیل روئین دژ، انقلاب کبیر سوسیالیستی اکتبر و جنبش خیابانی، ۳۰۲-۳۰۳؛ Sh. A. Ta-gieva. Op. Cit., PP. 113-114.

(۲۲۸) بۆ درێژی پروانه: بابته‌ی (رضا المازندرانی والعرش الایرانی) له‌ نه‌سلی کتێبه‌که‌ به‌عه‌ره‌بی.

دکتابتورییه که‌ی تا راده‌یه‌ک به‌سهرده‌میتکی هیمن داده‌نریت، ههر هیچ نه‌بیت به‌روآله‌ت، له میتووی نیرانی هاوچه‌رخ. به‌لام راستییه‌که‌ی کاری که‌له‌که‌بوونی چه‌ندایه‌تی رقی پیروزی نیو ده‌روونی رۆله‌کانی نه‌و گه‌لانه له پهره‌سهندن دا بوو، تایبیت له‌بهر نه‌وه‌ی سهرده‌می په‌هله‌وی له‌سهر سیاستی شو‌قینیانه‌ی به‌فارسکردن بنیات نرابوو. پرو‌فیسۆر م. س. نیقانو‌ف له‌و باره‌یه‌وه ده‌ل‌تیت:

«نیرانی سهرده‌می ره‌زا شا زیندانیکی خاموشی گه‌لان بوو، ساده‌ترین مافی که‌مینه نه‌ته‌وایه‌تییه‌کان پیتشیل ده‌کرا» (۲۲۹). سهره‌رای زۆرداری و نامرازه‌کانی سهرکو‌تکردن، به‌لام نار‌ه‌زایی نازه‌ریایجانییه‌کان له سهرده‌می ره‌زا‌شا به‌شیه‌ی جو‌راوجۆر ده‌نو‌تیرا، نه‌و ره‌زا شایه‌ی، به‌قسه‌ی میتروونوسی ئینگلیز پیتسه‌رئه‌ثری، له دل‌ه‌وه رقی له نازه‌رییه‌کان ده‌بو‌وه (۳۳۰). نه‌و رۆزگار ده‌خیک‌ی نوی له خه‌باتی رزگاریخو‌ازی نازه‌ریایجاندا سهری هه‌لدا، نه‌ویش به‌گه‌شه‌ستاندن ده‌وری ره‌نجده‌ران به‌کرتیکار و جووتیاره‌وه تیدا. حوزه‌یرانی سالی ۱۹۲۶ سهر‌باز و جووتیاره‌کانی دیلمان، که له سهرده‌می په‌هله‌وی به‌شاهپور ده‌ناسرا، راپه‌رین (۲۳۱). ره‌زا شا دل‌ره‌قانه سوپای بو‌سهرکو‌تکردنیان به‌کاره‌یتا. له سالی ۱۹۳۰ دوو هه‌زار جووتیاری مازنده‌رانی، له‌به‌رپرینی ناو له زه‌وییه‌کانیان و کردنیان به‌زه‌وی شا، یاخیبوونیان راکه‌یاندا، شاش هیچ سلی له به‌کاره‌یتانی هیز له دژیان نه‌کرده‌وه، به‌ده‌یانیان په‌نایان برده‌ به‌ر لپه‌واره‌کانی ده‌وریه‌ری. له سالی ۱۹۳۱ یاخیبوونیک له کارگه‌ی شقارته له ته‌ورتر قه‌وما، دوو مانگر‌تیش له‌نیو کرتیکارانی شه‌مهنده‌فه‌ر له مازنده‌ران و ده‌وریه‌ری قه‌وما. له هه‌مان کاتدا هه‌ول‌درا بو‌ دامه‌زراندنی ریک‌خواه‌کانی کرتیکاران و لاوان له گه‌لی له شاره‌کانی نازه‌ریایجان (۲۳۲). هه‌روه‌ها له شو‌تینی دیکه‌ش، له کاتی جو‌راوجۆر، جموجۆلی وه‌ک نه‌و رووداوانه‌ی ته‌ورتر و مازنده‌رانیان به‌خۆه‌بینی، که ره‌نگدانه‌وه‌ی نه‌و واقیعه‌ تراژیدیایه‌ی چینه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی ره‌نجده‌رانی سهرده‌می په‌هله‌وی بوو. نه‌و بانگه‌وازه‌ی که (کۆمه‌له‌ی له‌ناو‌بردنی ئیمپریالیزم) بو‌کرتیکارانی جیهانی نارد له میتووی ۲۰ی ته‌ممووزی ۱۹۳۱دا ده‌ل‌تیت:

(229) M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 325.

(230) P. Avery, Modern Iran, P. 387.

(۲۳۱) ده‌سه‌لاتداری سهرده‌می په‌هله‌وی ناوی گه‌لی شار و ناوچه‌ی نازه‌ریایجانیان گۆزی.

(232) A. E. Diomin, V. V. Trubetskay, Iran V Godi Economicheskovo Crisisa, "Iran Ochirk Noveyshi Istori", Moscow, 1976, PP. 106, 109; M. S. Ivanov, Ochirk..., PP. 325 - 327.

«زیاتر له دوو ههزار زیندانی سیاسی له زیندانه‌کانی فارس دوو چاری نازار و نه‌شکه‌نجی بوون. حکومه‌تی په‌هله‌وی ته‌نانه‌ت مافی نه‌وه‌بیشیان ناداتی بدرینه دادگا. ریک‌خراوه شورشگتیریه‌کانی کرێکارانی ئێران دوو چاری زه‌بروزه‌نگی درپدانه هاتوون» (۲۳۳).

به‌لام ره‌زاشا تو‌زقالتیک بایه‌خی به‌رای گشتی ناوه‌خو و ده‌ره‌وه نه‌دا، بی ره‌حمانه به‌رده‌وام بوو له‌سه‌ر سیاسه‌تی سه‌رکو‌تکه‌رانه‌ی ده‌ره‌ق به‌نازه‌ریا‌جانییه‌کان و ئێرانییه‌کان دی. به‌پیتلانی رۆژنامه‌کانی ئێران خو‌یان، دادگا سه‌ریازییه‌ تایبه‌ته‌کان له‌ نیوه‌ی دووه‌می سالی ۱۹۳۲، ۱۵۳ که‌سیان تاوانبار کردووه، فه‌رمانی مردنیان به‌سه‌ر ۳۶ که‌سیان جتیه‌جی کردووه، ۱۹ که‌سیشیان حوکمی نه‌به‌دی دراوون. تیک‌رای حوکمی نه‌وانه‌ی دیکه‌ش ده‌یکرده (۳۵۵) سال (۲۳۴).

له‌ سالانی شه‌ری دووه‌می جیهان، خه‌باتی رزگاربخوازی نازه‌ریا‌جان پتی نایه هه‌وارتکی نوی له‌ ره‌وتی په‌ره‌سه‌ندنیدا، تایبه‌ت دوا‌ی دوورخستنه‌وه‌ی ره‌زاشا له‌ ته‌خت له‌ رۆژی ۱۶ی نه‌یلوولی سالی ۱۹۴۱. له‌و رۆژه‌وه‌ تاران به‌کرده‌وه هه‌موو ده‌سه‌لاتیک له‌ نازه‌ریا‌جان له‌ ده‌ست دا، که‌ ببووه به‌شیک له‌و ناوچه‌یه‌ی که‌وتبووه بن ده‌سه‌لاتی هتیه‌کانی سو‌قیت (۲۳۵). راستیه‌که‌ی نازه‌ریا‌جانی ئێران له‌ سالانی شه‌ردا له‌ ژانیک شورشگتیری به‌سو‌ده‌ژیا، بیتزاری زۆریه‌ی هه‌ره‌ زۆری دانیشتیوانی گرتبووه. به‌ریکه‌وت نه‌بوو که‌ محمه‌د ره‌زا شا هاته‌ سه‌ر ته‌خت دووپاتی کرده‌وه که‌ پتیه‌سته چاککردن (اصلاحات) به‌شیه‌یه‌کی تایبه‌ت له‌ نازه‌ریا‌جان بکرت (۲۳۶). له‌و هه‌واره‌دا داخوازی نازه‌ریا‌جانییه‌کان بریتی بوو له‌ چاککردنی ده‌ستور به‌شیه‌یه‌که‌ مافه‌ره‌واکانی نه‌ته‌وه‌یی دا‌ین بکات، ده‌زگا‌کانی ده‌ولت خاوتین بکرتسه‌وه، نازادییه‌ دیوکراسیه‌یه‌کان به‌ره‌لا بکرتن. له‌به‌ر نه‌وه‌ی لایه‌نه‌کانی حکومه‌ت به‌شیه‌یه‌کی تایبه‌ت له‌ ده‌ستپیتشخه‌ری نازه‌ریا‌جانییه‌کان ده‌ترسان، بۆیه‌ په‌نایان برده‌ به‌ر کاری سه‌یر سه‌یر ده‌ره‌قیان. له‌ سالی

(۲۳۳) پروانه: M. S. Ivanon, Ochirk..., P. 328.

(234) A. E. Diomin and V. V. Trubetskay. Op. Cit, P. 110.

(۲۳۵) ۲۵ی ئابی ۱۹۴۱، دوا‌ی په‌ره‌سه‌ندنی ده‌سه‌لاتی نه‌لمانیا له‌ ئێران، هتیه‌کانی سو‌قیت چوونه ناوچه‌کانی باکوور، به‌ریتانییه‌کانیش چوونه ناوچه‌کانی باشووری ئێران. دوا‌ی ته‌واوبوونی شه‌ری دووه‌می جیهان لیتی کشانه‌وه.

(۲۳۶) پروانه: عبدالهادی کریم سلمان، ایران في سنوات الحرب العالمية الثانية، رسالة ماجستير، كلية الاداب - جامعة بغداد، ۱۹۸۳، ص ۱۳۰.

۱۹۴۴ شوروا نه‌ندامه‌تی سیاسی به‌ناوبانگی نازهریایجان جه‌عفهر پیشه‌وه‌ری په‌سند نه‌کرد که زۆریه‌ی هه‌ره زۆری ده‌نگی ده‌نگه‌ره‌نی ته‌وریزی له‌هه‌لبژاردنی ۱۹۴۳ وه‌رگرتیبوو، نه‌و کاره‌ی بووه‌ هۆی خه‌ره‌شانی شه‌پۆلیکی ناره‌زایی ته‌وند له‌نیو نازهریایجانیه‌کان و کاری له‌تارانیش کرد، ۶۰ رۆژنامه‌نوس له‌نوسه‌ره‌نی رۆژنامه‌کانی پایته‌خت ناره‌زایییان دژی نه‌و به‌ریاره‌ی شورا ده‌ری. به‌هه‌مان شیوه‌ وه‌زاره‌تی ناوه‌خۆ له‌سالی دوایدا دانی به‌نه‌ندامه‌ هه‌لبژێراوه‌کانی نه‌نجومه‌نی شاره‌وانی ته‌ووریز نه‌نا (۲۳۷).

له‌گه‌ل ته‌واوبوونی شه‌ری دووه‌می جیهان نازهریایجانیه‌کان خه‌باتیان له‌پتئاو مافه‌ نه‌ته‌وایه‌تییه‌کانیان به‌تینتر کرد، له‌جاران زیاتر بایه‌خیان به‌پیکه‌خستن دا. نابی ۱۹۴۵ نیشتمانیه‌روه‌ره‌نی نازهریایجان (فرقه‌ دیمقرا‌ت ازریایجان) (پارتی دیموکراتی نازهریایجان)یان دامه‌زراند، که یه‌که‌م کۆنگره‌ی خۆی له‌ رۆژی ۲ی تشرینی یه‌که‌می هه‌مان سال به‌نامه‌ده‌بوونی ۲۳۵ نوته‌نر له‌ ته‌ووریز به‌ست و به‌دترژی چوار رۆژ گفتوگۆیان ده‌ریاره‌ی به‌رنامه‌ و په‌په‌وه‌ی ناوه‌خۆکرد، لیژنه‌ی ناوه‌ندیان هه‌لبژارد. هه‌روا حزب ئۆرگانی خۆی به‌ناوی (نازهریایجان) به‌زمانی نازهری ده‌رکرد (۲۳۸).

جه‌ماوه‌ریکی فراوان له‌ ده‌وری پارتی دیموکراتی نازهریایجان خه‌پوونه‌وه‌. به‌پیتی نه‌و زانیارییه‌نه‌ی رۆژنامه‌ی (نازهریایجان) له‌ ژماره‌ی رۆژی ۲۳ی کانوونی دووه‌می ۱۹۴۶ بلاوی کردۆته‌وه‌، ژماره‌ی نه‌ندامانی حزب له‌ کۆتایی سالی ۱۹۴۵ گه‌بسته‌ ده‌روبه‌ری هه‌فتا هه‌زار نه‌ندام، په‌نج و شه‌ش هه‌زاریان جووتیار و شه‌ش هه‌زاریان کرتکار و سێ هه‌زاریان کاسبکار و ده‌ هه‌زاریان پرووناکبیر و دوو هه‌زاریان ورده‌بازرگان و پینج سه‌دیان ورده‌ مالیک و سه‌دیان پیاوی ئایینی بوون.

به‌ر له‌ ته‌واوبوونی سالی ۱۹۴۵ نازهریایجانیه‌کان هه‌نگاوێکی دیکه‌یان نا. به‌هۆی نه‌و کۆپوونه‌وه‌ جه‌ماوه‌ریانه‌ی له‌ سه‌رتاسه‌ری نازهریایجانی ئێران به‌ریته‌چوون، به‌ریادرا نه‌نجومه‌نی گه‌ل دامه‌زریتن، له‌ رۆژی ۲۰ی تشرینی دووه‌م به‌نامه‌ده‌بوونی ۷۴۴ نوته‌نر له‌

(237) P. Avery, Op. Cit. p. 388; M. S. Ivanov, Ochirk..., P. 367.

(۲۳۸) له‌ سالانی شه‌ری دووه‌می جیهان و تایبته‌ دوا‌ی رووخانی ره‌زا شا، ژماره‌ی نه‌و رۆژنامه‌نه‌ی له‌ ئێران ده‌رده‌چوون به‌شیوه‌یه‌کی به‌رچاو زنده‌ بوون، ته‌نیا له‌ تاران‌ پایته‌خت ۱۰۳ رۆژنامه‌ و ۲۹ کۆفار ده‌رچوون، له‌ ته‌ووریز چوار رۆژنامه‌ ده‌رده‌چوون.

گشت چینه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان و گشت ناوچه‌کانی دیکه‌ی نازهریایجان کرایه‌وه.

نه‌نجوومهن دروشمی (خودموختاری) به‌رزکرده‌وه و لیژنه‌یه‌کی تایبته هه‌لبژیرا که له ۳۹ نه‌ندام پتیک هاتبوو، به‌رتوه‌بردنی نازهریایجان و هه‌لبژاردنی نه‌ندامانی نه‌نجوومه‌نی تایبته نازهریایجان له‌گه‌ل مافی گفستوگۆکردن له‌گه‌ل تاران بۆ چاره‌کردنی کیشه‌ی نازهریایجان به‌ناشتیانه‌ی پت سپیتررا. که هه‌لبژاردنی نه‌نجوومه‌نی نیشتمانی نازهریایجان کرا، بۆ یه‌که‌م جار له میثرووی نیران، ئافه‌ته به‌شداری تیدا کرد، له ۲۱ کانوونی یه‌که‌می ۱۹۴۵ نه‌نجوومه‌ن کرایه‌وه و ژماره‌ی نه‌ندامانی گه‌یشته ۱۰۱، هه‌روه‌ها نه‌نجوومه‌ن سه‌رۆکایه‌تی حکومه‌تی نازهریایجانی خاوه‌ن خودموختاری به‌جده‌عفه‌ر پیشه‌وه‌ری سپارد، که به‌رنامه‌که‌ی له‌و خالانه‌ی خواره‌وه دیاری کردبوو:

- ۱- چه‌سپاندی خودموختاری بۆ نازهریایجان.
 - ۲- هه‌لبژاردنی نه‌نجوومه‌نه‌کانی کارگه‌پری بۆ شار و هه‌رتمه‌کان.
 - ۳- گۆزینی ده‌سته‌ی جه‌نگاوه‌ران به‌سوپای میلی.
 - ۴- زمانی نازهری بیه‌ته زمانی ره‌سمی.
 - ۵- بلاوکرده‌وه‌ی خویندنی خۆرا و به‌زۆر، دامه‌زراندنی زانکۆیه‌کی تایبته.
 - ۶- په‌ره‌پیدانی پیشه‌سازی و بازرگانی.
 - ۷- دانانی یاسای کار و رتیکه‌خستنی پتوه‌ندی نیتوان خاوه‌ن زه‌وی و جووتیاره‌کان.
 - ۸- دابه‌شکردنی زه‌وییه‌کانی ده‌وله‌ت و زه‌ویوزاری ده‌ره‌به‌گه‌کانی نازهریایجان، نه‌وانه‌ی خۆیان دابووه پال سه‌نگه‌ری دوژمنان، به‌سه‌ر جووتیاران.
 - ۹- داینبکردنی سه‌ره‌ستی را و بیروباوه‌ر بۆ هه‌موو هاونیشتمانی نازهریایجان. له‌هه‌مان کاتدا حکومه‌تی پیشه‌وه‌ری رایگه‌یاند که دان به‌حکومه‌تی ناوه‌ندیدا ده‌نیت، هه‌ر فه‌رمانی لیتوه‌ی ده‌رچیت جیه‌جیه‌ی ده‌کات، نه‌گه‌ر له‌گه‌ل بنه‌ماکانی خودموختاری جاردرای نازهریایجان ناکۆک نه‌بیت (۲۳۹).
- هه‌روه‌ها زنجیره‌یه‌ک کاریشی بۆ رتیکه‌خستنی پتوه‌ندییه‌کانی نیتوان جووتیاران و خاوه‌ن

زه‌وییه‌کان کرد، که تایبەت بوو بەدابەشکردنی بەرھەم. دەرووبەری ۲۶۰ ھەزار ھیکتار زەوی کشتوکالی بەسەر نزیکەی ۲۱۰ ھەزار جووتیاردا دابەش کرد، کاروباری ئابووری ناوچەکەمی ڕێکخست، کارگەیکەمی بۆ پێشەسازی مافوور دامەزراند، سەعاتی کاری ڕۆژانەی کردە ھەشت سەعات. ھەرۆھا حکوومەتی پێشەوھەری بایەختیکی تایبەتی بەرووناکبیری و ھونەردا، دامەزراندنی (زانکۆی حکوومەتی نازەریایجان) ی ڕاگەیاندا، ژمارەیکەمی زۆر فێرگەمی نوێی کردەو، تیپی تایبەتی بۆ نەھیشتینی نەخوتندەواری لە لادێ پیتک ھیتا و فێرگەیکەمی ھونەری و شانۆیک و تیپی مۆسیقای دامەزراند. بەو کردەوھە نوێیانە وای لیتھات خەرجی گوزەران (کلفە الحیاة) لە تەوریزی دووھم شاری گەورەمی ئێران، بەرێژە دوو ھیندی تاران ھەرزان بیت.

لە دۆخی ئەو ڕۆژەمی ئێران و لە ئەنجامی سەرنەگرتنی تیکرایی ھەولێ لایەنەکانی فەرمانرەوا و دەربەگە گەورەکانی نازەریایجان بۆ دروستکردنی گیسوگرفت لە نازەریایجان (۲۴۰)، حکوومەتی (قوام السلطنة) ناچار بوو کە لەگەڵ حکوومەتی پێشەوھەری بکەوتە گفتوگۆ، بەمۆزکردنی ڕێککەوتننامەیک لەبەینی ھەردوولا لە ڕۆژی ۱۳ی حوزەیرانی ۱۹۴۶ کۆتایی پێ ھات، بەندەکانی ئەو ڕێککەوتنە لایەنێکی گەورەمی داخواییەکانی نازەریایجان بوو، بەلام دەسەلاتدارانی ئێران توانییان بەھۆی زنجیرەیک مانۆری سیاسی و لە ئەنجامی پشتگیری راستەوخۆی لەندەن و واشنتۆن، بارودۆخیان کۆک بکەنەوھ. ھەر لەناوھەراستی سالی ۱۹۴۶ زەبری یەک لە دواي یەک لەو دەسکەوتە دیموکراتییە کەمانە درا کە ئێرانییەکان لە ئەنجامی بارودۆخی شەر و تیکشکانی فاشیەت و ھەدەستیان ھینابوو. پاشان نۆرەمی نازەریایجان و کوردستان (۲۴۱) ھات. لە ۲۱ی تشرینی دووھمی ۱۹۴۶ (قوام السلطنة) ڕایگەیاندا کە تاران دەیھوێ ھێزەکانی بنیترتە ھەموو ھەرتەمەکانی ئێران پێ ھەلاوێردن، گواپە بەنامانجی (دابینکردنی سەرپەستی ھەلبێژاردن) ی شوورا لە خولی یازدەمەسینیدا. ھێزەکانی ئێران بەراستی ڕوویان لە نازەریایجان کرد دواي بلاوکردنەوھمی ڕاگەیانندنە کە بەکەمتر لە سێ ھەفتە، شالاوێکی تۆقاندنی بەرفراوانی دەست پێ کرد، بوو ھۆی کوشتن و گرتنی ھەزاران نازەریایجانی و

(۲۴۰) تەنیا لە ماوھمی مانگی تشرینی یەکەمی سالی ۱۹۴۵ کۆنەپەرستان دەرووبەری سەد کەسیان لە لایەنگرانی پارتی نازەریایجان بەکوشت دا.
 (۲۴۱) دەربارەمی ڕووداوەکانی کوردستان ڕوانە بابەتی (ھەندێ راستی دەربارەمی خەباتی ڕزگاربخوای کورد لە ئێران).

ههلاتنی دهیان ههزاریان بۆ ناو خاکی نازریایجانی سوڤیت، جەعفەر پیشه‌وه‌ری خوشی بۆ ئەوێ ههلات (٢٤٢). پەپتی ئەو زانیارییانە ی پۆژنامە ی (مردم) له ژمارە ی پۆژی ٧ تەمموزی ١٩٤٧ پەخشی کردووه، دوا ی له‌ناو بردنی حکومەتی پیشه‌وه‌ری، فەرمانی مردن بەسەر - ٧٦٠ کەس له دیموکراتیانی نازەریایجان درا. قەوماوه‌کانی ئەو دوا ییە زەبەرتکی کوشندە بوو له خەباتی پزگاریخوازی نازەریایجان له ئێران درا، پیتووستی بەسالانیتکی زۆر هەبوو تا سەرله‌نوێ هەناسە ی بیتەوه‌بەر، بۆ ئەو ی جارێکی دی بیتەوه هیتێکی زەبر وه‌شێن و دیار له گۆرەپانی سیاسی ئێران. هەردەم خەباتی پزگاریخوازی نازەریایجان هەمیشە درکیتکی ژەهراوی بووه له‌بن کەله‌کە ی پزتی پەهله‌وی تا کۆتابوونی...

(٢٤٢) جەعفەر پیشه‌وه‌ری له نزیک باکو بەکاره‌ساتی ئۆتۆمبیل کۆچی دوا یی کرد. گومان کەوتە سەر باقروژی سەرکرده ی ستالینی سەرره‌پۆی، سکرتیری یه‌کەمی پیتشووی پارتی کۆمۆنیستی نازەریایجان، بۆ ئەنجامدانی. ناویراو له‌گەل بیریا گوناها بکران و له دار دران.